

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

पिङ्गलाचार्य्यकृतम् ।

श्रीहलायुधभट्टकृतमृतसञ्जीवन्याग्यवृत्तिसहितम् ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्या प्रतिमंस्कृतया च सुखबोधिन्याग्यया

टोकया समलङ्कृतं प्रकाशितञ्च ।

प्रथम संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

१९२८ ।

प्रमादनिरसनम् ।

४२८ तथा ४३१ पत्रयोः “अष्टमोऽध्यायः” इत्यत्र
“परिशिष्टम्” इति भाव्यम् ।

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

हलायुधवृत्तिसहितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरसुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।

तैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शश्ववे ॥ १ ॥

या सर्ववर्णाऽपि च शुक्ल-इर्षनी शुक्लाऽपि या लणमुपाश्रिता सदा ।

सती च या सर्गलं दधत्यपि सा शान्तो मे स्फुरतात् सरस्वती ॥ १ ॥

श्रिया पिङ्गलनागेन छन्दःशास्त्रं मनीषरम् ।

वेदाङ्गं विविधं प्रोक्तं वैदिकं लौकिकञ्च यत ॥ २ ॥

श्रीहलायुधभट्टेन विख्यातेन मङ्गाक्षना ।

विद्वतिर्विद्विता तस्य सतसञ्जीवनीति या ॥ ३ ॥

तयोश्च मुखबोधाय नौखीये मुखबोधनी ।

विधीयते स्फुटा व्यख्या श्रीजीवाम्बुशम्भवा ॥ ४ ॥

इह खलु प्राचीनतमैर्बहु-कौस्तुभ-यास्क-शाकटायनप्रवृत्तिभिः पण्डिताद्येभ्यः-
संघर्षिभिः प्रणीतेऽपि बहुले छन्दःशास्त्रे तेषामन्यन्तदुरुद्धलेन निखिलजगतामुपकारं
विधातुमिच्छन् ब्राह्मणरूपी भगवान् नामलोककल्पतरुसंघर्षः पिङ्गलाचार्यः विविध-
मादान्वाससमन्तं वैदिकलौकिकच्छन्दोबहुलं पिङ्गलच्छन्दःमूर्धामति स्नानात्वा चिह्नितं
छन्दोपत्यम्भिसं प्रथिनाथ । अस्मापि वृत्तिमन्तरेण सुकुमारमतीना प्रेक्षावतानतीव
दुरवगतत्वामाकलय्य मङ्गात्मा श्रीमहट्टनारायणवंशावतंसः निखिलविद्यापारावारपर-
कृतः पाण्डितशिरोमणिः ख्यातनामा श्रीहलायुधभट्टपादः भगवान्यङ्गलाचार्यविरचितं
छन्दःशास्त्रसारभूतमिदं सूत्रजातं व्याख्यातुमावभमाणः इतिव्यपारिसनात्प्रतिवत्तक-

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधी ।

वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥

वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

प्रत्युद्बुद्धविभ्रंसपटोयसौम् अविगोतशिष्टाचारपरिप्राप्तं “ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेत्” इत्यनेन शङ्करस्य ज्ञानप्रदत्वमनुस्यूय च शिवस्तुतिमेव प्रकौति, नम इति ।—तुङ्गम् अत्युच्चम्, अतीवोन्नतमित्यर्थः, यत् शिरः स्वमसकं, तत् चुम्बति यः चन्द्रः सोमः, स एव चामरः चमरपुच्छकृतव्यजनविशेषः, तेन चारुः मनोहरः तस्यै, यथा हि शोभायै सन्निवेशितैः शुभचामरविशेषैः सुधाशुभीकृतानाम् आधारसन्धानां मङ्गतो शोभा विवर्द्धते, एवमेव मौक्तिकधवलेः शशधरकिरणजालैः स्वभावशुभशिवस्येति भावः ; बैलोक्यं विभुवनमेव, शगरं पुरं, तस्य चारुम् निम्नांशव्यापारे, मूलीभूतः यः सन्धः सुदृढः स्थूणाविशेषः, तत्स्वरूपाय निम्बिलजगदाधारभूतायेत्यर्थः ; एतेन जगदुद्धारयित्ुरौशस्याच्चनेन स्वाभिप्रेतसिद्धिरचिरैषेव कालेन भविष्यतीति ध्वन्यते ; शश्वे शङ्कराय, नमः प्रणतिरस्तु इत्यर्थः । [“नम्बुः शक्तिस्वधा” (२१११६ पा०) इत्यादिना शश्वे इत्यत्र चतुर्थी] । अत्र भगवति शिवे मूलसन्धस्य तादात्म्यनाभेदा-
रोपात् तस्य बैलोक्ये नगरत्वारीपणे चन्द्रे च चामरत्वारीपणे हेतुतया निर्देशात् परम्परितरूपकालङ्कारः ॥ १ ॥

इदानीं शिष्याणां समवधानाय पिङ्गलनागोक्तच्छन्दोऽग्न्यस्य सर्वोत्कर्षत्वं व्यवस्थापयन् स्वकृतव्याख्यानव्यावश्यकत्वं सारवत्त्वञ्च प्रतिपादयति, श्रीमदिति ।— श्रीमता श्रीयुक्तेन, षडैश्वर्यशालिनेत्यर्थः, पिङ्गलनागेन भुजगपरिकरप्रोतिविवर्द्धनेन नागवंशोद्भवेन भगवता पिङ्गलाचार्येण, उक्तं कथितं, यत् कन्दोमयं शास्त्रं यन्मविशेषः, स मङ्गीर्दाधिरिव मङ्गासमुद्र इव, तत्र स्थितानि याणि मौक्तिकानि मुक्ताफलानि, तानीव वृत्तानि कन्दोसि, कान्निचित् कतिपयानि, न तु सर्वाणीत्याशयः ; एतेनात्मनः किञ्चिद्व्यञ्जितप्रदंशंनदतीव विनयित्वं प्रकटीकृतम् ; विचिनोमि एकव्रीहोरमि, अहं वृत्तिकार इति शेषः । अत्र कन्दःशास्त्रस्य मङ्गीदधिसाहचर्यात् वृत्तानां मौक्तिक-
साध्याश्च उग्रमानासालङ्कारः । तेन च यथाऽतिदुरवगाहं रत्नकुम्भीरादिसङ्कले मङ्गा-
नागरे संस्थितानि निम्बिलकोकनाम्बिकृतानि मौक्तिकानि निपुण एव कथितं सङ्गृहीतं
शक्नोति, तथाऽहमपि पिङ्गलच्छन्दःसारभूतानि इति व्यज्यते ॥ २ ॥

साम्प्रतं कन्दसां वेदाङ्गत्वेन कविमानसविकाशकत्वेन च वृत्तिप्रयोजनीयत्वमुपादिश-

क्षीराब्धेरमृतं यद्दुद्धृतं देवदानवैः ।

कृन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्य्यश्कृन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् ॥ ४ ॥

मंयरमतजभनलगसम्मितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ।

स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्द्विशुद्धमतिः ॥ ५ ॥

एष प्रतिपाद्यितुमाह, वेदानामिति ।—वेदानामतीवमहतामृतादिबेदसत्प्रयत्ना, प्रथमाङ्गस्य प्रथमं प्रधानभूतं यदङ्गं तत्स्वरूपस्य, तथा चोक्तं,—“शिक्षा काव्यो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसां चयः । ज्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि षड्वैव तु ॥” इति ; कवीनां काव्यप्रयोगेषु, नयनस्य नेत्रकल्पस्य, कृन्दोऽज्ञानादृतं काव्यरचनाया अशक्यत्वादेव तज्ज्ञानस्य नेत्रस्वरूपत्वकीर्तनमिति भावः ; पिङ्गलाचार्य्येभ्यस्तस्य पिङ्गलाचार्य्यविरचितसूत्रज्ञातस्य, वृत्तिः व्याख्यानयन्याविशेषः, मया हलायुधभट्टेन, विधास्यते कथ्यते । अस्य वेदाङ्गभूतत्वेनावश्यपठनीयत्वात् तज्ज्ञानरहितानामन्व-प्रायत्वादेव सर्वथैवानुपेक्षणीयमेतादिति ह्यतोः मम एतावान् प्रयास इति वृत्तिकार-स्याभिप्रायः । अथ रूपकालङ्कारः ॥ ३ ॥

इदानीं व्याख्येयवस्तुनः सर्वाङ्कष्टत्वप्रतिपादनमुखेन तत्र प्रेक्षावतान्वयधिकारि प्रीतिं जनयितुं यत्यकर्तुः स्मरियादकत्वं दर्शयति, क्षीराब्धेरिति ।—टंवेः अटित-नन्दनेः, दानवैः दितिसुतेषु, यद्दत्तं यथा परस्परं मिलित्वा इत्यर्थः, क्षीराब्धेः क्षीरसमुद्रात्, अमृतं पीयूषम्. उद्धृतं सकृद्धीतं, महता श्रमेण अगाधादुद्धृतं घटा असारभूतं वस्तु परिहृत्य सारभूतमेवामृतं समुत्तोलितमित्यर्थः, तथा कृन्दोऽब्धेः पारावारसम्प्रितात् कृन्दःसमूहात्, कृन्दोऽमृतम् अमृतकल्पं कृन्दोनिबद्धं, पिङ्गलाचार्य्यैः भगवता यत्यज्ञता, (पूजार्थं बहुवचनम्) उद्धृतं सारभूतं यत्तदेव एकत्र सकृद्धीकृतम्, असारांशपरित्यागेन सारभूतमेव वस्तु अथ विनिर्वाशतमित्यर्थः, अथ एवास्य पठनादेव प्रेक्षकाणां महानुपकारः अवश्यमेव भविष्यतीति भावः । अथ “कृन्दोऽब्धेः” “कृन्दोऽमृतम्” इत्युभयवापि सागरत्वामृतत्वधारभेदारीपणाद्रूपकालङ्कारः, तथा कृन्दोऽमृतस्य क्षीराब्धिसमुद्धृतामृतसाम्यकथनानुपमा, तदुभयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः ॥ ४ ॥

अथाभिनवच्छन्दःशास्त्रप्रवर्तनेन सङ्कित-मादिगणैः स्वयत्यपरिसनापनेन च जगतो महतो हितकरकार्य्यैस्तानुष्ठानात् यत्यज्ञसङ्केतिसङ्कितवर्णसमूहं प्रकाशयन् यत्यज्ञतं जयशब्दकीर्तनेनाभिनन्दयति. म-य-र-सेत्यादि ।—यस्य यत्यज्ञतः, म-य-र-स-त-ज-म-न-ख-ग-सम्मितं मगध-यगध-रगध-सगथादिभिः सङ्गं, यत्यज्ञता स्वयत्यं

त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।

लघुमध्यमश्च रेफं सकारमन्ते गुरुनिबद्धम् ॥ ६ ॥

लघुन्त्यं हि तकारं जकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् ।

आदिगुरुश्च भकारं नकारमिह पैङ्गुले त्रिलघुम् ॥ ७ ॥

दीर्घं संयोगपरं तथा भूतं व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् ।

सानुस्वारश्च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघुन्त्यम् ॥ ८ ॥

सङ्क्षेपेण परिसमापयितुं परिभाषया सङ्केतितमित्यर्थः, वाच्यं बागात्मकं छन्दःशास्त्र-
मित्यर्थः, जगति अस्मिन् लोके, अस्मिन् प्रचरति, विदुषां प्रीतिं समुत्पादयतीत्यर्थः,
शिवप्रसादात् ज्ञानदातुः शङ्करस्यानुग्रहात्, “ज्ञानमिच्छेत् शङ्करात्” इत्युक्तेरिति
भावः, विग्रहा मोहकाल्प्यापगमात् निम्नला, मतिः ज्ञानं यस्य तादृशः, सः
सर्वलोकप्रसिद्धः, पिङ्गलनागः नागवंशावतंसः मङ्गलमतिः पिङ्गलपादः, जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् ; एतेन भगवता यद्व्यदत्तं तत् सर्वमेव भान्तिलेश्वरहितमतः
सुधीभिः सादरमेवैतन् यद्गीतव्यामिति सूचितम् ॥ ५ ॥

इदानीं अन्यकारकतपरिभाषायाः प्रस्तुतयन्यापथागित्वं प्रदर्शयितुं सूत्रसमुद्देन
सन्निवेशितं सङ्केतजातं विदुषां सुखावबोधार्थं श्लोकनिबद्धेन निबध्नाति, त्रिगुरु-
मित्यादि ।—इह अस्मिन्, पैङ्गुले पिङ्गलनागविरचितयन्ये, म-कारं मवर्णस्वरूपं
सङ्केतविशेषं, त्रिगुरुं गुरुस्वरत्रयस्वरूपं, विद्धि जानीहि, सर्वे सङ्केतिता वर्णांशान्
यन्ये प्रत्येकं स्वरत्रयसमन्विताः व्यञ्जनत्रयसङ्घातस्वरूपाः वेदितव्याः, तथा य-काराख्यं
य-कारनामकसङ्केतविशेषं, लघ्वादिसमन्वितं लघुः ऋष्वस्वरः आदिः आदिमः यस्य तेन
समन्वितं युक्तम्, आदिलघु-चरमगुरुद्वयात्मकमित्यर्थः, विद्धीति पूर्वेषान्वयः ; रेफं
र-सङ्केतं, लघुमध्यमं ऋष्वमध्यमम्, आद्यन्तगुरु-मध्यलघुस्वरूपमित्यर्थः ; स-कारं
स-सङ्केतम्, अन्ते अवसाने, गुरुनिबद्धं दीर्घतया निकषितं, प्रथमलघुद्वय-चरमेक-
गुरुकमित्यर्थः, विद्धीति पूर्वेषान्वयः ; त-कारं त-सङ्केतम्, लघुन्त्यं लघुः ऋष्वस्वरः
अन्त्यः अन्तिमः यस्य तद्योक्तम्, आदिभूतवर्णद्वयगुरु-चरमेकलघुकमित्यर्थः ; ज-कारं
ज-सङ्केतम्, उभयोः आद्यन्तयोः, लघुं ऋष्वं, प्रथमचरमलघुक-मध्यमदीर्घात्मक-
मित्यर्थः ; तथा भ-कारं भ-सङ्केतम्, आदिगुरुं प्रथमवर्णगुर्वात्मकं द्वितीयद्वितीय-
वर्णलघुकमित्यर्थः ; न-कारं न-सङ्केतं, त्रिलघुं त्रयो वर्णाः लघवः ऋष्वस्वराः
यत्र तादृशं दीर्घाभावरूपं गणं, विजानीयात् अवगच्छेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इह दीर्घक्षराणां सार्वत्रिकगुरुत्वं ऋक्स्रराणामपि कुत्रचित् गुरुत्वं परिभाषया परिगृहीतमिति दर्शयति, दीर्घमिति ।—दीर्घं दीर्घस्वरं, संयोगः संयुक्तवर्णः परः परवर्णो यस्य तथाविधं, तथा भूतं द्विमात्राकालेन उच्चार्यमाणवर्णं, तथा च कारिका, —“एकमात्रो भवेद्गुह्यो द्विमात्रो दीर्घं उच्यते । द्विमात्रस्तु भूतो ज्ञेयो व्यञ्जनस्यार्ज-मात्रकम् ॥” इति, “दूराद्भूते च” (८२।८४ पा०) इत्यादिसूत्रेण भगवता पाणिनिना यस्य भूतसंज्ञा कृता तमेवेत्यभिप्रायः ; व्यञ्जनान्तं व्यञ्जनमन्ते यस्य स व्यञ्जनान्तः तादृशं, यथा,—दडाङ् इत्यादि ; एषाञ्च द्विमात्राकालात्मकत्वेन गुरुत्वमन्तैरप्यङ्गीकृतं, तथा च यजुःप्रातिशाख्यं,—“संयोगपूर्वव्यञ्जनान्तावसानगताः स्वराः द्विमात्राः ।” (४५० १०० म०) अस्यार्थः,—संयोगात् पूर्वः संयोगपूर्वः, यथा,—अग्निः विष्णुना । व्यञ्जनमन्ते यस्य सः, यथा,—दडाङ् । अवसानं प्राप्तः अवसानगतः, यथा,—पाद्वि रश्च, एते स्वराः द्विमात्राः काला भवन्ति, न तु दीर्घां गुरुव एते भवन्ति” इति उच्यते भाष्यम् । संयोगपरस्य क्वचिदपवादोऽपि दृश्यते, तेन पादादिसंयोगेन पुरःस्थितेन क्वचिदपेक्षितविषये संयोगपरत्वाद्गुरोरपि लघुता स्यात्, यथा,—“अल्पव्ययेन मुन्दरि । याम्यजनी मिष्टमग्राति ।” अत्र मुन्दरीत्यस्य संयोगपरत्वाद्गुरुत्वे सति तृतीये पादे त्रयोदशमात्रा भवेत्, अतोऽत्र लघुत्वं प्रतिज्ञायते, तेन च द्वादश-मात्रात्वं सिद्धम् । उक्तञ्च हर्षरत्नाकरं,—“पादादाविष्ट वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः । पुरःस्थितेन तेन स्यात्लघुताऽपि क्वचिद्गुरोः ॥” इति । किञ्च, “अवसाने यरो द्विच” इति काशिकीकेः अवसानस्थानां एतानां द्विर्भावकथनात् तत्पूर्वस्थाना ऋत्वानामपि गुरुत्वमित्यभिप्रायो वा । तथा ऊषान्तम् ऊषवर्णाः शषसहाः अन्ते अवसाने यस्य तं तादृशम् ; व्यञ्जनान्तमित्यनेनेव ऊषान्तस्य लाभात् ऊषशब्देनात्र विसर्जनीय-जिह्वामूलीयोपध्मानीयानां यदृणं वेदितव्यम् । “त्रादिपरः” (पि० म० १५० ११५०) इति सूत्रे तथैव व्याख्यातवान् हर्षिकारः । च किञ्च, सानुस्वारम् अनुस्वार-युक्तं, तथा अवसाने पादान्ते, क्वचित् कुत्रचित्, न तु सर्वत्र इत्याशयः, लघ्वन्त्यमपि ऋक्स्ररात्मकमन्तमं वर्णमपि, गुरुं, विजहनीयात् इति पूर्वेषान्वयः । एवमेवाह दर्पणकारः,—“यत् पादान्ते लघोरपि गुरुभावः उक्तः तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थ-पादविषयं, प्रथमतोऽथपादविषयन्तु वसन्ततिलकारैरेव” इति ; अत एवात्रोक्तं क्वचिदिति । तथा अोक्तमाश्रेयश्छन्दःसारी,—

“ऋह्यो गुरुर्वा पादान्ते अनुस्वारादिसर्गतः ।

पूर्वो योगात् व्यञ्जनात् स्यात् जिह्वामूलीयतस्तथा ।

उपध्मानीयतो दीर्घो गुरुर्लो व गलाविष ॥” इति ॥ ८ ॥

आदिमध्यावसानेषु य-र-ता यान्ति लाघवम् ।

भ-ज-सा गौरवं यान्ति म-नी तु गुरुलाघवम् ॥ ८ ॥

त्रिविरामं दशवर्णं षण्मात्रमुवाच पिङ्गलः सूत्रम् ।

छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ ॥ १० ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गवेदाध्ययनमात्रायते । अर्थाव-

इदानीं सुखावबोधार्थं सङ्केतसमुद्गं सङ्केतपतः प्रदर्शयन्नाह, आदौति ।—य-र-ता यगण-रमण-तगणाः, आदिमध्यावसानेषु आदौ मध्ये चन्ते च, यथासङ्गं लाघवं ऋस्यतां, यान्ति प्राप्नुवन्ति । भ-ज-साः भगण-जगण-सगणाश्च, आदौ मध्ये चन्ते च क्रमात् गौरवं दीर्घतां, यान्ति । म-नी तु केवलं मगणः नगणश्च, सर्वावयवावच्छेदेन गुरुत्वं लघुत्वञ्च क्रमात्, यात इति शेषः, नगणश्च केवलं वर्णत्रयावच्छेदेन गुरुतां नगणश्च तथैव लघुतां याति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ यन्त्यङ्गता स्वयमेवाभिहितस्य सङ्केतविशेषस्यावतारणार्थमिदानीं “धी श्री स्त्री न्” (पि० सू० १४० १सू०) इति तदीयप्रथमतस्तस्य सम्यक् परिचय प्रदातुमिच्छन्नाह, त्रिविराममिति ।—पिङ्गलः नागाचार्यः, शास्त्रादौ स्वविरचितयन्त्यस्य प्रथमतः एव, छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च छन्दसां इतानां ये षण्मात्राः समूहाः, तत्र स्थिता ये पदार्थाः स्वरद्वयः, तेषां प्रत्ययहेतोश्च अभिज्ञानार्थमेव, त्रिविरामं त्रयो विरामाः विच्छेदाः, पदविरतय इत्यर्थः, यत्र सूत्रे तथाविधं, दशवर्णं दश वर्णाः ध्-ई श-र-ई स-त-र-ई न्-स्वररूपाः यत्र तत्, तथा षट् मात्राः दीर्घस्वरत्रयरूपा यत्र तत् तथाविधं, मूत्रम् उवाच, अत्र चकार एवार्थे, छन्दसां परिज्ञानार्थमेव धी श्री स्त्री-रूपोदाहरण-सहितं नगणाख्यं सङ्केतं यन्त्यादौ उवाच इत्यर्थः ॥ १० ॥

(क) “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्याद्यध्ययनविधिबोधितस्य विधिवदुपनीतानां वर्ण-त्रयाणामवग्रहमध्येतुमुचितस्य शिखादिषडङ्गसमन्वितस्यातीव महतः ऋगादि-वेदस्याङ्गभूतमेतदवेद्य, तथा “छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषा-मयनश्चक्षुर्निर्दत्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिखा प्राचान्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं कृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोकं गच्छीयते ॥” इत्यादिप्रमाणात् यथाविध्यध्ययनेन ब्रह्मलोकिकावाप्तिमूलकत्वमवधार्य च भगवान् पिङ्गलाचार्यः प्राचीनतमैः कृतेऽपि बहुले छन्दोपख्ये सुकुमारमतीनां प्रेषावतां सुखतश्छन्दःपरिज्ञानार्थं सङ्ग्रहमति-सुकुमारनिर्दं छन्दःसूत्रं प्रणीतवान् । इत्यायुषभट्टोऽपि “ज्ञाताथं ज्ञातसम्बन्धम्” इत्यादिकं अरन् प्रयोगनादिकं प्रतिपादयति, इहेति ।—इह अथ लोके, हि निश्चितं,

बोधपर्यन्तस्वाध्ययनविधिः । (क) वेदाङ्गस्य छन्दः । तत-

त्रैवर्षिकानां त्रयो वर्षाः ब्रह्मचरविड्कपाः तेषां ब्रह्मचरविशामित्यर्थः ।
 (स्रावो ठञ्) साङ्गवेदाध्ययनम् अङ्गषट्कसमन्वितस्य वेदस्य विद्यते ज्ञायते
 लभ्यते वा अनेन धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयम् इति वेदः तस्य, आखौकिकपदार्थबोधनार्थं
 प्रवृत्तस्य ब्राह्मस्य ; अत्र वेदलक्षणमाह ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्यः,—“अनघिनता-
 बाधितार्थबोधकः शब्दो वेदः” इति । तथा उक्तभाष्येष्टतन्मृतवाक्यं यथा,—
 “प्रत्यक्षेणागुमित्या वा यद्गुपायो न बुध्यते । पतं विदन्ति वेदेन तस्माद्देस्य वेदता ॥”
 इति ; शब्दचिन्तामधिकारोऽप्याह,—“शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणात्म्यप्रमित्य-
 विषयकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानात्म्यप्रमाणाशब्दत्वम्” इत्यादुक्तलक्षणात्मक-
 स्येत्यर्थः, अध्ययनं यथाविधि पाठः, “उपनीतन्मध्यापयीत” इत्यादि श्रुत्या,
 “उपनीय गुरुः शिष्यं मद्याद्याहतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं त्रीणाचारंश्च शिष्येत् ॥”
 इति श्रुतेः ; “वेदानेव सदाऽभ्यस्येत्पक्ष्मण् द्विजोत्तमः । वेदाभ्यासी हि विप्रस्य तपः
 परमिद्धोच्यते ॥ इदंैव न मखायेभ्यः परमं तप्यते तपः । ऋचं धी हि द्विजोऽधीते
 स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्वव कुरुते शनम् । स जीव-
 न्नेव गृहत्वमायु गच्छति ५मान्वयम् ॥” इति मनुस्मृत्या, तथा—“यजानां तपसाञ्चैव
 शुभानाञ्चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां मुनिःश्रेयस्करः परः ॥” इति योगियाज्ञ-
 वल्क्योक्त्या ; “धर्मशुद्धिमभीर्षुर्न वेदादन्वदिदृश्यते । धर्मस्य कारणं गृहं मिश्रमन्वत्
 प्रकीर्षितम् । अतः स परमो धर्मः यो वेदादवगम्यते ॥” इति व्यासोक्त्या ; “ब्राह्मणेन
 निष्कारणं षडङ्गी वेदोऽप्येतव्यः” इति श्रुतिवाक्यतश्च त्रैवर्षिकानामेव वेदाध्ययनं
 विहितं, विशेषतश्च ब्राह्मणानामिति बोध्यम् ; तथा “गर्भाटमंऽटमे वाऽन्दे ब्राह्मणस्योप-
 नायनम् । राजामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥” इति मनुस्मृत्या च ; तथा
 “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयोत यीषे राजन्यं शरदि वैश्यम्” इति कमलाकरधृत-
 श्रुत्या च त्रैवर्षिकानामेव उपनीतत्वावगमात् यथाविहितकालेषु विधिषट्पनीतानां
 ब्रह्मचरविशां तत्, आस्वायते कथ्यते, कर्त्तव्यतथोपदिश्यते इत्यर्थः । कियत्काल-
 मध्येतव्यमित्याह, अर्थेत्यादि ।—अर्थावबोधपर्यन्तः अर्थस्य प्रतिपाद्यवस्तुनः यः
 अवबोधः सम्यक् परिज्ञानं स एव पर्यन्तः अवधिः यस्य सः तथोक्तः, अध्ययनविधिः
 अध्ययनस्य साङ्गवेदपाठस्य विधिः “स्वाध्यायोऽप्येतव्यः” इत्यादिरूपविधानं,
 तात्पर्यार्थस्य सम्यग्बोधपर्यन्तमध्ययनफलमित्यर्थः । अर्थज्ञानसहितस्य वेदाध्ययन-
 स्थावय्यकर्त्तव्यत्वे प्रमाणम् ऋग्वेदभाष्ये मन्मदयं यथा,—“स्वाधुरयं भारद्दरः

स्तदध्ययनं विधिबोधितत्वादानुष्ठेयम् । (ख) अथ अनुष्टुभा

किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽयम् । योऽयंश्च एव सकलं भद्रमनुते नाकमेति
 ज्ञानविधूतपाप्मा ॥” “यद्गृहीतमविज्ञातं निगटनेव शब्दरते । अनघाविव शुष्कौघो
 न तज्ज्वलति कर्हिचिन् ॥” इति । एतयोर्माधवाचार्य्यकृता व्याख्या यथा,—“यन्तु
 वेदमधीत्य अर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान् भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति
 दृष्टान्तः, किञ्चशास्त्रं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनीच्यते, स च यथा इन्धनाद्यंसेवीपयुज्यते
 न तु पुष्पफलार्थं, तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं न भवतीत्येतावदेव, न ह्यनुष्ठानं
 स्वर्गादिसिद्धिर्वाऽस्ति । किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्योच्यते ; सांकेऽपि पाठकस्य यावती
 धनादिपूजा ततोऽप्यधिक्ता विदुषि दृश्यते । किञ्च यत् वेदवाक्यमाचार्यान्तु गृहीत-
 मर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनः उच्चार्य्यते तत् कदाचिदपि न ज्वलति
 न प्रकाशयति, यथा अग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तदन्तु ; तथा सति
 तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात्” इति । तथा व्यासोऽप्याह,—“वेदस्याध्ययनं
 कार्य्ये धर्मशास्त्रस्य वाऽपि यत् । अज्ञानताऽर्थं तत् सर्वं तुषार्या कण्डलं यथा ॥ यथा
 पशुभारवाहो न तस्य भजते फलम् । दिजस्तथाऽर्षानभिज्ञो न वेदफलमनुते ॥” इति ।
 मनुरपि,—“वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कुमाग्रमे वसन् । इष्टैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्म-
 चर्याय कल्पते ॥” इत्यादिभिः शास्त्रैः अर्थज्ञानसहितवेदाध्ययनं विजातीनां परमथेय-
 स्कारमित्यवगतम् ।

(ख) अर्थं कन्दोऽप्येतन्मित्याह, वेदिति ।—कन्दः गायत्र्यादिकं,
 छादयति पुरुषस्य पापसम्बन्धं निवारयतीति कन्दः, तथा च सायनभाष्ये,
 —“पुरुषस्य पापसम्बन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द उच्यते, तच्च आरण्यबीच्छे
 समान्नायते ‘छादयन्ति ह वा एनं कन्दासि पापकर्मणः’ यथा,—‘चीयमानाग्नि-
 सन्नापस्याच्छादकत्वाच्च कन्दः’ इति” (षट्०१म०) वेदाङ्गं वेदानाम् ऋगादीनाम्
 अङ्गम् अवबोधोभूतं, शिखादिषट्कैखेवान्भूतमित्यर्थः ; तथा चोक्तं,—“शिखा
 कस्यो व्याकरणं निरुक्तं कन्दसां अथः । ज्योतिषामयमस्यैव वेदाङ्गानि षड्देव तु ॥”
 इति । तत्र शिखा स्वरवर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रं, कल्पः वेदविहितानां कर्मणामानु-
 पूर्व्येण कल्पनाशास्त्रं, व्याकरणं शब्दार्थव्युत्पत्तिकरं शास्त्रं, निरुक्तं पदविभाग-सन्मार्थ-
 देवतानिरूपणार्थशास्त्रं, कन्दः गायत्रीप्रभृतिच्छन्दोज्ञानशास्त्रं, ज्योतिषं काल-
 परिमाणज्ञापनार्थं शास्त्रम् । ततः अत एव, अस्य वेदाङ्गभूतत्वादेव इत्यर्थः,
 तदध्ययनं तेषां गायत्र्यादिकच्छन्दसां सम्यगुपदेशविधायकानां शास्त्राणाम् अध्ययनं

यजति, वृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्था-
न्वयायातमनुष्टुबादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत
प्रत्यवायः श्रूयते । यथा,—“यां ह वा अविदितार्षेयच्छन्दा-
दैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति
वा, स स्थाणुं वर्च्छति, गतं वा पश्यत, प्रमौयते, वा पापीयान्
भवति, यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति” इति छन्दोम-
ब्राह्मणम् । तस्माच्छन्दःपरिज्ञानं कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्र-
मारभ्यते । तत्र लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्धयर्थं संज्ञाः परि-
भाषते सूत्रकारः । (ग)

यथाविधि गुरोः सकाशात् पठनं, विधिबोधितत्वात् प्रीतिविध्युपादष्टत्वात्, अनुष्टयम्
अवश्यमेव अनुष्टातमुचितमित्यर्थः, छन्दःशास्त्राध्ययनमन्तरं साङ्गवेदाध्ययनविधिरनु-
ष्ठितो न भवतीति भावः ।

(ग) छन्दसामवश्यज्ञातव्यत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति, अथेति ।—अनुष्टुभा
अनुष्टुप्छन्दोनिबद्धया ऋचा, यजति देवान् संयति । वृहत्या वृहती-
च्छन्दोमय्या ऋचा, गायति देवान् प्रीणयति । एवं गायत्र्या गायत्रीच्छन्दी-
मयेन मन्त्रेण, स्तौति देवान् स्तुतिवादं करोति । इत्येवमादिश्रवणात् वेदेषु
छन्दसा परिज्ञानस्य एवंबोधवश्यकत्वश्रुतेः, अनुष्टुबादिज्ञानम् अनुष्टुपप्रभृतिच्छन्दसां
ज्ञानप्रयोजनमित्यर्थः, अर्थांश्चान्वायातम् अर्थांसां प्रतिपाद्यवस्तूनाम् अन्वयेन
तात्पर्यार्थपय्यांस्त्राचनयैव आयातं प्राप्तं, फलबलाद्ब्रह्ममित्यर्थः । किञ्च अपरञ्च, प्रत्युत
वैपरीत्येन, छन्दसामपरिज्ञानात् छन्दोज्ञानराहित्ये सात, प्रत्यवायः आनष्टीत्यादः,
श्रूयते आन्वायते, वक्ष्यमाणेन वेदभागनैतेनेति श्रवः । तद्वै दशयति, यथेति ।
—यो हिजः, ह किल, वा एवार्थे, अविदितार्षेयच्छन्दादैवताविनियोगेन ऋषयः
अतीतानागतवर्त्तमानार्थवेदिनः मन्त्रद्रष्टारः, तथा समूहाः आर्षेयाः, तथा च
साधनभाष्ये,—“अतीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुपदेशे प्रथमतो दर्शनात् ऋषित्वम् ।
‘ऋषी गतौ’ इति धातोः इन्प्रत्ययेन सिद्धम् । तथा च,—“युगान्तेऽन्वर्त्तितान्
वेदान् सेतिहासान् मद्दर्शयः । खिभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयन्मुवा ॥” इति ।
तथा योगिशान्तवल्काः,—“येन यद्विषया दृष्टं सिद्धः प्राप्ता च येन च । मन्त्रेण
तस्य तत् प्रीतिव्यभिभावः तदात्मकः ॥” इति च । छन्दांसि गायत्र्यादीनि,

“छादनाच्छन्द इत्युक्ते वाससो वाच वा कृते । आत्मा तु आदितो देवैर्मृत्याभितैस्तु
 वै पुरा ॥ आदित्यैर्वसुभोरुद्रेकेन च्छन्द इतीरितम् ॥” इति याज्ञवल्क्योक्तलक्षण-
 त्मकानौत्थयः, देवतानि मन्त्रान्भूता अन्यादिका इविभागः स्तुतिभाजो वा ; उक्तञ्च
 याज्ञवल्क्येन,—“अथ यस्य च मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता । तदाधारं भवेत्तस्य
 देवतं उच्यते ॥” इति । देवताशब्दात् स्वार्थे ञच् । तदुक्तं निरुक्ते,—“देवतात्तन्नात्
 स्वार्थे ञच् ; देवतं पुंनपुंसकम्” इति । तथा विनियोगः यत्त्वार्थं ये
 मन्त्राः समुत्पन्नाः तत्त्वार्थेषु तेषां प्रयोगः, यदुक्तं तेनैव,—“पुरा कल्पे समुत्पन्ना
 मन्त्राः कर्तार्यमेव च । अनेनैव तु कर्तार्यं विनियोगः स उच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः
 इत्यर्थः । एते ऋविदिताः अज्ञाता यत्र तर्थाविधेन, मन्त्रेषु कारणकेन, ब्राह्मणेन
 मन्त्रेतरवेदभागरूपेषु, “निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव
 ब्राह्मणश्चाभिधीयते ॥” इति याज्ञवल्क्योक्तमन्त्रार्थस्तुत्यादिलक्षणरूपेषु सङ्ग इत्यर्थः ;
 ब्राह्मणेन इत्यत्र सङ्गार्थे हृतीया, न तु कर्तारि, एवञ्च ब्राह्मणेन सङ्ग आर्षादि-
 चतुष्टयम्, अर्षात् ब्राह्मणादिपञ्चकम् इत्यर्थः ; ऋविदित्वा यो याजयति अध्यापयति
 वा ; उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन,—“आर्षं छन्दश्च देवत्वं विनियोगस्तथैव च । विदितस्य
 प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च देवतम् ।
 विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च ॥” तथा “पञ्च पञ्चविधं प्रोक्तं जप्यकाली-
 न्पुनश्चरेत् । होमे वा मन्त्रान्ने योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥” इति, अत्र पञ्चविध-
 मित्युक्त्वा च ब्राह्मणसहितानामेवार्षादीनां चतुर्णां उपकाले अरण्यं सूचितम् । स
 याजकः गुरुश्च, स्वायं हवादिद्योनिम्, ऋच्छति प्राप्नोति, वा अथवा, गते नरकं,
 पश्यते प्राप्नोति, प्रमोयते वा वेदोक्तमायुर्गं लभते, पापीयान् पापयुक्ता भवति, अस्य
 याजकस्य, छन्दांसि यातथामानि यातः प्राप्तः यामः फलात्प्राप्तविषये ऋदासीन्वं
 येक्षानि वीर्यहोनानि इत्यर्थः ; तथा च यजुर्वेददोषघ्नतकात्यायनवाक्य,—“द्रष्टार
 ऋषयः, कर्तारः परमेष्ठ्यादयः देवता मन्त्रान्भूता अन्यादिका इविभागः
 स्तुतिभाजो वा, छन्दांसि गायत्र्यादीनि, एतानि ऋविदित्वा योऽधीते अजुब्रूते जपति
 लुहोति यजते याजयति वा तस्य ब्रह्म निर्वाणं वातशामं भवति अन्तराऽऽशु गर्तं वा
 पश्यते स्वायं ब्रह्मन्ति प्रमोयते वा पापीयान् भवति” इति । तथा याज्ञवल्क्योऽप्याह,
 —“ऋविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् । होममन्त्रांलादीनि तेषां-
 ऽऽत्याख्यफलं लभेत् ॥” इति । एतच्छ्रुतिमूलकं प्रमाथान्तरमपि दृश्यते, यथा सायन-
 भाष्यघृतम्,—“ऋविदित्वा ऋषिं छन्दो देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेत् वदेहापि
 पापीयान् जायते तु तः ॥ ऋविदित्वादेवतानि ब्राह्मणाद्यैः स्वरायपि । ऋविदित्वा

धौ श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धौ श्री स्त्री इत्यनेन गुरुत्रयं संज्ञित्वेनोपलक्षयति, मकारश्च संज्ञात्वेन । ततश्चायमर्थः,—सर्वगुरोस्त्रिकस्य मसंज्ञा परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठात् वक्ष्यामः । मप्रदेशाः “विद्युन्माला मौ गौ” (पि० सू० ६५० ११सू०) इत्येवमादयः । (घ)

प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्ठक स्रच्यते ॥ इति । तथा वेदनविधिरपि स्मर्यते, यथा,—स्त्री वर्षोऽक्षरं माया विनिधोगोऽर्थ एव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पटे पटे ॥” इति । तस्मात् अग्निष्टोत्पादादियुतेः तथा वेदनविधानाज्ञेत्यर्थः, कृन्दःपरिज्ञानं कर्तव्यम् अवश्यमेव कर्तुमुचितम् । तदर्थं कृन्दःपरिज्ञानार्थम्, इदं शास्त्रं कृन्दःशास्त्रमेतत्, चारभ्यते प्रसूयते । तत्र अस्मिन् चारभ्ये कृन्दःशास्त्रे, सूत्रकारः भगवान् पिङ्गलाचार्यः, लघुना अल्पेन, उपारीण सङ्क्षेपतः शास्त्रस्य परिसमाप्तये परिगृहीतेन कौशलविधिः इत्यर्थः, शास्त्रावबोधसिद्धार्थम् अस्मिन् कृन्दःशास्त्रे सम्यक् ज्ञानलाभार्थं, संज्ञाः सङ्केतविशेषान्, परिभाषते प्रकौति ।

(घ) धौश्रीस्त्री संज्ञिसंज्ञारूपमंशद्वयमस्ति, धौ श्री स्त्री इत्यनेन यत् गुरुत्रयं प्रदर्शितं तत् संज्ञित्वेन, सूत्रस्थावसानेऽवतिष्ठमानं स्वरविरहितं मकारश्च सङ्केतितसंज्ञात्वेन, तदेव दर्शयति, धौत्यादि ।—तत्रभवान् महर्षिराचार्यः स्वयत्यादौ यन्मस्य निखिलकृश्लप्रतिपादनार्थं साङ्गलिकं मगधं धीशब्दश्च उपन्यसवान् । भूमिदैवतस्य मगधस्य साङ्गलिकत्वे प्रनाथं यथा,—“क्षेमं सर्वगुरुर्षते मगधो भूमिदैवतः” इति । अन्यच्च,—“मो भूमिः शिशुमातनोति य जलं वृद्धिं र वृद्धिर्मेतिम् । सी वायुः परदेजदूरगमनं त व्योम यन्वं फलम् ॥ जः सूर्यो रजसादधाति विपुलां भेन्दुर्थशो निश्लमम् । नी नाकश्च सुखप्रदः फलमिदं प्राहृगैषानां बुधाः ॥” इति । किञ्च,—“पृथ्वी जलशिक्षिवायुगमनं सूर्यचन्द्रमा नाकः । प्रसारकमवशतो देवा ज्ञेया यथासङ्ग्राम् ॥” इति । एवमन्येषां च ज्ञानानां देवतादिक-ज्ञये दर्शयिष्यमाणमन्येषां द्रष्टव्यम् । वाणीमूषशीऽपि,—“मः सण्दं वितनुते जगधो यथासि श्रेयः करोति भगधो यगधो जयश्च । देवादिवासयति सी रगधो निहन्ति राष्ट्रं विनाशयति जलणधोऽर्थदत्ता ॥” इति । गणधुस्त्रिप्रसङ्गावर्षशुद्धि-प्रयोक्तृमपि स्रच्यते,—“बभूव परिगृहे तु नायको भूतिष्कृति” इति । तदुक्तं

वरा सा य् ॥ १ ॥

वरा सा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य यसंज्ञा परिभाष्यते ।

भामहिन,—“अवर्णात् सम्पत्तिर्भवति मुदिवर्णात् धनशता-न्यवर्णादख्यातिः सुरमस-
 त्ववर्णात् व-रद्वितात् । तथा श्लेषः सौख्यं ऊ-ञ-च-न-म-विहीनाचरगणात्
 पदादौ विन्यासाहारवङ्गलपूर्वैर्विरद्वितात् ॥” “कः खा गो घष खर्षी वितरति
 सुवशी ऊलषा चः सुखं कः, प्रीतिं को मित्रलाभं भयमरणकरो भू-जौ ट-ठौ खेद-
 दुःखे । उः शोभां टौ विशोभां भयममथ च णस्यः सुखं थच युष्, दी धः सौख्यं
 मुदं नः सुखभयमरणक्षेत्रदुःखं पवर्गः ॥ यो लक्ष्मीं रथ दाहं व्यसनमथ ल-बौ शः
 सुखं वथ खेदं, सः सौख्यं इथ खेदं विलयमपि च लः चः ससहिं करोति । संयुक्तं
 चैङ न स्यात् सुखमरणपटुवंशंविन्यासयोगः, पदादौ गद्यवक्त्रे वषसि च सकले
 प्राकृतादौ सनोऽयम् ॥” इति । अनुस्वारविसर्गयोः फलं यममेव ज्ञेयम् । लकारस्य
 च विदेशगमनं धनदानियेति बाह्व्यम् । एवं दुःखदारिद्र्यावाचकाः शब्दाद्यादौ न
 प्रयोज्याः । देवतावाचकशब्दे तु गणविचारे अक्षरविचारे दोषाभावः । यदुक्तं भामहिन,
 —“देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्राद्रिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपिती
 गणतोऽपि च ॥” इति । प्रमाथेरेतैः वर्णगणविचारेऽत्र मङ्गलपूर्वकसम्पत्तिमुखावाप्तिः
 सिद्धेति सुधीभिविचार्यम् । आदौ धो-शब्दस्य मगणस्य च निर्देशादंतत् प्रयोजनान्तर-
 मपि दर्शितम् । धीव्याद्विभवेण सर्वगुणमंगण इति प्रतिपादयति, तत इति ।
 —सर्वगुरोः दीर्घात्मकस्य, त्रिकस्य वर्णमयस्य, मसंज्ञा मरुपसङ्केतविशेषः, परि-
 भाष्यते स्त्रीक्रियते, सूत्रेऽस्मिन् गन्यकृता इति शेषः । शास्त्रेऽस्मिन् गणानां
 वर्णमात्राभेदतया द्वैविध्यमभिहितं, “लः समुद्रा गणः” (पि० सू० ४७० १२२०)
 इत्यादिबन्धमात्रसूत्रेषु गणानामभिधास्यमानत्वादन्तेषां सूत्राणां वर्णगणप्रत्यायकत्व-
 मवगन्तव्यम् । वर्णगणाश्च सुरस-वक्ररेखात्मकत्वेन (- -) वर्णाणां ऋक्षदीर्घल-
 ग्नाविक्षुर्वाणाः वर्तन्ते । धी श्री स्त्रीत्यनेन किं गुरुचयप्रदर्शनमेव फलमथवा
 अर्थबोधादिरुपप्रयोजनान्तरमप्यस्तीति दर्शयद्वाङ्, ध्यादौनामित्यादि ।—अपरिष्ठात्
 “अटो वसवः” (पि० सू० १७० १५२०) इति स्वस्य व्याख्यानान्तरनिबन्धः ।
 अत्र एकस्मिन्नेव सूत्रे स्वकारः सोदाहरणं सङ्केतमभिहितवानिति बोद्धव्यम् ।
 एवमुत्तरसूत्रेष्वपि । दीर्घात्मकविवर्णस्य मसंज्ञाविधानप्रयोजनं प्रतिपादयति,
 मेति ।—विद्युन्मात्रायां मगणोल्लेखादित्यभिप्रायः । एवं मुनङ्प्रयातादौ यत्राद्यादीनाः
 मुल्लेखात् तानि तानि कर्त्तासि तेषां प्रदेशोऽवगन्तव्यः ।

यप्रदेशाः “भुजङ्गप्रयातं यः” (पि० सू० ६अ० ४३ सू०) इत्येव-
मादयः । (ङ)

का गुहा र् ॥ ३ ॥

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य रसंज्ञा परिभाष्यते ।
रप्रदेशाः “स्रग्विणौ रः” (पि० सू० ६अ० ४४ सू०) इत्येव-
मादयः ।

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्य ससंज्ञा परिभाष्यते ।
सप्रदेशाः “तोटकं सः” (पि० सू० ६अ० ३७ सू०) इत्येव-
मादयः ।

सा ते क्क त् ॥ ५ ॥

सा ते क्क इत्यनेनान्तलघोस्त्रिकस्य तसंज्ञा परिभाष्यते ।
तप्रदेशाः “तनुमध्या त्यौ” (पि० सू० ६अ० ७ सू०) इत्येव-
मादयः ।

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसंज्ञा परिभाष्यते ।
जप्रदेशाः “कुमारललिता ज्मो ग्” (पि० सू० ६अ० ८ सू०)
इत्येवमादयः ।

किं वद भ् ॥ ७ ॥

किं वद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसंज्ञा परिभाष्यते ।
भप्रदेशाः “चिञ्चपदा भौ गौ” (पि० सू० ६अ० १० सू०) इत्येव-
मादयः ।

(ङ) शास्त्रादौ मगणस्वरूपमभिधाय प्रकारकमेव गणात्तिर्दिशन् मगण-
स्वरूपं दर्शयितुं स्वान्तरमवधारयति, वरंति ।—अत्रापि पूर्वस्वरवत् वय

न हस न् ॥ ८ ॥

न हस इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य नसंज्ञा परिभाष्यते ।
नप्रदेशाः “दण्डको मौ रः” (पि० सू० ७अ० ३३सू०) इत्येव-
मादयः । (च)

गृ ल ॥ ९ ॥

गृ-ग्रहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसंज्ञा
भवति : ल-शब्दश्च लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघुसंज्ञं

एव वर्णाः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि बोद्धव्यम् । आद्यौ लघुः अनन्तरं हौ च गुरु
इत्येवं वर्णद्वितयस्य यगण इति संज्ञा इति निष्कर्षः ।

(च) इदानीं रगणादीनां स्वरूपं दर्शयति, केत्यादि।—एतत्पूर्व-
मारभ्य “न हसन्” इत्यन्तपूर्वं पुर्वाक्तसूत्रद्वयरोत्या व्याख्येयं, वृत्तिकृताऽपि
स्फुटमेव लिखितम् । तथा हि “का गृह्ण र्” इत्यनेन आद्यन्तौ गुरु
मध्यश्च लघु एवं-त्रिकस्य रगण इति संज्ञा । “बसुधा स्” इत्यनेन च
लघुद्वयात् परं गुरुरेकयेकवति तदा सगणः । “सा ते कृत्” इत्यनेन च
गुरुद्वयात् परं लघुरेकः स्याच्चेत्तदा तगणः । “कदा स ज्” इत्यनेन
आद्यन्तौ लघु मध्यश्च गुरु एवं-त्रिकेषु तगणः । “किं वद भ्” इत्यनेन
एकगुरोरनन्तरं लघुद्वयञ्चेत् तगणः । “न हस न्” इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य तगण
इति संज्ञा व्यवस्थिता इत्यभिप्रायः । “धी श्रौ स्त्री न्” इत्युपक्रम्य “न हस न्”
इत्यन्तानामुदाहरणत्वेन दर्शितानां त्रिकाणां त्रिकाणामर्थास्तु “अष्टौ वसवः” (पि०
सू० १अ० १५सू०) इति त्रत्यमाणसूत्रे दर्शयिष्यन्ते । प्रसारक्रमः वक्ष्यते, गणानां
स्वरूपादिकश्च गणचक्रे ज्ञातव्यम् । तथा हि वृक्षरत्नस्य भेदाः कति किंस्वरूपा वा ते
इति परिज्ञानार्थं प्रथमं गुरुद्वयं (उ उ उ) विन्यस्य यावत् सर्वलघुः गणो भवेत् तावत्
प्रथमगुरोरधः लघुं न्यस्य परत्र गुरुद्वयाधः गुरुद्वयं विन्यसेत्, तेन चैवं (- उ उ)
यगण इति सिद्धम् । एवं चक्रप्रदर्शितदिशा रगणादीनामपि पुनः पुनः गुरुलघु-
विन्यासं कुर्यात् । ततश्च प्रसारविधिना निष्पन्नायामेवमष्टकोष्ठायामष्टसङ्क्रातुं
वृक्षरं इतमष्टविधमिति सिद्धम् । तेषां लघुगुरुपरिज्ञानश्च गणदर्शनादव-
गतव्यम् ।

भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । लप्रदेशाः “लः समुद्रा गणः” (पि० सू० ४७० १३सू०) इत्येवमादयः । (छ)

गणचक्रम् ।

गणनाम	गणस्वरूपम्	गणदेवता	गणफलम्
मगणः	ॐ ॐ ॐ	भूमिः	श्रीः
जगणः	- ॐ ॐ	जलम्	वृद्धिः
दगणः	ॐ - ॐ	वह्निः	वृत्तिः
सगणः	- - ॐ	वायुः	दूरगमनम्
तगणः	ॐ ॐ -	व्योम	शून्यम्
जगणः	- ॐ -	सूर्यः	रोगः
भगणः	ॐ - -	चन्द्रः	यशः
नगणः	- - -	नाकः	सुखम्

(छ) एवं पूर्वोक्तसूत्रसमूहेन महर्षिः “वसवस्त्रिकाः” (पि० सू० ८७० १३सू०) इति वक्ष्यमाणसूत्रनिर्दिष्टं गणाष्टकं निर्दिश्य लघुपरिज्ञानार्थं स्वान्तर-मवतारयति,—एतं लेति । पूर्वसूत्रेषु गणानां निकरपत्वात् अत्र एत इत्येकाक्षरं ऋक्षेकाक्षरस्योपलक्षणमित्याह, एत-यद्वयमिति ।—एत इत्यनेनोपलक्षितं ऋक्षमक्षरं ल-पदसिद्धं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः । “एत इत्यनेनोपलक्षितस्य ऋक्षस्य लसंज्ञा परिभाष्यते” इति पुस्तकान्तरे पाठो दृश्यते । ऋक्षवर्णस्य लघुसंज्ञा तु महर्षिणा पाणिनिनाऽपि “ऋक्षं लघु” (१।४।१० पा०) इति सूत्रं विधाय अङ्गीकृता । लसंज्ञाप्रयोजनमभिधत्ते, ल-प्रदेशा इति ।—“लः समुद्रा गणः” इत्यादि-सूत्रोक्ता एव विषया लपरिभाषाया इत्यर्थः । तत्र हि आर्यालक्षणासिद्धार्थं गणसंज्ञा कृता । अस्माद्यस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ।

गन्ते ॥ १० ॥

गृ-ग्रहणमनुवर्त्तते । गृ-शब्दोपलक्षितस्य ऋस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसंज्ञाऽतिदिश्यते । ग् इति प्रथमाक्षर-प्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् । ननु समानीगौत्यार्यादीनां पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्वं न दृश्यते ? नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धम् । तच्च लकारश्रुत्याऽपवादेन बाध्यते । यथा.—“ग्लिति समानी” (पि० सू० ५ अ० ६ सू०) “गौत्यार्या लः” (पि० सू० ४ अ० ४८ सू०) इत्यादौ ; सामान्यस्य विशेषेण बाधः कस्य न सम्मतः ? तस्मात् अचोद्यमेतत् । केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थित-विभाषया व्याचक्षते, प्रमाण्यादीनामन्ते गुरुत्वमेव, सामान्या-दीनामन्ते लघुत्वमेव, शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति ; तदनुपपन्नम् ; विकल्पस्याप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः । (ज) ननु केनाप्युक्तं,—“वा पादान्ते गुरु इति

(ज) पादान्तस्थितस्य लघोरपि गुरुमंज्ञामतिदिशति, गन्ते इति ।— गृ-ग्रहणमनुवर्त्तते. “गृ ल” इति सूत्रान् इति शेषः, “सूतेष्वृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्त्तनीयं सर्वत्र” इति नियमादिति भावः । गृ-शब्दोपलक्षितस्य गृ-रूपोटा-क्षरणेन परिचायितस्य, पादान्ते स्त्रीकचतुर्भागान्तरभागस्यावसाने वर्त्तमानस्य स्थितस्य, ऋस्वाक्षरस्य गुरुमंज्ञा अतिदिश्यते विधीयते । ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरु इति शब्दस्य गान्तरप्रथमाक्षररूपावयवेन, गुरुशब्दस्य गुरुत्वहेतुस्य गृष्टं, गृशब्दो गुरुत्वबोधक इति भावः । पादान्तलघोः सर्वत्र गुरुत्वादग्रंणान् कथमेतादृशी नियम इत्याह, नन्विति ।—समानी-गौत्यार्यादीनां समान्याः “ग्लिति समानी” इति लक्षणलक्षितस्य केवलगकारलकाराभ्यां समानस्य अष्टाक्षर-वृत्तमेदस्य, तथा ‘गौत्यार्यायाः “गौत्यार्यां लः” इति लक्षणलक्षितस्य षोडश-लकारनिबद्धस्य जातिभेदस्य च, तथा एवंविधानामन्तेषाञ्च इत्यनामित्यर्थः, पादान्तस्थस्य ऋस्वस्य गुरुसंज्ञा न दृश्यते, उभयत्रापि पादान्तवर्णानां तत्तल्लक्षण्येन लघुत्व-नियमनादित्यभिप्रायः । सूत्रे पादान्तस्थऋस्वस्य गुरुत्वव्याप्तीः कथं समान्यादिषु

गुरुत्वम् ।” सत्यमुक्तं, दुरुक्तं हि तत् ; “वाऽन्ते गुरु इति प्रोक्तं
यैस्तु श्वेतपटादिभिः । उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तेर्नावधारितः ॥”
इत्युक्तेः इच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्च नोपपद्यते । कस्येच्छया ?
किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा ? न तावदाद्यः पक्षः, सूत्रेष्व-
दर्शनात् । नापि द्वितीयः, कवेरपीच्छायां व्यवस्थाऽभावात् ;
को जानाति कस्य कीदृशीच्छेति । (भ) अन्ये त्वाहुः,—

प्रादानस्य लघुत्वमित्यत आह, नैव इति ।—एषः पूर्वोक्तरूपः गुरुत्वाभावः
दोषः न, सम्भवतीति शेषः । कथमेतन्न सम्भवति तदेवाह, सर्वमेति ।—सर्वं
सर्वस्मिन् स्थली, पादान्ते वर्तमानस्य ऋक्स्य गुरुत्वम् उत्सर्गसिद्धं सामान्यतया
प्राप्तं, तच्च गुरुत्वञ्च लकारस्युच्यते “स्त्विति समानी” “गीत्वाथ्यां लः”
इत्यादिभूवे ल-कारस्य विशेषोपदेशवशादेवेत्यर्थः, अपवादेन प्रोक्तभूवे ल-कारस्य
विशेषवचनेन, बाध्यते निराक्रियते । सामान्यस्य सामान्यशास्त्रस्य, विशेषेषु
विशेषशास्त्रेषु, बाधः सर्वगतत्वहानिः, कस्य न सम्मतः अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः,
“नामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्बली” इति वचनात् तस्य तु विशेषशास्त्रेतर-
परत्वमिति भावः । बाधश्चात्र यत्र यद्व्यगाहितं तत्र तदभावावगाहितरूपः,
न तु समानप्रकारकताया अपि निवेश इति बोध्यम् । एवञ्च प्रादानस्य ऋक्स्य गुरुत्वं
बाधकं विना भाव्यं बाधकसत्त्वे तु न इति तात्पर्यार्थः । तस्मान् अत एव एतन्
अचोद्यं कथयितुमशक्यमित्यर्थः । “कचोद्यम्” “अनोद्यम्” इति पाठेऽपि तदेवायं ।
केचित् पण्डिताः व्यवस्थितविभाषया विकल्पव्यवस्थया इदं गन्ते इति सूत्रं व्याचक्षते
व्याख्यां कुर्वन्ति । कीदृशी व्यवस्था तामेवाह, प्रमाण्यादीनामिति ।—प्रमाण्यादीनां
“स्त्विति प्रमाणी” (पि० सू० ५५० ७सू०) इत्युक्तलक्षणकहतविशेषाणाम् अन्ते
गुरुत्वं प्रादान्ते गुरुत्वमेव, तथा सामान्यादीनाम् अन्ते सर्वदेव लघुत्वमेव, भवतीति
शेषः, तत्र गुरुत्वनिश्चयभावादिति भावः । शेषाणां तद्व्यतिरिक्तानां हतानाम् इच्छया
काव्यरचयितुरभिप्रायानुसारेण गुरुत्वं लघुत्वञ्च भवति । तदनुपपन्नम् एवंविध-
व्याख्यानमयुक्तम् । कथं तदनुपपन्नं तदेव स्फुटयति, विकल्पस्येति ।—विकल्पस्य
विभाषाविधानस्य, अप्रस्तुतत्वात् अप्रस्तावितत्वात् कस्य विकल्पस्य व्यवस्था विधानम् ;
विकल्पस्याप्राकरणिकत्वादेव तद्व्यवस्था अप्र न युक्ता, सर्वं हि प्रकरणलब्धानामेव
व्यवस्था दृश्यते इह तु न तथेति भावः ।

(भ) इदानीं सूतात्तरमाह, नन्विति ।—केनापि जैनविशेषेण, प्रादान्ते अनु-

वर्तमानः लघुः, गुरुः वा, भवेदिति शेषः, लघ्वपेक्षिते लघुकार्ये गुरावपेक्षिते गुरुकार्ये करोतीतीत्यर्थः । इति उक्तनियमेन गुरुत्वं, पादान्तस्थस्येति शेषः । मतमिदं दूषयति, सत्यमिति ।—पादान्ते गुरु इति यदुक्तं तत् सत्यम् ; किन्तु दुरुक्तं वा इति पदं दृष्टमुक्तं, नैतत् पाञ्चिकं, किन्तु अपवाटविषयादितरत्र इति बोध्यम् ; सर्वत्रैव पाञ्चिकत्वाभिप्रायेण तेर्यंटेतदुक्तं तदसमीचीनमेव इत्यभिप्रायः । तदेवोपपादयति, बान्ते इति ।—येषु श्वेतपटादिभिः, जंनविशेषैः, जन्ते पादान्ते, वा विकल्पेन, गुरुः भवति सर्वत्रेति शेषः, इति प्रोक्तं कथितं, तैस्तु उत्तमैस्तु सामान्यशास्त्रस्य, अपवाटिन विशेषशास्त्रेण, बाधः सर्वगतत्वकासः, तस्य विशेषशान्नात् व्यतिरिक्तविषयकत्वम् इति यावत्, न अपधारितः न निश्चितः, प्रविधानेन तेन दृष्ट इत्यर्थः । श्वेतपटादिभिः इत्यत्र आदिशब्दात् प्राकृतपिङ्गलस्युतबोध-
नरत्नकारकारादीनां यद्वचनम् । तथा च प्राकृतपिङ्गले,—“दीर्घः संयुक्तपरः विन्दुयुतः पातितश्च चरणान्ते । स गुरुर्वक्त्रो हिमाबोऽन्वो लघुर्भवति शुद्ध एककलः ॥” इति । व्याख्यातश्च—चरणान्ते पादान्ते पातितः वा गुरुरिति । अत्र विकल्पार्थं चकारः । एवं श्रुतबोधेऽपि,—“विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन” इति । तथा केदारभट्टेनापि,—“सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः । वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्त्रो ज्ञेयोऽन्वो मात्रिको लृजः ॥” इति । अन्यार्थः नारायणभट्ट-
सम्यगती यथा,—“असौ वर्णः ग् गुरुर्ज्ञेयः । कोऽसावित्यपेक्षायामाह, सानुस्वारः इति ।—अनुस्वारं युक्तः अं कम इत्यादिः, विसर्गान्तः अः कः इत्यादिः, दीर्घः आकार इत्यादिः, इदं प्रतस्थाप्यपलक्षणम् । युक्तपरः युक्तः संयुक्तः परः यस्य सः संयोगे परभूते यः पूर्वः सोऽपि गुरुरित्यर्थः । यथा बिष्णुरित्यादौ विशब्दादिः । पादान्ते श्लोकचरणान्ते अनुवर्तमानो लघुर्गुरुर्वा भवति, लघ्वपेक्षिते लघुकार्ये गुराव-
पेक्षिते गुरुकार्ये करोतीतीत्यर्थः । अथश्च व्यवस्थितविकल्पः, तेन “अथ वासवस्य वचनेन” इत्यादौ उद्भूतादिपादान्तस्थ लघुतेव । “तस्याः खरन्वासपवित्रपांशुम्” इत्यादौ च गुरुतेव । अन्यः पूर्वोक्तेभ्यः सानुस्वारादिभ्यः अन्यः ल् लघुः । कोऽसावन्यः १ मात्रिकः मात्रारूपः, एतेन गुरोर्हिमावत्वमुक्तं भवति” इति । स च गुरुः वक्रः प्रक्षाररेखाऽङ्गनसमये नागदन्तसमाकारः वक्ररेखः (~) लेख्यः ; लघुश्च ऋजुः सरलरेखाकारः (—) कार्यः । तथा प्रोक्तं बाधोभूषणे,—“गुरुस्तु विकल्पः प्रोक्तः नागदन्तसमाकृतिः । लघुस्तदन्वः शुद्धोऽसावेकमात्रः प्रकीर्तितः ॥” इति । पादान्तलघोर्वैकल्पिकगुरुत्वविधाने दीर्घं प्रदर्श्य शेषाव्याभिख्या इति यदुक्तं तदप्यनुपपन्नमिति दर्शयति, इत्युक्तेरिति ।—इत्युक्ते, एवंविधवचनस्य सत्त्वात् इच्छया

“ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋक्स्य पाणिनिना गुरुसंज्ञा न कृता । तेनोक्तं,—“संयोगे गुरु” (१।४।११ पा०) “दीर्घञ्” (१।४।१२ पा०) इति । “नायं संयोगादिर्न च दीर्घः । तस्मात् ‘गन्ते’ इति सूत्रमयुक्तम् ।” अत्रोच्यते,—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसंज्ञा कृता । “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३ पा०) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् कुण्डा हुण्डेत्यादौ ; ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्येवमादिषु “इजादेश गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इति सूत्रेणाम्-प्रत्ययश्च । पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किञ्च, अनुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वनं घटः सम्पदित्यादौ स्थितस्य गुरुसंज्ञा पाणिनिना न कृता ; किमेतावताऽन्यैरपि न कर्त्तव्या ? तस्मात् सूत्रमिदं “गन्ते” इति । गप्रदेशाः “गावन्त आपीडः” (पि० सू० ५ अ० २१ सू०) इत्येवमादयः । (ज)

गुरुत्व लघुत्वञ्च नीपपद्यते, कस्येच्छा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् इति भावः । एतेन पादान्तलघोर्गुरुत्वम् उत्सर्गसिद्धम् अपवादविषयादितरश्च, न तु वैकल्पिकमिति इतिकाराभिप्रायः, परन्तु मतमेतत् नारायणभट्टादिभिः दूषितं न सर्वसम्मतञ्च इति । द्वितीयचतुर्थपादविषयं चेतत्, वसन्ततिक्कादौ दीर्घं कृन्दसि तु केवलं प्रथमद्वितीय-पादविषयमिति चालङ्कारिकाः ।

(ज) इदानीं मतान्तरमुपन्यस्यति,—अन्ये न्विति । किमिति तदेवाह,—नन्विति । तेन कस्य गुरुसंज्ञा कृता ? इत्याह, तेनेति ।—“संयोगे गुरु” “दीर्घञ्” इति सूत्रद्वयम् । अनगोरर्थः,—संयोगे परे ऋक्समन्तरं गुरुसंज्ञं भवति, यथा—कुण्डा शिखा इत्यादि । दीर्घञ्चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति, यथा—ईहाञ्चक्रे ईहाञ्चक्रे इत्यादि । अयं पादान्तस्यऋक्सः । तस्मात् पाणिनिमत्परिवृत्तत्वात् । अत्रोच्यते दूषण-स्येतस्य उद्धारः क्रियते । पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं व्याकरणभ्योद्देश्यसाध-नाय, स्वप्रयोजनानुसारेण तेन गुरुसंज्ञा विहिता, एतद्व्यतिरिक्तस्यैव गुरुसंज्ञा न भवति इति तु नोक्तमिति भावः । तत्प्रयोजनमेव दर्शयति, गुरोश्चेति ।—“गुरोश्च हलः” इति सूत्रे हलन्तो यो धातुर्गुरुमान् . ततः स्त्रियामकार-प्रत्ययी भवति, इत्यनेन कुण्डा हुण्डा इत्यादौ अ-प्रत्ययविधानार्थं, तथा “इजादेश

ध्रादिपरः ॥ ११ ॥

ध्र इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणम् । ध्र ध्रादिर्येषां ते ध्रादयः । ध्रादिपदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपधानीयानां ग्रहणम् । ध्रादयः परे यस्मात् स ध्रादिपरः । ततश्चायं सूत्रार्थः,—व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ङस्वस्यानुस्वारविसर्जनीय-जिह्वामूलीयोपधानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञाऽतिदिश्यते । (८)

हे ॥ १२ ॥

ग इत्यनुवर्त्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थम् । ततश्चायं सूत्रार्थः,—द्विमात्रस्य दोर्घस्य गसंज्ञा क्रियते । (४)

गुरुमतोऽनृच्छः” इत्यादिर्यो धातुर्गुरुनात् ऋच्छतिवर्जितः तस्मात् लिटि परे षाम्-प्रत्ययो भवति, ईडाचक्रे ऊडाचक्रे इत्यादौ “ईड चेष्टायाम्” “ऊड वितर्के” इति धातोः लिटि षाम्-विधानार्थमेव पाणिनिना गुरुसंज्ञा कृता इति बोद्धव्यम् । प्रयोजनाभावात् पाणिनिना लघोर्गुरुत्वविधानं न कृतमित्येवाह, पादान्ते इति ।—प्रयोजनमेव नास्ति, स्वयन्त्यस्य श्लोकपदाभावात् इत्याशयः । पदान्तरं दर्शयितुमाह, किञ्चेति ।—अनुस्वारादिपूर्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयप्रभृतीनां प्राग्वर्त्तिनः षण्यस्य ; ध्रादिपदात् विसर्जनीय-डक्षादियं ग्रहणम् । किमित्यादि ।—एतावता कारणेन किमन्येरेपि स्वप्रयोजनानुसारतः गुरुसंज्ञा न कर्तुं शक्यते इति तात्पर्यम् । तस्मात् स्वप्रयोजनानुसारेण परिभाषायाः कर्तुं शक्यत्वादेव इत्यर्थः । इदानीं गसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रदर्शयति, गप्रदेशा इति ।—गावन्त आपीड इत्येव-मादयः आपीडनामके वृत्तभेदे अवसाने गहयस्य विधानात् । अत्र पदचतुर्दशैकपद-भेदान्तर्निहितस्य आपीडस्य प्रतिपादनेव अवसानवर्षइयव्यतिरिक्तानां वर्षाणां ऋ-स्वरवत्त्वं वेदितव्यम् ; तस्य पदचतुर्दशैकपदस्य प्रकारभेदत्वेन “गावन्त आपीडः” इति सूत्रे इतिकारेण व्याख्यातत्वात् ।

(८) ध्रादौति ।—व्यञ्जनसंयोगस्य संयुक्तव्यञ्जनवर्षमात्रस्य उपलक्षणं स्वस्य स्वैतरस्य च अजडरक्षाधेया लक्षणया बोधकशब्दः, एतेन संयुक्तवर्षानामनुस्वार-विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधानीयानाञ्च पूर्वस्थितः लघुरपि गुरुसंज्ञालिनातिदिश्यते ।

(४) हे-इति ।—ग इत्यनुवर्त्तते, “गन्ते” इति सूत्रादिति शेषः । द्विमात्रोप-

लौ सः ॥ १३ ॥

स इति ग-कारस्य परामर्शः । स ग-कारो द्विमात्रो द्वौ लघू
कृत्वा गणयितव्यः । (ड)

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यत्र विशेषान्तरं न
श्रूयते तत्र ग्लौवित्प्रतिष्ठते । “गायत्र्या वसवः” (पि० सू०
३ अ० ३ सू०) इत्येवमादिवत् प्रुतेर्नह व्यवहारो नास्ति । (ठ)

लक्षणे हे मात्रे यस्य तस्य उपलक्षणे लक्षणेया शक्त्या सूत्रोपात्तो हे-शब्दः
द्विमात्रतां बोधयतीत्यर्थः, एतेन मात्राहणे द्विमात्रस्य अक्षरस्य गुरुमंत्रा विहितता
तथा अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलोद्योपभाभीयानामपि द्विमात्रत्वात् गुरुत्वमिति
प्रतिपादितम् ।

(ड) लौ-इति ।—तच्छब्दनिष्पन्नस्य स-शब्दस्य पूर्ववत्परामर्शित्वादेव
मण्डूकप्रतय्यायेन पूर्वतो गकारः अनुवर्त्तनीय इत्याह,—ग-कारस्येति । सः ग-कारः
गुरुः द्विमात्रः मात्राद्वयात्मकः, मात्राहणं द्वौ लघू कृत्वा गणयितव्यः, एकस्मिन्
गुरौ हे मात्रे भवत इति भावः । मात्राहणपरिज्ञानार्थं तथा “ग्लौ दिवसवो”
(पि० सू० ४ अ० ४ सू०) इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे लघुद्वयमलनेन एकगुरुत्वविधानार्थ-
चेदमवगन्तव्यम् ।

(ठ) ग्लौ-इति ।—आशास्त्रपरिसमाप्तेः कृन्तःशास्त्रपरिसमाप्तिं यावत् । ग्लौ
गद्य लक्ष्ये तौ, पूर्वोक्तौ गुरुलघू इत्यर्थः, इतः परमस्मिन् शास्त्रे यत्र विशेषविधिर्नास्ति
तत्र ग्लौ इति अधिकृतौ वेदितव्यौ । “गायत्र्या वसवः” इत्येवमादिवत् इत्यादि-
वैदिककृन्तःसूत्रेषु एव इह अस्मिन् कृन्तःशास्त्रे प्रुतेर्न द्विमात्रस्वरं व्यवहारो नास्ति,
वैदिककृन्तमां स्वरगतगुरुलघुव्यवस्था यथा नास्ति तथा इहापि प्रुतेर्न व्यवहार
नास्तौत्यभिप्रायः । प्रथोऽनमस्य “आसुरी पञ्चदश” (पि० सू० २ अ० ४ सू०)
इत्यत्र हलायुधेन दर्शितं यथा,—“तानि आक्षराणि ग्लौ इत्याधिकारात्
गुरुणि लघुनि च यथासम्भवं द्रष्टव्यानि” इति । आसुरीगायत्र्याः पञ्चदशाक्षरा-
त्मकत्वस्यैवाभिहितत्वाङ्गुगुरुविधानाभावः, ततश्च विशेषविधानमन्तरेणास्य सूत्रस्याव-
सर इति भावः । एतेन गुरुलघुव्यवस्थायाः कश्चित् स्वप्रथमोक्षरपरत्वं कश्चित्

धात्वन्तश्च सूचितम् । केचिदत्र “प्रक्रे वा” इति सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति, किन्तु इत्यायुधेन
 प्रत्याख्यातमिति नास्माभिरपि तत् प्रदर्शितम् ; तथाऽपि बहुषु कविप्रयोगेषु
 छन्दोगेषु च गुर्वन्तरस्य लघुत्वोदाहरणदिशं गत् स्त्री इति सूत्रं प्रक्रे वा इति
 सूत्रस्य उपलक्षणत्वेनावश्यमेव स्त्रीकरणायमिति सुधीर्भविभाव्यम् । तथा चोक्तं
 छन्दोमञ्जरीं,—“प्रक्रे वेति पुनः पिङ्गलसुनेर्विकल्पविधायकं सूत्रम्” इति । प्रश्न्ये
 ऋशब्दे च परे पूर्ववर्णस्य लघुता स्यादित्यभिप्रायः । तथा प्राकृतपिङ्गलैऽपि,—
 “कत्यवि संयुक्तपरी वर्षो लघु ङीइ ङस्योण जङ्गा । परिङ्गसइ चित्तधिर्ज
 तत्पिङ्गलच्छन्दि निम्बुत्तम् ॥” इति । अस्य संस्कृतं यथा—“कुवापि संयुक्तपरी
 वर्षो लघुर्भवति दर्शनेन यथा । परिस्रल्लति चित्तधैर्यं तद्वर्षीकटात्वे निहंतम् ॥”
 इति । कुवाचित् खली दर्शनेन लज्यागुरोधेन सेयुक्तः परी यस्य तादृशः पूर्वं वर्षः लघु-
 रिव भवति । तद्वर्षीकटात्वे सन्पन्नं चित्तधैर्यं परिस्रल्लति । अत्र ‘ङ्’ इत्यस्य संयुक्त-
 परस्यापेक्षया पूर्वस्य ‘रि’ इति गुरीर्लघुत्वम् इति भाव्यायः । अन्यच्च तत्रैव,—“इङि-
 कारा बिंदुजुषा ए-षो सुद्धा अ वस्यमिलिषा वि लङ् । र-इ बंजणसेजोए परे असेसं पि
 सविहासम् ॥” इति । अस्य संस्कृतं यथा,—“इकारइकारौ विन्दुयुतौ ए-षो युद्धौ च
 वर्धमिलितावपि लघु । रेफइकारौ व्यञ्जनसंयोगे परे अशेषमपि सविभाषम् ॥” इति ।
 अस्य व्याख्या यथा—इकारइकारौ विन्दुयुतौ तथा एकारौकारौ च युद्धौ एकलौ
 वर्धमिलितौ च तद्येव रेफइकारावपि व्यञ्जनेन सइ संयुक्ता अपि सर्वे गुरवोऽपि
 विकल्पेन क्वचिन्नघवी भवन्तीत्यर्थः । तथा वाच्योभूषणे,—“संयुक्तपूर्वोऽपि लघुः
 क्वचित् स्यात् वर्षस्तु प्रकृतादिगतौ विभाषा । ए-षो क्वचित् प्राकृतके लघु सः
 इङी तथा विन्दुयुतौ पठित्वा ॥” इति । एवं छन्दोदीपके,—“सामुच्चारस्य दीर्घश्च
 सविस्वर्गो गुरुर्भवेत् । वर्षः संयोगपूर्वश्च वा प्रक्रेऽपि तथा मतः ॥” इति । तथा च
 कुमारसम्भवे,—“गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा” इत्यत्र प्रश्न्ये परे तकारस्य, तथा
 “प्राप्य नाभिङ्गदमञ्जनमाशु” “तव क्रियाऽपक्रियो मम क्रौरभृत्” इत्यादी च ऋशब्दे
 परे भ-व-प-नकाराणां लघुता दृष्टा । प्र-ङ्संयोगपूर्वस्थितस्य वैकल्पिकलघुत्वं
 चन्द्रशेखरेषाप्युक्तं यथा,—“रेफइकारव्यञ्जनसंयोगात् पूर्वं संस्थितस्य भवेत् ।
 वैकल्पिकं लघुत्वं वर्षोदाहरन्ति विद्वांसः ॥ जयति प्रदीपितकामी मम
 मानमङ्गदमिमञ्जनात्तित्यम् ॥” इति । अत्र “जयति” “मानस” इत्यत्र ति-स-
 इत्येतयोः प्र-ङ्संयोगात् पूर्वयोरपि लघुत्वं यथाऽवस्थितं, तेन भाव्याया गणो
 भङ्गो न स्यात् । एवं “भटिति प्रविश गेहं ना वहिस्सिष्ठ कान्ते !” इति शृङ्गार-
 विद्याकौशिकेऽपि न छन्दोमङ्गप्रसङ्गः इति । अन्ये तु “संयोगमाने परभूते लघुत्वम्

अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमाने अष्टसङ्ख्यापलक्षिता गुरुलघु-
स्वरूपा वर्णा गृह्यन्ते । लौकिकप्रसिद्धापलक्षणार्थमिदं सूत्रम् ।
तेन चतुर्णां समुद्राः पञ्चानामिन्द्रियाणि इत्येवमादयः संज्ञा-
विशेषा लौकिकेभ्यः प्रत्येतव्याः । इतिकारोऽध्यायसमाप्ति-
सूचकः । (ण)

इह ध्यादौनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते—अध्ययनाद्धी-
र्भवति । यस्य धीस्तस्य श्रीः, बुद्धिपूर्वकत्वात् विभूतः ।
यस्य श्रीस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वान्नाहस्यस्य । “वरा सा”
(पि० सू० १अ० २सू०) इत्यनेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां
बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं दर्शयति । तथा चोक्तम्,—

“अर्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वाग्रायासभीरवः ।

सर्वाङ्गीणपरिक्लिशमबुधाः कर्म कुर्वन्ते ॥”

अतीवप्रयत्नतया” इत्याहुः । अत एव सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्तं,—“यदा तीव्रप्रयत्नेन
संयोगादेरगौरवम् । न ऋन्दीभङ्ग इत्याहुस्तदा दीषाय सूरयः ॥” इति । तथा च
रामायणे,—“कृतार्थाश्च कृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये । तामृतानामपि क्रव्यादाः कृत-
ज्ञानोपभुञ्जते ॥” इति । तीव्रप्रयत्ने तु गुरुतैव “अथ प्रजानामधिपः प्रभाते” इत्यादौ ।
एवं प्राकृतपिङ्गलेऽपि,—“जइ दीहो विष वषो लहु जीहो पदइ सो वि लह ।
वषो वि तुरिषपडिषो दोत्तिषि वि एक जाषेहु ॥” इति । संस्कृतं यथा,—“यदि
दीर्घमपि वर्षे लघुं जिह्वा पठति सोऽपि लघुः । वर्षी (वर्षा) अपि त्वरितपठितौ
हो तथो वा एकं जानीत ॥” इति । अस्वार्थः यथा—यदि दीर्घमपि गुरुमपि वर्षे लघुं
कृत्वा जिह्वा पठति तदा तं वर्षे लघुं जानीत । किञ्च वर्षी त्वरितपठितौ (वर्षां
त्वरितपठिता वा) ही वा तथो वा एक एव वर्षं इति जानीत इति ।

(ण) लघुगुरुसंज्ञासंज्ञान्याय्यभिधाय साम्प्रतं लौकिकव्यवहारतो बलादि-
साङ्केतिकवर्णमोषाय संज्ञान्तरमाह,—अष्टाविति । लौकिकेभ्य इति ।—यथा लौके
चन्द्रपदार्थस्यैकत्वात् चन्द्रशब्दः एकसङ्ख्यायां पञ्चशब्दः द्विसङ्ख्यायां समुद्रशब्दः चतु-
संख्यायां वर्जते, तथा वसुशब्दोऽपि अष्टसङ्ख्यायामित्यभिप्रायः । बर्हि-वेद-अर-कृत्-
हृषिप्रभृतयोऽप्येवमवगतव्याः ।

तत्राऽऽह शिष्यः,—“का गुहा ?” (पि० सू० १अ० ३सू०)
 गुहाशब्दः स्थानवाचकः । का गुहा यत्रासौ तिष्ठति ?
 उपाध्यायो ब्रूते,—“वसुधा” (पि० सू० १ अ० ४ सू०)
 पृथिव्यां लभ्यते धौर्नात्र विषादः कर्त्तव्यः । पुनरप्याह
 शिष्यः,—“सा ते क्व ?” (पि० सू० १अ० ५ सू०) सा
 धीस्त्वयोपदिष्टा पृथिव्यां क्व स्थितेन लभ्यते ? गुरुराह,—
 “गृहे” (पि० सू० १अ० ६सू०) । पुनरप्याह शिष्यः,—
 “कदा सः ?” (पि० सू० १अ० ६सू०) सः गृहस्थः पुरुषः कदा
 कस्मिन् काले तां धियं प्राप्नोति ? अत्रोत्तरं,—“घ्रादिपरः”
 (पि० सू० १अ० ११सू०) धारणार्थावबोधपरोऽसौ यदा
 स्यात्तदा धियं लभते । भूयोऽपि प्रश्नः,—“किं वद ?” (पि० सू०
 १अ० ७सू०) किं कुर्वन्नसौ तां धियं लभते तत् वद ? तत्रोत्तरं,
 —“न हसन्” (पि० सू० १अ० ८सू०) हासादिचापल्यम-
 कुर्वाणस्तं धियं लभते इत्यर्थः । (त)

इति भङ्गलायुधकतायां कन्दोत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(त) “धो श्री स्त्री म्” इत्यादिगणपटकेन नादिगणानामुदाहरणमात्रं न
 कविना निरूपितम्, अर्थबोधाय प्रथोजनान्तरमपि वर्त्तते एतदेव दर्शयितुं
 गुरुशिष्ययोश्चिन्तितप्रत्युक्तिमाश्रित्य सूत्रार्थमाह, इहैत्यादि ।—धिया श्रीः तथा च स्त्री, यथा
 धिया श्रीर्भवति सा धीः बुद्धिः वरा श्रेष्ठा । बुद्धिमाहात्म्यं वैधर्म्येण दर्शयितुमाह,
 अहंशैत्यादि ।—अहंशुलः अकृत्यहंपरिमितः परीणाहः विशालता यस्य तादृशस्य
 जिह्वायस्य रसनायप्रदेशस्य चायासि क्लेशप्रदाने भौरवः भीताः शास्त्रार्थ-
 पर्यालोचनविरताः इत्यर्थः, अमुधाः मूर्खाः, सर्वाङ्गौषपरिक्लेशं सर्वतः पोडाप्रदं
 भारवहनादिरूपं, कामं कार्यं, कुर्वन्ते सन्पादयन्ति । असौ धोः । वसुधा
 पृथिवी, पृथिव्यामेव सद्गुणां सम्भवात् सा धौर्लभ्यते अतस्त्वया विषादः न कार्यं
 इत्यभिप्रायः । हासादिचापल्यमिति ।—अचलतायाः तादृशबुद्धिमतिक्कुलत्वादिति
 भावः ; एतेन सुवर्द्धिरव सर्वविभवप्राप्तिर्मूलमिति महर्षिणा दर्शितम् ; बोधय कन्दो-
 मूलक इति मत्वा मनायमुद्यमः इत्यभिप्रायः सूचितः ।

इति प्रथमाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । इत ऊर्द्धं यत् वक्ष्यामः
छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्दःशब्देनाक्षरसङ्क्रावच्छन्दोऽत्राभि-
धीयते । (क)

(क) इदानीं वैदिकछन्दसां सम्बन्धं परिजानाथै गायत्र्यादिसप्तछन्दसाम्
अर्थादिभेदनिर्दिष्टपथाद्यं च महर्षिः पिङ्गलाचार्यैः तत्तद्वक्ष्यामि विधास्यन्
द्वितीयाध्याये छन्दोऽधिकारमाह, छन्द इति ।—अयमधिकारः, छन्दोऽधिकारः ।
आशास्त्रपरिसमाप्तेः एतच्छन्दःशास्त्रपरिसमाप्तिं यावत् । इतः ऊर्द्धम् अतःपरं
यद्वक्ष्यामः तत्र छन्दः उपतिष्ठते छन्द इत्यधिकारः वेदितव्यः इत्यर्थः । ज्ञादयति
सन्नापं वारयति इति छन्दः, तथा शोकं—“ज्ञादयन्ति इ वा एनं छन्दांसि
प्रापकर्त्तव्यः” इति । छदिधातोरेति विद्यम् । नाम्नादिष्वन्तरव्यावर्त्तनायाह,—
छन्दःशब्देनेति । अत्र वैदिकप्रकरणे ; वैदिकप्रकरणेषु एतत् सूत्रमारभ्य चतुर्थाध्यायस्य
सप्तमस्यपर्यन्तं बोद्धव्यम् । अक्षरसङ्क्रावत् अक्षरसङ्क्रावत्कं छन्दः अभिधीयते
निर्णीयते, एतेनात्र प्रकरणे मात्रागणथीः व्यवस्था नास्तीति सूचितम् । अत्रेदमवगतव्यं
यत्—कतिचित् पुस्तकेषु द्वितीयाध्यायस्यादौ तत्रभवान् महर्षिः पिङ्गलाचार्यैः
अक्षरव्यञ्जनदग्धादग्धाक्षरगणमित्राभिन्नयोगफलपरिज्ञानाय परिभाषाप्रकरणं चतुर्दश-
सूत्रनिबन्धनकार्षीदिति परिदृश्यते । इत्याद्युधेन पुनस्तानि न व्याख्यातानि,
अथसङ्कलियट्भिरपि तत्र एव पठ्याख्यातानि, अस्माभिस्तु तेषामतौषधीगोपधीगोपितादवश्य-
ज्जातव्यतया दुर्दृश्यत्वानां सङ्क्षिप्तव्याख्यानसङ्घितान्त्र सन्निवेश्यते । “सम्पत्तिरवर्थात्”
॥ १ ॥ यस्यादौ पद्यादौ वा अवर्णप्रयोगात् सम्पत्तिर्भवति, यथा “अस्त्युत्तरव्यां दिशि
देवतात्मा” इति कुमारि । “धनलाभ इवर्थात्” ॥ २ ॥ “अख्यातिरकारात्” ॥ ३ ॥
“वपूर्वात् अकारात् हेयः” ॥ ४ ॥ “सौख्यमेषाम्” ॥ ५ ॥ “वर्गान्तवर्जं प्रयोगात्” ॥ ६ ॥
वर्गान्तवर्जानां ऊ-ञ-ष-न-न-शुभानाम् एषां प्रयोगात् कवेः सौख्यलाभ इति बोध्यम् ।
“भ-र-व-इ-ल-वर्जं च” ॥ ७ ॥ भ-र-व-इ-ल-वर्जितादेषः प्रयोगात् इति पूर्वेषान्वयः ।
“दग्धाक्षरवर्जम्” ॥ ८ ॥ दग्धाक्षरवर्जमिति क्षरमात्रोपलक्षणम् ; न कौवलनेचानेव

इत्यवगन्तव्यम् । “श्रीवे यथेष्टत्वामः” ॥ ८ ॥ यन्वादी पयादी वा दग्धाच्चरभिन्नावानचराणां प्रयोगे प्रयोक्तुर्यथेष्टत्वामी भवेत् । अत्र दग्धादग्धाच्चरभेदज्ञानाय “कः खो गो च च लक्ष्मीम्” इत्यादिना “श्री श्री खी न्” इति सूत्रस्य टीकायामुक्तं भानदप्रथोत्पद्यदयं द्रष्टव्यम् । श्रीकवचेनामेव फलद्वारा दग्धादग्धाच्चरभेदोऽवगन्तव्यः, तथा च शुभफलानि चदग्धानि चशुभफलानि दग्धानीति स्पष्टम् । अनुस्वारविस्मर्न-लुकाराणामपि फलं तत्रैव द्रष्टव्यम् । “म-य-भ-न-प्रयोगात् कौर्त्तिः” ॥ १० ॥ यन्वादी पयादी वा मगन्थ-यगन्थ-भगन्थ-नगन्थानां प्रयोगात् प्रयोक्तुः कौर्त्तिर्भवति । “श्री श्री खी न्” इति सूत्रस्य टीकायामस्य प्रमाचान्तराणि परिदर्शितानि । “चनिष्ठं श्रीवे” ॥ ११ ॥ पूर्वोक्तावशिष्टेषु रगन्थ-सगन्थ-तगन्थ-जगन्थेषु प्रथमतः प्रयुज्यमानेषु श्वेदेरनिष्टमेव भवति । “मिवाभिव्यथोगात्” ॥ १२ ॥ पूर्वोक्त-सूत्रयोः प्रतिप्रसवार्थमिदम् । गन्थेषु मिवाभिव्यथोगवन्मात् फलोत्पत्तिः कल्पनीया । तद्विभागाय वक्ष्यमाणसूत्रद्वयस्यावतारः । “जो तो” ॥ १३ ॥ मथ नथ जो, तो मगन्थ-नगन्थौ एव निवे इत्यभिप्रायः । प्रसङ्गादत्र भगन्थादीनामपि खदपसुच्यते, यथा—भगन्थ-यगन्थौ भृथौ । जगन्थ-रगन्थौ उदासीनौ । तगन्थ-सगन्थौ गीथौ । “श्री जो जो योगयोगाभ्याम्” ॥ १४ ॥ भय-जर-तस-गन्थाः परस्परं योगायोगभेदेन शुभाशुभफलप्रदाः ज्ञेयाः । तत्र निव्यथोर्योनि चनम् । निवभृत्वथोर्योनि ख्येयम् । निवोदासीनथोर्योनि शून्यम् । निवगीचथोर्योनि कलङ्कः । केवलभृत्वथोर्योनि दूरगमनम् । केवलोदासीनथोर्योनि दारिद्र्यम् । केवलगीचथोर्योनि मरणम् । तथा चांक्तं प्राकृतपिङ्गले,—“मगन्थ-यगन्थ दुःखं मित हो भगन्थ-यगन्थ हो भिन्न । उपासीथ जत दुषड गथ चबडिडड चरि थिन्न ॥” संस्कृतं यथा—“मगन्थ-नगन्थौ हो निवे भवतः भगन्थ-यगन्थौ भवतो भृथौ । उदासीनौ ज-तो हो गन्थावशिष्टावरी निव्यम् ॥” इति । तथा वासीभूषणोऽपि,—“सैवं भगन्थ-नगन्थयोर्यगन्थ-भगन्थयोश्च भृथता भवति । श्रीदासीन्वं ज-तगन्थयोररिभावः सगन्थ-रगन्थयोऽदितः ॥” इति । एतेषां फलान्वापि यथायथं कथितानि प्राकृतपिङ्गले यथा,—“मगन्थ रिद्धि थिरकन्थ यगन्थ सुख संपन्न दिङ्गल रगन्थ मरण संपन्न सगन्थ सङ्घवास बलिङ्गल । तगन्थ सुखफल कङ्कल जगन्थ खरकिरण बिसेसर भगन्थ उबर संगलर सुखरपिङ्गल परिभासर ॥ जत कन्थ गाङ्क दोहर सुखपु चगन्थ होर पदमवखरचिं । तसु ऋद्धि बुद्धि सञ्चै फुरद्धि रथ राडल दुत्तर तरर ॥” इति । “मगन्थ ऋद्धिं थिरकायै यगन्थः सुखं सम्पदं ददाति रगन्थो मरणं सन्त्यादयति सगन्थः सङ्घवासोद्दिवासयति । तगन्थः शुक्लं फलं कथयति, जगन्थः खरकिरणान् विश्लेषयति, भगन्थः स्थापयति सङ्घानि सुखवि-

अथ गायत्र्यधिकारः ।

गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारोऽयमाहाटशसूत्रपरिसमाप्तेः । “तान्युष्णिक”

(पि० सू० २प्र० १४ सू०) इत्यादिसूत्रात् प्राक् यदुच्यते
हृन्दस्तत् गायत्रीसंज्ञं वेदितव्यम् । (ख)

पिङ्गलः परिभाषते ॥ यावत् काव्यं गाथा दीडा श्रूयते नगथो भवति प्रथमाचरे ।
तदा ऋद्धिर्बुद्धिः सर्वमपि स्फुरति रथं राजकुलं दुस्तरं तरति ॥” इति ।

(ख) अथ “तन्वोष्णिगात्रीमन्थी गायत्री च त्वचो विभीः । त्रिष्टुप् मासात्
भृतोऽनुष्टुप् जगन्वस्युः प्रजापतेः ॥ मञ्जातः पङ्क्तिरुत्पन्ना हृद्यती प्राण्यतीऽभवत् ॥”
इत्युक्त्या गायत्र्यादिषु ऋद्धिर्बुद्धिः अथयवभृतेषु सप्तसु वेदिकशब्दः सु
गायत्र्याः एव सर्ववेदसाररूपतया ब्रह्मज्ञानधारतया द्विजोत्तमत्वहेतुतया च
अध्यहितत्वम् ; तथा च—“गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगन्त्या
वैश्याम्” इति स्मृतिः । तथा “जन्मना जायते विप्रः संस्कारात् द्विज
उच्यते” इत्यनेन द्विजोत्तमानां द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तमतः प्रधाना
गायत्री । तथा “ना देवा गयोऽक्षते प्राचा वै गथाः” इति हृदहारण्यकब्राह्मण-
वाक्येन तथा “पते प्राथा वागादयः वै गथाः शब्दकरणात्” इति श्राद्धरभाष्याच्च
गयशब्दस्य प्राथार्थतया, तथा “प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्री नाम्नेषां हृन्दसां
प्रयोक्तृप्राचवाचसानर्थे प्राचात्मभृता सा, सर्वशब्दसां चात्मा प्राचः” इति श्राद्धर-
भाष्योक्तव्युत्पत्त्या, तथा “गायत्रीस्यैव वेदाश्च तुल्यया समतोऽस्त्यम् । वेदा एकत्र
सङ्ग्राह्ये गायत्री चैकतः ख्यता ॥ सारभूतास्तु वेदानां गुह्यीपनिषदो मताः । ताभ्यः
सारसु गायत्री तिक्ती व्याहृतयस्यथा ॥ गायत्र्याः पदमहन्तु ऋषीऽहंश्च एव वा ।
ब्रह्महत्या सुरापानं शुद्धदाराभिमर्षणम् ॥ यज्जान्यत् दृष्टुं सर्वं पुनातीत्याह वै मनुः ॥”
इति याज्ञवल्क्योक्त्वा च गायत्र्याः एव प्राधान्यस्य सर्वथा सुव्यक्तत्वात् प्रथमं गायत्र्याधि-
कारमाह,—गायत्रीति । आहाटशसूत्रपरिसमाप्तेः इत आरभ्य आहाटशसूत्रपरिसमाप्तिं
यावत्, तेन “जन्मादासुरी” (१११ पि०) इति ऋषीदशसूत्रपरिव्यक्तं गायत्र्याधि-
कारः इति निष्कर्षः । एतदेव स्फुटयितुमाह,—तान्युष्णिगिति । अत्रेदं वक्तव्यं—यद्यपि
उक्तप्रमाचजातं धीनरुद्ध्या मन्मभेदबीषकस्यैव गायत्रीशब्दस्य प्राधान्यं प्रति
उपपन्नं भवितुमर्हति, न हृन्दीवीषकस्य चतुर्विंशत्यक्षरात्मकस्य गायत्रीशब्दस्य ।

दैव्यैकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो देवीगायत्रीति संज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनो-
पायः,—चतुरङ्गक्रोडायामिव चतुःषष्टिकोष्ठान् लिखित्वा,
तत्र द्वितीयायां षड्ङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे देवीशब्दं विन्यसेत्
संज्ञान्नापनार्थं, द्वितीये एकसङ्क्राकमङ्गं विन्यसेत् । (ग)

तथाऽपि मन्त्राभिकाया गायत्र्याः चतुर्विंशत्यक्षरात्मकत्वेन गायत्रीच्छन्दोनिबद्धत्वात्
अभेदविन्ययस्य छन्दस्यपि उक्तप्रमाणाणामुपन्यासो न विरुध्यते । किञ्च, छन्दो-
बोधकस्य गायत्रीशब्दस्य निरुक्तिरपि एतन्निवार्यं प्रकारान्तरेण समर्थयते, यथा—
“गायत्री गायतेः स्तुतिवचनं” (११२ देव० ब्रा०) । सायनभाष्यं—“त्रै शब्दे, शब्दः
वचनं, गायति स्तौति प्रकाशयति देवतानिति गायत्री । अथ ब्राह्मणप्रदर्शनेनेव
प्रकारान्तरेण निर्वचनं दर्शयति”—“गायत्री सुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम्” (११३
देव० ब्रा०) । सायनभाष्यं—“गायतः वेदजातं शब्दयतः प्रजापतेर्मुखम् एष
वेदसारभूता उदपतत् उदगच्छत्, ततः अतोऽपि गायत्रीत्यर्थः । अत्रैव गायत्रीविद्यायां
प्रकारान्तरेण निरुक्तौ गायत्रीशब्दः,—गायत्रेव वायते पालयति च सा गायत्री ।
या वै खलु गायति च ‘इथा संसारे मा क्लिश्यत तदुच्छित्तये मामेव भगध्वम्’
इति स्वयं शब्दयति च । तथा कुर्वाणं दुःखात्मकात् संसारात् वायते पालयति
च सा गायतीति निरुच्यते इति शेषः । ‘तत् यद्वायंशवेसाम्नाङ्गायत्री नाम’
इति इन्द्रदारण्यकम् । तथा च आर्त्तनिर्वचनमपि ‘गातारं वायते यक्ष्मात् गायत्री
तेन सा कृता’ इति” ।

(ग) “गायत्र्याश्चिगनुष्टुप् च इहती च प्रजापतेः । पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगती
च सप्त ष्छन्दांसि तानि च ॥” (१११ ष्ट० प्रा०) तथा “देवानामपि सप्तैव”
(११३ ष्ट० प्रा०) इत्यादिब्राह्मणात् देवीनामपि सप्तच्छन्दसया चार्थादिभेदेन
अष्टविधगायत्रीषु चादौ देवीगायत्रीलक्षणमाह,—देवीति । इकाक्षरमिति ।—
एकाक्षरं छन्दः वेदे देवी गायत्री नाम भवेदित्यर्थः । उदाहरणं यथा—“ओम्”
इति । एकाक्षरत्वादियं देवी गायतीति । तत्र सप्तच्छन्दसि, अयम् अये प्रदर्शित-
कोष्ठपूर्तिरूपः, प्रदर्शनोपायः सप्तच्छन्दसान्ध्यादिपरिज्ञानपन्थाः । तन्निर्वापयमाह,
चतुरङ्गत्वादि ।—चतुरङ्गक्रोडायां चतुराङ्गीक्रोडायाम्, “अष्टौ कोष्ठान् समाविष्ट
प्रदक्षिणक्रमेण तु । अदधं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं वक्षम् । पादं पश्चिमतः

आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि “ग्लौ” (पि० सू० १२० १४सू०) इत्यधिकारात् गुरुणि सघ्नूनि च यथासम्भवं द्रष्टव्यानि । तत्र ऋतौयायां षड्ङ्क्षौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्कं विन्यसेत् । (घ)

प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

प्राजापत्या गायत्री षष्टाक्षरा भवति । यत्र क्वचिद्देदेऽष्टाक्षरं छन्दस्तात् प्राजापत्या गायन्तीति ज्ञेयम् । तत्र चतुर्थ्यां षड्ङ्क्षौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये षष्टसङ्ख्याङ्कं लिखेत् । (ङ)

यजुषां षट् ॥ ६ ॥

यजुषां गायत्री षड्क्षरा भवति । यत्र क्वचिद्देदे षड्क्षरं

पीतसुतरे श्यामलं बलम् ॥” इति व्यासीक्तलक्षणायां ‘दाबाखिलाविशेष’ इति प्रसिद्धायां कौशायनिसंख्येः, तत्र यथा चतुःषष्टिकोष्ठान् विधाय क्रीडति, तथा चतुःषष्टिकोष्ठान् विधाय तत्राक्षान् विन्यसेत् । कोष्ठलेखनप्रकारस्तु इतिकारप्रदर्शितोपायात् अग्रे दर्शयिष्यमाणचक्रदर्शनाच्च वेदितव्यः ।

(घ) “सप्त चैवासुराख्यपि” (१६।४ सू० प्रा०) इति दर्शनादासुराख्यपि सप्तैव छन्दांसि भवन्ति, तेष्वपि प्रधानभूतत्वात् तद्गायत्र्या लक्षणमेव प्रथमत आह । आसुरीति ।—यत्र ऋद्धदोषयोर्विशेषविधानं नास्ति तत्रैव “ग्लौ” इत्यव्यानुवर्तनात् यथासम्भवं गुरुलक्षणात्मिका पञ्चदशाक्षरा गायत्री आसुरी इति संज्ञा भजते । उदाहरणं यथा—“बापो ज्योतीरसोऽष्टतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्” इति ।

(ङ) प्राजापत्यागायत्रीलक्षणमाह, प्राजापत्येति ।—अत्रापि पूर्ववदेव सर्वे ज्ञेयम् । “षष्टाक्षरप्रभृतीनि” (१६।१ सू० प्रा०) इति सूत्रेण तथा “प्राजापत्याऽष्टाक्षिका” (२।१ आ० छ०) इत्युक्त्या च षष्टाक्षरं छन्दः वेदे प्राजापत्या गायतीति बोध्यम् । तत्र उदाहरणं यथा—“ऋतं सत्यदतं सत्यम्” (११।४७ वा० सू०) इति । भाष्यं यथा—“प्राजापत्या गायत्री” इति ।

छन्दस्तत् याजुषी गायत्रीति संज्ञायते । तत्र पञ्चम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्गं लिखेत् । (च)

साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोति-
रध्याङ्गियते । तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्नां
गायत्री भवति । यत्र क्वचिद्देहे द्वादशाक्षरं छन्दः, तत् साम्नां
गायत्रीति संज्ञायते । तत्र षष्ठ्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे सामशब्दं
लिखित्वा द्वितीये द्वादशसङ्ख्याङ्गं लिखेत् । (छ)

ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन
त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र क्वचिद्दे-
ष्टादशाक्षरं छन्दस्तदृचां गायत्रीति संज्ञायते । तत्र सप्तम्यां
पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादशसङ्ख्याङ्गं
लिखेत् । (ज)

(च) याजुषीगायत्रीलक्षणमाह, यजुषामिति ।—स्यष्टम् । उदाहरणं यथा
—“अग्निभ्यां पञ्चस्र” (११।१ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“अग्निभ्यां यजु-
गायत्री” इति ।

(छ) साम्नीगायत्रीलक्षणमाह, साम्नामिति ।—षट् अनुवर्त्तते, पूर्ववत्त्वादिति
शेषः । द्विरिति क्रियायाः अभ्यावृत्तिदर्शनात् द्विरित्यनन्तरं कृतेति पदमप्याह्वयम् ;
तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट् द्वादश इत्यर्थः । “साम्नां द्वादश” (१६।१२ ऋ० प्रा०)
इति सूत्रेण “साम्नां द्वादशाक्षरा” (२।२ आ० छ०) इति लक्षणेन च सामगायत्री
द्वादशाक्षरत्वमवगन्तव्यम् । उदाहरणं यथा—“अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गिरानः” (११।७७
वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“आग्नेयं यजुः सामगायत्री” इति ।

(ज) आर्क्षीगायत्रीलक्षणमाह,—ऋचामिति । षडिति ।—इहापि पूर्वतः
ऋचामिति अनुवर्त्तते, तस्य च पदस्य निरित्यनेनात्वयः, ततश्च त्रिगुणिता षट् षष्टादश-

द्वौ द्वौ साम्नां वर्धते ॥ ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ
सङ्ग्राह्यौ गृहीत्वा पूर्वात् पूर्वाद्धर्षेत, यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति ।
तत्र साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराणि
अङ्केन विन्यसेत् । (भ)

त्रींस्त्रीन्चाम् ॥ १० ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् सङ्ग्राह्यान्

त्यर्थः । तथा च—“ऋचां त्रिःषट्” (१६।१२ ऋ० प्रा०) इति, तथा “ऋचा-
मष्टादशाणां स्यात्” (२।२ चा० ङ०) इति । उदाहरणं यथा—“वसवस्ता धूपयन्तु
गायत्रेण हृन्दसाङ्गिरसत्” (११।६० वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“त्रीषि
ऋगायत्राः” इति ।

(भ) साम्नां द्विरित्यनेन सामगायत्रीसप्तमभिधाय सामीपिगादीनां
स्वरूपनिर्णयार्थमाह, इति ।—‘गायत्री’ इति सूत्रात् गायत्री इति अनुवर्त्तते ।
क्रमेण वर्द्धितानि उत्तरीत्तरं द्वौ द्वौ कृत्वा वर्द्धितानि । एवञ्च द्वादशाक्षरायाः
सामगायत्राः तृतीयादिकोष्ठेषु उत्तरीत्तरं द्विषाद्द्वयत्रा चतुर्दशाक्षरा साम्नी
उष्णिकं षोडशाक्षरा साम्नी अनुष्टुबित्यादयो बोद्धव्याः । तत्र सामीपिकं
यथा—“ननी वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः” (१६।४६ वा० स०) इति । भाष्यं
—“चतुर्दशाक्षरं सामीपिकमेकमेव किरिकेभ्यः” इति । सामानुष्टुप् यथा—
“वहः केतना जुषतां सुज्योतिर्व्योतिषा स्वाहा” (३७।२१ वा० स०) इति ।
भाष्यं—“वर्षादेवत्ये यजुषो सामानुष्टुभौ” इति । सामहृदती यथा—“रक्षोहृषी
वा वल्लगहना उपदधानि वैष्णवी” (५।२५ वा० स०) इति । षष्ठादशाक्षरा
सामहृदतीयम् इति । सामपङ्क्तिर्यथा—“एष ते वद्व भागः सङ्ग ससाऽन्विकया
तं जुषस्व स्वाहा” (१।५७ वा० स०) इति । विश्व्यक्षरा सामपङ्क्तिरियम् इति ।
सामत्रिष्टुप्—“उपयान गृहीतोऽसन्निभ्यां त्वा सरस्यै त्वेन्द्राय त्वा स्वाप्ये”
(२०।३३ वा० स०) इति । भाष्यम्—“उपयान यजुः सामत्रिष्टुप्” । सामजगती
यथा—“वित्रे त्वा देवा वैशानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरसत्” (११।६० वा०
स०) इति । भाष्यं—“तुय्यं सामजगती” इति ।

गृहीत्वा पूर्ववद्देवैत । अत्रापि ऋचां पङ्क्तौ तृतीयादिषु
कोष्ठेषु क्रमेण त्रिसङ्गाकं वृद्धमङ्गं स्थापयेत् । (ज)

चतुरस्रतुरः प्राजापत्यायाः ॥ ११ ॥

प्राजापत्यायाः पङ्क्तौ गायत्री चतुरस्रतुरः सङ्गाङ्गान्
गृहीत्वा वदेत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः
पूर्ववदेव । (ट)

(ज) चार्थुषिगादीनां अक्षरं निरूपयन्नाह, व्रीणिति ।—सर्वं व्यष्टम् ।
अष्टादशरात्राया चार्थां गायत्र्याः तृतीयादिकोष्ठेषु उत्तरीतरं त्रिसङ्गाङ्गा एक-
विंशत्यक्षरा चार्थो उच्यतेतित्यादयो ज्ञेयाः । तत्र चार्थो उच्यते यथा—“देवा
चाम्रापाला एतं देवेभ्योऽन्नं मेषाय प्रोक्षितं रक्षत” (२१।१८ वा० स०) इति ।
भाष्यं—“देवदेवत्वं यजः ऋगुणिक” इति । चार्थो अनुष्टुप् यथा—“रुद्रास्वा
कृत्स्नान् वैष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्यद्वेषास्त्रानरिचमसि” (११।५८ वा० स०) इति ।
भाष्यम्—“उखादेवत्यम् चार्थगुष्टुप्” इति । चार्थो ऋची यथा—“वक्षतीष्टा
देवोर्विन्देव्यावतीः पृथिव्याः सचस्थे अङ्गिरस्यक्षपयन्सूखे” (११।६१ वा० स०)
इति । भाष्यम्—“ऋग्गृहती” इति । चार्थो पङ्क्तिः यथा—“जनयस्वाङ्गिरस्यमा
देवोर्विन्देव्यावतीः पृथिव्याः सचस्थे अङ्गिरस्यत् पचन्सूखे” (११।६१ वा०
स०) इति । भाष्यं—“जनयस्वा ऋक्पङ्क्तिः” इति । चार्थो त्रिष्टुप्—
“अभि त्वं देवं सवितारमोष्यीः कविकतुमर्षामि सत्यसर्वं रत्नधानमि प्रियं
मतिं कविम्” (४।२५ वा० स०) इति । चार्थो जगती—“वृहस्पतये त्वा
मर्ष्यं वक्ष्यी ददातु सोऽद्यतत्वमश्रीय त्वन्दार एधि मयी मर्ष्यं प्रतिगृहीते”
(७।४७ वा० स०) इति ।

(ट) प्राजापत्योषिगादीनामक्षरसङ्गां दर्शयति, चतुर इति ।—व्यष्टं सर्वम् ।
“चतुर्भूयः परं परम्” (१६।२ ऋ० प्रा०) तथा “वदेत प्राजापत्या चतुष्टयम्”
(२।३ आ० इ०) इत्युक्त्या च अष्टाक्षराभिन्नायाः प्राजापत्यानामत्र्याः चतुश्चतुरस्रसङ्घि-
क्रमेण तृतीयादी कोष्ठे प्राजापत्योषिगादीनां द्वादशरात्रादित्वमित्यवगमन्यम् ।
तत्र प्राजापत्या उच्यते—“सुगन्धं नो वाजी खर्यां पुंसः पुत्रान्” (२।५।४५
प्रा० स०) इति । प्राजापत्या अनुष्टुप्—“तेजोऽसि यकमवतमायुषा चायुर्मे
पाहि” (२१।१ वा० स०) इति । भाष्यं—“प्राजापत्यानुष्टुप्” इति । षोडशरात्र-

एकैकं शेषे ॥ १२ ॥

अनुक्तः शेषः । यत्र गायत्र्यां सङ्गाहचिर्नोक्ता सा एकैकं सङ्गाहं गृहीत्वा वर्द्धत । देवो याजुषी च शेषशब्देनोच्यते, आसुर्यां विशेषाभिधानात् । तेन देवो द्वितीयादिषु कोष्ठेषु एकैकमहं गृहीत्वा वर्द्धत । तथैव याजुषी । (ठ)

पादवतीयनगुष्टु । प्राजापत्या इहतीं यथा—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम्” (२०।३ वा० स०) इति । भाष्यम्—“आर्यं प्राजापत्या इहतीं” इति । विश्वन्वरपादत्वात् प्राजापत्या इहतीति बोध्यम् । प्राजापत्या पङ्क्तिर्धया—“होता यच्चदश्विनौ ह्यगस्त्य वपाद्या मैदसो जुषितां इवि-
र्हितयंज” (२१।४१ वा० स०) इति । भाष्यं—“वपायां प्राजापत्या पङ्क्तिःकन्दः” इति । प्राजापत्या विष्टुप् यथा—“देवानां त्वा पवीर्देवोर्विन्देव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अक्षिरस्यदधतूखे” (११।६१ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“प्राजा-
पत्या विष्टुप्” इति । प्राजापत्या जगती—“अग्निमथ होतारमहृषीतार्यं यजमानः पचन् पक्नोः पचन् पुरीडाग्रं बध्नन्दिन्द्राय ह्यगम्” (२८।२३ वा० स०) इति । भाष्यम्—“एकाधिका प्राजापत्या जगती” इति । इतिशब्दचरान्मन्त्रादस्यां च एकाचराधिकत्वेन भूरिकसेन्निकेयमिति बोध्यम् ।

(ठ) देवीनां याजुषीषासोषिणादीनां सङ्गाहं सूत्रैकेन प्रतिपादयितुमाह, एकैकमिति ।—शेषे देव्या याजुष्याश्चेत्यर्थः, देवोयाजुषीर्विश्वलक्षणाकरणादिति भावः । तदेव स्फुटयितुमाह,—देवोत्वादि । ननु शेषशब्देन आसुर्या अपि वर्द्धयं कथं न स्यादित्यत आह, आसुर्यामिति ।—“जज्ञादासुरी” (१।१३ पि०) इति वक्ष्यमाण-
सूत्रेण विशेषस्य ज्ञासस्य तत्र विधानादेव न इद्विविधस्यस्यै तस्याः शङ्काम् इति भावः । “एकीतराणि देवानाम्” (१६।५ ऋ० प्रा०) इत्यनेन देव्याः, तथा—“गायत्र्यादि जगत्पत्न्यैकविद्याधिकन्तु तत् । आर्षवत्पत्न्यमाहारी ब्राह्मी वर्गः षडुत्तरः ॥” (१६।११ ऋ० प्रा०) (“तानि ह्यन्दांसि यजुः-सान-ऋषां गायत्र्यादि जगत्पत्न्यानि क्रमेषु एकविद्याधिकानि भवन्ति, यजुषां गायत्री षडचरा, उषिक् सप्तचरा, अनुष्टुप् षष्टाचरा इत्यादि ; तथा साक्षां गायत्री षाडशाचरा, उषिक् षतुर्ह्रस्वाचरा इत्यादि ; तथा ऋषां गायत्री षष्टादशाचरा, उषिक् एकविंशत्यचरा इत्यादि, एवं सर्वत्र । तत्पत्न्याहारः तेषामग्यजुःसाक्षां ह्यन्दांसं सप्ताहारः आर्षवत् ऋषिच्छन्दीवत् द्रष्टव्यः । स ब्राह्मः ब्रह्मणोऽयं वर्गः नचः षडुत्तरी वेदितव्यः)

जज्ञादासुरी ॥ १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्तते । आसुरी गायत्रो एकैकमक्षरं त्यजेत् ।
उत्तरेषु कोष्ठेषु द्वौ प्राप्तायां ऋसो विधीयते । तेऽङ्गाः
क्रमेण ख्याप्याः । (५)

इत्यनेन च याजुष्या एकैकाक्षरद्विविधानात् एकाक्षराया देव्याः धृञ्क्षरा-
द्याश्च याजुष्या गायत्र्याः द्वतीयादिकोष्ठेषु उत्तरोत्तरमेकैकाक्षरवर्द्धनेन तप्तदुष्टिगादयो
ज्ञातव्याः ; यथा—इत्क्षरा देव्युष्टिक्, सप्ताक्षरा याजुष्युष्टिगित्यादि । तत्र देवी
उष्टिक् यथा—“नधु नधु नधु” (३७।१३ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—
“नधु नञिति त्रीणि यजुषि प्राणदेवत्यानि देव्युष्टिक् ।” इत्क्षरत्रिपादरूपेयमिति ।
देवी अगुष्टप् यथा—“इवे त्वा जज्ञे त्वा” (१।१ वा० स०) इति । भाष्यं
यथा—“तत्र इवे त्वेति द्विपादस्त्राक्षरो मन्त्रः, तस्य देव्यगुष्टप् कन्दः” इति ।
आक्षरपादत्वादित्यं देव्यगुष्टप् । देवी इहती यथा—“वृषदे वेत्” (१७।१२
वा० स०) इति । भाष्यं—“देवी इहती ।” देवी पङ्क्तिर्यथा—“असुषदे वेत्”
(१७।१२ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“देवी पङ्क्तिः ।” देवी त्रिष्टप्
यथा—“इन्द्रस्व ध्रुवोऽसि” (५।१० वा० स०) इति । देवी जगती यथा—
“दिवः संस्पृशस्वाङ्घ्रि” (३७।१३ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“देवी जगती
सुवर्षदेवत्या” इति । याजुषी षाण्क्—“इन्द्रस्वा धूपयतु” (११।६० वा०
स०) इति । भाष्यं—“पञ्चमसप्तमी यजुष्युष्टि” इति । सप्ताक्षरैकपादत्वेन याजुषी
उष्टिक् । याजुषी अगुष्टप् यथा—“वरुणस्वा धूपयतु” (११।६० वा० स०) इति । भाष्यं
—“वर्षं यजुष्युष्टप्” इति । अष्टाक्षरत्वादगुष्टप् । याजुषी इहती—“इन्द्राय
सुनास्ये पञ्चव” (१२।१ वा० स०) इति । भाष्यम्—“इन्द्राय यजुर्इहती” इति ।
नवाक्षरपादत्वेन इहतीयम् । याजुषी पङ्क्तिः यथा—“स्वाङ्घा मरुद्भिः परि-
श्रौयस्व” (३७।१३ वा० स०) इति । भाष्यं—“यजुःपङ्क्तिर्वर्षं देवत्या”
इति । द्वात्रिंशदक्षरपादत्वेन याजुषी पङ्क्तिरिवम् । याजुषी त्रिष्टप् यथा—“नमो
हिरण्यवाङ्घ्रि सेनास्ये” (१६।१७ वा० स०) इति । भाष्यम्—“एकादशाक्षरं
अङ्गुलिष्टप्” इति । याजुषी जगती यथा—“नमः त्रिषाव च त्रिषत्तराय च”
(१६।४१ वा० स०) इति । भाष्यं—“द्वादशाक्षरं यजुर्जगती” इति ।

(५) आसुर्युष्टिगादीनां विशेषविधिनाह, जज्ञादिति ।—जज्ञात् त्यजेत्,

तान्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्तिविष्टुब्जगत्यः ॥ १४ ॥

तानि ह्रन्दांसि गायत्र्याः परस्तात् उष्णिगनुष्टुब्बहती-
पङ्क्तिविष्टुब्जगत्या ख्यानि क्रमेण भवन्ति । (ठ)

तिस्रस्त्रिस्रः सनाक्ष्य एकैका ब्राह्म्यः ॥ १५ ॥

यजुषां पङ्क्तिमारभ्य तिस्रो याजुषी, सान्नी, चार्ची चेति
गायत्र्यो मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति ।
सनाक्ष्य इत्येकसंज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्त्रिस्र इति वीप्सया परेषा-
मुष्णिगादीनामिह ब्रह्मणम् । तथा एकैकेति वीप्सया तासु
ब्राह्म्यो भवन्तीति विधेयते । ब्राह्म्य इति गायत्र्यादीनां
जगतीपर्यन्तानां विशेषणम् । एवं याजुषो, सान्नी, चार्ची

एकैकमिति शेषः । तदेव स्पष्टयति उचिकारः, एकैकमिति ।—पूर्वतदादेकैक-
मित्यनुष्ठया “एकावमान्यसुराणां ततः पञ्चदशाक्षरात्” (१६।६ ऋ० प्रा०) इति
वचनेन पञ्चदशाक्षराया आसुरीगायत्र्याः उत्तरोत्तरकीटेषु एकैकाक्षरक्रासेन यदयदक्षरं
भवेत् क्रमेण तत्रदक्षरम् उष्णिगादिकं भवेत् ; तत्र एकावमानि एकैकान्यूनानौत्थेः ;
अनेनैव आसुर्युष्णिगादीनां लक्षणमभिहितम् । यथा—चतुर्दशाक्षरा उष्णिक्
त्रयोदशाक्षरा अनुष्टुप्, द्वादशाक्षरा उहती, एकादशाक्षरा पङ्क्तिः, दशाक्षरा विष्टुप्,
नवाक्षरा च जगती इति ज्ञेयम् इति । तत्र आसुर्युष्णिक् यथा—“चित्तं स्य परिचितं
जहंचितः त्रयध्वम्” (१२।४६ वा० स०) इति । आसुर्यनुष्टुप् यथा—“सप्त संसदी
षट्पदी मृतसाधनी” (२६।१ वा० स०) इति । भाष्यं—“सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप्”
इति । आसुरी उहती यथा—“इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते” (६।३२ वा० स०)
इति । आसुरी पङ्क्तिः,—“अग्नेर्मन्त्राख्येः पुरीषमसि” (१२।४६ वा० स०) इति ।
आसुरी विष्टुप् यथा—“मयि ते कामधरणं मृयात्” (१२।४६ वा० स०) इति ।
आसुरी जगती यथा—“अग्नये त्वा रावस्योषदे” (६।३२ वा० स०) इति ।

(ठ) वैदिकसप्तह्रन्दासु “गायत्री” इति मूत्रेण प्राक् केषलं गम्यन्त्या एव
उल्लेखः कृतः न तु उष्णिगादीनां तत्परवर्तिनामन्वेषां वक्ष्याम् ; अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह,
तामौति ।—तानि गायत्र्या अनन्तरं हतीयादिकीटेषु येषाम् अक्षरासंख्यं
दृष्ट्वाः तानि ह्रन्दांवीत्यर्थः, गायत्रीप्रकृतिकं सप्त वैदिकं ह्रन्द इति निष्कर्षः ।

श्लोष्टिक् मिश्रिता एका द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी उष्टिक् भवति । एवं तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गताः सत्वोऽष्टचत्वारिंशदक्षरा एका ब्राह्मणनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्त्वः सङ्गताः सत्वसतुःपञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी वृहती भवति । ता एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्यः सङ्गता द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति । अत्राष्टम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण षट्त्रिंशदाक्षरान् विन्यसेत् । (ष)

(ष) दैव्येकमित्यादिनिरेकादशसूत्रैः गायत्र्याद्याख्यानां सप्तसूत्रसंज्ञां दैव्यादि-
 षड्भेदात् निरूप्य भेदान्तरं दर्शयितुमाह, तिस्रः इति ।—ननु तिस्रः इत्यनेन
 प्रथमाभिहितः दैव्यादिकाः तिस्रो हित्वा अनन्तरोक्ताः याजुष्यादिकाः तिस्रः
 कथं गच्छन्ते ? इति चेत् सत्यं, भगवद्वा पिङ्गलेन “दैव्येकम्” इत्यादिभिः
 षड्भिः सूत्रैः षष्ठां लक्ष्यं कृतं, तत्र “प्रान्यजुषामार्थः” (२।१६ पि०)
 इति वक्ष्यमाणसूत्रेण याजुषोपूर्ववर्तिनां दैव्यादिमितथानां निश्चिताक्षरसङ्ख्याया एव
 आर्षोऽक्षरसङ्घटकतया यद्व्याप्तं अक्षरसङ्घटानां याजुष्यादिमितथानामेव निश्चिताक्षर-
 सङ्ख्यानां ब्राह्मोऽक्षरसङ्घटकत्वमिति अवगन्तव्यम् ; यदा—तिस्र इत्यनेन
 अन्वयवहितपूर्वोक्तानामार्षो-सामो-याजुषीति तिसृषामेव यद्व्यसृजितम् अत एव इति-
 कृताऽपि अनन्तरमेवोक्तं—यजुषां पङ्क्तिमारभ्य इति । सूत्राणामेतेषामेतादृशक्रमेण
 पठनादेव इत्याद्युधेनावि तदनुयायिकोऽहप्रदर्शनं कृतम् । एतेन च षष्टमपङ्क्ति-
 स्यब्राह्मीगायत्रीदीनां लक्ष्यमुक्तं भवतीति ज्ञेयम् । सनामताः सनामं तुल्यं नाम
 अभिधेयं यासां ताः एकसंज्ञाः इत्यर्थः । सनामता च तिसृषां तिसृषां गायत्रीदीनां
 निश्चितरूपेण यद्व्याप्तं ज्ञातव्या ; ततश्च पूर्वोक्तयाजुष्यादिविधिविधगायत्रीणां
 षड्दादशाष्टादशाक्षरात्मिकानां परस्परयोगात् षट्त्रिंशदक्षरा एका ब्राह्मी
 गायत्री ; तथा चोक्तम्—“अत्रराशि तु षट्त्रिंशद्गायत्री ब्रह्मणो मिता । यजुषां षट्
 ऋषां त्रिःषट् सानां द्वादश सन्पदि ॥” (१६।१२ ऋ० प्रा०) इति । एवं याजुष्यादि-

द्विविधद्विविधानामुष्णिमादीनां जगत्सङ्घातां सप्तसङ्घातां मेलनेन साप्तवारिंश-
दक्षरा ब्राह्मी उष्णिक्, सप्तसप्तवारिंशदक्षरा ब्राह्मी अगुष्टुप् इत्यादयोऽवगन्तव्याः ।
तिस्रः तिस्रः एकैका इत्यभयन्न वीसृथा^१ द्विक्रतत्वात् यथा तिसृषां तिसृषां
गायत्रीषां मेलनेन एका ब्राह्मी गायत्री भवति, तथा तिसृषां तिसृषाम्
अष्णिङां मेलनेन एका ब्राह्मी उष्णिक् भवति । एवं जगतीपर्यन्तमेवः
क्रमोऽगुस्तरणोयः । विन्वासप्रकारस्य कौष्ठदर्शनेन विशिवाद्भवगन्तव्यः । तत्र
ब्राह्मी गायत्री यथा—“अग्निमय्य होतारमह्योतायं यजमानः पचन् पक्नोः पचन्
पुरोडाशं बभ्रन्निन्द्राय वयो धसे ङागम्” (२८।४६ वा० स०) इति । भाष्यम्
—“अग्निमय्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री” इति । ब्राह्मी उष्णिक् यथा—“होता
यच्चदिङाभिरिन्द्रमोद्धितमाजुह्वानममर्ष्यम् । देवो देवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो
वेलाज्यस्य होतयंज” (२८।३ वा० स०) इति । भाष्यं—“ब्राह्मी उष्णिक्”
इति । ब्राह्मी अगुष्टुप् यथा—“होता यच्चत्तिस्रो देवीर्म भेवजं त्रयस्त्रिधातवो-
ऽपस इडा सरस्वती भारती महीः । इन्द्रपवीर्हविष्यतीर्व्यन्वाज्यस्य होतयंज”
(२८।८ वा० स०) इति । भाष्यं—“ब्राह्मी अगुष्टुप्” इति । ब्राह्मी उच्यते
यथा—“देवी ऋद्धी वसुधितो देवमिन्द्रं वयो चसं देवी देवमवर्द्धताम् । उच्यत्या
ऋन्दसेन्द्रियं श्रोत्रमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” (२८।३८ वा० स०)
इति । भाष्यं—“हे ब्राह्मी उच्यते” इति । ब्राह्मी पङ्क्तिः,—“देवी धियं मनानङ्गे
सुसृङ्गीकामभिष्टये । वर्षीषां यज्ञवाङ्मं सुतीर्षां नो अचदशे । ये देवा मनोजाता
मनोयुजा दक्ष क्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा” (४।११ वा० स०) ।
भाष्यं—“देवी धियमिति..... अङ्करी अतिअङ्करी वा” इति । अतिअङ्करीति
ब्राह्मीपङ्क्तेर्गानाननं सप्तसप्तवारत्वात् । ब्राह्मी त्रिष्टुप्—“तत्रसुर्देवहितं पुरसाच्छुक्त-
मुचरत् । पश्येन शरदः शतं जीवेन शरदः शतं प्रणयामि शरदः शतं प्रज्वामि
शरदः शतमदीनाः स्वामि शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्” (३६।२४ वा० स०)
इति । भाष्यं—“सुर्देवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप्” इति । ब्राह्मी जगती—“अवर्मंङ्
इन्द्र दाहाङ्गं श्लुधी नः प्रशोच द्वि द्यौः चान भोषां अद्रिवी सुषां न भोषां
अद्रिवः । श्लुधिलनी द्वि श्लुधिमिर्मंधेवरोभिरौयसे । अपूषवन्नी अपतीत शूर
सलस्रिस्त्रिस्त्रैः शूर सलभिः ॥” (ऋक्० २५४० १५० १२५० १३३०
६५०) । भाष्यम्—“अवर्मंङ् इत्येषा धृतिः” इति । साप्तसप्तवारत्वात् धृतिरिति
ब्राह्मीजगत्या नामान्तरं वेदे । अत्र 'द्यौः' इत्यत्र 'द्विद्यौः' 'अपतीत' इत्यत्र
'अपति इति' इति व्युत्पन्नपादः पुरणोयः इति ।

प्राग्यजुषामार्थं इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्त्रिंश इत्यनुवर्त्तते । यजुषां पङ्क्तोः प्राक् प्राजापत्या, आसुरी, दैवीति यास्त्रिंशो गायत्र्यास्ताः सङ्गताः सत्त्वचतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव तिस्र उष्णिहः सङ्गता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक् भवति । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गता द्वात्रिंशदक्षरा एका आर्षी अतुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्त्यः सङ्गताः षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी वृहती भवति । ता एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्यः सङ्गता अष्टचत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगती भवति । तत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य तदुपरि 'छन्दः' इति लिखित्वा द्वितीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण चतुर्विंशत्याद्यङ्गान् विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्तोर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि गायत्र्यादौनि नामानि लिखेत् । अयं स्पष्टतरः प्रदर्शनोपायः । (त)

(त) देव्यादिब्राह्मणानां समसप्रविधानां गायत्र्यादीनामक्षरसङ्ख्यां निरूप्य इदानीमवशिष्टार्षीगायत्र्यादेरक्षरसङ्ख्यां निरूपयितुं सङ्क्षेपेणाह, प्रागिति।—अनुवर्त्तते, पूर्वसूत्रादिति शेषः । सनाक्ष्य एकैका इत्यनघीरपि अनुवर्त्तितार्थं । यजुषां प्राक् इत्यनेन "यजुषां पङ्" (१६ पि०) इति सूत्रात् पूर्वव्यसूत्रमयोद्दिष्टानां प्राजापत्यासुरीदैवीनां यद्वचम् । तदेव स्फुटयितुमाह, यजुषामिति ।—अत्र प्रमाणं यथा,—“तानि त्रीणि सनागव्य सनामानि सनाम तत् । एकं भवत्यृषिच्छन्दस्यथा गच्छति सन्पदम् ॥ एवं निप्रकृतोन्वापुयुक्ताणि चतुदशरम् । ऋषिच्छन्दांसि—” (१६।७—८ ऋ० प्रा०) । भाष्यं—“तानि प्रजापतिदेवासुराणां छन्दांसि सनागनामानि तानि त्रीणि सनागव्य सङ् भूत्वा सङ्भूतानां सनाम, तद्वैकम् ऋषिच्छन्दी भवति” इति । तथा चाप्रेयच्छन्दःसारे,—“छन्दोऽधिकारे गायत्री देवी षैकाक्षरीभवेत् । पञ्चदशाक्षरी सा कान् प्राजापत्याऽष्टवर्षिका ॥ यजुषां

वहर्षी गायत्री साक्षात्साक्षात्परा । ऋचामष्टादशासां स्यात् साक्षां वहेत च
 इवम् ॥ ऋचां वयच वहेत प्राजापत्या चतुष्टयम् । वहेतैकैकश्रुषे चामुरी तु एक-
 शुक्रुषेण ॥ अष्टिगुणुष्टुहृत्ती पञ्क्तिस्त्रिष्टुप्तमन्थि । तानि त्रैयानि क्रमशः
 गायत्री त्रात्रा एव ताः ॥ तिलन्विकः सनास्यः स्त्रिकेका चार्थ एव च । प्राग्यजुषां
 संज्ञाः स्युचतुःषष्टिपटे लिखेत् ॥” (२१—५ वा० वृ०) इति । कौटिल्याचार्यनाह,
 —तमेति । तत्र चार्षी गायत्री यथा—“वायवायाहि दशत, इने सोमा चरंजताः ।
 तेषां पाहि सुधी इवम् ॥” (ऋक्० १४८० १४० १४० १४० २२०
 १४०) इति । भाष्य—“वायवायाहि इत्यादिकं मन्थै सूक्तं..... गायत्रं ऋत्तः”
 इति । अष्टाक्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरा विपदा चार्षीयं गायत्री । चार्षीं अष्टिक्
 —“य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाशुषे । ईशानो अपतिष्कत इन्द्री चक्र ॥”
 (ऋक्० १४८० ६४० १४० १३४० ८४ सू० ७४०) इति । भाष्यम्—“असावीति
 विंशत्यक्षरीकादशं सूक्तं..... सप्तम्याद्यास्त्रिंशत् अष्टिक्ः” इति । अत्र प्रथमद्वितीय-
 पादयोरेष्टाक्षरत्वेन तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वेन च अष्टाविंशत्यक्षरा अष्टिक् । चार्षीं
 अष्टुष्टु यथा—“विद्या हि त्वा इवन्तमं वाजेषु इवन्सुतम् । इवन्तमस्य क्रमश्च ऊति
 सङ्घससातनाम् ॥” (ऋक्० १४८० १४० १४० १३४० १०५० १०४०) । भाष्यं—
 “गायन्ति द्वादशानुष्टुभम्” इति । इष्टाष्टाक्षरपादचतुष्टयत्वेन द्वाविंशदक्षरतया
 चार्षीनामानुष्टुभिति । चार्षीं इहती यथा—“तं वो दक्षसतीषहं वसोमन्दानमन्वसः ।
 अग्नि वस्यं न स्वसरेषु धेनव इन्दु गार्भिनं वामहे ॥” (२६।२१ वा० स०) इति ।
 भाष्यम्—“इन्दुदेवत्या पथ्या इहती” इति । अष्टाविंशदक्षरा इहतीचार्षी
 सा च तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वेन अन्वेषामष्टाक्षरत्वेन च पथ्या इति विशेष-
 विशिष्टा । चार्षीं पञ्क्तिर्यथा—“युषोहिं माता अदितिर्विषेतसा दीर्गं भूमिः पयसा
 पुपुतनि । अत्र मिथा दिदित्पन सूरी निमित्त रश्मिभिः ॥” (ऋक्० ८४८० ७४०
 १०४० ११४० १३२ सू० ६४०) इति । भाष्यम्—“ईशानमिति सप्तमं चतुर्थं
 सूक्तम्..... द्वितीयावष्टी प्रसारपञ्क्ती विद्यादशकष्टकवत्यौ” इति । अत्र
 ऋषीः इत्यत्र द्विषीः इति पठनीयम् । अत्राविंशदक्षररूपा चार्षीयं पञ्क्तिः, सा च
 प्रथमद्वितीयपादयोः प्रत्येकं द्वादशाक्षरत्वेन तृतीयचतुर्थपादयोश्च प्रत्येकमष्टाक्षरत्वेन
 प्रसारपूर्विका त्रैया । चार्षीं त्रिष्टुप् यथा—“पितृष्विष्टुजंशुषा विवेद, वि चध्व
 धारा अष्टमर्द्वि धेनाः । गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिः, दिवो यज्ञीभिर्न गुहा
 वसुष ॥” (ऋक्० १४८० ८४० १४० १४० १५० ८४०) इति । भाष्यं
 —“तत्र सोमस्य मिति त्रयोविंशत्यक्षं प्रथमं सूक्तम्..... अष्टुक्त्वात् त्रिष्टुप् ऋत्तः”

	हृ०	गा०	उ०	अ०	इ०	प०	त्रि०	ज०	अक्षरवृत्तियौ
१	आर्षी०	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८	४ वृत्तिः
२	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७	१ वृत्तिः
३	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९	१ अक्षरः
४	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२	४ वृत्तिः
५	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२	१ वृत्तिः
६	साम्नी०	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४	२ वृत्तिः
७	आर्षी०	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६	३ वृत्तिः
८	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२	६ वृत्तिः (य)

इति भट्टकण्ठायुषकृतार्था कन्दहस्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।

इति । एखादशाक्षरचतुष्पादात्मकत्वेन चतुश्चरित्रिंशदक्षरत्वमिति आर्षीनिष्टुप्रसिद्धिः । आर्षी जगती यथा—“विष्णुर्हृदिन्द्रो अमतेरुत सुषः, स इन्द्रो मधवा बल ईशते । तस्येदिने प्रवणे सप्तसिन्धवः, वयो बर्हनि वषभस्य इक्षिणः ॥” (ऋक्० ७७८० ८५० १०१० ४३१० ४३२० ३४०) इति । माथं—“तत्र अष्टाक्षर इत्येखादशचे प्रथमं सूक्तं दशम्येखादशौ निष्टुभौ श्रिष्टा जगत्यः” इति । एखादशाक्षरचतुष्पादात्मकत्वेन आर्षी जगती । अनेदमवधेयम् ;—पिङ्गलाचार्यकृतगायत्र्यादिलक्षणेर्वैदिकमन्त्राः न लक्ष्या भवन्ति प्रत्युतामैः ऋषिभिस्तत्कन्दोभिदत्तास्ते वक्ष्यमाणानिष्टुभृत्-भृत्-विराट्-स्वराट्-रूपैः समाधेयाः । वेदीकृतमन्त्राणां कात्यायनादिभिरनुकृत-चिकाकारैः मन्त्रादिभिश्च यानि कन्दासि विहितानि तेषामेव “स्मितेर्गतिचिन्तनीया” इति न्यायात् यथाशास्त्रप्रतिपादनाच्च भगवता पिङ्गलेन कन्दःशास्त्रनिर्दे प्रणीतं, न तु तद्विरुद्धमिति । अत्र हि गायत्र्यादिसप्तकन्दसाम् आर्षीषट्विचसंज्ञामेदेन षट्पञ्चाशदभेदा भवन्ति । एतेषामुदाहरणानि कार्त्तौग्न दर्शयितुं इति कृता श्रीमता ऋषायुषभट्टेन नाङ्गीकृतः अमः, अष्टाभिस्तु यथाप्राप्तमेव जानचित् प्रदर्शयति इति दिक् ।

(य) वैदिककन्दसाम् आर्षीषट्विचसंज्ञाः तदक्षरसङ्ख्यादिगतभेदाश्च

श्रीमता हस्तायुधभट्टेन चतुःषष्टिकोष्ठात्मकमेकं चक्रम् अङ्कयित्वा प्रदर्शिताः । तदङ्कनप्रकारश्च प्रागुक्तसूत्रेषु तेनैव निरूपितः । अथाभिध तत्क्रीड-
दक्षिणपार्श्वे अङ्कद्विचक्रप्रदर्शनार्थम्, अपरं कोष्ठाष्टकं सन्निवेशितम् । तत्र च चार्श्वोपदं प्रथमपङ्क्तेः प्रथमकोष्ठे लेख्यम् । तदुपरितनप्रदेशे च
ऊर्ध्वः इति पदं विलिख्य द्वितीयादिकोष्ठोपरिभागे क्रमेण गायत्र्यादिसप्तऋतुनां
नामानि लेखनीयानि । ततः तस्या एव पङ्क्तेः द्वितीयादिकोष्ठे सूचोक्तरीत्या
२४, २८, ३२, ३६, ४०, ४४, ४८, इत्येतानङ्कान् लिखित्वा दक्षिणपार्श्वस्थे
अध्यायदर्शितापरकोष्ठे ४ इतिः ; द्वितीयायां पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे देवोपदं,
द्वितीयादिकोष्ठेषु च क्रमेण १, २, ३, ४, ५, ६, ७ अङ्कान् स्थापयित्वा
अतिरिक्तकोष्ठे १ इतिः ; ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे आसुरीपदं
विलिख्य अनन्तरकोष्ठेषु वक्ष्यमाणसूचोक्तक्रमेण १५, १४, १३, १२,
११, १०, ९, अतिरिक्तकोष्ठे च १ अथः ; ततश्च पूर्ववत् चतुर्थपङ्क्तौ
प्रथमकोष्ठे प्राजापत्यापदं ततः द्वितीयादिकोष्ठे ८, १२, १६, २०, २४, २८, ३२,
प्रान्तकोष्ठे च ४ इतिः ; पञ्चमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे यालुवी इति शब्दं
द्वितीयादिकोष्ठेषु ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, अन्त्यकोष्ठे च १ इतिः ;
षष्ठपङ्क्तौ च प्रथमकोष्ठे साक्षोति पदं द्वितीयादिकोष्ठेषु च १२, १४, १६, १८, २०,
२२, २४, तदनु च २ इतिः ; सप्तमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे चार्श्वोपदं
द्वितीयादिकोष्ठेषु च १८, २१, २४, २७, ३०, ३३, ३६, ततः ३ इतिः ;
अष्टमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे ब्राह्मीपदं लिखित्वा द्वितीयादिषु कोष्ठेषु
३६, ४२, ४८, ५४, ६०, ६६, ७२, अन्ते च ६ इतिरित्येते अङ्काः
स्थाप्याः । तथा च “प्राग्यजुषामार्यः” (२।१६ पि०) इति सूत्रानुसारेण
देवीगायत्र्याः (१) एकाङ्कम्, आसुरीगायत्र्याः (१५) पञ्चदशाङ्कं,
प्राजापत्यागायत्र्याः (८) अष्टाङ्कं परस्परं योजयेत् तेन जाताः (२४)
चतुर्विंशत्यङ्काः चार्श्वोकोष्ठानन्तरस्थद्वितीयकोष्ठे स्थापनीयाः ; ततश्च चतुर्विंशत्यक्षरा
चार्श्वे गायत्रीति बोद्धव्यम् । एवंक्रमेण च देवीमारभ्य प्राजापत्यां यावत्
उष्णिगादीनां षष्ठानकोऽधःस्थापितकोष्ठवयाङ्कमेलनजाताः अङ्काः,—२८, ३२, ३६,
४०, ४४, ४८, प्रथमपङ्क्तिश्चतुर्दशद्वितीयकोष्ठेषु क्रमेण स्थाप्याः, ततश्च चार्श्वो-
उष्णिक् अष्टाविंशत्यक्षरा, चार्श्वो-चतुष्टुप् द्वाविंशत्यक्षरा इत्यादिः बोद्धव्यः ।
देवीगायत्र्या एकाक्षरत्वात् द्वितीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठे (१) एकाङ्कः स्थाप्यः,
तृतीयादिकोष्ठेषु च क्रमशः “एकैकं शेषे” (२।१२ पि०) इति सूत्रेण

एकैकाङ्कशक्तिमेव देवी उच्यते अक्षरा देवी अतुष्टुप् अक्षरा इत्यादिरवधेयः । आसुरोनायकाः पञ्चदशाक्षरतया तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठे (१५) पञ्चदशाक्षं स्थापयेत्, ततः "जन्मादासुरी" (२।११ पि०) इति सूत्रेण तृतीयादिकोष्ठेषु क्रमेण एकैकाङ्कशक्तयः आसुरी उच्यन्ते अतुष्टुप् अक्षरा इत्यादिक्रमोऽवगम्यन्ते । एवंक्रमेण अतुष्टुपङ्क्तौ प्राजापत्यानायका अपटाक्षरत्वान् तृतीयादिकोष्ठेषु अतुष्टुपङ्कशक्तिमेव अत्र विन्यसाः । तदपक्षनपङ्क्तौ बाजुषी-नायकाः षडक्षरत्वान् तृतीयादिकोष्ठेषु एकैकाङ्कशक्तिमेव अत्राः स्थाप्याः । षष्ठां बाजुषीपङ्क्तौ च षडङ्कशक्तिः । सप्तमपङ्क्तौ च अक्षरशक्तिः । अष्टमपङ्क्तौ च "तिङ्गः तिङ्गः—" (२।१५ पि०) इत्यादिसूत्रान् बाजुषीणां साक्षीनामाक्षीनाश्च त्रयाक्षानयोऽधीविन्यसानां नायकादीनां सप्तानामङ्कमेव जनजाताः अत्राः स्थाप्या इति कोष्ठपुरवचनमिति । एकाक्षरादिक्रमेण नायकादिष्वन्वयं प्राञ्जविहितत्वप्रदर्शनपुरःसरं भेदा निरूप्यन्ते अत्रा—

अक्षरा	नायकी	विशेषनाम
१।	देवी	०
२।	"	भूरिक्
३।	"	सराट्
४।	बाजुषी	विराट्
५।	"	निष्पत्
६।	"	०
७।	"	भूरिक् (१) प्राजापत्या निष्पत् (२)
८।	प्राजापत्या	०
९।	"	भूरिक्
१०।	"	सराट् (१) साक्षी विराट् (२)
११।	साक्षी	निष्पत्
१२।	"	०
१३।	"	भूरिक् (१) आसुरी विराट् (२)
१४।	"	सराट् (१) आसुरी निष्पत् (२)
१५।	आसुरी	०
१६।	"	भूरिक् (१) आक्षी विराट् (२)
१७।	"	सराट् (१) आक्षी निष्पत् (२)

अक्षरा	गायत्री	विशेषनाम
१८ ।	षार्शो	०
१९ ।	"	भूरिक्
२० ।	"	स्वराट्
२१ ।	षार्शो	पादनिष्पत्
२२ ।	"	विराट्
२३ ।	"	निष्पत्
२४ ।	"	०
२५ ।	"	भूरिक्
२६ ।	"	स्वराट्
२७ ।	त्राक्षी	विराट्
२८ ।	"	निष्पत्
२९ ।	"	०
३० ।	"	भूरिक्
३१ ।	"	स्वराट्

इति श्रीमत्पिङ्गलाचार्यविरचित-पिङ्गलच्छन्दःतृतीयकलायुद्धतौ

श्रीमत्-जीवानन्दविद्यासागरकृतायां सुखबोधिन्यां द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

पादः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित् ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामः तत् 'पादः' इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च
"गायत्र्या वसवः" (१।३ पि०) इति । (क)

इयादिपूरणः ॥ २ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः ।
आदिशब्देन उवाचदयो गृह्यन्ते । तत्रायमर्थः,—यत्र गायत्र्यादि-
च्छन्दसि पादस्याक्षरसङ्ख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः
पूरयितव्या । यथा,—“तत् सवितुर्वरेणियम्” “दिवं गच्छ
सुवः पते” इत्यादि । (ख)

(क) पूर्वाध्याये आर्षोदैव्यादिसंज्ञामेदेन भिन्नानां गायत्र्यादीनामक्षर-
सङ्ख्यामभिधाय सम्प्रति पुनः तेषामेव पादव्यवस्थां वर्धयितुमुपक्रमते, पाद
इति ।—आध्यायपरिसमाप्तेः अध्यायस्य परिसमाप्तिं तृतीयाध्यायसमापन-
मवबोधित्य “पादः” इत्यस्य अधिकार इत्यर्थः । [परिसमाप्तेरिति अभिविध्यधे-
काङ्ठा योगात् “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२।१।१० पा०) इत्यनेन पञ्चमी] इतः
ऊर्ध्वम् इतःपरम् अनुक्रमिष्यामः वक्ष्यामः, “गायत्र्या वसवः” (१।३ पि०) इत्यत्र
पाद इत्यधिकारश्चेत् गायत्र्याः पादः अष्टाक्षराद्योत्यर्थेऽस्मानवबोध एव इत्यभिप्रायः ।

(ख) प्रतिपादयिष्यामीति निर्दिष्टाक्षरसङ्ख्यायामुनासां तत्पूरणाय परिभाषा-
माह, इयादीति ।—तथा च—“इयादि पादपूरणे” (१।३ पा० ६०)
इति । उवाचदय इत्यत्रादिपदेन यच्-संयोगसवर्णदीर्घगुणवृद्धिव्यूहा गृह्यन्ते । तथा
च कात्यायनः,—“पादपूरणार्थेण्यु चैप्रसंयोगेऽक्षरौभावान् व्यूहेत” इति । अत्र
भाष्यं यथा—“चैप्रसंयोगो यक्षारवक्षारसंयोगः यच्-संयोग इत्यन्ते । कुत एतत् ?

गायत्र्यां वसवः ॥ ३ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयम् । गायत्र्याः पादो वसवोऽष्टाक्षराणि भवन्ति । यत्र यत्र गायत्रः पादोऽभिधास्यते, तत्राष्टाक्षरो गृहीतव्यः । (ग)

यत् किं चिद् भवतीति चैवः इति । मध्यम इत्यादाविकमात्रांमर्द्धमात्रां करोतीति । 'एकः पूर्वापरयोः' इत्यधिकारसम्पन्नसन्धिरक्षाक्षरीभावाः, तत्र हे अक्षरे एकाक्षरी-क्रियेति । यण्-व्यूहो यथा 'त्वानिन्द्र वज्रिन्' इत्यादौ वज्ररिद्रित्यादि । सवर्ष-टीर्णव्यूहो यथा—'यन्नायध्वेऽस्मासते' इत्यादौ अस्मासते इत्यादि । गुणव्यूहो यथा—'उप इन्द्र सुपर्वाभीम् ।' इद्विव्यूहो यथा—'त्रक्षा एतु सदनात्' इत्यादि । यण्-पटेल यवरत्ना गृह्यन्ते । गायत्र्यादिकन्धन्वि चेत् सङ्गापूरण-मक्षरगणनया न भवेत्, तदा इत्यादिभिः उवादिभिश्च तत्पर्यायार्थं सूत्रमिदं कृतम् । तथा चोक्तं श्रौतकेन—“व्यूहैर्देकाक्षरीभावात् पादेष्वनेषु सम्पदे । चैप्र-वर्षांश्च संयोगान् व्यवेष्यात् सदृशैः स्वरैः ॥” (१०।३६—३७ ऋ० प्रा०) इति । अस्यार्थः,—पादेषु श्लोकतुरीयान्तरांशेषु जनेषु अक्षरादिसङ्गाभिरपूर्वेषु एकाक्षरी-भावात् कृतसन्धिकतया एकपदीकृतान् चैप्रवर्षांश्च यकारवकारसंयुक्तवर्षांश्च सदृशैः अक्षररूपैः इकारोकाररूपैरित्यर्थः स्वरैः सह व्यवेष्यात् विश्लेषयेत् । केचित् अत्र चैप्रसंयोगपदस्य अन्तस्थासंयोगरूपार्थं मन्यन्ते, तथा यकारपदेन च सन्धिविहितस्य प्रत्ययविहितस्य च यकारस्य यङ्गमिति व्याचक्षते । अन्वै तु “अयं व्यवयः यकार-वकारसंयोग एव इत्यत्र रेफ-लकारसंयोगयोर्न” एवमभिधाय “अयं भ्रुवो रथोषां चिकेतयत् इत्यत्र दीर्घत्वप्रतिषेधार्थं जानिषु जासु चिकेतेति चिकेतश्चर्द्धस्य पाठात्” इत्याहुः । उदाहरण्येकमाधवभाष्ये च “योरित्यत्र द्वियोरिति वरेण्यमित्यत्र वरीचिद्यमिति वर्षाविज्ञेयैश्च सुव्यक्तमुक्तम् । अस्याश्च अष्टाक्षरपादतया एकैकाक्षरस्य भूम्यादिरूपता” इति । अतः सर्वप्रमाथसम्पत्त इयादिपूरणः पाद इति विसय्य कृतमिदमाचार्यैश्च । उदाहरणेन तद्देव स्फुटीकुर्वन्नाह, यद्येत्यादि ।—तत्सवितुर्वरेण्यमित्यत्र गायत्र्या अष्टाक्षरपादस्य सप्ताक्षरत्वेन वरीचिद्यमिति ज्ञात्वा पादपूरणम् । तथा सः पते इत्यत्र च सुवः पते इति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् ।

(ग) गायत्र्याः पाद इत्युक्ते सामान्यतया तस्या अक्षरसङ्गां निर्दिशति,

जगत्या आदित्याः ॥ ४ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषयम् । जगत्याः पादौ द्वादशाक्षराणि भवन्ति । यत्र क्षिप्त्वागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते । (घ)

विराजी दिशः ॥ ५ ॥

यत्र क्षिप्त्वागतः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः । (ङ)

गायत्र्या इति ।—अत्रेदमवधातव्यं—यद्यपि आर्षोदैव्यादिभेदेन पादाक्षरसङ्ख्याभेदेन च गायत्र्या बहुविधत्वं तथाऽपि आर्षोर्गायत्र्याः अतुर्विश्वत्क्षरत्वेन त्रिपादरूपत्वाद्दशाक्षरपादत्वं सिद्धं, वेदेऽपि गायत्र्याः पादस्याष्टाक्षरत्वमेवोक्तमिति गायत्र्या अष्टाक्षरः पादः परिभाषितः । अग्निनाऽऽद्युक्तं—“गायत्री बसवो ज्ञेयाः” (३१ आ० छ०) इति । अपरत्र—“गायत्री सा अतुर्विश्वत्क्षरा । अष्टाक्षरास्तयः पादाः” (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति । इन्द्रदारुणकृत्वाद्ये च—“भूमिरनरीचं क्षीरित्वाष्टाक्षराणि, अष्टाक्षरं च वा एकं गायत्रौ पदमेतदुद्देश्यात्वा एतत् स यावद्विषु लोकेषु तावच्च जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । ऋषो यजूंषि सामानीति अष्टाक्षराणि अष्टाक्षरं वा एकं गायत्रौ पदमेतदुद्देश्यात्वा एतत् स यावतीयं त्रयो विद्या तावच्च जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ।” इत्यादिसुतितश्च गायत्र्या अष्टाक्षरः पाद इत्यभिहितम् । यत्र सूत्रे गायत्र्याः पादः इत्युक्तौ भविष्यति तत्राष्टाक्षरपाद-क्षाभाषमियं परिभाषा ।

(घ) जगत्याः पादस्य अक्षरसङ्ख्यां निर्देष्टुमाह, जगत्या इति ।—आदित्या इति द्वादशाक्षरोपलक्षणम् । आर्षोर्जगत्या अष्टाक्षरानिन्द्रक्षरत्वेन अतुर्पाद-रूपायास्तस्याः प्रतिपादे द्वादशाक्षरत्वानार्थे परिभाषयं विहितम् । तथा च—“पादो जगत्या आदित्याः” (३१ आ० छ०) इति । अन्यत्र—“पञ्चाङ्गजगती सूना चत्वारो द्वादशाक्षराः” (१६।१० ऋ० प्रा०) इति ।

(ङ) विराजः पादस्य अक्षरसङ्ख्यां निरूपयति, विराज इति ।—दिशः इति दशाक्षरोपलक्षणम् । उक्तञ्च—“विराजी दिश ईरिताः” (३१ आ० छ०) इति । विराट्पञ्क्तिरिति नामान्तराद्याः आर्षोपञ्क्तेस्तत्रानिन्द्रक्षरत्वेन अतुर्पाद-

विष्टुभो रुद्राः ॥ ६ ॥

वैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्ववैकादशाक्षरो गृह्यते । अस्मि-
न्नेवाध्याये परिभाषा एतावतस्तः । (च)

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणेभ्यः पादो यस्य तदुक्तपादं ह्यन्दः । यस्य
ह्यन्दसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचि-
देकपात्, क्वचित् द्विपात्, क्वचिन्निपात्, क्वचिश्चतुष्पाद्ववति ।
गायत्री च त्रिपादेव । चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबेव स्यात् । (छ)

ऋषयास्तस्याः प्रतिपादे दशाक्षरसामर्थ्यमियं परिभाषा इति । दशाक्षरपादा विराट्
प्रकृतेर्भेदविशेष इति बोध्यम् । उक्तञ्च पञ्चमधिकारे—“चत्वारो दशका विराट्”
(१६।५२२४० प्रा०) इति । “अथ चतुष्पादी विराट्दशका” (कात्या०) इति ।

(च) वैष्टुभपादस्य अक्षरसङ्ख्यामाह, विष्टुभ इति ।—रुद्रा इति
एकादशाक्षरोपलक्षणम् । तथा च—“विष्टुभो रुद्रः पादः स्यात्” (१२।१०।६०)
इति । त्रिष्टुभः चतुष्पत्वारिंशदक्षरत्वेन चतुष्पादास्तस्याः प्रतिपादे एकादशाक्षर-
विधानार्थं परिभाषेयम् । तथा च,—“चतुष्पत्वारिंशद्विष्टुभश्चराशि चतुष्पादा ।
एकादशाक्षरैः पादैः” (१६।६० च० प्रा०) इति । अष्टिगनुष्टुबहृत्तोनां
परिभाषा न दर्शिता इत्याह, अस्मिन्निति ।—अतश्च एव परिभाषाः दर्शिताः
न तु सप्त, प्रथीजनाभावात् । अष्टिगादीनां पादकल्पनस्य परिभाषाचतुष्टयपादानां
संख्यानान्तरमेव वेदे व्यवस्थापितं, न पृथक्तथा इति । तथा च गायत्र्याचतुष्पादत्वे
अनुष्टुप्, गायत्रीजानतपादाभ्याम अष्टिगहृत्त्वौ इति फलितम् । एतत्तु अस्मिन्नेवाध्याये
१८।२१।२६ सूत्रैः स्पष्टमेव विधेयीष्यते आचार्य्येण ।

(छ) नाश्वनीजगतौविराट्त्रिष्टुभं चतुर्णां पादव्यवस्थापनमाह,—एकेति ।
एभिः चतुर्भिः “गायत्र्या वसुवः” (१।३ पि०) इत्यादिभिः चतुर्भिः । क्वचिदेक-
पादिति ।—आग्नेयेऽप्युक्तं—“ह्यन्द एकादिपादजम्” (१।२।१०।६०) इति । अयं
भावः,—“अष्टिक् गायत्री—” (१।१८ पि०) इत्यादि सूत्रे गायत्रजानतपादादिभिरनेन
अष्टिगादिह्यन्दादर्शनात् तथा वैदिकमन्त्रेषु क्वचित् क्वचिदेकविष्टुभेव श्लोके द्वित्रिचतु-
ष्पादुक्तेष्वनदर्शनात् एवमवधारतव्यं यत् विभिन्नह्यन्दासां प्राङ्मिषवेनापि त्रिपादादिकं

आद्यं चतुष्पादतुभिः ॥ ८ ॥

ऋतुशब्देन लक्षण्या षड्शरः पादोऽभिधीयते । तैः
पादैश्चतुष्पादाद्यं गायत्रं कृन्दो भवति । एवं चतुर्विंशत्य-
क्षराणि सम्पद्यन्ते । तत्रोदाहरणम् ।—

“कृन्दः शचीपतिर्बलेन व्रीडितः ।

दुश्चरवनो वृषा समक्षु सासद्भिः ॥” (१६।१४ ऋ०
प्रा० टीका०) । (ज)

भक्तिमहंतोति । कश्चित् एकपादित्यादेरेवं व्याख्यां कृतवान् “एकविधाः
पादा यस्य तदेकपात् । द्विविधाः पादा यस्य तत् द्विपात् । त्रिविधाः पादा
यस्य तत् त्रिपात् । चतुर्विधाः पादा यस्य तच्चतुष्पात् । एतावता पूर्वोक्तनियत-
पादनियमनायातम् । एकः पादो यस्मिन् इति नियच्छस्तु कैवल्यैकविधपादनियम-
नात्ताद्विद्यते, ब्रह्ममाणवेदिककृन्दोविरोधात्” इति । परन्तु एषा च व्याख्या
न ह्यसाधुषसम्मततया न वा आग्नेयकृन्दःसारसम्मततया प्रतिभाति । गायत्र्या
वसव इत्यनेन गायत्रीपादस्वाष्टाक्षरत्वात् चतुर्भिः पादैः इति शब्दश्चरतया कथं
गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षरत्वम् इति संशयनपाकुर्वन्नाह, गायत्री च त्रिपादेवेति ।—
त्रिपादत्वे चतुर्विंशत्यक्षरत्वमनुष्यमेव इति भावः । चतुर्भिरिति ।—अष्टाक्षरपाद-
कृन्दनः चतुश्चरणत्वे तु षट्पदव, न गायत्री इति निष्कर्षः । गायत्र्याः त्रिपादत्वे
प्रसार्थं यथा—“अष्टाक्षरास्त्रयः पादाः” (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति । “प्रथमं
कृन्दस्त्रिपादा गायत्र्या” (कात्या०) इति । “श्रीहृत्पूर्विकासिक्तो महाव्याहृत-
यक्षथा । त्रिपादा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥” इति मनुयमहर्षवशिष्टाः ।
यदत्र वेदिके लौकिके च कृन्दसि पादनियमनं कृतं तद्वेदमूलमेव ; यद्योक्तं
यजुर्वेदे,—“त्रिपादा वाश्चतुष्पादाः त्रिपादा वाश्च षट्पदाः । विच्छन्दाः वाश्च
सच्छन्दाः सूचोभिः शस्यन्तु त्वा ॥” इति । विविधं विषयं वा कृन्दः विच्छन्दः
इति व्युत्पत्त्या विषनाक्षरपादयच्छन् । समानं कृन्दो वासु जातिषु ताः
सच्छन्दा इति व्युत्पत्त्या समानाक्षरपादा जातयो गृह्यन्ते । एवमर्द्धसम-गाथा-दश-
क्षाधिकारादयः लौकिका अपि वेदमूलका एव ।

(ज) गायत्र्या वसव इत्यनेन गायत्र्याः पादस्वाष्टाक्षरत्वम् अभिधाय पुनः
षड्शरपादद्वुष्टुष्टुषोपलक्षितायाः चतुर्विंशत्यक्षरायाः गायत्र्या लक्षण्याह, त्राय-

क्वचिच्चिपादृषिभिः ॥ ६ ॥

क्वचिद्देदं समाचरोपलक्षितैः पादृषिभिर्गायत्रेणैव भवति ।
एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।—

“युवाकु द्वि शचीनां, युवाकु सुमतीनाम् ।

भूयाम वाजदावाम् ॥” (ऋक्० १षष्ट० १अ० १म०
४अनु० १०सू० ४ऋ०) । (भ्र)

मिति ।—वाद्यं प्रथमोक्तं, सर्वं ऋन्दःप्रधानमित्यर्थो वा, गायत्रमिति शिषः, ऋतुभिः
बहुभिः, लक्षण्या वा षडक्षरपादैः ऋतुष्यात् अपि भवेत् । आग्नेयेऽपि,—“वाद्यं
ऋतुष्यादृषिभिः” (१२ आ० ६०) इति । गायत्र्याः ऋतुविंशत्यक्षरत्वं सर्वसम्मतं,
ततश्च विपादायाः तस्याः क्वचित् पादचतुष्टयत्वेऽपि प्रतिपादं षडक्षरनिबद्धत्वात्
ऋतुविंशत्यक्षरत्वस्यैव सिद्धेऽऋतुष्यादित्युक्तिर्न दोषाय इति भावः । तथा च,—
“ऋत्वारो वा षडक्षराः” (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति । अथ चोष्यटभार्थं,—
“षडक्षरा वा ऋत्वारः पादा भवन्ति” ।

(भ्र) क्वचित् गायत्र्या एवविंशत्यक्षरात्मकत्वं लक्षयति, क्वचिदिति ।—
क्वचिदित्यनेन न सर्वं । ऋषिभिः इति समाचरोपलक्षणम् । “विपात् समाचरेः
क्वचित्” (१२ आ० ६०) इति । शौनकेनाप्युक्तं—“युवाकु इति गायत्री
त्रयः समाचरा विराट्” (१६।१८ ऋ० प्रा०) इति । गायत्र्याः पादस्याष्टाक्षरत्व-
नियमात् अत्र प्रतिपादनेकाक्षरान्यूनत्वेन पादनिचृद्गायत्रीयमित्याशयतम । एतच्च
समनन्तरमेव आचार्यैश्चैव स्फुटोऽकरिष्यते । युवाकु इत्यादि ।—सायणाचार्य्यंजिता
व्याख्या यथा,—“इन्द्रावरुणयोरीत्यादिकं नवर्षे मूर्त्तं..... युवाकु इत्यादिके हे
ऋषौ पादनिचृद्गानकच्छन्दोयुक्ते । द्वि यस्मात् कारणात् शचीनाम अथ्यदोषकर्मणां
सम्बन्धि सोमरूपं इतिः युवाकु वसतीवर्ष्यैकधनात्मकैः सदकैः पयःसक्तादि-
द्रव्यान्वरेण मिश्रितं तथा सुमतीनां श्रीभननुद्धियुक्तानाह्वलिजां स्त्रीरूपं
नक्षत्रमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैः मिश्रितं, तजस्मान् कारणात् हे इन्द्रा-
वरुणौ तद्याविर्षं इतिः स्त्रीकर्मतीर्षुवयोः प्रसादादर्थं वाजदावाम् अन्नप्रदानां
पुरुषाणां मध्ये सुख्या भूयाम भवेत् । वाजदावामिति वाजं ददातीति
दाधातीवर्षिण्” इति ।

सा पादनिचृत् ॥ १० ॥

सैव गायत्री पादनिचृदिति संज्ञां लभते । प्रथोक्तुरष्टा-
भ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थमियं संज्ञा । वेदस्यानादित्वात्सहस्रेषुऽपि
न दृश्यति । (ज)

षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् ॥ ११ ॥

त्रिपादित्वनुवर्त्तनीयम् । प्रथमः पादः षड्क्षरः, द्वितीयो-
ऽष्टाक्षरः, तृतीयः सप्ताक्षरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा
अतिपादनिचृदिति संज्ञां लभते । तत्रोदाहरणम् ।—

“प्रेष्ठं वो अतिथिं, सुषे मित्रमिव प्रियम् ।

अग्ने रथं न वेद्यम् ॥” (साम० १२०० १३८० १प्र०
१अर्ध० १८० ५३८०) । (ट)

(ज) सप्ताक्षरायाः संज्ञाविशेषमाह, सेति ।—सा पूर्वोक्ता सप्ताक्षरा गायत्री
पादनिचृत् इत्याख्यां याति इत्यर्थः । आग्नेयेऽप्युक्तं—“सा गायत्री पादनिचृत्” (१३
आ० ६०) इति । उदाहरणस्य तु पूर्वस्वीकृता युवाकु इत्यादि ऋगेव । तथा
च—“युवाकु ङीति गायत्री त्रयः सप्ताक्षरा विराट् । सेषा पादनिचृत्तान् गायत्रेऽवैक-
विंशिका ॥” (१६।१८ ऋ० प्रा०) इति । “त्रयः सप्तधाः पादनिचृत्”
(कात्या०) इति च । संज्ञाविशेषमाह, प्रथोक्तुरित्यादि ।—प्रथोक्तुः पादनिचृ-
त्तायत्रोच्छ्रित्येवमन्त्रपाठकस्य तत्पठनं शुभोदकं सूचयतीति । पादनिचृदिति षड्क्षर-
संज्ञाकारणे दीपमात्रद्वयं त्रिपदाकारणमाह, वेदस्येति ।—अनादित्वात् नित्यत्वात्
मदस्तेऽपि षड्क्षरत्वेनाज्ज ह्रस्वः दीर्घनामत्तेऽपि न दृश्यति । अनादिकाखादेव
एवं प्रवर्त्तितं, ततश्च न दृष्टमित्यर्थः । निचृदित्यस्य निरुक्तिमाह,—“निचृत्ति-
पुर्वस्य चृतेः” (१।२० ऋ० प्रा०) । भाष्यम्—“एकाक्षरान्युनासु गायत्र्यादिषु
निचृदिति । अर्चयति सम्पूषयति ऋगातभावानिति चतु ह्रस्वः निरुच्येत्काक्षरेण
ङीनं निचृत्” इति । “पादनिचृत्” इत्यत्र “पादनिचृत्” इति पाठान्तरं—पादेन
पादमात्रमन्त्रपाठेन निचृद्यते निश्चितत्वेन प्रापयति अशुद्ध्यसिद्धिं पादनिचृदिति
रुंज्ञा इत्यभिप्रायः ।

(ट) अतिपादनिचृत्तसंज्ञायाह, षट्केति ।—षड्क्षर-सप्ताक्षरपादयोर्मध्ये-

ऽष्टाक्षरपादश्चेत् तदा एकविंशत्यक्षरा अतिपादनिसृङ्गावतीति संज्ञा स्यात् । चाग्नेये तु,—“तदस्याद्यादिषट् विषात्” (१३ भा० क०) इति लक्षणं दृश्यते । मतानन्दे अतिनिष्ठदिति चास्य नामान्तरं दृश्यते । त्रिपादित्यनुवर्त्तनीयमिति “कृषिस्त्रिपाद्विभिः” इति सूत्रादिति शेषः । शौनकेन तु एवंविधस्यै तथा सप्ताक्षरपादद्वयमध्ये षडक्षरपादत्वे षडक्षरपादद्वयान्ते सप्ताक्षरपादत्वे च अतिनिष्ठदित्येव नाम उक्तं, यथा,—“षट्कः सप्तकयोर्मध्ये स्रोतृणां विषाचीति । यस्याः सातिनिष्ठज्ञान गायत्री विद्भिर्माक्षरा ॥ षट्कसप्तकयोर्मध्ये सुस्त्रासावातिविमिति । षडक्षरः प्रकृत्येष व्यूहेनाष्टाक्षरोऽपि वा ॥” (१६।१९—२० ऋ० प्रा०) इति । व्याख्या यथा—सप्ताक्षरपादयोर्मध्ये षट्कः षडक्षरः पादश्चेत् सा अतिनिष्ठज्ञान विंशत्यक्षरा गायत्रीत्यर्थः । षट्कसप्तकयोर्मध्ये षडक्षरपादश्चेत् सा गायत्री अतिनिष्ठत्तु च यथा मध्ये षटाक्षरपादस्तथापि सा अतिनिष्ठत्तु । कात्यायनस्तु—“मध्यमः षट्कश्चेदतिनिष्ठत्” (कात्या०) इत्येवाह । प्रेष्ठमित्यादि ।—भाष्य यथा,—“ऋ अग्नेः वः त्वां पूनाद्यं बहुवचनं स्तुषे सौमि षड्मुशना इति शेषः । कौट्ट्यं प्रेष्ठं स्रोतृष्वानव्याकं धनदानेन प्रियतमम्, अतिविं सर्वैरतिविषत् पुष्यं, यथा—अत सातत्यगमने ऋतस्यज्ञीत्यादिना अतैरिषिम् । सततं देवाना इविः प्रदात्तु गच्छन्तं निमन्निव सखायनिव, प्रियं स्रोतुं प्रीत्यनकरं रथं न रथनिव वेद्यं वेदी धनं धनहितं लाभहेतुं यथा रथेन धनं लभते तद्वत् स्रोतारो धनं लभन्ते ।” “अग्ने” इत्यन “अग्निम्” इति ऋग्वेदीयपाठे तु—पूर्वोक्तगुणविशिष्टं “धनस्त्राभकारणमग्निं वो युष्मत्कर्मोसिद्धायै स्तुषे काव्य उशना सौति इत्यर्थः ।” अत्र षडक्षरमसाक्षरपादद्वयमध्यमताष्टाक्षरपादत्वेन अतिनिष्ठज्ञान गायत्रीच्छन्दः । ऋग्भाष्ये सायणेन तु ऋगियं गायत्रच्छन्दसा निबद्धा इत्युक्तं, यथा—“प्रेष्ठं व इति नवमे अतथे सूक्तम्..... चाग्ने गायत्रम्” इति । प्रातिशाख्यधृतस्रोतृष्वानित्यादिं मन्त्रस्तु—“पुढतमं पुढर्षा स्रोतृणां विषाचि । बाञ्जिभिर्वाजयताम् ॥” (ऋक्० ४ अष्ट० ७ अ० ६ न० ४ अ० ४ ६ सू० १९ ऋ०) इति । सायणभाष्यमस्या यथा—“पुढतममित्येषा अतिनिष्ठत्, त्रयः सप्तकाः पादनिष्ठत्, मध्यमः षट्कश्चेदतिनिष्ठत् इत्युक्तलक्षणात् ।” एतद्भाष्योक्तलक्षणेन प्रातिशाख्योक्तलक्षणेन च अतिनिष्ठज्ञानोच्छन्द एव पिङ्गलोक्तातिपादनिष्ठदित्यायातम् । महीशरेण तु,—“गोनहपुत्रा सत्या अन्नावद्या तमस्त्रिणा । वर्षीं हद्रा सपयम्” इत्यस्या भाष्ये विहितं यथा,—“अग्निदेवत्यासिञ्जी गायत्रः चाद्या पादनिष्ठज्ञानो त्रयः सप्तकाः पादनिष्ठदिति ।” एतेन पादनिष्ठतया अतिपादनिष्ठज्ञानोच्छन्दोऽपि प्रमापितमेव । एतच्छब्दमनपय्यांशीचनेन पुनरेतदेव मन्यते,

द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी ॥ १२ ॥

आद्यौ द्वौ नवाक्षरौ पादौ, तृतीयः षडक्षरः, एवं त्रिपात्
या गायत्री सा नागी इति उच्यते । (ठ)

विपरीता वाराह्वी ॥ १३ ॥

इयमेव नागी गायत्री विपरीता सती वाराह्वी नाम गायत्री
भवति । प्रथमः पादः षडक्षरः द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ ।
तत्रोदाहरणम् ।—

“त्वामग्ने ! पुष्करा-दध्यथर्वा निरमन्यत ।

मूर्ध्नि विश्वस्य वाघतः ॥” (साम० १५० १५० १प्र०
१५६० १६० ६५०) । (ड)

यत् पादनिचृद्गायत्री या खलु भाष्यादिसम्प्रता सा पुस्तकान्तरे पादनिहन्नाका
अभिहित्ता । या अतिनिचृत् सा एव अतिपादनिचृत् अतिपादनिहदिति वा
उच्यते । षट्कसप्तकयोर्मध्ये षडक्षरपादत्वे अतिनिचृदिति यदुक्तं तद्विद्व पिङ्गले
न दृश्यते । अतिचिन्तु पुस्तके अतिपादनिचृदित्यत्र अतिपादनिहदित्यपि पाठः ।

(ठ) नागीगायत्रीलक्षणमाह, इति ।—अत्रापि पूर्व्वतस्त्रिपादित्यनु-
वर्तते । नवाक्षरपादद्वयेन षडक्षरैकपादेन च अतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपाद्गायीनाम
गायत्रीति निष्कर्षः । तथा च आग्नेये,—“नागी षड्गवकद्वयैः” (१।३ पा०
६०) इति । श्रौतकथावाचनान्धानियं जीक्ता । उदाहरणानु अस्याः अयमेव
अयम् । यत्तु केचित् “अग्ने तमद्यान्त्रं न क्षीमेः क्रतुं न भद्रं इति सूत्रम् ।
ऋध्यानात् षोडशैः” (ऋक्० ३५८० ५५० ४५० १५५० १०५० १५०) इति
ऋगुदाहरणत्वेन प्रदर्शिता, तत्तु सायणविरोधात् न अन्यक्, सायणेन इयं
यदप्युक्तं चण्डीनिबन्धा इत्युक्तम् ।

(ड) वाराह्वीगायत्रीलक्षणमाह, विपरीतेति ।—वैपरीत्यमत्र पादव्यत्ययवचना,
तत्र पूर्व्वतस्त्रिपादित्यया तृतीयस्याप्यत्वम् । विपरीतत्वं दर्शयति,—प्रथम इत्यादि ।
एवम् आग्नेयेऽपि,—“वाराह्वी रसद्विरभ्या” (१।४ पा० ६०) इति । इत्यपि
श्रौतकादिग्रन्थे न दृश्यते । त्वानग्ने इति ।—अस्या भाष्यं—“त्वानग्र इत्येषा भरवासेन

षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना ॥ १४ ॥

षडक्षरः प्रथमः पादः, सप्ताक्षरो द्वितीयः, अष्टाक्षर-
स्तृतीयः, एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना नाम गायत्री भवति ।
तत्रोदाहरणम् ।—

“त्वमग्ने ! यज्ञानां, हीता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने ॥” (ऋक्० ४अष्ट० ५अ० ६म०
२अनु० १६सू० १ऋ०) । (ढ)

दृष्टा, इन्दीदेवते पूर्ववत् (गायत्री चाग्नेयो) । सेवा नवमी । ॐ अग्ने चक्षुर्वा
एतस्मिन् ऋषिः, त्वां पुष्करादधि पुष्करे पुष्करपथे निरमत्यत चरयस्वीः सक्ताश्राद्ध-
जनयत । कीदृशात् पुष्करात् ? मूर्ध्निः मूर्ध्ववहारत्वात् । विश्वस्य सर्वस्य जगतः
वाचतः वाङ्मात् “पुष्करपथे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत तत् पुष्करपथे प्रथयत”
इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूनेति पुष्करपथस्य सर्वजगद्धारकत्वम् ।
अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपथमभिधीयते, इत्येतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमात्रातम् ; त्वामग्ने
पुष्करादधीत्याह पुष्करपथे स्तनमुपसृतमविन्दत्” इति । एषा च ऋक् सायणेन
केवलगायत्रीच्छन्दीबद्धा इत्युक्तं, न त् वाराहीच्छन्दीबद्धा इति ।

(ढ) वर्द्धमानागायत्रीलक्षणमाह, षट्केति ।—इहापि पूर्वतः त्रिपादित्यनु-
वर्त्तनीयम् । षडक्षरप्रथमपादमारभ्य क्रमेणाक्षरवर्द्धनान् वर्द्धमाना नाम्नीयमेक-
विंशत्यक्षरा त्रिपादायत्रीत्यभिप्रायः । तथा चाग्नेये,—“वर्द्धमाना षट्सप्ताष्टा” (३३
आ० ६०) इति । श्रौतकेनापि प्रदर्शितं यथा,—“उत्तरोत्तरिणः पादाः षट्
सप्ताष्टाविति त्रयः । गायत्री वर्द्धमानेषा त्वमग्ने यज्ञानामिति ॥” (१६।२१ ऋ०
प्रा०) इति । केषाञ्चिन्मते आद्यमपादयोरष्टाक्षरत्वे मध्यस्य च षडक्षरत्वेऽपि
वर्द्धमाना गायत्री भवेत्, उक्तं हि,—“षट्कौ मध्यमः षट्कः एकेषामुपदिश्यते”
(१६।२२ ऋ० प्रा०) इति । “यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्द्धमाना”
(कात्या०) इति च । त्वमग्ने इत्यादि ।—सायणव्याख्या यथा,—“द्वितीये चक्षुर्वाके
अष्ट स्तानि । तत्र त्वमग्ने यज्ञानामिति अष्टावत्वारिंशद्वत् प्रथमं स्तं भरद्वाजस्यार्ध-
माग्नेयम् आद्या षष्ठी च वर्द्धमाना षट्कसप्ताष्टका सा वर्द्धमाना इत्युक्तलक्षणेपित्वात् ।
अथ मन्त्रस्य भरद्वाजऋषिः गायत्रीच्छन्दः अपिर्देवता अपिर्देवते विनिर्दिष्टः । ॐ अग्ने !
त्वं विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंख्यानरूपेण विभिन्नानां यज्ञानां हीता हीननिष्पादकः

विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्धमाना गायत्री यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति । अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षडक्षरः । तत्रोदाहरणम् ।—

“आपः ! पृषीत भेषजं, वरुथं तन्वे मम ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥” (ऋक्० १अष्ट० २अ० १म० ५अनु० २३सू० २१ऋ०) । (ण)

तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥ १६ ॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायस्य सूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा चोक्तं.—“विराजो दिशः” (३।५ पि०) इति । यदा द्वादशाक्षोऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात्, ततस्ताभ्यां द्विपात् विराङ् नाम गायत्री भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो, युजानं नमो वहन्तम् ।

सजोषा धीराः पदैरनुग्मन्नप, त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः ॥”

(ऋक्० १अष्ट० ५अ० १म० १२अनु० ६५सू० १ऋ०) । (त)

असि, यदा—यज्ञसम्बन्धिदेवाह्वाता भवसि । यस्मात् त्वं मातुषं मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये मने यजमाने देवेभिः देवैः हृतः होतृत्वेन निहितः असि” इति ।

(ण) प्रतिष्ठाक्षरमाह, विपरीतिः ।—इहापि वर्धमानावदेकविंशत्यक्षरा त्रिपादित्येव मन्तव्यम् । केवलं पादाक्षराणामष्टकमत्रकषट्कचक्षुषेण वैपरीत्यं दर्शयित्-
माह,—अष्टाक्षर इति । आद्ये प्रतिष्ठाक्ष्ये च अस्या उत्प्लेखो न दृश्यते । कात्यायनः पुनः “विपरीता प्रतिष्ठा” इत्येवाह । आप इत्यादि ।—सायणाचार्य-
विरचितेयमन्त्रा विद्वतिः,—“तिस्रस्तान्ता एकविंशी प्रतिष्ठा । हे आपः ! मम तन्वे ऋरोरार्थं वरुथं रामनिवारकं भेषजम औषधं पृषीत पूरयत, किञ्च ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोमा वयं शक्रुवाम इति शेषः ।”

(त) विराङ्गायत्रीलक्षणमाह, तृतीयमिति ।—तृतीयं विराडित्यर्थः, जागत-
माहस्ताभ्यां जागतगायत्रपादाभ्यामित्यर्थः । “जगत्या आदित्याः” (३।४ पि०) इत्यनेन

जागतपादस्य षाडशाक्षरतया "गायत्र्या वसवः" (१।३ पि०) इत्यनेन गायत्री-
पादस्याष्टाक्षरतया च जागतगायत्र्याभ्यामित्यनेन षाडशाष्टाक्षरयोर्लाभः । ततश्च
षाडशाक्षराष्टाक्षरपादाभ्यां विद्विता विश्वस्यचरा द्विपादिराङ्गायत्रीति लक्षणम् ।
तदेवाह, तृतीयशब्देनेति ।—एतदध्यायस्यसूत्राणां "गायत्र्या वसवः" इति प्रथमं लक्षणं
गायत्र्याः, ततः "जगत्या आदित्याः" इति द्वितीयं जगत्याः, अनन्तरञ्च "विराजो
द्विशः" (१।५ पि०) इति विराजः, एवंरूपेण यः सूत्राणां पाठकमः तदपेक्षया विराजं-
स्तृतीयतया तृतीयशब्देन विराजनेवाह इत्यर्थः । एवमाग्नेयच्छन्दःसारंऽपि एतादृशीं
विराजायत्रीमुत्पश्यामः, यथा,—“छन्दसाश्च तृतीयकम् । द्विपादादश्रवस्त्वैः” (१।४
आ० छ०) इति । किञ्च षाडशाक्षराष्टाक्षराभ्यां पाठकाल्यनेन द्विपादाया अस्या मेलनेन
विश्वस्यचरतया वैराजपादस्य च षाडशाक्षरत्वे तथैव द्विपादत्वसिद्धेस्ताव्ययं षाडशेव
विराजिति लभ्यते मूलेऽस्मिन् विराजित्यनुक्तेः । ऋक्प्रतिशाख्ये तु,—“सगो वाजेषु पादौ
द्वौ जागतौ द्विपदोऽप्यते” (१।१२३ ऋ० प्रा०) इति षाडशाक्षरद्विपादगायत्रीलक्षणं
दृश्यते । सायणभाष्येऽपि,—“सगो वाजेषु इति तथोदगी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा” इति ।
श्रीनकात्यायनमते गायत्र्याधिकारि षाडशाक्षराष्टाक्षरपादाभ्यां विराट्छन्दो नास्ति,
भाष्येऽपि विराट् इत्येव नाम दृश्यते न तु विराङ्गायत्री, विराङ्गुष्टुप्, उत वा
विराट्पङ्क्तिरित्येतेषां केषामपि समुल्लेखी दृश्यते, केवलं “विंशतिका द्विपदा विराजः”
इति द्विपदाविराजलक्षणं दृश्यते ; तथा “अयञ्जन् इन्दु विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्विधी
मन्त्रा । मरुतां पृथ्वितर्हसमाना स्मर्षोऽस्य प्रधानस्य मातो ॥” (ऋक्० २५८०
४५० १म० २३५तु० १६८तु० २८०) इत्यस्या भाष्ये “द्वितीया चतुष्पदा
विराट्, अथ चतुष्पदा विराट् दशकैः” इति च लक्षणं दृश्यते ।
पङ्क्त्याधिकारि च ऋक्प्रतिशाख्येऽपि “चत्वारो दशका विराट्” (१।१।५२ ऋ०
प्रा०) इत्येवं लक्षणं दृश्यते । इत्यायुधेन तु भाष्यकारादिमतमनुसृत्य विंशतिका द्विपदा
विराट् इत्यनुशासनमवलम्ब्य च विश्वस्यचरस्य द्विपादस्य विराट्संज्ञा कृता, तथा
गायत्रपादस्य षष्ठाक्षरत्वात् षष्ठाक्षरैकपादाया अस्याः गायत्र्याधिकारि सन्निवेशश्च
कृतः । वस्तुतस्तु “हाभ्या विराट्स्वराजौ” (१।६० पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण
विराङ्गायत्र्यादीनां विशेषलक्षणस्याभिहितत्वात् इदं पुनः द्विपदाया विराज एव
सान्त्वलक्षणं कृतमिति प्रतिभाति, भाष्यादौ तथा दर्शनात् । विराजो
व्युत्पत्तिर्यथा—“विराङ्गविरमणाहिराजनाहा” (१।१२ दैव० ज्ञा०) भाष्यं—“विराट्
शब्दः ‘रमु क्रीडायां’ ‘राजु दीप्तौ’ ‘राध साध संखिडौ’ इति त्रिभ्यां
धातुभ्योऽन्यतरेणापि निष्पाद्यते धातुनयार्थस्य तस्मिन् सम्भवात्” इति । पश्चा इत्यादि ।

त्रिपाक्षैष्टुभैः ॥ १७ ॥

एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपात् विराट् नाम गायत्री भवति ।
द्वितीयमित्थन्वर्त्तनीयम् । तत्रोदाहरणम् ।—

“दुन्नीयन्नित्रधितये शुवाकु, राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।
इवे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥” (ऋक्० १५४०
८५० १५० १७५नु० १२० सू० ८४०) । (थ)

[इति गायत्र्याधिकारः] ।

—सायणभाष्यमस्याः,—“द्विपदा विराट् छन्दः, विंशतिका द्विपदा विराजः इति
द्वि तल्लक्ष्यम् । धीराः मेषाविनी टेषाः सजीवाः समानशीतयः सनः हे अग्ने । त्वां
पदेः मार्गैः पादकतैः खान्दनेः अनुष्मन् चन्वगमन् कीदृशं पश्चात् अपहृतेन पशुना सह
वर्त्तमानं तार्यं न तायुरिति खेननाम यथा खेनः परकीयं पश्चात्दिधनम् अपहृत्य
दृष्यवेगगिरिगह्वरे वर्त्तने तदन्तु गुहा चतन्तम् चतुर्पाशां गुहायां गच्छन् वर्त्तमानं,
चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरघोरस्य प्रवेशः समाख्यायते । सन्निहायत सः
अपः प्राविशदिति । यद्वा—अन्वत्यगुहायां गच्छन् वर्त्तमानं शूयते च—अग्निर्देवेभ्यो
निस्सायत । अन्वरुपं कृत्वा सोऽन्वत्यै संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा नमो युजानं
हविर्लक्ष्यवसन्नमात्मना संयुजानं नमो वह्नन् देवेभ्यः परं हविः वह्नन् यजनाः
यजनीयाः विश्वे सर्वे देवाः हे अग्ने ! त्वा त्वामुपसीदन् समीपं प्राशुवन् ददृशुरित्यर्थः ।
अन्वयमसमये हे हे ऋषो अतःपदानिकैकान्तं कृत्वा समाख्यायते” इति । पश्चात्
इत्यारभ्य बह्वन्मित्यन्ता एका ऋक् विंशत्यक्षरा विराट्गायत्रीच्छन्द इत्यभिप्रायः ।
द्विपादनामविराट्छन्दसः उदाहरणं यथा,—“शुभियेनानो ह्वयंती विष्वक्षो,
राजा देवः समुद्रियः” (ऋक्० ७५४० ५५० १५० ७५५नु० १०७नु० १६४०) ।
आयं यथा,—“शुभियेनान इति षोडशो विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट्” इति ।

(थ) एकादशाक्षरत्रिपात्पाशा विराट्गायत्र्या लक्ष्यमाह, त्रिपादिति ।—
वैष्टुभैः, पादैरिति शेषः । “त्रिष्टुभो ब्रह्माः” (१।६ पि०) इत्यनुब्राह्मणेन वैष्टुभैः इत्यनेन
एकादशाक्षरपादानां लाभादाह,—एकादशेति । आग्नेयेऽप्युक्त,—“त्रिपात्तु वैष्टुभैः
श्रुतम्” (१।४ आ० ६०) इति । ऋक्प्रतिशाख्ये तु अनुष्टुभधिकारे छन्द इदं परिदृश्यते
न तु नावत्राधिकारे ; तथा च,—“दशाक्षरास्त्रयो विराट् त्रयो वैकादशाक्षराः”
(१।४।१८ ऋ० ५।०) इति । आयं,—“दशाक्षरास्त्रयः पादाः एकादशाक्षरा वा त्रयः

यस्याः पादा भवन्ति विराट्नाम सा चतुष्टुप् वेदितव्या” इति । कात्यायनेनाप्युक्त-
मनुष्टुबधिकारे,—“दशकास्त्रयो विराट् एकादशको वा” (कात्या०) । दृष्टीत्यादि ।—
सायणाचार्यकृतां व्याख्यां यथा,—“दृष्टीयन्निति नवमीं विराट् । हे अश्विनौ ।
युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यांभितारः संयोजयितारः वा क्रीतारी
निबधितये निवाषां बन्धुजनानां धारणार्थं दृष्टीयन् युवास्तकाशात् धनानि
दृष्टन्ति प्राप्नुवन्ति । अतो नाऽस्यान् अपि बालवत्ये बालयुक्ताय च राये धनाय
निमीतं कुवत, तथा चेनुमत्ये चेनुभिर्युक्ताय, इवे अत्राय च नोऽस्यान् निमीतं
कुवतम्, अस्मभ्यं क्रीटभ्यो बल्युक्तं धनं गीयुक्तमन्नच प्रयच्छतमित्यर्थः” इति ।
शौनकेन तु जागतपादाभ्यां विपदा गायत्री तथा उष्णिग्गर्भां गायत्री इति
द्विविधे अतिरिक्ते गायत्री उक्ते । तत्र प्रथमा “सनी बाजेष्” इत्यादिना प्राक्
दर्शिता । तथा “षड्चरः सप्ताचरस्त एकादशाचरः । एषोष्णिग्गर्भां गायत्री ता मे
अत्रानामिति ॥” (१६।२५ ऋ० प्रा०) इति । उदाहरणे यथाक्रमेण,—“स नी
बाजेष्विता प्रकवसुः पुरः स्याता मधवा इवहा भुवत्” (ऋक्० ६५८० ४५०
८५० ६५० ४६० १३८०) इति । “ता मे अत्रानां उरीषां नितोशना । उतो
तु कत्वानां वृषाकसा ॥” (ऋक्० ६५८० २५० ८५० ४५० २६० २३८०) ।
सायणभाष्यं,—“तयोर्वित्री उष्णिग्गर्भां षट्सत्तेकादशोष्णिग्गर्भेति लक्षणीयेतत्वात् ।”
कात्यायनेन पुनः उष्णिग्गर्भां ऋषीयसी इति द्विविधे अतिरिक्ते उक्ते यथा,—“षट्-
सत्तेकादश उष्णिग्गर्भां । द्वौ षट्को सप्तकश् ऋषीयसी” इति । किञ्च प्रथम-
पादव्यापारत्वे द्वितीयस्य दशाचरत्वे तृतीयस्य सप्ताचरत्वे च सुरिग्यायत्रीत्ववि-
द्व्यस्ते “षट्को दशकः सप्तको विंशतिविति सा सुरिक्” (१६।१७ ऋ० प्रा०) इति ।
उदाहरणं यथा,—“विंशतिवितुरः पृच्छेदविद्यामित्या परी चचेताः । नू चिद्गु मर्णे
अको ॥” (ऋक्० १५८० ८५० १५० १७५० १२० २८०) इति । भाष्ये तु
प्रथमपादस्य षड्चरत्वं द्वितीयस्य द्वादशाचरत्वमिति क्त्वा क्तुप् इत्यभिहितम् । इह
तु एतादृक् ऋन्दीलक्ष्यं न दृश्यते । अत्र कात्यायनीना गायत्रीः यथा,—“प्रथमं
ऋन्दीलक्ष्यं गायत्री । १ । पञ्चकाचत्वारः । २ । षट्कचैकः । ३ । चतुर्थचतुष्को
वा पदपङ्क्तिः । ४ । षट्सत्तेकादश उष्णिग्गर्भां । ५ । तयः सप्तकाः पादनिचृत् । ६ ।
मध्यमः षट्कचैदतिनिचृत् । ७ । दशकचैदयवमध्या । ८ । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा
वह्मना । ९ । विपरीता प्रतिष्ठा । १० । द्वौ षट्को सप्तकश् ऋषीयसी ।” ११ ।
इत्येकादशविधा गायत्रीति निरूपितम् । तत्र निम्नकाराः पदपङ्क्तयः पङ्क्तिच्छन्दसि
अनवता स्वस्वारेण निवेशिताः ऋषीयसीत्वधिका ; अन्त्यामुक्तानि ।

अथ उष्णिगधिकारः ।

उष्णिक् गायत्री ज्ञागतश्च ॥ १८ ॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरी पादौ, ज्ञागतश्च द्वादशाक्षरः, एवं त्रिभिः पादैरुष्णिङ्नाम छन्दो भवति । अत्र च ज्ञामी न विवक्षितः, पादसङ्ग्रामात्रं विधीयते । (८)

(८) नावगधिकारं समाप्य साम्प्रतमुष्णिगधिकारः प्रसूयते, उष्णिगिति ।— अष्टाक्षरपादद्वयत्वेन द्वादशाक्षरेकपादत्वेन च अष्टाविंशत्यक्षरा पादत्रयवती उष्णिगिति लक्ष्यम् । तथा चाग्नेये,—“उष्णिक्छन्दीऽष्टवक्षरैः पादैर्वेदे प्रकीर्तितः” (१३५ पा० छ०) इति । उष्णिक्-पदव्युत्पत्तिमाह देवतब्राह्मणे यथा,—“उष्णिगुत्-खानात् सिद्धतेरां कान्तिवर्णयोऽपि बोधोविधी वेद्योपनिबन्” (१३४ देव० ब्रा०) इति । भाष्यं यथा—“उत्पूर्वात् ‘ष्वा श्रोत्रे’ (च० प०) इत्यच्चात् उष्णिक् शब्दः । तदेवाह—उत्खानात् उद्भूतखानवत्त्वादुष्णिक् वा । यथा—सिद्धतेः ‘षिद्ध श्रोती’ (दि० प०) इति चातुः ततो यत् प्रीत्यात्मकं तत् कान्तमपि भवतीति ज्ञत्वा कान्तिवर्णत्वं, सिद्धते कास्यते इत्युष्णिगित्यर्थः, कान्तं श्रितत् देवतानां छन्दः । अपि च बोधोवो उद्योववत्येवोपनिबन्, उपनाप्रयुक्तमभिधानमपेक्ष्योष्णिक् शब्दः” इति । अवेति ।—अत्र सूत्रे पादसङ्ग्रामात्रं त्रिभिः पादैः उष्णिक् भवति इत्येवंकपनेन विधीयते, किन्तु ज्ञमः गायत्रज्ञागतपादानां पौर्वापर्यनिर्णयः न निरूपितः, तस्य वक्ष्यमात्रसूत्रेषु स्पष्टतया निहितत्वात् इति बोध्यम् । श्रौतकेन तु,—“अष्टाविंशत्य-क्षरोष्णिक् सा पादैर्वक्षन्ति त्रिभिः । पूर्वावष्टाक्षरी पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः ॥” (१६१२६ ऋ० प्र०) इत्यनेन ज्ञमीऽपि व्यवस्थितः, परन्तु एतन्नक्षत्रोक्तकनः आचार्यैश्च वक्ष्यमात्र-परोष्णिङः लक्ष्यत्वेन लीजतः, तत्र अथमीवाये वक्ष्यते । आचार्येण पुनः,—“द्वितीयमुष्णिक् सिपदा” इति नामनेन उष्णिङः सामान्यलक्षणं कृतम् । एताभ्यां तु परोष्णिङी यद्व्यं न कृतम् । सूत्रनिर्दिष्टविकारार्थनित्यनिर्णयः, “प्रथमसूत्रे उष्णिग्गृह्यमधिकारार्थम्” इति वक्ष्यमाचोक्तेः । ततश्च सामान्य-लक्षा सूत्रनिर्दिष्टं प्रवर्तते विशेषास्तु वक्ष्यमात्रा एव, पादानां पौर्वापर्यनिर्णयो-ऽपि तेष्वेव इति ननु लक्ष्यम् । अविकारार्थकद्वयमात्र उदाहरणमपि नाम ननु निर्दिष्टम् ।

ककुम्मध्ये च्चिदन्वः ॥ १६ ॥

गायत्रयोः पादयोर्मध्ये ज्ञागतश्चेत् पादो भवति, तदा सा
एष्यिक् ककुपसंज्ञां लभते । तत्रोदाहरणम् ।—

“सुदेवः समहाऽसति, सुवीरो नरो मरुतः स मरुतः ।

यं त्रायध्वे स्वाभ तै ॥” (ऋक्० ४७४० ३५० ५म०
४५नु० ५३सू० १५३४०) । (ध)

(ध) एष्यिभेदं दर्शयति, ककुमिति ।—मध्ये, गायत्रीपादयोरिति शेषः ।
अन्वः जागतः पाद इत्यर्थः । एतच्च चापेये,—“ककुमिक् वसुसूयवस्वर्षेय
मिपाइवेत्” (१।५ आ० इ०) इति । अन्यमाप्युक्तं,—“मध्ये ककुप्” (१६।१७ ऋ०
प्रा०) । अथोक्तं,—“तस्मिन् द्वादशाक्षरे मध्ये सति ककुप् भवति” इति ।
“मध्येनयेत् ककुप्” (कात्या०) इति । ककुभो निवचनमाह,—“ककुप्
ककुदृपिचौत्वौपमिकम्” (१।५ देव० ब्रा०) । भाष्यं—“ककुप्-शब्दोऽप्युपमा-
प्रधानः, यथा इवमस्य मध्यप्रदेशः ककुत्संज्ञकः उच्छ्रितो भवति एवं मध्यमपादस्य
जागतत्वात् चतुरक्षरं ककुत्स्यानीयमस्यासीति ककुप्, दकारस्य पकारः ।
ककुदस्यावं स्यायां लोपः इत्यच्चादसमासेऽपि पकारलोपः । ककुभशब्दस्य
काकुभं दन्तधावनमित्यादौ अर्धान्तरस्वरथात् स्वाभिमतमर्थमाह”—“ककुप् च
कुजश्च कुजतेर्वीजतेर्वा” (१।६ देव० ब्रा०) । भाष्यं—“ककुप्-कुजशब्दौ कुजते-
रुजतेर्वीजते । ‘कुज कौटिल्यपतिष्ठन्विस्त्रिणेषु’ ‘उज भार्जवे’ अत्र न्यम्भावायः ।
ततः कौटिल्य-न्यम्भावायैकधातुद्वयस्यात्र सन्धवात् ककुपशब्दः” इति । सुदेव इति ।
—गायत्र्यासायैविरचिता चास्या निहाति,—“पाद्यापक्षमौदशम्येकादशीपक्षदशम्यः
ककुभः । हे समह ! प्रशस्तश्चनः समहशब्दः, हे पूजित मरुतां गण !
सुदेवः कक्षाचमरुत्सकदेवोपेतः असति भवति । हे नरः ! नेतारः ! हे मरुतः
सुमरुतः सुवीरः श्रीभनपुत्राद्युपेतश्च असति भवति । यं मरुतं त्रायध्वे पालयध्वे
य एवं भवति ते वयं स्वाभ युष्मदोयाः” इति । अत्र द्वितीयपादे मरुतं इत्येष मन्त्रिंश्च
इति पाठात् द्वादशाक्षरत्वं, प्रथमस्वरुपाक्षर एव । तृतीये स्वाभ इत्यत्र नियम इति
पठनेन षष्ठाक्षरपादसिद्धिः । उदाहरणान्तरं यथा,—“युष्माकं आरुषां चतु सुदे
दधे मरुतो जीरदानवः । इष्टो ह्यावो यतीरिद्व” (ऋक्० ४७४० ३५० ५म०
४५नु० ५३सू० १५३४०) इति ।

पुर-उष्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतश्चेज्जागतः पादः स्नात्, गायत्री च परतः, तदा पुर-
उष्णिक् नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

“असुन्तरन्तमसु भेषज-मपासुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥” (ऋक्० १५४० २५० १म०
५५नु० २३सू० १८ऋ०) । (न)

परोष्णिक् परतः ॥ २१ ॥

जागतः पादः परतश्चेत् भवति, पूर्वी च गायत्री, तदा परो-
ष्णिक् नाम । “उष्णिक् गायत्री जागतश्च” (७।१८ पि०)
इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषसंज्ञाविधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथम-
सूत्रे उष्णिग्गृहणमधिकारार्थम् । तत्रोदाहरणम् ।—

“अग्ने वाजस्य गोमत, ईशानः सहसो यद्दो ।

अस्मि धेहि जातवेदो महि अरवः ॥” (ऋक्० १५४०
५५० २म० १३अनु० ७८सू० ४ऋ०) । (प)

(न) पुर-उष्णिक्-लक्षणमाह, पुर-उष्णिकिति ।—स्यदम् । अन्वैरप्युक्तं,—
“पुर-उष्णिक् पुरतश्चत् जागतः पादः ईरितः” (१।५ पा० ६०) इति । “पुर-उष्णिक्
सा तु तस्मिन् प्रथमे” (१६।२० ऋ० प्रा०) इति । “तस्मिन् द्वादशाक्षरे प्रथमे सति
पुर-उष्णिक् भवति” इति उल्लटव्याख्या । “बाधो द्वादशकयेत् पुर-उष्णिक्”
(कात्या०) इति । असु इत्यादि ।—सायणभाष्यं,—“नेषातिथिः काल ऋषिः,
असु तरित्वेषा पुर-उष्णिक् प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेषु बाधयेत् पुर-उष्णिकिति
लक्षणसहावात् इति । असु जलेषु अन्तः मध्ये अन्तं पीयुषं वर्तते तस्यान्विकारत्वात्
अन्तं वा आप इति सुचत्तराश्च ; तेषु बाधु भेषजसौषधं वर्तते, पृथ्वीनिवर्तकस्यान्न-
स्वाप्काशे वात् । उत अपि च तादृशीनामपां देवतायां प्रथमेषु प्रथमार्थे हे देवाः
ऋत्विगादयः प्राज्ञवाः, एतं वै देवाः प्रथमं यद्वाङ्मयाः इति सुत्वन्तरात् । वाजिनः
वेगवन्तः भवत शीघ्रं स्तुतिं कुर्वत इत्यर्थः ।

(प) परोष्णिक्-लक्षणमाह, परोष्णिकिति ।—अथा च,—“परोष्णिक् परतः
ज्ञानम्” (१।५ पा० ६०) इति । “उष्णिग्गायत्री” इत्यादिशानान्त्वेषैव द्वादशा-

चतुष्पाद्विभिः ॥ २२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैरुष्णिगेव भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“नदं व षोडशीनां, नदं योयुवतीनाम् ।

पतिं वो अन्नानां, धेनूनामिषुध्वसि ॥” (ऋक्०

६ षष्ट० ५ षष्ठ० ८ म० ७ अनु० ५ ८ सू० २ ऋ०) । (फ)

[इत्युष्णिगधिकारः] ।

अक्षरपादत्वे अष्टाक्षरविपादत्वे सति उष्णिकृन्तः सिद्धमेव, पुनः कश्चिदं सप्त-
मित्याह, विशेषित्यादि ।—विशेषसंज्ञा परोष्णिगिति नामविधानमेव अर्थः प्रथोजनमस्य,
तदर्थमेव पुनरिदं स्वमित्यर्थः । अग्रे इत्यादि ।—सायणाचार्य्यसम्पादितान्ता
व्याख्या यथा,—“रङ्गनचपुत्रस्य गौतमस्याखंम् अग्निर्देवता । हे सप्तसो यज्ञो बलस्य
पुत्र ! अग्ने ! गोमतः बहुभिः गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य ईमानः ईश्वरः त्वमहि ।
अतः अग्ने अस्मात् हे जातवेदः ! जातधन ! जातानां वेदितवान् अग्ने ! महि प्रभूर्त्वं
अवः अन्नं घेहि स्वापय” इति ।

(फ) कश्चित् सप्ताक्षरचतुष्पादत्वेऽपि उष्णिकृ भवति इति दर्शयितुमाह, चतु-
ष्पादिति ।—ऋषिभिः सप्तभिरक्षरैरित्यर्थः । तथा चाग्रेये,—“चतुष्पाद्विभिर्भवेत्”
(३५ षा० ६०) इति । श्रौतकेनाप्युक्तं—“सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्दे नदं संसीमहोति च ।
पादैरनुष्टुभौ विशादक्षरैरुष्णिग्विभिः ॥” (१६।२९ ऋ० प्रा०) । अथोश्वटभाष्यं,
—“सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैः हे ऋषौ उष्णिकृ भवतः । यादैरनुष्टुभौ जानीयात् ।
अक्षरैः कृत्वा उष्णिकृ भवतः । नदं व षोडशीनां संसीमहि त्वा वये इत्येते” इति ।
“चतुःसप्तका उष्णिकृव” (कात्या०) इति । नदं व इत्यादि ।—सायणाचार्य्यकृता
व्याख्या यथा,—“प्रथमेधस्वाङ्गिरसव्याये द्वितीया नदं व इत्येषा चतुः-
सप्तकोष्णिकृ इन्द्रो देवता । षोडशीनाम् षोडशः उषसः षोडशी भाव्यतीति तन्नामसु
पाठात्, उषसां नदन उत्पादकमित्यर्थः । इत्येव हि उषस उत्पद्यन् इन्द्रस्यैव ब्रूयन्त्यात् ।
विवस्वदिन्द्र युष्मद् इति हि वादशादित्यमध्ये इन्द्रः पठितः, तादृशमिन्द्रं हे यज्ञमानाः !
वो युषदर्थम् आह्वयत इत्यर्थः । तथा योयुवतीनां सर्वं निश्चयन्तीनां गद्वीनां नदं
जह्यदितारं वो युषदर्थम् आह्वयामि । अन्नानाम् अह्नन्त्यानां नवां पतिमाह्वये ।
अथ प्रत्यक्षकृता हे यज्ञमान ! तं धेनूनां शौरादिना प्रीत्ययित्रीणां गवामिषुध्वसि
अन्नमिच्छामि” इति । एतदुदाहरणान्तं यथा—“संसीमहि त्वा वयम्, अस्माकं

अथानुष्टुबधिकारः ।

अनुष्टुप् गायत्रैः ॥ २३ ॥

चतुष्पादित्यनुवर्तते । गायत्रैरष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पाच्छन्दः
अनुष्टुप्संज्ञं भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽश्मन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्राह्मणस्त्वा शतक्रत उदंशमिव यमिरे ॥” (ऋक्०
१अष्ट० १अ० १म० ३अनु० १०सू० १ऋ०) । (ब)

एव पृषन् । मतीनाश्च साधनं विपाशासाधनम् ॥” (ऋक्० ७अष्ट० ७अ० १०म०
२अनु० २६सू० ४ऋ०) इति । ऋगुगिरा तनुमध्या अनुष्टुबगर्भा इति त्रिविधा
उचिष्टः श्रौतकाल्यायनाभ्यामधिका उक्ताः, यथा—“ददौरेक्ष इति त्वेषा
ककुप्-ऋगुगिरानिचृत् । एकादशोऽस्याः प्रथमः उत्तमचतुरक्षरः ॥ ताभ्यां परः
षडक्षरः प्रया तनुगिरो नाम । आद्यः पञ्चाक्षरः पादः उत्तरेऽष्टाक्षराक्षयः ।
अनुष्टुबगर्भेऽथिक् साऽगस्त्येऽति पिभुं न्विति ॥” (१६।३०-३२-३३ ऋ० प्रा०)
इति । “त्रैष्टुभजागतचतुष्का ऋगुगिरा । एकादशिनोः परः षट्कस्तनुमध्या ।
आद्यः पञ्चकस्त्योऽष्टका अनुष्टुबगर्भा” (काल्या०) इति । पिङ्गलेन तु एतादृश
उचिष्टो नैव दर्शिताः ।

(ब) उचिष्टगधिकारं समाप्य साम्प्रतमनुष्टुबधिकारः प्रारभ्यते, अनुष्टुबिति ।—
अनुवर्तते पूर्वस्यात् सूवाटधिक्रियते इत्यर्थः । आद्येयच्छन्दःसारोऽपि सामान्येन
अनुष्पादित्येव दृश्यते यथा,—“साष्टाक्षरैरनुष्टुप् स्वाश्चतुष्पाश्च” (३।६ आ० ऋ०)
इति । तथा “द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षराः समाः” (१६।३४ ऋ० प्रा०)
इति । “द्वितीयमनुष्टुप् चत्वारोऽष्टकाः” (काल्या०) इति च । अनुष्टुभो निर्वचनमाह
टेषतब्राह्मणे,—“अनुष्टुबनुत्तोभनात्” (३।७ देव० ब्रा०) । भाष्यं—“तोभति-
त्रैश्रयैः । गायत्रीतत्कसमाक्षरपाददृष्टेः । उक्ताद्ये ब्राह्मणसम्पत्तिं दर्शयति—
“अन्वसौदिति हि ब्राह्मणम्” (३।८ देव० ब्रा०) । भाष्यं—“निवृत्ते प्रकारान्तरे
ब्राह्मणवाक्यमुदाहृतम् । गायत्रीमिव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पाटेनानुष्टोभतीति
च ब्राह्मणम्” इति । गायन्ति त्वेति ।—सायणाचार्यव्याख्या—“गायन्तीति सूक्तस्य
समससङ्गा ऋग्दीविशेषस्यैवमनुक्तम्यते । गायन्ति वादशानुष्टुभं त्विति । त्विह इ वा

त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च ॥ २४ ॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते । चकारात् गायत्रग्रहणञ्च । गायत्रे-
ष्वेकेन पादेन, ततो हाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुबेव
स्यात् । (भ)

मध्येऽन्ते च ॥ २५ ॥

जागतयोः पादयोर्मध्ये अन्ते च यदा गायत्रः पादो
भवति, तदाऽप्यनुष्टुबेव स्यात् । तत्र मध्यपक्षे उदाहरणम् ।—

इत्यादि परिभाषायां तु-शब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य
आनुष्टुभत्वं द्रष्टव्यम् । हे शतक्रती ! बहुकथंन् बहुप्रश्न वा इन्द्र ! त्वा त्वां गायत्रिणः
उद्गातारः गायन्ति स्तुवन्ति । अर्किणः अश्वंहेतुमन्मयुक्ता होतारः अर्क-
मश्वनीयमिन्द्रमर्शन्ति शस्त्रगतैः मन्त्रैः प्रशंसन्ति । ब्रह्माणः ब्रह्मप्रभृतयः इतरे
ब्राह्मणाः त्वा त्मानुद्वयेमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः, वंशमिव यथा वंशाय
वृक्षतः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्षान्नः स्वकीयं
कुक्षमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् । अर्का अश्वन्त्वेभिरित्यर्काः मन्त्राः, तैरश्वनीयतया
तदात्मक इन्द्रोऽपि स्वययथा अर्कः । अर्का मन्त्रा येषां सन्तीति अर्किणः होतारः”
इति । अत्र द्वितीयपादे “अर्चन्ति अर्कमर्किणः” इति पदव्यूहेन पाठे अष्टाक्षरत्व-
मवगन्तव्यम् ।

(भ) अनुष्टुभो भेदविशेषमाह, त्रिपादिति ।—क्वचिदित्यनेन चास्य न सार्व-
त्रिकत्वं विवक्षितम् । जागताभ्यां हादशाक्षरपादाभ्याम् । अनुष्टुभो हाविंश-
दक्षरात्मकत्वात् हादशाक्षरद्विपादेन अष्टाक्षरैकपादेन च तस्मिन्निति आह,
गायत्रेष्वेकेनेति ।—इतो गायत्रपादस्य प्रथमोल्लेखात्, “त्रिपात् क्वचित् । अष्टार्क-
सूत्र्यवर्षैः स्यात्” (१७ पा० ६०) इति सप्तश्लोकेऽपि चादौ अष्टपदील्लेखदशमनाञ्च
तथा “मध्येऽन्ते च” (१२५ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रे द्वितीयद्वितीयपादयोर्विशेष-
विधानाच्च अत्र प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वं द्वितीयद्वितीययथ हादशाक्षरत्वमिति
इतिकाराभिप्रायः । परन्तु प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वम् ऋक्पातिशास्त्रानुक्रमविधादौ
न दृश्यते, उदाहरणमप्यस्य दुर्लभम् । एतेनेवमनुनीयते यत् त्रिपादनुष्टुभविधकाराद्यं
सूत्रमिदं सुवृत्ता प्रचीतमिति दिक् ।

“पर्य्यु प्रधन्व वाजसातये, परिवृत्राणि सचचिः ।

द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥” (ऋक्० ७५४०
५५० ८५० ७५१० ११०५० १४०) ।

अन्तपद्ये उदाहरणम् ।—

“मा कस्मै धातमभ्यमित्त्रिणे नो

मा कुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिष्ठीः ॥” (ऋक्० १५४० ८५० १५०
१७५१० १२०५० ८४०) । (म)

[इत्यनुष्टुबधिकारः] ।

(म) त्रिपाटनुष्टुभः चत्वारिंशं भेदविशेषमाह, मध्ये इति ।—जागतयोः
पादयोः द्वादशाक्षरप्रथमद्वितीयपादयोः मध्ये अन्तरे गायत्रः षटाक्षरः पादः,
तथा द्वादशाक्षरप्रथमद्वितीयपादयोः अन्ते च अत्रसाने च षटाक्षरः पादश्चेत्
भवेत् तदाऽपि त्रिपाटनुष्टुबिति । चाग्नेयेऽप्युक्तं,—“मध्येऽन्ते च कृचिइवेत” (१।६
बा० ६०) इति । मध्यपादाष्टाक्षरा त्रिपाटनुष्टुप् पिपीलिकामध्यामाया अन्त-
पादाष्टाक्षरा च कृतिमाया श्रौतकस्यात्यायनाभ्यामभिहितता ; तथा च,—“यस्या-
स्तष्टाक्षरी मध्ये सा पिपीलिकामध्यामा” (१।६।३६ ऋ० प्रा०) इति । “मध्ये चेदष्टकः
पिपीलिकामध्या” (कात्या०) इति । “कृतिर्वी द्वादशाक्षरावेकषाष्टाक्षरः परः”
(१।६।३५ ऋ० प्रा०) “जागताष्टकश्च कृतिः” (कात्या०) इति । पर्य्युत्विति ।—
सायणाचार्यप्रचीताया व्याख्या—“पर्य्युत्विति द्वादशैव सप्तमं सूक्तं चारुण्य-वामदस्य
राजर्षे अथ सूक्तस्य द्रष्टारौ, चादितस्त्रिभिः पिपीलिकामध्या अनुष्टुभः द्वादश-
काष्टकद्वादशकवत्यः । पवमानः सीमो देवता गतो विनिधीगः । हे सीम !
सु सुष्टु वाजसातये अक्षध्वजदानायैव परिव्रधन्व परितः प्रगच्छ । यथा—
वाजसातये अग्रसामाय सङ्ग्रामं प्रगच्छ । किञ्च सचचिः सहजश्रीलः त्वं उवाचि
श्रमून् परिगच्छ । तदेवोच्यते—नोऽस्माकम् ऋचयाः ऋचानां वापयिता
त्वं द्विषः श्रमून् तरध्वै तरोतुं इत्युम् ईयसे परिगच्छसि ।” अन्तपद्ये— मा कस्मै
इत्यादि ।—“मा कस्मा इत्यटनो कृतिः जागताष्टकश्च कृतिः इत्युक्तकश्च-
सङ्गमात् । हे अग्निगो ! अग्निविद्ये अग्निमं निगतराहित्यं तदस्माकौचिदपि

अथ बृहत्स्यधिकारः ।

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

यदा एको जागतः पादः, त्रयश्च गायत्राः, तदा बृहती नाम ह्यो भवति । (य)

पथ्या पूर्वञ्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

बृहतीत्यनुवर्त्तते । पूर्वः पादो जागतो यदि द्वितीयो भवति, अन्ये च गायत्राः, तदाऽसौ बृहती पथ्या नाम । तत्रो-
दाहरणम् ।—

श्रद्धे, नः अस्मान्, सा अभिधातम् चाभिमुखेन सा चवस्थापयतम् अपि च नः
अस्माकं गृह्यः सज्ञाशान् कानामुजः क्षनेवत्साम् मनुष्यांश्च पालयन्तः धेनवः गावः ;
क्षनेभ्यश्चन्ति पालयन्ति इति क्षनामुजः क्तिप् अन्येषामपि दृश्यते इति साहितिको
दाध । अग्निः शिशुना बन्धेन विरहिताः अस्मदीये गृहे अशयाना वा
स यः अङ्गवचित् अस्मान्भिरग्नये प्रदिशे मा गुः मा गच्छन्तु ।” एतेन अतुष्यदा एका
विपदा च त्रिविधा इति अतुषिधा अनुष्टुभः पितृस्त्रीणाः । शौनकाकाव्यायनीना
विराट् काविराट् नष्टरूपा महापदपङ्क्तिश्च अनुष्टुभः इह नैव दृश्यन्ते । तासां
लक्षणानि तत्र तत्रोक्तानि यथा,—“दशकाक्षयो विराट् त्रयो वैकादशकाक्षराः”
(१६।३८ सू० प्रा०) इति । “दशकाक्षयो विराट् एकादशकी वा” (कात्या०)
इति । “नवकी द्वादशो दूना ता विधांसिति काविराट्” (१६।३७ सू० प्रा०) इति ।
“नवकायोर्मध्ये जागतः काविराट्” (कात्या०) इति । “तेषामैकाधिकान्वयौ
नष्टरूपा विपृच्छानि” (१६।३८ सू० प्रा०) इति । “नववैराजचयीदशैर्मष्टरूपा”
(कात्या०) इति । “अष्टाहापदपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्त्यः पञ्च पञ्चकाः” (१६।४०
सू० प्रा०) इति । “पञ्च पञ्चकाः षट्कस्यैको महापदपङ्क्तिः” (कात्या०) इति ।

(य) अनुष्टुबधिकारं परिसमाप्य अधिकाराद्यै उच्यतेः सामान्यलक्षणमाह,
उच्यतीति ।—जागतः द्वादशकाक्षराः गायत्राः अष्टाक्षराः । अथ उच्यते निर्बन्धनाह,
—“उच्यते वृद्धतेर्ह्रस्वस्ये” (१।११ देव० ब्रा०) । सायणभाष्यम्—“अस्माः
अनुष्टुभः सवंपादेष्तेकाक्षरवर्त्तनात् प्रहृत्तम्” इति ।

“प्र यदित्या परावतः, शोचिर्न मानमस्त्वथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा, कं याथ कं ह धृतयः ॥”

इति । (ऋक्० १प्रष्ट० ३प्र० १म० ८अनु० ३८सू०
१ऋ०) । (२)

न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वश्लेदित्यनुवर्तते । पूर्वश्लेष्मागतः पादो द्वितीयो भवति,
शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणी नाम बृहती
भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

(२) बृहतीभेदं पथ्याबृहतीलक्षणमाह, पथ्येति ।—पूर्वः जानतः पाद इत्यर्थः,
“बृहती जानतस्त्वयश्च गायत्राः” इत्यत्र जानतपादस्य प्रथमाभिहितत्वात् । ततश्चेत्
द्वितीयः पादः षाडशाक्षरः अन्वे प्रथमद्वितीयतुरीयपादाश्च षष्टाक्षराः स्युस्तदा
पथ्यानामबृहतीत्यर्थः । तदुक्तमात्रेये—“पूर्वको यदि द्वितीयः पथ्या भवति” (३०
आ० ६०) इति । श्रौतककात्यायनाभ्यामिदं बृहतीत्येव नाम्ना उक्तं न तु पथ्या-
बृहतीति । तदुक्तं—“अतुषदा तु बृहती प्रायः षट्त्रिंशदक्षराः । षष्टाक्षरास्त्वयः पादा-
स्तृतीयो षाडशाक्षरः ॥” (१६।४२ ऋ० प्रा०) । “अतुषं बृहती द्वितीयो षाडश”
(कात्या०) इति । किञ्च “आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रापि धामनिः । दिवः
सदासि बृहती वितिष्ठस आ त्वेषं वर्षते तमः ॥” (३४।१९ वा० स०) इत्यत्र तु
भाष्यकारिणः पथ्याबृहतीत्येवोक्तम् । यथा—“रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती” इति ।
प्र यदित्येति ।—अस्याः सायकभाष्यम्,—“अयुजो बृहत्यः, युजः सतोबृहत्यः । हे
धृतयः ! स्वावरादीनां कल्पनकारिणो मरुतः ! यद्वयदा मानं मननीयं युषद्वयसं
परावतः दूरात् इत्या अस्मादनुरीचात् प्रास्यथ भूमौ प्रचिपथ । तत्र हृष्टान्तः, शोचिर्न
नेत्र इव यथा सूर्यस्य तेजः अन्तरीचात् भूमौ प्रचिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य
यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना सङ्गच्छथे इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा
सोमेच सङ्गच्छथे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ देवयजनदेशे गच्छथ । कं ह कं खलु
यजमानमनुद्दिश्येति शेषः ।” अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानां प्रत्येकमष्टाक्षरत्वात्
द्वितीयपादस्य षाडशाक्षरत्वाच्च पथ्याबृहतीत्वमिति बोध्यम् ।

“मत्स्यपायि ते महः, पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्ण इन्दु-वाजीसहस्रसातमः ॥” (ऋक्०
२७६० ४७० १म० २३७नु० १७५सू० १४६०) । (ल)

स्कन्धोऽधीवी क्रौष्टुकेः ॥ २६ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोऽधीवी
नाम । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् । (व)

उरोबृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन उरोबृहती
नाम । (श)

(ल) बृहतीभेदं न्यङ्कुसारिणीमाह, न्यङ्कुसारिणीति ।—द्वितीयपादस्य
द्वादशाक्षरत्वे प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानामष्टाक्षरत्वे च न्यङ्कुसारिणी उच्यते
लक्ष्यम् । तदुक्तमाग्नेये—“द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी” (३।८ पा० ६०) । “द्वितीयो
न्यङ्कुसारिणी” (१६।४३ ऋ० प्रा०) । “द्वितीयश्चेत् न्यङ्कुसारिणी” (कात्या०) इति ।
मत्स्यपायीत्यादि ।—सायणभाष्यं यथा—“वाद्या स्कन्धोऽधीवी बृहती द्वितीयपादस्य
द्वादशाक्षरत्वात् इतरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च, द्वितीयश्चेत् न्यङ्कुसारिणी उरोबृहती
वा स्कन्धोऽधीवी वा इत्युक्तलक्षणसङ्गात्वात् । हे हरिवः ! हरिभ्यां तद्विन्द !
महो महान् पूज्योऽयं सोमः पात्रस्येव तत्पानेणैव सोमपानेण यथा धार्यते सोमः
तस्यदृशेण ते त्वया, द्वितीयार्थे वृष्टी । यथा—पात्रस्येव ते तव स्मृतो महो महान्
सोम इति वा योजनम् ; अपायि पीयते यतः पिबसि अतः मत्सि मायसि मादयस्य
वा पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथाऽत्यधिकं पिब, पीत्वा च मादयस्य इत्यर्थः ; किञ्च
वृष्णे ते अभिमतवर्षित्वे तुभ्यं, चतुर्थार्थे वृष्टी ; मत्सरः महसाधनः महः तपयिता वृषा
वर्षिता इन्दुः क्रोदयिता आह्लादकारीत्यर्थः, वाजी वज्रवान्, वज्रवन्तिसङ्गात्वाद् वज्र-
वानित्युच्यते । सहस्रसातमः अपरिमितदाहृतमः सहस्रपुरुषसम्पन्नमथर्व्यामत्रक्याति-
शयो वा, एवं महानुभावः सोमः सम्पादितः तं पिब इत्यर्थः ।”

(व-श) मतान्तरेण न्यङ्कुसारिण्या नामान्तरे वाह वाभ्यां नृनाभ्यां, स्कन्धोऽधीवी
उरोबृहतीति ।—स्पर्शार्थे । तथा चोक्तमाग्नेये—“द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी । स्कन्धोऽधीवी

उपरिष्ठाद्बृहत्यान्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः पादोऽन्ते भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा
उपरिष्ठाद्बृहती नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

“सखायस्वा बह्वमहे, देवं मर्त्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदितिं सुप्रतूर्त्तिमनेहसम् ॥”

(ऋ० ३५८० १५० ३म० १५नु० ८सू० १५८०) । (घ)

क्रीदुक्तेः स्यात् पचे उरोबृहत्यापि ॥” (३।८ वा० ६०) इति । “द्वितीये ऋदुसारिणी ।
स्त्वोयीयूरोबृहती वेधेना प्रतिजानते ॥” १।४३ ऋ० प्रा०) इति । “द्वितीयश्चेत्
ऋदुसारिणी उरोबृहती स्त्वोयीवी वा” (कात्या०) इति ।

(घ) बृहतीभेदमुपरिष्ठाद्बृहतीमाह, उपरिष्ठादिति ।—अन्ते अतुष्टपादे
इत्यर्थः । अन्तत् स्यष्टम् । अन्तेरप्येवमेव लक्षणमुक्तं, तथा च—“उपरिष्ठाद्बृहत्यान्ते”
(३।८ वा० ६०) इति । “उपरिष्ठाद्बृहत्यान्ते” (१।४३ ऋ० प्रा०) इति । “अन्त्यथे-
दुपरिष्ठाद्बृहती” (कात्या०) इति । सखाय इति ।—अस्याः सायणभार्यं यथा—
“सखायस्वेति नवमं सूक्तं वेदामिन्नम् । अत्रेयमग्निकामशिका—सखाथी नव वार्द्धतं
विष्टवन्निति । अस्यां विष्टप् श्रिष्टा अष्टौ बृहत्याः । विष्टामिन्नः कौत्ति—हे अग्ने !
सखायः सोमाव्यादिहविष्यदानेन उपकारकत्वान्निवाधि, मर्त्तासः मनुष्याः ऋत्विजः
वयम् अपां नपातम् अपां नत्तारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदितिं शोभनदीतिं
सुप्रतूर्त्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठाह्वभिः सुखेन गन्तव्यम्, अनेहसम् उपद्रवरहितम्
एतादृशं देवं त्वाम् ऊतये रचवाय बह्वमहे इषीमहे” इति । अत्र बह्वमहे इत्यन्तः
प्रथमः पादः तथा ऊतये इत्यन्तश्च द्वितीयः, सुभगमित्यन्तश्च तृतीयः पादः सर्वः
अष्टाक्षरः, अन्त्यः अतुष्टपादः द्वादशाक्षरः इत्युपरिष्ठाद्बृहती । अत्र हि सायणेन
बृहत्येवीक्ता न तुपरिष्ठाद्बृहती । भाष्यस्यातमुपरिष्ठाद्बृहत्या विष्टौदाहरणं यथा—
“न तमंही न दुरितं देवासी अष्ट मर्त्यम् । सजीवसी यमर्त्येमा मित्री नयन्ति वयथी
अतिविषः ॥” (ऋ० ८५८० ७५० १०म० १०अनु० १२६सू० १५८०) इति । भार्यं
यथा—“न तमित्यष्टौ अतुष्टयं सूक्तं त्रिलुक्पुत्रस्य कुण्डलवर्द्धवस्यार्थं वामदेवपुत्रस्य
अंहीनुष्णामो वा वेददेवम् अष्टमी विष्टप् श्रिष्टा उपरिष्ठाद्बृहत्याः षाट्क्षरादृशक-
श्रुती उपरिष्ठाद्बृहती अन्त्यश्चेत् उपरिष्ठाद्बृहतीति हि तन्नचयम्” इति ।

पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

स एव जागतः पादः पूर्वद्येत् भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा पुरस्ताद्बृहती नाम, “बृहतो जागतस्त्रयश्च गायत्राः” (३।२६ पि०) इत्यनेनैव गतार्थमेतत् ; संज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तत्रोदाहरणम् ।—

“महो यस्यतिः शवसी असाम्या, महो नृमृगस्य तूतुजिः ।

भर्ता वक्षस्य धृष्योः, पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥” (ऋक्० ७अष्ट० ७अ० १०मं० २अनु० २२सू० ३ऋ०) । (स)

क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिद्दे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, साऽपि बृहथिव । तत्रोदाहरणम् ।—

(स) बृहतीविशेषपुरस्ताद्बृहतीस्य चत्वारः, पुरस्तादिति ।—पुरस्तात् अयतः, प्रथमे जानतपादत्वादित्यं संज्ञा । अन्यैरप्युक्तं—“पुरस्ताद्बृहती पुरः” (३।६ आ० ६०) इति । “पुरस्ताद्बृहती नाम प्रथमे वादशाक्षरः” (१।६।३३ ऋ० प्रा०) इति । “आद्यद्येत् पुरस्ताद्बृहती” (कात्या०) इति । सामान्यसूत्रस्य विशिष्यत्वस्येव्यपि प्रवेशात् प्रागुक्तसूत्रेणैव सिद्धे कथमिदं पुनरुच्यते इत्याह, संज्ञेति ।—संज्ञाविशेषस्य पुरस्ताद्बृहतीनामरूपस्य प्रदर्शनार्थं ज्ञापनार्थं वेदे तादृशनामकस्यैव सन्मुख-दर्शनमिति भावः । महो इत्यादि ।—भाष्यमन्त्राः,—“कुंभेति पञ्चदशैर्षष्टं सूक्तम् ऐन्द्रं पञ्चदशी मिष्टुप् पञ्चनीसतनीनवम्यसिन्धोऽनुष्टुभः श्रिष्टाः पुरस्ताद्बृहत्यः आद्यवादशकम्राटकावती पुरस्ताद्बृहती । सः इन्द्रः महो महतः शवसी वक्षस्य पतिः ईश्वरः असाम्या आङ् मर्यादायान् आ समानेः अनन्तगुण इत्यर्थः, महो महतः वृक्षस्य वनस्य च तूतुजिः कीटस्यः प्रेरकः, क्वच धृष्योः शत्रूणां धर्मकस्य वक्षस्य सखीयस्मानुषस्य भर्ता य इन्द्रो धारयिता स इन्द्रोऽयान् पातु इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः, पिता पुत्रमिव प्रियं यथा पिता प्रियम् ईप्सितं सुतं पाति तद्वत् । असाम्या इत्यन्तः प्रथमपादः वादशाक्षरः । असाम्या इत्यत्र ‘असामिया’ धृष्योः इत्यत्र ‘धृष्योः’ इति व्युत्पन्नपादाक्षरपूरणं बोध्यम् ।

“तं त्वा वयं पितो वचीभिः, गावो न ह्य्या सुषूदिम् ।

देवेभ्यस्त्वा सधमाद्-मस्यभ्यं त्वा सधमादम् ॥” (ऋक्०
१५८० ५५० १म० २४अनु० १८८सू० ११ऋ०) । (५)

(५) नवाक्षरचतुष्पादहृत्तीविशेषमाह, ऋषिदिति ।—ऋषिदित्यनेनाद्या
असर्वमिच्छन्मनिहितम् । नवाक्षरपादचतुष्टयेन षट्त्रिंशदक्षरत्वादस्य हृत्तीमध्ये परि-
भचनम् । तथा चाग्नेयेऽप्याह—“ऋषिज्ञवकाचत्वारः” (११८ था० ६०) इति ।
श्रीमकेनापि नवाक्षरपादा हृत्त्वुक्ता यथा—“एकामख्ये पितृकीमे नवाक्षरपदीतमा”
(११४० ऋ० प्रा०) इति । भाष्यकारेणापि दंशितम्—“उतमा चन्या एका नवाक्षर-
पादा विद्यते सापि हृत्त्वेष । त्वं त्वा वयं पितो वचीभिः” इति । “चतुर्नवका
हृत्त्वेष” (कात्या०) इति । तत्रैव “ह्यीचीपेदमाहार्षे सर्वे व्यूहे नवाक्षराः”
(११४८ ऋ० प्रा०) इत्यपरं सूत्रम् । एतत्तृतीयमार्थं यथा—“उपेदमुपपचंगम् ।
आहार्षे त्वा विदं त्वा ह्येतयोश्च ह्यीः ऋषीः सर्वे व्यूहे नवाक्षराः पादाः भवन्ति,
साऽपि हृत्त्वेष” इति । सायणेन तु एतेषामनुष्टुप्त्वनेवाङ्गीकृतं न तु हृत्तीत्वम् ; यथा
—“उपेदमित्यन्ता अनुष्टुप् शिष्टाचतस्रस्त्रिष्टुभः” इति (ऋक्० ४५८० ६५० ६म०
१५५नु० २८८० ८८०) तथा “सुचानीति पचचै दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यस्मान्न-
नास्यस्वार्षम् अन्वानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः” (ऋक्० ४५८० ८५० १०म० १२५नु०
१६२८० ५५०) इति । सुचानीत्यादिसूक्तस्य पचमी ऋक् आहार्षमित्यादि ।
तदत्र एवंविधमहाजनविरोधः सुचीभिरेव समाधेयः । यत्तु केचित् “युवं स्यात्
नहोरन्” (ऋक्० १५८० ८५० १म० १७५नु० १२०सू० ७५०) इत्यादिक-
मतीदाहरन्ति तदुभयमतविकृतत्वादेवापास्तम् । तथा स्यात् सायणेन विष्टारवृद्धती-
त्वेवसूक्तं, मार्थं यथा—“युवं हि इति सप्तमी विष्टारवृद्धती । अष्टिगोमंध्ये दशमी
विष्टारवृद्धती इति तद्वचचीपेतत्वान्” इति । प्रातिशाख्येऽपि—“अष्टिगोर्दशमी मध्ये
विष्टारवृद्धती युवम्” इत्येवामिहितम् । एतेन विष्टरीदाहरणमस्य स्व्यमित्यायातम् ।
तं त्विति ।—सायणेन तु अस्या अनुष्टुप्त्वनेवाङ्गीकृतं न तु हृत्तीत्वम् ; तथा च
सायणमार्थं—“पितुं त्वित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम् चागस्त्यमस्यदेवताकं नायतम् आया
अनुष्टुप्नर्भीषिक् आयाः पचकः ऋषीऽष्टका अनुष्टुप्गमां इत्युक्तत्वात् । हृत्तीया
अचमी षष्ठी सप्तम्येकादशी चेति षष्ठानुष्टुभः । हि पितो ! अन्नसोमरूप ! तं तादृशं
श्रुतं त्वा त्वां नहानुभावं ऋषीभिः स्तुतिवाभिः वयं सुषूदिम आरयामी रसाम् । तत्र
हृत्त्वान्, —गावो न ह्य्या गावो वचा हवीषि अत्याहवन्ति तथा त्वत्त्वामात् सीर्षं

वैराजौ गायत्री च ॥ ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ पूर्वी दश्राक्षरौ भवतः, ततो गायत्री, साऽपि बृहती । (क)

सुषुदिम किमर्थं कीदृशश्चेति चेदुच्यते—देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः तदर्थं त्वा त्वां सधमादं तेषां सध मादयितारं न केवसं देवेभ्य एव किन्तु सधमादम् अस्माभिः सध मादयितारं हुतशेषरूपं त्वा त्वाम् अस्माभ्यमस्मादर्थमपि” इति । अक्षरव्यूहेन पादाक्षरपूरणमवगन्तव्यम् ।

(क) अन्यविधवृहतीमाह, वैराजाविति ।—यत्र प्रथमद्वितीयपादौ दश्राक्षरौ द्वितीयचतुर्थी अष्टाक्षरौ तत्र बृहतीति लक्षणाद्यर्थः । आग्नेयेऽप्युक्तं—“दिग्दग्-वस्वष्टवर्षिका” (३२५० ६०) इति । किन्तु ग्रीनककालायायनाभ्यामीदृशी बृहती नोक्ता, ताभ्याम्—“अष्टिनोर्दशकौ मध्ये विष्टारवृहती युवम्” (१६।४६६० प्रा०) । भाष्यम्—“अष्टिनोः पादयोः मध्ये दशकौ यस्याः सा विष्टारवृहती । युवं ह्यासं महोरन्” इत्यादिकं तस्योदाहरणस्य दर्शितम् । “अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टार-वृहती” (कात्या०) इति विष्टारवृहतीनाम्ना भिन्नविधा वृहती प्रदर्शिता । पिक्वलीन च यथा विषमपदा वृहती न प्रदर्शिता तथा इयमपीति मन्ये । उदाहरणम् अस्याः स्वयमेव ख्यम् । युवं हीति सम्पूर्णमन्त्रस्तु—“युवं ह्यासं महोरन् युवं वा अक्षिरततंसतम् । ता नो वत् सुगोपा स्यातं पातं नो हकादधायोः ॥” इति । केचिदत्र विष्टारवृहत्या लक्षणान्तरानुक्त्वा अन्यत्र च तदुक्त्या सूत्रमिदमेवं व्याख्यानयन्ति “यत्र गायत्री पादौ वैराजपादयोः पुरः अतो च भवतः प्रथमचतुर्थी पादौ अष्टाक्षरौ द्वितीयद्वितीयौ च दश्राक्षरौ इत्यर्थः सापि वृहती मतान्तरोक्ता विष्टारवृहती-त्यभिप्रायः” इति । केचिदत्र “अग्ने विवस्वदुषसश्चितं रात्री अमर्त्यं । आदाश्रुभि जात-वेटी वहा त्वमद्या देवां उपर्षुषः ॥” (ऋक्० १५८० ३५०१२० २५२० ४४२० १६०) इत्यादाहरणत्वेन परिकल्प्या पादमन्त्राकाला पठन्ति ; तथा हि,—चित्रसित्तलः दश्राक्षरेक्षपादः, आदाश्रुषे इत्यन्त्रापरः पादः, अमर्त्य इत्यत्र अमर्त्याय इति व्यूहेन दश्राक्षरः । वहा त्वमित्यत्र वहा तुवम् इति व्यूहेन तदन्तः अष्टाक्षरः अपरः पादः, ततोऽष्टाक्षरः पादः इति तेषामभिप्रायः । भाष्ये तु “प्रथमाद्वितीयाद्याः ऋयुजः बृहत्यः” इत्येवंदर्शनात् वृहतीयं, न तु एतन्नक्षत्रोक्ता वृहतीति ।

त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः प्रादेःसूत्रो महाबृहती नाम । तत्रो-
द्गाहरणम् ।—

“अजीजनो अमृत ! मर्त्येषा, ऋतस्य धर्मकृतस्य चारुणः ।

सदाऽसरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥” (ऋक्० ७अष्ट०
५५० ८म० ७अनु० ११० सू० ४ऋ०) । (ख)

सतोबृहती ताण्डिनः ॥ ३६ ॥

इयमेव महाबृहती ताण्डिन आचार्यस्य मतेन सतोबृहती
नाम । (ग)

[इति बृहत्त्वधिकारः] ।

(ख) बृहतीविशेषमहाबृहतीनाम्, त्रिभिरिति ।—जागतैः हादशाचरैः,
हादशाचरविपाद्गुपा षट्त्रिंशदचरा महाबृहतीति खचणम् । तदुक्तमाग्नेये,—“महा-
बृहती जागतैः स्वात् त्रिभिः” (१।१५।० ६०) इति । श्रीमन्नकात्यायनाभ्यान्तु
इयमूर्ध्वबृहतीत्युक्तम् । यथा—“अथो हादशका यस्याः साहोर्ध्वबृहती विराट्”
(१।४।४४० प्रा०) इति । तथा “त्रिजागतोर्ध्वबृहती” (कात्या०) इति । अजीजन
इति ।—वायव्यक्रता व्याख्येयं—“पय्यंष्विति हादशर्चं समसं सूक्तं अरुण-असदस्य
राजर्षी अस्य सूक्तस्य दृष्टारो । आदितसिन्धुः पिपीलिकसंख्या अनुष्टुभः हादशका-
ष्टकहादशकवयः सतः षडूर्ध्वबृहत्यः हादशकचयवत्यः अथ दशत्याद्यासिन्धो
विराजः पवमानः सोमो दीवता । ई अचत ! अरुणधर्मरहित सोम ! त्वम् ऋतस्य
सचभूतस्य चारुणः कत्यायनादतस्य उदकस्य धर्मन् धारके अन्तरीक्षे सूयं-
मजीजनः । किमर्थं मर्त्येषा मनुष्येष्वभिमुखीभवनाय । किञ्च सनिष्यदत् सध्वजम्
तत्त्वं वाजमच्छ सद्गाममभिवन्त्य सदा अन्नरः अरसि गच्छसि” इति ।

(ग) महाबृहत्या शानाचरनाम्, सतोबृहतीति ।—न्यष्टम् । तथा
आग्नेये—“सतोर्ध्वबृहती ताण्डिनः” (१।१५।० ६०) इति । श्रीमन्नकात्यायना-
भ्यामपरे च हे पिपीलिकानज्याबृहती-विषमपदाबृहतीत्यौ उक्ते, यथा—“अथोदशा-
चरौ च सो मन्वे वाष्टाचरो भवेत् । अग्नि वी वीरमित्येषा प्रा पिपीलिकसंख्याना ॥
अथवाष्टादशवहेकः परमोऽष्ट च यदि प्राङ्गाः । बृहती विषमपदा सा सनिः

अथ पङ्क्त्याधिकारः ।

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ तथा गायत्री च, तदा पङ्क्तिर्नाम
कृन्दो भवति । (घ)

सुसन्नितरुच ॥” (१६।४९—५० ऋ० प्रा०) इति । “वयोदशमीर्मध्येऽष्टकः
पिपीलिकामध्या । नवकाष्टेकादश्याष्टिगो विषमपदा” (काव्या०) इति । अनयो-
रुदाहरणे क्रमेण यथा—“अभि वो वीरमन्वसो मदेषु गाय गिरा मन्वा विचेतसम् ।
इन्द्रं नाम सुतं शक्रिनं वचो यथा ॥” (ऋक्० ६५८० ४५० ऽम० ६५तु०
४६ सू० १४ ऋ०) इति । “सन्नितः सुसन्नितरुच चित्र चेतिष्ठ सुतत । प्रासङ्गा
सन्नाट् सङ्घिं सङ्घन्तं सुव्यं वाजेषु पूर्व्यम् ॥” (ऋक्० ६५८० ४५० ऽम० ६५तु०
४६सू० २०ऋ०) इति च । इह सायणेनापि भाष्ये—“अभि वो वीरमिति चतुर्दशी
पिपीलिकामध्या इहती वयोदशमीर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकामध्येऽष्टकत्वात् । सन्नितः
सुसन्नितरिति विंशो विषमपदा इहती नवकाष्टेकादश्याष्टिगो विषमपदेषुऽष्टकत्वात्”
इत्यादिना तथैव प्रतिपादितम् । पिङ्गलोक्ता पिपीलिकामध्या इहती तु द्वादशा-
क्षरपादद्वयमध्ये अष्टाक्षरपादत्वे एव सम्भवतीति विभाव्यम् ।

(घ) इहत्याधिकारे अवसितिनाम्ने साम्प्रतं पङ्क्त्याधिकारं प्रक्षीति, पङ्क्ति-
रिति ।—जागती द्वादशाक्षरी, गायत्री अष्टाक्षरी । द्वादशाक्षरपादद्वयत्वेनाष्टाक्षर-
पादद्वयत्वेन च चतुष्पादरूपा अत्रारिंशदक्षरा पङ्क्तिरिति लक्ष्यम् । तथा च
“पङ्क्तिश्चन्दः स्यात् सूर्याकांटाष्टवर्णकैः” (३।१० चा० ७०) इति । अघि-
कारार्थे लक्ष्यमिदम् ; तेन बह्व्यमाणलक्षणाभि अस्याः प्रपञ्चा भविष्यतीति
बोद्धव्यम् । पङ्क्तिपदस्य व्युत्पत्तिर्यथा—“अथ निर्वचनमाह,—पङ्क्तिः पश्चिमी
पञ्चपदा” (३।१३ देव० ब्रा०) । भाष्यं—“पञ्चसङ्ख्याधीनात् पङ्क्तिशब्दः पञ्चत्वप्रदर्शनं
पञ्चपदेति ।” अनया च व्युत्पत्त्या पङ्क्तेः पञ्चपदत्वमेव सामान्यतः सिध्यति ।
श्रीमन्नकाव्यायनाभ्यामपि तदेव मतं प्रमाणीकृतं यथा—“पङ्क्तिरष्टाक्षराः पञ्च”
(१६।५१ ऋ० प्रा०) इति । “सा पङ्क्तिरिष्यते यस्याः अष्टाक्षराः पञ्च पादा
भवन्ति” इति उच्यते । “पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा” (काव्या०) इति । पङ्क्ते-
रारिंशदक्षरात्मकतया अत्र काव्यायनवचने अक्षरसङ्ख्यायामनुक्तावपि प्रतिपाद-

पूर्वीं चेदयुजौ सतः-पङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यत्र पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमद्वितीयौ पादौ जागतावित्यर्थः, द्वितीयचतुर्थौ च गायत्री, तच्छन्दः सतः-पङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

“यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह, यजिष्ठं हव्यवाहन ! ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं, यं वृषा यमुपस्तुतः ॥”

(ऋक्० १अष्ट० ३अ० १स० ८अनु० ३६सू० १० ऋ०) । (७)

मष्टाक्षरत्वमर्थवलादेव सिध्यति । यत्तु जागतौ गायत्री इत्यादिना चतुष्पादत्वमुक्तं तद्विशेषविधिरिति बोध्यम् ।

(७) पङ्क्तिभेदं सतः-पङ्क्तिं ज्ञापयति, पूर्वाविति ।—पूर्वीं प्रथमोक्तौ जागतौ पादौ इत्यर्थः, द्वादशाक्षराविति यावत्, चेत् अयुजौ प्रथमद्वितीयौ । चतुष्पादरूपायाः पङ्क्तिः प्रथमद्वितीयपादयोः द्वादशाक्षरत्वे तात्पर्यत एव द्वितीय-चतुर्थपादयोरष्टाक्षरत्वमिति वृत्तादुक्तं द्वितीयचतुर्थौ गायत्र्याविति । तथा चाग्नेये —“पूर्वीं चेदयुजौ सतःपङ्क्तिश्च” (३।११ आ० ७०) इति । एवैव सतःपङ्क्तिः श्रौतकालाव्यायनाभ्यां सतोद्द्वितीयोक्तौ पठिता, यथा—“युष्मावष्टाक्षरौ पादाव-युजौ द्वादशाक्षरौ । सा सतोद्द्वितीयोक्तौ नाम” (१।५३ ऋ० प्रा०) इति । “अयुजौ जागतौ सतोद्द्वितीयो” (कात्या०) इति । यं त्वेति ।—भाष्यं यथा—“अष्टमे अयुजाके अष्टौ सूक्तानि तत्र प्रबोयङ्गम् इति विश्वलृचं प्रथमं सूक्तं सौरपुत्रः कण्व ऋषिः अयुजो हव्यः द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् युजः सतो-हव्यः प्रथम-द्वितीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । हे हव्यवाहन ! इविधो वाहकाग्ने ! मनवे मनोरनुयज्ञाय देवासः सर्वे देवाः यजिष्ठम् अतिशयेन पुत्र्यं यष्टुतमं वा यं त्वा त्वाम् इह देवयजनदेशे दधुः घृतवन्नः मेध्यातिथिः मेध्यातिथिभिर्युक्तः कण्वः यतप्रानक्षी महर्षिः यं त्वां धनस्पृतं धने प्रीणयित्वा रं कृत्वा दधे इति शेषः, तथा वृषेन्द्रो यं त्वां दधे तथा उपस्तुतः अन्धोऽपि कोता यजनागो यं त्वां दधे स त्वं संसीदस्मेति पूर्ववाच्यः । संसीदस्व बर्हिषि उपविश” इति । अस्माः ऋषी दशमोत्पादयुक्तं तत्र सतो-हव्योक्तौ त्वमिति भाष्यकारमतम् ।

विपरीतौ च ॥ ३६ ॥

यदा तावैव पादौ विपरीतौ भवतः, तदाऽपि सतः-पङ्क्ति-
रेव । अयमर्थः,—प्रथमद्वितीयौ पादौ गायत्री, द्वितीयचतुर्थौ च
जागतौ । तत्रोदाहरणम् ।—

“य ऋष्वः श्रावयत्सखा. विश्वेत् स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।

तं विश्वे मानुषा युगेन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्त्रचः ॥”

(ऋक्० ६ अष्ट० ४ अ० ८ म० ६ अनु० ४ सू० १२
ऋ०) । (च)

आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ परौ भवतः, गायत्री च पूर्वी, तदा
आस्तारपङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

(च) विपरीतसतः-पङ्क्तिमाह, विपरीताविति ।—चकारेण पूर्वतः सतः-
पङ्क्तिरित्यधिक्रियते । तथा च आग्नेये—“विपरीतकौ” (१११ आ० ६०)
इति । कात्यायनेन तु “युञ्जी चेद्विपरीता” इति सूत्रं विदधता विपरीतसतो-
द्विती इत्येवास्याः नाम इति प्रतिपादितम् । परन्तु “विपरीता विपर्यये”
(१६५४ ऋ० प्रा०) इत्यस्य भाष्ये विपरीता-पङ्क्तिरिति नाम उच्यते, यथा—
“तेषां विपर्यये युञ्जी द्वादशाक्षरी अयुञ्जी अष्टाक्षरी सा विपरीता-पङ्क्तिर्नाम
वेदितव्या” इति । सायणेन पुनः कात्यायनमतमाश्रित्य विपरीता-सतोद्वितीयमित्येव
प्रतिपादितम् । य ऋष इति ।—अस्याः सायणभार्य—“य ऋष्व इति द्वादशी
विपरीता-सतोद्विती प्रथमद्वितीयदोषाक्षरवती द्वितीयचतुर्थीद्विंशदशाक्षरा च
युञ्जी चेत् विपरीता इत्युक्तत्वात् । यः इन्द्रः ऋषः दर्शनीयः श्रावयत्सखा
श्रावयन्तः सखायः ऋत्विजः यस्य स तादृशः श्रावयत्सखा पुरुष्टुतः बहुभिः
यजमानैः स्तुतः यः इन्द्रः स विश्वेत् सर्वास्तपि जनिम जन्मानि भाश्यानां वेद
जानाति तं तविषं बलवन्तम् इन्द्रं विश्वे सर्वेऽपि अश्वय्यादयः यस्मिन्नुचः स्वीकृत-
वृत्तिः सन्तः मानुषा मनुष्यसम्बन्धिनः युगा युगानि ज्ञात्वा सर्वेषु कालेषु
हवन्ते आह्वयन्ति स्तुवन्ति” इति ।

“भद्रं नो अपि वातय, मनो दक्षमुत क्रतुम् ।

अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे,

रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥” (ऋक्० ७अष्ट० ७अ०
१०म० २अनु० २५सू० १ऋ०) । (छ)

प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागती पादौ पूर्वौ भवतः गायत्री च परतः, तदा
प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम । “पङ्क्तिर्जागती गायत्री च” (३।३७

(छ) आक्षारपङ्क्तिमाह, आक्षारेति ।—परतः पश्चात्, जागती पादा-
विति शेषः । द्वितीयचतुर्थपादयोर्द्वादशाक्षरत्वे प्रथमद्वितीयपादयोरेष्टाक्षरत्वे आक्षार-
पङ्क्तिरिति फलितार्थः । तदुक्तं—“परादाक्षारपङ्क्तिका” (३।११ आ० छ०)
इति । श्रौतकेन तु—“आक्षारपङ्क्तिरादितः” (१६।५५ ऋ० प्रा०) इति लक्षणं
ज्ञातम् । “पादौ अष्टाक्षरौ अन्धो द्वादशसौ सा आक्षारपङ्क्तिर्नाम” इति
लघ्वटभाष्यम् । “दुष्मावष्टाक्षरौ” (१६।५३ ऋ० प्रा०) इति सूत्रे प्रथम एव अष्टाक्षर-
पादद्वयस्य द्वादश आदितः इत्युक्तं तेन न कश्चिद्विरोधः । तथा च—“पादोऽष्टाक्षरौ
विधात् सोपसर्गेषु नामसु” (१६।५३ ऋ० प्रा०) इति । अत्र लघ्वटः,—“आक्षार-
पङ्क्तिरित्येवमादिषु सोपसर्गेषु नामसु आदितः अन्ततः मध्यतः इत्येवमादिषु
अष्टाक्षरौ पादौ विधात्” इति । “अन्धो चेदाक्षारपङ्क्तिः” (कात्या०)
इति । भद्रं नो इत्यादि ।—सायणभाष्यं—“भद्रमित्येकादशस्यै नवमं सूक्तं त-
न्नादिपरिभाषया इदमप्याक्षारपङ्क्तौ सोमदेवताकम् । हे सोम ! त्वं नोऽहोदीयं
मनः भद्रं कक्ष्याथं वातय मनय अन्धसो मनः शुभसङ्कल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा
दक्षमुत दक्षमपि दक्ष इहो इह सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभकारिण्यर्थं
प्रापय अन्धसोमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । सत अपि च क्रतुं प्रज्ञानं
भद्रं शुभाध्यवसायस्यैव प्रापय शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । अथ अथ सोतारः
ते तव सख्ये सुख्यकोटलेख्ययष्टलक्षणे सखिकर्मणि रचन् रमन्तान् । तत्र
दृष्टान्तः, गावो न यवसे यथा घेनवो घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्यत् । कश्चिन् सति
अन्धसः सोमाप्यन्धस्य सख्यन्विनि यः तव विभदे विविधसोमजन्मनदग्निमिसे सति
अन्धादीयं यन्नात् विवक्षसे नहान् भवसि” इति ।

पि०) इत्यनेन गतार्थमिदं, संज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ।
तत्रोदाहरणम् ।—

“महि द्यावापृथिवी ! भूतमुर्वी, नारी यज्ञी न रोदसी सदं नः ।
तेभिर्नः पातं सञ्चस, एभिर्नः पातं शूषणि ॥” (ऋक्०
८५४० ४५० १०म० ८५नु० ८३सू० १५४०) । (ज)

विष्टारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः प्राद्यन्तयोश्च गायत्री, तदा
विष्टारपङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

(ज) प्रसारपङ्क्तिमाह, प्रसारति ।—पुरतः आदितः, जागतौ पादौ इति
शेषः । अत आह, यदेत्यादि ।—“पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च” (१।३७ पि०) इत्यत्र
जागतपादस्य प्रथमाभिहितत्वादधिकृतस्यापि तस्य पुरत इत्यनेन सम्बन्धस्य
व्याख्यादिति भावः । तथा चाग्नेयेऽपि—“प्रसारपङ्क्तिः पुरतः” (१।११ आ०
४०) । श्रौतकेन पुनः,—“प्रसारपङ्क्तिरन्तः” (१।६।५६ ऋ० प्रा०) इति लक्षणं
विदधताऽपि पूर्ववत् अन्तः इत्यस्य प्रथमोक्तेन अष्टाचरौ इत्यनेन सम्बन्धमङ्गीकृत्य
विरोधावसरः नैव दत्तः । काव्याद्यनेन तु—“आद्यौ चेत् प्रसारपङ्क्तिः” इति
लक्षणं कृतवता आद्यौ पुरतः स्थितौ जागतौ पादौ इत्येकीकृतम् । सायणभाष्येऽपि
—“आद्यौ जागतौ द्वौ गायत्री सा प्रसारपङ्क्तिः” इति । संज्ञाविशेषिति ।—
पङ्क्तिरित्यादि बहुक्तं तत् सामान्यत्वप्रतिपादनार्थं, प्रसारपङ्क्तिरिति विशेष-
नामप्रतिपादनार्थं तु सूत्रमिदं पुनः कृतमित्यर्थः, अथवा भाष्यादौ इयं प्रसार-
पङ्क्तिरियमाक्षरपङ्क्तिरित्याद्युल्लेखादसङ्गतिरेव स्यादिति भावः । मङ्गीत्यादि ।—
सायणभाष्यं—“द्विष्टा नव प्रसारपङ्क्तिश्चन्द्रस्ताः, आद्यौ द्वौ जागतौ ततो
द्वौ गायत्री सा प्रसारपङ्क्तिः । हे द्यावापृथिवी ! द्यावापृथिव्यौ युवां महि अत्यन्तं
यथा भवति तथा सर्वो विश्वेभ्यो भूतं भवतं, किञ्च यज्ञी महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ
नारी न स्त्रियाविव नोऽस्माकं सदं सदा भवतं, किञ्च युवां शूषणि नोऽस्माकं बहुवले
युष्मदीयेरेभिः पाक्ष्मैः पातं रचतं, किञ्च युष्मदीयेकेभिः तैः पाक्ष्मैः नोऽस्माकं सञ्चसः
अतिशयेन अस्मानभिर्भित्तुः ज्ञोरपि पातं रचतन्” इति ।

“अग्ने ! तव अश्वो वयो, महि म्नाजन्ते अर्चयो विभावसो ! ।

बृहद्भानो ! शवसा वाजमुक्थं, दधासि दाशुषे कवे ! ॥”

(ऋक्० ८प्र० ७अ० १०म० ११अनु० १४०सू०
१४०) । (भ)

संस्वारपङ्क्तिर्वह्निः ॥ ४३ ॥

यदा तावेव जागती पादौ वह्निर्भवतः, मध्ये च गायत्री,
तदा संस्वारपङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

“पितृभृतो न तन्तुमित् सुदानवः, प्रतिदक्षो यजामसि ।

उषा अप स्वसुस्तमः, संवर्त्तयति वर्त्तनिं सुजातता ॥”

(ऋक्० ८प्र० ८अ० १०म० १२अनु० १७३सू० ३-४
४०) । (ज)

(भ) विष्टारपङ्क्तिमाह, विष्टारिति ।—अन्तर्मध्ये, जागती पादौ इति शेषः ।
ततश्च प्रथमचतुर्थीरष्टाक्षरत्वे मध्यपादयोश्च द्वादशाक्षरत्वे सति अत्वारिंशदक्षरा
विष्टारपङ्क्तिरिति निष्कर्षः । तदुक्तं—“विष्टारपङ्क्तिरन्तश्चेत्” (१।१२ पा० ६०)
इति । “विष्टारपङ्क्तिर्वाद्यतः” (१।१५८ अ० प्रा०) इति श्रौतकसूत्रे तु पूर्ववत्
वाद्यतः प्रथमचतुर्थीरष्टाक्षरी इत्यर्थः । “मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः” (कात्या०)
इत्यत्र तु मध्य एव इत्युक्तम् । अप्रे तवेत्यादि ।—सायणभाष्यम्—“अप्रे तवेति
वह्नुं द्वादशं सूक्तं पावकगुणविशिष्टोऽग्निः ऋषिः गृह्णाग्निर्देवता आद्या विष्टार-
पङ्क्तिः अष्टादशैर्द्वादशाक्षरवती । हे अप्रे ! तव वयोऽन्नं अश्वः अश्वणीयं प्रशस्तं इवि-
रात्मकस्य तस्य मन्त्रसंज्ञतत्वेन प्रशस्तत्वात् अग्नेषु मध्ये तवेवाग्रं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे
विभावसो ! विशिष्टदीप्तिर्विभा सा एव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने ! अर्चयः दीप्तयः नहि
महत् बहुलं आजन्ते । हे बृहद्भानो ! प्रौढदीप्ते ! कवे ! ज्ञानदार्ढ्यमप्रे ! एवं महानु-
भावस्त्वं शवसा बलीन उपेतम् उक्थं प्रशस्तं, यदा—उक्थः यशः तदयोग्यं वाजमन्नं
दाशुषे इवींषि दक्षते यजमानाय दधासि ददासि प्रयच्छसि” इति ।

(ज) संस्वारपङ्क्तिमाह, संस्वारिति ।—वह्निः आद्यन्तयोः प्रथमचतुर्थीयोः
पादयोस्त्वर्थः, जागती पादौ इति शेषः । प्रथमचतुर्थीपादयोर्द्वादशाक्षरत्वे त्रितीय-
द्वितीयीषाष्टाक्षरत्वे संस्वारपङ्क्तिरिति अत्रार्थायः । “वह्निः संस्वारपङ्क्तिका”

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्वत्वारः ॥ ४४ ॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम ह्रस्वः । ननु
चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, तत् कथं पञ्चकाश्वत्वार इत्युच्यते ?
अत्रोत्तरम्—“द्वावप्यल्पशः” (३।४५ पि०) इत्यस्मात् सिंहा-
वसोक्तितन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्तते, तेन पङ्क्तोरल्पत्वं विशेषात्
प्रतिपादितं भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“आपश्चिटस्त्रै, पिन्वन्त पृथ्वी-वृत्तेषु शूरा, मंसन्त उषाः ॥”
(ऋक्० ५ अष्ट० ३ अ० ७ म० ३ अनु० ३४ सू० ३ ऋट०) । (८)

(३।१२ चा० ह०) इति । “संसारपङ्क्तिर्मध्यतः” (१।५७ ऋ० ब्रा०) इति सूत्रे
मध्यत इत्यस्य पूर्वपूर्ववदर्थो बोध्यः । “आद्यन्ती चेत संसारपङ्क्तिः” (कात्या०) इत्यत्र
आद्यन्ती बहिः जागतौ पादौ इत्यर्थः । पितु इति ।—अग्निवस्तुष्वटेन संसारपङ्क्ते-
रुदाहरणत्वेन ऋक्पातिशास्त्रभाष्ये उपन्यसा, अस्माभिरपि तदुक्तिमनुसृत्यैवात्र
उद्धृता, परन्तु सायबेन द्विपदा विराट् इत्येवाभिहितम् ; तथा च सायबभाष्यं यथा—
“आदाहि इति अतुष्टैश्चमेकविंशं सूक्तम् आत्त्रिरसस्य संवत्संस्वार्थम् उषोदेवताकं
अनसोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः । पितुश्चतौ न अन्नस्य भर्तार इव सुदानवः
श्रीभनदाना वयं तन्मुनिम् तन्तुं विलीयंमेव प्रतिदधः उषसं प्रति उपायनरूपेण
धारयामः । तेन च यज्ञेन तामुषसं यजामसि । इयम् उषाः स्वसुः भगिन्याः रात्रेः
सन्ध्या तनः अन्वकारम् अपरं वर्धयति आत्कीयेन तेजसा अपगमयति । सुजातता
सुजातत्वम् आत्मनः सुप्रजातत्वञ्च वर्धयति स्वं प्रापयति” इति । अत्र पूर्वाह्नरूपैका
परार्हंरूपा चापरा ऋक्, मन्मदयसस्येवमेव पुनरुदाहरणत्वमस्य सिद्धम् ।
शुद्धोदाहरणमस्य सग्यम् ।

(८) अक्षरपङ्क्तिश्चतुर्भाष्य, अक्षरैति ।—पञ्चकाः पञ्चाक्षराः इत्यर्थः ।
चत्वारः, पादाः इति शेषः । पञ्चाक्षरचतुष्पादरूपत्वेन विंशत्यक्षरा अक्षरपङ्क्तिर्नाम
ह्रस्व इति विवेकः । चत्वारिंशदिति ।—“पङ्क्तिर्जागतौ नायत्रौ च” (३।१० पि०)
इति सामान्यसूत्रेण द्वादशाक्षरपादद्वयाष्टाक्षरपादद्वयमेवमेव पङ्क्तौचत्वारिंशदक्षरत्व-
मिति भावः । सिंहावसोक्तितन्यायेनेति ।—सिंही यथा कश्चिन्मृगं हत्वाऽप्ये गच्छन्त्यो-
ऽपि कश्चिन्मृगयेत् सातदा'तमपि हन्वामिति बुद्ध्या पृष्ठद्वये पुरोदंशश्चावशाकयति

द्वावप्यल्पशः ॥ ४५ ॥

पञ्चकथहयमनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यामल्पशः-
पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवति, क्वचिदेव वेदे न सर्वत्र । (ठ)

पदपङ्क्तिः पञ्च ॥ ४६ ॥

पञ्चका इत्यनुवर्त्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति,
तदा पदपङ्क्तिर्नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।—

इति च दृष्टिपद्यमानतं मृगादिकमितिः प्रसिद्धं तथा एकस्य शब्दस्य पुरतः पृष्ठे च यत्र
उभयोरन्वयः तत्रैव सिंहावलीकृतस्यायो बोध्यः, अत्र च उत्तरसूत्रस्य चल्पश
इति शब्दस्य अनेनापि सूत्रेण सम्बन्धादस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः । पञ्च उत्तरसूत्रान्
चल्पश इत्यधिक्यं ततो न्यूनत्वेऽपि पङ्क्तिविशेषो भवतीत्यभिप्रायः । आग्नेयेऽप्युक्तम्
—“अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्रितारः” (१।१२ आ० छ०) इति । श्रीमतेन पुनः
हिपदायाः विराजः पञ्चाक्षरान् पादान् विधाय अक्षरपङ्क्तिरुक्ता । यथा—
“विराजो हिपदाः केचित् सर्वा आहुश्चतुषदाः । कृत्वा पञ्चाक्षरान् पादान्
सांख्योऽक्षरपङ्क्तयः ॥” (१७।६४ सू० प्रा०) इति । कान्यायनस्तु गायत्रीमध्ये
“पञ्चकाश्रितारः” इति सूत्रं विधाय गायत्रीभेदं पदपङ्क्तिं पठितवान् ।
आपांश्चदिति ।—अत्रापि श्रीमन्नमनमृत्तयेवास्मानिः स्यमिचमुदाहरणत्वेन प्रदर्शिता,
भाष्यकारैश्च पुनरियं हिपदविराट्कण्ठीनिबद्धा इत्युक्तं, तथा च सायणभाष्यं—
“दृतीये अनुवाके द्वाविंशति सूक्तानि तत्र प्रथमेति पञ्चविंशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेव-
मनुकमशिक्षा प्रथमा पञ्चाशिका वैश्वदेवम् । आया एकविंशतिर्हिपदा.....वसिष्ठ-
श्रुतिः आया एकविंशतिर्हिपदा विश्वश्रुता विराजः । इन्द्रोऽजिन्द्रश्चेत्सूयते पृथ्वीः
पृथ्वीः प्रथमाना आपशिदापोऽप्यस्या इन्द्राय पिबन्त व्यायन्ते इत्येषु उपद्रवेषु सत्सूया
सदृशांसेमस्मिनी वा शूरा यीशारोऽपि मंसन्ते इममेवैष्टुं सुवन्ति” इति ।

(ठ) अल्पशःपङ्क्तिनाइ. द्वाविति ।—द्वाविति पादविशेषं, द्वौ पादा-
वित्यर्थः । अचिक्रतपञ्चाक्षरेण तस्य सम्बन्धः ; तत्रच द्वौ पञ्चाक्षरी पादौ चेन्नमनः
तदा अल्पशःपङ्क्तिर्नाम छन्दो भवतीत्यर्थः । उक्तञ्च—“अक्षरौ इयम्”
(१।१२ आ० छ०) इति । क्वचिदेव वेदे इत्यनेन क्वचिवाक उदाहरण-
सुसंभता इतिश्रुतिश्च प्रमाणीकृता, अत्र एव उदाहरणमपि न दर्शितमिति
संभवम् ।

“इन्द्रं जुषस्व, प्रवहायाहि, शूर ! हरिह ! ।

पिबा सुतस्य, मतिर्न मधीः, चक्वानस्यार् मदाय ॥”

(सामं० ५५०० ७ख० ३प्र० २१सू० १ऋ०) । (ड)

(ड) पदपङ्क्तिष्वचणमाह, पदपङ्क्तिरिति ।—पञ्च, पाटा इति शेषः ।
उक्तवाप्ये—“पदपङ्क्तिः पञ्च भवेत्” (१।१२ आ० छ०) इति । श्रौणकस्य इदं छन्दः
गायत्र्याधिकारी भूरिक्पदपङ्क्तिनाम्ना उक्तवान् न तु पङ्क्तिधिकारिः । किञ्च अन्य-
पादस्य षड्चरत्वेऽपि भूरिक्पदपङ्क्तिर्भवति इत्यप्याह । यथा—“पञ्चकाः पञ्च षड्-
वाऽन्यः पदपङ्क्तिर्हि सा भूरिक्” (१६।१५ ऋ० प्रा०) इति । “पञ्चकाश्चत्वारः
षट्कशेकः” (कात्या०) इत्यनेन कात्यायनोऽपि गायत्र्याधिकारी एव पञ्चाक्षर-
पादचतुष्टयषड्चरैकपादरूपं पदपङ्क्तिमाह । पञ्चाक्षरपञ्चपादाया चत्वारः
शुद्धोदाहरणं दुर्लभम् । श्रौणकेन तु—“अथा इन्द्रेति च दृष्टौ वृत्तमध्ये तमिष्टाचः”
(१६।१६ ऋ० प्रा०) इत्यनेनास्या उदाहरणं प्रदर्शितम् । उज्वटः पुनः “इन्द्रं
जुषस्व” इत्यादि ऋचमुल्लिख्य “एवमष्टाक्षरैर्विना पञ्चकाः पञ्च पाटा भवन्ति”
इत्येवंरूपेण पञ्चाक्षरपञ्चपादां पदपङ्क्तिमाह । इन्द्रेति—अस्या भाष्यं—“यानि मया
हवींषि दत्तानि तानि प्रवह चायाहि आगच्छ । शूर ! वीर्यवान् ! उपसर्गाक्षराणि
हरिह अथवा हरितवर्णा इवा यस्य स हरिह्वयः तस्य सम्बोधनं क्रियते सै
हरिह ! छान्दसी यकारलोपः । पिबा सुतस्य सोमस्य उपसर्गाक्षराणि मतिर्न
मधीःचक्वानः चारु शोभनः मदाय मन्त्रायाय” इति । त्रयस्त्रिंशदक्षराया अस्याः ऋचः
अष्टाक्षरपरित्यागेन पञ्चविंशत्यक्षरत्वमिति उज्वटाभिप्रायः । षड्चरान्यपादायाः
श्रौणकाद्युक्तायाः पदपङ्क्तेरुदाहरणं यथा—“एभिर्नो अकैः भँका गो अवाङ्,
स्वर्णं व्यीतिः । अग्ने ! विन्नेभिः, सुमना चनौकैः ॥” (ऋ० ३५८० ५५० ४म०
१५तु० १०सू० ३ऋ०) इति । तत्र भाष्यम्—“इदं ऋचमपि सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दसां
पञ्चकाश्चत्वारः षट्कशेकश्चतुष्टयतुष्ठी वा इत्युक्तस्यचणत्वान्” इति । ज्योतिरिच्छन्न
ज्योतिरिति व्युद्भेन पादाक्षरपूरणमवगन्तव्यम् । पिङ्गलाचार्येण पञ्चाक्षरचतुष्टयाद-
षड्चरैकपादरूप-पदपङ्क्तिष्वचणं यदिह न कृतं तत्रायमभिप्रायः,—पञ्चाक्षरपञ्च-
पादरूपायाः एकपादस्य एकाक्षरद्वय्या षड्चरत्वेन “ऊनाधिकैमेकेन निचूद्भूरीजौ”
(१।५८ पि०) इति वक्ष्यमाणस्यचण्येन भूरिक्पदपङ्क्तिर्लं सिद्धमेव किं
स्यचणान्तरम् । प्रातिशाख्येऽपि प्रोक्तस्यचणयाः पङ्क्तिगायत्र्याधिकारी भूरिक्पद-
पङ्क्तित्वमेवाङ्गीकृतम् ।

चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥ ४७ ॥

चकारः पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः
पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततस्त्रयः पञ्चाक्षराः, तदा पञ्चपदा
पदपङ्क्तिरेव । तत्रोदाहरणम् ।—

“अथा ज्ञाने !, क्रतोर्भद्रस्य, दक्षस्य साधोः ।

रथीर्ऋतस्य, बृहतो बभूथ ॥” (ऋक्० ३५४० पूष०
४म० १अनु० १०सू० २ऋ०) । (ढ)

(ढ) प्रकारान्तरेण पदपङ्क्तिलक्षणमाह, चतुष्केति ।—चतुष्कषट्कौ चतु-
रक्षर-षडक्षरी । आग्नेयेऽप्युक्तं—“चतुष्कं षट्कं त्रयम्” (१।१२ आ० छ०) इति ।
तथा “द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चेकस्त्रि पञ्चकाः” (१६।१५ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यं
यथा—“द्वौ पादौ एकः चतुष्कः एकः षट्कः त्रयश्च पञ्चाक्षराः” इति । कात्यायनः
पुनः,—“पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा” (कात्या०) इत्याह । सायणोऽपि
इदमेव मतं भाष्ये समर्थितवान् । उदाहरणमस्य यथा—“अग्ने ! तमया-त्रं न क्षीमे,
क्रतुं न भद्रं, इदिसुश्रम् । ऋष्यामा त षोऽङ्गैः ॥” (ऋक्० ३५४० पूष० ४म० १अनु०
१०सू० १ऋ०) इति । अनादिपादत्रयस्य पञ्चाक्षरत्वं चतुर्थेण चतुरक्षरत्वमन्वस्य
च षडक्षरत्वम् । पिङ्गले आग्नेये प्रातिशाख्ये च सूत्रनिर्देशानुसारात् पादाक्षर-
सङ्ख्यायाः क्रमाभिप्रायेण इत्यायुषम्याख्यानं सङ्गतं प्रतिभाति ; उज्वटव्याख्याऽपि
एतन्मतानुसारिण्येव, किन्तु तथाविधमुदाहरणं दुर्लभम् । एतच्च मतद्वयं सुधीभिरेव
समाधेयम् । अथा ज्ञाने इत्यादि ।—अन्वाः सायणभाष्यम्—“इदं क्रत्स्नमपि
सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दसं पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्ति-
रित्युक्तलक्षणसङ्ख्यात् । अथा हि इदानीमेव हे अग्ने ! त्वं क्रतोः अन्वादीयस्य
यागस्य रथीर्ऋता बभूथ भवसि कीदृशस्य यागस्य भद्रस्य भजनीयस्य दक्षस्य
प्रशस्य साधोः अमीष्टफलानां साधकस्य ऋतस्य सत्यमृतस्य बृहतो महतः”
इति । अथा ज्ञाने इति प्रथमपादस्य चतुरक्षरत्वेऽपि द्वितीयपादस्य षडक्षर-
त्वाभावात् पञ्चमपादस्य च पञ्चाक्षरत्वाभावात् अतीदाहरणे न कश्चिदपि
इतिवारज्ञतव्याख्यासङ्कतिर्दृश्यते । वस्तुतस्तु इदं पुनः अथा हि अग्ने इति
अप्युक्तेन पञ्चाक्षरचतुष्पादायाः षडक्षरान्यपादावाच्यं पदपङ्क्तेः उदाहरणं प्रेक्ष्यम् ।

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥ ४८ ॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः पथ्यानाम पङ्क्तिर्भवति । तत्रोदा-
हरणम् ।—

“तं नो अग्ने ! अभी नरो, रयिं सहस्र आ भर ।

स क्षेपयत् स पोषयत्, भुवद्वाजस्य सातय,

उतैधि वृत्स् नो वृधे ॥” (ऋक्० ४४८० १५० ५म०
१५नु० ८सू० ७ऋ०) । (ष)

केचिदत्र सायण-कात्यायनमतविरुद्धतया चाग्नेयप्रतिशाख्ययोः पिङ्गलोक्त-
सूत्रस्य च षट्कषट्कवचनिर्देशस्य पादकननिर्देशपरत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति, चतुरक्षरः
एकः पादः षडक्षरः एकः त्रयस्य पञ्चाक्षराः पादाथेत् पञ्चपदा पङ्क्तिरित्येवं
व्याख्यानयन्ति च । उल्लेखेनापि प्रथमपादस्य चतुरक्षरत्वमित्यादिरूपेण स्फुटं न
व्याख्यातम्, एवञ्च उदाहरणस्यापि न दुर्घटत्वं विरोधश्च परिहृतो भवेदिति
तेषामाशयः । महापदपङ्क्तिनामापरं छन्दः श्रौतकालाव्यायनकृतयन्ये अनुष्टुप्-वि-
कारे अधिकं दृश्यते ; यथा—“षष्ण्णपदपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्यः पञ्च पञ्चकाः”
(१६।४० ऋ० प्र०) इति । उल्लेखार्थं यथा—“षड्भिः पादैः या अनुष्टुप् सा
महापदपङ्क्तिरित्युच्यते अन्यः पादः षट्कः पञ्च पञ्चकाः षाद्याः” इति ।
“पञ्च पञ्चकाः षट्कस्यैकः महापदपङ्क्तिः” (कात्या०) इति । एषा तु न
पिङ्गले न वा चाग्नेये विद्यते । उदाहरणं यथा—“तव स्वादिष्टाग्ने ! संदृष्टि-
रिदाचिदङ्ग, इदाचिदक्तोः । श्रिये वक्त्रो न, रोचत उपार्के ॥” (ऋक्० ३४८० ५५०
४म० २५नु० ११सू० ५ऋ०) इति । सायणभाष्येऽपि तथैवोक्तेषो दृश्यते, यथा—
“पञ्चमी तव स्वादिष्टेऽपि महापदपङ्क्तिः पञ्च पञ्चकाः षट्कस्यैकः इति लक्ष्य-
सङ्गतात्” इति ।

(ष) पथ्यापङ्क्तिषड्गणनाह, पथ्येति ।—स्यट्म् । पथ्यासंज्ञकपङ्क्तिः
केवलमाग्नेये दृश्यते ; तथा च—“पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः” (१।१३ आ० छ०) इति ।
त्रयस्तु श्रौतकालाव्यायनाभ्यां पङ्क्तिनामैव पठिता ; तद्वचनञ्च “पङ्क्तिनामती
त्रायन्ती च” (१।३७ पि०) इत्यस्य टीकायां विस्तरेण प्रदर्शितम् इति । तमिति ।—
ज्ञाद्यथभाष्यं यथा—“त्वामप्ये इविष्यन् इति सप्तमे नवमं सूक्तम् षान्वेयस्य गयसाधे

जगती षड्भिः ॥ ४६ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्त्तते । गायत्रैः षड्भिः पादैर्जगती नाम षड्भक्तिच्छन्दो भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“अथ इके अथ त्रिका, दिवश्चरन्ति मेपजा ।

क्षमा चरिष्येककं, भरतामप यद्रपो ।

द्यौः ! धृथिवि ! क्षमा रपो, मो षु ते किञ्चनाममत् ॥”
(ऋक्० ८५८० १५० १०म० ४अनु० ५८सू० ८ऋ०) । (त)

[इति षड्भक्त्यधिकारः] ।

सप्तमी-पञ्चम्यौ षड्भक्तिः । हे अग्ने ! सद्यः बलवन् नरः इविषां नेतारः गोऽन्धार्कं तं रविं लोके प्रसिद्धं पश्चादिलक्ष्यं धनम् अभ्याभर आभिसुख्येन आहर । पूर्वोक्तः सोऽग्निः क्षेपयत् अक्षदीयान् शवन् क्षेपयतु सोऽग्निः पोषयत् अक्षान् पोषयतु वाजस्रान् स्यात् सातये लाभाय भुवत् भवतु उत अपि च हे अग्ने ! पृथु पृतनासु युद्धेषु गोऽन्धार्कं इधे सद्यस्ये एधि भव सक्रामे शत्रुविजयार्थं सत्त्वसद्यसिं कुरु इत्यर्थः” इति । श्रौतककाल्यायनाभ्यां पुनः षड्भक्त्यधिकारे दशश्चरपाद-चतुष्टयरूपा विराट्पङ्क्तिर्नाम पिङ्गलाग्नेयाभ्यामनुक्तं छन्दः उक्तम् ; यथा— “बलारो दशका विराट्” (१६।५२ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यं—“यस्याबलारो दशकाः पादाः सा विराट्पङ्क्तिर्भवति” इति । “अथ चतुष्टयी विराट्दशका” (कात्या०) इति ।

(त) षष्ठाक्षरादिषष्पादषड्भक्तिलक्षणमभिधाय सम्प्रति षट्पादां जगतीं षड्भक्तिमाह, जगतीति ।—षष्ठाक्षरैः षड्भिः पादैः षट्चत्वारिंशदक्षरात्मिका जगती-षड्भक्तिर्नाम छन्दः इत्यर्थः । उक्तशास्त्रे षड्भक्त्यधिकारे—“षड्भिश्च जगती भवेत्” (११।१५ पा० छ०) इति । श्रौतककाल्यायनाभ्यां पुनरियं जगत्यधिकारे महापङ्क्ति-नाम्ना पठिता, तथा च—“महापङ्क्तिः षड्भक्ताः” (१६।७१ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यं यथा—“यस्याः पादाः षट् षष्ठाक्षरा भवन्ति सा जगती महापङ्क्तिरित्युच्यते” इति । “षड्भक्ता महापङ्क्तिः” (कात्या०) इति । आभ्यां पुनः प्रकारान्तरेणापि महापङ्क्तिवत्ता, यथा—“षट्को सप्तकः षट्को दशको नवकश्च वा” (१६।७२ ऋ० प्रा०) इति । “षट्को सप्तकः षट्को दशको नवकश्च” (कात्या०) इति । अथ

अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ।

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

एकेनेति “पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः” (३।४८ पि०) इत्यतो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव सम्बन्धः । गायत्रे-
णैकेन पादेनाधिकारात् त्रिभिस्त्रैष्टुम्भैः चतुष्पात् त्रिष्टुब्ज्योति-
ष्मती नाम । (थ)

वक्ष्ये पुनश्च “जगती नाम कृन्डो भवति” इति पाठः. तथा एतस्मिन्च प्राक् “इति पञ्चमधिकारः” इति च दृश्यते ; सर्वथा तदसमीचीनमिव प्रतिभाति, चादौ क्रमप्राप्तं त्रिष्टुब्जस्यमनुज्ञा जगतीकचये उक्ते अपक्रमतादीषापत्तेः । अथ इति इति ।
—सायणभाष्यं यथा—“प्रतारोति दशर्षे समदशं सूक्तं बन्धादीनां यथायां गौपायना-
नामार्षम् आदितः सप्त त्रिष्टुम्भः षष्टसौ पञ्चाष्टका पङ्क्तिः नवसौ षडष्टका
सहापङ्क्तिः । दिवो द्युत्लोकात् भेषजा भेषजानि इति द्विकं त्रिका त्रिकं
आवचरन्ति तत्राग्निं द्विकमवचरतः इडा सरस्वती भारती त्रिकमवचरति
चमा चमायां एककं चरिषु चरति एकमेव भेषजमित्यभिप्रायः । तानि
सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरचन्त्विति शेषः । यदपः पापं कृच्छ्रवाप्ति तदप-
भरताम् अपहरताम् अपनयतां, ई द्यौः ! ई पृथिवि ! चमा चमायां सत्यां
यथा—चमा पृथगप्यच्यते चमापि अपहरत एवमुक्ता सुबन्धं बन्धादयो ज्ञवते—इं
सुबन्धो ! ते त्वां सो पु मेव सु सुष्टु किञ्चन रूपः कृच्छ्रम अममत् किञ्चत्” इति ।

(थ) गायत्रीसारथ्य पङ्क्तिपर्यन्तं निरूप्य त्रिष्टुम्भः सामान्यलक्षणव्याप्तात्वात्
तद्भेदरूपायाः ज्योतिष्मत्याः सामान्यलक्षणमवतारयति, एकेनेति ।—एकेन, गायत्रेणेति
शेषः । तदेव विशदयति, एकेनेतीति ।—प्रस्तुतत्वात् “पथ्या पञ्चभिः” (३।४८ पि०)
इत्यादि सूत्रात् गायत्रपादस्यैवानुवर्तनीयत्वेन प्रस्थापितत्वात् प्रत्यासत्तेश्च गायत्राः
सामान्यवशाच्च तात्पर्यवशाच्च वा इत्यर्थः ; तच्च “जगती वृद्धिः” (३।४९ पि०) इति
सूत्रे वृद्धिभिरित्यनेन यथा गायत्रैरिति अधिष्ठतपदेन सम्बन्धः तथा इहापि एकेनेति
द्वितीयैकवचननिर्देशात् वचनविपर्ययेणाधिष्ठतगायत्रपदेन सम्बन्धरूपं बोध्यम् । तस्यैव
गायत्रपदाश्लेषेव सम्बन्धः एकेनेति पदेनान्वयः । तत आह,—गायत्रेणेति । “अनादृशे
प्रादास्तारः” इति परिभाषया अवशिष्टविपादानां स्वभ्यत्वेनाह, अधिकारादिति ।

—पङ्कजनन्तरं क्रमप्राप्ततया विष्टुभः अधिकारात् इत्यर्थः । एवञ्च उक्तपरिभाषासूत्रेषु विष्टुब्ज्योतिषाया अपि चतुष्पादत्वनियमात् एकस्मिन् गायत्रपादे ऋत्वे तात्पर्य-
वशात् विष्टुभ एव निपादानां लाभ इति भावः । तत्र एकचत्वारिंशदक्षरा पाद-
चतुष्टयवती विष्टुब्ज्योतिषतीति लक्ष्यार्थः । यदुक्तमाग्ने—“एकेन विष्टुब्-
ज्योतिषती” (१।१३ चा० छ०) इति, तत्तु “हृन्दो वक्ष्ये मूलजैः तैः पिङ्गलोक्तं
यथाक्रमम्” (१।१ चा० छ०) एतत्प्रतिज्ञानुरूपमेव, एतेन लक्षणेन कियन्तैः पादाः
ऋतिसङ्ख्याच्चरैरिति तु बोद्धुमशक्यत्वात् । श्रौतककात्यायनाभ्यामियं विराङ्कपानाम
विष्टुबित्युक्तं, यथा—“वयसैकादशाक्षरा एकशाष्टाक्षरः परः । विराङ्कपाद् नामैषा
विष्टुप् नाक्षरसम्पदा ॥” (१।६५ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यं—“यस्मात्त्रयः पादा
एकादशाक्षराः एकशापरोऽष्टाक्षरः सा विराङ्कपानाम विष्टुप् वेदितव्या” इति ।
“एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराङ्करूपा” (कात्या०) इति । विष्टुभो निवर्तित्यथा—
“अथ विष्टुभो निवर्षणं दर्शयति—विष्टुप् क्षीभ इत्युत्तरपदा” (१।१४ देव० ब्रा०) ।
भाष्यं—“क्षीभ इति स्तुति-कर्माक्षरपदं यस्याः सा विष्टुप् । अस्त्युत्तरपदं, पूर्वपदस्य
विशब्दस्य किं प्रशंसिनिमित्तमिति स्वयमेव पृष्टोत्तरमपि ब्रूते”—“आ तु विता
स्वातीर्षतमं हृन्दो भवति” (१।१५ देव० ब्रा०) । भाष्यम्—“अस्य विता त्वत्वं आ
स्यादिति प्रश्नः । अस्त्युत्तरं—तीर्षतमं हृन्दो भवतीति । पूर्वोभ्यो महत्त्वात् वृत्तांश-
लक्षकारो लुप्तः । तीर्षतमं तरतिवां पूर्वपदम् । उभयार्थोपपत्तिरक्षरणात् क्षीभ-
नाच्चेति वैष्टुभत्वम् । विष्टुब्ज्द पूर्वपदमित्याह—“विष्टुब्जस्य क्षीभनिवर्षोप-
मित्वम्” (१।१६ देव० ब्रा०) । भाष्यम्—“उभयस्त्रिककोटित्वात् वक्ष्यस्त्रित ।
तस्य क्षीभनिव इत्युपमाप्रधानोऽयं निर्देशः । यत्र विश्वः क्षीभं विष्टुभस्त्रिष्टुभमिति
ब्राह्मणम्” इति । अथ “विष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव सम्बन्धः ।
एकेन वैष्टुभेन पादेनाधिकारात् चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात् विष्टुप् ज्योतिषतीनाम ।
वैष्टुभेन सह पञ्चभिर्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते । यथो-
पाध्यायेन सह पञ्च शिष्याः आगता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चनाः प्रतीयन्ते” इति
पाठान्तरम् । तत्र व्याख्यानं यथा—एकेन, वैष्टुभेनेति शेषः । तदेव विशदयति,
विष्टुभः इति ।—विष्टुभः प्रस्तुतत्वात् पङ्कजनन्तरं क्रमप्राप्ततया विष्टुबधिकारस्यैव
प्रकाशितत्वात्, प्रत्यासत्तेश्च “पञ्चा पञ्चभिर्गायत्रैः” इति बहुवचनान्तनिर्देशात् एकेनेति
एकवचनान्तेन तदन्वयानुपपत्तिरुपतात्पर्यवशाच्च, तस्याः विष्टुभः एव सम्बन्धः एक-
पदेन चन्वयः । एतदेव विशदयति, एकेनेति ।—एकेन वैष्टुभेन पादेन एकादशा-
क्षरैकपादेनेत्यर्थः, “विष्टुभो वृत्ताः” (१।६ पि०) इत्युक्तेः । अधिकारात् “पञ्चा

पञ्चभिः” (१४८ पि०) इत्यादित्वात् गायत्रैरित्यन्वयात्पूर्वर्तनात्, चतुर्भिरिति तु सात्वर्थ्येती लक्ष्यमिति बोद्धव्यम् । ततश्च एकादशाक्षरैकपादेन षष्ठाक्षरचतुष्पादेन च पञ्चरदा त्रिचत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीति लक्ष्यार्थः । ननु पञ्चभिः गायत्रैः इत्यधिकृतं कथमुच्यते चतुर्भिरिति एकेन त्रैष्टुभेन तन्मन्त्रस्याश्च पञ्चपादिति वा कथं बुज्यते ? इत्यत आह, त्रैष्टुभेन सृष्टेति ।—यथा उपाध्यायेन सङ्घ पञ्च शिष्या आगता इत्युक्ते चत्वारः शिष्याः एकस्योपाध्यायः इति बोधः, तथा अत्रापि त्रैष्टुभेनेकेन सङ्घ पञ्च गायत्राः इत्युक्ते चत्वार एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते । एकेनेति सङ्घार्थं द्वितीयैस्त्रिभिः । बहुषु मुद्रितपक्षकेषु सूत्रव्याख्ये ह्यल्लक्षणविशेषेण विवेचयेत् इत्युक्ते । एवं व्याख्याने उदाहरणानि नैव सम्भवन्ति । उभयव्याख्यानेऽपि श्रौतककाल्यायनसायणप्रदक्षिंत-त्रिष्टुब्ज्यातिष्मतीलक्षणाख्ये तद्वचनमित्यस्याऽपि पाठान्तरीयव्याख्याने उदाहरणदुर्घट-तथा “अनादेशे पादाश्चत्वारः” इत्यनुशासनविद्वद्वतया च पाठमिमं न आरुतरं मन्यामहे, अतः पुस्तकान्तरपाठ एवास्मान्भिरङ्गीकृतः । यद्यपि एतदङ्गीकृतपाठपक्षे या एव त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती सैव श्रौतकादिभिः विराङ्कृपा त्रिष्टुप् तथा बल्यमाणा जगती-ज्योतिष्मती च त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीनाम्ना कथिता तथाऽपि तैः जगतीज्योतिष्मत्याः पृथग्लक्षणाकरणान् अदेष तेषां मते विराङ्कृपायाः त्रिष्टुभः उदाहरणं तदेष पिङ्गलोक्तत्रिष्टुब्ज्योतिष्मत्याः, यश्च तेषां त्रिष्टुब्ज्योतिष्मत्या उदाहरणं तदेष पिङ्गलोक्तजगतीज्योतिष्मत्या इति नोदाहरणदुर्घटत्वम् ; अस्मिन् पक्षे केवलं नाम-मात्रेण विरोधः, पक्षान्तरे तु त्रिष्टुब्ज्योतिष्मत्याः लक्षणाख्येन कृन्दः केनाप्यन्येन नाम्ना मान्यैरुक्ता, न वा तदुदाहरणं कुत्रापि दृश्यते । सूत्रमिदमधिकारार्थम् । “एक-द्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम्” (११७ पि०) इत्यनेन त्रिष्टुभः सामान्यलक्षणाख्योक्तत्वादिस पुनर्भोक्तम् । “त्रिष्टुभो रुद्राः” (११६ पि०) इति परिभाषया त्रिष्टुभः पादाना-नीकादशाक्षरत्वस्य लक्षणः । तथा चाग्नेये—“त्रिष्टुभो रुद्रः पादः स्यात्” (१२ आ० क०) इति । “एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्गायत्री अत्र त्रिष्टुप्” (११३५ अ० अ०) इति । “चतुसत्वारिंशत्त्रिष्टुब्जराणि चतुष्पादा । एकादशाक्षरैः पादैः” (१६६० अ०) इति । “बह्वं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपटा” (काल्या०) इत्याद्युक्त्या “अनादेशे पादा-श्चत्वारः” इत्युक्त्या च एकादशाक्षरचतुष्पादात्मिका त्रिष्टुबिति सामान्यलक्षणं प्रतीयते । पिङ्गले च पादनिबन्धनानुक्तेः एकपादा द्विपादा च त्रिष्टुप् भवतीति बोध्यम् । तत्र चतुष्पादा यथा—“एष व स्त्रीमी मवती नमस्मान्, रुद्रा तष्टी मनसा धायि देवाः । उपेमा यात मनसा जुषाणाः, यूयं हि ङा नमस इदृषावः ॥” (ऋक्० २४८० उ० १०० २१४० १०१० २४०) इति । मात्सेऽपि उक्तं—“प्रति व इति

तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतैश्चतुष्पाञ्जरोतिर्नाम
जगती भवति । (८)

षडृचं सप्तमं सूक्तम् आगच्छं वैष्टुभम्” इति । विपदा यथा—“प्रत्यञ्जनकंमनयञ्चौमि-
रादिस्त्रुधामिविरां पर्यपञ्चम् ॥” (ऋक्० ८८८० ८८० १०० १२४३० १५०५०
५४०) । भाष्येऽप्युक्तम्—“इमानुक्तमिति पञ्चमं षष्ठं सूक्तं...सर्वा विपदाः त्रिष्टुभः”
इति । एकपदा यथा—“आ वां सुक्ते वरिमग्गुरिभिः ध्याम् ।” (ऋक्० ५४८०
१४० ६५० ६४५० ११ ऋ०) इति । भाष्यं यथा—“कालेत्वेकादशमं द्वितीयं
सूक्तम्...आ वां सुक्ते इत्येकादशमं एकपदा त्रिष्टुप्” इति । विपदा तु विराड्गायत्री,
“त्रिपात् वैष्टुभैः” (१।१० पि०) इति गायत्र्यधिकारोक्तविशेषविधानात् ।

(८) त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीमुक्त्वा जगतीज्योतिष्मतीमारभते, तथेति ।—तथा
त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीषत्, जगती, ज्योतिष्मतीति शेषः । आद्येयेऽपि एवमेवोक्तं,
यथा—“तथैव जगतीरिता” (१।१३ आ० छ०) इति । तथा-शब्देन पूर्वोक्ता-
धिकृतगायत्र्यपदाद्यन्वयवत् इहापि किञ्च त्रिष्टुप्-तात्पर्यवत् जगत्या अपि एवं ज्योति-
ष्मती अपि इति बोधः । तदेवाह इतिकारः, एकेनेति ।—अष्टाक्षरैकपादत्वे
द्वादशाक्षरत्रिपादत्वे च चतुष्पादरूपा जगतीज्योतिष्मतीनाम इत्यर्थः । श्रौतक-
न्धान्यायनाभ्यामियं त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीनाम्वा पठिता । तदुक्ते लक्षणे यथा—“नवश
द्वादशाक्षरा एक्याष्टाक्षरः क्वचित् । एषा ज्योतिष्मती नाम तती ज्योतिर्यतोऽष्टकः ॥”
(१।६६ ऋ० प्रा०) इति । “द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो
ज्योतिः” (कात्या०) इति । जगत्या निश्चित्यंथा—“अथ जगतीशब्दो निर्बन्धि-
जगती नततमं कन्दो अजगतिर्भवति चिप्रगतिर्भवन्नाकुर्वन्नृजतेति हि ब्राह्म-
णम् ।” (१।१० देव० ब्रा०) इति । इदमप्यधिकारसूत्रम् । अत्रापि “एकेन
जागतेन पादेन चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपाञ्जरोज्योतिष्मतीनाम्” इत्येवं पाठाकारं
पूर्वसूचीकृत्या न सम्यगाद्रियामहे । एतादृशी जगतीज्योतिष्मती तु श्रौतक-
न्धान्यायनसायन्नादिभिः त्रिष्टुब्धिकारे नडाहइतीनाम्वा अङ्गीकृता इति दृश्यते,
यथा—“अत्वारोऽष्टाक्षराः पादा एकश्च द्वादशाक्षरः । सा नडाहइती नाम”
(१।६७ ऋ० प्रा०) इति । “अत्वारोऽष्टका जागतस्य नडाहइती” (कात्या०)
इति । “अष्टाक्षरात्त्वारः पादाः एको द्वादशाक्षरः सा नडाहइती”

पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन गायत्रेण पादेनं शिषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभिः पुर-
स्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् नाम भवति । पूर्वेष्वैव गतार्थत्वात् विशिष-
संज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । उदाहरणं यथा ।—

“क्रीडन्नी रश्मि षा भुवः,

सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः,

सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥” (ऋक्० ४३४०

१३० ५० २३नु० २०सू० ५४४०) ।

(ऋक्० ४३४० ८५० ६५० ४३५० ४८५० प्रारम्भे सायणभाष्यम्) इति ।
पाठान्तरपक्षं बहुसन्धमानानां मते तु भाष्यादिदर्शिता महाहृदयैव पिङ्गलोक्ता
जगतीज्योतिष्मतीत्येव समाधानम् । त्रिष्टुभिव जगत्या अपि “जगत्या आदित्याः”
(३।४ पि०) इति परिभाषया जागतपादस्य हादशाक्षरत्वं सिद्धम् । तथा आग्नेयेऽपि
“पादो जगत्या आदित्याः” (३।१ षा० ६०) किञ्च “पञ्चाशज्जगती इगुना चत्वारो
हादशाक्षराः । तदस्या बहुलं हतम्” (१६।७० ऋ० प्रा०) “सप्तमं जगती जागत-
पदा” (कात्या०) इत्याद्युक्त्या च जागतपादस्य हादशाक्षरत्वमेवावगम्यते । ततश्च
“एकद्वित्रिचतुष्पादक्रादम्” (३।७ पि०) इत्यनेन हादशाक्षरचतुष्पादात्मिका
जगतीति सामान्यलक्षणं बोध्यम् । अत एव गायत्रीविराजोरपि सामान्यलक्षणे
तत्तदधिकारि पृथक्तया नामिहते । तयोटाक्षरं यथा—“सं जागृवद्भिर्जग्मवाश्च इत्येतं,
दमे दमुना इत्ययन्निलस्यदे । विश्वस्य ज्ञोता इविषो वरेष्यः, विशुर्विभावा सुषस्ता
सखीयते ॥” (ऋक्० ८५४० ४५० १०म० ८५५० ८१५० १४०) । भाष्यं यथा—
“सं जागृवद्भिरिति पञ्चदशर्चं प्रथमं सप्तम्.....अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्याः” इति ।
वरेष्यः इत्यत्र वरेषियः इति व्यूहेन पठनीयम् । द्विपदा जगती यथा—“स नो
वाजीष्विषिता पुङ्गवसुः । पुरःस्त्राता मघवा हतहा भुवत ॥” (ऋक्० ६५४०
४५० ८५० ६५५० ४६५० १३५०) इति । भाष्येऽप्युक्तं—“स नो वाजीष्विति
त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा । एषा द्विपदा जगती” इति । अत्र प्रथम-
पादस्य एकादशाक्षरत्वात् छन्दोलक्षणागुपपत्तेः वाजीषु ष्विषिता इति व्यूहेन लक्षणं
समन्वितव्यम् ।

तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन गायत्रेण पादेन
त्रिभिर्जागतैः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति । (ध)

(ध) चिष्टजगत्प्रकारोक्तज्योतिषत्वाः सामान्यलक्षणं द्वाभ्यामभिधाय
तद्भेदानामुभयगतत्वेऽपि प्रायशः समानत्वादेकेनैव द्वयोर्भेदं पुरस्ताज्ज्योतिषमाह, पुरस्ता-
दिति ।—चिष्टजगत्प्रभयार्थकं सूत्रमिदम् । पुरस्ताज्ज्योतिरित्यादि संज्ञात्रयं पूर्वोक्त-
लक्षणलक्षितयोः ज्योतिषयोर्भेद इत्यभिप्रायः । अत एव उच्यते “तथा जगतीत्यनु-
वर्त्तनीयम्” इत्यादिना तद्वैव विवक्षितम् । इह ज्योतिःशब्दोऽष्टाक्षरपरः “यतो-
ऽष्टकस्ततो ज्योतिः” इति लक्षणात्, ततश्च पुरस्तादादौ ज्योतिरष्टाक्षरः पादौ यत्र इति
व्युत्पत्तिसिद्धं पुरस्ताज्ज्योतिरिति नाम । प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वे त्रयाणाञ्च एकादशा-
क्षरत्वे पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुभिति लक्षणार्थः । आग्नेयेऽपि—“पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमे”
(२।१४ चा० छ०) इति । शौनकाचार्यायनाभ्यां पुनरेवं ज्योतिषतौ विराड्कृपा
त्रिष्टुभित्कृतं, तल्लक्षणं प्रागेव दर्शितम् । तन्मते विराड्कृपायाः अष्टाक्षरपादस्य
आदिमध्यान्मगतभेदाभावात् यत्र कश्चिदेव अष्टाक्षरैकपादत्वे विराड्कृपा त्रिष्टुप्
इति बोध्यम् । एतन्मते तु अष्टाक्षरपादस्य प्रथमत्वे पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुभिति संज्ञा ।
एवं बह्व्यमाणसूत्रेऽपि संज्ञाबीजं बोध्यम् । प्रोक्तलक्षणाभ्यामेतत्सिद्धेऽपि कथं
पुनरिदं सूत्रमित्याह, पूर्वेष्वेति ।—पुरस्ताज्ज्योतिः मध्येज्योतिरित्यादि संज्ञाविशेष-
प्रतिपादनाय पुनः सूत्रविधानमित्यभिप्रायः । कौडग्रो इत्यादि ।—सायणमार्थं यथा—
“प्रथमो विराड्कृपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकस्य विराड्कृपा इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । हे
रश्ले ! रश्लमन् अग्ने ! कौडन् वनेषु कौडन् भक्षणा स्वकार्येण भक्षितेन वायुना
प्रेरकेण मरुता च संवेदिदानः सम्यक् ज्ञायमानः त्वं नोऽस्माकम् आभुवः अभिसुखी
भव बन्धुषेऽस्याः बन्धुषे बन्धुी श्विताः बन्धुः इविर्बन्धनीति बन्धुी ज्वालाः सुभक्षिताः
सुतीष्णाः ध्रुवजः शत्रूणां धर्वज्ञाः ता ज्वालाः अस्व यजमानस्य मन न तिम्याः न
तीष्णाः सन् सन्तु” इति । उदाहरणान्तरं यथा—“यं परिधिं पथ्यधत्वा अग्ने !
देव ! पश्चिभिर्गुह्यमानः । तं त एतमनु जीर्षं भ्ररामि, एष न इत् त्वदपचेतयाते ॥”
(२।१७ चा० स०) इति । मार्थं यथा—“यं परिधिमिति एकादशिनस्त्रयोऽष्टकस्य
विराड्कृपः । प्रथमोऽष्टकः” इति । पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुभित् पुरस्ताज्ज्योति-
र्जगत्प्रभिति इति दर्शयितुमाह, तथेति ।—प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वे त्रयाणाञ्च द्वादशाक्षरत्वे
पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगतीति तद्वचः । शौनकाचार्यायनाभ्यामित्यनुभूतलक्षणयोश्च त्रिष्टुप्-
ज्योतिर्कौडीत्युक्तं; तदस्याभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । “यतो ज्योतिर्भयोऽष्टकः”

मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमो गायत्रः द्वितीयः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ, यदा पूर्वौ अन्तिमश्चैकस्त्रैष्टुभस्तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्समासः । तत्रोदाहरणम् ।—

“अस्मिन् खेतच्छकपूत एनो,
द्विते मित्ने निगतान् हन्ति वीरान् ।

(१६।६६६० प्रा०) इत्यनेन भेदाच्च दर्शिताः । तत्रैव उच्यते,—“यतः अष्टकः पादकृतो ज्योतिरिति उच्यते । यदा यत्र मनवे संनिमित्तपुः । मध्येज्योतिः । अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विश्वना । उपरिष्टाज्योतिः” इत्यभिधाय पितृक्षीकृत्तजगती-गतायाः एव मध्येज्योतिषः उपरिष्टाज्योतिषश्च उदाहरणं दर्शितवान् । यत्पु पुरस्ताज्योतिषः समुल्लेखोऽपि तेन न कृतः विरलोदाहरणत्वमेव तदोजनिति मन्यामहे । जगत्यास्तु ज्योतिषती ताभ्यां नैवाद्रियते । अत्रापि “गायत्रेण” इत्यत्र “त्रैष्टुभेन” “त्रैष्टुभैस्त्रिभिः” इत्यत्र “गायत्रेः” ततोऽपि “गायत्रेण” इत्यत्र “जागतेन” “त्रिभिर्जागतेः” इत्यत्र च “चतुर्भिः गायत्रैः” इति पाठान्तरम् ; अस्मिन् पक्षे—एकादशाक्षरप्रथमपादेन अष्टाक्षरपादश्चतुष्टयेन च पुरस्ताज्योतिस्त्रिष्टुप् तथा द्वादशाक्षरप्रथमपादेनाष्टाक्षरपादश्चतुष्टये च पुरस्ताज्योतिर्जगतीत्यर्थः । शीनक-कात्यायनाभ्यां पाठान्तरीक्षकत्वात् पुरस्ताज्योतिर्जगती तु त्रिष्टुबधिकारि मद्वा-हृहतीनाम्ना पठिता, तत्पु जगतीज्योतिषायाः सामान्यलक्षणाख्याने प्रदर्शितमेव इति । तत्रोदाहरणं यथा—“नमीवाके प्रस्थिते अश्वरे नरा, विश्वस्यस्य पीतये । आधातमश्विनागत-मवस्युर्वांसहं हुवे, अशं रजानि दाशये ॥” (ऋक्० ६७८० ३७० ८८० ५५५० ३५५० २३५०) इति । सायणभार्यं यथा—“त्रयोविंशती मद्वाहृहती अत्तारीऽष्टका जागतस्य मद्वाहृहती इत्युक्तलक्षणेपेतत्वात्” इति । अत्र पक्षे पञ्चपादायाः पुरस्ताज्योतिस्त्रिष्टुभः उदाहरणं नैव सम्भवति, तत एव पाठस्यासङ्गतिः । ननु अङ्गीकृतपाठपक्षे पुरस्ताज्योतिर्जगत्या उदाहरणं यथा न सम्भवति पाठान्तरेऽपि तथा पुरस्ताज्योतिस्त्रिष्टुभः, तत् कथं बहुभिरङ्गीकृतः पाठः परिहृतः इत्यपि न बाध्यं, ज्योतिषतीभेदयोर्वच्यमानात्पूर्वोदाहरणेषु तथा यत्कृतमवश्यात् ।

अवोर्वा यद्वात्तनूष्व-

वः प्रियासु यन्नियास्वर्वा ॥” (ऋक्० ८अष्ट० ७अ०

१०म० ११अनु० १३२सू० ५ऋट०) ।

तथा जगतीत्यनुवर्त्तते । एकेन गायत्रेण मध्यमेन
द्वितीयेन उभयतश्च जागताभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन
मध्येज्योतिर्जगती नाम भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“यद्वा यन्नं मनवे संमिमिच्छथु-

रेवेत्काण्वस्य बोधतं बृहस्पतिम् ।

विश्वान्देवां अहं हुव,

इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहोषसा ॥” (ऋक्० ५अष्ट०

८अ० ८म० २अनु० १०सू० २ऋट०) । (न)

(न) मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप्गणत्वोर्लक्षणाद्, मध्ये इति ।—मध्यमः द्वितीयः
पाद इत्यर्थः । उभयतः उभयोः पार्श्वयोः । ततश्च प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानाम् एका-
दशाक्षरत्वे द्वितीयपादस्य च अष्टाक्षरत्वे मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् इति लक्षणम् ।
मध्येज्योतिरिति कण्ठेकाल इत्यादिबदलुक्-समासः । आयेये त—“मध्येज्योतिस्तु
मध्यतः” (१।१४ आ० ६०) इत्युक्तम् । श्रौतककाल्यायनाभ्यामीदृशी मध्येज्योति-
स्त्रिष्टुप् विराड्-रूपाणां पठिता । अस्मिन्निति ।—सायणभाष्यम्—“इंजान-
मिति समर्थं चतुर्थं सूक्तं .....तिस्रः विराड्-रूपाः षकादग्निस्त्रयी-
ऽष्टकश्चेति लक्ष्यलक्षिताः । योऽयं शकपूताख्य ऋषिः अस्मिन् शकपूते स्थितम्
एतदेनः पापं शकपूणां पापकरमायुधं वा भित्ते ऽवे द्विते द्विताक्षरणपरे
अनुकूले सति निगतान् निगन्तव्यान् इननाद्यं नियमेन प्राप्तव्यान् वीरान् शत्रोः
पुत्रादीन् सु सुष्टु इति द्विनस्ति अस्मिन्नृषौ समवेतं यत् पापं तन्मिषस्य
प्रसादेन तदीयेषु शकपु स्तथाय्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः । कदेत्यत आह—अवोः
द्विमिः तर्पयितुः, अवतेरीवादिष उ-प्रत्ययः । तस्य यजमानस्य यज्ञियासु यज्ञाहोष
प्रियासु तनूषु शरीरेषु अर्वा अभिगन्ता मित्रो वक्ष्यो वा यत् यदा अवो रक्ष्यं
घातुं दधाति निदधाति स्थापयति । यदा—यदा अर्वा अभिगन्ता स ऋषिः अचितुः
रचितुः निमस्य वक्ष्यस्य वा यागाहोषु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवो इतिर्लक्षणात्

आत् धारयति तदानीं निवे नचचे आगुक्ते सति तदेनी वीरान् वृत्तीत्यर्थः" इति ।
 अत्र द्वितीयपादस्याष्टाक्षरत्वादन्वेषाच्च त्रयाणां पादानामेकादशाक्षरत्वात् पितृलोका
 मध्येज्यातिस्त्रिष्टुब्ज्यातिस्त्रयो मध्येरुक्ता स्वरारुद्रपा त्रिष्टुबिति मन्यन्म् । मध्ये-
 ज्यातिर्जगतौ सङ्गमयितुमाह, तथा इति ।—जगतीति पूर्ववद्विष्टुब्ज्यातिर्जगतौ ।
 प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानां द्वादशाक्षरत्वे द्वितीयपादस्याष्टाक्षरत्वे च पादचतुष्टय-
 वती मध्येज्योतिर्नाम जगतीति बोधः । श्रौणककात्यायनाभ्यामीदृशी मध्येज्योति-
 र्जगतीज्यातिस्त्रयो मध्येज्यातिस्त्रिष्टुब्ज्यात्वात् अभिहितता, जगतीज्योतिस्त्रयो तु नैव
 ताभ्यामङ्गीकृता इति प्रागेव प्रदर्शितमस्माभिः । यदेति ।—सायणभाष्यं यथा—
 "आद्या इदृती द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् यतोऽटककतो ज्योतिरित्युक्तमप्य-
 सहावान् । हे अश्विनो ! यथा यथा वा येन प्रकारेण मनवे प्रजापतये यजमानाय यथं
 संनिमित्तद्युः संसिक्तवन्तो युवां कृतवन्तो एवेत् एवमेव काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मन यथं
 कर्तुं बोधतमवगच्छतम् । आप च इदृत्प्रातं इदृतां देवानां पतिं देवपुरीहितं विश्वान्
 सर्वान् मित्रादीन् देवांश्च इन्द्राविष्णु च आशुश्चैवसा शीघ्राश्वी ; यथा—ऋष्य शब्दे शीघ्रं
 सर्वत्र शब्दानामौ स्युयमानावश्विनो च अहं इवे आह्वये" इति । अत्र द्वितीय-
 पादस्याष्टाक्षरत्वात् प्रथमद्वितीयचतुर्थानाञ्च द्वादशाक्षरत्वात् मध्येज्योतिर्जगतीच्छब्दः ।
 मुद्रित-ऋक्संहितायान्तु "एवेत् काण्वस्य बोधतम्" इत्यन्तेनाष्टाक्षरेण द्वितीय-
 पादः समाप्तिं गतः "इदृत्प्रातम्" इति तु द्वितीयपादस्य प्रथमांशत्वेन पठितम् इति
 परिदृश्यते । अत्रापि इतो "यदा मध्यमस्त्रेष्टुभः पादो भवति उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री
 तदा मध्येज्यातिर्नाम त्रिष्टुप् भवति" तथा "जगतीत्यनुवर्तनीयम्" इत्यनन्तरञ्च
 "तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती" इति
 पाठान्तरम् । एतादृशी मध्येज्योतिर्जगतौ श्रौणककात्यायनाभ्यां त्रिष्टुबधिकारे
 यवमध्या त्रिष्टुप्नाम्ना पठिता । तथा च "यवमध्या तु मध्यमे" (१६।६८ ऋ०
 प्रा०) इति । भाष्यम्—"आद्यावष्टाक्षरी द्वितीया द्वादशाक्षरः चतुर्थपञ्चमी षष्ठाक्षरी
 सा त्रिष्टुप् यवमध्या ज्ञेया । इदृद्विरभे अर्चिभिः" इति । "मध्ये चेत् यवमध्या"
 (कात्या०) इति । उदाहरणं यथा—"इदृद्विरभे ! अर्चिभिः यज्ञेण देव ! शोचिषा !
 भरहाजी समिधानो यमिष्टा देवस्यः यज्ञ दौदिदि यमत्यायज्ञ ! दौदिदि ॥"
 (ऋक्० ४५८० ८५० ६५० ४५५० ४८५० ७५५०) इति । यथा वा—"सद्यश्चिद्वयस्य
 अर्चतिः परि द्या देवो नैति सूर्यः । त्वेवं इवी दक्षिरे नाम यद्विद्यं, क्वतो इमहं इवी
 ज्येष्ठं इमहं इवः ॥" (ऋक्० ४५८० ८५० ६५० ४५५० ४८५० ९१५०) इति ।
 अत्रार्थं यथा—"एकविंशो यवमध्या महाइदृती आद्यो द्वौ षष्ठो द्वितीया द्वादशाक्षरः

उपरिष्ठाञ्ज्योतिरन्तेन ॥ ५४ ॥

यदा त्रयस्त्रैष्टुभाः पादाः भवन्ति अन्ते च गायत्रस्तदा
उपरिष्ठाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुप् नाम भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“स दृङ्ङोचदभि दृणन्ति वाज-मर्वता स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

त्वे देवता सदा पुरुवसो !, विश्वा वामानि धौमहि ॥”

(ऋक्० ६ अष्ट० ७ अ० ८ म० १० अनु० ८२ सू० ५ ऋ०) ।

तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्धेन गायत्रेण
शेषैश्च जागतैस्त्रिभिरुपरिष्ठाञ्ज्योतिर्जगतीनाम भवति । तत्रो-
दाहरणम् ।—

“अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुना-दित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च, सोमं पिबतमश्विना ॥”

(ऋक्० ६ अष्ट० ३ अ० ८ म० ५ अनु० ३५ सू० १ ऋ०) । (प)

[इति त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः] ।

चतुर्थपद्यमावट्कौ सा यवमध्या महावृद्धी” इति । नाममात्रविरोधस्वीकारे
अत्र पद्ये मध्येज्योतिर्जगत्यादाहरणमत्र सम्भवति, किन्तु एतत्पाठान्तरीयमध्येज्योति-
स्त्रिष्टुब्जादाहरणं कुत्रापि नैव सम्भवति, तथा मध्येज्योतिरिति संज्ञाऽपि न व्युत्पत्ति-
सिद्धा “ततो ज्योतिर्यतोऽष्टकः” इति वचनेन उभयज्योतिरित्येव वक्तुमौचित्यादिति
पाठान्तरं सुचीमिच्छित्वम् ।

(प) उपरिष्ठाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुब्जगत्यधिकारमाह, उपरिष्ठादिति ।—उपरिष्ठात्
अन्ते इत्यर्थः । चाग्नेयेऽपि—“उपरिष्ठाञ्ज्योतिरन्त्यात्” (१।१४ पा० ६०)
इति । श्रौणककाल्यायनाभ्यां “ततो ज्योतिर्यतोऽष्टकः” इत्यनेनैव अस्या अपि
सचरणं कृतं, न तु उपरिष्ठाञ्ज्योतिरिति नाम्ना । उज्यटसायथाभ्यां पुनर्मध्येज्योतिः
उपरिष्ठाञ्ज्योतिः इत्यङ्गीकृतम् । प्रथमादिपादत्रयाचामेकादशाक्षरत्वे चतुर्थपादस्या-
ष्टाक्षरत्वे च पादचतुष्टयवती उपरिष्ठाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुब्जिति सचणार्थः । एतादृशी
अपि पूर्ववत् श्रौणकाद्युक्ता विराड्रूपा त्रिष्टुप्, न तु उपरिष्ठाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुब्जिति
श्राविव व्याख्यातम् । उ दृङ्ङे इति ।—अस्याः सावचभाष्यं यथा—“अदशोति

अतुर्दशर्षं दशमं सूक्तं.....पञ्चमी विराट्कृपा । हे पुरुषवी ! वसुधनासे !
यत्सुभ्यं हवींषि प्रयच्छति स यजमानः दृष्टेचिन् इदेऽपि अतुपुरे स्त्रितं वाजमन्नत्
अर्षताग्नेन अभितृणति दिनस्ति यथा, स यजमानः अक्षिति अचीर्षं यवोऽर्षं
अग्ने धारयति । तथा च सति तुभ्यं हवीर्षां प्रदातारो वयमपि देवता देवे
त्वयि स्थिता विश्वा सर्वा सर्वांश्च नामानि वननीयानि घनानि सदा सर्वदा
धीमहि धारयामः” इति । पूर्ववदिहापि जगतीलक्षणापरिग्रहग्रन्थात्, तथेति ।—
तथा प्रथमादिपादमयाणां द्वादशाक्षरत्वे अन्यपादस्याष्टाक्षरत्वे च पादचतुष्टय-
वतो उपरिष्टाञ्ज्योतिर्जगतीति लक्षणाथेः । श्रौतकक्षाव्यायनाभ्यान् एवैव
उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुविति प्रागुक्तलक्षणेनाभिहितम् । अग्निनेति ।—सायणभार्य
यथा—“अग्निनेन्द्रेणेति अतर्विशत्युचं पञ्चमं सूक्तम्.....उपरिष्टाञ्ज्योतिस्कन्दः अतुर्थ-
पादस्याष्टाक्षरत्वात् यतोऽष्टकस्ततो ज्यातिरिति तल्लक्षणम् । हे आश्वना ! आश्वनी !
आपिना इन्द्रेण वरुणेन विष्णुना आदित्यैः रुद्रेः वसुभिश्च सचामुवा सद्भृती
अवसा सूर्येण च अज्ञोवसा सद्भृती युवां सोमं पिबतम्” इति । अत्र विष्णुना
इत्यन्तो द्वादशाक्षरः प्रथमः पादः, सचामुवा इत्यन्तश्च द्वितीयः, तथा सूर्येण
इत्यत्र व्युद्धेन सूरियेण इति पठनात् तृतीयश्च द्वादशाक्षरः पादः, अतुर्थश्च अष्टाक्षरः
इति उपरिष्टाञ्ज्योतिर्जगती अन्यैरुक्ता उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुविति बोध्यम् ।
अत्रापि “वयस्त्रैष्टुभाः” इत्यत्र “अत्वारो गायत्राः” “गायत्रः” इत्यत्र “त्रैष्टुभः” तथा
“गायत्रेण” इत्यत्र “जागतेन” “जागतैस्त्रिभिः” इत्यत्र च “गायत्रैश्चतुर्भिः” इति
पाठान्तरम् । ततश्च अष्टाक्षरप्रथमादिपादचतुष्के एकादशाक्षरपञ्चमपादे च पञ्चपादा
उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुप् तथा पञ्चमपादस्य द्वादशाक्षरत्वे च उपरिष्टाञ्ज्योतिर्जगतीति
तेषामाशयः । एवंविधा उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुप् श्रौतकक्षाव्यायनाभ्यां केनापि नास्वा
नैवोक्ता ; जगती तु महाहृदती नाम्ना पाठिता, तल्लक्षणे च प्रागैव प्रदर्शिते । अत्र
उपरिष्टाञ्ज्योतिर्जगत्या सदाक्षरं यथा—“नवानां नवतीनां विप्रस्य रोपुषीषाम् ।
सर्वांसामयमं नानारे अथ योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुक्षा अकार ॥” (ऋक० २५८०
५५० १२० २४ अनु० १६१०० १६२००) । सायणभार्यं यथा—“नवानामित्येषा
अधोदश्री महाहृदती अत्वारोऽष्टका जागतश्च महाहृदती इति श्रुतम् । अत्र
अथपि अक्षरांश्च न्यूनानि तथाऽपि व्युद्धेन पूरणीयानि” इति । त्रिष्टुबधिकारे
श्रौतकक्षाव्यायनाभ्यामुपजगती अभिसारिणी विराट्ख्याना विराट्कृपा महाहृदती
प्रथमध्या विराट्पूर्वां पञ्क्त्युतरा वा इत्येते अधिकारिष्टुभः उक्ताः ।
श्रौतक्रीकमुपजगतीलक्षणाकान्तं इन्दस्य काव्याथनेन प्रकरणाभेदात् कदाचित्

त्रिष्टुप् कदाचित् जगती इति विश्ववाक्य उक्तम् । तत्र विराट्स्वपादाः त्रिष्टुप्-
 ष्योतिप्रतीकचयाभिन्नत्वेन चवनध्यासकाङ्क्षयोः परठान्तरीयजगतीष्योतिप्रती-
 कचयाभिन्नत्वेन प्रानिव तेषां लक्ष्यलक्षयानि, प्रदर्शितानि । त्रिष्टानां त्रतुषो लक्ष्यं
 यथा—“हौ चेतु षादशाचरी । प्रायस्योपजगत्वेवा परकास्य तु सा त्रिष्टुप् ॥” (१६।६१
 ऋ० प्रा०) इति । उच्यते भाष्यं—“यदि हौ षादशाचरी भवतः षादशाचरी
 परस्य जगतीप्राये वर्त्तमाना इत्यर्थः, उपजगती नाम वेदितव्या । यथा—सो चिद्
 ष्टिर्थ्यूया सा सचौ । अस्य तु त्रिष्टुभःप्रायस्य सा त्रिष्टुप्नासा वेदितव्या । यथा—
 सनेनि चक्रमजरं विवाडत” इति । “हौ तु जागती यस्याः सा जागते जगती
 चैष्टुभे त्रिष्टुप्” (कात्या०) । उदाहरणं यथा—“सनेनि चक्रमजरं विवाडत
 उत्तानायां दश युक्ता वदन्ति । सूर्यस्य चक्षुरजसेत्याडतं तस्मिन्नापिता भुवनानि
 त्रिधा ॥” (ऋक्० २७८० ३७० १०० २२७० १६५० १४८०) इति । भाष्यं—
 “त्रिष्टा चनादशपरिभाषया त्रिष्टुभः” । अस्यास्य चैष्टुभे त्रिष्टुप्प्राये वर्त्तमानत्वादुप-
 जगतीच्छन्दः । उदाहरणं यथा—“सो चिद् ष्टिर्थ्यूया सा सचौ इन्द्रः शशयूषि
 षरिताभिप्रुच्छते । अववेति सुखयं सुते मधूद्विद्वृणाति वातो यथा वनम् ॥”
 (ऋक्० ७७८० ७७० १००० २७० २३० ४८०) इति । भाष्यं—“त्रिष्टा-
 चतस्रो जगत्स्यः” । ऋषोऽस्याः जागते जगतीप्राये वर्त्तमानत्वात् पूर्ववदुपजगती-
 च्छन्दो बोध्यम् । “वैराजजागतेः पादैर्यो वाचेत्यभिसारिणो” (१६।६२ ऋ०
 प्रा०) । “वैराजो जागती चाभिसारिणो” (कात्या०) । उदाहरणं—“यो वाचा
 विवाचो सुध्रवाचः पुङ्गु सङ्साश्रिवा जघान । तत्तदिदस्य पौंसं गृष्णीनसि पितेव
 यक्षविषो वाडधे शवः ॥” (ऋक्० ७७८० ७७० १००० २७० २३०
 ५८०) इति । भाष्यं—“पञ्चमी चाभिसारिणो” इति । “नवको दशको वा
 खादंकोऽनेकोऽपि त्रिष्टुभः । एकादशाचरथापि विराट्स्थानाऽऽह नाम
 सा ॥” (१६।६२ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यं यथा—“एतदुक्तं भवति
 यथेको नवकः हौ दशको भवतः, एको दशको हौ नवको लभयथापि एकस्त्रैष्टुभः
 हौ चैष्टुभो एकेको इतरी सा विराट्स्थाना नाम वेदितव्या” इति । “नवको
 वैराजस्त्रैष्टुभश्च, हौ वैराजो नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना” (कात्या०) इति ।
 उदाहरणं यथा—“सुधी इवमिन्द्र ना रिषव्यः स्नान ते दावने वसुनाम् । इना हि
 स्वासृजो वदंयन्ति वसुधवः सिन्धुनी न चरतः ॥” (ऋक्० २७८० ६७० २०० १७०
 ११० १८०) इति । भाष्यं यथा—“सुधी इवमित्येकविंशत्युच्यतेकादशं सूक्तं...
 सुध्रिसेकैन्द्रं विराट्स्थानस्येति विराट्स्थाना त्रिष्टुप्” इति । “पूर्वो

दशाक्षरी पादाङ्गुरैऽप्यक्षरान्ध्रः । विराट्पूर्वाङ्गं नामैषा निष्पु पङ्क्त्युत्तरैव वा ॥” (१६।६४ ऋ० प्रा०) इति । “आद्यौ दशकावटकाक्षर्यः पङ्क्त्युत्तरा विराट्पूर्वा वा” (कात्या०) इति । उदाहरणम्—“पुवेन्द्राग्निभ्यामङ्गावि इत्थं श्यं वृत्तं न पुन-
मद्रिभिः । ता सुरिषु श्रवो उडद्रयिं ग्यक्त्सु दिष्टतमिषं ग्यक्त्सु दिष्टतम् ॥” (ऋक्०
४७८० ४७० पू० ६७१० ८६१० ६७०) इति । भाष्यम्,—“इन्द्राग्नीवमिति बहुषं
अनुदंशं सूक्तं.....षष्ठी विराट्पूर्वा आद्यौ दशकावटकाक्षर्य इति परिभाषितत्वात्”
इति । एवं जगत्पञ्चकारि च शौनक-कात्यायनाभ्यां मङ्गासतोऽङ्गती मङ्गापङ्क्ति-
येति द्वे अधिके उक्ते ; यथा—“मङ्गासतोऽङ्गव्यङ्गे व्यूहयोरितयोः सङ्घः । सन्पाते त्वेति
पादान्ते दैववान् साप्तविंशके ॥” (१६।७३ ऋ० प्रा०) इति । “अष्टिनक्षर्यः स्त्री च
षो मङ्गाभृतोऽङ्गती” (कात्या०) इति । “मङ्गापङ्क्तिः षडष्टकाः । षट्को सप्तकः
षट्को दशकी नवकश्च वा” (१६।७१—७२ ऋ० प्रा०) इति । “षट्को सप्तकः
षट्को दशकी नवकश्च, षडष्टका वा मङ्गापङ्क्तिः” (कात्या०) इति । तथैवदा-
हरणे यथा—“आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे, धूमैर्न धावते दिवि ।
तिरस्तमी ददृश ऊर्ध्वांश्वा, श्यावाभ्वरुषो षषा, श्यावा अरुषो षषा ॥” (ऋक्०
४७८० ८७० ६० ४७१० ४८० ६७०) इति । भाष्यं यथा—“षष्ठी मङ्गासतो-
ऽङ्गती षट्काक्षरान्ध्रः पादाः द्वादशाक्षरी द्वौ पादौ सा मङ्गासतोऽङ्गती” इति । अत्र
प्रथमद्वितीययोर्द्वादशाक्षरत्वमन्येषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वमिति मङ्गासतोऽङ्गतीनाम्नोर्यं
अनती । “सैधान उच्ये प्रतना, अभिद्रुहः श्रवोपत, इन्द्र विश्वामिदितिभिः ।
माध्यन्दिनस्य सवनस्य, उन्नहन्ननेय, पिवा सोमस्य वज्रिवः ॥” (ऋक्० ६७८० ३५०
८० ५७१० ३७० २७०) इति । भाष्यं—“प्रेतं ब्रह्मति सप्तर्षे सप्तमं सूक्तं...शिष्टाः
अदृषः षडष्टका मङ्गापङ्क्तयः” इति । इत्थं षडष्टका मङ्गापङ्क्तिजगती तु पिङ्गलेन
पङ्क्त्यधिकारि जगतीपङ्क्तिनाम्ना उक्ता । “सूर्ये विषमासजानि, वृत्तिं सुरावती
गृहे । सो चिद्रु न मराति, नो वयं मरामा-रे षस्य यो जगं हरिष्ठा, मधुत्वा मधुला
चकार ॥” (ऋक्० २७८० ५५० १० २४७१० १८११० १०७०) इति ।
भाष्यं—“कङ्कते इति षोडशर्षे द्वादशं सूक्तं.....सूर्ये विषमिन्वाद्यास्त्रिस्त्री मङ्गा-
पङ्क्तयः षट्को सप्तकः षट्को दशकी नवकश्चेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्” इति ।
तथोद्देशाक्षरचतुष्पादत्वे तु अतिजगतीति ज्ञेयम् । तत्रोदाहरणं यथा—“तमिन्द्रं
ओहवीमि मधवानमुयं, सचा दधानमप्रतिष्कृतं श्रवांसि । संक्षिप्तो गीर्भिरा च यज्ञयो
ववत्तं-द्राये नो विश्वा सुपथा कृषीतु वसी ॥” (ऋक्० ६७८० ६५० ८० १०७१०
८६१० १३७०) इति । भाष्यं—“तथोद्देशाक्षरजगती” इति ।

अथ गायत्र्यादीनां विशेषसंज्ञा ।—

एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयस्य षडक्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री भवति । छन्दोग्रहणे प्रकृते पुनश्छन्दो-ग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् ; तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ज्ञानन्तर-सम्प्रत्ययः स्यात् । तत्रोदाहरणम् ।—

“युक्तेन मनसा, वयं देवस्य ।

सवितुः सवे, स्वर्ग्याय शक्त्या ॥” (११२ वा० स०) । (फ)

(फ) पिष्टुब्जगन्धधिकारं परिसमाप्य गायत्र्यादिछन्दसां शङ्कुमतीसंज्ञकं भेदं दर्शयति, एकस्मिन्निति ।—पञ्चके पञ्चाक्षरे, पादे इति शेषः । सर्वेषामेव छन्दसां यथालक्ष्यमुपात्तेषु पादान्तरेषु पञ्चाक्षरैकपादत्वे च शङ्कुमतीति लक्ष्यम् । तथा च,—“एकस्मिन् पञ्चके तथा । भवेच्छन्दः शङ्कुमती” (११४—१५ पा० छ०) इति । श्रौतक-काल्यायनाभ्यानीदृशो भेदो नाभिहितः । गायत्रीछन्दसः प्रथमाभिहितत्वेन तद्वत्मेव लक्ष्यार्थं दर्शयितुमाह—व्यथेति । शङ्कुमत्याः सर्वेछन्दो-गतत्वं प्रतिपादयति, छन्दोग्रहणे इति ।—सूत्रे छन्दः इति पदानुपादानेऽपि प्रकरणा-देव छन्दःप्रतीतेः पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं छन्दोमात्रेषु शङ्कुमतीति ज्ञापनार्थं पुनश्छन्दोग्रहणमित्यर्थः । तदेव समर्थयते, इतरथेति ।—अनन्तर-सम्प्रत्ययः ज्ञानन्त्येज्ञानं पिष्टुब्जगन्धधिकारात् परत्वात् तत्तद्विषयमावगता शङ्कु-मतीति प्रतीतिरित्यर्थः । युक्तेनेति ।—अस्या महीधरभाष्यं यथा—“गायत्री, तृतीयः पादः पञ्चाक्षः तेन शङ्कुमती, तदुक्तं पिङ्गलेन—एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्शमाना वयं यजमाना युक्तेन इन्द्रिषेभ्यो नियमितेन एकाग्रैश्च मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाथ कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्मः इति शेषः” इति । अत्र मनसा इत्यन्तः षडक्षरः प्रथमः पादः, देवस्य इत्यत्र देवसिच इति पठित्वा द्वितीयः पादः पूरणीयः, तथा शक्त्या इत्यत्र शक्तिया इति पठित्वा चतुर्थोऽपि षडक्षरः कर्त्तव्यः । तृतीयस्य षड्वाक्षर इति शङ्कुमतीलक्ष्यवतीसं गायत्री । केचित्सु वयमित्यन्तः सवे

षट्के ककुम्भती ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु कन्दो-
मात्रं ककुम्भती नाम भवति । (ब)

त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदा श्रायन्ती पादौ बह्वक्षरौ, मध्यमोऽल्पतराक्षरः, तदा
अणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । अयमर्थः,—
श्रायन्ती पादावष्टाक्षरौ, मध्यमस्त्राक्षरः, एवं त्रिपात् गायत्री
पिपीलिकमध्या नाम भवति । एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि

इत्यन्तश्च षटाक्षरः पादः अपरः पञ्चाक्षर इति शङ्कुमतीत्वं मन्वन्ते । एतन्मते
षटाक्षरविपादत्वे पञ्चाक्षरैकपादत्वे च शङ्कुमतीति बोद्धव्यम् । शङ्कुमत्यनुष्टुभो
यथा—“पितृं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् । सख्यं त्रितो व्योजसा हवं
त्रिपर्वनर्दयत् ॥” (ऋक्० २५८० ५५० १५० २४५५० १८०५० १८००) इति ।
अथाद्यपादस्य पञ्चाक्षरत्वादन्येषाञ्च षटाक्षरत्वात् शङ्कुमत्यनुष्टुभित्वं
बोद्धव्यम् । श्रौतकादिभिः शङ्कुमत्या अनुष्टुभोऽपि तद्वत्त्वकं कन्दः अनुष्टुभगर्भोऽपि
द्वितम् । भाष्यकारेषामपि तद्वत्त्वकं समर्थितम् ; तथा च भाष्य—“पितृं न्वित्येकादश-
सटमं सूक्तम् भागस्यमन्नदेवताकं गायत्रम् आद्यानुष्टुभगर्भा उच्यन्ते आद्याः पञ्चकः
तथोऽपि अनुष्टुभगर्भा इत्युक्तत्वात्” इति । तद्वत्त्वकञ्च उच्यन्तेऽपि एव प्रदर्शितम् ।
अन्येषाञ्च उदाहरणानि पूर्वरीत्या स्वयं समर्थनीयानि ।

(ब) सर्वेऽप्येकान्तां ककुम्भतीति विशेषज्ञानाच्च, षट्के इति ।—षट्के
षडक्षरे, पादे इति शेषः । सर्वेषु कन्दःषु अस्त्राक्षरान्वितपादान्तरत्वे षडक्षरैक-
पादत्वे च ककुम्भतीति लक्षणम् । चाप्येककन्दःसारे ईष्व केवलमीदृक्कन्द-
उक्तं, यथा—“षट्के कन्दः ककुम्भती” (१।१५ आ० ६०) इति । श्रौतकादि-
भिश्च ईदृशं कन्दोऽपि न ज्ञतं, भाष्येऽपि अस्त्राः समुल्लेखी न दृश्यन्ते । उदाहरण-
मपि नैव सुघटम् । अत्र पादद्वयस्याष्टाक्षरत्वे एकपादस्य षडक्षरत्वे च ककुम्भती
नायतीति बोध्यम् । एतेन षडक्षरैकपादोपलक्षितानामपि पादनिष्पत्त्यादिनायतीणां
(१।११—१५ पि०) सूत्रोक्तानां ककुम्भतीभिन्नविषयत्वमेव बोद्धव्यमिति दिक् ।
एवमुच्यतेऽपि गायत्रीनामपि ककुम्भतीत्वं श्रेयम् ।

मध्यमे पादे पिपीलिकामध्या सिध्यति । यत्किञ्चिन्नपिपाच्छन्दो
लघुमध्यमेपादं, तत् सर्वं पिपीलिकामध्यमुच्यते । (भ)

(भ) त्रिपाच्छन्दां मध्यपादीयाक्षरसङ्ख्यावैशिष्ट्येन पिपीलिकामध्या इति विशेषाभिधानमाह, त्रिपादिति ।—त्रिपात् पादत्रयवती गायत्री, अतिशयेन अथ अष्टिष्ठं लघ्वक्षरपादं मध्यं मध्यस्थितं यस्याः सा लघुमध्यपादा सती इत्यर्थः, पिपीलिकामध्या नाम भवति । तथा च—“त्रिपादष्टिष्ठमध्या स्यात् सा पिपीलिकामध्या” (३।१५ पा० छ०) इति । गायत्रीगतदृष्टान्तेन विशेषं समर्थयते, अयमर्थ इति ।—प्रथमतोयपादयोरेटाक्षरत्वे द्वितीयपादस्य त्र्यक्षरत्वे चतुरक्षरत्वे पञ्चाक्षरत्वे वा त्रिपाद्गायत्री पिपीलिकामध्या इति लक्षणम् । अत्र त्र्यक्षर इति अस्याक्षरोपलक्षणार्थम् । इषी गायत्रीति यदक्तं तदपि सर्वच्छन्दसामुपलक्षणार्थमेव, तत्र दर्शयति,—यत् किञ्चिदिति । शौनक-कान्वायनाभ्यां गायत्र्याः पङ्क्त्यादिसंख्यायाश्च पिपीलिकामध्यात्वं नाभिहितम् । पिपीलिकामध्यापदव्युत्पत्तिमाह,—“अथ पिपीलिकामध्याया निर्वचनं वक्तुं पिपीलिकाशब्दस्य निर्वचनमाह—पिपीलिका पेलतेर्गैतिकर्मणः” (३।१ देव० ब्रा०) । भाष्यं—“न ह्यसी अथमप्युदात्ते । इदानीं तच्छन्दोनिर्वचनं दर्शयति—पिपीलिकामध्येष्वीपमिकम्” (३।१० देव० ब्रा०) । भाष्यं—“पिपीलिकानाम उभयतः स्यूतो मध्ये कश्चः उद्विज्जः प्राणिविशेषः, तन्मध्यमिव मध्यं यस्याः सा तथोक्ता । मध्यमपदलोपी समासः । तस्यास्तन्मध्यत्वमनुकस्य एकादशिणीः परः षट्कसनुशिरा मध्ये चेत् पिपीलिकामध्येत्युक्तम्” इति । एषामुदाहरणानि उक्तिज्ञता न दर्शितानि यथाप्राप्तमध्याभिः कतिचित् प्रदर्शयन्ते । तत्रोचिहो यथा—“इरी यस्य सुयुजा विव्रता वैरवंतान् शिपा । उभा रजी न केशिना पतिदंम् ॥” (ऋक्० ८४८० ५४० १००० ८४०० १०५०० १४००) । अस्याः सायणभाष्यं यथा—“नाम्ना सुमित्रो युषतो दुर्मिनः सः ऋषिः, इरी यस्य सुयुजा वज्रं यश्के इति हे पिपीलिकामध्ये एकादशषट्कैवाद्शकी षीषिहो” इति । “एकादशाक्षरी च द्वी मध्ये चैकः षडक्षरः । उद्विक् पिपीलिकामध्या इरी यस्येति दृश्यते ॥” (१।११ ऋ० ब्रा०) इति । “मध्यसेत् पिपीलिकामध्या” (आत्वा०) इति । पिपीलिकामध्यायाः अनुष्टुभः उद्वत्याश्च उदाहरणं (३।१५ पि० तथा ३।१६ पि०) सूत्रटीकायां द्रष्टव्यम् ।

विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघुचरौ, मध्यमश्च बह्वचरः सा गायत्री यवमध्या नाम भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् । (म)

ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेनाक्षरेण न्यूनेन सा निचृत् इति विशेषसंज्ञां लभते एकेनाधिकेन भुरिगिति । एव-

(म) पूर्ववदपरां विशेषसंज्ञामाह, विपरीतेति ।—वेपरी-श्चात्र पूर्वतृतीया-विष्टमध्याया एव बाध्यम् । ततश्च विपरीता बह्वचरमध्यपादा इत्यर्थः । पूर्वत्र यथा अल्पाक्षरमध्यपादत्वे पिपीलिकमध्या अत्र तथा बह्वचरमध्यपादत्वे यवमध्या इति लक्षणार्थः । तथा च—“विपरीता यवमध्या” (१।१६ आ० छ०) इति । श्रौतक-कात्यायनाभ्यां मध्यपादस्य दशक्षरत्वे यवमध्येति कथितम् ; यथा—“आद्यन्तौ सप्तकौ यस्या मध्ये च दशको भवेत् । यवमध्या च गायत्री समुन्व इति दृश्यते ॥” (१६।२४ ऋ० प्रा०) इति । “दशकश्चेदयवमध्या” (कात्या०) इति । इत्थौ पूर्ववत् गायत्रीगतलक्षणमन्याः प्रतिपाद्य सर्व-ऋन्दमानेषु यवमध्यात्वं प्रतिपादयितुमाह—एवमिति । श्रौतक-कात्यायनाभ्यामु केवलं गायत्र्यास्त्रिष्टुभ्य यवमध्यात्वमुक्तं, न तु पिङ्गलवत् सर्वेषामेव ऋन्दसां, तत्र यवमध्यानावयवा लक्षणं प्रागेव प्रदर्शितं, त्रिष्टुभस्तु—“यवमध्या तु मध्यमे” (१६।६८ ऋ० प्रा०) इति । “मध्ये चेदयवमध्या” (कात्या०) इति । उन्वटेन—“वृद्धिरथे षर्षिभिः” (ऋक्० ४४७० ८५० ६५० ४५५० ४८५० ७५०) इत्यादिना यदस्या लडाक्षरत्वं प्रदर्शितं, तच्च सायणेन महावृद्ध्या लडाक्षरत्वेनोक्तं, तच्च प्रदर्शितमेवास्माभिः (१।५४ पि०) सूत्रे पाठान्तरीयोपरिष्ठाज्ज्योतिर्गत्याः टीकायामिति । समुन्वे इति ।—अस्याः सायणभाष्यं यथा—“स मुन्वे यो वसुनामित्येषा तु यवमध्या गायत्री पवमानः सोमी देवता । तथा आनुकम्यते.....स मुन्वे गायत्री यवमध्येति । स सोमः मुन्वे अभिसुषुवे ऋत्विग्भिः । यः सोमः वसुनां जनानाम् आनेता यस्य रायां रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायी गावस्तेषामानेता । यस्य इजानाम् अज्ञानाश्च यस्य सोमः सुचितीनां सुनिवासानां श्रीभर्गमनुष्ययुक्तानां गृह्णाथान् आनेता विद्यते सोऽभिर्भुतो-ऽभूत्” इति । एवमन्वेषान्मुदाहरणानि लयनमुसन्वेयानि ।

सुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्र निचृद्गायत्र्या उदा-
हरणं यथा ।—

“यः शुक्रः इव सूर्यः, हिरण्यमिव रोचते ।

श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥” ऋक्० १७४० ३७० १म०
८अनु० ४३सू० ५ऋ०) ।

भुरिगायत्र्या उदाहरणं यथा ।—

“परिधामानि यानि ते, त्वं सोमासि विश्वतः ।

पवमान ऋतुभिः कवे ! ॥” (ऋक्० ७७४० २७०
१म० ३अनु० ६६सू० ३ऋ०) । (य)

(य) गायत्र्यादिच्छन्दसाम् एकाक्षरन्यूनधिकत्वे निचृत्-संज्ञां भुरिक्-संज्ञाश्च दर्शयति, ऊनाधिकेनेति ।—एकेन एकसङ्ख्याकाक्षरेण, ऊनाधिकेन न्यूनैर्वाङ्गितेन च इत्यर्थः, ऊनाधिकत्वञ्चात्र यथाक्रमं बोद्धव्यम् । इतो गायत्रीति यदुक्तं तत् सर्वेषामेव छन्दसामुपलक्षणाद्यर्थेनेति प्रदर्शयितुमाह, एवमिति ।—तत्रच सर्वेषामेव छन्दसां स्मृत्यलक्षणलक्षितानामेकाक्षरन्यूनत्वे निचृत् एकाक्षराधिक्ये च भुरिगिति विशेषसंज्ञा भवेदिति सूत्रार्थः । तथा च—“निचृ (इ) टैकेन वाङ्गिता भुरिगेके-नाधिकेन” (१।१६ आ० छ०) इति । “एकद्वूनाधिका सैव निचृद्वूनाधिका भुरिक्” (१७।१६ ऋ० प्रा०) इति । उल्लटभाष्यं यथा—“एकेन ऊना निचृद्ववति एकेन नाधिका सा भुरिक् भवति । यः शुक्र इव सूर्यो निचृत् । परिधामानि यानि ते भुरिक्” इति । एतयोर्भुरिक्पदस्य निर्वचनं यथा—“तथा एकाक्षराधिक्ये संज्ञान्तरमाह—“भरणात् भुरिज उच्यते” (१।२१ दैव० ब्रा०) । भाष्यं यथा—“एकाक्षरेण भरणात् चतुर्विंशत्यात्मगायत्र्यादाविति शेषः” इति । निचृत्-पदस्य व्युत्पत्तिस्तु (१।१० पि०) टीकायां प्रागेव प्रदर्शिता इति । य इति ।—भाष्यं यथा—“कट्टुद्रायैति नववर्षमष्टमं सूक्तं...घोरपुत्रः कख-ऋषिः गायत्रीच्छन्दः । यो ह्यद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्य इव दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते यथा सर्वेषां प्राप्तिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा ह्यद्रीऽपि, स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठो वसुः निवासहेतुश्च” इति । अत्र सूर्य इत्यत्र सूरियः इत्यक्षरव्युत्पन्नं पादपूरणम् । श्रेष्ठो देवानां भुरिगित्यत्र एकाक्षरन्यूनत्वेन निचृत्-संज्ञकीयं गायत्री । भुरिगायत्र्या उदाहरणं यथा परिधामानोति ।—सायणभाष्यं यथा—“पवत्येति त्रिंशद्वर्षं षष्ठं

द्वाभ्यां विराट्-स्वराजौ ॥ ६० ॥

ऊनाधिकग्रहणमनुवर्तते । द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधि-
काभ्यां गायत्री यथाक्रमं विराट्-स्वराट्संज्ञिका भवति । एव-
मुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्र विराड्गायत्रया उदाहरणं
यथा ।—

“प्रवता हि क्रतूना-मा हा पदेव गच्छसि ।

अभक्षि सूर्ये सचा ॥” (ऋक्० ३५४० ६५० ४म०
३अनु० ३१सू० ५ऋ०) ।

स्वराड्गायत्रया उदाहरणं यथा ।—

“जोषा सवितर्यस्य ते, हरः शतं सर्वा अर्हति ।

पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥” (ऋक्० ८५४० ८अ०
१०म० १२अनु० १५८सू० २ऋ०) । (र)

सूक्तं...त्वं सोम सूर इत्येषानुष्टुप् शिष्टा गायत्रः । हे सोम ! यस्मात् ते
त्वदीयानि धामानि तेनांसि परितो वर्धन्ते, अत एव हे पवमान ! पूयमान !
हे कवे ! क्रान्तकर्मन् ! हे सोम ! त्वद्यत्तुभिः वसन्तादिकालविशेषैः सद्
विश्रुतः सर्वतोऽसि भवसि । अहोरात्रो यत्र यत्र व्याती तत्र तत्र वसन्तादिकालो-
पाधिकः सोमस्तिष्ठति तयोस्तदधोगत्वादित्यर्थः” इति । अत्र द्वितीयपादस्य
नवाक्षरत्वात् भुरिक्-संज्ञकेयं गायत्री ।

(र) सर्वच्छन्दसां द्वाक्षरन्यूनाधिकत्वे विशेषानिधानाय सूत्रान्तरसंवतार-
यति, द्वाभ्यामिति ।—द्वाभ्याम्, अक्षराभ्यामिति शेषः । पूर्वसूत्रात् वचनविपरि-
णामेन ऊनाधिकपदमधिकसंख्यमित्यत आह, ऊनेति ।—स्वस्यस्यस्यस्यस्यस्य-
गायत्रादिसर्वच्छन्दःसु पादाक्षराणां द्वाक्षरन्यूनत्वे विराट्संज्ञा तथा द्वाक्षराधिक्ये
च स्वराट्संज्ञा भवेत् इति सूत्रार्थः । अतुर्विश्वस्यक्षरा गायत्री चेत् द्वाविंशत्यक्षरा
तदा विराड्गायत्री यदा च सड्विंशत्यक्षरा तदा स्वराड्गायत्रीति निष्कर्षः । उक्तञ्च
—“द्विहीना च विराड्भवेत् । स्वराट् द्वाद्वाभ्यामधिकम्” (३।१६—
१७ आ० ६०) इति । गायत्रीति सर्वच्छन्दसामुपलक्ष्यार्थं, तदेव दर्शयति,
एवमिति ।—उष्णिगादीनामपि विराट्-स्वराट्-संज्ञा तथैवेति भावः । उक्तञ्च—

“विराजत्तरङ्गाङ्गाङ्गां वा विषये स्थिताः । स्वरान् एवं पूर्वस्य वाः काशेवं
 गताः ऋचः ॥” (१७।१० ऋ० प्रा०) इति । व्याख्यानस्य यथा—“हाभ्या-
 म्छराभ्यां वा ऋचः अथिक्वा न्यूना वा विषये मध्ये स्थिता उत्तरस्य पूर्वस्य च छन्दसः,
 विराजः ता आङ्गतरस्य । स्वरान्ः पूर्वस्ये । यथा षड्विंशत्यक्षरा ऋचो गायत्री-
 प्राये स्वरान्गो गायत्री भवन्ति, उच्चिक्प्रायेच विराज उच्चिक्चो भवन्ति ।
 र्थथा—जीषा सवितर्यस्य ते इति स्वरान्गायत्री । अतिथिं मानुषाणामिति विराङ्ग-
 षिक् । उत्तरमापि याः काशेवंगता एता एव ऋचो भवन्ति” इति । प्रवतेत्यादि ।—
 सायणभाष्यं—“कथा नश्चिव इति पञ्चदशर्षे दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षमेन्द्रं
 गायत्रम् । हे इन्द्र ! त्वं कर्तुर्ना कर्ष्यणां यजनानां सम्बन्धिनः प्रवता प्रवतः
 प्रवचान् देवान् पटेव पटानि खल्लोयानि स्थानानोव आगच्छसि हि आगतो
 भवसि खल्लु हेति पूरणः । हे इन्द्र ! त्वाम् अहं सूर्ये सूर्येण सचा
 सङ्ग अमधि भजे” इति । अत्र हाविंशत्यक्षरत्वात् विराङ्गायत्रीच्छन्दः ।
 जीवेति ।—अस्याः सायणभाष्यं—“सूर्यमिति पञ्चर्षे सप्तमं सूक्तं सूर्यपचस्य
 अष्टुःसंज्ञस्यायं सूर्यदेवस्य गायत्रम् । हे सवितः ! सर्वस्य प्रेरक सूर्य !
 जीष अस्मत्सुत्यादिकं सेवस्व यस्य ते तव हरः रसहरणशीलं तेजः शतं सवान्
 अङ्गन् यज्ञान् प्रति अर्हति धीम्यं भवति, यथा—प्रकाशनादिद्वारा पूजयति,
 स त्वं नोऽस्मान् पतन्त्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणायाः दिद्युतः बन्ध-
 नानैतत् द्योतमानायाः शक्तेरायुधात् पाङ्गि रच” इति । गायत्र्यासप्तविंशत्य-
 क्षरान्कलेऽपि अत्र षड्विंशत्यक्षरत्वात् स्वरान्गायत्रीत्वम् । विराङ्गुषिक् यथा—
 “अतिथिं मानुषाणाम् सूक्तं वनस्यतीनाम् । विप्रा अग्निमवसे प्रवमोडते ॥”
 (ऋक्० ६।४८० २४० ८म० ४ अगु० २३०० २५५०) इति । भाष्यम्—“इन्द्रिषेति
 मिश्रहृषं तृतीयं सूक्तं व्यश्रुपुत्री विश्वमना ऋषिः उच्चिक्छन्दः” इति । अत्र “अतु-
 षाङ्गिभिः” (१।२२ पि०) इत्यनेन विहितयाः उच्चिक्छन्दः अतुषेपादस्य पञ्चाक्षरत्वात्
 द्वाक्षरस्यूनत्वमिति विराङ्गुषिक् । स्वरान्गुषिक् यथा—“अश्विना घर्मं पातं हार्दान-
 नहर्दिवानिहतिभिः । तन्नाथिषे नमो यावापृथिवीभ्याम् ॥” (३८।१२ वा० स०) इति ।
 भाष्यं—“स्वराङ्गुषिक्” इति । विराङ्गुषुप् यथा—“अवादासि सङ्गमाना सङ्ग-
 स्वारानीः सङ्गस्य पृतनायतः । सङ्गस्यवीर्यासि सा मा जिन्व ॥” (१३।२६ वा० स०)
 इति । भाष्यं—“सविहृष्टेष्टकादेवत्या विराङ्गुषुप्” इति । एवमन्येषामपि उदा-
 हरणानि श्रेयानि । श्रौतकेन तु हाभ्यां त्रिभिःसुभिः पञ्चभिर्वा अक्षरेभ्यः गायत्र्याः
 विराट्छंभका एव इत्यक्तं, यथा—“याः अश्विषुपादास्तु गायत्री ऋगवां गताः ।

आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रति-
पत्तव्यम् ? किं गायत्रो स्वरान् उत उष्णिक् विराट् ? इति ।
एवं सन्दिग्धे छन्दसि आदिभूतात् पादाद्वर्णयः कर्त्तव्यः ।
यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा गायत्रेऽवासी । अथोष्णिक्-
स्तदाऽष्णिगिति । एवं सर्वत्र । (ल)

अक्षरैर्बहुभिस्तास्तु गायत्रो उपधारयेत् ॥” (१७१८ ऋ० प्रा०) इति । तारादिभ्यादि
बह्व्यः संज्ञा च तेन तत्र कथिताः, यथा—“ताराट् विराट् स्वरान् सप्तान् स्वयंश्री
परमेष्ठी । प्रतिष्ठा प्रथमवृत्तं षष्ठा श्रुतं जीवं पयः ॥ त्रयमर्थोऽत्राऽश्वोऽन्वु वाव्यां-
श्वोदकमुत्तमम् ॥” (१७१९ ऋ० प्रा०) इति । तथा मा प्रमा प्रतिमा उपमा
समा च इति पञ्च छन्दांस्वपि पिङ्गले न दृश्यन्ते, श्रौतकेन तान्युक्तानि यथा—“मा
प्रमा प्रतिमोपमा समा च चतुरक्षरात् । चतुरक्षरमुद्यति पञ्च छन्दांसि तांनि च ॥”
(१७२३ ऋ० प्रा०) इति, तथा मादिच्छन्दसानक्षरान्वले विराट्कृपाः
द्विर्धिकादथोऽपि पिङ्गलेन नोक्ताः ; ते च यथा—“द्विर्धिका सर्धिका मर्धिका सर्वनामा
विराट्कामा । ट्क्षरादीनि मादीनां वेराजान्वनुचक्षते ॥” (१७२४ ऋ० प्रा०)
इति च । एतेन गायत्रादीनि छन्दांसि वैदिकप्रकारे पिङ्गलेन उक्तानि मादीनान्
ऋष्युल्लेखाभावात् वेदे नोक्तानि, तांनि च कल्पितानीव मन्यन्ते । चतुरक्षरं छन्दः
मा इति, ततश्चतुरक्षरद्वया अष्टाक्षरतया अष्टाक्षरं प्रमाणान् छन्दः, ततोऽपि चतु-
र्द्वया द्वादशाक्षर प्रतिमा छन्दः, पूर्वरीत्या षोडशाक्षरं छन्दः उपमा, विंशत्यक्षरञ्च
समा छन्द इति श्रेयम् । मादीनां षडक्षरान्वले विराट् मा द्विर्धिका नाम षडक्षरं
छन्दः, तथा सर्धिका विराट्प्रमा षडक्षरं छन्दः, मर्धिका विराट्प्रतिमा द्वादशाक्षरं
छन्दः, सर्वनामा विराट् उपमा चतुर्दशाक्षरं छन्दः, विराट्कामा विराट्समा अष्टा-
दशाक्षरं छन्दः इत्यायातम् । तैत्तिरीयेऽप्युक्तं—“मा छन्दः, प्रमा छन्दः, प्रतिमा छन्दः,
अक्षीविच्छन्दः, पञ्क्तिच्छन्दः, उष्णिक्छन्दः इहती छन्दः, अनुष्टुप् छन्दः, विराट्
छन्दः, गायत्री छन्दः, त्रिष्टुप् छन्दः, जगती छन्दः, शुचिबी छन्दः, अक्षरिचं छन्दः,
थीच्छन्दः, समा छन्दः, नक्षत्राक्षि छन्दः, जनच्छन्दः, वाक्छन्दः, ज्ञपिच्छन्दः, द्विरक्षं
छन्दः, गौच्छन्दः, अजा छन्दः, अन्नच्छन्दः” (४।१।७) इति ।

(ल) श्रौतसूत्राच्छन्दसानक्षरान्वुनाधिकोऽपि निचदादिविशेषसंज्ञाविधानान्

देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते—सन्दिग्धे छन्दसि देवता-
देशे निर्णयः कर्त्तव्यः । आदिग्रहणं स्मरादिपरिग्रहार्थम् ।
कस्य छन्दसः का देवता ? यथा निर्णयः कर्त्तव्यः इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । (व)

एकत्र लक्ष्यद्वयप्रवेशे किं नाम छन्दः इति गिरुपयिष्यन्नाह, आदितः इति।—आदितः
आदिभूतान्, पादादिति शेषः । गायत्री स्मराट् उत उर्षिक् विराडिति सन्देहे
षिण छन्दसा प्रथमः पादः निबद्धः तद्देव छन्दः तत्र इति मन्त्रव्यम् । तथा चीकृत्—
“आदिपादाभिन्नयः स्वान्” (१।१७ आ० छ०) इति । “आकृतिर्व्यंपदेशानां
प्राय आदितः आदितः” (१।८४ ऋ० प्रा०) इति ।

(व) अपरमपि सन्दिग्धच्छन्दानिरूपणोपायं दर्शयितुमाह, देवतादित इति ।
—देवता मन्त्रान्भूता अग्रादिकाः, तथा च याज्ञवल्क्यः,—“यस्य यस्य च मन्त्रस्य
उद्दिष्टा वा च देवता । तदाधारं भवेत्तस्य देवतं देवतोच्यते ॥” इति । तथा
—“अथातो देवतं तद्ग्रामि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते,
सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषियंस्थां देवतायामार्थपत्न्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते
तद्देवतः स मन्त्रो भवति । तास्त्रिविधा ऋचः परीचकृताः प्रत्यचकृता आप्यात्स्विक्यश्च”
(७।१० १।१० १।१०) इति । भाष्यं यथा—“यदर्थं वस्तु कामयमानः ऋषिः यस्यां
देवतायाम् अभिष्टुतायाम् आर्थपत्न्यम् अर्थपतिभावमात्मनः इच्छन् अमुष्याः देवतायाः
प्रसादेनाहममुष्यार्थम् पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरीषाय स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवत
एव स मन्त्रो भवति” इति । देवतादितः मन्त्राणां देवतादिज्ञानादित्यर्थः,
सन्दिग्धच्छन्दोनिर्णयः कर्त्तव्य इति शेषः । वैदिकमन्त्रेषु यथा छन्दसामवश्यमेव
तथा देवतादीनामपि । उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन—“आर्थं छन्दस्य देवत्यं विनियोगस्तथैव
च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥” इति । “कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता
वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्हूयते, देवतामविज्ञाय यो जुहोति
देवताकस्य हविर्न जुषन्ते । स्नाप्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतः सोऽस्मिन् षीके
देवैरपीयते । तस्याश्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवता-
ज्ञानात् मन्त्रार्थमपि न जानीति ॥” इत्यनुक्तमपि कीदृशं न केवलं मन्त्राणां देवता-
ज्ञानात् छन्दोज्ञानमेव, अपि तु मन्त्रप्रयोजनसाफल्यमपि इति प्रतीयते ।

अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो
विश्वेदेवा देवताः ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता
वेदितव्याः । तत्र सन्दिग्धे छन्दसि यद्याग्नेयं तदा गायत्री,
यदि सावित्रं तदोष्णिकं । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव छन्दःसु
निचृद्भरिजी तथा विराट्-स्वराजौ च दृश्येते, न लौकिकेषु ।
अतो लौकिकपक्षे सन्देहाभावान्निर्णयनिमित्तभूता देवतादयो
नेष्यन्ते । (३)

ततश्च अवश्यमेव देवता वेदितव्या इत्यायातम् । सर्वेषु मन्त्रेषु तत्रादेवतैव छन्दसां
विज्ञापिका सन्देहनिराकरणञ्च देवतानिरूपणादिव इति तात्पर्यार्थः । उक्तञ्च
—“सन्दिग्धी देवतादितः” (३।१७ पा० छ०) इति । स्वरादिपरिग्रहार्थं
षड्जादिसप्तस्वरपरिग्रहार्थम् ।

(३) गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां देवतानिरूपणायाश्च, अग्निरिति ।—देवता
अग्निरेत् गायत्री, सविता चेत् तदा उष्णिकं इत्याद्यर्थः । तथा चोक्तं—“छन्दसां
देवताः क्रमात् । अग्निः सूर्यः शशी जीषी वरुणसेन्द्र एव च । विश्वेदेवाश्च”
(३।१७—१८ पा० छ०) इति । “देवतां छन्दसामश्च वक्ष्यते तत उत्तरम् ।
अग्नेर्गायत्र्यादीनि हे भक्त्या देवतमाहृतुः ॥ सप्तानां छन्दसाश्चौ ॥” (१७।२०
श्ल० प्रा०) इति । भाष्यम्—“अग्नेर्गायत्र्याभवत् सयुग्नेत्यारभ्य हे ऋषौ छन्दसां भक्त्या
देवतमाहृतुः सप्तानां, तस्मादग्नेर्गायत्री भवति, सावित्री उष्णिकं, सोमो अनुष्टुप्,
इन्द्रो षड्जम्, मेवावरुणो विराट्, ऐन्द्री विष्टुप्, वैश्वदेवो जगती” इति ।
“अथातश्छन्दीदेवता गायत्र्या अग्निः उष्णिकः सविता अनुष्टुभः सोमः इन्द्रो षड्जस्यतिः
प्रज्ञोर्वरुणः विश्वेदेवाः इन्द्रः जगत्याः विश्वेदेवाः विराजो मित्रः स्वराजो वरुणः
अतिच्छन्दसः प्रजापतिः विश्वेदेवः वायुः द्विपदायाः पुरुषः एकपदायाः ब्रह्मा । सर्वा
ऋचः आप्तेव्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि
ब्राह्मणाणि च, न्वाङ्गाकारस्याग्निः वषट्कारश्च विश्वेदेवाः” (अनुष्टु०) इति ।
“त्याह्वतीनाश्च सर्वेषाम् आर्षंश्चैव प्रजापतिः । गायत्र्याण्यनुष्टुप् च इहती पञ्चस्तिरेव
॥ विष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥ अग्निर्वायुश्च सूर्यो इहस्यतिरेपः

प्रतिः । इन्द्रश्च विचेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥” (संवत्सः) इत्यादी च
 किञ्चित् अन्वयऽपि दृश्यते । सर्वमेतत् स्फुटमुक्तं देवतब्राह्मणे यथा—“अग्नेर्नायत्रा-
 भवत् सयुग्वीश्विहया सविता सम्भभूव अगुष्टुमा सीमा उक्थेर्मेघस्थान्
 उहस्यतेर्भवति वाचनाभवत्” (१।७) इति । भाष्यं यथा—“अग्नेः
 सयुग्व्वा सहायभूता गायत्री अभवत् । प्रजापतेर्मुखात् देवतासु मध्ये अग्नि-
 रजायत, कृन्दःसु मध्ये गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयक—
 ‘प्रजापतिरक्षामयत प्रजायेय’ इति । स मुखतस्त्रिषु निरभिनीत । तमग्निर्देवताया
 असृजत गायत्री कृन्दसः इति । यद्वा—सयुग्व्वा इत्युत्तरत्र सम्बध्यते । अग्नेः
 भक्तायात् गायत्री अजायत इत्यर्थः, तथा उश्विहया उश्विक्कृन्दसाः सप्त
 सयुग्व्वा सप्त युग्यमाना ककुप् सविता देवः सम्भभूव तस्मात् प्रजापतेर्त्यजे ;
 तथा उक्थेः मन्त्रैः मघस्थान् तेजस्वी सीमः अगुष्टुमा अगुष्टुपकृन्दसा सार्धं तस्मादेव
 प्रजापतेरजायत । तथा उहस्यतेर्वाचं वाचं उहसीकृन्दः अभवत् अक्षरत्
 अगच्छत् । उहस्यत् सार्धं उहस्यतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्त्यजे अजायत इत्यर्थः । अथ
 द्वितीयं मन्त्रमुदाहरति—“विरास्त्रिवावरुणधीरभिशीरिन्द्रस्त्रिष्टुवेह भागोऽङ्गः ।
 विश्वान् देवान् जनत्या विवेश तेन चाकृतकृषथो मनुष्याः” (१।८ देव०
 ब्रा०) इति । भाष्यम्—“अपि च निवावरुणधीर्देवधोः विराट् कृन्दः अभिशीः
 प्राप्ताश्रया आसीत् । अथ इन्द्रस्य त्रिष्टुपकृन्दः अङ्गी भागः माध्यन्दिनसवनाख्यशा-
 भूत् । तथा जगतीकृन्दः विश्वान् देवान् आ विवेश प्रविष्टा । तेन अन्यादि-
 देवताकेन गायत्र्यादिकृन्द-उपनिबद्धेन कृषथो मनुष्या मरणशीला मानवाश्च
 चाकृताः अकृपिरे कृताः सृष्टा आसन्नित्यर्थः । अतो गायत्र्या अन्यादि-
 देवताकेन गायत्र्यादिकृन्द इत्युक्तं भवति । अद्योपरितनानां कृन्दसां देवता-
 नाह—“प्राजापत्या अतिकृन्दसी विष्कृन्दसी वायुर्देवताः । पुरुषो द्विपदानां
 देवतं ब्राह्म एकपदाः स्रुताः ॥” (१।९ देव० ब्रा०) इति । भाष्यम्—“अतिकृन्दसः
 अतिजनन्वतिशक्तव्यांश्चोऽतिपूर्वाः, विष्कृन्दसः शक्तव्यांश्चिष्टतयः । यद्वा—सर्वा
 पता अतिकृन्दसः । विष्कृन्दस्त्री गायत्र्यादय एवैकव्यस्यन्त्याधिकमृताः, ताश्च
 क्रमेण प्रजापतिवायुदेवताकाः । द्विपदा एकपदाश्च तर्थाभिधानसमये दर्शिताः,
 ताश्च क्रमेण पुरुषब्रह्मदेवताकाः । अथ अनिर्दिष्टायाः पङ्क्तेर्देवतानाह—
 “वासवी पङ्क्तिः” (१।१० देव० ब्रा०) इति । भाष्यं—“वासवी वसु-
 देवताका । अथ कृन्दसानुक्तदेवताकाले प्रमाणमुपन्यस्यति—“स तु न नन्वे-
 तैतद्देवत्या एवेतेषु कृन्दस्यो भवन्तीति कृन्दसासु कृत्तङ्गेष्वमिति” (१।११ देव०

स्वराः षड्जादयः ॥ ६४ ॥

षड्जर्षभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादाः स्वराः
गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः । (षं)

ब्रा०) इति । भाष्यं—“तु-शब्दः शब्दाभ्याश्चार्थः, स पुरुषः न मन्वेत कन्दसामुक्त-
देवताकृते प्रमाणं नास्तीति न शङ्केत । यथा एतेषु गायत्र्यादिष्कन्दःसु एतद्देवत्या
एव अन्यादिदेवताका एव ऋचः प्रायेण सम्भवन्ति तथा कन्दसामु (तु-शब्दोऽप्यर्थे)
अन्यादिदेवताक-ऋचाग्रथाणामपि कन्दसामेतद्देवतां इ एता अन्यादिदेवता
भवितुं युक्ताः खल्वित्यर्थः” इति । वैदिकष्कन्दःसु सन्देहिनिरसनार्थं देवतानिर्णयः
कर्तव्यः न तु लौकिकष्कन्दःसु इति दर्शयति,—वैदिकेष्विति । ग्रीनकेन च
एतदतिरिक्ता अपि कन्दमां देवता उक्ता, यथा—“न पङ्क्तेः सा तु वासवी ।
प्राजापत्यास्तितिक्षन्दा विष्कन्दा वायुदेवता । द्विपदा पौरुषं कन्दः ब्राह्मी त्वेकपदा
स्युता ॥” (१७२१—२६ ऋ० प्रा०) इति ।

(षं) सप्तष्कन्दां सप्तधरीद्यायेत्वेन सन्दिग्धष्कन्दोनिर्णये स्वरस्यापि हेतुतां
दर्शयति, स्वरा इति ।—स्वराः सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धाः षड्जादयः सप्त, गायत्र्यादि-
सप्तष्कन्दःसु क्रमेण प्रयोज्याः इति शेषः । तेन गायत्री षड्जस्वरा, उष्णिक् ऋचम-
स्वरा, अगुष्टु गान्धारस्वरा, वृहती मध्यमस्वरा, पङ्क्तिः पञ्चमस्वरा, विष्टु धैवत-
स्वरा, जगती निषादस्वरा, इत्यायातम् । उक्तञ्च—“षड्जाद्याः स्वराः
षड्जी इवः क्रमात् । गान्धारो मध्यमश्चैव पञ्चमो धैवतस्तथा ॥ निषादः.....॥”
(१।१८—१९ आ० क०) इति । भरतोऽपि स्वराणां सप्तविधत्वमेवाह, यथा—
“स स्वरो यः स्तुतिस्थाने स्वरन् इदयरक्तकः । षड्ज-ऋचम-गान्धाराः मध्यमः
पञ्चमस्तथा ॥ धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ॥” इति । नारदेन षड्जादीनां
स्वराणां व्युत्पत्तानि, यथा—“षड्जं रीति मयूरोऽपि वृषी नदति ऋषंभम् । अजा
विरीति गान्धारं कौची नदंति मध्यमम् ॥ पुषसाधारणे काले कीकिन्धी रीति
पञ्चमम् । अश्वश्च धैवतं रीति निषादं रीति कुञ्जरः ॥” इति । एषाञ्च प्रत्येकं
त्रैविध्यं, यदुक्तं त्रिचायाम्,—“उदात्ताचानुदात्ताश्च स्वरिताश्च स्वरास्त्रयः” इति ।
गायत्रमन्त्राणां षड्जस्वरेण पठनात् स्वरेण सन्दिग्धष्कन्दोनिर्णयः सम्भवतोऽप्यथानरन्ध्र
इति बोद्धव्यम् ।

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः ॥६५॥

गायत्रादिषु क्रमेण वर्णा निर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते । (स)
आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-
कौशिक-वाशिष्ठानि गोत्राणीति ॥ ६६ ॥

गायत्रादौनां क्रमेणैतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः ।
अत्र रोचनाभाः कृतयः, श्यामान्यतिच्छन्दांसि इत्येवमभिधीयते
छान्दसाः । तन्नोपपद्यते ; कृतीनामतिच्छन्दसाश्च निचृद्भुरिजो-

(स) तेषां छन्दां वर्णनिर्णयमाह, सितेत्यादि ।—सितादिगौरान्ताः सप्त
वर्णाः, गायत्रादिषु सप्तसु छन्दःसु यथाक्रमेण विज्ञेयाः इति शेषः । तथा हि गायत्रं
सितं श्वेतवर्णं शङ्खवर्णमित्यर्थः । कौशिकं सारङ्गं शुक्लकृष्णनिशवर्णम् ।
भानुष्टुभं पिशङ्गं गौरीचनावर्णम् । भार्गवं कृष्णम् अश्वरुवर्णम् । पाङ्क्तं नीलम्
उत्पलवर्णम् । वैष्टुभं लोहितम् इन्द्रगोपकौटवर्णम् । जागतं गौरं सिद्धाद्यवर्णं
हरिद्राभमिति यावत् । तथा च—“वर्णाः श्वेतश्च सारङ्गश्च पिशङ्गकः ।
कृष्णो नीलो लोहितश्च गौरी गायत्रीमुख्यके ॥” (१।१८—२० आ० छ०) इति ।
प्रातिशाक्ये देवतब्राह्मणे च पिङ्गलोक्तवर्णात् क्षिप्रित् वैपरीत्यं दृश्यते, तद्यथा
—“सितश्च सारङ्गमतः पिशङ्गं कृष्णमेव च । नीलश्च लोहितश्चैव
सुवर्णमिव सप्तमम् ॥ अरुणं श्यामगौरं च बभ्रुं वे वकुलं तथा ॥” (१०।२८
श्र० प्रा०) इति । उच्यतेन अस्य भाष्ये पङ्क्तोररुणवर्णं उक्तं
नीलवर्णंस्तु विराजः, तद्यथा—“श्वेतं शङ्खवर्णं गायत्रम् । हिवर्णं शुक्लकृष्णसारङ्ग-
कौशिकम् । पिशङ्गं गौरीचनावर्णंभानुष्टुभम् । कृष्णमश्वरुवर्णं भार्गवम् ।
नीलमुत्पलवर्णं वैराजम् । लोहितमिन्द्रगोपवर्णं वैष्टुभम् । सुवर्णंरुपवर्णं जागतम् ।
अरुणं प्रातःसन्ध्याभवर्णं पाङ्क्तम् । श्यामं कृष्णवर्णमतिच्छन्दः । गौरं सिद्धाद्यवर्णं
विच्छन्दः । बभ्रु कपिलवर्णं वैपदं छन्दः । नकुलवर्णंवेकपदं छन्दः” इति । एवं
देवतब्राह्मणेषु यथा—“शुक्ला गायत्री रूपेण सारङ्गं रूपमुष्णिहाम् । पिशङ्गं ककुभां
रूपं कृष्णभानुष्टुभं ततः ॥ रोहितं इन्द्रगोपान्तु नीलं पाङ्क्तं ततः पुनः । सुवर्णं
क्षिष्टुभां रूपं गौरं जागतसमुच्यते ॥” (२।२ देव० ब्रा०) इति ।

विराट्-स्वराजोश्च प्रवेशाभावात् कश्चिन्नास्ति संशयः, यस्य निर्णयनिमित्तं वर्षोपन्यासः क्रियेत । ऋषिदेवतास्वरवर्णानां ज्ञानाभिः श्रेयसमिच्छन्ति ह्यन्दसाः । (६)

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(६) गायत्र्यादिजगन्मन्त्रानां सप्तच्छन्दसां गीतनिर्णयमाह, चाग्निवेश्येत्यादि ।
—अग्निवेश्यादयः सप्त ऋषयः गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां यथासङ्गं गोत्राणि भवन्ति इति फलिदायः । तथा च—“अग्निवेश्यः काश्यपस्य गीतमाह्विरसौ कमात् । भार्गवः कौशिकश्चैव वाजिष्ठो गोवनीरितम् ॥” (१२० चा० छ०) इति । ततश्च गायत्र्याः अग्निवेश्यः ऋषिः उषिष्ठः काश्यपः इत्यादिरूपेण व्याख्येयम् । एभिः सप्तभिः ऋषिभिः क्रमेण एतानि छन्दांसि लोकाङ्कितार्थं प्रकाशय दर्शितानीति तेषाम् ऋषित्वमिति बोद्धव्यम् । यो यस्य छन्दसः प्रकाशकः स तस्य ऋषिरिति भावः । ऋषिज्ञानाच्छन्दसां निर्णयः सम्भवतीत्ययमारभ्यः । छन्दःसन्देहनिरासार्थं “आदितः सन्दिग्धे” (१६१ पि०) इत्यादीनि सूत्राणि विहितानीति भावः । विच्छन्दसामति-च्छन्दसाच्च वक्ष्यमाणानां वर्षाः पिङ्गलिन नोक्ता अन्येषामिहितता इति दर्शयितुमाह, श्यामानीति ।—अतिच्छन्दांसि अतिजगतीप्रभृतीनि श्यामानि कृष्णवर्णानि । कृतयः कृतिप्रकृत्यादीनि छन्दांसि रोचनाभाः रक्तकङ्कारवर्णाः इत्येवम् अतिच्छान्दसाः अतिच्छन्दोविदः अधीयते कथयन्ति । श्रौतकेनाप्युक्तम्—“अरुणं श्यामगौरं च बभूवै नकुल्लनथा” (१७१८ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यम्—“अरुणं प्रातःसन्ध्याभरणं पाङ्क्तं, श्यामं कृष्णवर्णम् अतिच्छन्दः, गौरं सिद्धार्थवर्णं विच्छन्दः, बभू कपिलवर्णं वैपदं छन्दः, नकुल्लवर्षम् एकपदं छन्दः” इति । देवतब्राह्मणे तु अतिच्छन्दसां अपिश्रवणत्वमुक्त्वा यथा—“अतो यान्मन्त्रानि छन्दांसि श्यावं तेषां ततः पुनः ।” (२१३ देव० ब्रा०) इति । भाष्यं यथा—“अतो यान्मन्त्रानि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोभ्यो व्यतिरिक्तानि अतिजगतीप्रभृतीनि उत्कृतिपर्यन्तानि तेषां श्यावं अपिश्रवणं विद्यात्” इति । गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोभ्यतिरिक्तानां वक्ष्यमाणानां छन्दसां स्वमते वर्षविनिर्णय-क्षरणे युक्तिमवतारयति, तन्नैति ।—तत् अतिच्छन्दसां वर्षनिर्धारणं न उपपद्यते नैव युज्यते । कथामित्याह, कृतोनामिति ।—गायत्र्यादिच्छन्दसामन्तरन्यूनाधिक्येन निचूहुरिगादिः संज्ञाविधानात् यत्र गायत्री उषिष्ट्या इति सन्देहसत्र छन्दोनिर्धारणार्थं वर्षविनिर्णयः कर्तव्यः, कृत्यादीनाम् अन्तरन्यूनाधिक्येन विशेषसंज्ञाविधानाभावात्

छन्दसां सन्देशावसरो नास्तीति वर्षविनिर्णयप्रयोजनमपि नास्ति अतस्तेषां लक्षणाव्यपि
पिङ्गलेन न कृतानि इति भावः । तत् कथमन्येषां लक्षणाणि तेषां कृतानीत्याह, तदपी-
त्यादि।—ऋत्यादिज्ञानस्य छन्दोनिर्द्धारणमेव न केवलं प्रयोजनं निःश्रेयःप्राप्तिकथ-
प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति तन्निरूपणं विधेयमिति भावः । उक्तञ्च—“यस्तु जानाति तत्त्वेन
षार्षं छन्दस्य देवतम् । विनियोगं ब्राह्मणस्य मन्त्रार्थज्ञानकर्म च ॥ एकेक्षस्त्राः ऋचः
सोऽपि वन्द्यो ह्यतिविश्ववेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥ पूर्वोक्तेन
प्रकारेण ऋत्यादोन् वेति यो विज्जः । अघिहारो भवेत्तस्य रक्षस्याद्विषु कर्मसु ॥ षार्षं
छन्दस्य देवत्वं विनियोगस्यैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशिषतः ॥” इति योगि-
याश्रवणाः । शौनकादिभिरन्येषामपि छन्दसामुक्ती वर्षविभागः प्रदर्शयते यथा—“पृश्नि-
वर्षं वैराजम्” (१७२९ ऋ० प्रा०) इति । उज्वटस्तु विविधाया विराजः एकस्याः पृश्नि-
वर्षत्वं ह्येषां गौलत्वमभिहितवान्, यथा—“एतास्त्रिंशो विराजः,—अनुष्टुप्केका पङ्क्ति-
रेका द्वाभ्यां न्युना चैका । तत्र पूर्वयोगौलवर्षः अस्याः पृश्निरिति वेदितव्यम्” इति ।
“विराजः पृश्नयो विद्यात्” (२।३ देव० ब्रा०) इति । तथा “निसृच्छ्यावम्” (१७।३०
ऋ० प्रा०) “पृषत् भुरिक्” (१७।३१ ऋ० प्रा०) “ब्रह्मसामर्ग्यजुष्छन्दः कपिलं वर्षतः
श्रुतम्” (१७।३२ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यं—“ब्रह्मणः सामर्ग्यजुषाश्च छन्दः वर्षतः
कपिलं ङटाकलापसूर्यारश्मिवर्षं श्रुतम्” इति । “नकुलन्वेकपादानां विपदां वभु-
वच्यते । सारङ्गशुक्लकण्ठरुपाण्यृग्यजुःसामब्राह्मणान्विताः ॥” (२।३ देव० ब्रा०) इति ।

छन्दसां देवता-स्वरादिज्ञापकयन्त्रम् ।

छन्दः	गायत्री	उष्णक्	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्तिः	त्रिष्टुप्	जगती
देवता	अग्निः	मरिचि	सोमः	बृहस्पतिः	वरुणः	इन्द्रः	विश्वेदेवाः
स्वरः	वङ्गः	ऋषभः	गान्धारः	मध्यमः	पञ्चमः	धैवतः	निषादः
वर्षः	शुक्लः	कपिशः	पीतः	क्रणः	नीलः	रक्तः	गौरः
ऋषिः	अग्निवेशः	काश्यपः	गौतमः	आङ्गिरसः	भार्गवः	कौशिकः	वसिष्ठः

इति श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे हलायुधवृत्तौ

सुखबीचिन्वां व्याख्यायां तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतम् ; मध्यमपदलोपी समासः ; अथवा चत्वारि च शतञ्च चतुःशतम् ; इन्द्रसमासः । कर्मधारयपक्षस्तु नेष्यते ; तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमक्षराणां सङ्ख्या भवति, तदुत्कृतिनाम कृन्दः । तत्रोदाहरणम् ।—

“मयि त्वदिन्द्रियं महत्, मयि दक्षो मयि क्रतुः ।

मयि धायि सुवीर्यं, त्रिशुग्धर्मा विभातु मे ॥

आकूत्या मनसा सह, विराजा ज्योतिषा सह ।

यज्ञेन पयसा सह, ब्रह्मणा तेजसा सह ॥

क्षत्रेण यशसा सह, सत्येन तपसा सह ।

तस्य दीहमश्रीमहि, तस्य सुम्नमश्रीमहि ॥

तस्य भक्षमश्रीमहि ॥” (ते० आ० ४प्र० २१अनु०) । (क)

(क) तत्रभवान् महर्षिः पितृलः गायत्र्यादिसप्तवेदिकच्छन्दांसि निर्दिश्य साम्प्रतमुत्कृत्वादिपञ्चदशवेदिकच्छन्दसां लक्षयान्प्रतिपाद्यन् लौकिकवृत्तपरिज्ञान-हेतुभूतगणनाबाहिनिरूपणार्थं चतुर्षांश्यायमारभते । तत्र प्रथममुत्कृतिखण्डनाह, चतुरिति ।—चतुःशतं चतुरधिकशतसङ्ख्याचरं कृन्दः उत्कृतिनाम इत्यर्थः । ननु चतुःशतमित्यनेन किं चत्वारि शतानि प्रतीयन्ते उत वा चतुरधिकैकशतमिति सन्देहं निराकर्तुमाह, मध्यमपदलोपीति ।—समासव्ययैःपि चतुरधिकैकशतमित्येवार्थः । चतुःशतार्थे तु कर्मधारयसमासोऽप्येव न्याय्यत्वं, तथाच पुनरेकवचनसङ्गतेः कर्मधारयसमासो नेष्यते । तदुक्तम् अनरसिंहिन—“विंशत्याद्याः सदेकत्वे

चतुरश्रचतुरस्यजेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतुःशताक्षराच्छन्दसः क्रमेण चतुरश्रचतुरः सङ्ख्याविशिषा-
स्यजेत् । एतदुक्तं भवति—उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरे-
र्नानानि छन्दांस्यन्यानि स्थापयेत् अष्टचत्वारिंशदक्षरं
यावत् । (ख)

सर्वाः सङ्ख्यसङ्ख्यायोः । सङ्ख्यायै दिनहृत्वे साः ॥” इति । छन्दोक्षत्रमाह, यमेति ।—
यत्र छन्दसि, अक्षराणां सङ्ख्या चतुरधिकैकशतं भवेत् यावद्भिः पादैः चतुरधिकैक-
शतमक्षरसङ्ख्या पूर्णा भवेत् तावद्भिरेव पादैः उत्कृतिर्नाम छन्दः इत्यर्थः । उक्तञ्च—
“चतुःशतमुत्कृतिः स्यात्” (४।१ आ० छ०) इति । “सप्तस्युत्कृतिरुच्यते” (१७।११ ऋ०
ग्रा०) “उक्तमा तु चतुःशतम्” (१७।१२ ऋ० ग्रा०) इति । न पनरेषु पादसङ्ख्यायाः
नियमः, अस्मिन् पुनः अष्टाक्षरपादानां त्रयोदशपादैरक्षरपूरणं दृश्यते । मथीत्यादि ।
—सायणभाष्यं—“यत् प्रसिद्धं, मरुत् इन्द्रियं, मयि धायि धीयतां स्थाप्यतां, तथा
दक्षः उत्साहः, क्रतुः अनुष्ठानं, सुवीथी सर्वेषु कार्येषु शोभनं सामर्थ्यं, तत् सर्वं मयि
स्थाप्यताम् । त्रिशुक् अपिबिद्युदात्मनः श्रेषा भिन्नद्रीभिः, घर्मः मर्दयम् आकृत्या-
दिभिः सङ्घ विभातु विविधं दीप्यताम् । आकृतिः सङ्ख्याः, मनः सङ्ख्यासाधनं,
विराट् अन्नं, ज्योतिः तेजः, यज्ञः क्रतुः, पयः क्षीरं, ब्रह्म ब्रह्मण्यजातिः, तेजः
शरीरकानिः, अन्नं अन्नियजातिः, यज्ञः कौर्षिः, सत्यम् अमृतवर्जितं, तपः कृष्ण-
चान्द्रायणादिकं, तस्य तैः आकृत्यादिभिः युक्तस्य घर्मस्य, दीहं वृष्यादिसस्यहं,
वयम अशीमहि । तस्य सुखं तन्निमित्तं सुखञ्च, अशीमहि । तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रसादात्
मञ्चञ्च अशीमहि व्याभुवाम” इति । उत्कृत्यादिकानु केषित् विच्छन्दांसि केषित्
अतिच्छन्दांसि इति नामलेनाहः । अतिपूर्वलेन अतिजनन्यादयः एव अतिच्छन्दांसि
इत्यपरे । पिङ्गलेन एतेषां देवतावर्णादयो नोक्ताः । शौनकादिभिर्ज्ञाताश्च ते
प्रागेव प्रदर्शिता अस्माभिः ।

(ख) वक्ष्यमाणसप्तशतानाम् अभिज्ञत्यादीनां छन्दसां सप्तसिद्धार्थमाह,
चतुर इति ।—चतुःशताक्षरात् चतुरधिकैकशताक्षरात् उत्कृतेरित्यर्थः, क्रमेण
पर्यायेण चतुरः चतुरः सङ्ख्याविशिषान् चतुश्चतुःसङ्ख्याक्षराणि स्यजेत् परिहरेत् ।
एतेन उत्कृतेः चतुरक्षरव्यागेन शताक्षरमभिज्ञतिर्नाम, ततश्चतुरक्षरमूलं पञ्चमस्यक्षरं
सङ्गतिर्नाम इत्यादिक्रमो बोध्यः ।

तान्यभि-सं-व्या-प्रेभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

तान्युत्कृतेरनन्तराणि कृन्दांसि अभि-सम्-वि-पाङ्-प्र-
इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसंज्ञानि भवन्ति । तत्र शताक्षरं
कृन्दोऽभिकृतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदा-

वत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।

उपसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्ता-

मर्हमामास्ते कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्ताम्

ऋतवस्ते कल्पन्तां संवत्सरस्ते कल्पताम् ।

प्रेत्या एत्यै सञ्चाञ्च प्र च सारय ।

सुपर्णचिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवः सीद ॥” (२७।

४५ वा० स०) इति ।

(ग) अभिकृत्यादिसंज्ञिकां पञ्चविधां कृतिं निर्दिशति, तानीति ।—पूर्व-
सूत्रोक्तनियमेन चतुरक्षरान्यनतया शताक्षरं कृन्दः अभिकृतिर्नाम इत्यर्थः । तथा
षष्ठवक्षरं सङ्कृतिर्नाम, एवं-क्रमेण प्रकृत्यन्तं बोद्धव्यम् । तथा च—“उत्कृतेचतुर-
क्ष्यजेत् । अभि-सं-व्या-प्रेभ्यः कृतिसानि कृन्दांसि वै प्रथक् ॥” (४।१ आ० क०) इति ।
प्रातिशाख्ये तु वैपरीत्येन अक्षरद्वन्द्विनियमेन कृत्यादिलक्षणाभ्याम् यथा—“कृतिः
प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः सङ्कृतिस्तथा । षष्ठी आभिकृतिर्नाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥ अश्रीति-
चतुरश्रीतिरष्टाश्रीतिर्द्विर्भवति । षष्ठवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ॥” (१७।११
—१२ ऋ० प्रा०) इति । संवत्सरोऽसीति ।—अस्या महोदरभार्यं यथा—“अग्निदेवस्य
यजुः । अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्युहः ततः शताक्षराभिकृतिरुत्कृन्दः ।
चित्वाग्नेरभिसर्जने विनियोगः । हे अग्ने ! त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इटावत्सरो-
ऽसि इहत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगद्वयोऽसि इत्यर्थः, युगं
भवेत् वत्सरपञ्चकेन इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उपसः प्रातःकासादयः
काकविशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः द्विवसनिशाः अर्हमासाः पक्षाः मासा-
श्चैत्रादयः ऋतवः वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उप-
सञ्च संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् । क्रियाऽऽभिप्रायद्वाराणां । किञ्च प्रेत्यै द्रवमनाय

षष्ठवत्यक्षरं सङ्कृतिः । द्वावत्यक्षरं विकृतिः । तत्रो-
दाहरणम् ।—

“इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सखिका च
दश च दश च शतश्च शतश्च सहस्रश्च
सहस्रश्चायुतश्च चायुतश्च नियुतश्च
नियुतश्च प्रयुतश्चार्बुदश्च न्यर्बुदश्च
समुद्रश्च मध्यश्चान्तश्च परार्द्धश्चैता मे
अग्न इष्टका धेनवः सखिसुत्रामुभिंज्ञोके ॥” (१७।२

वा० स०) इति ।

अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

“तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छक्रमुच्चरत् ।
पश्येम शरदः शतं जौवेम शरदः शतम् ।
नन्दाम शरदः शतं मोदाम शरदः शतम् ।
भवाम शरदः शतं शृणवाम शरदः शतम् ।
प्रब्रवाम शरदः शतम् अजीताः स्याम शरदः शतम् ।
ज्योक् च सूर्य्यं दृशे ॥” (तै० आ० ४प्र० ४२अनु०) इति ।

एते आगमनाथ च समश्च सङ्कृष प्रसारय च खेच्छया सङ्गीचविकासौ कुर्वति भावः ।
किञ्च सुपर्णाकारेण चित्तवात् सुपर्णचिदसि । तथा देवतया वाचा सङ्कितः सन्
अङ्गिरसत् अङ्गिरस इव प्राणा इव प्राणा ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ” इति । विरलीदा-
हरणतया सङ्कतेरुदाहरणमत्र न प्रदर्शितम् । श्रौतकेन तु—“सङ्कतेस्तु न वे तत्र”
(१७।१४ ऋ० प्रा०) इत्युक्तम् । भाष्यकारस्तु—“सङ्कतिस्तु न वे तत्र । तस्मिन्नुभेवजे-
ऽपि न विद्यते । एवं-प्रायेण वर्णयन्ति । केचिद्वर्णयन्ति सङ्कतेर्न वा इत्येतदुदाहरणम्”
इत्युक्तवान् । किन्तु न वा इत्याद्युदाहरणं कुत्रापि न दृश्यते । विकृतेरुदाहरणं
दर्शयति, इमा इत्यादि ।—भाष्यं यथा—“विकृतिरप्रदेवत्या । हे अग्ने ! या इष्टकाः
पञ्चसु चित्तु उपदिताः इमाः इष्टकाः मे मर्त्या मर्त्यं धेनवः अभिमनफल्दीर्घ्याः
सन्तु, त्वत्प्रसादादस्मिन् लोके इति शेषः । तासां सङ्ख्यामाह, एकैत्यादि ।—अनेकादि-
अपार्श्वपर्य्येणैः शब्देरुदाहरणं इत्यदशनुचिता सङ्करोच्यते । एषा पञ्चत्वसङ्ख्या-

चतुरश्रीत्यक्षरं प्रकृतिः । तत्रादाहरणम् ।—

“अंशुरंशुष्टे देव ! सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

आप्याययास्मान् सखीन् सन्या मेधया स्वस्ति ते

देव ! सोम ! सुत्यामशीय एष्टा रायः प्रेषे भगाय

ऋतमृतवादिभ्यो नमो स्यावापृथिवीभ्याम् ॥” (५।७ वा०

स०) इति । (ग)

विशिष्टा सा दशगुणिता दशसङ्क्रान्तापद्यते, सा दशगुणिता शतं भवति, पूर्वसङ्क्रान्ता-
सहितोत्तरसङ्क्रान्तापद्यते, सा दशगुणिता शतं भवति, सङ्क्रान्तं दशगुणितम्
अयुतं भवति, अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति, निषुतं लक्षं, नियुतं दशगुणितं प्रयुतं
भवति, प्रयुतं लक्षदशकं, प्रयुतयष्टकं कोटिरुपलक्षकं, प्रयुतं दशगुणं कोटिः, कोटिदंश-
गुणः अर्बुदन, अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदं, न्यर्बुदशष्टेनाजसङ्क्रान्ता ज्ञेया । एतेषां यष्टक-
मजसमुद्रान्तर्वर्तिनीनां खर्व-निखर्व-महापद्म-शकुसञ्जानां सङ्क्रान्तामुपलक्षकं, तेनाजं
दशगुणं खर्वे, खर्वे दशगुणं निखर्वे, निखर्वे दशगुणं महापद्मं, महापद्मं दशगुणं शकुः,
शकुदंशगुणः समुद्रः, समुद्रः दशगुणो मध्यं, मध्यं दशगुणमन्तः, अन्तः दशगुणः पराङ्कः ।
अकारा इतरतरसमुच्चयाः । एवमेवाद्यष्टादशसङ्क्रान्तंशासन्धिता इष्टका एता इ
अग्ने ! मे धेनवः सन्तु इति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतद्वैश्वभवनं कुतार्थ्ये ? तदाह—
अमुद अन्वजन्तानि तथा अन्वजिन् लोके स्वर्गे सर्वत इष्टदाः सन्वित्वर्थः । यद्यपि
नियतसङ्क्रान्ता इष्टकाश्चोयन्ते तथाऽपि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्द्धमाना एकादिपराङ्कान्तसङ्क्रान्ता
भवन्तीति भावः । तच्चतुरित्यादि ।—अस्य सायणभाष्यं यथा—“अथ द्वाविंशत्यन्त-
माह, तच्चतुर्दशद्वितं सूर्ये इती इति । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि लक्षरत् उदयं गच्छ ।
शुक्रं ज्योतिःस्वरूपं, देवदितं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितकारि, अक्षुः हटेरेतुयाङ्कं, तत्
आदित्यमखलं, शरदः शतं शतसङ्क्रान्तान् संवत्सरान्, सर्वदा पश्येत् । तस्यसादा-
ज्जोवनादिव्यापाराश्च प्राप्नुवान । मन्दान द्रव्यैः सख्यज्ञाः सूयाज्ज । मोदाम
तद्भोगिन इष्टाः ज्ञा । मवान सख्याने निवसान । शयवान वेदशास्त्ररहस्यं गुरुमुखादप-
गच्छेत् । प्रव्रवान शिष्येभ्यः प्रश्नार्थं कथयाम । अजीताः शत्रुणा केनापि अजिताः,
क्षिप्रं ज्योक् दीर्घं कालं, सूर्ये इती द्रष्टुं समवां भूयाज्” इति । अष्टाश्रीत्यक्षर-
त्वादियमाकृतिः । अंशुरंशुरिति ।—भाष्यं यथा—“प्रकृतिचतुरवसाना सोमदेवता ।

प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

उपसर्गवर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते ।

अन्धोऽङ्गुली लिङ्गीकृतदेवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । तव मन्त्रद्वयम् । सोमवक्त्रा
 अवयवोऽयुक्तव्यते । वीक्षा सर्वमङ्गुली । हे सोम । देव । ते तवांगुरंगुः सर्वोऽप्यवयवः
 इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् आप्यायतां वर्द्धतां चिरावप्यानेन यः सोमावयवो ज्ञानः अक्षयं
 तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । तदाह तित्तिरिः,—यदेवस्य श्रयति यन्ज्ञायते
 तदेवास्यैतेनाप्याययतीति । किन्भूतायेन्द्राय ? एकधनविदे एकं मुखं धनं सोमरूपं
 विन्दते लभते स एकधनविन ; यदा—सोमकण्ठनाय येजलमानोयते ते कुन्धाः एक-
 धनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान् वेति जानातीति सोमकण्ठनाय जलकुन्धा
 जानीता इति जानातीत्यर्थः । किञ्च हे सोम ! तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां
 वर्द्धतां, तथा हे सोम ! त्वमपि इन्द्राय इन्द्रपानाय आप्यायस्व सर्वतो हृद्दी भव ।
 अनेनोभयोरपि हृदिर्भवति । तदाह तित्तिरिः,—उभावेवेन्द्रश्च सोमस्याप्याययतीति ।
 किञ्च हे सोम ! सखीन् सखिवत् प्रीतिविषयानन्धाश्रुतिजः सन्वा मेधया आप्यायय
 प्रवर्द्धय । सनिर्घनदानं मेधार्थधारणशक्तिः । ऋत्विजो वा अस्य सखाय इत्युक्तेः सखि-
 शब्देन ऋत्विजः । किञ्च हे सोम देव ! ते तव स्त्रिणि सेनोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां
 सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमश्रीय प्राप्नुयाम् । (का० ८, २, ९) प्रत्येन्य प्रस्तरै
 निङ्गुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरै निज-
 हस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तं योत्तानसुपर्य्यवस्थाप्य निङ्गुवते सोमं परिचरन्तीति
 सूत्रार्थः । रायो धनानि एष्टाः वा समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम ! त्वत्-
 प्रसादादस्माकं रायः सन्विति भावः । यदा—रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः वा समन्तात्
 दत्ताः यजते रूपं दक्षिणा दास्यन् इति भावः । किमर्थम् ? प्रेषे भगाय । प्रकर्वेषेभ्यत
 इति प्रेट् तस्यै प्रेष्यमाणाव भगायैश्वर्याय । यदा—प्रकर्वेष इवे अन्नाय भगाय च ।
 किञ्च ऋतवादिभ्योऽपि ङीविभ्यः ऋतमवश्मन्थाविफलोपेतं कर्म सन्वादयेति श्रेयः ।
 ऋतं सत्यं वदन्ति इति ऋतवादिनः । यदा—वष्ट्रार्थं चतुर्थी ; ऋतवादिनामस्माकऋतं
 कर्मफलमस्त्विति श्रेयः । यावाशुबिबीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां मनीऽस्तु । तथी-
 रशुयदेष यजमानायाविन्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरिः,—
 यावाशुबिबीभ्यामेव नमस्क्रुयास्मिन् षोकी प्रतितिष्ठतीति । अथ चतुरशीत्यक्षर-
 स्त्रादियं प्रकृतिः ।

सिनैतदुक्तं भवति—अशीत्यक्षरं छन्दः कृतिर्नाम । तत्रो-
दाहरणम् ।—

“देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरुथस्त्रिवन्सुरो देवमिन्द्रमवर्द्धयत् ।

शतेन श्रितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्त्तते

मित्रावरूपेदस्य होत्रमर्द्धतो वृहस्पतिः

स्तोत्रमश्विनाध्वर्युवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥”

(२८।१९ वा० म०) इति । (घ)

धृत्यष्टिशक्करीजगत्यः ॥ ५ ॥

कृतेरधस्तादृतिरष्टिः शक्करो जगतीत्येते शब्दाः क्रमेण
त्यवस्थापनीयाः । (ङ)

(घ) उदाद्युपसर्गविर्वाजतां शुद्धकृतिं निर्दिशति, प्रकथ्येति ।—प्रकथ्या
स्वभावेन, उपसर्गराहित्यात् आत्मस्वरूपेण इत्यर्थः, कृतिर्नाम इन्द्रो भवतीति शेषः ।
अत्रापि पूर्ववदुत्तराक्षरं चतुरक्षरत्वागोऽनुवर्त्तनीयः, तेन चतुरशीत्यक्षरायाः प्रकृते-
चतुरक्षरत्वागेन अशीत्यक्षरं कृतिर्नाम इन्द्र इति फलितम् । देव इन्द्र इति ।—अस्या
महीधरभाष्यं यथा—“कृतिः । नरा अश्विनासीनाः शंसन्ति नराशंसः यशो देवः इन्द्रं
देवमवर्द्धयत् । कौटुशां नराशंसः ? इन्द्रतीति इन्द्रः ऐश्वर्यवान् त्रिवरुथः वरुथं गृहं
द्वीपि वरुथानि सदोहविधानाग्नीध्राणि यस्य सः । त्रिवन्सुरः द्वीपि वन्सुराणि ऋग्-
यजुःसामललबानि वन्सुनानि यस्य सः नराशंसः श्रितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन्
सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्त्तते । श्रिति श्लानं पृष्ठं यासां ताः श्रितिपृष्ठा गावः । मित्रा-
वरुणा इन् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्द्धतः होत्रकर्त्तृणि धीम्यो भवतः
वृहस्पतिः कौत्रमौद्गावमर्द्धति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्युवमर्द्धतः । स वेतु” इति ।
अत्र एकाक्षरव्यूहेन अशीतिपूरणमित्यशीत्यक्षरं कृतिर्नामच्छन्दः । पुस्तकविशेषे
“प्रकथ्या च उपसर्गविर्वाजतः” इति सूत्रं परिलक्ष्यते ।

(ङ) उत्कृत्यादिसप्तच्छन्दांसि निर्वीथ्य चतिपृथ्वाद्यष्टविधैदिकच्छन्दोनिर्वाह-
पुरःसरं त्रैदिकच्छन्दास्युपहरति—पृथीत्यादिसप्तमयेः । तथातिपृथ्वादिच्छन्दोनात्-
त्रपि प्राकरणिकत्वेनाधिकृतचतुरक्षरत्वागनियामकमित्यनुसृत्य ऋषिकृदाह, कृतेरध-
स्तादिति ।—पूर्ववत् इहापि क्रमेण चतुरक्षरत्वागोऽनुसर्त्तव्य इत्यर्थः ।

पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

एषां धृत्यादीनां पूर्वतः पृथक् पृथगेतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत् । पृथक् पृथग्ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम्, अन्यथा हि समुदायपूर्ववृत्तित्वमेवां स्यात् । तेनायमर्थः,—धृतिशब्दात् पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्वमष्टिशब्दः, शक्करीशब्दात् पूर्वं शक्करीशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्वं जगतीशब्दः स्थापनीयः । (च)

द्वितीयं द्वितीयमतितः ॥ ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपमतिशब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम् । एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामेताः संज्ञाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट्सप्तत्यक्षरं छन्दोऽतिधृतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

“स हि ब्रह्मो न माहृतं तुविष्वणि-

रप्रस्रतीषूर्वराखिष्टनिरार्त्तनाखिष्टनिः ।

आदहव्यान्वाददिर्यन्नस्य केतुरहंषा ।

अध आस्य हर्षतो हृषीवतो

विश्वे जुषन्त पश्यां नरः शुभे न पश्याम् ॥” (ऋक्०

२४४० १४० १५० १६० १७० १८० १९० २०० २१०) इति ।

(च) अतिधृत्यादिसंज्ञाविधानार्थं सूत्रमवतारयति, धृतिमिति ।—एषां पूर्वत्वोद्दिष्टानां धृत्यादिशब्दरूपाण्येव विन्यसेत् स्थापयेत् । पृथक् इति प्रतिपदस्य पूर्वं प्रत्येकं पदं निवेशनीयमित्यर्थः । अन्यथा—पृथग्ग्रहणमनन्तरं, एषां धृत्यादीनां, समुदायपूर्ववृत्तित्वं धृत्यादिशब्दरूपाण्येव विन्यसेत् इत्येवमेव पदं पुनः स्थापयित्वा । प्रत्येक-पूर्वत्वमेव दर्शयति—तेनेति ।

(छ) अतः किं विवेकमित्यपेक्षायामाह, द्वितीयमिति ।—द्वितीयं द्वितीयमिति

वृषणिन्वादिभूषेण पश्चात् स्थापितं धृत्वादिशब्दजातम् अतिशब्दात् परतः स्थाप्यम् । ततश्च अतिधृतिः धृतिः अत्यष्टिः अष्टिः अतिशङ्करी शङ्करी अतिजगती जगती एवंविधानि शब्दरूपाणि स्थापनीयानि इत्यर्थः । तथा च—“अतिधृतिधृती अत्यष्टि- अष्टिरित्यतः । अतिशङ्करी शङ्कर्यतिजगती जगत्यपि ॥” (४१२ आ० ६०) इति । तेन क्रतेरारभ्य चतुरश्रपरित्यागात् क्रमेण एताः संज्ञा भवन्तीति भावः । तदेष दर्शयति, तन्नेत्यादि—अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा, अश्रीत्यक्षररूपायाः क्रतेश्चतुरश्रत्यागेन तथैव जायते इति भावः । एषु छन्दःसु पादनियमाभावात् किवल्लमक्षरसङ्ख्याया लक्षणमभिहितमित्यपि सूच्यते । तथा च—“हावतिच्छन्दसां वर्गा उत्तरौ चतुरश्रौ । प्रथमाऽतिजगत्यासां सा द्विपञ्चाशदक्षरा ॥ षट्पञ्चाशत् शङ्करी षष्टिरेवातिशङ्करी । उत्तराष्टिश्चतुःषष्टिः ततोऽष्टाषष्टिरित्यष्टिः ॥ धृतिः पूर्वां द्विसप्ततिः षट्सप्ततिस्त्वतिधृतिः ॥” (१७१२८ ऋ० प्रा०) इति । पिङ्गलिन पुनरेषां पादनियमो नाभिहितः, अतः कात्यायनोक्तः पादनियमः अत्र प्रदर्शयति यथा—“पादाः अतिजगत्यास्तु त्रयो द्वादशकाः परौ । अष्टकौ शङ्करीपादाः सप्तैवाष्टाक्षराः स्यूताः ॥ अतिशङ्करीपादौ द्वौ चादितः षोडशाक्षरौ । जागती- ऽष्टाष्टकौ चाष्टि-पादाः षोडशकास्त्रयो ॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागती चाष्टकास्त्रयो । जागत्याष्टकस्याथ धृतिपादौ तु जागती ॥ पादास्त्रयोऽष्टकायाथ षोडशाक्षर एव च । अष्टकस्याथातिधृती द्वौ पादौ जागती ततः ॥ त्रयोऽष्टका जागतश्च तथा- ऽष्टाक्षरत्वावपि ॥” इति । स द्वि शर्द्धो इति ।—अस्याः सायकभाष्यं—“स द्वि शर्द्धो इत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरातिधृतिः उत्कृष्यभिक्रतिसङ्कतिविक्रत्याक्रतिप्रक्रतिक्रत्यति- धृतिधृत्यष्टिषु चतुरश्ररशताक्षरमारभ्य चतुर्णां चतुर्णां परित्यागेन एकैकमुक्तं छन्दो जायते । स द्वि स एव स्तुत्यतया प्रसिद्धः एवाग्निः तुविष्वन्धिः तुवीति बहुनाम उरु तुवीति सन्नामसु पाठात् बहुस्मिन्निः प्रभृतध्वनियुक्तः वर्त्तते अत्यन्तज्वलितेऽग्नौ वायुसम्पर्कात् भुग् भुगिति ध्वनिकल्पयति प्रज्वलति इत्यर्थः । ध्वनने दृष्टान्तः,—मारुतं शर्द्धो न, मरुत्- सन्ध्वि बलनिब, मरुतां समुद्भो यथा ध्वनति तथेत्यर्थः । कुर्वेति तदुच्यते—अप्रव्यतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मापितासु अप्र इति कर्मनाम ।.....उर्वारसु उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु कौटुम्भोऽयम् इष्टनिः यष्टव्यः किञ्च आर्त्तनासु आर्त्तान् करोति आर्त्तयति आर्त्तयतीति आर्त्तनाः घृतनाः तासु तासां जघाय इष्टनिः इष्टव्यः यष्टव्यो वा, किञ्च एतं खनयन्नग्निः ह्वयानि आम्बपुरोडाशादीनि धादत् अति भक्षयति,.....आददिः सर्वत्र हविरादानश्रीलः तथा यज्ञस्य केशुः प्रज्ञापकः केशुस्त्राणीयो वा अर्चया पूजनीयः किञ्च अधानन्तरं ह्वयंतः हविर्भक्षयादत्यन्तहर्षयुक्तस्य, यथा—अभिनत-

हाससत्यक्षरं धृतिः । तथीदाहरणम् ।—

“सखे ! सखायमभ्यावहृत्स्वा-

शुं न चक्रं रथ्येव रंक्षा-ऽस्यभ्यं दक्ष ! रंक्षा ।

अग्ने ! वृत्तीकं वरुणे, सखा विदो मरुत्सु, विश्वभागुषु

तोक्ताय तुजे शुशुचान ! शं, स्रध्वस्यभ्यं दक्ष ! शं स्रधि ॥”

चक्र० ३ अष्ट० ४ अ० ४ म० १ अनु० १ सू० ३ अष्ट०) ।

फलदानेन यजमानान् इयंयतः इधीवतः आन्वसोकारिष इयंयुक्तत्वाग्नेः पत्यां पत्यां मार्गे विश्वे सर्वे मनुष्याः जुषन्त अप्रीचयन् अपिबन्त वा । किमर्थम् ? अग्ने शुभाय शोभनाय ऐन्द्रिक्वामुष्पिकफलदत्वाग्निरेव मार्गे सर्वे अनुगच्छन्ति अपिमिव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गांश्रयणे इटान्तः,—यथा खेके नरो मनुष्याः अग्ने शोभनाय सुखप्राप्तये पत्यां सर्वैर्गन्तव्यं निर्भयं प्रौढमार्गनिब” इति । अत्र तुविष्णुश्चिरिन्तः इटनिरिन्तश्च हादशाक्षरपादद्वयं, ततः इटमिः चाददिः अर्द्धा इत्यनाद्याटाक्षराक्षयः पादाः, इधीवतः इत्यन्तः हादशाक्षरैकपादः, ततः पत्यां पत्यामित्यन्तौ हावटाक्षरौ पादौ । सव्यटेनापि इयमेव चक्रं सदाहरणत्वेन प्रदर्शिता । सखे इत्यादि।—अस्याः सायणकृता व्याख्या—“मखसदृशा वानदेव-
न्द्रविः प्रथमा अनुःषष्वाक्षरा अष्टिः, द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरा अतिजगती, तृतीया हाससत्यक्षरा धृतिः । सखे ! सखिभूत ! दक्ष ! दर्शनीय ! हे अग्ने ! त्वं तव सखायं वरुणमस्यभ्यम् अस्वदर्थम् आबहृत्स्व अभिमुखीकुरु, तत्र इटान्तः,—रंक्षा रंक्षणे मग्ने साधुभूतौ रथ्येव रथे योजितावन्तौ यथा आशं शीघ्रमन्चक्रं लक्ष्यटेशं प्रत्यभिमुखीकुरुतः तदन् हे अग्ने ! सखा तव सहाये वरुणे वृत्तीकं सुखकरं इतिः विदः स्रध्ववानसि तथा विश्वभागुषु सर्वतोभ्याप्ततेजस्केषु मरुत्सु सुखकरं स्रध्ववानसि आशीवरुणा आशिमार्कतयोः अर्धशीरिटवानसि इत्यर्थः । शुशुचान ! दीप्यमान ! हे अग्ने ! तीक्षाद्य तुज्यते पीष्यतेऽग्नेन मामा गर्भं वासिनेति तीक्ष्णुषः तस्ये तुजे तुजति गच्छति अग्नेनावृत्तिं पिता इति तुक् पौचः तस्ये शं सुखं स्रधि कुरु दक्ष ! दर्शनीय ! हे अग्ने ! अस्वभ्यं शं स्रधि सुखं कुरु” इति । अत्र ‘अभ्यावहृत्स्व’ ‘रथ्येव’ ‘रंक्षा’ ‘रंक्षा’ ‘सखा’ ‘विश्व’ इत्यादिवु व्युत्पन्न ‘अभिया आबहृत्स्व’ इत्यादिकर्तृण्य प्रद्वनादक्षरपूरणमवधेयम्, एतच्च आबहृत्स्व

षष्ट्यक्षरमष्टिः । तत्रोदाहरणम् ।—

“अथा रुचा हरिष्ठा पुनानो, विश्वा हेवांसि
तरति स्वयुग्मभिः, सूरौ न स्वयुग्मभिः,
धारा सुतस्य रोचते, पुनानो अरुषो हरिः ।
विश्वा यद्रूपा परियात्यृक्त्रभिः, सप्तास्येभिर्ऋक्त्रभिः ॥”

(ऋक्० ७४८० ५४० ८५० ७५१० १११२० ११३०) ।

चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिः । तत्रोदाहरणम् ।—

“त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म-
स्तृपत्सोममपि महिष्णुना सुतं यथा वशत् ।

इत्यनें रंक्षा इत्यन्तश्च षाडशाक्षरपादद्वयं, रंक्षा षड्दशे ऋक्त्वे इत्यन्ताष्टाक्षरा-
क्षयः पादाः, श्रमिन्त्यः षोडशाक्षरैकपादः, ततश्च नवाक्षरः । उज्ज्वेनापि सखि
सखायमित्यादि ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता । ततः क्रमप्राप्तान्त्यष्टिमष्टषष्ट्य-
क्षरानुदाहरति, अथा रुचेति ।—अस्याः सायणभाष्यम्—“अथा रुचेति षष्टमष्टमं
सूक्तं षड्दशैपपुत्रस्य अनानतास्यस्यार्धम् अन्त्यष्टिच्छन्दस्कं षडमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुक्तम्यते अथा रुचा षष्टमनानतः पादच्छेपिरान्त्यष्टिमिति । गतो
विनिर्घोमः । पुनानः पूयमानः सोमो हरिष्ठा हरितवर्षाया अथा अनया रुचा
रोचमानया धारया विश्वा सर्वांसि हेवांसि हेष्टुषि रक्षांसि तरति विनाशयति ।
तत्र इष्टानः,—सूरौ न यथा सूर्यैः स्वयुग्मभिः स्वयं युक्तैः रश्मिभिः तनांसि द्विनांसि
तदत् ; यथा—धारया युक्तः सोमः स्त्रीशेषुक्तैकोभिः रक्षांसि तरति । तस्य
सुतस्यानिशुतस्य सोमस्य धारा रोचते दीप्यते । पुनानः पूयमानः हरिः हरितवर्षः
सोमः अरुषः चारोचमानो भवति । यत् यः सोमः सप्तास्येभिः रसहरणश्रीलास्यैः
ऋक्त्रभिः सुतिसभिः ऋक्त्रभिः तैजोभिः विश्वा विश्वानि व्याप्तानि उज्ज्व उपाधि नक्षत्राणि
परियाति गच्छति व्याप्तीति” इति । अत्र ‘हरिष्ठा’ ‘पुनानो’ ‘स्वयुग्मभिः’
‘श्रमिन्त्यः’ ‘सोमः’ इत्येतेषु पदेषु हरिष्ठाया पुनानानो सुवयुग्मभिरित्यादिक्रमेण
व्युद्घात् षडक्षरपूरचनवगन्तव्यम्, एवञ्च । पुनानः इत्यनें स्वयुग्मभिरित्यन्तश्च
षाडशाक्षरपादद्वयं, ततः स्वयुग्मभिः रोचते हरिः इति च षटाक्षर-
पादद्वयं, ऋक्त्रभिरित्यन्तः षाडशाक्षरैकपादः, ततश्च षटाक्षरपादः । उज्ज्वेनाप्येऽपि
इत्यनेप ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता । ततश्च चतुःषष्ट्यक्षरास्तिस्रसुदाहरति,

स ईं ममाद महि कर्म कर्त्तवे महामुखं,
 सेनं सद्यहेवो देवं, सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥” (ऋक्०
 २५८० ६५० २म० २५नु० २२सू० १ऋ०) ।
 षष्ठ्यक्षरमतिशङ्करी । तत्रोदाहरणम् ।—
 “सुषुमायातमद्विभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे,
 सोमासो मत्सरा इमे आ राजाना दिविस्पृशा,
 ऽस्यत्रागन्तमुप नः, इमे वां मित्रावरुणा !,
 गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥” (ऋक्० २५८०
 २५० १म० २०अनु० १३७सू० १ऋ०) ।

त्रिकटुकेषु इति ।—अस्त्राः सायणभाष्यं यथा—“आद्या षष्टिच्छन्दः षतुःषष्ठ्यक्षरा ।
 गृह्यमदी ऋते—महिवः महान् पूषः तुविशुषः बहुवचः तपत् तप्यमिन्द्रः त्रिकटुकेषु
 ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु आभिप्रविकेषु षष्टःषु सुतमभिषुतं यवाशिरं यवसयेः
 सक्तमिभिर्मिश्रितं तं सोमं विष्णुना सहापिषत् यथा वशत् पूर्वं यथा तं सोमसकामयत
 तथाऽपिषत् पीतः स सोमः महान् महान्तमुखं तेजसा विकीर्षन् ईमेमिन्द्रं
 ममाद अमादयत् किमर्थं महि महत् इव इवनादिलक्ष्यं कर्म कर्त्तवे कर्त्तुं सत्यः
 यद्यार्थभूतः इन्दुः सवन् देवः दीप्यमानः स सोमः सत्यं यद्यार्थभूतं देवं सोमं
 कामयमानम् एममिन्द्रं सद्यत् व्याप्रीतु” इति । अत्र “तुविशुषः” “वशत्” “महा-
 मुखम्” इति षोडश्याक्षरपादपर्यं, ततश्च षष्ट्याक्षरपादद्वयम् । ऋक्प्रातिशाप्यभाष्ये
 षव्यटेनापि इयमेव ऋक् षष्ट्याक्षरत्वेन प्रदर्शिता । ततश्च पुनः क्रमप्रामां षष्ठ्यक्षरा-
 मतिशङ्करीमुदाहरति, सुषुमायातमद्विभिरिति ।—अस्त्राः सायणज्ञता व्याख्या
 यथा—“सुषुमायातमिति तच्चात्मकं षतुर्थे सूक्तं पादच्छेषमतिशङ्करं षष्ठ्यक्षरीपेतत्वात् ।
 हे मित्रावरुणौ ! आयातम् अस्त्रद्वयं प्रत्यामच्छतम् आगमनाय किमस्तीति
 चेत्तत्राह—अद्विभिः अभिववसाधनेः यावभिः सुषुस सोमं सुतवन्तो वयम्
 अतो गोश्रीताः पयोभिर्मिश्रिताः तस्मात् मैत्रावरुणं पयसा श्रीथातीति हि
 त्राश्वम् । मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः मत्सरः सोमो मन्दतेच्छति कर्मण इति
 यास्तः । इमे प्ररतो गृहीता वर्त्तन्ते अत आयातं पुनस्त एव विशिष्यन्ते इमे सोमासो
 मत्सराः मन्दहेतवः नादने सास्यव्यवक्तो वा इतरवन्नगतसोमैश्चः सोमाः षोडश्या

षट्पञ्चाशदक्षरं शकरो । तत्रोदाहरणम् ।—

“प्रो प्वस्मै पुरोरथ-मिन्द्राय शूषमर्चत !,

अभीकेचिदु लोककृत्, सङ्गे समक्षु वृषहा-

ऽस्माकं बोधि चोदिता, नभन्तामन्यकेषां,

ज्याका अधिधन्वसु ॥” (ऋक्० ८ अष्ट० ७अ० १०म०

११अनु० १३३सू० १ऋ०) ।

युवां राजाना राजनशीलो दिविस्यशा द्युलीकवासिनौ ईदृशौ युवाम् अस्मान् अस्मासु मध्ये अस्मत्पालको वा युवां नोऽस्मत्सम्बन्धिनं यज्ञम् उपागतं समीपे आगच्छतं किञ्च हे निद्रावरुणा ! एतन्नामानौ टेवौ ! वां युवधोरर्थाय इमे सोमाः गवाशिरः गोभिः क्षीरैः आशिरो मिश्रिताः सज्जाताः किञ्च गवाशिरः गोभिः उदकैर्मिश्रिताः सज्जाताः, यथा—गोभिः स्तुतिलक्षणेभ्यः मिश्रिताः, अत एव युक्ता दौमाः सज्जाताः आशिरमवनयति शुक्रत्वायेति स्तुतेः” इति । अत्र इमे तथा दिविस्यशा इत्यन्तौ धाडशाक्षरो षो पादौ, नः तथा वरुणा इत्यसञ्जाटाक्षरपादद्वयं, ततो हादशाक्षर-पादः । ऋक्प्रातिशाख्यभाष्यकारेणापि असावेव ऋक् उदाहरणत्वेन गृहीता । ततः षट्पञ्चाशदक्षरं शकरोमुदाहरति, प्रो प्वस्मायिति ।—अस्माः सायणभाष्यं— “प्रो प्विति सप्तमै पञ्चमं स्तुतं पिजवनपुत्रस्य मुदास-वार्धम् ऐन्द्रम् आद्यस्तुषः शाकरः षट्पञ्चाशदक्षरा शकरो । अस्मा इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थो अख्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरः पुरतो पुरोऽव्ययमिति गतित्वात् गतिसमासः रथस्य अयसी वर्त्तमानं शूषं बलं सु प्रो अर्चत हे क्षीतारः ! सुष्ठु प्रपूजयत प्रष्ट इति निपातसमुदायः प्रो इति षोडशिति प्रष्टस्यसंज्ञा इन्द्रो विशिष्यते समक्षु समानं नाद्यन्त्येति समदः सङ्गामाः समक्षु सङ्गामेषु सङ्गे सङ्गमनीये शत्रुबले अभीकेषित अभ्यर्षेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि केशकेश्यवस्त्रायामपि क्षीककृत् स्थितिकृत् न पलायिता स्थित्वा वृषहा वृषाणामावरुणाणां कृता एवंविधः स इन्द्रः अस्माकं क्षीतृणां चोदिता धूमनां प्रेरिता सन् बोधि अस्माभिः कृतानि परिचरणानि वृष्यताम् । अपि च अन्यकेषां कुम्भितानामन्येषां शत्रूणाम् अधिधन्वसु अशु.ष्टु अधिरोपिता ज्याकाः कुम्भिता ज्याः नभन्तां हिंस्रतां नश्यन्तु” इति । अत्र “प्रो प्वस्मै” “अन्यकेषां” “ज्याकाः” “अधिधन्वसु” इत्येतेषु प्रोपुवस्मै इत्यादिरूपकार-यकारव्युहनाक्षरपूरणम् ।

हापचाशदक्षरमतिजगती । तत्रोदाहरणम् ।—

“तमिन्द्रं जोह्वीमि मघवानमु-ग्रं

सत्रा दधानमप्रतिष्कृतं श-वांसि

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो,

ववत्तं द्रायि नो विश्वा, सुपथा ज्ञपोतु वञ्ची ॥” (ऋक्०

६ अष्ट० ६ अ० ८ म० १० अनु० ८६ सू० १३ ऋ०) ।

अष्टचत्वारिंशदक्षरं जगती । तत्रोदाहरणम् ।—

“तन्म ऋतमिन्द्र ! शूर ! चित्र पात्व-

पो न वञ्चिन् ! दुरितातिपर्षि भूरि ।

एतेनाथ अष्टाक्षराः सप्त पादाः त्रैधा इति । सञ्चटोऽपि एतानि च ऋचमुदाहृतवान् ।
अथ हापचाशदक्षरमतिजगतीऋन्द उदाहरति, तमिन्द्रं जोह्वीमीति ।—अथवा
सायणभाष्यं—“या इन्द्रेति पञ्चदशचं चतुर्थं सूक्तं.....त्रयोदशतिजगती ।
तं पूर्वोक्तगुणोपेतम् इन्द्रं जोह्वीमि यथाऽहं पुनः पुनराह्वयामि । कीदृशं
मघवानं मंहनीयधनवन्मनुयमुद्गुर्धवलं सत्रा सत्यं यद्यार्थमेव शवांसि वक्ष्यामि
दधानम् अत एवाप्रतिष्कृतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि । किञ्च मंहिष्ठः
पूज्यतमः दाहृतमो वा यज्ञियो यज्ञाहं इन्द्रः गीर्भिरण्ठीयाभिः स्तुतिभिरा-
ववत्तं यज्ञेष्वामिमुख्येन वर्त्तताम्, ततो वञ्ची वञ्चवान् इन्द्रः नोऽद्याकं राये धनाय
विन्वा विन्वानि सर्वाण्येव सुपथा सुमार्गाणि ज्ञपोतु च करोतु धनं सर्वदिक्स्थमकान्
प्राप्नीत्वित्यर्थः” इति । अत्र “यज्ञियः” इत्यन्तो हाटशाक्षरत्रिपादूपः षट्त्रिंशाक्षरः परो
चाष्टाक्षरौ पादौ त्रिजोषी । सञ्चटभाष्येऽपि इदमेवोदाहरणम् । अष्टचत्वारिंशदक्षरं
जगती निदक्य वैदिकऋन्द उपसंहरति,—अष्टेति । तन्म ऋतमिति ।—अथवाः
सायणविहति,—“या इन्द्रेति पञ्चदशचं चतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रेभस्वाषमैन्द्रम् ।
पञ्चदशी जगती । हे शूर ! वञ्चवन् ! चित्र ! चायनीय ! विविधरूप ! वा
इन्द्रानाथीभिः पुत्ररूप ईयत इत्यादिषु दृष्टत्वात् । बहुविधरूप हे इन्द्र ! तन्
प्रथमं त्वदीयवृत्तं सत्यं ना नां पातु सर्वतो रक्षतु । किञ्च हे वञ्चिन् ! वञ्चवन्निन्द्र !
भूरि भूरीणि वञ्चनि दुरिता दुरितानि पापानि अतिपर्षि अतीत्य पारय,
तत्र दृष्टान्,—पापो न यथा नाविक उदकानि जनुष्यान् पारयति तदन् अथान्-

कदा न इन्द्र राय आ दशस्ये-
 विंशस्यस्य सृष्टयायस्य राजन् ! ॥” (ऋक्० ६५८०
 ६५० ८५० १०५१० ८६२० १५ ऋ०) । (छ)

पापानि पारय । हे राजन् ! दीप्यमान ! हे इन्द्र ! विन्शस्यस्य स इति
 रूपनाम रूपे साधु संज्ञा नकारोपजनन्त्यान्तः । बहुरूपं तत् सृष्टयायस्य
 सस्यैः सृष्टयैः रायः क्रियायद्वयमिति सम्प्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यैर्बहुत्वमिति वक्षी ।
 तद्वन्नोऽप्यभ्यन् वा अभिमुष्येन कदा दशस्येः ? क्वचिन् काले प्रवक्ष्येः ? तदा
 तव स्वभूतं सत्यं मां रक्षतु मर्त्यं धनं दत्त्वा कर्माणि च कारयित्वा नया हेतुवृत्तेन
 तुष्टाय मां पापरहितं कुर्वीत्यर्थः” इति । अत्र “दशस्येः” “सृष्टयायस्य”
 इत्यभ्ययव्युत्थनाच्चरपूरणं तेन च सादृशाच्चरचतुष्टयात् चष्टवत्त्वारिन्दक्षरा
 जगतीति बोद्धव्यम् । एतेषु अपि इन्द्रःसु चचरन्मूनाविश्ववशात् निचृष्टुरिक्-विराट्-
 स्वरान्तः पूर्वोक्तरीत्या समर्थनीयाः । विभिन्नलक्षविभिन्नितपादत्वे तु शीनकादिभिः
 प्रगाथ इति विशेषसंज्ञा अङ्गीकृता ; यद्योक्तं,—“वाहंती उहतीपूर्वः ककुप्पूर्वस्तु काकुभः ।
 एतो सतीउहत्यन्तो प्रगाथो भवतो वृषो ॥” (१८।१८० प्रा०) इति, तथा “चतुष्टुप्
 हे च गायत्रावेष आनुष्टुभः श्रुतः । विराजावभिसम्पन्नः पयाचर्थ्ये स उच्यतेः ॥”
 (१८।३ ऋ० प्रा०) इति च । बहुलक्षणात्मकेषु पादेषु प्रथमपादोऽप्यन्तः-
 पूर्वत्वेन संज्ञाव्यवस्था च तेनैव कृता । यथा—“आकृतिर्व्यपदेशानां प्रायः चादितः
 चादितः” (१८।४ ऋ० प्रा०) इति । तेन एकस्मिन् गायत्र्याण्यनुष्टुप्पादत्वे
 चादितः यस्य इन्द्रसः पादः तेनैव व्यपदेशः । तत्र गायत्र्यार्हतप्रगाथलक्षणां
 यथा—“गायत्र्यादित्सु वाहंते प्राथो गायत्र्यार्हतः” (१८।५८० प्रा०) इति । उदा-
 हरणं यथा—“तमिन्द्रं दानमीनहे श्रवसानमभोर्वम् । वृंशानं राय ईंमहे ॥” (ऋक्०
 ६५८० ४५० ८५० ६५१० ४६२० ६५८०) इति । गायत्र्यकाकुभप्रगाथलक्षणं यथा—
 “गायत्र्यकाकुभो नाम प्राथो भवति काकुभे” (१८।६ ऋ० प्रा०) इति । उदाहरणं
 यथा—“सुनोषो धा स मर्त्यो यं मरुतो यमय्यमा । निवः पात्यद्रुद्रः ॥” (ऋक्०
 ६५८० ४५० ८५० ६५१० ४६२०) इति । एवम उच्यतेपूर्वः सतीउहत्यन्तः
 प्रगाथः चौष्णिकः, तथा पञ्चमः ककुप्पूर्वः पाञ्चमकाकुभो नाम वेदितव्यः ।
 एवं महासतीउहत्यन्तः प्रगाथः महावार्हतः, उहतीसुखः जगत्यन्तः प्रगाथः वार्हतः
 एव, अतिजगत्यन्तः उहतीसुखीऽपि स एव, यवमभ्योत्तरः उहतीसुखीऽपि
 वार्हत एव । ककुप्पूर्वः उहत्यन्तः काकुभवार्हतः, तथा आनुष्टुभःपाञ्चमः

अत्र लौकिकम् ॥ ८ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यार्यादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्यादौनामुत्कृतिपर्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च । अत्र—वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे, प्रसङ्गात् वेदवदनादिमुनिपारम्पर्यागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं लौकिकं छन्दोजातमधिक्रियते, तन्मूलत्वात् काव्यस्य । काव्यञ्च कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः । (ज)

आ त्रैष्टुभाच्च यदार्षम् ॥ ९ ॥

आङ्गभिविधौ, त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ; स्मार्थं तद्धितः । गायत्र्यादि-त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्षं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं लौकिके च तत् तथैव द्रष्टव्यम् । किं तदार्षम् ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक् । द्वाविंशदक्षरा

काकुभस्त्रैष्टुभः, चानुष्टुभस्त्रैष्टुभः, बाहंतस्त्रैष्टुभः, त्रैष्टुभजागत इत्यादयोऽवमनन्त्याः । तदुक्तं शौनकेन—“बीष्णिकसूष्णिकापूर्यः पङ्क्तनः पाङ्क्तकाकुभः । महासतो-ष्ठव्यन्तो यो महावृहतीमुखः । बाहंतो वृहतीमुखः । अधो अतिजगन्मनः । यवमण्योत्तरोऽपि च ॥” (१८७—१९८० प्रा०) इत्यादि ।

(ज) वैदिकच्छन्दोजातमभिधाय साम्यतं लौकिकच्छन्दांसि निरूपयितुमधिकारार्थं सूत्रमाह,—अत्रेति । अधिकार इति ।—अर्थं लौकिकाधिकारः एतच्छन्दः, शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं वेदितव्यमित्यर्थः । वैदिकलौकिकच्छन्दसां विशेषभेदं दर्शयति, पूर्वेषामित्यादि ।—पूर्वेषाम् इतः पूर्वमभिहितानाम् एकद्विपञ्चषट्पादादिकृपाणां गायत्र्यादीनां तथा देव्यादिकृपाणां गायत्र्यादीनाञ्च वैदिकत्वमेव, एवकारिण मनुसोषां लौकिकत्वमित्यर्थः प्रकटितः । चूलिकापर्यन्तानां केवलमेव लौकिकत्वम् । सूत्रार्थमाह,—अत्रेति । लौकिकच्छन्दसानपि परम्परया पुरुषार्थप्रदत्वं प्रतिपादयितुमाह, काव्यञ्चेति ।—काव्यस्य पुरुषार्थत्वे काव्यमूलोभूतच्छन्दसानपि पुरुषार्थत्वमित्यभिप्रायः ।

(क) वैदिके गायत्र्यादि त्रिष्टुबन्तं छन्दोजातम् आर्यादिभेदेन प्रत्येकानष्ट-

अनुष्टुप् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः ।
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । चः समुच्चये । (भ्र)

सुप्रतिष्ठा-प्रतिष्ठा-मध्याऽत्युक्तौक्ताश्च ॥ १० ॥

लौकिकप्रस्तावमधिकृत्यैतत्; तेन विंशत्यक्षरा सुप्रतिष्ठा,
षोडशाक्षरा प्रतिष्ठा, द्वादशाक्षरा मध्या. अष्टाक्षरा अत्युक्ता,
चतुरक्षरा उक्ता, अतः परं न ङ्गासः, द्वितीयसूत्रे एतत्पर्यन्तमेव
नियमात् । अक्षरच्छन्दः अधिकृत्यैषा संज्ञा, तत्रैवाक्षरङ्गास-
विधानात् । इत्येवं लौकिके संज्ञाऽवगन्तव्या । (ज)

विधं, लौकिके पुनः क्रियित्यपेक्षायामाह,—आ वैष्टुभात् इति । तस्य व्याख्यानमाह,
आङ्कितम् ।—आ-शब्दः अभिविधौ लीलाद्यैः; ततश्च “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२।३।१०
पा०) इति सूत्रेण पञ्चमी । एतेन लौकिके षडक्षरपादानां चतुष्पादत्वे सति
चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रं छन्दः, सप्ताक्षरपादानां चतुष्पादत्वे च अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्,
तथा अष्टाक्षरपादानां चतुष्पादत्वे द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप्, एवं नवाक्षरपादानां
चतुष्पादत्वे च षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, दशाक्षरपादानां चतुष्पादत्वे च चत्वारिंशदक्षरा
पङ्क्तिः, एकादशाक्षरचतुष्पादत्वे च चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् इति निष्कर्षः । इहापि
पूर्वतः “चतुरक्षरस्यजेत्” (४।२ पि०) इति वैदिकच्छन्दोवत् नियमः, यथा—चतु-
श्चत्वारिंशदक्षरायाः त्रिष्टुभश्चतुरक्षरपरित्यागेन चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः ततोऽपि
चतुरक्षरत्यागात् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, ततश्चतुरक्षरपरित्यागेन द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप्,
ततश्चतुरक्षरत्यागेन अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, ततोऽपि चतुरक्षरत्यागेन चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्रीति भावः । चः समुच्चये इति ।—वैदिके यथा चतुरक्षरत्यागनियमेन एताभि
छन्दांसि भवन्ति तथा लौकिकेऽपि इत्यर्थः । आ वैष्टुभादित्यनेन जगती वर्जयित्वा
एतद्गच्छथं प्रवर्त्तते, पश्चात् जगतीलक्षणाभ्यस्तित्वादिति ।

(ज) अपरमपि पञ्चविधं लौकिकं छन्दः आह, सुप्रतिष्ठेति ।—इहापि
पूर्वकाश्चतुरक्षरत्यागनियमोऽवश्यं लौकरथीयः; तेन चतुर्विंशत्यक्षरगायत्राश्चतुरक्षर-
त्यागात् विंशत्यक्षरा सुप्रतिष्ठा, ततश्च चतुरक्षरत्यागे षोडशाक्षरा प्रतिष्ठा
इत्यादिक्रमः अनुसरणीयः । एवञ्च उक्तायाश्चतुरक्षरत्वात् एकाक्षरपादा उक्ता,
द्व्याक्षरपादा अत्युक्ता, त्र्याक्षरपादा मध्या, चतुरक्षरपादा प्रतिष्ठा, पञ्चाक्षरपादा
सुप्रतिष्ठेति बोधः, “पादश्चतुर्भागः” (४।११ पि०) इति षष्ठ्यन्ताच्छब्दे चतुर्भागेऽ-

पादश्चतुर्भागः ॥ ११ ॥

चतुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः पाद-
शंखां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः । एवमुष्णिगादि-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । समवृत्तविषयमेतत् । (ट)

भागस्य शौकिके पादमित्येतात् । सम्पूर्णाक्षरात् इत्याश्चतुरक्षरत्वानेन एकैकपादतः
एकैकाक्षरत्वान् एव प्रतीयते । अथवा एकैकाक्षरद्विक्रमैश्चापि तथेवाधेः ।
अतश्चन्दोमन्त्रार्थानपि “चारुश्लेषाक्षरात् पादादेकोकाक्षरवर्जितैः । पादेदक्षरादि-
शंखं स्याच्छब्दः षड्विंशतिं गतम् ॥” इति । परन्तु तत्र “उक्ता” इत्यत्र “उक्था” इति
पाठो दृश्यते । बहुषु मुद्रितपुस्तकेषु स्वमिदं प्रत्याख्यातम् ; तेषां मते एकादि-
पञ्चाक्षरपद्येन प्रसारवशात् छन्दःसिद्धिः, किन्तु सूत्रे तद्विधानाभावरूपदोषस्त-
दपरिहार्थः । प्रसारप्रदर्शनेन भगवता पिङ्गलाचार्येण यत् प्रतिपादितं तत्तु
स्मानुसारीकैव, किञ्च पिङ्गलाचार्यकृतसूत्रपद्यांशकमत्र चाप्रेयमहापुराणे लक्ष्म-
णशर्माकमन्त्रेण प्रायशः सम एव दृश्यते, दृश्यते च तत्र सुप्रतिष्ठादीनां समुल्लेखः,
एवञ्च स्वस्वास्वाम्यायुष्ये कर्मभङ्गदोषः । तथा चाप्रेये—“चतुःशतमुल्कातिः
स्वाद्भूतेश्चतुरस्रजेत् । अमिदंश्यामिभ्यः कतिः तानि छन्दांसि वै पृथक् ॥ कति-
श्चातिष्ठतिष्ठती अत्यष्टिश्चाष्टिरित्यतः । अतिशङ्करी शक्येतिजगतो जगव्यपि ॥
छन्दोऽत्र शौकिकं स्थाञ्च चार्धमात्रैष्टुभात् श्रुतम् । विष्टुपृक्ती च इष्टती
अनुष्टुप्चिगीरितम् ॥ गायत्री स्थात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मन्त्रया सङ् । अस्तु शोधोक्ता
चादिषु एकैकाक्षरवर्जितम् ॥” (४११—४ भा० छ०) इति ।

(ट) वैदिके छन्दोनाति कश्चिदेकपादं कश्चिद्विपादं कश्चिन्निपादं कश्चिच्चतुर्पादं
छन्दो वर्तते, इह शौकिके पुनः शीघ्रतः पादः इत्यपेक्षायामाह, पादः चतुर्भाग
इति ।—चतुर्थो पादानाम् एको भागः अंशः शीघ्रतश्चतुर्भागः पादः इत्यर्थः । तदंश
विशेषेण प्रकाशयति, गायत्र्या इति ।—ततश्च शौकिके उक्तायाश्चतुरक्षररूपायाः पादः
एकाक्षरः, अनुक्तायाश्च द्व्यक्षरः, मध्यायास्त्र्यक्षरः, प्रतिष्ठायाश्चतुरक्षरः, सुप्रतिष्ठायाश्च
पञ्चाक्षरः, चतुर्विंशत्यक्षररूपायाः गायत्र्याः षडक्षरः, एवमुष्णिगादीनामपि एकैकाक्षर-
इत्यादि षड्विंशत्यक्षरपद्येन पादः कश्चित् । अहंसन-विषमवृत्तलक्षणात् अत्यन्ताप-
ख्यात् समवृत्तविषयमेतदित्युक्तम् । एतेन “गायत्र्या षडक्षरः” (१११ पि०) इति यदुक्तं
इत्तत् वैदिकमात्रपरं शौकिके तस्याः षडक्षर एव पादः, एवञ्च शौकिकशब्दस्यो
शब्दार्थं अनुसन्देहनिवारणीकृतं, विषमवृत्तेऽपि चतुषद्वयात्तत्त्वादिति भावः ।

यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ १२ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्ति-
र्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ब्रह्मीतव्याः । वा-शब्दो
व्यवस्थितविभाषायाम्, उक्ततादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागाति-
क्रमेष्वपि पादव्यवस्थादर्शनात् । (ठ)

आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

द्वितीयमक्षरच्छन्दच्छन्दस्त्रेष्वा तु लौकिकम् ॥

आर्याद्यङ्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।

वैताब्बादि चूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥

समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ॥ (ड)

तत्रादौ तावदार्यालक्षणसिद्धार्थं गणसंज्ञां करोति—

लः समुद्रा गणः ॥ १३ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतुः-
सङ्ख्योपलक्षणार्थम् । चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा संज्ञा
विधीयते । (ठ)

(ठ) ननु विषमवृत्तेषु उक्ततादिषु न्यूनाधिकाक्षरघटितपादत्वेन श्लोकतुरी-
येकभागातिक्रमेष्वपि पादव्यवस्थादर्शनात् चतुर्थेभानस्य पादत्वं कथं युज्यते, इत्याह
यथैत्यादि ।—यस्य वृत्तस्य चतुर्भागन्यूनाक्षरपादत्वं चतुर्भागाधिकाक्षरपादत्वं वा तस्य
वृत्तस्य तादृशाक्षरघटितपादाः यदृशीयाः इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषायां वा-शब्देनेतत्
सूचितमिति दर्शयितुमाह,—वा-शब्द इति । तत्र हेतुं दर्शयति,—उक्ततादिष्विति ।

(ड) लौकिकच्छन्दसां ऋभेदतया तेषां क्रमनिर्णयपुरःसरं कतिपयैर्हंसैः
वृत्तिकारः सम्प्रति प्रथममिदाम् विहस्यति, आदावित्यादि ।—अथमात्राक्षरमिदं
लौकिकं छन्दस्त्रिविधम् ; तत्र प्रथमं आर्यातः उङ्गीतिं यावत् गणच्छन्दः, तत्र गण-
नियमनात् ; ततः परं वैताल्यनारभ्य चूलिकापर्यन्तं मात्राच्छन्दः ; ततश्च सङ्गातीतः
उत्कृतिपर्यन्तमक्षरच्छन्दः इत्यर्थः ।

(ठ) इत्यत्राक्षरस्य प्रथमं दर्शयति, तत्रेति ।—ऋषंसंज्ञानक्षरैर्यावत्तत्त्वं

गौ गन्तमध्यादिर्लञ्च ॥ १४ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति । स हि गणः कदाचित् गुरुद्वयेन (२२) भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा, (-- २) कदाचिन्मध्यमेन, (-- -) कदाचिदाद्येन, (२ --) कदाचित् चतुर्भिर्लघुभिः (----) । षष्ठस्य भेदस्याभावात् विस्वष्टार्थ-मिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं इन्द्रसमासं कृत्वा पश्चात् गकारेण बहुव्रीहिः । इन्द्रात् परो यः श्रूयते, लभतेऽसौ प्रत्येकमभिसम्बन्धम् । द्वौ गकारौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स एको गणः (२२) । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो गणः (-- २) । गकारो मध्ये यस्य स ग-मध्यस्तृतीयो गणः (- २ -) । गकार आदौ यस्य स गादिश्चतुर्थो गणः (२ --) । नकार-लकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो गणः (----) । (ष)

न सिध्यतीति भावः । गणसंज्ञां दर्शयति, ल इति ।—समुद्राः चत्वारः, लः एक-मावात्मकाक्षराणि, गणः गणसंज्ञा इत्यर्थः । एकेति ।—एका मात्रा यस्य तादृश-व्याख्यस्य यद्वर्णं ल्-शब्देन प्रतीतिः, समुद्रा इत्यनेन च चतुःसङ्ख्या इति बोधः ; ततश्च लघुलपचतुर्माया एकगणत्वमिति लक्षणं सिद्धम् ।

(ष) गणसप्तममभिप्राय साम्प्रतं तद्विन्यासभेदं दर्शयित्वाह, नाविति ।—द्वौ गुरुद्वयम् । गन्तमध्यादिः अन्तगुरुः मध्यगुरुः आदिगुरुश्च इत्यर्थः । तथा लञ्च लघवश्च, चत्वार इति शेषः, प्रथमाया बहुवचनेन "लः" इति सिद्धेः चतुर्लकाराणामेव च गणत्वविधानात् । स च गणः एवं-रूपेण पञ्चविध इत्यर्थः । गुरुद्वयेनेति ।—एकगुरोः द्विमात्रात्मकत्वात् गुरुद्वयेन (२२) चतुर्मासिद्धिरिति, तेन एको गणः इत्यायातम् । गन्तमध्यादिरिति पदं विहस्योति, कदाचिदन्तेनेत्यादिसिद्धिः ।—अन्तगुरुत्वादेव गुरो-र्विमात्रास्वरूपत्वेनापरौ प्रसृष्टभूताविति लभ्येते, ततश्च चतुर्मासिद्धिरिति, तेनापि एकः गणः भवतीति भावः । उक्तञ्च—“गुरुस्तु द्विसंख्यौ ज्ञेयो नागदन्तसमाकृतः । प्रसृष्टदन्तः, गुरोऽसदिकमात्रः प्रकौर्षितः ॥” इति । गुरुमध्यत्वेऽपि पूर्वाप्रसवोः लघुत्वान्

अथ आर्याधिकारः ।—

एवं गणेषु सिद्धेषु इदानीमार्यालक्षणं करोति—

स्वरा अर्द्धस्वार्यार्द्धम् ॥ १५ ॥

गणग्रहणमनुवर्तते । स्वरा इति समानां संज्ञा । यत्र प्रस्तारे गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्यार्द्धं निष्पद्यते । द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । सम-प्रविभागेऽर्द्धशब्दः । यद्येवमह-

चतुर्मात्रिकत्वमित्याह, मध्यमेन गुरुणेति ।—तेन च (- - -) आद्यन्तलघ्वकौ मध्य-
गुरुश्च एको गणः इत्यर्थः । तथा आद्यगुरुत्वे अपरयोर्द्वयोर्लघुत्वे च चतुर्मात्रा-
सिद्धेस्तादृशः (- - -) एको गणः । चतुर्लघुत्वेऽपि चतुर्मात्रिकत्वमिति (- - - -)
तादृशश्चापरो गण इति पञ्चैव गणभेदा दर्शिताः इति निष्कर्षः । आवाप्रस्तारनियमेन
प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुणादि-सर्वलघ्वन्ताः पञ्चैव भेदा गणस्य भवन्ति, तत् कथमिदं
सूत्रमित्याह, षष्ठस्य भेदस्येति ।—विश्वष्टार्थं सुकुमारमतीनां सुखबोधार्थम्-
अन्तमध्यादिरिति ।—अन्तस्य मध्यस्य आदिश्च ते अन्तमध्यादयः. गः गुरुवः
अन्तमध्यादयो यत्र सः अन्तमध्यादिगुरुर्गण इत्यर्थः । कथमेतेन अन्तगुरुर्मध्य-
गुरुरादिगुरुरित्यर्थो लभ्यते इत्यत आह,—इन्दादिति । समुदयसूत्रार्थेन पञ्चगणान्
विश्वष्टयति, दाविति ।—गुरुदयस्वरूप एका गणः गन्तमध्यादिस्वरूपस्य द्विगणः
इति मिलित्वा चत्वारः । नकारलकाराविति ।—‘ल्’ इत्येकमात्रिकाक्षरीपल्लितत्वेन
विलघुस्य नकारः एकलघुश्च ल इति मिलित्वा चत्वारः लघवः ; ततश्च चतुर्लघुस्वरूपः
एको गणः इति पञ्च गणभेदाः । केचिदत्र नकार-लकारौ मिलिताविति इति-
गत्याभिप्रायमपरिज्ञाय सूत्रे “लस्य” इति पाठमगुह्यं मन्यमानाः तत्र “नलौ च”
इति पाठ समर्थयन्ते । बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु तादृशपाठमपश्यन्तो वयमिममपि
सङ्गतार्थमुत्प्रेषमाणा नान्यथा विदधीमः । इह वक्रात्मकरेखाकपं (५) गुरुचिह्नं
स्वरखरेखाकपञ्च (-) लघुचिह्नं पूर्वोच्चार्यप्रमिदमवधेयम् ।

(त) आर्याया लक्षणमाह, स्वरा इति ।—पूर्वत इह गणग्रहणमधिक्रियते ।
निषादादिभेदेन स्वराणां सप्तविधतया सप्तमङ्गावाचकोऽत्र स्वरशब्दः. ततश्च यत्र
सप्तमङ्गा गणा भवन्ति तत्रा गणस्यार्द्धञ्च भवति तदार्याया अर्द्धं स्वात्,
अथैव परार्द्धमपि, एवञ्च आर्यायां इत्तं सिध्यतीत्यर्थः । एतेन आर्यार्द्धं सार्द्धसप्तगणाः

शब्दस्य “अहं नपुंसकम्” (२।२।२ पा०) इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति । यथा,—अर्द्धाङ्कम्, अर्धपलम्, अर्द्धखारोति । नैष दोषः, सत्यपि सम-प्रविभागवचनत्वे सम्बन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात्, सम-प्रविभागवचनस्यार्ध-शब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् । यथा—तुलार्धेन गां क्रीणाति ।

पयार्द्धक्रीतताम्बूल-चर्वणात् गर्वितामनाः ।

अनभ्यासाङ्गलज्जाला यान्थ्येते वारयात्रिकाः ॥

तथाऽसम-प्रविभागार्थत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशि-समासदर्शनाच्च ।

यथा—

अर्द्धचन्द्रं दधन्पूर्द्धिं पातु वः पार्वतीपतिः ।

कालकूटविषं हन्तुं सङ्गृहीतमिवावृतम् ॥

पूर्वाधाच पञ्चदशगणाः इति भावः । द्वितीयाहंस्त तथाले हेतुं दर्शयति, समेति ।— समप्रविभागे तुल्यांशे अर्द्धशब्दः, क्रीबलेन निर्देशात् इत्यर्थः । तथाले च दोषं दर्शयति, यद्येवमिति ।—“पुंस्यर्द्धोऽहं समेऽशक्ते” इत्यमरसिंहोक्तेः अर्द्धशब्दस्य समांशेऽहं नपुंसकत्वं, नपुंसकत्वे च “अहं नपुंसकम्” (२।२।२ पा०) इति सूत्रेण एकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् अर्द्धार्थम् इत्येव भवितुमर्हति, तथा चीत्तं काशिकायाम्—“अर्द्ध-मित्येतत् नपुंसकमेकाधिकरणेन समस्यते तत्पुदमय समासो भवति षष्ठीसमासापवादा-ऽयं योगः अर्द्धं पिप्ल्याः अर्द्धपिप्ल्यो” इत्यादि । तदेव समसंयते, नैष इति ।—असमप्रविभागस्य सम्बन्धमात्रार्थे विवक्षितत्वात् समासविधेरनित्यत्वाच्च दोषपरिहार इत्यर्थः । आर्यायाः अर्द्धमायार्द्धम् इति षष्ठीसमास इति भावः । अत्राच्च दर्श-सिंहोक्तम्—“पिप्ल्यर्द्धमिति षष्ठीसमासोऽपि दृश्यते” इति । एतेन “अहं नपुंसकम्” इति पाणिनीयसूत्रस्य व्यभिचारः स्वीकरणीयः एव । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अव्याप्तित्व्यामित्यस्य व्यभिचारं दर्शयति, तुल्यत्वादि ।—अत्र तु अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागार्थत्वेऽपि न पूर्वनिपातः । प्रमाचान्तरमुपनिपति, पयार्द्धत्वादि ।—पयार्द्धं पयार्द्धं तेन क्रीतस्य ताम्बूलस्य चर्वणात् गर्विताम् आननं मुखं शेषां ते, तथा अनभ्यासात् ताम्बूलस्य मित्यर्धपानमुच्चारणात् गणस्यः आत्मा सुखज-सख-विन्दुविशेषाः शेषां ते एते

अथ च—

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

अर्द्धराज्यस्य लक्षणं कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्यः,—यदा-
* र्थायामवान्तरपादव्यवस्था नास्ति ; तेन हीपादन्यस्मादित्यादौ
गणत्रयस्यान्ते गुरुत्वं न स्यात् ।

हीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनौय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ (त)

वारधात्रिकाः वरान्शायिनः यानि गच्छन्ति । अत्रापि अर्द्धपणम् इत्येव भवितुं
युक्तः । असमप्रविभागार्थं अर्द्धशब्दस्य पूर्वनिपातं दर्शयति, अर्द्धचन्द्रमित्यादि ।—
पार्वतीपतिः शिवः मूर्तिं शिरसि चन्द्रमूर्ध्नि अर्द्धचन्द्रं कालकूटविषं हलाहलं
हनुं निराकर्तुं सकृद्धीतं सञ्चनम् अहृतं पीयूषनिव दधत् पारयन् वः युष्मान् पातु
रक्षतु । एवमन्वदपि प्रमाणं दर्शयति, तुल्यार्थमित्यादि ।—तुल्यः समानः अर्थः प्रयोजनं
यस्य तथाविधं तथा तुल्यं सामर्थ्यं शक्तिर्यस्य तथाभूतं, मर्मज्ञं मर्मं जानाति इति
तादृशं मर्मज्ञं तत्त्वज्ञं, व्यवसायिनम् उद्यमशीलं, राज्यत्यार्द्धं हरतीति तादृशम्
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यः प्रभुः न हन्यात् निधनं न कुर्व्यात् सः स्वयमेव हन्यते,
तेनैव भृत्येनेति शेषः । अत्रेत्यादि ।—आचार्यः पितृत्याचार्यः । अत्र आचार्य-
प्रकारश्चे । अवान्तरपादव्यवस्था अवगतमन्तरं मध्यम् अवान्तरं तादृशी पादव्यवस्था
प्रधानतया पादस्त्रीकारः नास्ति । तेन च “हीपादन्यस्मादपि” इत्यत्र तथा
“घटयति” इत्यत्र च ऋषेकारस्य पादान्तत्वेऽपि “गन्ते” (१।१० पि०) इति
सूत्रेण गणत्रयस्यावसाने गुरुत्वं न स्यादित्यर्थः । हीपादिति ।—अभिमुखीभूतः
अनुकूलः विधिः देवं हीपात जलमप्यस्य-स्वस्यप्रदेशात्, अन्यस्मात् स्थानान्तरात्,
जलनिधेः समुद्रस्य मध्यात् अन्तरात्, दिशः अन्तात् दिक्पान्तादपि, अभिनतम्
इष्टवस्तु भटिति अस्मात् आनौय सकृच्छा घटयति मेषयति । अन्तान्तरं गुरुत्व-
संज्ञामेदेन आख्यांवा बह्वी भेदाः सन्ति, ते च यथा—सप्तविंशतिगुरवः त्रयो
सप्तत्यः सा सप्तौ । अष्टविंशतिगुरवः पञ्च सप्तत्यः सा षट्त्रिंशति । पञ्चविंशतिः
गुरुतया सप्त सप्ततया च षट्त्रिंशति । अष्टविंशतिगुरुतया नवसप्ततया च सप्ततया ।
त्रयोविंशतिगुरुतया एकादशसप्ततया च विद्या । चाविंशतिगुरुतये त्रयोदशसप्ततये

अवायुङ् न ज् ॥ १६ ॥

अत्र आर्याच्छन्दसि, अयुग्मणः प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः
सप्तमश्च, न जगणः मध्यगुरुर्न कर्त्तव्यः । शिषास्तु कामतोऽत्र
भवन्ति । (य)

अ अना नाम । तथा एकैकगुरुकासेन द्विद्विलघुऽङ्गा च आर्येयं देव्यादिनामधेयाऽपि
भवेत्, एकगुरुका तु न भवतीति नियमः । देव्यादिनामानि यथा भानङ्,—“दंभी
गौरी राविः चूर्णा छाया कान्तिः मङ्गामाया कौर्णः सिद्धा ममोरमा गाङ्गिनी विश्वा
वासिता शोभा हरिषी अक्षी सारसी कुररी सिंही हंसी” इति । एवमाख्यायाः पाठ-
नियमस्य प्रथमपादे राजहंसगतिसदतिमन्थरं, द्वितीये पुनः सिंहविक्रमबदुद्धतं, तृतीये
गजेन्द्रपदविलासादिवत् सलोलं, चतुर्थे मुजङ्गगतिवत् अपलम् इति । तथा चोक्तं
प्राकृतपिङ्गले—“पठमं वी हंसपथं वीए सिंहस्य विक्रमं जाषा । तीए गणवरलुलिभं
अद्विवरलुलिभं अलत्यए माहा ॥” (१।५६) संस्कृतं यथा—“प्रथममिव हंसपदं
द्वितीये सिंहस्य विक्रमो यादृक् । तृतीये गणवरलुलितमद्विवरलुलितं चतुर्थके
माधायाः ॥” इति । गाथेति आर्याया एव नामान्तरम् । तथैवमाख्यां तयोदशलघुका
विषा एकविंशतिलघुका अक्षिया सप्तविंशतिलघुका वैश्या तदन्था च श्रुता इति ;
यदुक्तं प्राकृतपिङ्गले—“तिरहलहृषा विष्पी एषाईसेदि खर्तिषी भविषा । सत्ताईसा
वेसी सेसा सा सुद्विषी होइ ॥” (१।५८) इति । अस्य संस्कृतं यथा—“तयोदश-
लघुका विषा एकविंशतिभिः अक्षिया भविता । सप्तविंशतिभिर्वैश्या शिषा सा श्रुता
भवति ॥” इति । पुनरियमेकनायका चेत् कुलीना भवति, द्विनायका स्वयं-याद्विषी,
नायकहोना रण्डा, बहुनायका वैश्या, नायकस्तु जगणः इति । तथा चोक्तं तथैव
प्राकृतपिङ्गले—“एके जे कुलमंती वे षाचकेदि होइ संगद्विषी । षाचकहोणा रंडा
वेसा बहुषाचषा होइ ॥” (१।५७) इति । संस्कृतं यथा—“एकेन जेन कुलवती
हाभ्यां नायकाभ्यां स्वयं-याद्विषी । नायकहोना रण्डा वैश्या बहुनायका भवति ॥”
इति । तथा प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तमेषु जगणचेत् दृष्टा । तथा च तत्रैव—“जा
पठम-तीच-पंचम-सप्तमठाचे अ होइ गुरुमभ्ता । गुम्बिषिए गुणरद्विषा माहा दीसं
पषासेइ ॥” (१।५९) इति । अस्य संस्कृतं यथा—“था प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तमस्थाने
ननु भवति गुरुमभ्या । गुर्विषीव गुणरद्विता माषा दीसं प्रकाशयति ॥” इति ।

(य) अयुग्मणस्य नियममाह—अथेति ।

षष्ठो ज् ॥ १७ ॥

आर्यां ऋन्दसि षष्ठां गणो (- - -) मध्यगुरेव भवति ।

अत्र उदाहरणम् ।—

१भ० २स० ३दि० ४दि० ५स० ६ग० ७नर्व० ग०
 ऋन्दसि षष्ठां गणो मध्यगुरेव भवति ।

सा जयति जगत्प्राच्यां देवी दिवस्यतिष्णुरतिकृचिरा ।

१दि० २ग० ३स० ४स० ५दि० ६ग० ७भ० ग०

या दृश्यतेऽम्बरतले कंसवधोत्पातविद्युदिव ॥ (द)

(द) पूर्वत्र जगत्प्राच्यां जयति निषेधान् युजि एव तस्य प्राप्तिसम्भावनाया युजः कृत्वात् अन्वयिचार्यत्वं स भवितुमर्हति इति नियमनायाद्, षष्ठ इति ।—ज् जगत् इत्यर्थः आर्यां ऋन्दसीति ।—मध्यगुरेव इत्यन्वयकारिण आर्यायाः षष्ठगणः मध्यगुरेव भवति, न तु आदिगुरन्तगुरः सर्वगुरवा इत्यर्थो लभ्यते, एतेन वक्ष्य-
 माद्यनर्वनवृत्तनिगमस्य न काऽप्यसङ्गतिरिति बोध्यम् । अयं हि वैकल्पिक-
 विधिः, वक्ष्यमाणेन “सर्वलघुर्वा” इत्यभिधानात् । प्रथमार्द्धे द्वितीयार्द्धेऽप-
 भागदशमिक्ताया आर्यायाः प्रथमार्द्धे सार्द्धसप्तमका गणाः, तेष्वपि प्रथम-
 द्वितीय पञ्चम-सप्तमगणा जगत्प्राच्याः भवेयुः, षष्ठगणश्च मध्यगुरः (जगत्) इति अत्र एव आर्यामुदाहरति, मिति ।—दिवं स्वर्गम् उच्यतिष्णुः अतिष्णुः अतिकृचिरा अत्यन्तमनोहा या देवी अम्बरतले गगनमण्डले कंसवधोत्पातविद्युत् कंसविनाशमनुचकतडिडिब दृश्यते अस्तीक्यते, सा आर्यां जगत्प्राच्यां देवी मङ्गलाया जयति पृथिव्यां जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ; सा प्रसिद्धा आर्यां ऋन्दसि जयति इत्यपि भवति । अत्रोदाहरणे ‘सा जय’ इति प्रथमो (- - -) भगणः, ‘ति जग’ इति द्वितीयः (- - -) सगणः, ‘प्राच्यां’ इति तृतीयो (- - -) द्विगुरः, ‘देवी’ इति चतुर्थो गणः (- - -) तथैव, “दिवस्यत्” इति पञ्चमः (- - -) सगणः, ‘पतिष्णु’ इति षष्ठः मध्यगुरः (- - -) जगणः, ‘रतिकृचि’ इति सप्तमो गणः (- - -) चतुर्लघुः, ‘रा’ इति अष्टमामात्मक एको (- - -) गुररिति निमित्त्वा सिद्धाः सार्द्धसप्तगणाः । द्वितीयार्द्धेनपि पूर्ववदेव यथा—‘या दृ’ इति द्विगुरश्च (- - -) एको गणः, ‘दृश्यतेऽम्ब’ इति मध्यगुरः (- - -) द्वितीयो जगणः

नृली वा ॥ १८ ॥

षष्ठ इत्यनुवर्त्तते । आर्यायाः षष्ठा गणः (----) सर्व-
लघुर्वा भवति । तत्र उदाहरणम् ।—

१दि० २ज० इदि० इदि० प्रदि० इसर्व० ७मर्व० ग०

रूपान्तरेण देवी तामेव स्तोमि सपदि किल महिषः ।

१दि० २म० इम० इम० प्रम० इल० ७दि० ग०

पादस्यशंसुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्याः ॥ (ध)

‘रतन्ने’ इति तृतीयः (-- ७) सगणः, ‘कंसव’ इति चतुर्थः आदिगुरुः (७ - -)
मगणः ‘धोन्पा’ इति गुरुदशमकः (७ ७) पञ्चमी गणः ‘त’ इति एक-
लघ्वात्मकः (-) षष्ठः गणः, ‘विद्यदि’ इति सप्तमः आदिगुरुः (७ - -) मगणः, ‘व’
इति पादान्तलघीर्गुरुत्वनिश्चयात् एकगुरुरूपः (७) अर्द्धगणः ।

(ध) आर्यायाः षष्ठगणे मध्यगुरुत्वनिश्चयस्य व्यभिचारं दर्शयति, नृलाविति ।—
नृ च ल् च नृली नगणो लघुष्वेत्यर्थः । षष्ठ इति पूर्वसूत्रादताधिकृतः । नगणस्य त्रिलघु-
त्वात् ल्-कारस्यैकलघुत्वाच्च नृली वा इत्यनेन आर्यायाः पूर्वाद्ध षष्ठगणः चतुर्लघुरूपो
वा इत्यर्थो लभ्यते । उत्तरार्द्धे तु “षष्ठस्य ल्” (४:२२ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण
षष्ठो गणः एकलघुरेव भवेत् । तथा च प्राक्ततपिक्रमे—“सप्तगणा दीहता जो
यलङ्ग ऋष्ट येह जो विषमि । तह गाहे विष अहे ऋष्टं लहृषं विषायेह ॥” (१:५०)
इति । अस्य संस्कृतं यथा—“सप्तगणा दीर्घान्ता जो नलघु षष्ठे नेह जो विषमि । तथा
गाथादिनीशाद्धे षष्ठं लघुकं विज्ञानीत ॥” इति । अस्य च व्याख्या—“अत्र चतुष्कलाः
सप्त गणा दीर्घान्ता सर्वान्ताः इत्यर्थः । अत्र षष्ठो गणः जगणो भवति नगण-लघू वा भवतः
इति नियमः । इह विषमि स्थाने प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तमस्थाने जगणो न भवति
तथा गाथाया द्वितीयाद्धेऽपि षष्ठं गणम एकलघ्वात्मकं विज्ञानीत” इति । तथा वाचो-
भूषणेऽपि—“षष्ठं अक्षरदले विषमि जगणो न गाथायाः” इति । तदुदाहरणमाह,
रूपान्तरेणेत्यादि ।—यस्याः दैत्याः, पादस्यशंसुखात् पादशोचरणयोः स्पर्शेन
यत् सुखं सप्ततानन्दः तस्यादिव (इति हेतुप्रैषा) महिषः असुरविशेषः,
सपदि अक्षणात् मीलितनयनः मुकुलितनेत्रः, यत इत्यर्थः, अभवत् किल निश्चितं,

न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ॥ १९ ॥

षष्ठो गणः (- - - -) सर्वलघ्वेत् भवति, तदा द्वितीया-
दक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते । पूर्वमेवोटाहरणम् । (न)

सप्तमः प्रथमादि ॥ २० ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (- - -) सर्वलघ्वौ (- - - -) वा जाते
सप्तमो गणः सर्वलघ्वेत् भवति, तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं
प्रवर्त्तते । तत्रोटाहरणम् ।—

१दि० २म० ३दि० ४म० ५दि० ६म० ७मवं० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

ब्रह्मक्षत्रकुलीनः प्रलीनसामन्तचक्रनुतचरणः ।

१मवं० २म० ३दि० ४दि० ५दि० ६म० ७म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सकलसुकृतेकपुञ्जः श्रीमान् मुञ्जश्चिरञ्जयति ॥

रूपान्तरं चान्येन रूपेण, परिणतमिति शेषः, तामेव प्रसिद्धां टीवीं कौमि नौमि ।
श्लोकोपरिच्छेदविभागश्चिह्नदर्शनेन पूर्वपदार्थितप्रणाल्या गद्या निकृष्टायाः ।

(न) एवमाद्यांशं लक्षणमभिधाय षष्ठगणस्य चतुर्लघ्वे यतिनिश्चयमाह, न्लौ
चेदिति ।—अत्र द्वितीयपदमक्षरे ऋचधिक्रमः ; द्वितीयं षष्ठगणस्य द्वितीयाक्षरम आदि
प्रथममूर्तं यच्च ततः पदमित्यस्य विशेषणम् ; लघुपदाणां चतुर्णांक्षराणां मध्ये
प्रथमाक्षरव्याजे विरतिं विधाय द्वितीयाक्षरमारभ्य पदं पठनीयमित्यर्थः, यथा
पूर्वोटाहृते “मि सपदि” इत्यत्र षष्ठगणपथमाक्षरं मि-कारं विधाय द्वितीयाक्षरात्
स-कारान् पदपाठारम्भः ; अतः उक्तं “पूर्वमेवोटाहरणम्” इति ।

(प) तत्र यतिनिश्चये विशेषमाह,—सप्तम इति । स्वार्थं विद्मोति,
षष्ठे इति ।—षष्ठगणस्य मध्यगुरुत्वे सर्वलघ्वे वा सप्तमगणस्य सर्वलघुता
चेद्भवति तदा षष्ठगणान्ते विरतिं विधाय सप्तमगणस्य प्रथममक्षरमारभ्य
पदप्रवृत्तिर्विधेया इत्यर्थः । तत्रोटाहरणं, ब्रह्मेति ।—ब्रह्मक्षत्रकुलीनः ब्रह्मक्षत्र-
कुलीनपुञ्जः, प्रलीनसामन्तचक्रनुतचरणः अवनतराजमन्त्रवस्तुतपादपञ्चः, सकलसुकृतेक-
पुञ्जः सन्पूर्वपुण्यराशिभूतः, श्रीमान् श्रीविशिष्टः, मुञ्जः मुञ्जनामा नरपतिः, चिरं

१मवं० २ज० ३दि० ४म० ५सवं० ६मवं० ७मवं० ग०

जयति भुवनेकवौरः सौराद्युधतुलितविपुलबलविभवः ।

१मवं० २ज० ३सवं० ४म० ५दि० ६स० ७दि० ग०

अनवरतवित्तवितरणनिर्जितसम्पाधिपो मुञ्चः ॥ (प)

अन्त्ये पञ्चमः ॥ २१ ॥

अन्ते भवमन्थं, दिगादित्वात् यत् । अन्त्ये द्वितीयेऽर्धे पञ्चमश्चेत् गणः (----) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्तते । तत्रोदाहरणम् ।—

१मवं० २म० ३दि० ४म० ५स० ६ज० ७म० ग०

स जयति वाक्पतिराजः मकलार्थिमनोरथैक-कल्पतरुः ।

नित्यं जयति उत्कर्षवान् भूयात् । अत्र 'लघुत्व' इति षष्ठगणान्ते विरतिं विधाय 'जुतचर' इति सप्तमगणस्य अतुर्लघ्वक्षराणां प्रथमाक्षरं नृ-रूपमारभ्य सुवन्तादिपद-प्रवृत्तिरिति । षष्ठगणस्य मध्यगुरुत्वे इदमुदाहरणम् । षष्ठसप्तमयोः सर्वलघुत्वे उदाहरणमाह, जयतीति ।—भुवनेषु जगत्सु एकः अद्वितीयः, सर्वप्रधान इत्यर्थः, वौरः, तथा सौराद्युधेन इत्याद्युधेन तुलितः सदृशीकृतः विपुलः प्रभूतः बलविभवः शक्तिरूपसम्पन्न यस्य सः, अनवरतं निरन्तरं वित्तवितरणेन अनदानेन निर्जितः पराभूतः सम्पाधिपः सम्पादिशस्त्रानी येन सः, मुञ्चः तदास्यः प्रसिद्धः नरपतिः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्ततान् । अत्रापि 'बलविभव' इति सप्तमगणस्य प्रथमाक्षरमारभ्य पदं पठनीयम् ।

(फ) एषमाख्यांशब्दसं पूर्वाद्धस्य सूत्रद्वयेन यतिनियममभिधाय साम्प्रतं परार्द्धस्य यतिनिश्चयमाह, अन्त्ये इति ।—द्वितीयार्धे पञ्चमगणस्य सर्वलघुत्वे अतुर्लघुत्वान्ते विधायं कृत्वा पञ्चमगणस्य प्रथमाक्षरमारभ्य पदं पठेदिति निष्कर्षः । तत्रोदाहरणं, स जयति इत्यादि ।—सप्तगणानां निखिलानाम् अर्धिमनोरथानां

१६० २३० ३५० ४६० ५७० ६८० ७९० ८०

प्रत्यर्थिभूतपार्थिवलक्ष्मी-हठहरणदुर्ललितः ॥ (फ)

षष्ठश्च ल् ॥ २२ ॥

अन्य इत्यनुवर्त्तते । अन्ये द्वितीयेऽर्द्धे मध्यगुरौ (- - -)
सर्वलक्ष्मी (- - - -) वा षष्ठे गणे प्राप्ते तदपवादो लकारो
विधोयते । पूर्वभेवोदाहरणम् । (ब)

याचकजनमनोवासमानाम् एकः अद्वितीयः कल्पतरुः कल्पवृक्षः, प्रत्यर्थिभूताः प्रतिकूल-
वर्त्तिनः ये पार्थिवाः राजानः तेषां लक्ष्मीहठहरणे बलपूर्वकसम्पदपहरणे दुर्ललितः
उद्यमूर्च्छिः, स बाहूपतिराजः जयति उत्कर्षेण वर्त्तताम् । अत्र 'हठहर' इति
चतुर्लघुरूपस्य षष्ठमगणस्य प्रथमाक्षरं ह-कारमारभ्य पदपाठः ।

(ब) षष्ठगणे मध्यगुरुत्वनियमस्य सर्वलघुत्वनियमस्य च व्यभिचारं प्रदर्शयति,
षष्ठेति ।—अपवादसूत्रमिदम् । पूर्वतृयात् अन्ये इति पदमिह आधिक्यते ।
आर्यायाः उत्तरार्द्धे षष्ठो गणः एकलघुरेव करणीयः, एवञ्च तस्य एकलघुत्वविधानात्
सार्द्धसप्तमगणनियमोऽनुसृत एव । उदाहरणमस्याः पूर्वदर्शितमेव, यथा—स जयति
इत्यादिश्लोके 'हठहर' इति सर्वलघुपञ्चमगणस्थान्ते 'ष' इति एकलघुः षष्ठगणः
ज्ञतः इति । गत्यङ्गता अगुक्तस्यापि मात्राप्रकारस्य कश्चिदवबोधाय किञ्चिदत्र
प्रदर्शयते, विशेषस्तु अये दर्शयिष्यते । आर्यायाः पूर्वार्द्धपराद्धयोः गणविकल्पानां
परस्परगुणनेन याः सङ्ख्या भवन्ति, ताः पृथक् अङ्कयित्वा पूर्वार्द्धगुणितसप्तसङ्ख्यायाः
पराद्धगुणितसङ्ख्याया पुनर्गुणने याः सङ्ख्या जायन्ते ता एव प्रसारसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम् ;
ततश्च आर्यायाः पूर्वार्द्धगणविकल्पगुणितसाधारणसङ्ख्या प्रथमगणे चतुर्भेदा इति (४)
द्वितीये पञ्च (५) तृतीये चत्वारः (४) चतुर्थे पञ्च (५) पञ्चमे चत्वारः (४)
षष्ठे द्वौ (२) सप्तमे चत्वारः (४) अष्टमे एकः (१) एतेषां परस्परगुणने अष्ट-
शताधिककदादशसहस्राणि (१२८००) जायन्ते, उत्तरार्द्धसङ्ख्या तु अन्यत् पूर्ववत्,
केवलं षष्ठे एकः (१) इत्येव विशेषः । गुणितसङ्ख्या तु चतुःशताधिकानि षट्सहस्राणि
(६४००) इति ; उभयविकल्पानां परस्परगुणने एकौनविंशतिसहस्र-विंशति-
सहस्राणिनाः अष्टौ शोडशः (८१६२००००) इत्यार्याणां भेदसङ्ख्याः ।

त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २३ ॥

अकारोऽन्त्य इत्यनुकर्षणार्थः । यस्या आर्याया अन्त्ये-
ऽहं आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाधत्ते, सा आर्या पथ्या
नाम भवति । तद्वयथा ।—

१दि० २दि० ३दि० ४म० ५दि० ६म० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

पथ्यामी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।

१सर्व० २म० ३दि० ४म० ५दि० ६म० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

यदि वचसा मनसा वा द्रुहति नित्यं न भूतेभ्यः ॥

पादग्रहणं यत्पुलक्यार्थम् । (भ)

(भ) आर्याविशेषे पादनियमनाह, निश्चिति ।—यस्या आर्याया उभय-
दक्षे गणमयेषु विद्यामरुपपादसमाप्तिः सा पथ्यानाम आर्या इति फलितार्थः ।
यद्यपि आर्यायां पूर्वाहं पराहं नामभेदपरिहृत्यनं न तु विशेषतः एकद्विविधतुपाद-
व्यवहारो दृश्यते, तथाऽपि पदपाठे विद्यामरुत्तमेवाख्यायामाचार्येण सामान्यतः
पादत्वेन व्यवह्रियते ; ततश्च उभयार्हं विरतिद्वित्वेन चतुष्पादा एव भवन्तीति भावः ।
तद्योदाहरणं यथा पथ्यामीति ।—नित्यं नियतं पथ्यामी हितभोगी व्यायामी
व्यायामशीलः तथा स्त्रीषु रमणीषु जितात्मा जितेन्द्रिय इत्यर्थः, नरः मनुष्यः,
यदि वचसा वाक्येन मनसा चेतसा वा भूतेभ्यः प्राणिभ्यः न द्रुहति न
द्रुहति, तदा रोगी व्याधिमुक्तो न स्यात् न भवेत् । अत्र प्रथमार्हं 'यामी'
इत्यन्तमद्येषु तथा उत्तरार्हं 'सा वा' इत्यन्तेषु च विद्यानात् पथ्यात्वम् । पाद-
समाप्तिः यतिरेव । एतदेव विद्वधीति, पादग्रहणमिति ।—यत्पुलक्यवचनेन अर्थः
प्रयोजनं यस्य तत् ; आर्यायां सर्वेऽपि यतिनियमनेव प्राधान्येनाङ्गीकुर्वन्ति,
पादव्यवहारस्तु गृहीतत्वेनेति ; तथा चोक्तं ह्यन्दिमाचिक्यकारेण,—“पूर्वाहं षष्ठी
नः स्त्री वा स्त्री आत्म लघुनि भवति यतिः । षष्ठः स्वपरोऽन यतिस्तुष्योऽप्यथ भवति
अरमदक्षे ॥” इति । अन्त्याद्यः,—अह इति चतुर्लक्षीगणस्य संज्ञा पूर्वाहं षष्ठी गणः
जनकः स्त्री वा आर्याः, स्त्री तु षष्ठगणे अस्य लघुनि तदीयप्रथमलघ्वने यतिर्भवति ।

यदि षष्ठः खपरः खः चतुर्लघुः परो यत्न सः तथा सप्तमः चतुर्लघुः आदित्यर्थः, तदाच षष्ठान्ते वा यतिः । अरमदक्षे द्वितीयाहं यदि तुर्यः चतुर्लघुः खपरः तन्नापि चतुर्लघुन्ते यतिः” इति । एवमेव क्षेत्रज्ञिनापि—“षष्ठे द्वितीयनादाय खनेवारभ्यन्ते पदम् । सप्तमे नृत्वे पुनर्मुञ्चं पूर्वाहंस्वी यतिः कृता ॥ पदमारभ्यते निम्नं गृह्णीत्वा प्रथमं खपु । पञ्चमे नृत्वे बुधैरेवं अरमाहं कृता यतिः ॥” इति । सर्वस्मिन्नेव हृन्दीयन्त्ये प्रधानतः पूर्वाहंपरार्हंरूपभागद्वयमेव आर्यायाः परिहृष्यन्ते न तु अवान्तरपादव्यवस्था, तत्तु इतिज्ञता (४।१५ पि०) टीकायां प्रागेव प्रतिपादितम् ; तेन च तन्मतानुसारिणा केनचित् तदइतिकारवचनसुपजीव्य “यत्न कालिदासेन सुतमीधे ‘यत्नाः पादे—’ इति पद्यमुखेन आर्यायां मानाहत्तल-माश्रित्य धृतपादव्यवस्थं मानापरिगणनं विहितं तत् प्रामादिकमेव, आर्यायां गण-हत्तत्वात् पादकल्पनमप्ययुक्तमेव कृतार्हंलक्ष्यत्वात् । केदारभट्टेनापि इत्तरवाक्ये यन्मानाहत्तानुपूर्वकमिति प्रथमाप्याधान्ते पठित्वा मानाहत्तलमन्याः अङ्गीकृतं तदुक्त-प्रक्षपितवत् । एवमन्वैरपि गङ्गादास-कुमारभट्ट-जगन्नाथाद्यैश्चन्दोमञ्जरी-चन्दो-मणिमाला-चन्दःपीयूष-चन्दोमन्त्रावल्यादिषु यदाार्यायां मानाहत्तलमङ्गीकृतं तत् केवलं प्रौढवादमात्रमेव” इत्यनेन कालिदासादिषु दोषारोपः कृतः तदसत् इत्यप्याकं मतम् ; सूत्रे पादशब्दप्रयोगात् तत्रैव च अन्येषां पादकल्पनाच्च । किञ्च न केवलं कालिदासेन, परन्तु प्राकृतपिङ्गलकारादिभिरपि स्वस्वयन्त्ये आर्यायाः मानाहत्तलमङ्गीकृत्य पादव्यवस्था प्रदर्शिता ; तथा च प्राकृतपिङ्गली—“पदं वारहमिशा नीए अडार ह्रींस्त्रिं संजुता । अह पदं तह तीषं उहपंचविहसिथा गाहा ॥” (१।४८) इति । “पदं नी हंसपचं नीए सिंहस्त विक्रमं जाथा । तीए गणवरसुलिषं अहिवरसुलिषं अउत्यए गाहा ॥” (१।५६) इति । तथा वाचीमुषये —“आदित्यतीथे हादश दशाष्टमावा द्वितीयचरणे च । तुर्ये पञ्चदश स्युर्गाथियं पिङ्गलेनीक्ता ॥” इति । एवं नारदशिक्षायामपि—“पथ्यापादः प्रथमी हादशमात्रकथा द्वितीयोऽपि । अष्टादश द्वितीयः समापनः पञ्चदशमात्रः ॥” इति । प्रमाथैरेभिः अस्याः पादव्यवस्था मानाहत्तलञ्च प्रमाथीभवति । किञ्च पूर्वाहंपरार्हंरूपेण विभक्तायामार्यायां पादव्यवस्था नास्ति गणच्छन्दसु सा इति पिङ्गलेन न कुत्रापि स्पष्टतया उक्तं, प्रत्युत “यथाहत्तलमानिषां” (४।१२ पि०) इति नृत्वं विषयाय चतुर्भागात् न्यूनाधिक्याभ्यामपि पादव्यवस्था अङ्गीकृता, तेन च यत्न यतिक्रमेव पादसमाप्तिः इत्यपि ननुं शक्यते । तन्मृतसु “पदं चतुष्पदी” इत्युक्तेः पद्यरूपाया आर्यायाः, पादचतुष्टयत्वं वत्, एतेः व्यपञ्चापितं,

विपुलाऽन्या ॥ २४ ॥

यस्या आर्याया अन्येऽर्हे आद्ये बोभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति, सा आर्या विपुला नाम । सा चाद्यन्तो-भयपूर्वकत्वान्निधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् । तत्रादिविपुला ।—

१दि० २दि० ३दि० ४म० ५दि० ६सर्व० ७दि० ८०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

स्निग्धच्छायालावण्यलेपिनी किञ्चिद्वनत-व्राणा ।

तत् सामान्यतः षष्ठं ज्ञेयं, न तु अक्षरच्छन्दोवत् मुख्यतया पादचतुष्टयत्व-प्रतिपादनार्थम् । किञ्च इत्याद्युधभते गणच्छन्दोऽन्तर्गताया अस्या गङ्गादासादिभिः यत् मात्रावसत्वमङ्गीकृतं तत् गुरुलघुरूपमात्राचतुष्टयेनैव एकगणत्वनिश्चयनात् गणच्छन्दोऽपि मात्राच्छन्दस्त्वेव अनभूतत्वस्वीकारात्, अत एव तैः इत्तजातिभेदेन लौकिकच्छन्दसां द्वैविध्यमेव प्रदर्शितं न तु द्वैविध्यम् ; यदुक्तं कुन्दोमञ्जरीया—“पद्यं चतुष्पदी तच्च इत्तं जातिरिति द्विधा । इत्तनक्षरसङ्ख्यातं जातिमात्राकृता भवेत् ॥” इति । इत्तरवाकरेऽप्युक्तं—“पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा । मात्रा-वर्णभेदेन कृन्तनदिदं कथ्यते ॥” टीकाकृता नारायणभट्टेनाप्युक्तं यथा—“पिङ्गलेन सूत्रकर्ता आदिपदात् भाष्यकारादिभिराचार्यैर्यदुक्तं यल्लौकिकं कुन्दी मात्रावर्ण-विभेदेन इदं मात्राच्छन्द आर्यादि इदं वर्णच्छन्दः समान्वाटीति भेदेन द्विधा द्विप्रकारमुक्तं तच्छन्द इदं ग्रन्थे कथ्यते इत्यर्थः । मात्रावर्णशब्देषु मात्राच्छन्दी गणच्छन्द इति कैश्चिदुक्तो द्वेषा विभागः पराकृतः, तादृशविभागे च गणच्छन्दसा-मपि सङ्गृह्यादिति भावः” इति । एतेन “आर्यायामत्रान्तरपादव्यवस्था नास्ति” “इन्द्रस्त्रेधा तु लौकिकम् ।” “आर्याद्यदगीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम्” इत्यादि इत्याद्युधोक्तमेतदपेक्षितम् ; तदेवं महान्नगविरोधः सुधीभिरिव समाधेयः ।

(म) विपुलानाम्नीमाख्यामाह, विपुलेति ।—अन्या पूर्वोक्तलक्षणविपरीता । स्वार्थे विवर्ण्यति, यस्या इति ।—यस्या उत्तरार्हे पूर्वार्हे वा उभयदक्षे वा गणत्रयेषु न पादसन्नामिः सा विपुलानामार्या भवेत्, सा च पूर्वार्हे गणत्रयान्ते विश्रामाभावा-दुत्तरार्हे च विश्रान्तेः चादिविपुलाख्या, तथा उत्तरार्हे गणत्रयान्ते विरतिरभावात् पूर्वार्हे च विश्रान्तादन्वविपुलाख्या, उभयत्र गणत्रयान्ते त्रिभ्रानामाभावात् उभयविपुला

१सर्वं० २दि० ३दि० ४स० ५दि० ६स० ७दि० ग०
 सुखविपुला सौभाग्यं लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥

अन्तविपुला ।—

१दि० २ज० ३स० ४म० ५दि० ६ज० ७दि० ग०
 चित्तं हरन्ति हरिणीदौर्घट्टयः कामिनां कलालापैः ।
 १दि० २ज० ३दि० ४सर्वं० ५स० ६स० ७सर्वं० ग०
 नीवीविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला ॥

इत्येवं त्रिविधा । “संलङ्घ्य गणपयमादिमं शकलशोर्ध्वोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिकुलनागो विपुलाभिति समाख्याति ॥” इति उत्तरवाकरवचनस्य टीकायां मरारायणभट्टोऽप्याह—“इयञ्च त्रिविधा, पूर्वाहं एव त्रिगणानान्त इति विरामा मुख-विपुला, उत्तराहं एतादृक् जघनविपुला, लभयोर्द्ध्वोस्तादृगुभयविपुलेति ; इयमेव महाविपुलेति” इति । तत्र क्रमेणोटाहरणं, स्त्रिगधेत्यादि ।—स्त्रिगधच्छाया स्त्रिगधा नेत्रपुभगा कथा कान्तिर्यस्याः सा जावण्यलेपिनी प्रभाविशेषशोभिनी, किञ्चित् ईषत् अवनतः प्राणः नासिका यस्याः सा मुखविपुला प्रशक्तमुखी, स्त्री रमणी सौभाग्यं सुभगत्वं लभते प्राप्नोति इति माण्डव्यः आह कथयति ; तथा मुखे चाद्यदले गणपय-मुलङ्घ्य पादविश्रमणादियं मुखविपुला आदिविपुला नाम आद्यां सौभाग्यं प्राधान्यं लभते इति माण्डव्यनामा मुनिराह इत्यपि ध्वन्यते । अत्राद्यदले ‘स्त्रिगध’ ‘च्छाया’ ‘जाव’ इति गणपयमुलङ्घ्य पादविश्रामात् तथा उत्तराहं च ‘भाग्यम्’ इत्यन्तगणपयान्तं विरतिदर्शनाच्च मुखविपुलानामियमाख्या । चित्तमिति ।—हरिण्याः नयने इव टीर्वं आयते दृशो लोचने यासां ताः सृगनयनवदतिप्रशक्तनयनाः, कामिन्यः इत्यर्थः, कलालापैः अस्तुटमनोहरवचनैः कामिनां कामुकानां चित्तं मानसं हरन्ति आकर्षन्ति । तथा नीवीविमोचनस्य वस्त्रयन्त्रिनीचणस्य व्याजेन क्लेशेन कथितः व्यक्तीभूतः प्रकाशित इति यावत्, जघनः यस्याः साः तादृशी रमणी, जघनविपुला, इति कथ्यते इति शेषः, जघनदेशस्य विशालत्वादिति भावः । जघने चरमदले गणपयान्ते अतुर्थगणपयाद्याः चरे पादविश्रमणादियं जघनविपुला नाम आद्यां कथ्यते इत्य-मरारायण ध्वन्यते । अत्र च ‘नीवी’ ‘विमोच’ ‘नव्या’ इति गणपयमुलङ्घ्य ‘ज’

उभयविपुला ।—

१हि० २सर्व० ३स० ४ज० ५हि० ६ज० ७म० ८
 या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।

१हि० २ज० ३स० ४ज० ५म० ६ख० ७म० ८
 गम्भीरनाभिरतिदौर्घलोचना भवति सा सुभगा ॥

अत्रोच्यते—पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षण-
 विरोधस्तेन मिश्रीभावो नास्ति । य एवांशो विपुलया स्पृष्ट-
 स्तेनैव पथ्यात्वं नष्टं भवति । उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य
 विपुलायास्तत्रांशनापि प्रवेशो दुर्लभः । ततश्च पथ्यालक्षणै-
 कांशवैकल्येऽपि तदन्यमात्राविषयत्वात् विपुला भवत्येव ।
 पथ्याचपलयोश्च विरोधाभावात् बाध्यबाधकभावी नास्ति ।
 तत्रायं सङ्ग्रहः ।—

एकैव भवति पथ्या विपुलास्तिस्त्रस्ततश्चतस्रस्ताः ।

चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्थाः स्युः ॥

इयत्र पादविश्रमणात् लक्षणसङ्गतिः । उभयविपुलामाह, येत्यादि ।—या रमणी
 कुचकलसे सानमण्डले तथा नितम्बमण्डले शोणीमण्डले च महाविपुला अत्यन्तमहती,
 गम्भीरनाभिः विवरयुक्ताभिमण्डला, अतिदौर्घलोचना अतिदौर्घे विशाली लोचने
 अक्षुण्णो यस्याः तादृशी जायते, सा सुभगा सौभाग्यवती भवति इत्यर्थः । अत्र
 उभयदले 'या स्त्री' 'कुचकल' 'सनित' इति गणत्रयान्ते तथा 'गम्भी' 'रनाभि'
 'रतिदौ' इति गणत्रयान्ते च पादविश्रामाभावादिद्यमुभयविपुलानामार्थाः । पथ्या-
 विपुलानामधेयदोरार्थाभेदयोर्देकदानवस्थानरूपविरोधं प्रदर्श्य समर्थयते, य एवेति ।
 —विपुलालक्षणस्युत्पत्त्यात् पादविश्रामाभावरूपेषु त्रिषु गणेषु पथ्यात्वं विनष्टं तथा त्रिषु
 गणेषु पादसमानिरूपेषु पथ्यालक्षणस्युत्पत्त्यात् विपुलात्वं विनष्टं भवेत्, ततश्चानयो-
 मिश्रीभावो नास्ति ; एवञ्च विपुलायां गणत्रयान्ते यत्र कश्चित् पादान्ततिति पथ्यातः
 अस्या भेद इति बोध्यम् । ननु तर्हि पूर्वाहं पथ्या उत्तराहं च विपुला भवतु
 इत्याह, —उभयौश्रयत्वादित्यादि । कुत्र विपुलाया लक्षणप्रवेश इत्याह, —तत्र इत्यादि ।

गीतिचतुष्टयमित्यं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।

साकल्येनार्थीणामशोतिरेव भेदाः स्युः ॥

तेषामनुक्तोदाहरणान्युद्धानि । (म)

पद्याचपलशोरिति ।—पद्याचपलशोभिर्ब्रविषयत्वादिरीषाभावः । प्रमाणमुपचिपति, तत्रेति ।—एका पद्या तिस्रो विपुलाः इति चतस्रः आर्याः, ताः पुनः चपलाभेदभयेः प्रत्येकं विगणिता द्वादशान्ये आर्यांशः भेदाः, पूर्वोक्ताश्च चत्वार इति मिलित्वा षोडश भेदा जायन्ते । तथा गीतिरूपगीतिरुक्तीतिवाच्यांगीतिरिति भेदचतुष्टयस्य पूर्वोक्तषोडशभेदेभिर्ब्रत्वेन प्रत्येकं षोडशप्रकारतया चतुषष्टि भेदाः पूर्वोक्ताश्च षोडश इति मिलित्वा सवांशैताः पञ्च षोडशत्वेन अशीतिप्रकारा भवन्ति । मुकुमारमतीर्णा बोधसौकर्यार्थं नामतस्मै प्रदर्शयन्ते, यथा— १ पद्यार्या । २ आदिविपुलार्या । ३ अन्तविपुलार्या । ४ उपभयविपुलार्या । ५ मुखचपलापद्यार्या । ६ मुखचपलादिविपुलार्या । ७ मुखचपलान्तविपुलार्या । ८ मुखचपलीभयविपुलार्या । ९ जघनचपलापद्यार्या । १० जघनचपलादिविपुलार्या । ११ जघनचपलान्तविपुलार्या । १२ जघनचपलीभयविपुलार्या । १३ मङ्गाचपलापद्यार्या । १४ मङ्गाचपलादिविपुलार्या । १५ मङ्गाचपलान्तविपुलार्या । १६ मङ्गाचपलीभयविपुलार्या । १७ गीतिपद्यार्या । १८ गीत्यादिविपुलार्या । १९ गीत्यन्तविपुलार्या । २० गीत्युभयविपुलार्या । २१ मुखचपलागीतिपद्यार्या । २२ मुखचपलागीत्यादिविपुलार्या । २३ मुखचपलागीत्यन्तविपुलार्या । २४ मुखचपलागीत्युभयविपुलार्या । २५ जघनचपलागीतिपद्यार्या । २६ जघनचपलागीत्यादिविपुलार्या । २७ जघनचपलागीत्यन्तविपुलार्या । २८ जघनचपलागीत्युभयविपुलार्या । २९ मङ्गाचपलागीतिपद्यार्या । ३० मङ्गाचपलागीत्यादिविपुलार्या । ३१ मङ्गाचपलागीत्यन्तविपुलार्या । ३२ मङ्गाचपलागीत्युभयविपुलार्या । ३३ उपगीतिपद्यार्या । ३४ उपगीत्यादिविपुलार्या । ३५ उपगीत्यन्तविपुलार्या । ३६ उपगीत्युभयविपुलार्या । ३७ मुखचपलीपगीतिपद्यार्या । ३८ मुखचपलीपगीत्यादिविपुलार्या । ३९ मुखचपलीपगीत्यन्तविपुलार्या । ४० मुखचपलीपगीत्युभयविपुलार्या । ४१ जघनचपलीपगीतिपद्यार्या । ४२ जघनचपलीपगीत्यादिविपुलार्या । ४३ जघनचपलीपगीत्यन्तविपुलार्या । ४४ जघनचपलीपगीत्युभयविपुलार्या । ४५ मङ्गाचपलीपगीतिपद्यार्या । ४६ मङ्गाचपलीपगीत्यादिविपुलार्या । ४७ मङ्गाचपलीपगीत्यन्तविपुलार्या । ४८ मङ्गाचपलीपगीत्युभयविपुलार्या ।

चपला द्वितीयचतुर्थी ग्मध्ये जौ ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थी गणौ मध्यगुरु (- - -) भवतः, प्रथमश्चान्तगुरुः (- -) तृतीयो द्विगुरुः (- -) पञ्चमश्चादिगुरुः (- - -) शेषं यथाप्राप्तम् । एवं ग-कारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थी जकारौ भवतः, सा आर्या चपला नाम । उदाहरणमग्रतः । (य)

४९ उद्गोतिपथ्याः । ५० उद्गोत्वादिविपुलाः । ५१ उद्गीत्यन्तविपुलाः । ५२ उद्गीत्युभयविपुलाः । ५३ मुखचपलोद्गोतिपथ्याः । ५४ मुखचपलोद्गीत्वादि-विपुलाः । ५५ मुखचपलोद्गीत्यन्तविपुलाः । ५६ मुखचपलोद्गीत्युभयविपुलाः । ५७ जघनचपलोद्गोतिपथ्याः । ५८ जघनचपलोद्गीत्वादिविपुलाः । ५९ जघन-चपलोद्गीत्यन्तविपुलाः । ६० जघनचपलोद्गीत्युभयविपुलाः । ६१ महाचपलोद्गीति-पथ्याः । ६२ महाचपलोद्गीत्वादिविपुलाः । ६३ महाचपलोद्गीत्यन्तविपुलाः । ६४ महाचपलोद्गीत्युभयविपुलाः । ६५ आर्यागीतिपथ्याः । ६६ आर्यागीत्वादि-विपुलाः । ६७ आर्यागीत्यन्तविपुलाः । ६८ आर्यागीत्युभयविपुलाः । ६९ मुख-चपलाः । ७० मुखचपलाः । ७१ मुखचपलाः । ७२ मुखचपलाः । ७३ जघनचपलाः । ७४ जघनचपलाः । ७५ जघनचपलाः । ७६ जघनचपलाः । ७७ महाचपलाः । ७८ महाचपलाः । ७९ महाचपलाः । ८० महाचपलाः । इति ।

(य) आर्याभेदचपलानाम्, चपलेति ।—द्वितीयचतुर्थी गणौ ग्मध्ये गुर्ध-चरथीर्मध्ये जौ गुरुमध्यौ चेन्नवतः तदा सा आर्या चपलानाम् स्मादित्यर्थः । मुखचपलादिभेदेन चपलाया बहुभेदतया एतत्सूत्रविषयमधिकृत्य च तेषां प्रवर्तनान् चाह,—अधिकारोऽयमिति । द्वितीयचतुर्थीगणयोः गुरुमध्यगतत्वं विदधीति, प्रथमश्चान्तगुरुत्वादि ।—यन्तः शेषवर्णः गुरुर्ध्वज स तादृशः प्रथमः गण इत्यर्थः, तथा तृतीयो गणः द्विगुरुः द्वौ वर्णौ चाद्यन्तौ गुरु यत्र सः ; द्वितीयगणश्चान्तवर्णत्वेन तृतीयगणप्रथमवर्णञ्च चतुर्थगणश्चाद्यवर्णत्वेन च तृतीयगणान्तवर्णञ्च गुरुत्वा-न्तवर्णतया द्विगुरुत्वं तृतीयगणञ्च, तथा चतुर्थगणश्चान्तवर्णत्वेन पञ्चमगणादिवर्णञ्च

पूर्वे मुखपूर्वा ॥ २६ ॥

पूर्वेऽहं चपलालक्षणं चेत् भवति, तदा सा आर्या मुख-
चपला नाम । पथ्यापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम् ।—

१म० २म० ३वि० ४म० ५वि० ६म० ७म० ८०
 अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्व मर्मानुसारिणी कुटिला ।

गुरुत्वार्थं पञ्चमस्यादिगुरुत्वमिप्रायः । अथ “प्रथमस्यान्तगुरुः” “पञ्चमस्यादिगुरुः” इति श्रुतं तत् केवलं प्रथममन्वयान्तवर्षगुरुत्वे पञ्चमस्य चादिवर्षगुरुत्वे तात्पर्यबोधनायम् । तत्पूर्वापरवर्षस्य श्रेष्ठं यथाप्राप्तमित्यस्या यथान्त्वत्वमिति । यत्तु केनचित् “उभयदक्षयोर्गमध्यगतौ जगथौ चेत् चपलालक्षणं सिध्यति, एवमेवेतत् पिङ्गलात्-कन्दोमस्यरी इतरदाकारादिषु प्रतिपादितम् । यत्तु इत्यायुधेन प्रथमस्यान्तगुरुः पञ्चमस्यादिगुरुः इत्याद्युक्ते तच्चिन्त्यम् ; सर्वत्र चपलोदाहरणेषु प्रथमस्यान्तगुरोः पञ्चमस्यादिगुरोश्चादर्शनात्” इत्यनेन इत्यायुधव्याख्यानममङ्गतमित्युक्तं तन्न समीचीनतया प्रतिभाति, पिङ्गलादिषु द्वितीयचतुर्थी गुरुमध्यगतौ जगथौ चेत् चपला इत्येवं लक्षणदर्शनात् न तु केवलं गमध्यगतौ जगथौ चेच्चपला इत्येवं लक्षणम् ; एवञ्च उभयदक्षयोर्गमध्यगतजगथद्वयेनैव चपलालक्षणे सिद्धे पिङ्गलाद्युक्तस्य द्वितीयचतुर्थी इति पदस्य वैयर्थ्यं स्यात् ; ततश्च प्रथमस्यान्तगुरुत्वाभावे पञ्चमस्य चादिगुरुत्वाभावे द्वितीयचतुर्थयोर्गमध्यगत्वमेव न स्यादिति । “उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयचतुर्थी गमध्यगौ यस्याः । अपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥” इति इतरदाकारवचनस्य टीकायां नारायणभट्टोऽपि एतमेवाह,—“यस्याः इयोरर्द्धयोर्व्यंक्तयोः सनक्षयोर्वा द्वितीयचतुर्थी गथौ पश्चात्पुरःस्थितगुरुमध्यगौ जगथौ स्यातां सा आर्या चपला । एतदुक्तं भवति प्रथमो गणः द्विगुरुः अन्तगुरुर्वा तृतीयो द्विगुरुः पञ्चमो द्विगुरादिगुरुर्वा द्वितीयचतुर्थी मध्यगुरु नियतमस्यामिति ।” एवं कन्दोमस्यार्थमपि—“दक्षयोर्द्वितीयतुर्थी गौ जकारौ तु यत्र चपला सा” इति टिक् ।

(२) चपलाभेदनाह, पूर्वे इति ।—पूर्वे प्रथमाहं । मुखपूर्वा, अपलेति श्रेष्ठः, मुखचपलेश्वरः । मुखचपलापथ्या-मुखचपलादिविपुला-मुखचपलान-विपुला-मुखचपलोभयविपुलाभेदेनास्याः आर्यायाश्चतुर्विधत्वात् क्रमेण तासामुदा-हरणानि प्रदर्शने, अतिदारुणेत्यादि ।—परस्य अन्वयस्य मर्मानुसारिणी चरन्मुदा,

१दि० २सर्व० इदि० ४दि० ५दि० ६ल० ७सर्व० ग०

दूरात् परिहरणीया नारी नागौत्र मुखचपला ॥

आदिविपुलापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम् ।—

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७दि० ग०

यस्याश्च लोचने पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।

१म० २ज० ३दि० ४दि० ५म० ६ल० ७सर्व० ग०

विपुलोन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला ॥

उभयविपुलापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७दि० ग०

विपुलाभिजातवंशोद्भवाऽपि रूपातिरेकरम्याऽपि ।

कुटिला पापव्यभावा वक्रगमना च, द्विजिह्वा खलव्यभावा, “द्विजिह्वस्तु खले सर्पे” इति मेदिनी, अन्वय—खल एव विरसना, अतिदारुणा अत्यन्तभोषणा मुखचपला मुखे आग्ने तरला, असंयतमुखो इत्यर्थः, नारी रमणी नागी भुजङ्गी इव दूरात् विप्रकृष्टान् परिहरणीया त्वान्या ; मुखे पूर्वाङ्गे अपलालक्ष्ययुक्ता आर्या मुखचपलानाम भवेत् इत्यपि व्यज्यते । अत्र उभयदले त्रिषु गणेषु पादविशमणादस्याः पथ्यालक्षणत्वं, तथा पूर्वाङ्गे ‘अतिदा’ इति प्रथमगणान्तगुहत्वात् ‘जिह्वा’ इति तृतीयगणस्य द्विगुहत्वेन च तयोर्मध्ये ‘रुणा दि’ इति द्वितीयगणस्य मध्यगुहत्वाच्च अपलालक्ष्ययुक्ता भवतीति पथ्यापूर्विका मुखचपलानामेयमार्या । मुखचपलाया आदिविपुलापूर्विकाया उदाहरणमाह, यस्या इति ।—यस्याः रमण्याः, लोचने अक्षुषी, पिङ्गले पिङ्गलवर्णे, भ्रुवौ सङ्गते निशोभते युग्मे इत्यर्थः, मुखं वदनं, दीर्घं लम्बमानाकृति, दन्ताः दन्तानां विपुलोन्नताः विशालाः अथच उन्नता वदिः प्रकाशिता इत्यर्थः, असौ एवभूता कान्ता कामिनी मुखचपला मुखे आग्ने अपला असंयत-मुखीत्यर्थः, भवति । मुखे पूर्वाङ्गे अपलालक्ष्ययुक्ता अतः इयं मुखचपलानाम आर्या इत्यपि व्यज्यते । अत्र आदिविपुलावत् ‘ने पि’ इति पूर्वाङ्गे तृतीयगणान्ते द्वादशविशानामावात् तथा उत्तराङ्गे ‘दन्ताः’ इति तृतीयगणान्ते पादविरते; एवं ‘अ

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५सवं० ६ल० ७सवं० ग०

निःसार्यते गृहाद्वलभाऽपि यदि भवति मुखचपला ॥ (२)

जघनपूर्वेतरत्र ॥ २७ ॥

द्वितीयेऽर्द्धे चपलालक्षणाच्चेद्ववति, सा आर्या जघनचपला नाम । तत्र पथ्यापूर्वकजघनचपलोदाहरणम् ।—

१दि० २भ० ३दि० ४भ० ५स० ६ल० ७दि० ग०

यत्पादस्य कनिष्ठा न स्पृशति महीमनामिका वाऽपि ।

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ल० ७सवं० ग०

सा सर्वधूतभोग्या भवेदवश्यं जघनचपला ॥

श्रीच' 'ङ्गले भू' इति द्वितीयचतुर्थयोः जगणत्वात् आदिविपुलापूर्विका मुखचपला-
नामेशमाख्या । उभयविपुलापूर्विकाया मुखचपलाया उदाहरणमाह, विपुल्यादि ।
—विपुलाभिजातवशीरवाऽपि महाकुलीनकुलजाताऽपि का कथा नीचकुलजाता-
नामिति भावः, रूपातिरेकरम्याऽपि रूपातिरेकेण सौन्दर्यातिशयेन रम्या मनोज्ञा
अत्यन्तसुन्दराकृतिरपीत्यर्थः, वल्लभाऽपि प्रियाऽपि नारी यदि मुखचपला अमंथतमुद्धी
हिताहितं प्रियाप्रियञ्च किमपि न विचिन्त्य यथेच्छं भाषमाणा इत्यर्थः, भवति,
तदा गृहात् आलयात् सा निःसार्यते वद्विचिन्त्यते । अत्रोभयदले गणवयान्ते
पादो न विश्राम्यति, किञ्च पूर्वेऽर्द्धे द्वितीयचतुर्थी जगणो प्रथमः शेषगुरुः तृतीयो
द्विगुरुः पञ्चमश्चादिगुरुतः उभयविपुलापूर्वकमुखचपलेशमाख्या इति ।

(ल) जघनचपलानास्त्रीमाख्यामाह, जघनपूर्वेति ।—इतरत्र द्वितीयार्द्धे
इत्यर्थः । एतदेव विद्वन्तीति इतिकारः, द्वितीये इति ।—“पूर्वे मुखपूर्वा” (४।२६
पि०) इति पूर्वसूत्रे स्थिते तत्र इतरत्र इत्युपादानात् पूर्वार्द्धेतरस्यैव प्रतीतेः द्वितीये
अर्द्धे इत्युक्तम् । पथ्यापूर्वकजघनचपलामुदाहरति, यदित्यादि ।—यस्याः रमण्याः
पादस्य अरण्यस्य कनिष्ठा कनिष्ठाङ्गुलिः तथा अनामिका कनिष्ठासन्निहिताङ्गुलिरपि
महौं पृथिवीं न स्पृशति जघनचपला जघनयोस्त्रापत्यवती सा रमणी

अन्तविपुलापूर्वक-जघनचपलोदाहरणम् ।—

१दि० २दि० ३दि० ४ज० ५भि० ६ज० ७दि० ग०

~~~~~  
~~~~~

यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५भ० ६ल० ७स० ग०

~~~~~  
~~~~~

विपुले कुले प्रसूताऽपि सा ध्रुवं जघनचपला स्यात् ॥

महाविपुलापूर्वक-जघनचपलोदाहरणम् ।—

१स० २स० ३स० ४ज० ५भ० ६ज० ७दि० ग०

~~~~~  
~~~~~

मकरध्वजसङ्गनि दृश्यते स्फुटं तिलकलाच्छनं यस्याः ।

अवश्यं नियतं सर्वेषां धूर्तानां विटानां भोग्या भोगार्हा भवेत् ; जघने उत्तरार्द्धे [जघनशब्देन शरीरचरमभागप्रतीतिरिह परार्द्धार्थे जघनशब्दः] चपला चपलाच्छन्दः इत्यपि ज्ञान्यते । अत्र प्रथमार्द्धे 'यत्या' 'दस्य क' 'निष्ठा' इति गणचयान्ते पादविरतिः पठ्यावत्, किन्तु चपलावत् गमध्यगौ द्विचतुर्थौ गणौ जगणौ न भवतः । उत्तरार्द्धे तु 'सा स' 'बंधूर्त्त' 'भोग्या' इति गणचयान्ते पठ्यावत् पादविरतित्वात् तथा 'बंधूर्त्त' 'भवेद्' इति द्वितीयचतुर्थगणयोराद्यन्तगुदत्वात् जगणत्वाच्च चपलाक्षचप-प्रवेशः इति पठ्यापूर्वकजघनचपलोदाहरणम् । अन्तविपुलापूर्वकजघनचपलामाह, यस्या इति ।—यस्याः कामिन्याः दीर्घा विपुला प्रदेशिनी पादतर्जन्वङ्गुलिः पादाङ्गुष्ठं पादस्य अङ्गुष्ठाङ्गुलिं व्यतीत्य अतिक्रम्य याति प्रवर्त्तते विपुले श्रेष्ठे कुले वंशे जाता उत्पन्ना अपि सा रमणी जघनचपला अक्षलजघना इत्यर्थः, दुःशीला कामुकी च नारी जघनयोश्चापख्यवती भवेत् इति भावः । अत्र हि उत्तरार्द्धे चतुर्थगणस्याद्यवर्धे 'पि'कारे पादविरतिः दृश्यते, न तु गणचयान्ते, तथा 'कुले प्र' 'पि सा ध्रु' इति द्वितीयचतुर्थगणयोः गुरुमध्यगतत्वात् जगणत्वाच्च चपलाक्षचपप्रवेशतया अन्तविपुलाक्षचपप्रवेशतया च अन्तविपुलापूर्वकं जघन-चपलोदाहरणमिदमिति दिक् । महाविपुलापूर्वकजघनचपलासुदाहरति, मकर-ध्वजेत्यादि ।—यस्याः रमण्याः मकरध्वजसङ्गनि ज्ञानायतने, शीनिदेशे इति

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५भ० ६स० ७स० ग०
 विपुलान्वयाभिजाताऽपि जायते जघनचपलाऽसौ ॥ (ल)

उभयोर्महाचपला ॥ २८ ॥

यस्या उभयोरहंयोश्चपलालक्षणं भवति, सा चार्थ्या महा-
 चपला नाम । तत्र पथ्यापूर्वक-महाचपलोदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३हि० ४ज० ५हि० ६ज० ७हि० ग०
 हृदयं हरन्ति नार्थ्यो मुनेरपि भ्रूकटाक्षविशेषैः ।

१हि० २ज० ३हि० ४ज० ५हि० ६स० ७भ० ग०
 दोर्मूलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः ॥

यावत्, तिलककलाञ्जलिं तिलचित्रं स्फुटं सुव्यक्तं दृश्यते चबलीक्यते, असौ रमणी
 विपुलान्वयाभिजाताऽपि श्रेष्ठव्रजसम्भूताऽपि जघनचपला जघनयोश्चासक्यवती जायते,
 तन्नाम्ना अभिधीयते इत्यर्थः । इह 'मकर' ध्वजस' 'शनि ह' इति प्रथमाहं तथा
 'विपुला' 'न्वयाभि' 'जाता' इति उत्तराहं च गणनयान्ते पादविरामाभावाद्भय-
 विपुलापूर्वकत्वम्, उभयविपुला एव महाविपुलीत्युच्यते । तथा उत्तराहं पुनः
 'न्वयाभि' 'पि जाय' इति द्वितीयचतुर्थी गणौ गुरुमध्यगतौ जगणौ चः, अतः
 जघनचपलालक्षेति महाविपुलापूर्वकजघनचपलोदाहरणम् ।

(व) चार्थ्याभेदमहाचपलाया लक्षणमाह, उभयोरिति ।—उभयोः पूर्वा-
 पराहंयोरित्यर्थः । उभयोरहंयोश्चपलालक्षणं "द्वितीयचतुर्थीं ग्मथ्ये औ" इत्येवं
 रूपम् । उदाहरति, हृदयमित्यादि ।—दोर्मूलं बाहुमूलं नाभिदेशः नाभिस्थानं
 [सदाहारत्वादेकत्वं क्लीबत्वञ्च] तत् निदर्शयन्त्यः बहिः स्फुटं प्रकाशयन्त्यः "बाहुमूलं
 क्षनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" इति साहित्यदर्पणीकेरिति भावः . अत एव
 महाचपलाः अतिचक्षलाः नार्थ्यः क्षामिन्यः भ्रूकटाक्षविशेषैः अपाङ्गवीक्षितैः
 इत्यर्थः, मुनेरपि जितेन्द्रियस्य ऋषेरपि हृदयं मानसं हरन्ति चाकर्षन्ति । अत्र
 'हृदयं' 'हरन्ति' 'नार्थ्यः' इति पूर्वाहं तथा 'दोर्मूलं' 'क्षामि' 'देजम्' इति चरमाहं
 च गणनयान्ते पादविरतिरिति पथ्यापूर्वकत्वं, तथा उभयदक्षी एव द्वितीयचतुर्थी गणौ

महाविपुलापूर्वक-महाचपलोदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५हि० ६ज० ७हि० ग०

~~~~~

चिवुकं कपोलदेशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मितं यस्याः ।

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५हि० ६ल० ७म० ग०

~~~~~

विपुलान्वयप्रसूताऽपि जायते सा महाचपला ॥ (व)

आद्यार्द्धसमा गीतिः ॥ २६ ॥

आद्येनार्द्धेन सममन्थमर्द्धं यस्याः सा आद्यार्द्धसमा, मध्य-
पदलोपो समासः । एतदुक्तं भवति—द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो
जकारो (- - -) न्मूली वा (- - - -) कर्त्तव्यः । तत्र पथ्या-
गीत्युदाहरणम् ।—

१स० २हि० ३स० ४म० ५स० ६ज० ७हि० ग०

~~~~~

मधुरं वीणारणितं पञ्चमसुभगस्य कोकिलालापः ।

ग्नमध्यगौ जगणौ लः, अतः महाचपलात्मनिति पथ्यापूर्वकमहाचपलोदाहरणमिदम् ।
महाविपुलापूर्वकमहाचपलामुदाहरति, चिवुके इत्यादि ।—यस्याः स्त्रियः स्मिते
हास्यकाले चिवुके अधराधःप्रदेशे, तथा कपोलदेशेऽपि गणस्यल्लेऽपि कूपिका
कूपवत् गभीरता ('टील् खान्नीवा' इति भाषा) दृश्यते विलोक्यते सा रमणी
विपुलान्वये श्रेष्ठश्रेष्ठे प्रसूताऽपि उत्पन्नाऽपि महाचपला अत्यन्तचपला जायते ।
अत्र उभयार्द्धे एव 'पि' इति चतुर्थगणान्तरि विरामात् गणद्वयान्ते विश्रामाभावः,
पुनश्च ग्नमध्यगती द्वितीयचतुर्थी जगणौ भवतः, अतः उभयविपुलापूर्वकमहा-
चपलाद्यौदाहरणमिदम् ।

(ब) आर्यान्मर्गता गीतिमाह, आद्येत्यादि ।—“बडो ज्” (४।१७ पि०)
“मूली वा” (४।१८ पि०) इति सूत्रद्वयेन आर्यायाः पूर्वार्द्धे षष्ठो गणः मध्यगुहः
अर्धलपूर्वा कर्त्तव्यः इति व्यख्यापितं, द्वितीयार्द्धे पुनरन्वयेव, इह तु पूर्वार्द्धमर्धं
आद्यार्द्धेऽपि तदा षष्ठिमात्राधिक्येन गीतिरित्यभिप्रायः । मधुरमिति ।—अधुना

१दि० २भ० ३दि० ४स० ५स० ६ज० ७स० ८ग०

~~~~~

गौतिः पौरबधूनामधुना कुसेमायुधं प्रबोधयति ॥

षादिविपुलागीत्युदाहरणम् ।—

१सर्व० २भ० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७स० ८ग०

~~~~~

इयमपरा विपुला गीतिरुच्यते सर्वलोकहितहेतोः ।

१भ० २ज० ३दि० ४ज० ५स० ६ज० ७दि० ८ग०

~~~~~

यदनिष्टमात्मनस्तत् परेषु भवताऽपि मा क्वचित् कारि ॥

पथ्यामहाचपलागीत्युदाहरणम् ।—

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७स० ८ग०

~~~~~

कामञ्चकास्ति गीतिर्मगोदृशां सीधुपानचपलानाम् ।

मधुरं वीषारणितं मनोहरः वीषाशब्दः, पञ्चमसुभगः पञ्चमस्वरसुन्दरः कोकिला-
 लापस्य कोकिलशब्दश्च तथा पौरबधूनां परस्त्रीणां गीतिः सक्रान्तं कुसेमायुधं
 कामं प्रबोधयति प्रकटयति । अत्र हि 'रचितम्' इति 'धुना' इति च उभयोर्ले
 एव द्वितीयगणान्ते विश्रामदर्शनात् पथ्यात्वं, किञ्च 'य कोकि' 'युधं प्र' इत्यभयव
 च मध्यगणप्रगणत्वात् गीतित्वमिति पथ्यागीत्युदाहरणमिदम् । पथ्यापूर्विकां
 गीतिम् उदाहृत्य भेदान्तरं दर्शयितुम् षादिविपुलापूर्वकत्वमग्रा उदाहरति,
 इयमित्यादि ।—सर्वलोकहितहेतोः सकलजनहितविधानाय इयं वक्ष्यमाणा अपरा
 अन्वा विपुला महती गीतिः सक्तिः वाक्यमिति यावत्, उच्यते कथ्यते, किन्तदित्याह,
 —आत्मनः स्वस्य यदनिष्टम् अप्रियं तत् परेषु अन्येषु क्वचित् कदाचिदपि भवता
 मा कारि न विधीयताम्, "आत्मोपस्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधुवः" इति अरणा-
 टिति भावः । अस्याः प्रथमार्द्धे गणवयान्ते पादो न विश्राम्यति, अरमार्द्धे च तत्र
 विश्राम्यति, तथा उभयत्र च समानवृत्त-जगन्विधानाद्विद्यमाद्विपुलापूर्विका गीतिः ।
 ज्ञानमिति ।—सीधुपानचपलानां मद्यपानचञ्चलानां मन्वीदृशां कुत्रिचीनस्रानां गीतिः

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५हि० ६सर्व० ७स० ग०

सुरतश्च मुक्तालज्जं निरर्गलात्पापमण्डितरमणीयम् ॥

महाविपुला-महाचपलागौत्युदाहरणम् ।—

१हि० २ज० ३हि० ४ज० ५हि० ६सर्व० ७सर्व० ग०

पद्मेषुवङ्गभः पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५हि० ६ज० ७हि० ग०

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः ॥

(३)

अन्येनोपगीतिः ॥ ३० ॥

अन्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः सा आर्या उपगीति-
र्नाम । तत्र पथ्योपगीत्युदाहरणम् ।—

गानं, तथा मुक्तालज्जं मुक्ता त्यक्ता लज्जा क्रीर्यं तत तथाभूतं निरर्गलात्पापेन
निरर्गलं निबोध यथा तथा आलापेन परस्परभाषणं तथा मण्डितेन सुरतकालिका-
लज्जशब्दविशेषे च रमणीयं मनोज्ञं सुरतश्च कामं निकामं चकालि शोभते ।
अत्र उभयदले एव 'गीतिः' 'लज्जम्' इति द्वितीयगणान्ते पथ्यावत् पादविरतिरिति
पथ्यालक्षणात्, किञ्च प्रथमाद्धे षष्ठी जगथः उत्तराद्धे च सर्वलघुः षष्ठी गथः तथा
उभयत द्वितीयचतुर्थी गुरुमध्यगतज्ञगथौ, अत इयं पथ्यामहाचपलानामगीतिः ।
पद्येति ।—अत्र गीतौ पद्मेषुवङ्गभः कामप्रियः पञ्चमध्वनिः कौकिलशब्दः यदि
चेत् विपुलः महान् भवति जायते तदा असौ गीतिः गानं कामिनां कामुकानां
मनः चित्तं कामाकुलम् अनङ्गसन्तम् अत एव चपलम् अधीरं करोति । अत्र उभय-
दले एव द्वितीयचतुर्थी गुरुमध्यगतौ जगथौ तथा 'भः प' 'कामा' इति द्वितीयगणान्ते
प्राद्विशानामाभावः, एवं प्रथमे 'म भवति' इति सर्वलघुः षष्ठी गथः, द्वितीये 'मिनाम'
इति षष्ठी जगथः अतः महाचपला-महाविपुलागौत्युदाहरणमिदम् ।

(३) उपगीतिलक्षणमाह, अन्येनेत्यादि ।—आर्याया उत्तराद्धे यथा षष्ठी

१दि० २म० ३म० ४दि० ५दि० ६ल० ७म० ग०

~~~~~

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्त्रं जगद्विजयि ।

१सर्व० २म० ३म० ४स० ५दि० ६ल० ७दि० ग०

~~~~~

इति समवेष्ट्य सुमुक्षुभिरुपगीतिस्यन्यते देशः ॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३दि० ४सर्व० ५म० ६ल० ७दि० ग०

~~~~~

विपुलोपगीतिभङ्गारमुखरिते भ्रमरमालानाम् ।

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५स० ६ल० ७दि० ग०

~~~~~

रेवातपोवने वस्तुमस्तु सततं मम प्रीतिः ॥

अथः एकलघुः सप्तभिःश्रुतिमात्रा च भवेत् तथा पूर्वार्द्धेऽपि धेत् तदा उपगीति-
गांमाख्यां इत्यर्थः । तत्र पथ्यापूर्वकोपगीतिसुदाहरति, गान्धर्वमित्यादि ।—सुमुक्षुभिः
मीनार्थिसुनिभिः गान्धर्वं गन्धर्वविद्यां सङ्गीतमित्यर्थः, मकरध्वजदेवस्य मनांसजस्य,
जगद्विजयि लोकपरिभावि अस्त्रं अस्त्रम् इति एवं समवेष्ट्य दृष्टा, ज्ञात्वा इत्यर्थः,
उप समीपे गीतिगांनं यत्र तादृशो देशः स्थानं त्यज्यते परिहृयते । अत्र 'रध्वज'
इति 'सुक्षुभि' इति च दक्षद्वये तृतीयगणान्ते पादविश्रमणान्ते पथ्यापूर्वकत्वम् ; तथा
अभयटले एव 'ज' 'न्य' इति एकलघुवृत्तगणत्वात् इय पथ्यापगौतिः । महाविपुला-
पूर्वकत्वमस्या दग्ध्यति, विपुल्येति ।—भ्रमरमालानां वृट्पदश्रेणीगं विपुलैः प्रबलैः
उपगीतिभङ्गारैः गीतध्वनिभिः गुञ्जनैरिति यावत्, मुखरिते शब्दिते रेवातपोवने
रेवाक्यनदीतटवर्षात्-तपस्वरणयोग्यारण्यप्रदेशे वस्तुं श्यात्, "वस्तुम्" इत्यत्र "वस्तुतः"
इति पाठे—वस्तुतः यथार्थतः इत्यर्थः, तत्रत्यद्रव्यसम्पद्गुणान्तादित्यर्थो वा ; मे सततं
सर्वदा प्रीतिः तुष्टिः अस्तु भवतु । अत्र दक्षद्वये गणमगणान्ते न पादविरतिः,
पुनः 'र' 'म' इति वृद्धेकलघुगणः सप्तान एव दक्षद्वये वर्तन्ते, अत इयं तद्वा-

पथ्यामहाचपलोपगीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६स० ७दि० ग०

— — — — —

विषयामिषाभिलाषं करोति चित्तं सदा चपलम् ।

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६स० ७दि० ग०

— — — — —

वैराग्यभावनानां तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥

महाविपुलामहाचपलोपगीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६स० ७दि० ग०

— — — — —

विपुलोपगोति सन्त्यज्यतामिदं स्थानकं भिक्षो ! ।

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६स० ७दि० ग०

— — — — —

विषयामिषादीषेण बाध्यते चञ्चलं चेतः ॥ (प्र)

विपुलापूर्विका उपगोतिर्नामार्था । पथ्यामहाचपलापूर्वकत्वमाह, विषयेत्यादि ।—
चपलं चञ्चलं चित्तं मनः सदा सर्वदा विषयामिषेषु रूपादिषु भोग्यवस्तुषु
अभिलाषं व्युत्पादं करोति । वैराग्यभावनानां विषयानासक्तिचिन्तनानाम् उपगोत्या
अनुशोचनेन तथा तादृशं चित्तं स्वस्थं स्थिरीभूतं भवेत् । अत्र 'लाषं' 'नानाम्'
इति उभयदले द्वितीयमथान्ते पादविग्रमत्वात् तथा षष्ठमथस्यैकलपुञ्जपस्य
'स' 'म' इत्यस्य तुल्यत्वात् तथा द्वितीयचतुर्थयोर्गणयोर्गुरुमध्यगतमगत्वाच्च पथ्या-
महाचपलोपगोतिर्नामार्थेयम् । महाचपलामहाविपुलापूर्विकामुपगोतिं दर्शयति,
विपुलेत्यादि ।—हे भिक्षो ! विपुला महती अतिभूमिङ्गता, उपगोतिः सक्रीतं
यत्र तन् इदं स्थानकं "स्थानकम्" इत्यत्र "स्वल्पकम्" इति पाठे—स्वल्पकं
स्वाश्रयमित्यर्थः ; त्यज्यतां परिहीयतां, विषयेषु अभिलाष एव दोषः तेन चञ्चलं
चपलं चेतः मनः बाध्यते । अत्र उभयदले एव गणयमान्ते पादो नु विग्राम्यति,
तथा द्वितीयचतुर्थमथौ गुरुमध्यगतौ जी च स्तः, पुनः षष्ठमथस्य उभयद्वय-
एकलपुञ्जेषु षष्ठं अत्र इयं नामदयानुपपन्नत्वात्तानाम् महाचपलामहाविपुलोप-
गोतिर्नामार्थः ।

उत्क्रमेणोद्गीतिः॥ ३१ ॥

पूर्वाक्तात् क्रमादिपरोत्क्रम उत्क्रमः। अयमर्थः,—आद्यमन्त्यं
भवत्वर्धमन्त्यमर्धमादौ, सा उद्गीतिर्नामाख्या। तत्र पथ्योद्गीत्यु-
दाहरणम् ।—

१म० २दि० ३म० ४स० ५दि० ६ज० ७म० ८०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

व्याध इवीद्गीतिरवैः प्रथमं तावन्नो हरसि ।

१म० २स० ३म० ४दि० ५दि० ६ज० ७दि० ८०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

दुर्नयकर ! विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शल्यैः ॥

महाविपुलोद्गीत्युदाहरणम् ।—

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५स० ६स० ७म० ८०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

एषा तवापरोद्गीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।

(स) आर्याभेदमुद्गीतिं लक्षयति, उत्क्रमेणेति ।—उत्क्रमेण वैपरीत्येन ।
उत्क्रममेव व्यापटे इतिकारः, पूर्वाक्तादिति ।—आर्यं प्रथमम् अर्धम् आर्यापूर्वाहं-
मित्यर्थः, गोपेतसप्तगणरूपं तत्र च षष्ठी गणः मध्यगुहः सर्वलघुर्वा इत्येवंरूपमिति
आवत्, अन्त्यम् उत्तरार्द्धगतं भवति चेत् तथा अन्त्यमर्धम् उत्तरार्द्धं गोपेतसप्तगणात्मकं
तत्र च एकलघुषष्ठरूपम् आदौ प्रथमार्द्धं च भवति तदा उद्गीतिर्नामाख्या,
अथमेव पूर्वोक्तात् क्रमात् विपरीतक्रम इत्यर्थः, एतेन पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धक्रमन्यत्वयने
उद्गीतिरिति लक्षयमायातम् । तत्र पथ्योद्गीतिमाह, व्याध इत्यादि ।—दुर्नयकर !
हे दुर्बिनीत ! प्रथमम् आदौ व्याध इव किरात इव उद्गीतिरवैः गौतमनिभिः मनः
चित्तं हरसि आकर्षसि, पश्चात् तदनन्तरं विप्रियैः अहितकारिभिः शल्यैः अस्त्रविशेषैः
प्राणेषु इन्द्रियेषु विश्राम्यसि । अत्र 'तिरवैः' 'श्राम्यसि' इत्युभयदक्षयोः तृतीयगणान्ते
पथ्यावत् आदविरतिस्वाभा पूर्वाहं एकलघुः षष्ठी गणः, उत्तरार्द्धं च 'षु विप्रि'
इति षष्ठी मध्यगुहः जगणः अत इयं पथ्यापूर्विकोद्गीतिः नामाख्या । महाविपुला-
भूर्ध्वत्वनमजा दग्धयति, एवेत्यादि ।—अथ तत्र ते अपरा अन्त्या विपुला मङ्गी उद्गीतिः

१३ि० २ज० ३दि० ४सर्व० ५दि० ६ज० ७स० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

त्वद्वल्लभाऽपि यत्कीर्त्तिरखिलदिक्पालपार्श्वमुपयाति ॥

पथ्यामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम् ।—

१३ि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७स० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते कामचपलानाम् ।

१३ि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

तस्मान्मुने ! विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विपुला पयोधरश्रीणिमण्डले चक्षुषोश्चपला ।

उच्चेगंनं परिभ्रमति परिचलति, यत् त्वद्वल्लभा तव प्रिया अपि कीर्त्तिः यत्रः अखिल-
दिक्पालपार्श्वम् अटलोक्पालसन्निधानम् उपयाति अक्षिगच्छति । अत्र अपर-
अन्वविधा विपुला उद्गीतिः तदाख्याय्याच्छन्दः परिभ्रमति प्रचलति यत्कीर्त्तिः यस्या
उद्गीतेर्यत्रः अखिलदिक्पालपार्श्वं गच्छतीत्यर्थं ध्वन्यते । अस्या उभयदले गणधरास्ते
न यतिः तथा प्रथमाहं 'प' इति द्वितीयाहं कलपवत् एकलपः षष्ठो गणः, उत्तराहं च
'लपार्श्व' इति पूर्वार्द्धं गणवत् मध्यगुणः षष्ठो गणः अत इयं महाविपुलापूर्विको-
द्गीतिः । अस्याः पथ्यापूर्वकमहाचपलात्वमुदाहरति, उद्गीतिरित्यादि ।— हे मुने !
अत्र अस्मिन् प्रदेशे कामचपलानां आरावेशचटुषानां नायिकानामित्यर्थः, उद्गीतिः
उच्चेः सङ्गीतं नित्यं सर्वदा प्रवर्त्तते तस्मात् एताभिः नायिकाभिः समेतं युक्तम्
एतं प्रदेशम् इदं स्थानं विमुञ्च परिहर । अत्र दलद्वये द्वितीयगणान्ते 'नित्यं' 'मुञ्च'
इत्यत्र पादविरतिः, तथा गुरुमध्यगतौ जगद्यौ द्वितीयचतुर्थौ लः तथा उभयार्द्धयोः
षष्ठगणौ च आर्यालक्ष्यविपरितौ वर्त्तते अत इयं पथ्यामहाचपलोद्गीतिः । महा-
विपुला-महाचपलापूर्विकामुद्गीतिमुदाहरति, विपुलेत्यादि ।— पयोधरौ लघौ
श्रीणिः गितम्बः कपोः मण्डलं तस्मिन् विपुला विशाला विपुललक्षितम्ब इत्यर्थः,

१दि० २म० ३दि० ४म० ५दि० ६म० ७म० ८०

उद्गोतिशालिनो कामिनो च सा वर्णिनां मनो हरति ॥ (स)

अर्द्धे वसुगण आर्यागौतिः ॥ ३२ ॥

अष्टगणे प्रथमेऽर्द्धे सा आर्यागौतिर्नामाख्या । अष्टमोऽपि गणश्चतुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावात् द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव न लकारः । अर्द्धे इति वर्त्तमाने पुनरर्द्धग्रहणात् गणग्रहणाच्च इयमपि पथ्यादिलक्षणपूर्विका आर्यागौतिः । पथ्याः आर्यागौत्युदाहरणम् ।—

तथा चतुर्थोः नयनयोः अपला चञ्च ना, उद्गोतिशालिनो उर्द्धेः सक्रीतपरायणा च मुहुपा कामिनी रमणी वर्णिनाम अष्टविधमैष्टनाभाववतां यतीनां “वर्णिनाम्” इत्यत्र “शालिनो” इति पाठे—सुकेशी इत्यर्थः ; मनः चित्तं हरति आकर्षति । अत्र उभयदले गणययान्ते न पादविरतिः महाचपलावश्च द्वितीयचतुर्थीं गुरुमध्यगत-जगणो तथा पूर्ववत् उभयार्द्धे षष्ठगणो विपरीतो वर्णिते अतः महाविपुला-महाचपला-पूर्विकेयमुद्गीतिः ।

(६) आर्यामिदमाख्यागौतिमाह, अर्द्धे इत्यादि ।—वसुगणे अष्टगणे । सुवाधेमाह इति लकारः, अष्टगणे इति ।—षष्ठौ गणा यस्मिन् तस्मिन्नष्टगणात्मके आर्यायाः प्रथमार्द्धे परिकल्पिते सति सा पूर्वीकलक्षणा आर्यां आर्यागौतिर्नाम भवति । चतुर्मात्रिकः चतस्रो मात्रा यस्म तादृशः । आर्याया हि पूर्वार्द्धे लगरुक्ताः सप्तगणा भवन्ति इह तु पूर्णा षष्ठौ गणाः, अन्तिमस्तु गणो द्विगुरेव अन्वदाय्यापूर्वार्द्धतुञ्चानिति भावः । द्वितीयार्द्धमपि तादृशमेव विशेषाकक्षणात् । आर्यापूर्वार्द्धे सप्तगणात्मके यथा षष्ठो गणः जगणात्मकः सर्वलज्वात्मको वा विधेयः अष्टगणात्मकेऽपि षष्ठगणः तथैव कल्पनीयः, किन्तु आर्याया उत्तरार्द्धे यथा एकलघुः षष्ठगणः तथेह न विधातव्यः इयाह, न लकार इति ।—लकारः एकलघुः षष्ठो गणो न विधेय इत्यर्थः । ननु वसौ आर्या गौतिरिति त्वे कृते प्रस्तावादेव अर्द्धशब्दस्य गणग्रहणं च साप्तसप्तमे कथं पुनस्तदुदाहारेण सूचनीरवस्तीकारः

१सर्वं० २सर्वं० ३दि० ४दि० ५दि० ६ज० ७दि० ८स०

अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमौश्वरं ब्रह्म परम् ।

१दि० २दि० ३स० ४स० ५दि० ६ज० ७दि० ८दि०

आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्वाद्वितीयमार्यागीतिः ॥

महाविपुलाख्यांगीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३स० ४ज० ५भ० ६सर्वं० ७सर्वं० ८स०

विषयाभिलाषसृगट्षिणा भ्रुवं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

१स० २ज० ३स० ४ज० ५दि० ६ज० ७सर्वं० ८दि०

विपुलात्ममोक्षसुखकाङ्क्षिभिस्ततस्यज्यते विषयरससङ्गः ॥

इत्याह, अहं इत्यादि ।—अस्याः अपि पूर्ववत् पथ्यादिपूर्वकल्पप्रदर्शनायं गौरवस्वीकारः इत्यभिप्रायः । पथ्याऽऽख्यांगीत्युदाहरणमाह, अजमित्यादि ।—न जायते इत्यजलो जन्मरहितम्, अजरं जराविहीनम्, अमरं विनाशरहितम्, एकम् अद्वितीयं, प्रत्यक् पराचीनं, चैतन्यं चैतन्यस्वरूपम्, ईश्वरं षडैश्वर्यगालिनम्, आत्मानं परमात्मस्वरूपं, परं श्रेष्ठं, ब्रह्म भावयतः चिन्तयतः जनय्य भवमुक्तिः मोक्षः स्वात् भवेत् इति इयम् आर्या श्रेष्ठा, महाजनसम्पत्तत्वात् ; यदा—आख्यांणाम् आ सत्यक् गीतिः उक्तिः । अत्र दल्लक्षणे एव त्रिषु गणेषु पादविश्रामः पथ्यावत्, तथा उभयोरेष्टगणाश्च सन्ति प्रथमाहान्ते एकगुरुक. द्वितीयाहान्वसाने द्विगुरुकश्च गणो वर्धते, पुनः 'न्यमीश्व' 'द्वितीय' इति षष्ठो जगणश्च, अत इत्थं पथ्यापूर्विकार्यांगीतिनांमार्या । महाविपुला-पूर्विकामाख्यांगीतिसुदाहरति, विषयेत्यादि ।—विषयेषु रूपादिषु अभिलाषः अनुराग एव सृगट्षिणा मरौषिका हरिणमिव सृगमिव हतहृदयं पापचित्तं भ्रुवं निषितं हरति आकर्षति, ततः विपुलम् अतिशयम् आत्मनः मोक्षसुखं काङ्क्षितुं शीलं श्रेष्ठां तैः सुमुञ्चनिरित्यर्थः, विषयरससङ्गः विषयासक्तिः त्यज्यते, मरौषिकायां

पथ्याजघनचपलार्थ्यागीत्युदाहरणम् ।—

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६सर्व० ७स० ८स०

वाताहृतोर्मिमालाचपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७दि० ८स०

मुक्त्वा समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥

महाविपुलामहाचपलार्थ्यागीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७सर्व० ८स०

चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हन्ति ! हतविषयगणः ।

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५भ० ६सर्व० ७स० ८दि०

एकान्तश्रीलिनां योगिनामतो भवति परमसुखसम्प्राप्तिः ॥ (ह)

इत्यार्थ्याधिकारः ।

सलिलधनेषु धावन्ती सृगा यथा सलिलमप्राप्य क्लिश्यन्ति तथा विषयभोगे एव सुखमिति बुद्ध्या तदर्थं यतमानाः तत्र सुखमप्राप्य भग्नहृदयाः चिरं दुःखमेवानुभवन्ति इत्यर्थः । अत्र दलहृदयेऽपि गणत्रयान्ते पादौ न विश्राम्यति तथा अष्टगणाय सलिलगणाय प्रथमाहर्षे सर्वलघुः द्वितीयाहर्षे च मध्यगुरुः अत इयं महाविपुलापूर्विकायां गीतिर्नामार्थ्या । पथ्याजघनचपलापूर्विकामार्थ्यागीतिमुदाहरति, वाताहृतेत्यादि । —आत्मविदः तत्त्वज्ञाः विषयसुखम् इन्द्रियाधीनामुपभोगजनितसुखं वातेन वायुना आहृता ताडिता या ज्जर्मिमाला तरङ्गश्रेणी तद्वत् चपलं चपलम् अत एव अल्पतरं लघु सम्प्रेक्ष्य अकिञ्चित्करं बुद्ध्या तेन तेनैव च हेतुना समस्तसङ्गं निखिलासक्तिं मुक्त्वा परित्यज्य तपोवनानि आश्रयन्ति तपस्थार्थं वनं गच्छन्ति । अत्र दलहृदये एव तृतीयगणान्ते विरतिः अष्टौ च गणाः, तथा उत्तराहर्षे द्वितीयचतुर्थी गणौ गुरुमध्यगौ च अत इयं पथ्या-जघनचपलापूर्विकामार्थ्यागीतिर्नामार्थ्या । महाविपुला-महाचपलापूर्विका-मार्थ्यागीतिमुदाहरति, चपलानौत्यादि ।—हत खेदे चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि चपलानि चक्षुलानि, हतविषयगणाय चित्तहारी हृदयार्कषकः, अतः एकान्तश्रीलिनां विषयासङ्गं परित्यज्य निर्जनप्रदेशमाश्रयतां योगिनां यतीनां परमसुखसम्प्राप्तिः नित्य-

अथ वैतालीयाधिकारः ।—

वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवो-
ऽन्ते र्लगाः ॥३३॥

ल इत्यनुवर्त्तते । यत्र अयुक्पादे प्रथमे तृतीये च, द्विःस्वराश्चतुर्दश लकारा भवन्ति, युक्पादे द्वितीये चतुर्थे च, द्विर्वसवः षोडश लकाराः तत् वैतालीयं नाम छन्दः । तेषां सां मध्ये उभयोरपि पादयोरन्ते रेफ-लकार-गकाराः कर्त्तव्याः । आद्ये पादे षड्लकाराः पश्चादवशिष्यन्ते, द्वितीये चाष्टौ ; एवं

सुखलाभः भवति । अष्टगणान्तरैः ऽस्मिन् दलइयं ऽपि गणत्रये यतिः नास्ति तथा द्वितीय-
चतुर्थी गुरुमध्यगती अगणौ च लः, तृतीयो द्विगुरुः, षष्ठश्च मध्यगुरुः सर्वलघुच वसन्ते,
अत इयं मद्वाविपुत्रा-मद्वाचपलापूर्विकाय्यांगीतिनांमाय्यां । आय्यांयाः पूर्वाहं विकल्पा-
नाम् अष्टमगणे विकल्पाभावात् परस्परताये आतोऽङ्गः हाटशमद्वन्नाय्यौ च
अतानि पूर्वाहं, तथोत्तराहं ऽपि, अन्योऽन्यद्वतौ च जाता मुख्यगीतिवद्देसङ्गा ।
अङ्गतोऽपि (१६३८४००००) । केचित्तु पूर्वाहं दानिंशन्मात्रा उत्तराहं एकौन-
विंशन्मात्रा आय्यांगीतौ भवन्तीति मन्यन्ते, एतत् बहुमतविरुद्धतया सूत्रानुगुणतया
तथा “मधुकरविटपानमितालरूपङ्गोर्विभर्ताऽथ विटपानमिताः । परिपाक-
विशङ्कलतारजसा रोधश्चकालि कपिशं गलता ॥” इति माघप्रदार्शिताय्यांगीत्युदाहरण-
विरोधाच्च न शक्यम् । इतरत्राकरेऽपि स्फुटमभिहितमाय्यांगीतिलक्षणं यथा—
“आय्यांपूर्वाहं यद्वि गुरुषुकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरत्तद्विखिलं भवति
अद्वियमुद्वितीयमाय्यांगीतिः ॥” इति ।

(क) आय्याधिकारं परिसमाप्य साम्प्रतं मात्राच्छन्दोऽधिकारं प्रकीर्तुमाह,
वैतालीयमित्यादि ।—स्वराः इति निषादादिभेदेन स्वरानां सप्तसङ्ख्यात्वात् सप्त-
सङ्ख्याप्रतिपादकाः । देहलोदीपकन्यायेन द्विरित्युभयत्रापि सम्बध्यते, ततश्च द्विगुणिताः
सप्त चतुर्दश एव जायन्ते, द्विगुणिता वसवश्च षोडश इति । ल इति “लः समुद्रा गणः”
(४।१३ पि०) इत्यङ्गात् सूत्रात् सिंहावलोक्तिन्यायेन अनुवर्त्तनीयः । प्रथमे तृतीये च
पादे चतुर्दशमात्रात् द्वितीये चतुर्थे च पादे षोडशमात्रात् वैतालीयं नाम छन्दो भवतीति
शान्ताय्यचक्षम् । विश्वमाह, तेषामिति ।—तेषां सां मध्ये पादचतुष्टयेऽपि मात्रान-

वैतालौयाहं सिध्यति । द्वितीयमप्यहं तादृशमेव । तत्रो-
दाहरणम् ।—

				२०		३०	४०	
				७८ ८ १०११		१२	१३१४	
	१२	३४	५	६				
	क्षत्	क्षौ	ण	श	री	र	स	ख
								या
				२०		३०	४०	
				७ ८ १०		११	१२१३	
	१२	३४	५	६				
	व्य	क्षौ	भू	त	शि	रा	ऽस्थि	प
								क्ष
								राः ।
				२०		३०	४०	
				७८ ८ १०११		१२	१३१४	
	१२	३४	५	६				
	के	शैः	प	रु	षै	स्त	वा	र
								यी
				२०		३०	४०	
				७ ८ १०		११	१२१३	
	१२	३४	५	६				
	वै	ता	लौ	य	त	नुं	वि	त
								न्व
								ते ॥

गैतभागे अयुजि वस्त्रावाः युजि चाटमात्राः पूर्वे विद्यायावश्रिटमात्राणां स्थाने रगण-
लघुगुरवः स्थापनीयाः ; रगणस्य मध्यलघुतशः पञ्चमात्रात् लघोरैकमात्रात् गुरोश्च
द्विमात्रात्वमिति माचाटकमेषां विन्यासादपहृतं भवतीति गम्यते । अयुक्पादस्य
अतुर्दशमात्रात्वेन तदवसाने अष्टमात्राः परिहृताश्चेत् वस्त्राचा एवावशिष्यन्ते, युक्-
पादस्य षोडशमात्रात्वेन च अष्टौ मात्रा इति दर्शयन्नाह,—चाये इत्यादि । पूर्वार्ध-
पादद्वयवत् परार्द्धमपि इत्याह,—द्वितीयमित्यादि । इहाय्यावदहं तात्पर्याभावाद्-
युक्पाद-युक्पादयोर्बल्लेखः । तत्रोदाहरणमाह, क्षुत्क्षौषेत्यादि ।—क्षुत्क्षौषः
क्षुधया क्लृप्तानामापन्नः शरीरसञ्चयः देहानां स्थूलता येषां ते, तथा व्यक्तीभूताः
प्रकाशोभूताः शिरास्थिपञ्जरा येषां ते तादृशाः, पक्षयैः हृद्यैः केशैरुपलक्षिताश्च तत्र
अरयः श्रवणः वैतालौयां वैताखसम्बन्धिनीं तनुं शरीरं वितन्वते विदारयन्ति,
श्रवाधिष्ठितभूतविशेषवत् प्रतिभासन्ते इत्यर्थः । अत्र 'क्षुत्क्षौषश्च' इति प्रथमपादस्य
वस्त्रावाया अन्ते 'रीरस' इति रगणः 'क्ष' इति एकलघुः 'याः' इति
शकारश्च वर्त्तते, तथा द्वितीयपादे 'व्यक्तीभूतश्च' इति अष्टमात्राया अन्ते

अपि च ।—

१०   ल०   ग०
 १ २ ३४ ५   ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
 त व त न्वि ! षी टा च वी चि तैः

१०   ल०   ग०
 १ २ ३४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
 प्र ह र द्विः अ व या न्त षी च वैः ।

१०   ल०   ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
 वि शि खै रि व ती ण्य को टि भिः

१०   ल०   ग०
 १ २ ३४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
 प्र ह तः प्रा णि ति दु ष्क र्ं ग तः ॥

अपि च ।—

१०   ल०   ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
 श व शो णि त प ञ्ज रा च्छि तं

‘रास्त्रिप’ इति रमथः ‘स’ इति लघुः ‘राः’ इति गकारश्च । एवमुत्तरार्द्ध-
 पादद्वयेऽपि लक्ष्यमवगमन्यम् ; एवञ्च प्रथमतोऽवपादयोः चतुर्दशनामाः
 द्विषोऽवचतुर्थेऽवच षीकञ्जनामाः सिध्यन्ति । उदाहरणान्तरं दर्शयति, तत्रेत्यादि ।
 —ई तन्वि ! तौष्णकोटिभिः तौष्णाद्यैः विशिखैः शरैरिव अवन्यान्तगोचरैः
 आकर्षयित्वाः प्रहरद्भिः आघातयद्भिः तव षटाक्षवोचितैः अपाङ्गदृष्टिभिः
 प्रहतः आघातितः, अन इति शेषः, दुष्करं मतः दुर्दंशां प्राप्तः सन् प्राणिति
 क्लेशैश्च जीवतीति भावः । इहापि पूर्ववत् लक्ष्यसन्निवेशः स्वयमूहनीयः ।
 अन्वदुदाहरणमाह, श्रवेत्यादि ।—प्रधानां मृतशरीराणां शोषितपञ्जरैः रक्तास्त्रिभिः

१ २ ३४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पु र षा न्न य थि तो षं मू षं जम् ।

१ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 व पु र न्न र व ङ्गि दी पि तं

१२ ३४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 वै ता ली य मि दं वि लो क्य ताम् ॥

वैतालीयमिति वेतालशब्दात् कशाश्लादेराकृतिगणत्वात्
 शण्-प्रत्ययश्चातुरथिकः । अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति,
 यदार्यादीनां पादश्चतुर्भाग इति व्यवस्था नास्ति । (क)

अस्त्रितं व्याप्तं शीघ्रितलितम् अस्त्रिमाख्यधरच्छेत्पर्यः, “श्वशोषितपङ्कचर्षितम्” इति
 पाठान्तरम् ; तथा पङ्कवाचाम अन्तेः नाडीविशेषैः यथितः निबद्धः ऊर्ध्वः ऊर्ध्वभूतः
 मूर्धनः शिरोरुद्धः केशः इत्यर्थः यस्य तत् अन्तरवङ्गिना आभ्यन्तरीयाग्निना दीपितं
 प्रज्वलितम् इदं वैतालीयं वपुः सूताधिष्ठितश्वविशेषशरीरं विलोक्यतान् । अत्रापि
 पूर्ववत् लक्षणसन्निवेशः । वैतालीयशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति, वैतालीयमितीति ।—
 वेतालशब्दात् “वुञ्-शण्-क-ठमित्त-सेनिर-ठञ्—” (४।२।८० पा०) इत्यनेन
 शचि सिद्धम् । “यस्याः पादे प्रथमे” इत्यादिना आर्यायां पादव्यवस्था-
 मङ्गीकुर्वतां सततमभिलक्ष्योक्त्याह, अस्तेति ।—एतन्मते आर्यायां मुख्यतया प्रथमार्ध-
 द्वितीयार्धरूपेणैव व्यवस्था, पादव्यवस्था तु गौणतयेति भावः ; एतत् प्रागेव विस्तरेण
 प्रदर्शितम् । अत्र श्लोकानामुपरि प्रदत्ताश्लाहा नामाधीषकाः, गुर्वचराणामुपरि द्वौ
 द्वौ लज्जकराणामुपरि चैकैकः अङ्कः, प्रदत्तः । इतल्लाख्य विषमपादयोराद्यासु
 वक्ष्यामासु अष्टौ विकल्पाः, यथा—१ ०००, २ ०००, ३ ०००,
 ४ ०००, ५ ०००, ६ ०००, ७ ०००, ८ ००० ।
 समपादयोराद्याश्लष्टनामासु त्रयोदश विकल्पाः, यथा—१ ००००,
 २ ००००, ३ ००००, ४ ००००, ५ ००००, ६ ००००,
 ७ ००००, ८ ००००, ९ ००००, १० ००००, ११ ००००,
 १२ ००००, १३ ०००० । यतोऽष्टभिर्योदश गुणितान्-

गौपच्छन्दसकम् ॥ ३४ ॥

अस्मिन् वेतालीये छन्दस्यन्ते गङ्गारखेदधिको भवति, तदा
गौपच्छन्दसकं नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।—

१०	ख०	ग०	ग०
११२	३१४	५	६ ७ ८
१०१११	१२	१३१४	१५१६
वा	कौ	मं	धुरैः प्र ता र्थ्य पू र्व

१०	ख०	ग०	ग०
११२	३१४	५१६	७
८	९	१०	११
१२	१३	१४	१५
यः	प	खा	द भि स न्द धा ति मि त्रम् ।

१०	ख०	ग०	ग०
११२	३१४	५	६ ७ ८
९	१०	११	१२
१३	१४	१५	१६
तं	दु	ष्ट	म तिं वि शि ष्ट गो ष्ट्या-

१०	ख०	ग०	ग०
११२	३१४	५१६	७
८	९	१०	११
१२	१३	१४	१५
मौ	प	च्छ	न्द स कं व द न्ति वा छम् ॥

अनुरधिकं अतं वेतालीयस्याद्याहं भेदाः, तावन्त एवापरार्हेऽपि ; परस्परइतौ च जाता
दशसहस्राख्यौ अतानि षोडश च । अङ्गतीऽपि १०८१६ । इयमेगौपच्छन्दसकापात-
विषयोः वक्ष्यमाणयोः सङ्ख्या ।

(ख) वेतालीयभेदमौपच्छन्दसकमाह, गिति ।—ग् गुहः । अत्र पूर्व-
सूत्रादन्ते इत्यनुवर्तते । इति कारकतन्वाख्यामाह, अस्मिन्निति ।—अस्मिन् पूर्वोक्ते
वेतालीये छन्दसि यद्यन्ते एकस्य गुरोः आधिक्यं वर्तते तदा औपच्छन्दसकमिति
नामान्तरं लभते इत्यर्थः । प्रथमद्वितीययोः पादयोः षोडशमात्रात् त्रितीयचतुर्थयो-
श्चाष्टादशमात्रात् इति वेतालीयादस्य भेदः । अदाहरणमाह, वाक्यैरित्यादि ।—यः
पूर्वे प्रथमं मधुरैः मनीषरैः वाक्यैः नितं प्रियजनं प्रतार्यं प्रखीभ्येत्यर्थः, पश्चात्
अनन्तरम् अभिसन्दधाति प्रतारयति दुष्टमतिं दुष्टबुद्धिम् औपच्छन्दसकस्य
अथप्रखीभकं, अपटपट्टं विषकुम्भं पयोमुखमिवेति भावः, तं तादृशं जनं प्रियिष्टयोऽपि

अपि च ।—

	र०	ख०	ग०	ग०
१ २ श४ ५ ६ ७	८	९	१०	११
१ २ श४ ५ ६ ७	८	९	१०	११
१ २ श४ ५ ६ ७	८	९	१०	११
१ २ श४ ५ ६ ७	८	९	१०	११
१ २ श४ ५ ६ ७	८	९	१०	११

१ २ श४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 प र म मं नि री ख णा नु र क्तं
 १ २ श४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
 स्व य म त्य न्त नि गू ढ चि त्त ह त्तिम् ।
 १ २ श४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
 अ न व खि त म र्थं लु ख्य मा रा-
 १ २ श४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
 दौ प च्छ न्द स कं ज ङी ङि मि चम् ॥

उपच्छन्दःशब्दादरीङ्गादिपाठात् चातुरर्थिको वुञ्-प्रत्ययः । (ख)

आपातलिका भृगौ ग् ॥ ३५ ॥

रेफ-लकार-गकाराणामपवादः । “दिःस्वरा अयुक्त्वादे युग्-
 वसवोऽन्ते” इत्यनुवर्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारौ च
 भवतः, तत् वैतालीयमापातलिका नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

साधुजनसभायां वाद्यं बहिष्कारणयोग्यं वदन्ति साधवः कथयन्ति । अत्र
 प्रथमद्वितीययोः पादयोः त्रयोदश मात्राः तृतीयचतुर्थयोरष्टादश मात्राः सन्ति, अन्त्यम्
 पूर्ववत् । उदाहरणान्तरमाह, परेत्यादि ।—परेशम् अन्वेवां ममंनिरीक्षणे
 हृदयमाभविज्ञाने अनुरक्तम् आसक्तं परच्छिद्रानुसन्धाननिरतं, स्वयम् अन्यन्तम्
 अतिशयं निमृदा गोपिता चित्तवृत्तिः येन तम्, अनवच्छिन्नं चलच्चिन्तम्, अर्धलब्धं
 अनस्योभपरतन्त्रं तथा औपच्छन्दसकम् उपच्छन्दः कुक्षितामिषायः तदयुक्तमित्यर्थः,
 मितं बन्धुम् चारात् दूरात् जङ्घोडि परित्यज ।

(ग) वैतालीयभेदमापातलिकानाम्, आपातलिकेति ।—भृगौ ग् इत्यत्र अन्ते

अ० ग० व०
 १।२ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४
 पि ङ्ग ल के शी क पि ला ची

अ० ग० व०
 १।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 वा चा टा वि क टो ज त द न्ती ।

अ० ग० व०
 १।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४
 आ पा त लि का पु न रे षा

अ० ग० व०
 १ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 वृ प ति कु ले ऽपि न भा ग्य सु पै ति ॥
 आपातलिका अस्थिरेत्यर्थः । (ग)

शेषे परेण युङ् न साकम् ॥ ३६ ॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियम उक्तस्तद्-

इति तथा प्रथमद्वितीयपादयोश्चतुर्दश मात्राः द्वितीयचतुर्थयोः षोडश मात्रा इति
 बहुश्रुतं तद्व्याख्यानवर्तनीयम् ; तत्रत्य पूर्वखण्डपाठसामे एकः भकारः गकारौ च भक्तयेत्
 तद्वैतालीयमापातलिकानाम् स्थात् । पिङ्गलीत्यादि ।—पिङ्गलाः केशाः यस्याः सा,
 तथा कपिले अश्विषी यस्याः सा, वाचावा बहुभाषिणी, विकटोन्नतदन्ती करालोन्नत-
 दन्तना, आपातलिका अस्थिरा अपवा इत्यर्थः, एषा रमणी वृपतिकुलेऽपि राजर्षे
 जाताऽप्येत्यर्थः, भाग्यं सोभाग्यं न लपेति न प्राप्नोति ; इदञ्च आपातलिका नाम
 वैतालीयम् इत्यपि व्यज्यते । अत्र 'श्री कपि' इति भगवः, 'लाची' इति मुदर्थः,
 'द्वोन्नत' इति भगवः, 'दन्ती' इति गकारद्वयम्, एवं 'का पुन' इति भगवः, 'रे षा'
 इति वृद्धर्थः, तथा 'भास्तुम्' इति भगवः, 'पैति' इति वृद्धर्थश्च इति ।

ध्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः स शेषः ; तस्मिन्नियमः क्रियते,—
 शुग्लकारः परेष साकं न मिश्रौकर्त्तव्यः, द्वितीयस्तृतीयेन,
 चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां
 मिश्रौभावोऽप्यनुज्ञातः । अत्रोदाहरणं पूर्वाक्तमेव । (घ)

षट् चामिश्रा युजि ॥ ३७ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षड्लकारा अमिश्रा न
 कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमद्वितीययोश्च
 षादयोः स्वरुचिः । तत्रोदाहरणं वैतालोये तावत् ।—

१० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 स म र शि र सि स ह्य ते द्वि षां

(घ) वैतालोये अत्रशिष्टमात्रनिबन्नाह, शेषे इति ।—शेषे उक्तातिरिक्त-
 लकारे ; वैतालोयच्छन्दसि “अन्ते लंगाः” “गोषच्छन्दसकम्” “भ्नौ न्” इत्युक्त-
 लक्षणातिरिक्तनामासमुद् एवात्र शेषशब्देन बोध्यते । अत्रेति ।—युग्लकारः प्रथम-
 द्वितीयपादयोः द्वितीयचतुर्थमात्रे इत्यर्थः, परेष द्वितीयपञ्चममात्राभ्यां न मिश्रौकरणीयः,
 द्वितीयद्वितीयकलयोः चतुर्थपञ्चमकलयोश्च एकेन गुरुणा नोपादानं विधेयमित्यर्थः ।
 युक्पादे द्वितीयचतुर्थचरणे षडसप्तमकलयोरैकेन गुरुणोपादानं न कार्य-
 मित्वाशयः । उदाहरणं पूर्वाक्तमेव पिङ्गलकेशीत्यादि पूर्वसूत्रोक्तमुदाहरणमेव ;
 तथा च प्रथमपादे ‘पिङ्ग’ ‘लके’ इति तथा द्वितीयपादे च ‘आपा’ ‘पात’ इति
 द्वितीयद्वितीयकलयोः चतुर्थपञ्चमकलयोश्च एकेन गुरुणा न मिश्रौभावः तथा
 द्वितीयचतुर्थपादयोः ‘टा वि’ ‘खेऽपि’ इति षडसप्तमकलयोरपि एकेन गुरुणा न
 मिश्रौभावः इति ।

(ङ) निबन्मान्तरमाह, वदिति ।—अत्र पूर्वतो न इत्यनुवर्तनीयम् ;
 तत्रच युजि बुष्मपादे द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः इत्यर्थः, षट् मात्राः अमिश्राः
 प्रयुक्ताः न विधेयाः इत्यर्थः । प्रथमद्वितीययोश्च पादयोर्नियन्ती नास्ति ।
 तत्रोदाहरणं वैतालोये तावत् वैतालोये छन्दसि तत्रोदाहरणं प्रदशयति,
 छन्दरेत्यादि ।—छन्दरश्चरसि एषमुर्द्धनि युद्धयेवञ्च पुरीभावे अत्रच्छाव इत्यर्थः,

र० ख० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
न व नि शि ता यु ध ष्टि र य तः ।

र० ख० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
कु व ल य द ल दौ र्घ च ष्टु षां

र० ख० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प्र म दा नां न क टा च वी च्छि तम् ॥

श्रीपञ्चन्दसके ।—

र० ख० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प र यु व ति षु पु च्छ भा व मा दौ

र० ख० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
क त्वा प्रा र्थ य ते पु नः प ति त्वम् ।

दिवां श्रवणां नवनिशितायुषष्टिः सद्यःश्रावितशरवर्षं सञ्जते सोढुं प्रकृषी किन्तु
अयतः पुरतः कुवलयदलदौर्घचक्षुषां नीलोत्पलदलवदायतनयनानां प्रमदानां रमणीयां
कटाचवीक्षितं सञ्जटाचद्वयं न, सञ्जते इति शेषः । अत्र प्रथमपादे 'समरशरवि'
तथा तृतीयपादे च 'कुवलयदल' इति षट् षट् मात्रा अमिश्रभावे च प्रयुक्ताः ।
द्वितीये 'नवनिशिता' इत्यत्र 'ता' इति मिश्रभावे च निवेशिता, तथा चतुर्थपादे
'प्रमदानाम्' इत्यत्र 'दानाम्' इति च मिश्रभावे च एव विहितता इति । श्रीपञ्चन्दसके
सूत्रसि चस्य सदाहरणं यथा, परेत्यादि ।—परयुवतिषु परनारीषु चादौ पूर्वं
कुवलायं पुत्रवत् व्यवहारं कृत्वा प्रदह्यं पुनः पश्यत् फलितं क्षामितं प्राणयते ॥

र० ख० ग० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 इ द म प र मि हो ष्य ते वि शि षा-

र० ख० ग० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
 दौ प ष्च न्द स कं ख ल ख ह त्तम् ॥

आपातलिकायाम् ।—

भ० ग० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 अ भि र म य ति कि ञ र क ष्ठी

भ० ग० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 हं स ग तिः श्र व णा य त ने त्वा ।

भ० ग० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 वि श द क म ल को म ल गा त्री

इह इदम् अपरं खलस्य दुष्टस्य विशिषात् औपच्छन्दसकं कुम्भिताभिप्राययुक्तं वृत्तम्, आदौ पुत्रभावप्रदर्शनेन विश्वासस्तुत्याद्य पश्चात् पतित्वप्रार्थनारूपं दुर्ध्ववहारमित्यर्थः, उच्यते । अत्रापि प्रथमद्वितीयपादे 'परयुवतिषु' 'इदमपरमि' इति अमिश्रमात्राः । द्वितीयचतुर्थयोस्तु 'कृत्वा प्रा' 'दौपच्छ' इति मिश्रमात्राः । आपातलिकायामुदाहरणं यथा, अभिरमयतीत्यादि ।—किन्नरकण्ठी किन्नरवत् कण्ठः कण्ठस्वरः बलाः सा मधुर-भाषिणीत्यर्थः, इंसस्य गतिरिव गतिर्वलाः सा मन्दमन्दसचारिणी, श्रवणायतनेना आकर्षणविलासतनयनयुगला, विश्वरूपमखसीमखमादी निर्मलपद्मवत् सुकुमारशरीरा,

म० न० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

यु व ति रि यं हृ द यं त व षा नाम् ॥ (ङ)

पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह । “शेषे परेण युङ् न साकम्”
(४।३६ पि०) इत्यनेन पञ्चमचतुर्थयोरेकौभावो निषिद्धः,
सोऽनेन विधीयते । युजीत्यनुवर्त्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन
लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं
यथाप्राप्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

र० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

वि पु ला र्थ सु वा च का क्ष राः

र० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

क ख ना म न ह र न्ति मा न सम् ? ।

इयं युवतिः तद्वचानां युवकानां हृदयं मानसम् अभिरमयति आनन्दयति । लक्ष्य-
समन्वयः पूर्ववत् ।

(च) वैतालीयभेदं प्राच्यवृत्तिमाह, पञ्चमेनेति ।—पूर्वः चतुर्थः । प्राच्यवृत्तिः
वैतालीयभेदस्य संज्ञा । यदेत्यादि ।—युक्पादे युष्मपादे द्वितीयचतुर्थपादयोरेत्यर्थः,
पञ्चमेन लकारेण पञ्चम्या माकया पूर्वः चतुर्थी नामा इत्यर्थः, यदं सङ्गच्छते एकेन
गुरुणा चतुर्थपञ्चममाकयोवपादानं यदि स्यादित्यर्थः, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम । अत्र
विषययोः पूर्वोक्ता अष्टौ विकल्पाः ; समयोचत्वारः, यथा—१- - - - - ५, २- - - - - ५,
३- - - - - ५, ४- - - - - ५ । अष्टानां चतुर्भिर्दंतौ क्षात्रिंशत् पूर्वार्ध-
भेदाः, तावन् एवोत्तरार्धे ; परस्परद्वितौ भेदाचतुर्विंशत्यधिकसङ्ख्यम् । अद्विती-
ऽपि १०२४ । विपुलैत्यादि ।—विपुलायंतुवाचकाश्चरः महदर्थप्रकाशकवर्चयुक्ताः,

१०   १०   १०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 र स भा व वि शि ष पे श लाः

१०   १०   १०   १०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 प्रा च्य ह त्ति क वि का व्य स म्प दः ॥ (च)

अयुक् तृतीयनोदीच्यहृत्तिः ॥ ३६ ॥

पूर्वः साकमित्यनुवर्तते । अयुक्पादे तृतीयन लकारेण
 यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यहृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं
 यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।—

१०   १०   १०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 अ वा च क म नू र्जि ता ङ रं

रसभावविशेषपेशलाः रसानां शृङ्गारादीनां भावानां रत्यादीनाञ्च विश्लेषेण वैश्लिष्ट्येन
 पेशलाः मनोज्ञाः, प्राच्यहृत्तिकविक्रान्तसम्पदः प्राच्यहृत्तीनां प्राचीनव्यवहारसम्पन्ना-
 नाम; यथा—प्राच्याः शरावत्याः मयाः पूर्वदक्षिणदेशवासिनः, तेषां हृत्तिरिव हृत्तिर्येषां
 तादृशानां कवीनां काव्यसम्पत्तयः कस्य जनस्य मानसं चिर्त्तनं हरन्ति ? नाकर्षन्ति
 नाम ? अपि तु सर्वमेवेति भावः । अत्र द्वितीये पादे 'ना' तथा चतुर्थे पादे च 'हृ'
 इति चतुर्थपञ्चमभावयोः एकेन गुरुत्वा नियत्वात् प्राच्यहृत्तिर्नाम वैतालीयं हृत्तः ।

(छ) वैतालीयभेदमुदीच्यहृत्तिमाह, अयुगिति ।—अयुगित्यत्र पादे इति
 शेषः । उदीच्यहृत्तिरिति वैतालीयस्य भेदविशेषः । इदमपि पूर्वबदपवादविधानाद्ये-
 मेव । अयुक्पादे प्रथमे तृतीये च चरणे यदि पूर्वः द्वितीयलकारः तृतीयन सार्कं
 सङ्गच्छते द्वितीयतृतीयनयोरेकेन गुरुत्वा उपपादानं भवेत् इत्यर्थः, तदा तदेव
 वैतालीयम् उदीच्यहृत्तीति संज्ञां लभते । अत्रापि ही विषमयोर्विकल्पौ, यथा—
 १ ७ ७ --, २ ७ ७ --- । समयोश्च पूर्वोक्तास्त्रयोदश; परस्परहृत्तौ षट्संज्ञितिः
 पूर्वसंज्ञेदाः, तावन्न एवापरश्च; परस्परहृत्तौ जाताः भेदाः षट्, अतानि षट्संज्ञितयः ।

१०   ७०   ३०

१ २ ३४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
श्रु ति दु ष्टं य ति क ष्ट म क्र मम् ।

१०   ७०   ३०

१ २३ ४ ५ ६ ७८ ९१०११ १२ १३१४
प्र सा द र ङि त च्च ने ष्य ते

१०   ७०   ३०

१ २ ३४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
क वि भिः का व्य मु दौ ष्य ष्ट ति भिः ॥ (४६)

आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ४० ॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत् प्रवृत्ताभ्यां प्रवृत्तकं नाम
वैतानीयम् । युक्पादे पञ्चमेन पूर्वः सङ्गच्छते, अयुक्पादे
द्वितीयेन द्वितीय इत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।—

अद्वतोऽपि ६०६ । अवाचकमित्यादि ।—उदीच्यइतिभिः उत्तरकालिकव्यवहार-
कल्पनैः, चाधुनिकव्यवहारिण्येनैरित्यर्थः ; यद्वा—उदीच्याः श्रावण्याः नद्याः
पश्चिमीत्तरदेशवासिनः तेषां इतिरिव इतिर्येषां तादृशैः कविभिः अवाचकं तदाख्य-
दीपयुक्तम् अगुर्निताचरम् अजःप्रकाशकवर्णरहितं श्रुतिदुष्टं श्रुतिकट्टदीपयुक्तं
यतिकट्टं यतिभङ्गदीपपूर्वम् अक्रमं तदाख्यदीपदुष्टं प्रसादरङ्गितश्च प्रसादगुणवर्जितश्च
कार्त्तं जेष्यते नाभिलष्यते । अथ प्रथमपादे 'वा' इति द्वितीयद्वितीयनामयोः तथा
द्वितीये पादे 'सा' इति द्वितीयद्वितीयनामयोश्च एकत्र मिश्रणात् लक्ष्यसङ्गतिरिति
दिक् ।

(५) वैतानीयभेदे प्रवृत्तकमाह, आभ्यामिति ।—आभ्यां प्राच्यइत्युदीच्यइति-
भ्याम् । पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां प्राच्यइत्युदीच्यइति लक्षणाभ्यां युगपत् एकदा प्रवृत्ताभ्यां
प्रवृत्तकनामकवैतानीयं भवति । एकदा प्रवृत्तमेव प्रतिपादयति, युगिति ।—यदा
द्वितीयवचनपादे अतुर्थपञ्चमनामायोगः प्रथमद्वितीयपादे च द्वितीयद्वितीयनामायोगः
भ्यात् तदा प्रवृत्तकमित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तविषयसम्बन्धविधानानामन्योऽन्यद्विती सङ्गा

र० ल० ग०

१ रा३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
इ ढं भ र त वं श भू भृ तां

र० ल० ग०

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
श्रू य तां श्रु ति म नो र सा य नम् ।

र० ल० ग०

१ रा३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
प वि त्र म धि कं श्रु भो द यं

र० ल० ग०

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

व्या स व क्र क थि तं प्र वृ त्त कम् ॥ (ज)

अयुक् चारुहासिनी ॥ ४१ ॥

यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्तास्तद्द्वैतात्तीयं चारुहासिनी
नाम । किं तल्लक्षणम् ? चतुर्दशमात्रत्वं तृतीयेन पूर्वस्य योगः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

स्वयमूढगौषा । इदमित्यादि ।—स्रुतिमनोरसाद्यनं स्रुत्या श्रवणेन मनसः चेतसः ;
यद्वा—स्रुतेः श्रवणेन्द्रियस्य मनसश्च रसाद्यनम् आनन्दजननम् अधिकम् अत्यन्तं
पवित्रं पुण्यजनकं शुभोदर्यं मङ्गलकरं व्यासयज्ञकक्षितं व्याससुखनिःसृतं भरतवंश-
भूभृताम् इदं प्रवृत्तकं प्रवृत्तिः, इत्थान्त्वबर्षेणात्मकं ज्ञानवित्त्वर्थः, श्रूयताम् आकर्म-
ताम् ; तथा एतल्लक्षणमात्मकं वृत्तञ्च प्रवृत्तकार्यं ज्ञेयम् । अत्र हि प्रथमे पादे
'इ' तृतीये 'वि' द्वितीये 'तां' चतुर्थे 'व' इत्येतेषु एकैकेन शुद्ध्या हे हे नाम्ने
निरूपिते ।

(भ) द्वैतात्तीयस्य भेदान्तरं चारुहासिनीमाह, अयुगिति ।—अयुक् इत्यत्र
लक्षणान्विता चेदिति शेषः । तदेव विद्वद्वोति, यस्मैति ।—अयुक्-लक्षणयुक्ताः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 म नाक् प्र ख त द न्त दी धि तिः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 ख रो ज्ञ सि त ग षड् म षड् ला ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 क टा च ल लि ता तु का मि नी

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 म नी ह र ति चा क् ङा सि नौ ॥ (भौ)

युगपरान्तिका ॥ ४२ ॥

युग्लक्ष्ययुक्तीश्चतुर्भिः पादैरपरान्तिका नाम वैतालीयम् ।
 किं तल्लक्ष्यम् ? षोडशमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः । तत्र
 लडाहरणम् ।—

विषमपादयन चतुर्दशमात्रया सन्निवेशिताः तथा मिश्रितद्वितीयद्वितीयमात्रया । अथ
 विकल्पानामन्वोऽन्वयतो भेदाः षट्पञ्चाशदधिके हे श्रते । अहतीऽपि २५६ ।
 मनामिति ।—मनाक्प्रखतदन्तदीधितिः ईषत्प्रकाशितदशमकिरथा, अरोज्ञसितगण्ड-
 मण्डला कानावेशिनोत्फुल्लकपोलप्रदेशा, कटाचलक्षिता मनोरमकटाचा, चारुहासिनी
 मनोश्चहास्यवती कामिनी तु मनः चेतः हरति । एतल्लक्षणाकान्तं चारुहासिनीनामकं
 वैतालीयस्य मनः आकर्षति इत्यर्थं व्यज्यते । अथ सर्वेषामेव पादानां चतुर्दश-
 लकारवत्त्वं तथा क्रमेण 'मा' 'रो' 'टा' 'नी' इत्येतेषु द्वितीया नामा द्वितीयया मात्रया
 मिश्रिताचेति ।

(अ) वैतालीयस्य सप्तमभेदमपरान्तिकामाह, युगिति ।—युक् युक्पादलक्षणा-
 क्रान्ता इत्यर्थः । तद्वै विदधीति, युगिति ।—यस्य सर्वे पादाः वैतालीयस्य

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 स्थि र वि ला स न त मी क्ति का व ली

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 क म ल को म ला क्ती सृ गे ज्ञ षा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 सु र त के लि कु श ला ऽप रा न्ति का ॥ (अ)

इति वैतालीयाधिकारः ।

द्वितीयचतुर्थपादनिधनेन षोडशमादाः स्युः तथा पञ्चम्यः चतुर्थमात्रायुक्ताश्च सा अपरान्तिकेति । प्राच्यव्यादीनि पञ्च कृन्दांसि वैतालीवीपञ्चन्दसकापातलिका-पूर्वकत्वेन तेषां भवन्ति । भेदाः षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतम् । अङ्कतोऽपि २५६ । वैतालीयाधिकारे दक्षिणान्तिकायन्वे बहवो भेदा अन्यैरङ्काः, आग्नेयञ्चन्द्रः सारे तु वैतालीयाधिकारे अपरान्तिकान्ता एव भेदाः गान्धे तदतिरिक्ताः ; यथा—“वैतालीयं द्विःस्वराः स्यादयुक्पाटे समे युजः । बसबोऽन्ते रक्षमाश्च गौपञ्चन्दसकं भवेत् ॥ भगवान्तापातलिका शेषे परेष पूर्ववत् । न साकं षट् चामिश्रा युक् प्राच्यवृत्तिः प्रदर्शयति ॥ पञ्चमेन पूर्वं साकं तृतीयैव सह चायुक् । सदीच्यनिराभ्यां स्मात् युगपञ्च प्रथमकम् ॥ अयुक् चारुहासिनी स्यात् युगपरान्तिका भवेत् ॥” इति । स्थिरैत्यादि । —स्थिरविलासनतमीक्त्तिकावली स्थिरैश्च चाचक्ष्यविरहितेन विलासेन प्रकृारचेष्टा-जनितभावविशेषेण गता मौक्त्तिकावली मुक्ताहारश्रेणी यस्याः सा ताडशी, कमल-कोमलाङ्गी पद्मपुष्पसदृशसुकुमारगानी, सृगेष्वा इरिचनेमसदृशपञ्चलायतनधना, सुरतकेलिकुशला सुरतक्रीडादद्या, अपराव्यिका न परस्य अन्यस्य अन्तिके समीपे या ज्ञा ताडशी ह्यसमीपवर्तिनीत्यर्थः, अनन्याशुरक्ता इति यावत् ; यथा—अपरस्य अन्तिके

अथ मात्रासमाधिकारः ।

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमर्कं नवमः ॥ ४३ ॥

“वैतालीयम्” (४।३३ पि०) इत्यादिसूत्रात् सप्तम्यन्त-
प्रादयश्चमनुवर्त्तते । ल इति सहाधिकारः । तेनायमर्थः,—यत्र
पादे गन्ताः सन्तः षोडश लकारा भवन्ति तन्मात्रासमर्कं
नाम छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः, नवमस्य लकार
एव । द्विर्वसव इति द्विगुणिता वसवो लकाराः षोडश इत्यर्थः ।
“श्रेषे परेष युञ् न साकम्” (४।३६ पि०) इत्यनुवर्त्तनीयम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

समीपे या सा तादृशी अन्वसमीपस्था, परस्यीया इत्यर्थः, कामिनी कञ् कामिनः
कामुकश्च हृदयं चेतः न हरति ? न आकर्षति ? अपि तु सर्वस्यैवेति भावः । अत्र
सर्वेषां पादानां षोडशमात्रात्वेन तथा ‘ला’ ‘की’ ‘क’ ‘के’ इत्येतेषु नियतचतुर्थ-
पञ्चममात्रात्वेन च अपरात्मिका नाम वैतालीयम् ।

(८) मात्रासमाधिकारं प्रकीर्ति, गन्तेति ।—ग अन्ते शेषां ते गन्ताः
शुर्वन्ताः । विराड्गताः वसवः द्विर्वसवः षोडशमात्रा इत्यर्थः । नवम इत्यत्र ल्
इति श्रेषी बोध्यः । वैतालीयमिति ।—प्रकरणेऽस्मिन् “वैतालीयम्” इत्यादिसूत्रात्
सप्तमीविभक्त्यन्तपादाधिकारः करणीयः । ल इति सहाधिकारः अधिकार-
सामान्यात् “लः समुद्रा गवः” (४।३३ पि०) इत्यात्मात् सिंहावलीकितन्यायेन
ल इत्यनुवर्त्तते इत्यर्थः । “सहाधिकारः” इत्यत्र “महाधिकारः” इति क्वचित् पाठः ।
एकीय गुरुत्वा अन्ते हे मात्रे भवत इत्याह,—अन्ते इत्यादि । “श्रेषे परेष युञ् न
साकम्” इत्यनेन विषमपादे द्वितीयसृतीयचतुर्थः पञ्चमेन तथा सप्तपादे च षष्ठः
सप्तमेन न नियोज्यः इति बोध्यम् ; ततश्च यथा चतुर्थेऽपि पादेषु षोडश षोडश
मात्राः, प्रतिपादान्ते द्विसप्तमी गुरुः, सप्तमी च मात्रा लसुद्धया, अयुक्पादे द्वितीया-
द्वितीयस्यैवचतुर्थीपञ्चम्योच मात्रयोः, युक्पादे च षष्ठीसप्तम्योर्मात्रयोर्नैकपावस्थिति-
सामान्यासप्तमकं नाम इति लक्ष्यम् । अत्र सर्वेषु मात्रासमेषु सप्तमात्रा परमावया
वृत्ता न कार्य्या इत्यपि सम्प्रदायः ; ततश्च प्रथमै ऊन्याभावाच्चत्वारो गणविकल्पाः ;
तत्रा—१ ५, २ -- ५, ३ ५ --, ४ ---- । द्वितीये षष्ठः ; यथा १ ५ ५,

ख० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 अ ङ्ग श्चु सु खो वि रं लै र्दं नै-

ख० ग०
 १२ ३४ ५६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 र्गं श्चौ रा चो मि त ना सा यः ।

ख० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 नि र्मां स ह नुः स्फु टि तैः के शै-

ख० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 र्मां त्रा स म कं ल भ ते दुः खम् ॥

२ - - , ३ - - ५ । मध्यगुरुसर्वलघू विज्ञीकलक्षणात्मकलाग्रेष्टी भवतः । तृतीयै
 धैकः ; १ - - ५, नवमी स्थिति मित्रमादादिगुरुर्न भवति, मध्यगुरुसर्वलघू तु वान-
 वासिकाक्षणात्पृथक्त्वात् न भवतः । चतुर्थे द्वौ ; १ - - ५, २ - - ५ ।
 मन्त्राभिधानान्नाम्ये गणाः सम्भवन्ति । एतेषां विकल्पानामन्योऽन्यघाते प्रतिचरषं
 चतुर्विंशतिर्भेदाः । चतुर्थो चतुर्विंशत्यङ्गानामन्योऽन्यघतौ जाता नयो लक्षाः एकविंशत्
 सहस्राणि सप्त शतानि षट्सप्ततिः सङ्ख्या । अङ्कतोऽपि ३३१७७६ । अत्र मातासमा-
 धिकारी लक्षणेनितत् सामान्यतः सर्वत्र बोध्यम् । अश्लशुमुख इत्यादि ।—अश्लशुमुखः
 अजातशत्रुखाननः, विरलेः अल्पसङ्काकेः दन्तेः दशमेः विशिष्टः, गन्धोराचः गन्धोरे
 कोटरप्रविष्टे अक्षिणी यस्य सः, नितं परिमितं, यत्किञ्चिन्मार्गं नासायं यस्य सः
 चिपिटनास इत्यर्थः, निर्मासहशुः मांसरहितत्वादुद्गतास्त्रिगुणोपरिदिशः, स्फुटितेः
 प्रकृतिः पतितैरित्यर्थः, केस्रैः शिरीरुद्धैरुपलक्षितः खलितो इत्यर्थः, जगः इति शेषः,
 नाभा जनन्या समकं सार्द्धं दुःखं क्लेशं लभते प्राप्नोति, एतादृशलक्षणात्मानं जनः
 क्लृप्तापि न सुखी आदिति ज्ञापः । एतादृशलक्षणात्मानं क्लृप्तः मातासमकं नाम

“गन्ते” (१।१० पि०) इत्त्वमिनेवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तयद्वयमातिदेशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ भङ्क्षा द्विमात्रिको गुरुः क्रियते इति वाक्यशेषः । (ट)

द्वादशस्य वानवासिका ॥ ४४ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पाठे द्वादशो लकारः स्वरूपेषां विहिते, चकारान्नवमस्य, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

	ख०	ख०	ग०	
	—	—	—	
१।२	३	४	५।६	७।८
९०	११	१२	१३।१४	१५।१६
म	न	य	चा	प ध्न
	नि	र	म	यी
				यः
	ख०	ख०	ग०	
	—	—	—	
१	२	३	४	५।६
७	८	९	१०	११
१२	१३।१४	१५।१६		
सु	र	त	म	ही
ल	व	प	ट	ह
नि	ना	दः		

इत्यपि व्यन्यते । श्लोकोपरि प्रदत्तचिह्नद्वयेन लक्ष्यसमन्वयः स्वयमेव कारणीयः, एवमस्येऽपि । पादान्तस्य गुरुसंज्ञा तु “गन्ते” इति सूत्रादेव विहितता, तत्र कथं पुनर्गन्तयद्वयमित्याह, गन्ते इत्यादि ।—गन्ते इत्यनेन तु लघोर्गुरुसंज्ञा अतिदिश्यते, तस्मात्तिदेशिकगुरुत्वस्यात्र न यद्वयमित्यभिप्रायः । तत्र किं स्यादित्यत आह,—तेनेत्यादि ।

(ट) मात्रासमकस्य वानवासिकामाह, द्वादश इति ।—स्वरूपेषु लघुतया इत्यर्थः । चकाराद्ये गणे विष्णुस्वरः यथा—१ ५५, २ -- ५, ३ --, ४ ---- । द्वितीये वयः; १ ५५, २ ५ --, ३ -- ५ । तृतीये द्वौ; १ -- ५, २ ---- । चतुर्थेऽपि द्वौ; १ ५५, २ -- ५ । एतेषामन्वोऽन्वताकने भेदाः प्रतिपादन् अष्टपत्वारिंशत् । अन्वोऽन्वतौ जाता सङ्ख्या विपश्चात्तथाः षष्ठी सङ्ख्या चत्वारिंशत् इति बोध्यम् । अन्वोऽपि ५३०८४१६ । नक्षत्रेति ।—

ख०	ख०	ग०
१ २ ३४ ३६ ७८ ८ ९० ११	१२ १३१४ १५१६	
व न वा स खी ख नि त	वि शी षः	
ख०	ख०	ग०
११२ ३ ४ ३६ ७८ ८ ९० ११	१२ १३१४ १५१६	
क ख न चि त्तै र म य ति पुं	सः ? ॥ (ठ)	

विज्ञोक्तः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४५ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च निवृत्तम् । यत्र चतुर्षु पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रासमकं विज्ञोक्तो नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

ख०	ख०	ग०
१२ ३४ ३ ६ ७ ८ ९१० १११२ १३१४ १५१६		
आ त र्मु ख र हितं वि शी कं		

आनकीकाङ्कपाणन्दनकव्यापारख यः पटङ्गिनादः ढक्काग्रन्दः तत्सद्व्यः, वनवासिनी वा खी तस्याः स्नितविशेषः सङ्गीतध्वनिरिति यावत्, कख पुंसः पुष्यव्य चित्तं मानसं न रमयति ? न शीलयति ? अपि तु सर्वेषामेव इति भावः । अत्र कखसमन्वयः सुकरः ।

(ङ) आवासनकमेदं विज्ञोक्तमाह, विज्ञोक्त इति ।—पञ्चमाष्टमौ, अष्ट इति शेषः । द्वादशग्रहणमिति ।—पञ्चमाष्टमौ अष्ट इति विशेषतुल्यकारणात् द्वादशमनवमयोः यद्वचं निबिडमित्यर्थः । अत्राप्ये नवे चत्वारो विकल्पाः, यथा—१ ७ ८. २ - - ३ २ ७ - - , ४ - - - - । द्वितीये ही, १ - ७ - , २ - - - - । तृतीयेऽपि ही, १ ७ ८, २ ७ - - । मध्यगुर्वेत्तगुहसर्वेऽप्युदयं भेदमयम् आवासन-चिन्तापादकत्वात् भवति । चतुर्थे गुर्वन्तमेवद्वयम् ; १ ७ ८, २ ७ ८ । एतेषां परस्परघाते धातिसत्त्वन्नि पादभेदाः, एतेषां घाते जाता सङ्गा द्वा लक्षाः अष्टचत्वारिंशत् सङ्ख्याभिः अथ श्रतानि पट्टसतिः । अष्टतीऽपि १०४८५०६ । आतर्निवादि ।—इति भावः ।

	ख०	ख०	ग०
१२	३	४	५
६	७	८	९
१०	११	१२	१३
१४	१५	१६	१७
१८	१९	२०	२१
२२	२३	२४	२५
२६	२७	२८	२९
३०	३१	३२	३३
३४	३५	३६	३७
३८	३९	४०	४१
४२	४३	४४	४५
४६	४७	४८	४९
५०	५१	५२	५३
५४	५५	५६	५७
५८	५९	६०	६१
६२	६३	६४	६५
६६	६७	६८	६९
७०	७१	७२	७३
७४	७५	७६	७७
७८	७९	८०	८१
८२	८३	८४	८५
८६	८७	८८	८९
९०	९१	९२	९३
९४	९५	९६	९७
९८	९९	१००	१०१

चित्रा नवमस्य ॥ ४६ ॥

यस्य नवमो लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

महितकुले पूजितवंशे, सर्वशे इत्यर्थः, जातमुत्पन्नमपि गुणरहितं दयादाचिख्यादि-
गुणहीनं, पञ्चे—भाषुव्यादिगुणवर्जितं, तथा दुर्नयकरणेन नीतिविरुद्धकाव्यसम्पादनेन
कदर्थिताः लघोऽङ्गिताः लोका येन तं, पञ्चे—नीतिहीनरचनया क्लेशिता लोका यत्र
तम्, अविनीतं विनयविहीनं, पञ्चे—उत्कटं, सुतिकट्ट इत्यर्थः, अत एव साधुविनीतं
साधुजननिन्दितम्, उभयत्रापि समानं, विज्ञीकं विगतयज्ञस्कं, पञ्चे—लक्ष्यशुभं
श्लोकम्, इवेति श्लोकः, मित्रं वन्तुं परिहर परित्यज, विज्ञोकामिव सदोषं गुणहीनं मित्रं
सर्वथा परित्यज इत्यर्थः । एवं-लक्ष्यं कृत्यः विज्ञीकाशब्दं त्रैयमित्यपि व्यन्यते ।

(३) मात्रासमकविशेषं चित्रामाह, चित्रेति ।—नवम इत्यत्र ल इति शेषः । यत्र
अतुर्धामपि पादानां पञ्चमाष्टमवनेषु लघुः सन्तु शेषं पूर्ववत् तन्मात्रासमकं चित्रा-
नामकं भवेदिति निश्चयः । अस्माकं नञ्चे अलारी विख्याः ; यथा—१ ५५,
२ --- ५, ३ ५ ---, ४ --- । द्वितीये द्वौ ; यथा—१ ५५, २ --- ।
तृतीये त्रयः, १ --- ५, २ ५ ---, ३ --- । अतुर्धौ द्वौ, १ ५५, २ --- ।
अन्वीत्येषाते प्रतिपादं भेदसङ्ग्राह्यं अष्टाचत्वारिंशत् । अन्वीत्येषाते जाता सङ्ग्राह

ख० ख० ख० ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 य दि वा ङ्ख सि प र प द मा रो दुं

ख० ख० ख० ग०
 ११२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६
 भै चीं प रि ह र स ह व नि ता भिः ।

ख० ख० ख० ग०
 ११२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 मु छ ति मु नि र पि वि ष या स क्का-

ख० ख० ख० ग०
 ११२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 छि त्रा भ व ति हि म न सो वृ त्तिः ॥

नवम इत्यनुवर्त्तमानेऽपि पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रति-
 प्रसवार्थम् । (ढ)

परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४७ ॥

परयुक्तेन दशमेन सहैकौभूतेन नवमेन उपचित्रा नाम ।

३३०८४१६ । यदीत्यादि ।—यदि परपदं लोचपदम् आगेदुं प्राप्तुं वाङ्खसि तदा
 वनिताभिः स्त्रीभिः सह नैर्षे परिहर परित्वज, विषयासक्तात् विषयेषु कृपादिषु आसक्तेः
 मुनिः संघतचित्तः मुमुक्षुः श्रीगौ अपि मुञ्चति मोक्षमुपैति । अथमित्यतः आह, चिद्वेति ।
 —हि यतः ननसः चेतसः इतिः व्यापारः चित्रा अहुतकृपा भवति । नवम इति ।—
 पूर्वतः नवमाधिकारे सिद्धे पुनरत्र नवमग्रहणम् उपचित्रालक्षणे प्रतिप्रसवार्थे पूर्वसूत्रे
 नवमनिषेधात् बल्यमाह-परयुक्तेनेति पदस्य दशमार्थप्रतिपादनेन सकृत्तिस्वरथाय
 निविद्धस्य तस्य पुनः प्राप्त्यर्थम् ।

(ञ) उपचित्रालक्षणाह, परयुक्तेनेत्यादि ।—परयुक्तेन दशमयुक्तेन, नवमेनेति

पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तम्, इदमु गुणनियमेनोच्यते ।
तत्रोदाहरणम् ।—

न० न०
१२ १४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य खि तं गु क स त्तं सु दा रं

न० न०
१२ १४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
वि द्या भ्या स म हा व्य स न ख ।

न० न०
१२ १४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
ष्ट थ्यौ त ख्य गु थौ क प चि त्वा

न० न०
१२ २ ४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
च ङ्ग म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥ (ण)

शेषः । पूर्वसूत्रे नवनप्रस्तावादिषु 'परयुक्तेन' इत्युक्तेः दशमयुक्तेन इत्यर्थो लभ्यते इत्याह,
परयुक्तेनेत्यादि ।—परीण दशमेन युक्तः नवनः मात्रास्वरूपयेत् गुणशैकेन नवनदशम-
मात्रा यदि आदित्यर्थः, तदा उपचित्रेति नाम मात्रासमकं भवेदित्यभिप्रायः ।
नवनस्य लघुमात्रतया तु पूर्वोक्तानि लक्षणानि विहितानि, दशमयुक्ततया पुनरिह
गुणमादिकेषु नवमेन भवितव्यमित्यत आह,—पूर्वमित्यादि । जयदेवस्वैकादश-
द्वादशादिमात्रास्त्रयि नियममाह, यथा—“अष्टभ्यो गो ल्यानुपचिषा” इति ;
अष्टकालान्तरं गुणलघुयनया इत्यर्थः । अथ तृतीयगणे द्वौ विकल्पौ,
१००, २०० - - । अन्ये विकल्पा मात्रासमकवत् । अन्योऽन्वयान्ते प्रतिपादं भेदा
अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योऽन्वयान्ते सङ्गाः प्राग्भूत् । यदित्यर्थः ।—यस्य चित्तं
मानसं गुणसु सक्तं लघुं, तत्परमित्यर्थः, लदारं सरलं नङ्गवा, तथा विद्याभ्यासे
विद्याशिक्षायां नङ्गत् अतिशयं व्यसजन् प्राप्तित्वेन तत् तादृशश्च भवेत्,

एभिः पादाकुलकम् ॥ ४८ ॥

एषां पञ्चानां मध्ये येः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः पादा-
कुलकं नाम । तत्र मात्रासमकविस्त्रीकावानवासिकोपचित्राणां
पादैरुदाहरणम् ।—

७०

७०

१ २ ३४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६

अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते (मा०)

तस्य जगत्स्य चन्दनरोचिनिभिः चन्द्राक्षरसमद्वयैरतिशयलैः “यश्चसि धवलता” इति
कविसमयप्रसिद्धैरिति भावः, गुणैः दद्यादाकिय्यादिभिः इयं पृथ्वी पृथिवी उपचित्रा
चित्तं विस्मयमुपगता विस्मयान्विता, चमत्कृता इति यावत्, भवति ; ईदृशलक्षणा-
क्रान्तं कृन्तय उपचित्रानाम भवति इत्यपि ध्वन्यते । अत्र चतुर्षु पादैषु मिश्रितनयन-
द्वयममात्रातया लक्षणप्रवेशः ।

(त) पूर्वोक्तलक्षणचितानां परस्परमिहितानां कृन्तसां येः कैश्चिदपि चतुर्भिः
पादैः पादाकुलकाख्यं सङ्करमाह, एभिरित्यादि ।—एभिश्चतुर्भिरित्यर्थः । एषामित्यादि ।
—एषां पूर्वोक्तानां पञ्चानां मात्रासमकविस्त्रीकादीनां पादैः कलितं तथा अनियतवृत्त-
पादचतुष्केऽपि नियतैकवृत्तलक्षणधीनं परिभाषे च षोडशमात्रपादत्वेन युक्तं यद्वृत्तं तत्
पादाकुलकं नाम इत्यमित्यर्थः । अत्र पञ्चानां मात्रासमकादीनां परस्परसङ्करे अनया
एव भेदाः । तत्र त्रयोदशोः सङ्करे अत्वारिंशदधिकं शतं भेदा जायन्ते ।
तद्वशात्—

१२३४	पत्रैककोष्ठस्याङ्कद्वयसङ्काहः इत्यस्य सङ्करे वक्ष्यमाणोपजाति- प्रसारभागेषु	२३४५	चतुर्दश चतुर्दश प्रतिकोष्ठं भेदा भवन्ति । एवञ्च प्रथम- द्वितीययोः प्रथमद्वितीययोः प्रथमचतुर्थयोः प्रथमपञ्चमयोः सङ्करे अत्वारसतुर्दशका मिहितताः षट्पञ्चाशत् (५६) भवन्ति ; तथा द्वितीयद्वितीय-द्वितीयचतुर्थ-द्वितीय- प्रथमानां सङ्करे विचत्वारिंशत् (४२) ; तथा द्वितीयचतुर्थ-द्वितीयपञ्चमानां सङ्करे अष्टाविंशतिः (२८) ; तथा चतुर्थपञ्चमयोः सङ्करे चतुर्दशेति (१४) ; सर्वेषां मिलने शतमेकं अत्वारिंशत् (१४०) । एवं त्रयोऽथ चतुर्णां सङ्करेऽप्युच्यते । अथैत्यादि ।—अक्षिभिः धनैः वाचाक्षितः मुखदितः विकसितः चूतः यक्षिन्
१२३४		२३४५	

ख० ख० ग०
 १२ १४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 का ले म द न स मी ग म दू ते । (वि०)

ख० ख० ग०
 १२ १४ १५ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 ऋ त्वा का ग्तां प रि ङ्ग त सा र्थः (वा०)

ग० ग०
 १२ १४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 पा दा कु ल कं धा व ति; पा न्यः ॥ (उ०)

तथा विश्वाकोपचित्रा-मात्रासमकोपचित्राणां पादैः पादा-
 कुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।—

ख० ख० ग०
 १२ १४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 पुं स्को कि ल क्त त शो भ न गी ते (वि०)

पञ्चिन्, नदनसमागमस्य कामाविर्भावस्य दूने दूतस्वरूपे काले वसन्ते इत्यर्थः,
 जानां दयितां श्रुत्वा विचिन्त्य परिहृतः परिव्यक्तः सार्थः सङ्घपरसमूहो येन
 सः तादृशः पान्यः विरहो पादाकुलकं पादैः आकुलकम् आकुलपादं
 द्रुतपादसङ्घारं यथा तथा इत्यर्थः, धावति गच्छति; वसन्तकालस्य कामो-
 हीपकत्वात् जानाकारणेन उत्कण्ठितः द्रुतं क्षदीर्घं प्रति प्रक्षित इति भावः ।
 अत्र चतुर्थं पादैषु "गन्ता दिवंसवः—" (४१४३ पि०) इत्यादिखण्डात्मिका
 षोडशमात्रा चन्ते गुरुधासि, तथा प्रथमपादः नवनमात्राया लघुत्वात् मात्रा-
 समकलचत्वात्कः, द्वितीयः पादः पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघुत्वात् विश्वोक्तलचत्वात्,
 तृतीयस्य पादः नवनद्वादशमात्रयोर्लघुत्वात् वानवाविकालचत्वात्, तथा
 चतुर्थः पादः नवनद्दशमात्रयोरेकत्र गुर्वचरेऽवस्थितितथोपचित्रालचत्वात्समन्वितः,
 अत्रः पादाकुलकत्वमस्मेति ध्येयम् । पुंस्कोक्तिश्चेत्यादि ।—पुंस्कोक्तिः पिचैः क्तं

ग० ग०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 द क्षि ण प व न प्रै रित तै । (७०)

ख० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 म धु स म ये ऽस्मिन् क्त त वि श्लो कः (मा०)

ग० ग०
 १२ १३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पा दा कु ल कं नृ त्य ति लो कः ॥ (७०)
 मात्रासमकस्यैकेन पादेन, हाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोक-
 स्यैकेन पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।—

ख० ग०
 १२ १३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 चि त्तं भ्रा स्य त्य न व स्था नं (मा०)

ग० ग०
 १२ १३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पा दा कु ल क श्लो क स मा नम् । (७०)

श्रीभन गीतं यस्मिन् तादृशे, दक्षिणपथनेन मलयवायुना प्रेरितः दूरीकृतः शीतः
 यस्मिन् तादृशे, यस्मिन् मधुसमये वसन्तकाले कृतः विश्लोकः चयमः, वाक्य
 निन्दा इत्यर्थः, विद्युक्तत्वादिति भावः; यदा—कृतः विश्लोकः विद्वत्सल्लक्षणीकः,
 उल्लिखितत्वादिति भावः, येन सः तादृशः श्लोकः प्रीयितजनः पादाकुलकं
 यथा तथा नृत्तति । पूर्ववदिहापि गुर्वन्ताः षोडशमात्राः सन्ति, प्रथमः पादः
 विश्लोकसल्लक्षणात्, द्वितीयचतुर्थपादौ उपचित्रासल्लक्षणतौ, तृतीयच मात्रासमक-
 ल्लक्षणात्कः इति । चित्तमित्यादि ।—कस्यचित् विषयविरक्तस्य उद्वेगशक्तिरियम् ।
 न विद्यते चवस्मानम् एकत्र चवस्मितिर्यस्य तत् नियतचल्लक्षितार्थः, चित्तं
 ज्ञानसं कर्तुं, पादाकुलकश्लोकसमार्णं ज्ञान्यति नामाविधेयु विषयेषु चकति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 दुःख वि व र्द्धि त लो च न वा रिः (७०)

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पा दा कु ल कं या ति त वा रिः ॥ (७०) (त)

इति मात्रासमकाधिकारः ।

गीत्यार्या लः ॥ ४६ ॥

यत्र पादे द्विर्वसवः षोडश लकारा भवन्ति, सा गीत्यार्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्ल-ग्रहणं द्विमात्रिक-निवृत्त्यर्थम् । तत्रोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 म द क ल ख ग कु ल क ल र व सु ख रि षि

महान् ग्रीको यथा सः, तथा दुःखेन विवर्द्धितं लोचनवारि नेत्रजलं यथा सः, तवारिः तव रिपुः पादाकुलकं पादयोस्वरणयोः आकुलकं यथा तथा याति । इहापि पूर्ववत् षोडशमात्राकाः सुवन्ताः चत्वारः पादाः सन्ति । प्रथमद्वितीयचतुर्थीः नवमदशमनामयोरेकमावस्थितिमन्तः उपचिन्नापादाः, द्वितीयः नवमहादशलघुमादा-विशिष्टो वानवासिकापादो वर्त्तते । एतादृशविभिन्नस्यैवपादात्मकं ह्यन्दः पादा-कुलकनामकं भवति इत्यपि व्यज्यते ।

(७) मात्रासमकं परिसमाप्य साम्प्रतं गीत्यार्याभेदाः प्रकथ्यन्ते, गीत्यार्येति ।—
 “मन्ता द्विर्वसवः—” (४।४३ पि०) इत्यती द्विर्वसवः इत्यधिकृत्य च इत्यनेनान्वेतव्यम् ; ततश्च अत्र प्रतिपादं षोडश लकाराः स्युः सा गीत्यार्यानाम जातिः । ननु पूर्वतो यथा द्विर्वसव इत्यव्याधिकारः कृतः, तथा लकारस्यापि अधिकारः कियतां, किं च इत्यनेन ? इत्याह, च इत्यादि ।—पुनर्ल-ग्रहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थं पूर्वत द्विमात्रिका अपि लकारा आसन्, इह तु क्षेत्रकमेकमानिकत्वप्रतिपादनरूपमिश्रित-लकारप्रतिपत्त्यर्थमित्यभिप्रायः, एतेन चतुर्थुं अपि पादेषु लघ्वात्मकषोडशमात्राभिरुप-निबद्धा जातिः गीत्यार्याभिधेया इति लक्ष्यम् । उत्तरदाकरे अथलघुतिरिभि-ज्ञानान्तरमक्षा विज्ञेयम् । नदीत्यादि ।—नदीन लक्षणां लघ्वाः नपुरा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

वि क सि त सर सि ज प रि म ल सु र भि णि ।

१ ३ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

गि रि व र रिस र सर सि म ह ति ख लु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

र ति र ति श य मि ह म म ह दि वि ल स ति ॥

सर्वलघुच्छन्दसि गौत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वात्
तन्नाम नोक्तम् । (थ)

शिखा विपर्यस्ताङ्गा ॥ ५० ॥

सैव गौत्यार्या विपर्यस्ताङ्गा यदा भवति तदा शिखाख्यां
लभते । अयमर्थः,—यत्रार्धं सर्वलघु भवति, अर्धं सर्व-
गुर्विति । (द)

एवं तस्या एव विन्यासभेदेन संज्ञाद्वयमाह—

लः पूर्वश्चेज्जगोतिः ॥ ५१ ॥

पूर्वश्चेदर्धभागः सर्वलघुर्द्वात्रिंशत्कारो भवति, उत्तरश्च

स्फुटध्वजः ये खगज्जलाः पश्चिममूढाः तेषां कक्षरवेण कक्षकक्षध्वनिना मुखरिणि
अन्दायमाने, विस्फुरितानां प्रस्फुरितानां सरसिजानां पद्मानां परिमलेन गन्धेन
सुरभिणि सुगन्धिनि, मङ्गति विशाले, इह गिरिवरस्य पर्वतश्रेष्ठस्य परिसरे पर्यन्तभुवि,
भ्रान्तदेशे इत्यर्थः, यत् सरः सरोवरं तस्मिन् रतिः प्रीतिः मम हृदि मम मानसे
अतिशयं यथा स्नात् तथा विश्रवति । अत्र चतुर्षु पादेषु षोडशमात्रा लघुपरिचयेवाव-
तिष्ठन्ते, अत इयं गौत्यार्या ।

(द) गौत्यार्याभेदं शिखामाह, शिखेति ।—विपर्ययं विपरीतम् अर्धं यस्याः
सा विपर्यस्ताङ्गा, पूर्वलघुत्वव्यतिता गौत्यार्या यदि विपरीताङ्गा स्नातदा शिखानाम-
च्छन्दो भवेत् । वैपरीत्यमत्र पूर्वोत्तरार्द्धयोः गुरुलघुनूलकनिव । वैपरीत्यनिव दर्शयति,
—यमेति ।

(थ) तत्र वैपरीत्यं कीदृशं सादृश्यवैजायामाह,—एवमिति । गुरुलघु-

सर्वगुरुः षोडशगकारस्तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति । तत्रो-
दाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य दि सु ख म नु प म म प र म शि ख ष सि
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह र यु क ति पु र ति म ति श य मि ह ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
षा ळ ज्यो ति र्यो गा भ्या सात्
९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
ह ह्रा दुः ख ष्टे दं कु र्याः ॥ (घ)
गञ्चेत् सौम्या ॥ ५२ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वोऽर्धभागः सर्वगुरुः षोडशगकार-
ञ्चेत् भवति, उत्तररध द्वात्रिंशत्कार एव, तदा सौम्या नाम
शिखा भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

विन्वासभेदेन ज्योतिःसंज्ञिकां शिखामाह, ल इति ।—पूर्वः पूर्वार्धः ।
यदीत्यादि ।—इह अस्मिन् संसारे यदि अपरम् अनुपमम् अनुपमम् अनुपमनीयं
निव्यनित्यवः, सुखम् अमिषवसि वाञ्छसि, तदा युवतिषु रतिम् अनुरामम्
अतिशयम् अत्यन्तं यथा तथा परिहर परिष्यज । धीनस्य चित्तवृत्तिनिरोधकपक्ष
प्रत्यासात् पुनः पुनः आहत्तेः आत्मनः परमात्मनः ज्योतिः हृष्टा अमलोक दुःखस्य
तिमिषलोभस्य हिटम् अत्यन्तानहर्षि कुर्याः । अथ पूर्वार्धस्य सर्वकषुत्वात् परार्धस्य
अ सर्वगुरुत्वात् ज्योतिर्नाम शिखा ।

(न) पूर्वविन्वासभेदेन सौम्यायामशिखामाह, न इति ।—अथ पूर्वः
इत्यनुवर्तते । अत्रक्रीडिति नामान्तरमस्या इतरनाकरे । प्राकृतपिङ्गलादौ पुन-
रन्वविधमेव शिखाकषणम् उक्तं, यत्र प्रथमे दले अष्टाविंशतिर्नामाः द्वितीये
द्वात्रिंशन्नामाः त्रयोविंशत्यां च त्रयोः सा शिखानाम् इत्यः । तथा च प्राकृतपिङ्गले—
“नच अठाइह पदमे वीए वलीस मत्ताए । पच पच इति लहृषा मुदा
शिखा विहानेइ ॥” (१।१२७) “नाम अष्टाविंशतिः प्रथमे द्वितीये त्रयोविंशत्यानाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 सौ स्यां हृ ह्रिं दे हि खे हात्
 ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 दे ई ऽस्मा कं मा नं मु ज्ञा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 श श ध र सु खि ! सु ख सु प न य म म हृ दि
 १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
 म न सि ज क् ज म प ह र ल घु त र मि ह ॥ (न)

चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ५३ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्तते । यत्र प्रथमेऽर्द्धे एकोनत्रिंशत्कारा
 भवन्ति, द्वितीये चार्द्धे एकत्रिंशत्, तयोस्त्रान्ते द्वौ लकारावुन्मूष्य
 प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तत् चूलिका नाम छन्दः । अन्ते
 गिति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति, तेनाद्ये
 सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोन-
 त्रिंशत्लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः । तत्रोदाहरणम् ।—

पदं पदंऽन्ते लघुता श्रुतां शिखां विजानीत ॥” इति सन् । एवं बाष्पीभूषणेषुपि,
 यथा—“द्विजवरविहं हि रसगुणितमुपनयतु तदश्रु जगद्यनवधेदि । खरगुणितमनर-
 दलनपि कुक्षर फणितसुखभणितरुचिरशिखेह ॥” (१८८) इति । तत्रैवोदाहरणं
 यथा—“नकुलवनसदुपवनरयविहृतविरहिशतसुरभिरिति । दयिततमविरहि मम
 हृदयनतिपतति सखि ! यदि हतविधुरधमुदेति ॥” (१९०) इति । सौस्यामिति ।
 —हृ शशधरमुखि ! अन्द्रमुखि ! नानं मुक्ता कोपं कृत्वा अस्माकं देहे शरीरे खेहात्
 शशधात् सौस्यां मनोशां हाटं देहि अपय । इह मम हृदि मम मनसि मनसिजकर्ज
 कानसनापं लघुतरं शीघ्रं परिहर दूरीकृत, सुखम् उपनय देहि; “सुखम्”
 इत्यत्र “सुखम्” इति पाठे—इह अस्मिन् मयि, मम मनोपि इत्यर्थः. सुखमुपनय
 समागम । अत्र पूर्वार्द्धे सर्वगुरुत्वात् परार्द्धे च सर्वलघुत्वात् सौस्या नाम लिखेति ।

(प) चूलिकानामन्वन्दोविश्वनाह. चूलिकेति ।—एकोनत्रिंशदित्यत्र पूर्वार्द्धे,
 एकत्रिंशदित्यत्र च परार्द्धे इति शेषः । अर्द्धग्रहणमिति ।—“शिखा विपयैःसाक्षां”

१० ११ १२ १३ १४ १५ १६

र ति क र म ल य म ह ति षु चि ष ष ष्च ति

ग०

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९

ह त हि म म ह सि म धु स म ये ।

१० ११ १२ १३ १४ १५ १६

प्र व स सि प थि क ह त क ! न नु क ष मि ह

ग०

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१

प रि ह त यु व ति र ति च प ल त या ॥

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते,—“चूलिकाईमेकीनत्रिंश-
दन्ते ग्” इति । तेषामुभयोस्त्रयोरेकीनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता
भवन्ति । तत्रौदाहरणम् ।—

१० ११ १२ १३ १४ १५ १६

घ न प रि म ल मि ल ट लि कु ल मुख रि त-

(४।५० पि०) इत्यतः अर्द्धशब्दः चतुर्वर्तते । अतिरुचिरिति संज्ञान्तरमन्या
इतरत्राकरे । वाचोभूषणादयः पुनरिमां चुलिवालां मन्थने, यथा—
“दीडादलशेवे वदा पञ्चकली विमली चि विरानति । फण्डिपतिवृपतिः
किञ्च वदा चुलिवालामिह तामुपगायति ॥” (१।८३) इति । प्राकृतपिङ्गलेऽपि
चुलिवाला इत्येव नाम, यथा—“दीडामंखा संठेवहु उपरि पचइ मत् ।
अइदइअइ बीष दुइ चुलिवाला अकिलत् ॥” (१।१३१) संस्कृतं—“दीडासङ्गां
संख्यापयन्तु उपरि पच सावाः । अष्टाङ्गोपरि त्रिंशतिर्द्वयं चुलिवाला ख्याता ॥”
इति । सर्वेषामेव मते अष्टापञ्चाशन्मात्रात्मकत्वमन्या अस्तुत्वम् । रतिरिति ।—
रतिकरः प्रीतिकरः मलयमरुत् दक्षिणपवनः वम तस्मिन्, शुचिषमश्चति विमलचन्द्रे,
हृत्तडिममहसि विमलशिशिरप्रभावे, मधुसमन्ने वसन्तकाले, हे पबिकहृतक !
दुर्मांश्वपबिक ! परिहृतयुवतिः सन् इह अस्मिन् मनु मन्ने अतिचपलतया अत्यन्त-
चपलतया कथं प्रहसति ? प्रवासे तिष्ठति ? । अतः पूर्वाहर्षीनाचरक पराहर्षीवाचरक

ग०

१० १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
 नि खि ल क म ल कु व ल य व ने ।
 २ २३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 ज न य ति म न सि श मि मु खि ! मु द म ति-

ग०

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
 श य मि ह म म म धु र य म धु ना ॥
 अर्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति । (प)

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसङ्ग्रापरिचानार्थ-
 मिदमाह—

सा ग् येन न समा लां ग्ल इति ॥ ५४ ॥

सा गुरुसङ्ग्रा वेदितव्या, येन यावद्भिरक्षरैः लां लघूनां
 मात्राणां समाः समसङ्ग्रा ग्ळो न स्युरपि तु न्यूनसङ्ग्रा एव ।
 ग्ल इत्यक्षरास्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुस्वरूपत्वात् । अयमभि-

स गुरुत्वात् तथा अन्येषां लघुत्वात् चृङ्खितानाम् इन्दः । अत्र सतान्तरप्रदर्शनार्थमाह,
 अन्येरित्यादि ।—तेषामित्यत्र मते इति शेषः । घनेत्यादि ।—हे श्रित्रिमुखि ! हे
 चन्द्रानने ! इह अस्मिन् घनपरिमलेन सान्द्रगन्धेन मिलितः समानच्छतः ये अस्मि-
 न्कुवाः क्षनरश्मिः तैः सुखरितं शब्दितं निखिलं समकं कसकानां पद्यानां कुवलयानां
 गीर्वाणानामाह यत् वनं तस्मिन् ; “कुवलयवने” इत्यत्र “मलयवने” इति
 पाठान्तरम् । अर्थं समानतः इत्यर्थः, मधुः वसनाः चतुना सान्द्रतं मम मनसि
 येतसि कतिपयं प्रसूतं मुदं इदं जनयति । अत्र इत्यर्थे मुदंता एकीनभिःशब्दात्ता
 इति । अत्र पादव्यवस्थानाथं दर्शयति,—अर्धग्रहणादिति ।

(प) यदि मात्रावर्धनैः सङ्ग्रा विज्ञाता गुरुलघुसङ्ग्रा च न ज्ञाता, तदा सा
 अर्धं चेदा ? इत्यत्र आह, सेति ।—अन्यदेनात्र सङ्ग्रा कतिप्रेता, तथाच वेदितव्या
 इत्युक्तमित्यथा अन्यतः । अन्यदेन च अक्षरमत्राभिप्रेतमित्यस्यः इती पञ्चमि,—

शब्दः,—आख्यादिषु शास्त्रे यावत्सो मात्रा उपदिष्टाः तावत्स्य-
 चराणि यथा सङ्ग्राया न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसङ्ग्रा वेदितव्या,
 अवशिष्टा लघुसङ्ग्रा । तत्रायमुपयोगः,—यदा कदाचित्
 पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामाख्यायां कति गुरवः सम्पद्यन्ते,
 कति वा लघवः ? इति ; तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टाया-
 माख्यायां मात्रासङ्ग्रायाश्चत्वारिंशदक्षरसङ्ग्रामपनयेत्, तत्र ये
 अवशिष्यन्ते तान् गुरुनुपदिशेत् । ते च सप्तदशैव । शेषान्शु
 ल्लयोविंशतिलघुनुपदिशेत् । तद्वयथा ।—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
सु	न	यु	ग	म	शु	खा	तं				
१	२	३	४	५	६	७	८				
११	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
स	मौ	प	त	र	व	र्त्ति	हृ	द	य	शी	का
८	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०

यावन्निरिति । लः इति वर्षसूचको निर्देशः । ततश्चायनर्षः,—आख्यादिषु गण-
 नावाङ्गत्वेषु गुरुलघुपुनर्षसङ्ग्रापरिज्ञानाय यावन्निः वर्षैः लघुनामासनसङ्ग्राः भवेयुः
 तावत्सङ्ग्राका गुरवः शिष्टाश्च लघवः ज्ञेयाः । इति-शब्दोऽत्र अध्यायसमाप्तिसूचकः ।
 च चक्रसुरेभिर्मात्रं स्पष्टतः ब्रह्मनाड, तथायमित्यादि ।—आख्यायां कति
 गुरवः कति वा लघवः सन्ति यदि क्वचित् पृच्छति तदा तन्निर्ययाथ
 प्रथमतः आख्यामलिखित्वा मात्रासङ्ग्रां गणयेत्, ततश्चाचराणि गणयित्वा मात्राङ्-
 गिच्छाद्यः चक्षराङ्गविक्रं स्थापयेत्, मात्रासङ्ग्रातोऽक्षरसङ्ग्राऽपनयने ये अङ्का
 अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ग्राका गुरवः ज्ञेयाः । पुनश्चाक्षरसङ्ग्रातोऽपि तदवशिष्टगुरु-
 सङ्ग्रामपनयेत्, तत्र ये अङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ग्राकाश्च लघवो भवन्ति इति
 निश्चयः । अयमत्र साधनक्रमः,—यदा सप्तपञ्चाशन्मात्रायां चत्वारिंशदक्षरायानमा-
 माख्यायां मात्रासङ्ग्रातोऽक्षरसङ्ग्रायां विद्युक्तायां सप्तदशाङ्कोऽवशिष्यते, अतः सप्तदश
 गुरवोऽत्र ज्ञावन्ते । पुनश्चत्वारिंशदक्षरसङ्ग्रातः सप्तदशगुरुसङ्ग्रायां विद्युक्तायां
 लघोविंशत्यङ्कोऽवशिष्यते, अतस्त्वावन्तः लघवः इति । अङ्कतः तत् प्रदर्शयति यथा—
 लघोविंशत्यङ्कसङ्ग्राङ्कः ५७ क्षरसङ्ग्राङ्कः ४० लघुगुरुसङ्ग्राङ्कः १७ । अक्षर-

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
 च र ति वि सु क्ता हा रं
 २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९

४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० नानाहाः ।

ब्र त मि व भ व तो रि पु स्त्री चाम् ॥ (फ)

६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० अचराहाः ।

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्ती चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यदित् जङ्गमनुक्रमि-
 थ्यामस्तद्भूतं वेदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं जाति-

सङ्ग्राहकः इत्यर्थाः ४० गुरुसङ्ग्राहकः इत्यर्थाः १७ लघुसङ्ग्राहकः लब्धाः
 २१ । एतन्नक्रियया आद्योवैतालीयादिगणनामाच्छन्दसां गुरुलघुपरिज्ञानं जायते ।
 ज्ञानयुगमित्यादि— श्लोकोऽयं कादम्बर्याः । भवतः रिपुस्त्रीणां प्रवृत्तानां ज्ञानयुगं
 हृदयश्रीकाश्रेः समीपतरवर्षे भानसे यः श्लोकः स एवाग्रिः तस्य सन्निधाने अवस्थितं,
 पक्षे—व्रतादौ वक्रिसमीपस्थितिः प्रसिद्धा, तथा असुभिः नेत्रगलैः ज्ञातम्
 अभिविज्ञम्, अन्यत्र—ज्ञानपूतमित्यर्थः, तथा वि विगतः सुक्ताहारः नौतिक-
 कण्ठासङ्कारः यस्यात् तत् तादृशं, पक्षे—परिहृताहारश्च, अतः व्रतं चरति
 इव । “वानर्थाविव सम्पुत्तौ” इत्यत्रापि चतुर्दशनावासु अष्टरुपां वचंसङ्ग्राहणपदौ
 अवशिष्टाः वङ्गुरवः वर्षसङ्ग्राहः, पूरकौ च द्वौ लघू इति ।

इति श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे इत्यायुधकृते

सुखवीचिण्यां चतुर्थोऽध्यायः ।

(क) पूर्वलिखितध्याये लौकिके छन्दसि गणनामात्मकजातिच्छन्दोत्वचचं
 परिसमाप्तं लघुगुरुसङ्ग्राहकच्छन्दोत्वचचं विधातुमुपक्रमते, उपनिमित्तं ।
 अत्र उपनिमित्तकारः आशास्त्रपरिसमाप्तेः एतद्व्युत्पन्नमित्यर्थम् । इतः जङ्गमं

दित्युच्यते । इत उत्तरञ्च वृत्तम् । तथा चोक्तं—“पद्यं चतुष्पदं तच्च
वृत्तं जातिरिति द्विधा” । गायत्र्यादौ छन्दसि वर्त्तते इति वृत्तम् ;
तच्च स्थिरगुरुलघुचरविन्यासमिष्यते । पादेन संयोगात् पद्यम् ।
यथा आर्याद्विच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ,
वृत्ते पुनः पृथक् भवत इत्यर्थः, संयोगाभावात् । तथा चोक्तम्—
“एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरुलघुस्थितम्” इति । (क)

सममर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् समम् । यस्य चत्वारः पादा एक-
लक्षणायुक्तास्तत् समं वृत्तम् । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्राहं
अतःपरं यत् अनुक्रमिष्यामः कथयिष्यामः तत् सर्वं वृत्तं वेदितव्यं वृत्तनाम्ना
ज्ञेयम् । तेन हेतुना प्राक्तनं पूर्वोक्तं लौकिकं छन्दोगात् जातिः, एतद्वनमरोक्तञ्च
वृत्तमिति उच्यते अभिधीयते । छन्दसो द्विविधत्वं प्रमाद्यितुं महाजनीकं दर्शयति,—
पद्यमित्यादि । वृत्तशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थं दर्शयति, गायत्र्यादाविति ।—वृत्त-धातोः
क्त-प्रत्ययेन सिद्धमिदं पदम् । तच्चेति ।—तच्च वृत्तं स्थिराः नियताः गुरुणां लघुनाञ्चा-
चराणां विन्यासा यत्र तत् तादृशम् । पद्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमाह, पादेनेति ।—
पादेन संयोगात् पादसम्बन्धात् पद्यमिति नामान्तरं भजते इत्यर्थः, वृत्तमिति शेषः ।
वृत्तावस्थां “यथा” इत्यारभ्य “संयोगाभावात्” इत्यन्तः अन्यः बहुषु पुल्लिङ्गेषु दृश्य-
मानोऽपि प्रस्तुतानुपयोगित्वात्सङ्गतायैकत्वाच्च न मनोरमतया प्रतिभाति, भाति च
केनचित् प्रसिद्ध इति सुधीभिर्विभावनीयम् । जातिवृत्तयोः पार्थक्यं दर्शयितुं प्रमाद्यमुप-
न्यस्यति, तथा चेति ।—जातिः एकदेशः अक्षरैकदेशः नामास्वरूपः तत्र स्थिता युक्ता,
जातिः नामात्मिका इत्यर्थः, गुरुलघुस्थितं गुरुलघुयुक्तं छन्दः वृत्तं वृत्तनाम्ना ख्यातम्
इत्यर्थः । “स्थिता” इत्यत्र “स्थिरा” तथा “स्थितम्” इत्यत्र च “स्थिरम्” इति पाठे—
एकदेशः नामा स्थिरः लक्षणघटकी यथाः तादृशी नामाघटितलक्षणञ्च जातिरित्यर्थः ।
तथा चोक्तं—“नामाभिर्गणना यत्र सा जातिरिति कथ्यते” इति । तथा गुरुलघुस्थिरं
गुरुलघुलघुव तौ स्थिरौ लक्षणघटकी यत्र तत्, गुरुलघुवर्धघटितलक्षणं वृत्तमित्यर्थः ।

(ख) वृत्तस्य सामान्यलक्षणमभिधाय सम्प्रति समाहंसम-विषममेतेन तस्य
वैविध्यं दर्शयति,—सममित्यादि । समादीनां व्युत्पत्तिप्रदर्शनपुरःसरं लक्षणार्थमाह,
समेत्यादि ।—समानपादचतुष्टयत्वात् समनामकमित्यभिधायः । शेषम् अर्द्धसमं

समं यत्नं तदर्थसमम् । सर्वावयवेष्वोऽर्थाभ्याश्च विगतं समं
यत्नं तद्विषयम् । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् । (ख)

समं तावत्कृत्वःकृतमर्थसमम् ॥ ३ ॥

सममिति समवृत्तसङ्गोच्यते । तथैव गुणितं तावत्-
कृत्वःकृतमुच्यते । एतदुक्तं भवति—समवृत्तसङ्गगुणिते सम-
वृत्तसङ्गगायाः पिण्डे या सङ्गा निष्पद्यते, तावत्सङ्गमर्थसमं
वेदितव्यम् । तत्र गायत्री छन्दसि समवृत्तसङ्गा चतुःषष्टि-
रष्टमाध्यायसिद्धा, तस्यां चतुःषष्टिसङ्गागुणितायामर्थसमवृत्त-

विषयत्वेत्यर्थः । इत्थेरेवाक्षरेऽपि यथोक्तम्,—“चतुर्वी यत्नं चत्वारस्तुल्यवचनव्यतिः ।
तच्छब्दःश्राव्यतत्पञ्चाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥ प्रथमाङ्गिसनी यत्नं तृतीयस्यरणी भवेत् ।
द्वितीयस्तुयैवपुत्रं तदर्थसममुच्यते ॥ यत्नं पादचतुष्टोऽपि चत्वारं निम्नं परस्परम् ।
तदाङ्गुर्विषयं वृत्तं छन्दःश्राव्यविभारदाः ॥” इति । तत्र समं तन्मन्त्रादि, चर्द्धसमं
वृत्तमन्त्रादि, विषयं पदचतुष्टयादि ; तत् सर्वमये स्फुटीभविष्यति ।

(ग) त्रिविधेषु तेषु समवृत्तसङ्गा तत्तदधिकारे सङ्गाः प्रदर्शयिष्यन्ते, यद्ये तावत्
चर्द्धसमवृत्तसङ्गाज्ञानावाह, सममित्यादि ।—समं समवृत्तसङ्गाकं तावत्कृत्वःकृतं
तत्परिमिताङ्गेन गुणितं “सङ्गायाः क्रियाभ्याङ्गितमन्त्रेणैव कृत्वसुच्” (५।४।१० पा०)
इत्यनेन तावत्-शब्दात् कृत्वसुच्-प्रत्ययेन सिद्धमिदम् । क्रियाऽभ्याङ्गितिः गुणनम् ;
सतश्च समवृत्तसङ्गाके समवृत्तसङ्गाङ्गेन गुणिते वा सङ्गा भवेत् सा “समसमाहं
—” (५।५ पि०) इति वक्ष्यमाणानुसारेण समोपचिताङ्गसमवृत्तस्य सङ्गा इति
शेषः । किञ्च “राङ्गुनम्” (५।६ पि०) इति वक्ष्यमाणानुसारेण सङ्गास्य सन्ध्यात्
राङ्गिभ्यश्च य मूकाराङ्गैकत्वात् गुणितसमसङ्गाङ्गात् मूकाराङ्गित्वात् न्यूनीकृते
वददम् अत्रसिद्धं तावत्सङ्गाकं सङ्गाङ्गसमवृत्तं भवेत् । इत्थौ तु यदङ्गं प्रदर्शितं
सत् राङ्गुनम् इत्यस्य विषयं परिहृत्य समोपचिताङ्गानुसारेण प्रदर्शितम् ।
चर्द्धसमस्य निष्पन्नमिषाव इष्टान्तेन द्रव्यति, तत्रेत्यादि ।—चतुर्विंशत्यक्षरपरिमित-
नावयवोच्छब्दसः चतुष्पाद्विभानद्वयायां षड्भेव भवन्ति पादाक्षराणि, प्रसारनिष्पन्न-
व्यक्षरप्रसारी विषयान्ते समसङ्गाकं चतुःषष्टिरिव भवेत् । प्रसारनिष्पन्नस्य अष्टमाध्याये
“विरहे” (५।२२ पि०) इत्यादि सूत्रचतुष्टयेन निष्पन्नः इत्यतः सङ्गमष्टमाध्याय-
विधिः । षड्भेपतोऽनापि च सङ्गित्-प्रदर्शने, यथा—वक्ष्यमाणपादे नावयवोच्छब्दसि

सङ्गा सम्पद्यते—सत्वारि सङ्ख्याषि पञ्चवतिष । अङ्गतोऽपि
४०८६ । (ग)

प्रकारे क्षियमाषी गुर्वचरबीषिकाः मजदन्तायभामवत् पञ्चकारिकाः प्रथमपङ्क्तौ
ख्यामनौषाः । तस्याश्च प्रथमगुरोरथसात् द्वितीयपङ्क्तौ लघुं न्यस्य यद्योपरि गुरवः
तथाऽथः ख्यापयेत् । यद्योपरि गुरुसमाधसादपि गुरुः, यत्र सपरि लघुसमाधसादपि
लघुरिति भावः । यावत् सर्वलघुपङ्क्तिर्भवेत् तावदेव अमुं विधिं पुनः पुनः
कुर्यात् । द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमपङ्क्तिख्यादिगुरोरथसात्तृतीयो लिखिते तृतीयपङ्क्तौ
द्वितीयपङ्क्तिख्याद्वितीयगुरोरथः लघुं न्यसेत् । द्वितीयपङ्क्तिख्याप्रथमगुरोरथसात् किं
लीक्यम् इति प्रश्ने न्यूनस्थाने सर्वेष्वेव गुरुनेव दद्यात् । एवं-क्रमेण विन्यासात् अतुःषट्ति-
शोडशभिः यावत् सर्वलघुना पङ्क्तिर्भवेत्, तावदेव अमुं विधिं कुर्यात् । तथा चीर्त्तं—
“पादं सर्वगुरुं लिखितं सुखगुरोयाथो लघुं न्यस्य च पायं मूलगुरोः पुनर्लघुमथो श्रेष्ठं
पुनः पूर्ववत् । ऊने न्यस्य गुरुन्येव लघुक्रं पादेषु यावत् पुनः ख्यायोऽयं विधिरित्य-
चीर्त्तपदम् नारायणः प्रकृतम् ॥” इति । तेन च गायत्रीच्छन्दसि समहससङ्गा
अतुःषट्तिरिति ज्ञायते । षडचरगायत्रीच्छन्दसि प्रकारसाधनक्रमः यथा,—
१ । ०००००० २ । ०००००० ३ । ०-०००००४ । - - ००००
५ । ००-०००० ६ । -०-०००० ७ । ०--०००० ८ । - - - ००००
९ । ०००-००० १० । -००-००० ११ । ०-०-००० १२ । - - ०-००
१३ । ००--००० १४ । -०--००० १५ । ०--००० १६ । - - - ००
१७ । ००००-०० १८ । -००००० १९ । ०-००००० २० । ००-००-०
२१ । -०-००-० २२ । ०--०-०० २३ । - - - ०-० २४ । ०००-००
२५ । -०-००-० २६ । ०-०-००० २७ । - - ०-०० २८ । ०००-००
२९ । -०-०-० ३० । ०- - - ० ३१ । - - - ० ३२ । ००००००-
३३ । -००००- ३४ । ०-००००- ३५ । - - ०००- ३६ । ००-००-
३७ । -०-०००- ३८ । ०-००००- ३९ । - - ००- ४० । ००००-०-
४१ । -००-०- ४२ । ०-०-००- ४३ । - - ०-०- ४४ । ००-०-०-
४५ । -०-००- ४६ । ०- - - ०- ४७ । - - ००- ४८ । ०००००-
४९ । -००००- ५० । ०-०००- ५१ । - - ००- ५२ । ००-००-
५३ । -०-०- ५४ । ०-०-०- ५५ । - - ०- ५६ । -०- - -
५७ । ०-०- - ५८ । -००- - ५९ । ०-०- - ६० । - - ०- - -

विषमञ्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसमं तावत्कृत्वःकृतं विषमं भवति । एतदुक्तं भवति—
अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्या अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्यैव गुणिता विषमवृत्तसङ्ख्या
सम्पद्यते—एका कीटिः सप्तषष्टिर्लक्षाणि सप्तसप्ततिसङ्ख्याणि
हे शतं षोडशोत्तर । अङ्कतोऽपि १, ६७, ७७, २, १६ । (घ)

६१ । ७७ ----- ६२ । ७७ ----- ६३ । ७७ ----- ६४ । ----- ।
एवञ्च षड्दशरप्रकारे समसङ्ख्यामङ्कं (६४) तत्रैव (६४) चतुःषष्टिसङ्ख्याकाङ्केन
गुणितं कुर्यात्, ततश्च (४०८६) षड्व्यवधिकचतुःसङ्ख्याणि भवन्ति, एतास्तु
समीपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या श्रेयाः, शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या तु ततः चतुःषष्ट्यङ्कं
शून्यं विधाय चषष्टिः (४०९२) द्वाविंशत्यधिकचतुःसङ्ख्याणि भवन्ति ।
अङ्कतोऽपि प्रदर्शयति यथा— $६४ \times ६४ = ४०८६$ — $६४ = ४०९२$ । एवं षड्दशरप्रकारे-
ऽपि (१२) द्वाविंशत् समानाङ्कं तत्रैव (१२) गुणितं समीपचितार्द्धसमसङ्ख्या (१०२४)
चतुर्विंशत्यधिकैकसङ्ख्यं भवेत् ; ततोऽपि (१२) द्वाविंशत्यरिभित्ताङ्केऽपमौते-
ऽचषष्टिः (८८२) द्विगव्यधिकनवशतमिता भवन्ति शुद्धार्द्धसमसङ्ख्याः । एवंरीत्या
एकाचरादिव्यपि समीपचितार्द्धसमसङ्ख्या शुद्धार्द्धसमसङ्ख्या च स्वयमेव ऊहनीया ।

(घ) एवमर्द्धसमसङ्ख्यामभिधाय विषमसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह, विषमञ्चेति ।
—चकारैश्च पूर्ववृत्तात् तावत्कृत्वःकृतं तथा “सममङ्कसमं विषमञ्च” (५१२ पि०) इति
वृत्तात् अर्द्धसमनित्यनुवचंते । एतदेवाह उक्तिकारः,—अर्द्धेति । पूर्ववद्व्यापि
“समसमाङ्कं—” तथा “राशुनम्” इत्यादिवच्यमाचर्यविषयः स्वरणीयः ; ततश्च
प्रकारनिश्चयेन अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्यायाः तथैव सङ्ख्याया गुणने समानार्द्धसमीपचितविषम-
वृत्तसङ्ख्या परिज्ञायते इति । तथा च—षड्दशरप्रकारे समवृत्तसङ्ख्या (८) चट्,
तथैव तस्या गुणने समीपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या (६४) चतुःषष्टिः, पुनः तथैव तस्या
गुणने (४०८६) षड्व्यवधिकं सङ्ख्यचतुष्टयं समानार्द्धसमीपचितविषमवृत्तसङ्ख्या ज्ञातव्या
इति । एवञ्च तत्रैव षड्दशरप्रकारे समीपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्याचतुःषष्टितः (६४)
मूकरात्रिभूताग्रानटसङ्ख्यायामपमौतायां (५६) षट्पञ्चाशत् भवन्ति शुद्धार्द्धसमवृत्त-
सङ्ख्याः, तथा समानार्द्धसमीपचितविषमवृत्तसङ्ख्याषड्व्यवधिकचतुःसङ्ख्येभ्यः (४०८६)
मूकरात्रिभूतायां (६४) चतुःषष्टिसङ्ख्यायामपमौतायां (४०९२) चत्वारि सङ्ख्याणि
द्वाविंशच्च शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या ज्ञातव्या इति । एवं षड्दशरप्रकारेऽपि पुनः षड्व्यवत्युत्तर-

समसमार्हसमोपचितम् ॥ ५ ॥

षड्समं विप्रमञ्च यथाक्रमं समोपचितं समार्हसमाभ्या-
सोपचितं वेदितव्यम् । (ङ)

अतःसद्वलसङ्ख्याकानां समोपचिताहंसमहत्तमेदानां मज्यात् विभिन्नलक्ष्यं भेदचतुष्टयं भेदवयं वा पूर्वपूर्वैकभेदव्यागक्रमेणादाय विषमहत्ते क्रियमाणे उक्तसङ्ख्यायाश्चापचर-
माहतिः स्यात्, एवञ्च उक्तसङ्ख्याया सा गुणिता भवति, तथात्वे कति समार्ह-
समोपचितविषमहत्तमेदा जायन्ते इति बोधार्थं गुणनप्रकारः प्रदर्शयति यथा—४०८६
× ४०८६ = १,६७,७७,२,१६ । प्रदर्शितरीत्या गुहाहंसमहत्तसङ्ख्याः ४०३२,
गुहविषमहत्तसङ्ख्याश्च १, ६७, ७३, १, २० भवन्तीति । उक्तरीत्या एकाक्षरादिष्वपि
समोपचिताहंसमहत्तसङ्ख्या समार्हसमोपचितविषमहत्तसङ्ख्या गुहाहंसमहत्तसङ्ख्या
गुहविषमहत्तसङ्ख्या च ऊहनीया ।

(ङ) उक्तथोरहंसमविषमथोरुपचितत्वमाह, सञ्जेति।—“इत्नात् प्ररः सूय-
माचशब्दः प्रत्येकेनाभिसम्बध्यते” इति नियमादुपचितशब्दोऽन सम-समार्ह-
समाभ्यामुभाभ्यामिव चल्तेत्यः । एतदेव विशदयितुमाह, षड्सममिति ।—
पूर्वोक्ताखिलम् षड्समं समोपचितं समेन मूखराश्लङ्गेन उपचितं युक्तं
षडक्षरप्रकारे प्रदर्शितचतुःषष्ट्यङ्गेन गुणितं न तु वल्यमाचसूत्रेषु न्यूनीकृत-
मिति भावः । तथा विषममपि समार्हसमाभ्यामुपचितं भवेत् । विद्यार्थिनां
बोधसौकर्यार्थमत्र एकाक्षरादि-ऋन्दःसु समहत्तादीनां सङ्ख्या षडो निवेद्यते, यथा—

समोपचिताहंसमार्हसमोपचित-

	समहत्तसङ्ख्या	समसङ्ख्या	विषमसङ्ख्या
१ । एकाक्षरे ऋन्दसि	२	४	१६
२ । द्व्यक्षरे ,,	४	१६	२५६
३ । त्र्यक्षरे ,,	८	६४	४,०८६
४ । चतुरक्षरे ,,	१६	२५६	६५,५,२६
५ । पञ्चाक्षरे ,,	३२	१,०२४	१०,४८,५,७६
६ । षडक्षरे ,,	६४	४,०८६	१,६७,७७,२,१६
७ । समाक्षरे ,,	१२८	१६,२,८४	२६,८४,२५,४,५६
८ । अष्टाक्षरे ,,	२५६	६५,५,२६	४,२८,४८,६७,२,८६

राश्वूनम् ॥ ६ ॥

तत् विषममर्हसमं वा राश्वूनं कर्त्तव्यं, मूलराशिः समुदायादपनेतव्य इत्यर्थः । तथा च—कोटिरिका सप्तषष्टि-र्षाणि त्रिसप्ततिसहस्राणि विंशत्युत्तरं शतं शुद्धविषमवृत्त-सङ्क्रा । अङ्कतोऽपि १,६७,७२,१,२० । चत्वारि सहस्राणि द्वात्रिंशद्वेति शुद्धार्हसमसङ्क्रा । अङ्कतोऽपि ४०२२ । उभय-शेषोऽयं राश्वूनमिति । (च)

प्रदर्शितप्रकारेण नवाक्षरादिव्यपि समवृत्त-समीपचिताहंसमवृत्त-समाहंसमी-पचितविषमवृत्तसङ्क्रा स्वयमेव ज्ञातव्या ।

(च) उक्तयोरहंसमविषमयोरेपचितत्वं प्रदर्श्यं सम्प्रति अपचितत्वं प्रदर्शयितु-माह, राश्वीति ।—सूत्रमेतत् पूर्वसूत्राभ्यां सङ्गच्छते, तत्तु प्रागेव प्रदर्शितम् । समवृत्तसङ्क्रापरिज्ञानादिकञ्च प्रसारणे अष्टमाध्याये दर्शयिष्यति, इह सङ्क्षेपेण लिखितं प्रदर्शनपत्र्या इति । राशिः मूलराशिः मूलसङ्क्रा इत्यर्थः, तथा ज्ञानं हीनं राश्वूनं, विषेयम् इति शेषः ; समुदायात् गुचिताङ्गात् मूलराशिः अपनेतव्य इत्यर्थः । उदाहरणेन तदेव व्यष्टयति, तथा चेति ।—“विषमञ्च” (५।४ पि०) इति सूत्रे अङ्कः (१६७७०२१६) समाहंसमीपचिता विषमवृत्तसङ्क्रा प्रदर्शिता । इह तु ततः (४०२६) समीपचिताहंसमवृत्तसङ्क्राऽपनयने जाता कोटिरिका सप्तषष्टिर्षाणि त्रिसप्ततिसहस्राणि विंशत्युत्तरं शतं शुद्धविषमवृत्तसङ्क्रा । एवं (४०२६) समीपचिताहंसमवृत्तसङ्क्राहृतः समसङ्क्रा चतुःषष्टिरपनीता चेत् शुद्धार्ह-समवृत्तसङ्क्रा (४०२२) जायते । त्रिव्याकां वीचसौकव्यांशम् एकाक्षरादिहतेषु समवृत्त-शुद्धार्हसमवृत्त-शुद्धविषमवृत्तानां सङ्क्राः कोट्याभिः प्रदर्श्यान्ते । यथा—

समवृत्तसङ्क्रा शुद्धार्हसमवृत्तसङ्क्रा शुद्धविषमवृत्तसङ्क्रा

१। एकाक्षरी कन्दपि	२	२	१२
२। द्वाक्षरी "	४	१२	२४०
३। त्र्याक्षरी "	८	५६	४,०२२
४। चतुरक्षरी "	१६	२४०	६५,२,८०
५। पञ्चाक्षरी "	३२	८८२	१०,४७,५,५२
६। षष्पक्षरी "	६४	४,०२२	१,६७,७२,१,२०

श्लिति समानी ॥ ७ ॥

गकार-लकाराभ्यां यदुत्तं समाप्यते तत् समानी नाम ।
 "पादस्नानुष्टुब्धम्" (५।१० पि०) इत्यतः सूत्रात् सिंहाव-
 लोकिताभ्यायानुष्टुब्धस्य मनुवर्त्तते । तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्वि-
 गंकार-लकारैः पूर्यते, तावतामेव षडक्षम् । तत्रोदाहरणम् ।—

वासवोऽपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।
 तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत ? ॥

७। समाचरे कन्दसि	१२८	१६,२,५६	२६,८४,१८,०७२
८। अष्टाचरे "	२५६	६५,२,८०	४,२८,४८,०१,७,६०

प्रद्विंशतीत्या नवाक्षरादिहतेष्वपि शुद्धार्द्धसमहण-शुद्धविषमहणयोः सङ्गा स्वय-
 मेवावधातव्या इति । केचित्तु एकाक्षरादिच्छन्दसि वा शुद्धार्द्धसमहणसङ्गा तानेव
 सङ्गां तथैव सङ्गाया गुणने याः सङ्गा जायन्ते, ततः मूलराश्रीभूतायाः शुद्धार्द्धसम-
 हणसङ्गाया अपगवने अवशिष्टसङ्गा एव शुद्धविषमहणसङ्गा इति वदन्ति । यथा—
 षडक्षरे कन्दसि शुद्धार्द्धसमहणसङ्गा १२, अनयेव अस्या गुणने १४४ सङ्गा भवति,
 ततः १२ सङ्गायाः मूलराश्रीभूताया अपगवने अवशिष्टा १२२ भवति, सैव शुद्ध-
 विषमहणसङ्गा इति । यथा वा अष्टाचरे कन्दसि शुद्धार्द्धसमहणसङ्गा ५६, अनयेव
 अस्या गुणने १२१६ सङ्गा भवति, ततः मूलराश्रीभूतायाः ५६ सङ्गाया विधीयते
 अवशिष्टा १०८०, एवैव शुद्धविषमहणसङ्गा इत्यादि ।

(६) समानीच्छन्दोक्तचचमाह, श्लितीति ।—ग् गृह्य च ल् लघुश्च इति
 इत्येताभ्यां समानी तत्रामच्छन्दः, भवतीति शेषः । एतद्वैव विप्रदयति हलिकारः,—
 नकारेति । ननु श्लिति समानीत्युक्ते विशिषामावात् कतिभिर्गुणैः कतिभिश्च लघुभिः
 समानी भव्यते इत्याशंसायामाह, पादस्य-त्यादि ।—प्रवानुष्टुभि हती चतुर्ष्वपि पादेषु
 प्रथमाक्षरं गुह श्लितीवाचरश्च लघु इत्यादिक्रमेण गुहणश्च क्कातां वा समानीति
 संज्ञां भजति । वासव इति ।—विक्रमेण पराक्रमेण-वासवः इन्द्रः अपि यत्समानतां
 यत्र सादृश्यं न याति न प्राप्नोति तत्र वल्लभेश्वरस्य प्रभोः वल्लभाधिपस्य केन जनेन

अपि च ।—

ॐ नमो जनार्दनाय   पापसङ्गमोचनाय ।

दुष्टदैत्यमर्दनाय   पुण्डरीकलोचनाय ॥ (छ)

स्त्रिति प्रमाणी ॥ ८ ॥

लकार-गकाराभ्यां यद्दत्तं समाप्यते तत् प्रमाणी नाम ।
नाराचमित्यपरे । तत्रोदाहरणम् ।—

सरोजयोनिरम्बरे   रसातले तथाच्युतः ।

तव प्रमाणमोचितं   क्षमो न तौ बभूवतुः ॥ (ज)

तुल्यता क्रियेत सदृशोक्रियेत ? तादृश्यं तु केनापि तत्कान न युतेति भावः ।
अत्र चतुर्विधं पादेषु प्रथमाक्षरस्य गुह्यत्वं द्वितीयस्य लघुत्वं तृतीयस्य च गुह्यत्वमित्येवं
पर्यायेण विन्यासात् समानोक्त्यपमङ्गतिरिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—अपवादविहितान्त
“गन्ते” (१।१० पि०) इति सूत्रेण पादान्तस्य लघोः प्राप्तमपि गुह्यत्वमनेन
वाच्ये । अष्टपङ्क्तयः पादघटकीभृताष्टाक्षराणां बन्धप्रसारनियमेन प्रकाशे
क्रियमाणे सर्वैर्गर्वादिनवैकल्प्यताः षट्पञ्चाशदधिकद्विप्रतया भेदाः भवन्ति । वासयोः
ऽयोत्यादिभ्यामस्तु अष्टाक्षरप्रसारस्य एकसप्तत्युत्तरप्रततमभेदवान् । उदाहरणान्तर-
माह, चोमिति ।—अष्टम् ।

(ज) प्रमाणीत्यपमाह, स्त्रितोति ।—ल लघुः ग् गुह्यः । यत्र अष्टपङ्क्ति
प्रथमाक्षरं लघु, द्वितीयाक्षरं गुह्य, तृतीयस्य लघु, इत्यादिक्रमेण समानोक्त्यप्यात्
विपरीतलक्षणं तत् दत्तं प्रमाणीति नाम्ना प्रसिद्धम् । अत्र च पर्यायेण लघोः
रनन्तरं गुह्य तदनन्तरं लघु इत्यादिक्रमेण पादपूर्णिः । सरोजिथादि ।—अस्मदे
वाकाशे सरोजयोनिः पद्मयोनिः ब्रह्मा, तथा रसातले पाताले च्युतः नारायणः,
विद्यते इति शेषः, तौ तव प्रमाणम् ईषितुं द्रष्टुं क्षमो समर्थो न बभूवतुः ।
अष्टाक्षरप्रसारस्य अष्टश्रुतिसमीक्ष्यं भेदः ।

वितानमन्यत् ॥ ६ ॥

आभ्यां समानौ-प्रमाणाभ्यामव्यदष्टाक्षरपादं हृन्दो वितानं
नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

दृष्ट्यां त्वज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।

इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय ।

द्वितीयञ्च ।—

हृदयं यस्य विशालं गगनाभीमसमानम् ।

सभतेऽसौ मणिकित्रं नृपतिर्भूङ्क्ते वितानम् ॥

अन्वञ्च ।—

कङ्कालमान्तभारिणं कन्दर्पद्वर्षहारिणम् ।

संसारबन्धमाचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

(क) वितानलक्षणेनाह, वितानमिति ।—अन्यत् भिन्नविधम् । एकगुरी-
रमनारमेको लघुलया एकलघोरननारमेको गुररिति लक्ष्यद्वयमुक्तं, ताभ्यामन्यत्
इयोः गुरोरननारं ही लघू, तथा इयोः लघोरननारं ही गुरु, एवमादिलक्ष्यकं इत्थं
विताननामधेयं स्यादित्यभिप्रायः । दृष्ट्यामित्यादि ।—यदि लक्ष्मीः ससृष्टिः सव भवतः
प्रष्टा वाञ्छनीया तदा दृष्ट्यां त्वज, धर्मं भज, पापे पापकर्मणि हृदयं मानसं मा
कुरु, अनिशं सर्वदा शिष्टान् साधून् संश्रय । अत आदौ ही गुरु तदननारं ही लघू,
इत्यादिक्रमेण निर्देशान् वितानलक्ष्यसङ्कतिः । अष्टाक्षरप्रसारण पञ्चोत्तरद्विभक्तमी-
ऽर्थं भेदः । अत्रापि पूर्वोक्तनिवसेन पादान्तलघोः न गुरुत्वम् । वितानसाधिका-
विधत्वादुदाहरणान्नमाह, हृदयमित्यादि ।—अस्य नृपतेः हृदयं मानसं गगनाभीम-
समानं विशालम्, आकाशमन्तलसदृशमतिमहदित्यर्थः, असौ नृपतिः राजा त्रिरसि
भूङ्क्ते मणिकित्रं रत्नसूचितं वितानं अन्नातपं सभते प्राप्नोति । अत्रादौ लघुद्वय-
स्तत्र गुरुद्वयमित्यादिक्रमेण विन्यासादपरविधं वितानमित्यवगम्यम् । अष्टाक्षर-
प्रसारण विपश्चात्तमीऽर्थं भेदः । अपरीदाहरणमाह, कङ्कालीत्यादि ।—

अपि च ।—

तस्याः क्षारामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्पचापभङ्गुरभ्रुविभ्रमोपशोभितम् ॥

अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

चित्रपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिवैतत् ॥

किञ्च “वितानमन्यत्” इति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्थानेक-
प्रकारतां दर्शयति । अन्यथा “वितानं भौ गौ” इत्येव
विदध्यात् । (अ)

कदाचानाम् अस्मिन्मूढानां मातां श्रेष्ठौ विभर्ति इति तादृशम् अस्मिन्माख-
चारिकमित्यर्थः, कन्दर्पेण ज्ञानस्य दपे नवे इत्थं ग्रीहमस्य तं, संसारवन्धनीचर्न
अवबन्धननोचनकारिणं निष्कोचनं त्रिवं वन्दाम्हे पूजयामः । अष्टाक्षरपादस्यास्य
अक्षरं द्वौ गुरुः तस्य एकस्यचोरनन्तरमेकमुदभवेति, अत इदमन्यत् विज्ञानम् ।
अष्टाक्षरप्रकारस्य पञ्चश्रीसितलोऽयं भेदः । अष्टाक्षरपालनं त्रया तस्या इत्यादि ।
—तस्याः प्रियायाः चन्द्रोपमानं चन्द्रतुल्या सुन्दरं तथा कन्दर्पचापवत् ज्ञानचतुरिच
अक्षुरा कुटिका वा चूः तस्याः विधनेन विद्यास्येन उपशोभितम् ज्ञानं मुखं क्षारामि
चिन्तयामि । इदं पूर्ववत् । प्रकाशान्तरविधानस्य साध्यत्वचरमेकेन प्रतिपादयति,
अन्यदिति ।—श्वेतपटेन तदास्त्वभौनविशेषेण “चित्रपदाऽपि च भौ गौ” इत्यनेन
अक्षरैः कृतैः अन्यत् प्रकारान्नं क्व वितानम् उक्तं, तेन एतत् गतार्थमिव प्राप्तिव,
एतद्विधमित्यर्थः । अष्टाक्षरप्रकारस्य पञ्चपञ्चाशत्श्रीऽयं भेदः । अस्मिन् “भौ गौ
चित्रपदाः” इत्युक्तस्य अक्षरचितं चित्रपदादयं वितानमेकविधमेव इति श्वेतपटनस्य-
प्रकाशान्तरवत्, चित्रं विद्यामिति ।—अदि चित्रपदैव वितानमेकविधं तथा “वितानं
भौ गौ” इत्येव सूत्रं अस्ति, किं “वितानमन्यत्” इत्यधिक्यस्य अक्षरैः ? तदा
अष्टाक्षरप्रकारस्य साधने भेदा अवितुमर्हति, तेषु येन केनचित् भेदेन विद्यामार्थं
अन्यद्विज्ञानवितानमन्यत् इति अर्थं साधयति अत्र । तथा च प्रकाशप्रकाशं चतुः-

पादस्यानुष्टुप्बद्धम् ॥ १० ॥

यादस्येत्त्रयमधिकार आ-सप्तमध्यायपरिसमाप्तेः । अनु-
ष्टुप्बद्धमिति च प्राक् पदचतुर्द्वयात् अधिकृतं वेदि-
तव्यम् । (ज)

न प्रथमात् स्त्री ॥ ११ ॥

प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदम् । अत्र वक्तृजाती पादस्य प्रथमात्
वर्णादूर्ध्वं सगण-नगणौ (- - -) (- - -) न कर्त्तव्यौ । (ट)

द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥ १२ ॥

द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि (- - -)
न कर्त्तव्य इत्युपदेशः । (ठ)

वाऽन्यत् ॥ १३ ॥

सगण-नगणाभ्यामन्यत् मगणादिविकषट्कमध्ये यत् किञ्चित्
त्रिकान्तरं वा कर्त्तव्यम् । (ड)

पञ्चाशदधिकविंशतपरिमिता, अत एव समानोपमाथीभ्यामन्यत् वितानमित्युक्तवता
स्वकारेषाञ्च अनेकप्रकारता स्वीकृता इति । अन्यथा वितानस्य एकविधत्वे
इत्यर्थः ।

(ज) साम्प्रतं वक्तृधिकारं वक्तुं प्रकीर्ति, पादस्येति ।—अधिकारसूत्रमिदम् ;
सप्तमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं पादाधिकारी वेदितव्यः । तथा अनुष्टुप्बद्धमिति च
“प्रतिपादे अनुष्टुप्पदचतुर्द्वयम्” (५।२१ पि०) इति वक्ष्यमाणत्वात् प्राक् पूर्व-
पर्यन्तमित्यर्थः ; ततः परमस्त्राधिकारस्याविषय इति भावः ।

(ट) वक्तृश्चन्दसि काश्चिन्नियमानाश्च, वेति ।—अष्टम् ।

(ठ) द्वितीयेति ।—अष्टम् ।

(ड) प्रथमाच्चरादूर्ध्वं सगण नगणाभ्यामन्यत् चतुर्थेऽपि पादेऽपि नास्ति काश्चिन्नियम
इत्येवं-प्रतिपादवितुमाह, वेति ।—वा-शब्दः व्ययञ्जितविभाषणमाह । अत्र वक्तृसूत्रं

य चतुर्थात् ॥ १४ ॥

‘य’ इति सुप्तविभक्तिको निर्देशः । पादस्य चतुर्थादक्षरा-
दूर्द्धं यकारः (- - -) प्रयोक्तव्यः । सर्वेषामुदाहरणम् ।—

स० य० य० स० स० य० य० न०

— — — — —

नवधाराभ्युसंसिक्त-वसुधागन्धिनिःश्वासम् ।

पादमात्रे प्रथमाक्षरात् परं सगण-नगणाभ्यामन्यत् नगणादिविकषट्कमन्धे विकष-
षट्काः त्रिन्वित्त्रिष्टनयानां षट्सङ्ख्याका नद्याः “मस्त्रिगुचस्त्रिस्तुत्रय नकारः”
इत्यादि-त्रययानां नद्यानां सगण-नगणभिन्ना म-भ ज-य-र-त-स्वरूपा ये षड्गणाः
इत्यर्थः, तेषां मन्धे यत् किञ्चित् त्रिकान्तरं त्रिगुर्वादिह्रस्वं नद्यान्तरं कर्त्तव्यम् ।
अथ सगणेत्यादिश्रुतिसु हतिकृता प्रथमद्वितीयपादविवचनविद्वज्ज्येव उक्त्वा,
द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरादूर्द्धं सगण-नगणवत् रगणस्यापि निषेधात् ;
एवञ्च द्वितीयचतुर्थयोः सगण-नगण-रगणेत्यः अन्यत् विकषष्टकमन्धे यत् किञ्चित्
त्रिकान्तरं कर्त्तव्यमित्युद्गीयम् । द्वितीयेत्यादिसूत्रानन्तरं वाऽन्यदिति सूत्राभिधानस्यास-
मेवाभिप्रायः ।

(ढ) नियमान्तरमाह, य इति ।—प्रतिपादं चतुर्थात् अक्षरात् परं नियमेन
यगणो विधेयः इत्यर्थः । इह चाद्ये पादे प्रथमस्थाने गुरुणुदपौ द्वौ विकल्पौ,
द्वितीयद्वितीयचतुर्थस्थाने न-सन्निषेधात् त्रयोः षड्गणाः, पञ्चमषष्ठसप्तमस्थाने एको य
एव, अष्टमस्थाने च लो, अन्योऽन्वेषाते चतुर्विंशतिः, एवं द्वितीयादिपादत्रयेऽपि
प्रत्येकं चतुर्विंशतिः, तेषां परस्परद्विती जाता त्रयो नद्या एकविंशत् सहस्राणि
सप्त शतानि षट्सप्ततिः सङ्ख्या । अङ्कतोऽपि (३२१७७६) । एषा सङ्ख्या प्रत्येकं
पञ्चाशन्नादिषु त्रिष्वपि कृत्वा । द्वितीयचतुर्थपादयोः द्वितीयद्वितीयचतुर्थस्थाने
रगणस्यापि निषेधात् सप्तयोः प्रत्येकं विंशतिर्भेदाः, विषमयोस्तुर्विंशतिरेव ;
तेषामन्योऽन्वेषाते जाता सङ्ख्या लक्षदशं त्रिंशत् सहस्राणि चत्वारि शतानि अङ्कतो-
ऽपि (२२०४००) । अपरञ्च अवेदमपि कर्त्तव्यं यत्—समाप्तौ-प्रमाप्तौभ्यामन्यतमं यं
कामप्येवं भेदमादाय क्रियमाणं कृतं विताननामकं भवति, दाभ्यां त्रिभिः चतुर्विंशं
विभक्तव्यस्यैः अमुट्श्लोकेः उपनिषद्ग्रन्थानां कृतं वक्तव्यत्वान्तर्गतममुट्पु भवतीति ।

न० क० य० न० ल० त० य० न०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

किञ्चिदुन्नतघोषायं मर्ही कामयते वक्त्रम् ॥

तथा ।—

न० म० य० ल० ल० न० य० न०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्त्यश्वात्संरावाः ।

न० म० य० न० ल० म० य० न०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

रामाः कौषेयसंबीताः प्रमृत्यन्तीव कादम्बाः ॥

एतेनानुष्टुप्कन्दोमात्रं विषमवृत्तं ज्ञायते इति । नवेति ।—मर्ही पृथिवी नवधाराभूमिः अभिनवसञ्जातवर्षाजलैः संसिक्ता आर्द्रा या वसुधा भूमिः तस्या मन्व इव मन्वी यद्य तादृशी मिश्रामो यव तत् तादृशं, मुखेन सृत्तिकाविदारणादिति भावः ; किञ्चिदुन्नतं घोषायं नासायं यच्च तत् तादृशं, घोषीत्यपरपर्यायञ्च वराहस्य प्रशक्तघोषावन्तातः ; वक्त्रं मुखं, वराहकपिथो विष्णोरिति भावः, कामयते प्रार्थयति । अथ चतुर्ष्वपि पादेषु प्रथमाक्षरात् परं सगन्ध-नगन्धौ न विहितौ तथा चतुर्धाक्षरात् परं यगन्धश्च यद्याविधि विहितः, अपि च द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः प्रथमाक्षरात् परं रगन्धो नास्ति, अत इदं चक्रनामकानुष्टुप्कन्दो विशेषम् । अस्य प्रथमपादः अष्टाक्षरप्रकारभेदेषु अष्टाक्षरत्वारिंशदक्षरशततमः, द्वितीयः विंशतितमः, तृतीयः सप्तविंशतितमः, चतुर्थश्च षड्विंशतितमो भवति । अष्टाक्षरान्तरं यथा नीलोत्पलवनेत्यादि ।—अथ नीलोत्पलवनेषु चरन्त्यः अमन्त्यः आत्संरावाः मधुर-भाषिण्यः, कौषेयसंबीताः क्रिमिकोषजवसनपरिधानाः, नीलान्तरधारिण्यः इत्यर्थः, रामाः रमण्य इव आत्संरावाः मधुरनिष्पन्नाः, कादम्बाः कालङ्काः, प्रमृत्यन्ति मृत्युं कुर्वन्ति । “प्रमृत्यन्तीव” इत्यथ “प्रमृत्यन्तश्च” इति पाठे—तादृशः रामाः प्रमृत्यन्ताः कादम्बाश्च, तुल्या इव कल्पान्ते इति शेषः । अत्रापि पूर्ववत् प्रतिपादस्य प्रथमाक्षरात् परं सगन्ध-नगन्धौ न सः, द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः प्रथमाक्षरात् परं

तथा ।—

न० र० ष० य० न० भ० ष० न०

उ० उ० उ० उ० उ० उ० उ० उ०

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।

न० र० ष० ष० न० न० ष० न०

उ० उ० उ० उ० उ० उ० उ० उ०

मातुर्मनो हरन्त्येव दीर्घालित्योक्तिभिर्वासाः ॥ (४)

पथ्या युञ्जी ज् ॥ १५ ॥

चतुर्थादिति वक्तंते । यत्र वक्त्रे युजः पादस्य चतुर्था-
दक्षरादूर्ध्वं जकारः (- -) प्रयुज्यते, तद्वक्त्रं पथ्या नाम ।
यस्यापवादः । तत्रोदाहरणम् ।—

रगञ्चोऽपि नास्ति, तथा चतुर्थात् परं यथाक्षरस्यं यगक्ष्यं वक्तंते, अपि च भगक्ष-
मन्यौ च यथाक्षरस्यं वियेते, अत इदं पूर्वतः क्वचित् विभिन्नरूपं वक्त्रनामकं हन्द्
इति ज्ञेयम् । अष्टाक्षरप्रकारस्य समपञ्चाग्रदुत्तरश्चतस्रसमभेदवान् अथ प्रथमः
पादः । द्वितीयचतुर्थी अष्टादशौ, तृतीयस्य सप्तदशौ भवतीति बोध्यम् । अष्टाक्षरपा-
नरमाह, दुर्भाषितेऽपीत्यादि ।—प्रीतिः खेहः दुर्भाषितेऽपि कटून् अपि प्रायः
आहृष्येन सौभाग्यं सुभगत्वं, नीच्यमित्यर्थः, प्रकुरुते जनयति । एतदेव वृष्टान्तेन
समर्थयते, मातुरिति ।—वासाः शिशवः दीर्घालित्योक्तिभिः अप्रियैर्वचनैरपि
दुर्भाष्यैरपीति भावः, मातुः जनन्याः, जनः चित्तं, हरन्त्येव आकर्षन्त्येव । वक्त्रस्येति
द्वितीयचतुर्थपादयोरेव प्रथमाक्षरादूर्ध्वं रगक्ष्यं निविद्धतया प्रथमद्वितीयपादयोः
प्रथमाक्षरान्तरं तद्विधानस्य अनिनिवृत्त्यादत्र रगञ्चो विद्यते । अथत् वक्त्रस्यचतस्रस्य
वक्त्रोक्तमिति अतः इदंननुट्त्वक्त्रनामकं हन्द्ः । अथ प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारस्य
एकविंशतिसमभेदवान्, द्वितीयः एकोनविंशत्, तृतीयः एकोनपञ्चाशद्विंश-
त्तसमभेदवान्, चतुर्थस्य सप्तदश इति ।

(५) “ च चतुर्थात् ” इत्यस्यापवादेन वक्त्रविशेषं पर्यावक्त्रमाह, वक्ष्येति ।—
युजः युज्यपादस्य, द्वितीयचतुर्थपादयोः । पूर्वसुत्रात् ‘चतुर्थात्’ इति प्रथमवि-

न० त० य० ल० न० ल० न० ल०

नित्यं नीतिनिपक्षस्य राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

ल० य० य० न० न० ल० न०

न हि पथ्याग्निः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः ॥ (ख)

विपरीतैक्यम् ॥ १६ ॥

उल्लसन्नपात् विपरीतलक्षणा एकैयमते पथ्या भवति ।

यथा ।—

कर्मत्वमित्याह, चतुर्थादिति ।—जकारः ज-गन्धः । यथ्य य-गन्धस्य । नित्यमित्यादि ।
—नित्यं सर्वदा नीतिनिपक्षस्य नीतिव्यतिरिक्तस्य नीतिशास्त्रानुसारेण व्यवहरतः इत्यर्थः, राज्ञः वृषतेः राष्ट्रं राज्यं न सीदति न मण्यति, अनुच्छेद्यं भवतीति भावः । तत्र ह्यपान्मनाह, न हीति ।—पथ्याग्निः दितं भुक्तवतः, जनस्येति शेषः, काये शरीरे व्याधिवेदनाः रोगजनितदुःखानि न जायन्ते नीत्यन्ते । अत्र पूर्वोक्तरीत्या यथायथं स-व-र-गन्धस्य निषेधात् तथा द्वितीयचतुर्थयोः पादयोश्चतुर्थवर्णात् परं ज-गन्धस्य च विद्यमानत्वात् पथ्यावज्ञानान्तरादिदं ह्यन्तः इति ज्ञेयम् । अत्र प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारभेदेषु विपद्याश्रयदधिक्यमततमः, द्वितीयः नवीत्तर-द्विमततमः, तृतीयः विंशतिः, चतुर्थश्च एकाशीतितमः इति । अत्रेदं वक्तव्यं— यत्रजातो स-व-र-गन्धानां पूर्वोक्तनिषेधः सर्वत्रैव पाञ्चमीयः, य-गन्धस्य च वाचकान्तर-सङ्घातात् तद्विधौ अस्तिरत्वमिति, अत एव ह्यन्तोमन्त्राद्यां दौ “पञ्चमं सप्तु सप्तमं द्विचतुर्थीयः । अष्टं नृच विज्ञानीयादित्यनुष्टुभस्यचतुर् ॥” इत्यत्र द्वितीय-चतुर्थपादयोः सप्तमस्य सप्तमिरिति दिक् ।

(त) मताकरीयं पथ्यावज्ञानचक्षणमाह, विपरीतैति ।—एकस्य इदं मतम् शक्यम् एकस्याचार्यस्य मतमेतदित्यभिप्रायः । “इडाच्छः” (४+२+१+४ पा०) इति छः । विपरीतलक्षणा प्रथमद्वितीययोः पादयोः चतुर्थाक्षरात् परी ज-गन्धः द्वितीयचतुर्थीयस्य अष्टयोः चतुर्थवर्णात् परी ज-गन्धः प्रयुज्येत चेत् तदा विपरीता पथ्या

म० य० न० म० न० य० न०

भर्तुराञ्जानुवर्तिनी या स्त्री स्यात् सा स्त्रिया लक्ष्मीः ।

य० य० न० म० ल० य० य० न०
 सप्रभुत्वाभिमानिनौ विपरीता परिख्याया ॥ (त)

चपलाऽयुजो न् ॥ १७ ॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं नकारो भवति. युक्-
 पादे य एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम सा अनुष्टुप्बन्धम् ।
 तन्नोदाहरणम् ।—

म० य० न० म० न० य० य० न०

शौचमाषाद्यद्वयना वक्त्रनिर्मासनाद्याया ।

भवति । तन्नोदाहरणमाह, भर्तुरिति ।—या स्त्री वा रमणी भर्तुः स्वामिनः
 आञ्जानुवर्तिनी चादिप्रवाहिना सा स्त्री स्त्रिया लक्ष्मीः, लक्ष्मीसावचक्षला
 सा ततोऽप्यधिकगुणवतीति भावः । वा लक्ष्मी सख्याः निजायाः प्रभुत्वविषये
 अभिमानिनी मानवती स्वतन्त्रा इत्यर्थः, सा विपरीता लक्ष्मीस्वरूपा, अतः
 परिख्याया वर्जनीया इत्यर्थः । अथ प्रथमद्वितीयपादे “नुवर्ति” “भिमानि”
 इति चतुर्थाचरात् परं अ-नञश्च, तथा द्वितीयचतुर्थपादे च “स्त्रियार्थं” “परिख्या”
 इति य-नञश्च च पूर्वतः विपरीत्येन सन्निवेशान् विपरीतपञ्चावक्त्रनामकननुष्टुप्बन्धः
 इति बोध्यम् । अस्य प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारभेदेषु व्रज्यतितमः, द्वितीयः
 सप्तदश, तृतीयः व्रज्यतितमः, चतुर्थश्च विंशतितमः इति ज्ञेयम् ।

(ब) वक्त्रनिर्मासनाद्याया, अपत्येति ।—अयुजः अयुष्मपादस्य । इहापि
 पूर्वतः “चतुर्थात्” इति अनुवर्तनीयम्, एवञ्च प्रथमद्वितीयपादयोः चतुर्थाचरात्
 परं न-नञः तथा द्वितीयचतुर्थयोश्च य-नञश्चेत् तदा चपला नाम कन्दः स्यात् ।
 शौचमाषाद्यादि ।—शौचमाषं दशमनाम् अयं चपलाः सा, तथा वक्त्रान् चारभ्य

न० व० न० न० ल० य० य० न०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

कन्यका वाक्यचपला * लभते धूर्त्तसौभाग्यम् ॥ (घ)

विपुला युगलः सप्तमः ॥ १८ ॥

अधिकारोऽयम् । “य चतुर्थात्” (५।१४ पि०) इत्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते यदा युक्पादे सप्तमो वर्षो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमितत् । नैवम् । विपुलावर्गस्थैदानीमारभ्यमाद्यत्वात्तद्विनाऽनुपपत्तेः । तत्र युक्पादे सप्तमेन लघुनाऽवश्यमेव भवितव्यं, प्रथमद्वितीययोश्च । एतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति—“सर्वतः सैतवस्व” इत्यादिना । पथ्यायान्तु यकार एवावतिष्ठते । (ङ)

यक्तेषु सङ्घ इति वा, निर्मांसं नासासं यन्वाः सा यन्ममुखनासिका इत्यर्थः, तथा वाक्येषु चपला चपलभाविषीत्यर्थः, कन्यका धूर्त्तानां प्रठानां सौभाग्यं सुभगत्वं प्रियत्वं लभते प्राप्नोति । अथ पूर्वोक्तवृत्तचयेन सङ्घ प्रथमद्वितीयपादयोः अतुर्थाचरात् परं न-गणः, द्वितीयचतुर्थयोश्च य-गण एव वर्णते, अतः चपलावृत्तनामकमनुपप्लव्यः । प्रथमः पादोऽस्य अष्टाक्षरप्रसारभेदेषु पञ्चदशाधिकशततमः, द्वितीयः एकोनविंशतिः, तृतीयः पञ्चदशाधिकशततमः, चतुर्थश्च द्विंशतिः ।

(ङ) वृत्तभेदविपुलाधिकारमवतारयति, विपुलेति ।—अधिकारसूत्रमिदम् । युगोः युग्मपादयोः लः लघुः युग्म । पथ्याया सङ्घाकाः सादृश्यमाश्रूयते, नन्विति ।—युग्मपादे सप्तमो वर्षो लघुर्भवति इति विपुलालक्षणं, पथ्यायामपि युक्ते अतुर्थाचरादनन्तरं ज-गणविधानात् सप्तमस्य लघुत्वं, ततश्च “पथ्या युगो ज्” इत्यनेन सङ्घामिप्रायेत्वाद्वा पुनरुक्तवत् प्रतीतिरिति । समादधति, नैवमिति ।—पथ्यायां युक्पादे सप्तमलघुत्वं ज-गणेनैव इत्येवं नियमः, अस्यान्तु ज-त-म-न-न-गणानां येन केनापि सप्तमस्य लघुता इति न पौनरुक्त्यम् ; तथाऽपि ज-गणपदे पौनरुक्त्यमिति चेत्, तर्हि तत्र नामान्तरमेव इति बोद्धव्यम् । समाधानान्तरार्थे श्लेषमवतारयति, युक्पादे इत्यादि ।—युक्पादे अयुक्पादे च सर्वत्रैव सप्तमः ।

सर्वतः सैतवस्य ॥ १६ ॥

सैतवस्य चाचार्यस्य मतेन युक्पादे अयुक्पादे च सप्तमी
सङ्कार एव कर्त्तव्यः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० न० न० न० न०

— — — — —

सैतवेन पद्याऽर्ध्वं

— — — — —

तौर्षी दशरथात्मजः ।

न० न० न० न०

— — — — —

रक्षःक्षयकारी पुनः

न० न० न० न०

— — — — —

प्रतिष्ठां स्वेन वाङ्मना ॥ (ध)

अत्रुणा भवितव्यमिति सैतवस्येन, पद्यायाश्च अयुक्पादे चतुर्धाचरान् परं च-नञ् एव,
अत एव उभयोर्भेद इति भावः । अत्र “अवश्यमेव भवितव्यं, प्रथमतोऽतीत्यर्थः”
इत्यनेन एवं बोधवति यत्—अयुक्पादे अर्थाच्चित् सप्तमस्युत्पत्त्यस्य व्यभिचारीऽपि
भवितुमर्हति, युक्पादे तु अवश्यमेव अत्रुणा भवितव्यमिति उचितकारणात् ।
प्रथमतोऽतीत्यर्थ इत्यस्य सममेव अत्रुणा भवितव्यमित्यनेनाशयः । एतावता सप्तमी
अत्रुणा इत्यस्या यकारस्य अपवादः पद्यास्य च प्रथमतोऽतीत्यर्थे य मन्थो विहितः
अत्र तु तथापि ज-त-न-ञ-नञानामन्वतमस्य कृत्वात् ज-न-नञापवाद इत्यभिप्रायः ।

(च) विपुलायाः युक्पादे सप्तमस्युत्पत्तेः संज्ञाकारनवतारयति, सर्वत इति ।
—सर्वतः सर्वेष्वपि पाठेषु । एवञ्च चतुर्विंशतिः पाठेषु सप्तमस्युत्पत्तेः नियमिते
चतुर्धाचरात् परं ज-त-ञ-न-नञानामन्वतमस्य प्रथोमी विधेय इति कथितम् ।
तथा चापेयच्छन्दःशारे—“विपुला युञ्जः सप्तमः सर्वं तत् सैतवस्य च । धी मौ
वा विपुलाऽनेका वक्रगातिः सनीरिता ॥” इति । एतेन चतुर्विंशति पाठेषु सप्तमस्युत्पत्तेः
विपुला, युक्पादे सप्तमस्युत्पत्तेः अयुक्पादे च सप्तमस्युत्पत्तेः पद्या इति सैतवस्येन ।
अत्र प्रतिपादं भेदाः बन्धवतिः, तेषां परस्परद्वयोः सङ्घाता चटौ षोडशः एकीनपचात्-
ज्ञायाः चतुर्विंशत् सङ्घाताश्च षट्शती षट्पचात्सङ्घाताः । अष्टतोऽपि (८४२३६६६) ।
सैतवस्येत्यादि ।—दशरथात्मजः रामः अर्थं सप्तमं सैतवेन सैतुर्पेय पद्या वक्रां
सैतुर्पेयः, तौर्षीः, तथा रक्षःक्षयकारी राक्षसविनाशकारिणी प्रतिष्ठां सप्तमं पुनः
स्वेन स्वकीयेन वाङ्मना मुञ्चिन् तौर्षीः सनीर्षवान् । अत्र सर्वेषु पाठेष्वेव सप्तम-

श्री न्ती च ॥ २० ॥

सर्वतः सैतवस्त्रेति निहनम् । “चपलाऽयुजो न्” (५।१७ पि०) इत्यस्मादयुमाहणमनुवर्त्तते । “विपुला युग्मः सप्तमः” (५।१८ पि०) इति सर्वमनुवर्त्तते । अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात् परतो यकारं बाधित्वा भकार-रेफ-नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदा असी विपुला नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम् ।—

ख० र०	भ० ग०	ख० म०	ज० ग०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
इयं सखे ! चन्द्रमुखी		स्मितज्यात्स्त्रा च मानिनी ।	
ग० र०	भ० ग०	ग० ज०	ज० ग०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
इन्दोवराची हृदयं		दन्दहीति तथापि मे ॥	

सप्ततया विपुलाऽक्षरसङ्कतिः । अस्य च प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारभेदेषु एकमवतितमः, द्वितीयतृतीयौ द्विमवतितमौ, चतुर्थस्य द्वाशीतितमो ज्ञेयः ।

(न) विपुलायाः अक्षरमाह, श्री इति ।—भ-र-न-त-गणा इत्यर्थः । यत्र प्रथमतृतीयपादयोः चतुर्थादक्षरात् परं भ-र-न-त-गणानामन्वतमः द्वितीयचतुर्थयोश्च चतुर्थादक्षरात् परं न-त-न-भ-गणानामन्वतमः भवति सा विपुलेति ज्ञेयम् । एवञ्च विपुलावर्गे युक्पादे सप्तमस्य सप्तुलं नियतमेव, अयुग्मे च तत्र वैकल्पानिति अक्षरान्वयम् । केचित् “सर्वतः” इति पदमत्रापि अनुवर्त्तयन्ति । इयमित्यादि ।—इं सखे ! इयं प्रत्यक्षोभृता नाधिक्यं चन्द्रमुखी चन्द्र इव मुखं यस्याः तादृशी अत्यन्तमनोहारिणी, स्मितज्यात्स्त्रा स्मितं मन्दहासं ज्वांस्त्रेव यस्याः सा तथाभृता, न पुनः कोपनसुखीति भावः, तथा मानिनी मानवती, न पुनः स्त्रीचातुर्यानिभ्रजा इति भावः, तथा इन्दोवरे इव अक्षिणी यस्याः सा तादृशी, तथाऽपि सर्वथा हृदययादृशी अपि मे हृदयं मदीयं मनः इन्दुहीति भृशं पीडयति । अत्र सर्वेषां वक्राक्षरानामां द्विममानत्वात् तथा प्रथमतृतीयपादयोः चतुर्थादक्षरात् परं य-गणापवादक-

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथा च महाकवीनां प्रयोगाः ।—

ल० र० भ० ग० न० य० ज० ग०

— — — — —

वटे वटे वैश्रवणः चत्वरं चत्वरं शिवः ।

ग० य० य० ग० ग० भ० ज० ग०

— — — — —

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः ॥

ग० भ० य० ग० ग० य० ज० ग०

— — — — —

देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारी महीपतिः ।

ग० र० भ० ग० ग० ज० ज० ल०

— — — — —

यस्य प्रसादात् भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ॥

भ-गणस्य द्वितीयचतुर्थयोश्च ज-गणस्य निवेशनात् भ-विपुलापूर्वकं ब्रह्मनामकानष्टव-
त्रयमिदम् । किञ्चाचार्यकृपाटे उभयत्र भ-गणस्य सत्त्वादिदं जातिपक्षीयं
भ-विपुलोदाहरणमित्यपि प्रत्येतव्यम् । जातिपक्षं व्यक्तिपक्षश्च समाश्रित्य लक्ष्यं
बिहितमिति दर्शयितुमाह, अयुज इत्यादि ।—“सङ्गच्छे लक्ष्यस्य चरितायुत्वं
जातिः” “प्रतिपक्षे लक्ष्यानि भिद्यन्ते इति व्यक्तयः” । जातिपक्षस्वीकारस्यैव
अयुजः द्वयोः पादयोः प्रथमतस्तृतीययोः पादयोः यद्वयं स्वीकारः । व्यक्तौ तु एकस्य
पादस्य प्रथमस्य तृतीयस्य वा यद्वयम् । उदाहरणानि यथा, वटे इत्यादि ।—वटे
वटे प्रतिवटं वैश्रवणः कुबेरः, चत्वरं चत्वरं प्रतिचत्वरं शिवः, पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतं
रामः, तथा मधुसूदनः सर्वत्र, तिष्ठति इति शेषः । अस्य च प्रथमः पादः अष्टाक्षर-
प्रकारेषु षडक्षरप्रथमतः, द्वितीयः अष्टाक्षरप्रथमतः, तृतीयः एकविंशत्यक्षरः, चतुर्थः
द्विचतस्रितमो भवति । देव इति ।—सः प्रसिद्धः महीपतिः श्रीमान् दण्डधारी देवः
ऋष्याभूपतिः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्णतां, यस्य वृपतेः प्रसादात् अनुसृष्टान् पाण्डव-

उ० र० भ० ग०

उपस्थितं प्राञ्चलिना

ग० र० भ० ग०

नारायणं स्तौमि सदा

ख० त० ज० ग०

विनीतिन मरुत्कता ।

ग० त० ज० ग०

भक्तानां भयनाशनम् ॥

इत्यादि ।

इदानीं रेफविपुलोदाहरणम् ।—

ग० र० र० ग०

लक्ष्मीपतिं लोकनाथं

ग० र० र० ग०

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं

ख० भ० ज० ग०

रथाङ्गधरमीश्वरम् ।

ख० य० ज० ग०

प्रणमामि त्रयौतनुम् ॥

शुक्लात् भुवनं शान्तिं समातने पक्षि, आचारमार्गे इत्यर्थः, तिष्ठति । प्रथमः पादोऽस्य अष्टाक्षरप्रसारेषु एकोनविंशततमः, द्वितीयः अष्टाशतितमः, तृतीयः एकोत्तरशततमः, चतुर्थस्य अष्टाविंशोत्तरशततमभेदवानिति । अथ त्रीकदशे वक्त्रादिसप्तसप्त तथा प्रथमस्य प्रथमं पादे द्वितीयस्य च तृतीये पादे चतुर्थाक्षरात् परं भ-गवत्स्य विद्यमानत्वात् व्यक्तियुक्ते भ-विपुत्रापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्कन्दः इदमिति बोध्यम् । व्यक्तित्वज्ञानयोः एकैकानि चतुर्कपादे एव चतुर्थाक्षरात् परं भ-गवत्सद्विवेकादिति । जातिपक्षे उदाहरणान्तरं दर्शयति, उपस्थितमित्यादि ।—विनीतिन विनयवता प्राञ्चलिना शुक्तपात्रिणा मरुत्कता मरुत्कारीदृशेन उपस्थितं समागतं भक्तानां सखिसमुरामवतां जनानां भयनाशनं भीतिहारिणं नारायणं सदा स्तौमि । अस्मिन् प्रथमपादः अष्टाक्षरप्रसारेषु द्वाधिकशततमः, द्वितीयः नवतितमः, तृतीयः एकोत्तरशततमः, चतुर्थस्य एकोनशततमः । किञ्च अथ वक्त्रादिसप्तसप्त सत्त्वात् तथा प्रथमतृतीययोर्दशमयोरपि पादयोः चतुर्थाक्षरात् परं भ-गवत्स्य सत्त्वात् जातिपक्षे भ-विपुत्रापूर्वकानुष्टुप्कन्दोदाहरणमिदम् । लक्ष्मीपतिमित्यादि ।—लक्ष्मीपतिं त्रिशः शक्तिं लोकाणां नाथं रथाङ्गधरं चक्रधरं यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं तदास्यचतुर्दशं

व्यक्तिपद्ये प्रथमे पादे ।—

ल०	र०	र०	ग०	ग०	म०	ज०	ग०
—	—	—	—	—	—	—	—
महाकविं	कालिदासं			वन्दे	वाग्देवतागुहम् ।		
न०	म०	य०	ल०	ग०	ज०	ज०	ग०
—	—	—	—	—	—	—	—
यज्जाने	विश्वमाभाति			दर्पणे	प्रतिविम्बवत् ॥		

द्वितीये पादे ।—

ग०	य०	य०	ग०	ग०	त०	ज०	ग०
—	—	—	—	—	—	—	—
कामिनीभिः	सह प्रीतिः	कस्मै	नाम न	रोचते ।			
ल०	य०	र०	ल०	ग०	ज०	ज०	ग०
—	—	—	—	—	—	—	—
यदि न	स्वाहारिवौचि-चञ्चलं	इतज्जीवितम् ॥					

तथा लघीतनुं वेदमथमुर्त्तन्म् ; “मर्थो तनुम्” इति पाठान्तरम् ; ईश्वरं नारायणं ब्रह्मणामि । अष्टाक्षरप्रकारेषु अस्मिन् प्रथमद्वितीयपादौ सप्ततिसप्तमी, द्वितीयः अतुर्भवतितमः, अतुर्थस्य अतुरश्रीतितमो ज्ञेयः । किञ्चिच्च अयुक्त्पादे उभयोरपि अतुर्थाचरान् परं र-नञञ्च विद्यमानत्वात् तथा वज्रादिलक्षणञ्च सत्याच्च जातिपञ्चोक्त-निदं र-विपुलापूर्वकं वज्रनामानुष्टुप्छन्दस उदाहरणम् । महाकविमिति ।—वाचो वाक्यानां देवता वाचो सा एव मुख्यं तं सरस्वतीब्रह्मनिर्घर्षः, महाकविं कविश्रेष्ठं कालिदासं वन्दे पूजयामि, वस्व कवेः ज्ञाने विश्वम् इदं जगत् दर्पणे आदर्शे प्रतिविम्बवत् आभाति दीप्यते । अस्मिन् प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारेण अष्टाश्रिततमः, द्वितीयः एकाश्रिततमः, द्वितीयः पञ्चचत्वारिंशदक्षिणतमः, अतुर्थस्य एकमवतितम इति । अन्यथा वज्रादिलक्षणसत्यात् तथा प्रथमपादे अतुर्थाचरात् परं रनञञ्च, तथा तस्य च एकान्त् अयुक्त्पादे एव सङ्गावाच व्यक्तिपञ्चोक्तं र-विपुलापूर्वकं वज्रनामकमनुष्टुप्छन्द इदम् । कामिनीभिरित्यादि ।— यदि इतज्जीवितं वारिवौचिचञ्चलं लघीभिवत् अचञ्जादि न ज्ञानं न भवेत्, तस्य

इदानीं नकारविपुलोदाहरणम् ।—

ग० र० ग० ग० ग० य० ज० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

यस्या विभाति विपुला

मन्मथस्थानपिण्डिका ।

ग० य० न० ग०

ग० त० ज० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ ॐ

या चतुःषष्टिचतुरा

सा स्त्री स्वानृपवह्निभा ॥

तथैव भारविः ।—

ख० र० न० ग०

ख० त० ज० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ ॐ

युयुत्सुनेव कवचं

किमासुक्तमिदं त्वया ? ।

ख० र० न० ग०

ग० ज० ज० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ ॐ

तपस्विनो हि वसते

केवलाजिनवल्कले ॥

कामिनीभिः स्त्रीभिः मङ्ग पीतिः इषं, इषंमन्त्रो ग इत्यर्थः, कस्यै जनाय न रीचने ? नाम सन्धावनायां, सर्वस्यै एव रीचने इति भावः । अष्टाक्षरप्रकारेषु अथ प्रथमः पादः एकीनविंशतिः, द्वितीयः एकीननवतितमः, तृतीयः चतुःषष्ट्यधिकशततमः, चतुर्थे एकीनवतितमः । किञ्च इह वक्त्रादिलक्षणस्य तथा तृतीये पादे चतुर्थाक्षरात् परं र-गणस्य सञ्जात, तथा तस्य च एकस्मिन्नयुक्पादे एव विद्यमानत्वाच्च व्याप्तपञ्चोयं र-विपुलापूर्वकमनुष्टुप्कन्द इदम् । यस्या इत्यादि ।—यस्याः विपुला प्रथमा मन्मथ-स्थानपिण्डिका नितम्बदेशः विभाति, या च चतुःषष्टिचतुरा चतुःषष्टिकलांश्चिन्विता, सा स्त्री स्वानृपवह्निभा राजमहिषी स्यात् । अथ प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारेषु एकीनविंशतितमः, द्वितीयः अष्टाक्षरप्रकारेषु एकीननवतितमः, तृतीयः पञ्चदशाधिकशततमः, चतुर्थे एकीननवतितमः इति । किञ्चाय वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमतृतीयपादयोर्दशयो-रपि चतुर्थाक्षरात् परं न-गणस्य विद्यमानतया जातिपञ्चोयं न-विपुलापूर्वकमनुष्टुप्क-न्तोदाहरणमिदम् । युयुत्सुनेत्यादि ।—रेवतकादौ तपस्वरत्नमूर्त्तं प्रति इहवे-श्वारिणः इन्द्रस्त्रीक्तिरियम् । हे तपस्विन् ! त्वया युयुत्सुना योसुनिष्कृता जनेन

व्यक्तिपद्ये कालिदासः ।—

ख० म० न० ग०

— — — — —
— — — — —

अनाकृष्टस्य विषयैः

ग० ज० य० ग०

— — — — —
— — — — —

तस्य धर्मरतेरासीत्

ख० ज० य० ग०

— — — — —
— — — — —

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैः

ग० म० न० ग०

— — — — —
— — — — —

प्रत्यादिश्यन्त इव मे

ग० म० ज० ग०

— — — — —
— — — — —

विद्यानां पारदृश्वनः ।

ग० त० ज० ग०

— — — — —
— — — — —

हृद्वत्त्वं जरसा विना ॥

ग० त० ज० ग०

— — — — —
— — — — —

दूरात् प्रशमितारिभिः ।

ग० ज० ज० ग०

— — — — —
— — — — —

दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥

इव इदं कवचं किं कथम् आमुक्तं परिहितम् ? इति यतः तपस्विनः यतयः
केवलाग्निवस्त्रकले वसते अगचर्मादिकं हृद्वत्त्वचस्य परिदधति इति । अस्य प्रथमः
पादः अष्टाक्षरप्रकारेषु चतुःषष्टितमः, द्वितीयः नवतितमः, तृतीयः अष्टादशाक्षर-
प्रतितमः, चतुर्थस्य एकनवतितम इति । इतस्तत्राद्यादिकस्य अत्रापि पूर्ववदिति ।
अनाकृष्टस्येत्यादि ।—विषयैः अपादिभिः अनाकृष्टस्य अनाकृष्टस्य विद्यानां पारदृश्वनः
ब्राह्मणपारगामिनः धर्मरतेः धर्मशीलस्य तस्य दिक्षीपस्य जरसा विना बाहुंक्व-
मन्तरेणापि हृद्वत्त्वं बाहुंक्वम् आसीत् । रघुवंशस्यायम् । अस्य प्रथमः पादः
अष्टाक्षरप्रकारेषु चतुर्दशोत्तरप्रतितमः, द्वितीयः एकाशीतितमः, तृतीयः सप्तविंशति-
तमः, चतुर्थस्य एकोनवतितमः इति । किञ्च अत्र वक्त्रादिलक्ष्यस्य तथा प्रथमे
पादे चतुर्धाक्षरात् परं न-गणस्य, तस्य च एकस्मिन्नेवायुक्त्वादे वर्त्तमानत्वात्
व्यक्तिपद्योयं न-विपुलापूर्वक-वक्त्रनामकानुष्टुप्प्रपीदाक्षरमिदम् । तवेति ।—दूरात्
प्रशमिताः निवारिताः अरयः शत्रवो येः तथाभूतैः मन्त्रकृतः तव मन्त्रैः दृष्टलक्ष्यभिदः
दृग्गमनतलक्ष्यमात्रविदारचसमर्थाः मे मन शराः प्रत्यादिश्वानो इव । रघुवंशीये

इदानीं तकारविपुलोदाहरणम् ।—

ग० म० त० ग० ल० भ० ज० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

वन्दे देवं सोमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम् ।

ग० भ० त० ग० ल० भ० ज० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमः-शिखामणिविभूषितम् ॥

व्यक्तिपद्ये ।—

ग० र० त० ग० ग० ल० ल० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

वन्दे कविं श्रीभारविं लोकमन्तमसच्छिदम् ।

ल० म० य० ल० ग० त० ज० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

दिवा दीपा इवाभान्ति यस्याग्रे कवयोऽपरे ॥

इहापि लक्ष्यसङ्गतिः पूर्ववत् । वन्दे इत्यादि ।—जटामुकुटमण्डितं जटा एव मुकुटं शिरोभूषणं तेन शोभितं, खट्वाङ्गधरं तदाख्यास्त्रविशेषपाणिं, चन्द्रमा एव शिखामणिः तेन विभूषितं, देवं सोमेश्वरं महादेवं वन्दे । अत्र प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारेषु पञ्चवष्टितमः, द्वितीयचतुर्थी चतुर्नवतितमौ, तृतीयश्च सप्तसप्ततितमः इति । किञ्चात्र वक्त्रादिलक्ष्यस्य तथा प्रथमतः तृतीययोर्द्वयोरेपि पादयोः चतुर्धाक्षरात् परं त-गणस्य विद्यमानत्वात् जातिपक्षीयं त-विपुलापूर्वकवक्त्रनामकानुष्टुप्छन्द इदम् । वन्दे इत्यादि ।—लोकानां जनानां सन्तमसच्छिदम् अज्ञानान्धकारध्वंसकारिणं कविं श्रीभारविं वन्दे अहम् अर्चयामि । यत्र कवेः अग्रे पुरतः अपरे अन्ये कवयः दिवा दिवसे दीपाः प्रदीपा इव चाभान्ति मन्दतथा दीप्यन्ते, दिवसे दिनमणिकिरणोद्भासितव्याने प्रदीपाः यथा प्रभाङ्गीना भवन्ति, तथा तस्यापि कविप्रवरस्य पुरतः अन्ये कवयः निष्प्रभा जाता इति भावः । अष्टाक्षरप्रकारेषु अत्र प्रथमपादः एकोनसप्ततितमः, द्वितीयः एकनवतितमः, तृतीयः षट्षत्वारिंशदधिकसप्ततितमः

तथाऽन्वेषामपि प्रयोगः ।—

ग० ङ० य० म०

लोकवत् प्रतिपत्तयो

ग० म० त० ल०

लोकव्यवहारं प्रति

ग० य० ङ० म०

लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।

ल० य० ङ० म०

सदृशी बालपण्डितौ ॥

इदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलोदाहरणम् ।—

ग० र० म० ग०

सर्वातिरिक्तं लावण्यं

ग० र० म० ल०

लौलोकसृष्टिस्त्वन्यैव

ग० य० ङ० म०

बिभ्रती चारुविभ्रमा ।

ग० म० ङ० ग०

निःसामान्यस्य वेधसः ॥

अतश्च एकीननवतितमः इति । किञ्च अत्र ब्रह्मादिलक्षणस्य तथा प्रथमे पाठे अतर्धान अचरान परं त-गणस्य, तस्य च एकस्मिन् अयुजि एव सत्त्वात् व्यक्तिपक्षीयं त विपुलापूर्वकवक्त्रनामानुष्टुब्रह्मोदाहरणमिदम् । लौकिक इति ।—परीक्षकैः सद-सदविचारनिपुणैः, अपीति श्रेयः, लौकिकः अर्थः लौकिकविषयः लोकाचार इत्यर्थः, सदोपोऽपीति भावः, लोकावत् साधारणजनवत् प्रतिपत्तयः लोकावत्तयः याज्ञ इत्यर्थः ; बालपण्डितौ मूर्खविद्वानौ उभावपि लोकव्यवहारं प्रति लोकाचारप्रतिपालनविषये सदृशी तुल्याधिकारिणावित्यर्थः । अष्टाक्षरप्रकारेण अस्य प्रथमः पाठः अक्षरविभ्र-तमः, द्वितीयः अक्षरविभ्रतमः, तृतीयः पञ्चाक्षरविभ्रतमः, अतुर्थः अक्षरविभ्रतमः इति । अन्यत्र इह ब्रह्मादिलक्षणस्य तथा तृतीयपाठे अतुर्थाचरान परं त-गणस्य, तस्य च एकस्मिन् अयुजि एव सत्त्वात् व्यक्तिपक्षीयं त-विपुलापूर्वकानुष्टुब्रह्मस्य इदमुदाहरणम् । इदानीमिति ।—“लो लो च” इति सूत्रस्य विषयभूतानां भगव-रगव-नगव तगवानामुदाहरणानि पदार्थं, इदानीं चकाराकृष्टं च इति पदेन आहं म-गवविपुलोदाहरणं दर्शयति, सर्वेत्यादि ।—सर्वातिरिक्तं सर्वातिशायि लावण्यं लौकिकविशेषं बिभ्रती चारुश्री मनीषविद्यासचती, एषा इति श्रेयः, निःसामान्यस्य असाधारणस्य वेधसः विधातुः, न तु सामान्यसृष्टिरिति भावः, अस्या

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः ।—

स० र० म० ग०

मनोऽभिरामाः शृङ्खलौ

मनोऽभिरामाः शृङ्खलौ

ग० य० य० ग०

षड्जसंवादिनोः केका

षड्जसंवादिनोः केका

स० र० म० ग०

अथ प्रदोषे दीपन्नः

अथ प्रदोषे दीपन्नः

ग० त० य० ग०

सुतुः सुतृतवाक् सष्टुः

सुतुः सुतृतवाक् सष्टुः

स० य० ग० ग०

रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

स० म० ग० ग०

द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥

द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥

ग० त० ग० ग०

संवेशाय विशाम्येतिम् ।

संवेशाय विशाम्येतिम् ।

स० य० ग० ग०

विससर्जोदितश्रियम् ॥

विससर्जोदितश्रियम् ॥

अपरविधेव स्त्रीलोकसृष्टिः रमणीसृजनं, यो विधिः स्त्रीसाधारणं सृजति, अनन्व-
साधारणसौन्दर्यादियं तस्य विधेः सृष्टिनं, असामान्यः कश्चिद्वितीयविधिरिमानसृज-
दिति भावः । अष्टाक्षरप्रकारेषु अथ प्रथमः पादः पञ्चमः, द्वितीयः मन्त्रश्रीतितमः,
तृतीयः मयस्त्रिंशदधिकः व्रततमः, चतुर्थश्च एकाश्रीतितम इति । किञ्च इह वक्त्रादि-
लक्ष्यस्य तथा प्रथमतृतीययोर्द्वयोरेपि पादयोः चतुर्थात् अचरात् परं म-गणस्य
विद्यमानत्वात् जातिपक्षीयं म-विपुलापूर्वकवक्त्रनामानुष्टुप्सृष्टीदाहरणमिदम् । मनो-
ऽभिरामा इत्यादि ।—रथनेमिस्वनोन्मुखैः रथचक्रशब्देन ऊर्ध्वमुखैः शिखण्डिभिः
मयूरेः द्विधा भिन्नाः षड्जसंवादिनोः षड्जस्तरानुकारिणोः अत एव मनोऽभिरामाः
मनोहारिणोः केकाः ध्वनौः शृङ्खलौ सुदक्षिणादिषोपी । रघुवंशीयकास्य प्रथमः
पादः अष्टाक्षरप्रकारेषु षष्ठः, द्वितीयः चतुरश्रीतितमः, तृतीयः एकोनविंशः, चतुर्थश्च
दशश्रीतितम इति । द्विषात्र वक्त्रादिलक्ष्यस्य तथा प्रथमपादस्य चतुर्थाचरादृहे
म-गणस्य, तस्य ए एकस्त्रिंशेव अयुजि विद्यमानत्वाच्च व्यक्तिपक्षीयं म-विपुलापूर्वक-
वक्त्रनामानुष्टुप्सृष्टीदाहरणमिदम् । अस्मिन् ।—अथ अनन्तरं दीपन्नः विद्वान् सुतृतवाक्
विधयस्यभाषो सष्टुः सुतुः वशिष्ठः प्रदोषे निशामुखे रामो इति यावत्, उदितश्रियं

द्वितीयपादे—

ख० र० य० ग०

— — — — —
 — — — — —

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं

ख० र० म० ग०

— — — — —
 — — — — —

उपस्थितैयं कल्याणी

ग० म० य० ग०

— — — — —
 — — — — —

स्नाप्यस्नागोऽपि वैदेह्याः

ख० र० म० ग०

— — — — —
 — — — — —

अनन्यजानेः सैवासीत्

ग० भ० ज० ग०

— — — — —
 — — — — —

राजन् ! विगणथात्मनः ।

ग० ज० ज० ग०

— — — — —
 — — — — —

नास्मि कौर्त्तित एव यत् ॥

ग० म० ज० ग०

— — — — —
 — — — — —

पत्युः प्राम्वंशवासिनः ।

ग० म० ज० ग०

— — — — —
 — — — — —

यस्माज्जाया हिरण्यथी ॥

प्रश्नत्रयं विशाम्यति नराधिपं संवेष्टाय निद्रायै विससर्ज प्रेषयामास । रघुवंशीय-
 स्नाप्यापि प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारेषु षष्ठः, द्वितीयः एकोनवतितमः, तृतीयः
 षड्विंशतितमः, चतुर्थश्च चतुरशीतितम इति । किञ्चाद्यापि पूर्वश्लोकवत् सर्वगत-
 चक्षुश्चक्षुतिरिति । अदूरवर्तिनीमिति ।—हे राजन् ! आत्मनः सिद्धिं साफल्यम्
 अदूरवर्तिनीं समीपवर्तिनीं विगणथ विजानीहि ; यत् यतः कल्याणी मङ्गलमूर्तिः इयं
 धेनुः गन्दिनी, नास्मि कौर्त्तिते एव नामोच्चारणमात्रमेव उपस्थिता समागता । अस्य
 प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारेषु षड्विंशतितमः, द्वितीयः चिनवतितमः, तृतीयः षष्ठः,
 चतुर्थश्च एकनवतितम इति । किञ्चान् पूर्वपूर्ववत् वक्रादिलक्ष्यस्य तथा तृतीयपादस्य
 चतुर्षाक्षरादौ न-गवस्य, तस्य च एकस्मिन्नेव अयमि विद्यमानत्वाद् न-विपुला-
 पूर्वकनगुष्ट्वक्त्रश्लोकाद्वरचमिदम् । स्नाप्य इति ।—वैदेह्याः सीतायाः त्यागोऽपि,
 पत्या इति शेषः, स्नाप्यः अर्हथीयः, यस्मात् प्राम्वंशवासिनः हविर्गोह्यात् पूर्वभानस्य-
 षट्हावस्थापिनः, वक्रदीक्षितस्य इत्यर्थः, अनन्यजानेः न चन्वा सीताभिन्ना जाया
 सस्य तादृशस्य पत्युः रामस्य हिरण्यथी स्वर्गनथी सा एव सीता एव
 अथवा पत्नी आसीत्, नास्या इति भावः । अष्टाक्षरप्रकारेषु षष्ठः प्रथमः पादः

सकारेषापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा—

ल० भ० ष० ग०

— — — — —

जितं तु लभते लक्ष्मीं

ल० य० स० ग०

— — — — —

क्षणविध्वंसिनि काये

ल० त० ज० ग०

— — — — —

मृते चापि वराङ्गनाः ।

न० त० ज० ग०

— — — — —

का चिन्ता मरणे रणे ? ॥

सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा चान्यैरुक्तम् ।—

ल० म० न० ग०

— — — — —

क्वचित्काले प्रसरता

ल० र० भ० ग०

— — — — —

शुनैव सारङ्गकुलं

ल० य० ज० ग०

— — — — —

क्वचिदापत्यं विपन्नता ।

ल० म० ज० ग०

— — — — —

त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥

सप्तमः, द्वितीयः एकाशीतितमः, तृतीयः षष्ठः, चतुर्थे च व्यशीतितम इति । हस्तादिलक्ष्यसङ्कतिश्च अत्र पूर्वश्लोकवत् ज्ञातव्या इति । अक्षराङ्कं न-गच्छीदाहरणं प्रदर्शयन् सम्प्रति सकारेषु प्राप्तं स-गणविपुलोदाहरणं दर्शयितुमाह,—सकारेषु इति । जितं इत्यादि ।—काये देहे अणुविध्वंसिनि अणुभङ्गरे सति रणे युद्धे मरणे क्षणविषये का चिन्ता ? चिन्ता नैव कर्तव्या । तत्र हेतुमाह,—जिते युद्धे जयलाभे कृते सति, लक्ष्मीं श्रेयं सम्पत्तिं, मृते चापि वराङ्गनाः श्रेष्ठाङ्गनाः, लभते प्राप्नोति । अस्य प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रकारेषु त्रिंशत्तमः, द्वितीयः नवतितमः, तृतीयः द्वापञ्चाशत्तमः, चतुर्थे च एकोननवतितम इति । किञ्च इह वज्रादिलक्ष्यस्य तथा तृतीयपादे चतुर्थेवर्णात् परं स-गणस्य, तस्य च एकविंशतौ अयुजि सत्त्वात् व्यक्तियुक्तौ स-विपुलापूर्वकं वज्रानामकमनृष्टपण्डः इति बोध्यम् । क्वचिदित्यादि ।—क्वचित् क्वचित् स्थाने काले उपयुक्तसमये प्रसरता, क्वचित् क्वचित् स्थाने चापत्य समागत्य विपन्नता विपन्नं कुर्वता त्वया शुना सारमेयेण सारङ्गकुलनिव हरिचमूह इव द्विषां शत्रूणां कुलं भिन्नं विनाशितम् । अष्टाक्षरप्रकारेषु अस्य प्रथमपादः

इत्यादयो विपुला विकल्पाः सङ्कीर्णाद्यानुकोटिशः काव्येषु
दृश्यन्ते । सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्षः प्रायेण गुरुर्भवती-
त्याम्नायः । (न)

[इत्यनुष्टुब्ध्याधिकारः] ।

अथ पदचतुर्ह्याधिकारः ।

प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुर्ह्यम् ॥ २१ ॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्ह्यः । अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रति-
पादं चतुरक्षरवृद्ध्या यत् वृत्तं निष्पद्यते तत् पदचतुर्ह्यं नाम ।
तन्नोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
त स्याः क टा च वि छे पैः

चतुर्दशोत्तरशततमः, द्वितीयः चतुरशीतितमः, तृतीयः द्वाधिकशततमः, चतुर्थं च
द्वाशीतितम इति । किञ्चान्न प्रथमे पादे चतुर्णाक्षरान् परं न-नक्षत्र्य तथा तृतीये
भ-नक्षत्र्य वर्त्तमानत्वात् तयोश्च एकेकस्मिन्नेव अयुजि सत्त्वाच्च व्यक्तिपक्षीयं
च-भ-विपुलापूर्वक्रमनुष्टुब्धकानामकं कृन्द इदमिति । गद्यव्यञ्जितविपुला-
वत्त्वात् सङ्कीर्णविपुलोदाहरणमिदम् । चतुर्थवर्षस्य तु गुरुत्वं लघुत्वं वा इति
सन्देहमपाकुर्वन्नाह, सर्वासानिति ।—प्रायेण गुरुरित्यनेन कश्चित् लघुरपि इति
साम्प्रदायिकाः ।

(प) अनुष्टुब्ध्याधिकारं परिसमाप्य साम्प्रतं विषमवृत्तान्तर्गतं पदचतुर्ह्याधिकारं
प्रकीर्ति । प्रतिपादमिति ।—चतुर्वृद्ध्या चतुरक्षरवृद्ध्या । चतुर्वृद्ध्या इत्यनेन कस्यान्
चतुर्वृद्ध्या इत्याशंसाशानाह, अनुष्टुभ इत्यादि ।—अनुष्टुभः पादादूर्ध्वम् इति वचन-
सान्दर्भ्ये प्रथमे पादे वृद्धिर्न प्रसज्येत, अपि तु द्वितीयादावेव । ततश्च प्रथमे
पादे अनुष्टुभी नियमेनाष्टाक्षराणि व्यापनीयानि, द्वितीयपादे द्वादशाक्षराणि,
तृतीये षोडश, चतुर्थे च विंशत्यक्षराणि व्यापनीयानि, एतादृशस्य चत्वारिणां वृत्तं पद-
चतुर्ह्यं नाम भवेदित्यर्थः । चाष्टेयशब्दः सारोऽप्युक्तं यथा—“भवेत् पदचतुर्ह्यं चतुर्वृद्ध्या
वृद्धिश्च” इति । एतन्नदशमार्थं पदचतुर्ह्याधिकारानामुपरि विन्वत्साहेभ्यः
षष्ट-हादश-षोडशाहेभ्यः परं पुनरेकादशतुःपर्यन्तानामानुष्टुब्ध्यात्तद्वृत्तं द्रष्टव्यम् । चतुर्णां
शुद्ध्यानां वेवस्याच्च विषमवृत्तेऽनभिर्नोऽस्य । गुरुलघुविशेषनम् इति कारमतमङ्गीकृत्य

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

क म्पि त त नु कु टि लै र ति दी र्घैः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
त च क द ट ङ वे ङ्गि य शू न्यः च त चै त न्यः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
प द च तु रु ङ्गि न च ल ति पु रु षः प त ति स ह सै व ॥
अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते । (प)

न विधेयमेव । अत्राह नारायणभट्टः—“अत्र चैकविचित्रतुल्याणां परस्परताडनया पादानां परस्परसङ्घरे शङ्कचक्रगदापद्मानां परस्परसङ्घरे वेदशरचनाया इव चतुर्विंशति-भेदा भवन्ति । तत् प्रकारतो यथा—८, १२, १६, २० । ८, १६, १२, २० । ८, २०, १६, १२ । ८, १२, २०, १६ । ८, १६, २०, १२ । ८, २०, १२, १६ । १२, ८, १६, २० । १२, १६, ८, २० । १२, २०, १६, ८ । १२, ८, २०, १६ । १२, १६, २०, ८ । १२, २०, ८, १६ । १६, १२, ८, २० । १६, ८, १२, २० । १६, २०, ८, १२ । १६, १२, २०, ८ । १६, ८, २०, १२ । १६, २०, १२, ८ । २०, १२, १६, ८ । २०, ८, १६, १२ । २०, १२, ८, १६ । २०, १६, ८, १२ । २०, १६, १२, ८ । २०, ८, १२, १६ । अत्रैकैकपङ्क्तिस्थितकीष्टकचतुष्टयस्थिताङ्कसमानाक्षरक्रमिक-पादेरैकैको भेदो ज्ञेयः । तत्र प्रथमभेदे मुक्तास्थितमुदाहरणम् । द्वितीये तु नमेव यथा—लोभं लज्जाम विजयं च लामाजामाङ्गभौ भावय समानो भव धीरः १६ । यत्राद्गुरुजनगौरवमाचर १२ यदि तवास्मिन्नमुष्मिंश्च लोके यत्रो विशालमाशास्यं स्यात् २० ॥ इदमेवोदाहरणं पाठव्यर्थेनेतरेषु द्वाविंशतिभेदेषु धोव्यम्” इति । तस्याः इत्यादि ।—नायिकायाः कटाक्षवर्णनमिदम् । तस्याः नायिकायाः कम्पिता तनुः शरीरं यैस्त्रैः अथ च कटिलैः वस्त्रैः ; विशेषणद्वयस्य कर्मधारय-समासस्त्रीकारात् साधुः ; तथा अतिदीर्घैः प्रसारिभिः, कटाक्षत्रिचपैः अपाङ्क-दृष्टिभिः पुरुषः तच्छ्रेय भुजङ्गविशेषेण दष्टः आहतः इव इन्द्रियशून्यः अवशीन्द्रियः, तथा अक्षयैतन्यः अतं नष्टं चैतन्यं ज्ञानं यस्य तथाभूतः सन् पदचतुर्दशैः चतुर्थां पदानाम् अधिकं न चलति न गच्छति, सङ्गमा ऋटिति एव पतति च, भ्रूयो इति ५ शेषः । महासर्पदष्टो यथा अवशीन्द्रियः अक्षयैतन्यश्च सन् विचित्रतुःपदाधिकं गन्तुं न सक्नोति भ्रूयो पतति च, तथा सुन्दरीकटाक्षाहतीऽपि अधिकं चलितुं न शक्नोति पतति

गावन्तः आपीङः ॥ २२ ॥

गकारौ हावन्ते चेद्भवतस्तुर्णामपि पादानां, तत् पदचतु-
र्ह्वामापीङसंज्ञकं भवति । अन्ते गुरुहयग्रहणादत्र शेषाणां
लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारिणेति मन्यामहे । तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
कु सु मि त स ह का रे

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
ह त हि म म हि म शु चि श शा छे ।

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
वि क सि त क म ल स र सि म धु स म ये ऽस्मि न्
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १
प्र व स सि प थि क ह त क ! य दि भ व ति त व

ग० ग०

२ ३ ४

वि प त्तिः ॥ (फ)

अ मूर्त्तौ इत्यर्थः । अत्र प्रथमे पादे षष्ठाक्षराणि, द्वितीये हादशाक्षराणि, तृतीये
षोडशाक्षराणि, तथा चतुर्थे पादे विंशत्यक्षराणि, एवं प्रतिपादं क्रमेण चतुरक्षरवृद्ध्या
पदचतुर्ह्वे नाम वृत्तमिदमिति बोध्यम् ।

(फ) नियमभेदेन पदचतुर्ह्वस्य संज्ञान्तरं दर्शयति, यावन्त्यादि ।—गौ गुरु-
हयम् । चतुर्णां पादानां पूर्वोक्तनियताक्षराणां चतुरक्षरानामन्ते अवसाने गकारौ
गुरुहयं चेद्भवतः तत् छन्दः आपीङसंज्ञकं स्यात् । तथा च आपीङ्यच्छन्दःसारे—
“गुरुहयान् आपीङः” इति । कुसुमितेत्यादि ।—वसन्तवर्षेणमिदम् । हे पथिकहृत्क !
हे दुर्भाग्यपात्य ! कुसुमितः पुष्पितः सङ्कारः चतुर्ह्वो यस्मिन् तथाविधे, तथा
हृतेन मष्टेन हिममहिम्ना विश्वप्रभावेण हंतुना शुचिः सञ्ज्वलः शशाङ्कः अन्दी
यस्मिन् तादृशे, विकसितं प्रस्फुटितं कमलं पद्मं यस्मिन् तथाविधं सरः यस्मिन्
तादृशे, यस्मिन् मधुसमये वसन्तकाले, यदि ह्रस्वसप्ति पर्वो विहाय विदेशवास-
नङ्गीकरोषि, त्वमिति शेषः, तथा तत्र विपत्तिः अनिष्टं भवति । इहापि पूर्ववत्

आदौ चित् प्रत्यापीडः ॥ २३ ॥

गकारो हावादौ चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तदा तत् पदचतुष्टयं प्रत्यापीडमञ्जं भवति । अत्रापि पूर्ववच्छेषाणां लघुत्वमेव । तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
चि त्तं म म र म य ति

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
का न्तं व न् मि दं मु प गि रि न दि ।

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
कू ज अ धु क र क ल र व क्त त ज न धृ ति

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
पुं स्को कि ल मु ख रि त सु र भि कु सु म चि त
१ २ ३ ४

त रू त ति ॥ (ब)

प्रतिपादं चतुरचरहजेः तथा प्रतिपादान्ते गर्वोर्दधीरन्धेषाञ्च लघूनां संप्रवेशात्
आपीडसंज्ञकं पदचतुष्टयं नाम इतमिदमिति बोध्यम् ।

(ब) नियमविशेषेण पदचतुष्टयं प्रत्यापीडाख्यं मञ्जान्तरं दर्शयति, आदाविति ।
—आदौ पादानां प्रथमे । अत्रापि गौ इति अन्वर्तनीयम् । तथा चाग्नेये—
“प्रत्यापीडो गगादिकः” इति । अलमिथादि ।—कूजन्तः गुञ्जन्तं कुर्वन्तः ये मधुकराः
धमराः तेषां कलरवेः मधुरध्वनिभिः कृता जगिता जनानां धृतिः तुष्टिः यत्र तत् ;
“धृति” इत्यत्र “धृति” इति पाठे—धृतिः कम्पनं, सात्त्विकभावविशेष इत्यर्थः ; तथा
पुंस्काङ्क्षितैः विक्रैः मुखरिताः शब्दिताः सुरभिः सुमैः सुगन्धिपुष्पैश्चिताः व्याप्ताः
तद्वशां हवाणां ततयः पङ्क्तयो यत्र तत् तादृशम्, उपगिरिनदि गिरेः पर्वतस्य नदी
विरिनदी, उप समीपे गिरिनदी यत्र तत् ; वनविशेषमिदम् ; यथा—गिरिनद्या

प्रत्यापीडो गावादी च ॥ २४ ॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः । तस्यैव पदचतुर्ह्रस्वान्ते
षादौ च यटि गकारौ भवतस्तदाऽपि प्रत्यापीड एव भवति ।
तत्रोटाहरणम् ।—

ग० ग०	ग० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८	
का न्ता व द न स री जं	

ग० ग०	ग० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४	

हृ द्यं घ न सु र भि म धु र सा ष्य म् ।

ग० ग०	ग० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४	

पा तुं र ह सि स त त म भि ल ष ति म नो र्मे

ग० ग०	ग० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६	

कि ष्चि ष्य कु लि त न य न म वि र त म षि त

ग० ग०
१ २ ३ ४

र म षी य म् ॥

तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीडो भवति । (भ)

उप सनोपम् उपगिरिनदि गिरिनदोसन्निहितं कान्तं मनोऽम् इदं वनं नमं
चित्तं मानमं रमयति । अत्र पदचतुर्ह्रस्वस्य सर्वे वर्तन्ते, विशेषतस्तु प्रतिपादादौ
द्वौ गुदवर्षोऽः अन्ते च लघवः सन्ति, अतश्च प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्ह्र
डमिदमिति ।

(भ) अपरविधं प्रत्यापीडलक्षणात्, प्रत्यापीड इत्यादि ।—अ इति समुच्चयार्थः ।
चकारेण किं समुच्चिनोति इत्याशंसायानात्, चकार इत्यादि ।—चतुर्धा पूर्वात्त-
नियताक्षराणां पादानाम् आदावन्ते च नियमेन गुदद्वयं, तथा अन्ते च लघवश्चेत्
सदाऽपि प्रत्यापीडः स्यात् । कान्तेत्यादि ।—हृद्यं हृदयवाङ्, घनसुरभि सान्द्रतर-
सुमन्थयुक्तं, मधुरसाख्यम् अस्तरसपूर्णे, किञ्चिन्मुकुलितानि नयनानि यत्र तत् तादृशं,

प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥२५॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुक्षराभ्यनुज्ञानञ्च ।
तदेव पदचतुर्द्वयं प्रथमस्य पादस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृत-
धाराभिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे
मञ्जरी । प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली । प्रथमस्य
चतुर्थेन विपर्यासेऽमृतधारा । तत्र मञ्जर्युदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

ज न य ति म ह तीं प्री तिं हृ द ये

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

का मि नां चू त म ञ्ज री ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४

मि ल द लि च क्र च च्चु प रि चु म्बि त के श रा

तथा अविरतमणितेन सततं सुरतकान्तिकाव्यक्रान्दविशेषेण रमणीयं मनोहरं कान्ता-
वदनसरोजं वृष्टि निजने पातं मे मनः कर्भुं सततं सर्वदा अभिलषति इच्छति ।
अत्र पदचतुर्द्वयपूर्वकं प्रत्येकपादं दावन्ते च गुरुद्वयस्य मध्ये च लघुवर्णानां
सन्निवेशात् इदमपरविधं प्रत्यापीड-नामकं पदचतुर्द्वयं कन्दः । तदेवमिति ।—प्रथमा-
क्षरद्वयस्य गुरुत्वे एकविधः प्रथमाक्षरद्वयस्य अन्याक्षरद्वयस्य च गुरुत्वे अपरविधः
इति द्विविधः प्रत्यापीडः ।

(म) नियमविशेषेण पदचतुर्द्वयस्य मञ्जर्यादिसंज्ञाविशेषानाह, प्रथमस्येति ।—
प्रथमस्य प्रथमपादस्य । विपर्यासे वैपरीत्ये । आपीडेति ।—आपीडाधिकारो लघुवर्णा-
धिकारश्च निवृत्तः । प्रथमस्य पादस्य अष्टाक्षररूपस्य द्वितीयेन द्वादशाक्षररूपेण
विपर्यये प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरतायां द्वितीयस्य अष्टाक्षरतायां मञ्जरीत्वर्थः । एवमेव
प्रथमपादस्य तृतीयपादेन विपर्यये लवली । प्रथमपादस्य चतुर्थेपादेन विपर्यये
च अमृतधारानाम इतं भवेत् । एवञ्च प्रथमपादस्य द्वितीयत्वे द्वितीयस्य प्रथमत्वे
मञ्जरी, प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य च प्रथमत्वे लवली, प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य
प्रथमत्वे च अमृतधारा इति विवेकः । जनयतीत्यादि ।—मिलनः सङ्गताः ये अलस्यः
पदपदाः तेषां अर्कं समूहः अलस्य प्रसुप्तिः सुखाद्यदेशैः परिपुष्पितः केशराः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
 की म ल म ल य वा त प ट्ठि न त्ति त त रु थि ख र खि ता ॥

लवण्युदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
 वि र ह् वि धु र ह् ण का ङ्ग ना क पो ली प मं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
 प रि ण ति ध रं पी त पा षड् च्छु वि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 ल व ली फ लं नि दा घे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २
 भ व ति ज ग ति हि म क र शी त ल म ति खा दू ण
 ३ ४
 ह र म् ॥

अमृतधारीदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
 घ रि वा ष्छ सि क र्ण र सा य नं स त त म मृ त धा रा भिः

यस्याः तादृशी, तथा कीमलीन मृदुना मलयवातेन दक्षिणामिर्लेन परिनिर्मितेषु
 सञ्चालितेषु तक्षणां वृक्षाणां शिखरेषु अयदेशेषु स्थिता अमृतधारी आमृतकुलं कामिनां
 कामुकानां हृदये मानसे महतीं विपुलां प्रीतिम् आनन्दं जनयति । अत्र पदचतु-
 र्दश्लक्षणाद्विधाः पादाः सन्ति, किञ्च पदचतुर्दशैवाष्टाक्षरात्मकप्रथमपादस्य
 द्वितीयतया द्वितीयस्य च द्वादशाक्षरात्मकस्य प्रथमतया निवेशनात् पदचतुर्दशभेद-
 मञ्जरीनामवृत्तमिदम् । विरहैत्यादि ।—विरहैष कान्तिविच्छेदेन विधराः कातराः
 याः हृषकाङ्गनाः हृषदेशीयाः स्त्रियः तासां कपोलाः मण्डदेशाः उपमा यस्य
 तादृशं परिणतिधरं परिपक्वं पीतपाण्डुच्छवि पीतमित्रकेतकीरजःसन्निभकान्ति
 लवलीफलं निदाघे शीघ्रे, जगति अतिस्वादु अतिमधुरं चन्द्रवत् हिमकरवत्
 शीतलम्, अत एव उष्णहरं तापनाशनं भवति । अत्र पदचतुर्दश्लक्षणात्मकपादेषु
 षोडशाक्षरात्मकद्वितीयपादस्य प्रथमत्वेन अष्टाक्षरात्मकप्रथमपादस्य च तृतीयत्वेन
 निदेशात् पदचतुर्दशैव लवलीनामकं छन्दः इति बोध्यम् । परिवाम्बुहीत्यादि ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

य दि ङ्ङ दि वा प र मा न न्द र स म् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४

चे तः ! शृ णु ध र णौ ध र वा णौ म न्द त म र्यौ

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

त त् का व्य गु ण भू ष ण म् ॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्यादिनामानौ-
च्छन्ति । (म)

[इति पदचतुर्हर्षाधिकारः] ।

हे चेतः ! यदि अमृतधाराभिः पीयूषप्रवाहेः कर्षरसायनं शोचप्रौतिं, वा अथवा, इदि मनसि परमानन्दरसं ब्रह्मस्वादमुखं परिवान्छसि अमिलषसि, तत् तदा काव्यगुणानां माधुर्यादीनां भूषणम् अलङ्कारस्वरूपाम् अमृतमर्यौ पीयूषरूपां, विष्णुकथायाः मोक्ष-प्रदत्वादिति भावः, धरणीधरवाणीं विष्णुकथां शृणु आकर्षय । पक्षे अर्थात्तरमपि ध्वन्यते—अमृतधाराभिः तन्नामधेयच्छन्दीभिः यदि कर्षरसायनं, इदि परमानन्द-रसमनुभवितुं वा इच्छसि तदा धरणीधरस्य पिङ्गलनागस्य वाणीं छन्दोमन्त्रात्मकं दत्तं शृणु इति । अत्रापि पदचतुर्हर्षलक्षणात्मकेषु पादेषु विंशत्यक्षरात्मकचतुर्थपादः प्रथमत्वेन तथा अष्टाक्षरात्मकप्रथमपादश्च चतुर्थपादत्वेन निर्दिष्टः, अतः पदचतुर्हर्षम् अमृतधाराभिधानमिदं छन्दः । हलायुधेन (५२५) सूत्रस्य वृत्तौ “आपीडयङ्गं निवृत्तम् ; तेमेव समं लघुक्षराभ्यनुज्ञानञ्च” इत्यनेन स्वमतं प्रदर्शितम् । इदानीं मतान्तरप्रदर्शनार्थमाह, केचिदित्यादि ।—एषां मते तु मञ्जर्यादिमुखस्य वृत्तौ हलायुधेन “आपीडयङ्गम—” इत्यादि यदुक्तं, तदसमीचीनमिति । सूत्रकृता तु अत्र स्पष्टतया कोऽपि विशेषो नाभिहितः ; किञ्च, “प्रथमस्य विपर्य्यासे—” इत्यादिमुख-पर्यालोचनया एतदेव प्रतीयते यत् मञ्जर्यादीनां पादविपर्य्यासमात्रे एव तात्पर्यं, न तु गुरुलघुरूपक्षराणामभ्यनुज्ञानानभ्यनुज्ञानधोरिति । एवञ्च पदचतुर्हर्षभेदापीडा-दीनां गुरुलघुनियमविधानेन यत्र आपीडादीनां पादविपर्य्यासे मञ्जर्यादिच्छन्दासि भवन्ति तत्र आपीडवत् मञ्जर्यादिष्वपि गुरुलघुविधानमव्याहृतं, यत्र च पदचतुर्हर्षस्य पादविपर्य्यासे तानि भवन्ति तत्र गुरुलघुनियमाभाव इति तु तेषां मतम् । “अप्रतिबिम्बं परमततनुमतमेव” इति न्यायात् हलायुधस्यापि अनुमतमेव मतमेतदिति प्रतिभाति । एतदेव अमिषेण वृत्तरत्नाक्षरकृता उक्तं—“प्रथममिदरक्षरचतुर्हर्षं, अयति स यदि

लक्ष्यं । इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्यं, चरन्चरुगलकमविक्रतमपरमिति कलिका सा ॥” इति । अस्य नारायणभट्टोक्ता व्याख्या यथा—“प्रथमं तुर्यं प्रथमचरणः इतर-चरणसमुत्थं स्थानम् इतरद्वितीयचरणगतं लक्ष्यं लक्षणं श्रयति, इतरदपि द्वितीयमपि इतरगदितं प्रथमगदितं श्रयति च यदि अपरं चरणद्वयकं तृतीयचतुर्थरूपम् अविक्रतं यथास्थितम् इत्येवैविधः स आपीड एव सा पक्षिहा कलिका । यथा—स आपीडः प्रथमं प्रथमस्थाने प्रथमपादे द्वितीयपादलक्षणं श्रयति सा कलिका हादशाचराष्टा-चरणषोडशाक्षरविंशत्यक्षरपादेः क्रमेण घटिता इति फलितार्थः । पैरुखी तु पतव्याः मञ्जरी नाम” इति । तथा—“द्विगुर्युतसकलचरणान्ता, मुखचरणगतमनुभवति च तृतीयम् । चरणमिदं हि लक्ष्यं, प्रकृतमखिलमपि यदिदमनुभवति लवली सा ॥” इति । अस्य नारायणभट्टोक्ता व्याख्या यथा—“तृतीयचरणः मुखचरणगतं प्रथमचरणस्थं लक्षणमनुभवत्यवलम्बते, अपरं पादत्रयं प्रकृतम् अखिलं लक्ष्यं आपीडलक्षणस्य च यदि तदा लवली नाम, क्रमेण हादशाचरणषोडशाक्षराष्टाक्षरविंशत्यक्षरपादा लवलीत्यर्थः” इति । तथा—“प्रथममधिवसति यदि तुर्यं, चरमचरणपदमवसितिगुर्युत्तमम् । अखिलमपरमुपरिगतमिति कलितपटयुक्ता, तद्विद्यमस्तधारा ॥” इति । अस्य नारायणी व्याख्या—“प्रथमतुर्यं प्रथमचरणः चरमचरणपदं चतुर्थचरणस्थानं प्राप्नोति चतुर्थो भवतीत्यर्थः, अपरमखिलं प्रथमचरणत्रयम् आपीडप्रथमपादोपरिगत-द्वितीयादिपादमनं तद्विदं कृन्तः अस्तधारा नाम । हादशषोडशविंशत्यष्टाक्षरपाद-क्रमेण भवतीति सङ्कलितार्थः । यद्यपि हनिकारेण प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य प्रथमत्वे लवली, प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य च प्रथमत्वे अस्तधारा इति षोडश-हादशाष्ट विंशत्यक्षरपादक्रमेण विंशति हादश-षोडशाष्टाक्षरपादक्रमेण च तयो-दशैकोनविंशतिभेदयोरेते संज्ञे इति मञ्जर्याभावेऽपि तयोर्विशेष उक्तः, उदाहरणे च तथैव कृते, तथाऽपि “प्रथमस्य विपर्ययांसे मञ्जरीलवलीस्तधारा” इति सूत्रस्य साधारणत्वात् प्रथमपादानवविपर्ययांशोक्तेरितरेषां क्रमोऽभ्यनुज्ञया वा सूत्रस्य मूल-कारोक्त एवाशंक्तापर्याटेवमुक्तम् । आपीडवत् पदचतुर्होऽपि पादव्यत्यासे मञ्जर्याद्या भेदा ज्ञेयाः” इति । एतेन मञ्जर्यादयः पदचतुर्होभेदापीडलक्षणान्तर्गताः केवलपद-चतुर्होर्लक्षणान्तर्गताश्च इति हतरनाकरकारमतं स्फुटमेव प्रतीयते । लक्ष्यदशमं नानुरूप-मेव लक्षणं सम्भवति, उक्तलक्षणललितश्लोकत्रये च आपीडलक्षणं यथायथमपि, अपरञ्च, मञ्जरी (कलिका)लवलीस्तधारालक्षणानामपि प्रवेशात् तत्तन्नामधेया-न्येतानि कृन्दांसि इति । चाग्नेयच्छन्दःसारोऽप्युक्तं—“गुरुदद्यान् आपीडः प्रत्यापीडो ऽनादिः । प्रथमस्य विपर्ययांसे मञ्जरी लवली क्रमात् ॥ भवेदस्तधाराख्या—”

उद्गतामेकतः स्र्जौ स्र्लौ न्र्सौ ज्गौ, भ्नौ
ज्र्लौ ग्, स्र्जौ स्र्जौग् ॥ २६ ॥

इति । एतेनापि आपीडपादविपर्यासेनैव मञ्जर्यादयः इति प्रतीयते । अत्र च केनचित् अर्वाचीनेन इलायुधनारायणयोश्चमथोरेव मतमशुद्धमित्युक्तम् ; तथा च—
“अत्र इलायुधन निजवृत्तौ यदुक्तं ‘केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासे सति मञ्जर्यादिनामानोच्छन्ति’ इति, तदसमञ्जसम् । आपीडप्रत्यापीडादौ आदावन्ते आद्यन्तयोश्च गुरुद्वयानन्तरं शेषाणां मध्यगतानाञ्च लघुनियमकरणात् शेषाणः मध्यगतानाञ्च लघुत्वकरणं सूत्रयोर्मध्ये गुरुनियमप्रसङ्गे आद्यन्तग्रहणादेव ज्ञापितम् । मञ्जर्यादौ तु पदचतुर्दशैवत् लघुगुरुनियमाभाव इति प्राक् प्रतिपादितम् । किञ्च, मञ्जरीमूले ‘आपीडयदृचं तेनैव सङ्घ लघुगुरुनियमश्च निवृत्तः’ इति नियमस्यै एव परस्परविरोधापत्तिकेन निदर्शिता । अत आपीडादौ मञ्जर्यादारोपणमशुद्धम्” इति । विद्वांसनेन नारायणभट्टोऽपि अवहसितः, यथा—“यस्य वृत्तरत्नाकरटीकाकृता रामेश्वरभट्टसूत्रना नारायणभट्टेन निजटोकायामुक्तम् ‘आपीडवत् पदचतुर्दशैः पादव्यत्यासे मञ्जर्यादा भेदाः’ इति, तत् बुद्धिमान्दमूलकमेव । मञ्जर्यादीनाम् पदचतुर्दशैवत् गुरुलघुनियमाभावः एव नितरामापीडभेदकः । वस्तुतस्तु संमध्येतत इलायुधनारायणभट्टयोः कथनं स्वविरुद्धमिति मत्वा सर्वैरप्युपेक्ष्यम्” इति । परन्तु विद्वत्प्रवरेणानेन एतत् न प्रदर्शितं यत् इलायुधेन कुत्र आपीडादौ मञ्जर्यादिकमारोपितम् ? तेन तु परमतमेव प्रदर्शितं न तु स्वनतम् । अन्यच्च—“मञ्जर्यादौ तु पदचतुर्दशैवत् लघुगुरुनियमाभावः” इत्यादि तेन यदभिहितं तत्र न किञ्चित् साधकप्रमाणं प्रदर्शितम् । अत्र च सूत्रकारस्य व्युत्पत्तेरभावात् एवमेव प्रतीयते यत् आपीडाद्यन्तरमेव “प्रथमस्य—” इत्यादिसूत्रविधानात् आपीडादिपादविपर्यासे एव मञ्जर्यादिकं, तथा आपीडादीनामपि पदचतुर्दशैः नगंतत्वात् पदचतुर्दशैः पादविपर्यासेऽपि । यदि पदचतुर्दशैः पादविपर्यासमात्र एव मञ्जर्यादिकं सूत्रकाराभिनतं भवेत्, तदा तदनन्तरमेव “प्रथमस्य—” इत्यादि सूत्रं तेन निवेदितं स्यादिति । एतदेव विचिन्त्य इलायुधेनापि पूर्वोक्तमतान्तरं न दूषितम् इति । यत् तेन स्मृतं “आपीडयदृचम्—” इत्यादि प्रथमत उक्तं, तत् पदचतुर्दशैः अथिक्तत्वेन प्राधान्याभिप्रायादिति । एवञ्च प्रमाणप्रदर्शनाभावेऽपि अर्वाचीनविदुषा यत् प्राचीनानां कथनं कृतं, तत्र कथयंत एव बुद्धिजनः उत वा इलायुधनारायणपादानामिति निश्चेतुं सर्वथैवभ्रमवर्था वयमिति ।

*पाठ इति प्रकृतमनुवर्तते । यत्र प्रथमे पादे सकार-र्जकार-
सकार-लकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, द्वितीये पादे नकार-
सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये पादे भकार-नकार-जकार-
लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार-जकार-सकार-
जकार-गकारैस्त्रयोदशैव, तत् वृत्तमुद्गता नाम । तत्रो-
दाहरणम् ।—

स० ज० सं० ल० ग० म० ज० ग०

— — — — —

सृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदशना नितम्बिनी ।

भ० न० ज० ल० ग० स० ज० स० ज० ग०

— — — — —

हंसललितगमना ललना परिणीयते यदि भवेत् कुलोद्गता ॥

यत्र सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य
पादः समाप्यते । उद्गतामिति कर्मविभक्तिश्रवणात् पठेत्

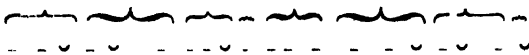
(य) पदचतुर्विधकारं परिसमाप्य साम्यनमुद्गताधिकारमारभते, उद्गते-
त्यादि ।—एकतः एकं कृत्वा, प्रथमं द्वितीयेनेकं विधाय इत्यर्थः ; यदा—एकत इति
एकशब्दो भावप्रधानः तृतीयाद्ये च तसिः, ऐक्येन, अपृथग्भावेनेत्यर्थः । अन्यत उक्तौ
ष्यटम् । सृगेत्यादि ।—सृगस्य लोचने इव लोचने वायतचक्षुषी चक्षुषी यस्याः
सा, शशिमुखी चन्द्राननी, तथा रुचिराः मनोज्ञाः दशनाः दन्ताः यस्याः
सा, नितम्बिनी प्रशस्तनितम्बशालिनी, हंसवत् कान्तं सुभगं गमनं चक्षुषं
यस्याः सा एवाद्गती सुलक्षणा ललना रमणी यदि कुलोद्गता सर्वशसम्भृता भवेत्
तदा परिणीयते विवाहयोग्या भवति । अत्र च लक्षणाङ्कपाः सर्वे गणाः सन्ति
इति उद्गतानाम् वृत्तम् । सूत्रे केवलं गणनिर्देशेन पादाक्षराणां विशेषज्ञाना-
भावात् क्वच पादविरतिरिति संशयनिराकरवार्थमाह उक्तकारः, यत्रेत्यादि ।—
सूत्रे यत्र यस्मिन् स्थाने गकार-लकारान्यतमवर्णोपादानं दृश्यते तत्र पादसमाप्ति-
इत्यर्थः, यथा 'सलो' इत्यत्र लकारश्रवणात् प्रथमपादज्ञानं, तथा 'ज्मो'
इत्यत्र च सकारश्रवणात् द्वितीयपादसमाप्तिः, तथा पुनः 'ज्मो ग्' इत्यत्र च

इत्यध्याहार्यम् । एकत इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सहाविकल्पेन पठेदित्यर्थः । “उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यम्—” (५।२८ पि०) इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्तनीयम् । तेनाद्यमेव पादमेकतः पठेत् । एकतः इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । (य)

द्वितीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ ॥ २७ ॥

द्वितीयस्येति ग्रहणात् तस्या उद्गताया एवान्ये द्वयः पादा गृह्यन्ते । द्वितीयपादे तु विशेषः । द्वितीये पादे रेफ-नकार-भकार-गकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, तत् सौरभकं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

स० न० स० ल० न० स० ल० ग०

विनिवारितोऽपि नयनेन तदपि किमिहागतो भवान् ।

गकारदर्शनात् द्वितीयपादान्तः, एवं ‘स्रञ्जीग्’ इत्यत्र च गकारदर्शनात् चतुर्थे-पादसमाप्तिरिति दिक् । सूत्रादिक्रान् क्रियापदादर्शनात् उद्गतामिति कर्मविभक्ते-रन्यथानुपपत्तेः पठेदित्यध्याहृतक्रियया अस्थान्वयः । एकतः इत्यनेन प्रथमं पादमिति कथं लभ्यते इत्यत आह, उपस्थितेति ।—उपस्थितप्रचुपितमित्यादि-वक्ष्यमाणत्वाद् अधिकर्तव्यमित्यर्थः । अधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् कथं सम्भवति इत्यत आह, सिंहेति ।—“गोयूथः सिंहेदृष्टिश्च मण्डकमुत्तिरेव च । गङ्गास्रोतःप्रवाहस्य अधिकारस्यैर्विधः ॥” इत्युक्तेषु चतुर्विधेषु अधिकारेषु सिंहेदृष्टिन्यायेन इति भावः । अक्षरती गणतश्च विषमद्वयमिदम्, अतः परमपि तदेव ज्ञेयम् । अस्य ह्रस्वसः अक्षारः पादाः दशैकादशमथोदशाक्षरप्रक्षारस्य भेदविशेषाः अवतन्तव्याः । कः कतमी भेदः इति तु सर्ववानुत्सृज्यवत् ज्ञातव्यम् ।

(२) उद्गताभेदं सौरभकमाह, द्वितीयस्येति ।—द्वितीयस्य द्वितीयपादस्य र-न-भ-ग-गणघटितदशाक्षरत्वे अन्येषां पादानाञ्च उद्गताक्षरस्योच्चित्तले सौरभक-मिति फलितम् । विनिवारित इति ।—भवान् नयनेन नेत्रेण, विनिवारितोऽपि निषिद्धाऽपि, तदपि तथाऽपि पुनरपीत्यर्थः, इह अत्र, किं कथम्, आगतः उपस्थितः ।

र० न० भ० ग० ङ० ञ० ण० न०

एतदेव तव सौरभकं यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते ॥ (र)

ललितं नौ सौ ॥ २८ ॥

तस्या एव उद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतः
तदा ललितं नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

स० ञ० ङ० ल० न० स० ञ० ग०

सततं प्रियंवदमनूनममलहृदयं गुणोत्तरम् ।

न० न० स० स० स० ञ० स० ञ० न०

सुललितमतिकमनीयतनुं पुरुषं त्यजन्ति न तु जातु योषितः ॥

(ल)

उदीरितार्थम् उक्तार्थमपि यत् न अबबुध्यते न ज्ञायते, भवतीति शेषः, तत्र
एतदेव सौरभकं सौन्दर्यम् । अत्र तृतीयपादंतरपादा उद्गतालक्षणांविताः,
तृतीयस्य पादः यद्योक्तगणोपेतः दशाक्षरः, अतः सौरभकं नाम ह्रन्द् इदमिति
बोध्यम् ।

(ल) उद्गताभेदं ललितमाह, ललितमिति ।—अत्रापि तृतीयस्य इति
अनुवर्त्तनीयम् ; नगणहय-सगणहयघटिततृतीयपादत्वे उद्गतालक्षणाघटितेतरपादत्वे
च ललितं नाम ह्रन्द्ः इत्यर्थः । सततमित्यादि ।—योषितः रमण्यः सततं निरन्तरं
प्रियं प्रीतिप्रदं वचनं वदतीति तथाभूतम्, अनूनम् अङ्गीनम्, अदारपरितमित्यर्थः,
अमलहृदयं निर्मलमानसं गुणोत्तरं गुणश्रेष्ठं सुललितं सुमनोहरं तथा अति-
कमनीयतनुं कोमलशरीरं पुरुषं जातु कदाचित् न तु नैव त्यजन्ति सुललितं । अत्र
तृतीयः पादः नगणहय-सगणहयघटितदशाक्षरः, अन्ये च पादाः उद्गता-
लक्षणांविताः, अतः ललितं नाम वृत्तमिदम् ।

उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं मूसौ ज्भौ गौ, *
स्नौ ज्रौ ग्, नौ स्, नौ न् ज्यौ ॥ २६ ॥

यत्र प्रथमे पादे मकार-सकार-जकार-भकारा गकारौ च भवतः, द्वितीये सकार-नकार-जकार-रेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकार-यकारौ च, तदुप-स्थितप्रचुपितं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० स० ज० भ० ग० ग०

रामा कामकरेणुका मृगायतनेत्रा

स० न० ज० र० ग०

हृदयं हरति पयोधरावनम्रा ।

न० न० स०

इयमतिशयसुभगा

न० न० न० ज० य०

बहुविधनिधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥

(४) साम्प्रतं त्रिषमहतेषु उपस्थितप्रचुपिताधिकारः प्रकृत्यने, उपस्थितेत्यादि ।
—आद्यं प्रथमं चरथं पृथक् पृथक्कृत्वा पठनीयं, न तु उद्गतावत् एकत इत्यर्थः ।
द्विवाद्यामित्यनेन आद्यं चरथं केवलः पृथक् पठनीयम्, अन्यत् चरथत्रयमेकीकृत्य
पठनीयं, न तु तेषु प्रतिचरथं विरामः कार्यः इति प्रतीयते ; एवञ्च “ज्ञोकार्हे तु
विज्ञेषतः” इति यतिविषयकनियमस्यापवादविधिरयम् इति बोध्यम् । आद्यं चरथं
पृथक् पठनीयं, न तु उद्गतावत् द्वितीयेन एकीकृत्य, अन्यत् चरथत्रयं यथानियमं
पठनीयमिति तु नारायणसहस्रनामिप्रायः । रासिति ।—स्वस्य उचिष्यस्य आद्यते
दीर्घे नेत्रे इव मेत्रे यस्याः स्त्रा, पञ्चोचराभ्यां कानाभ्याम् चरनस्या पीनतुङ्गताया
उद्गारेण चरनता इत्यर्थः, यतिशयसुभगा अत्यन्तप्रियतया, बहुविधे निधुवने

पृथगाद्यमिति उद्गतामेकतः पठेदित्यनुवृत्तिशब्दानिरासा-
द्यम् । अत्र द्वितीयपादव्यवस्था सकारस्य विभक्त्य पादलिङ्गात् । (व)

वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ ॥ ३० ॥

द्वितीयस्थेत्यनुवर्त्तते । तस्मिन् उपस्थितप्रचुपिते द्वितीयस्य
पादस्य स्थाने यदा नकारो सकार-नकारो पुनर्नकार-सकारो च
भवतस्तदा वर्द्धमानं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

जानाविधकामव्यापारौ कुशला निपुषा, खलिताङ्गी सुकुमारशरीरा, कामकरिणुका
अनङ्गव्यापारौ मत्तकरिणीव प्रगल्भा इयं रामा योषित् इदयं मनः हरति आकर्षति ।
अत्र अतुष्णमेव पादानाम् उपस्थितप्रचुपितलक्षणीक-मादिगणघटितत्वात् उपस्थित-
प्रचुपिताख्यं वृत्तमिदम् । सूत्रे पृथगाद्यमिति कथं प्रयुक्तम् ? इत्याह, पृथगिति ।—
उद्गतासूत्रे यथा एकत इत्यनेन प्रथमं पादं द्वितीयपादेन सह अलिलम्बेन पठेदित्यभि-
हितं तथा इहापि अनुवृत्तिः तस्यानुवर्त्तनं भवतु इति या आशङ्का सम्भावना तस्याः
निरासाद्यं निवृत्त्यर्थे पृथगाद्यमित्युक्तम् । ननु उद्गतासूत्रे “यत्र सूत्रे गकारः लकारः
वा श्रूयते, तत्र तेन एव वृत्तस्य पादः समाप्यते” इति वृत्तिकारोक्त्या अत्र ‘गौ’ ‘गू’
इति गकारदर्शनेन प्रथमद्वितीयपादव्यवस्था अवगम्यते, गकार-लकार-दर्शनाभावात्
द्वितीयपादपरिज्ञाने क उपायः ? इत्याह, अवेति ।—“नौ स्” इत्यत्र सकारस्य
विभक्त्य पाठलिङ्गात् पृथक् निर्देशादेव अत्र सूत्रे द्वितीयपादव्यवस्था ज्ञातव्या,
लकारइव-सकारेण द्वितीयपादः पठनीय इत्यभिप्रायः । कश्चित् पुस्तके “अत्र द्वितीय-
पादव्यवस्था नास्ति सकारस्य विभागपाठलिङ्गान्” इति पाठान्तरं दृश्यते । एतेन
प्रथमपादस्य अतुर्देशाच्चरले द्वितीयस्य दशोदशाच्चरले द्वितीयस्य नवाच्चरले अतुर्देश्य
पञ्चदशाच्चरले च तथा प्रथमपादस्य पृथक् पाठे द्वितीयादपादत्रयावाक्काविरति-
पाठं उपस्थितप्रचुपितनामकं वृत्तमिति लक्ष्यमायातमिति दिक् ।

(ग) उपस्थितप्रचुपितविशेषवर्द्धमानवृत्तमाह, वर्द्धमानमिति ।—“नौ”
इत्यादिषु “द्वितीयस्य—” (५।२७ पि०) इति सूत्रात् द्वितीयस्य इति पदमनुवर्त्तते ।
‘पतदेवाह वृत्तिकारः, द्वितीयस्थेति ।—पूर्वतः मण्डूकसूत्र्या द्वितीयस्य इहाधिकारः
इति भावः । ततश्च न-न-स-न न-स-गणघटितद्वितीयपादले उपस्थित-
प्रचुपितलक्षणात्मकापरपादव्यवस्था च वर्द्धमानं नाम वृत्तमिति लक्ष्यमाह ।

स० स० ज० भ० ग०ग०
 विम्बोष्ठी कठिनीकृतस्तंनावनताङ्गी
 स० ग० ज० र० ग०

हरिणोशिशुनयना नितम्बगुर्वी ।
 न० न० स० न० न० स०

मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना
 न० न० न० ज० य०

जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी ॥ (अ)
 शुद्धविराडृषभं त्ज्रः ॥ ३१ ॥

तस्मिन्नेव उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने
 तकार-जकार-रेफा भवन्ति, तदा शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं
 भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

विम्बोष्ठीति ।—विम्बवत् षोडं यस्याः सा विम्बोष्ठी विम्बफलवत् रत्नोष्ठीत्यर्थः,
 कठिनीकृतं कठोरश्याम् उन्नताभ्यां तुङ्गाभ्याञ्च कानाभ्यां कुचाभ्यां सनभारिणेत्यर्थः,
 शवनतम् चङ्गं शरीरं यस्याः तथाभूता, तथा हरिणोशिशुः नयने इव आगतप्रक्षलि
 मेयने यस्याः सा, नितम्बगुर्वी विशालनितम्बा, मदकलः मदमत्तः यः करो इती तस्य
 ममनमिव गमनं यस्याः सा गजिन्द्रेवदलसगमना इत्यर्थः, परिणतः पूर्णः यः शशी चन्द्रः
 छः इव वदनं मुखं यस्याः सा, तथा मदिराक्ष मत्तखलनस्य अक्षिणोव अक्षिणी
 यस्याः ऐवभूता कान्ता ममे मनसि मुदं इषं जनयति । अत्र तृतीयतरपादाना-
 मुपस्थितप्रचुपितलक्षणाकान्तात्वात् तृतीयस्य च न-न स-न-न-स-गणधटितत्वात्
 अक्षुभानं नाम वृत्तमिदमित्ति ।

(व) उपस्थितप्रचुपितविशेषशुद्धविराडृषभं चन्द्रोत्पत्तमाह, शङ्केति ।—
 अद्यापि पूर्ववत् तृतीयस्य अनुवर्तनम् । तस्मिन्निति ।—तृतीयपादे यदा त-ज-राक्षयो
 यस्याः भवेयुः, अपरपादत्रयस्य उपस्थितप्रचुपितवत् भवति, तदा तदुपस्थितप्रचुपितं
 * शुद्धविराडृषभमिति संज्ञान्तरं लभते इत्यर्थः । अपरराक्षरे तु "शुद्धविराडृषभम्

म०   स०   ज०   झ०   म०ग०
 कन्धयं कनकोज्ज्वला मनोहरदोसिः
 स०   म०   ज०   र०   म०
 शशिनिर्मलवदना विशालनन्दा ।
 त०   ज०   र०
 पीनोद्वनितम्बशालिनौ
 म०   म०   म०   ज०   य०
 सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥

उपस्थितप्रसुपितादीनामस्मिन् प्रवेशयितुं न शक्यन्ते संज्ञाः,
 इति नोक्ताः । (घ)

इति संज्ञान्तरमन्त्र । वैचिनु चत्त प्रथमे पादे यतौ चार्धमं, प्रतिपादं यतौ शुद्धविराडा-
 दिक् तदेवेति यतिभेदात् हन्दीइयमेव पृथक् वदन्ति । कन्धेयमिति ।—कनकोज्ज्वला
 कनकवत् स्पर्शवत् उज्ज्वला दीप्तिशालिनी गौराङ्गी इत्यर्थः ; मनोहरदोसिः सुन्दर-
 खानिः, शशिनिर्मलवदना चन्द्रवर्णिर्मलमुक्षी, विशाली आकृते आकर्षकशिशारे
 इत्यर्थः, नेत्रे चक्षुकी यस्याः सा, तथा पीनोद्वनितम्बशालिनौ पीनाभ्यां खूलाभ्याम ऊद्व-
 नितम्बाभ्यां प्राकृते शोभते वा सा वादृशी इयं कन्या खलना तरुणानां युवकानाम्
 हृदयं मानसम् अतिशयम् अत्यन्तं सुखयति आनन्दयति । अत्र तृतीयपादेतर-
 पादाः उपस्थितप्रसुपितवत्त्वत्वात्प्राः, तथा तृतीयपादः त-ज-र-नचयुक्तः, अतः शुद्ध-
 विराड्बभनानाम्कं इति नदम् । प्राक् सर्वत्रैव उदाहरणश्लोके हन्दीनाम कौशलेन
 श्लोकांशतया सन्निवेशितमिति, उपस्थितप्रसुपितादीनां श्रयाणां इत्यानामुदाहरणे तु
 वक्ष्यामि, तत्र हेतुमाह, उपस्थितेति ।—अस्मिन् “राम” इत्याद्युदाहरणवये उप-
 स्थितप्रसुपितादीनां संज्ञाः नामानि प्रवेशयितुं न शक्यन्ते अपरापरइत्यानामुदाहरणे
 तथा इत्यानां नामानि सन्निवेशितानि, अत्र तु तथा सन्निवेशयितुं न शक्यानि इत्यर्थः,
 इति इत्यतः नोक्ता न क्विप्ताः । अत्राह नारायणभट्टः,—“संज्ञाया उपोऽप्रवेशा-
 नुक्ते रीतिरियं प्रथमे पादे यतिरिति” ।

अर्द्धे ॥३२॥

पूर्वमुच्चावचानि छन्दस्वक्तानि, इदानीं नियमेनोच्यन्ते ।
अर्द्ध इत्यधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तिः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमि-
ष्यामः, अर्द्ध एव तत् वेदितव्यम् । (स)

उपचित्रकं सौ स्तौ ग्, भौ भ्गौ ग् ॥३३॥

यस्य प्रथमे पादे संकारास्त्रयो लकार-गकारौ च, द्वितीये
भकारास्त्रयो गकारौ च भवतस्तदुपचित्रकं नाम वृत्तम् ।
अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव ।
तत्रोदाहरणम् ।—

स० स० स० ल०ग० भ० भ० भ० ग०ग०

उपचित्रकमत्र विराजते चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।

स० स० स० ल०ग० भ० भ० भ० ग०ग०

परपृष्टतिष्ठुष्टमनोहरं मन्मथकलिनिकेतनमेतत् ॥ (छ)

(स) विषमवर्गं समाप्य सम्प्रतम् अर्द्धमनवर्गावकारः प्रकृत्यते, अर्द्धे इति ।—
अर्द्धे श्लोकाद्धे । अधिकारपूर्वमिदम् । सूत्रार्थमाह, पूर्वमित्यादि ।—उच्चावचानि अनेक-
विधानि, अनियताश्चरघटितपादवन्तीत्यर्थः । अर्द्धे इत्यधिकारः आध्यायपरिसमाप्तिः
पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तिं यावत् ।

(छ) अधिकारसंज्ञां विधाय सम्प्रति अर्द्धसमविशीपोपचित्रकलक्षणमाह,
उपचित्रकमित्यादि ।—यत्र प्रथम-द्वितीयपादे स-स-स-गण्योत्तरं लघुगुढ भवतः,
तथा द्वितीय-चतुर्थचरणे भ-गण्योत्तरं गुरुद्वयं भवेत् तत्रोपचित्रकनाम वृत्तमिति
कल्पितायः । अर्द्धमनवर्गेषु “अर्द्धे” इत्यनेन एकार्द्धव्य व्यवस्था प्रदर्शिता, द्वितीयार्द्ध-
का व्यवस्था ? इत्यत आह, अर्द्धशब्दस्येति ।—अर्द्धमनवर्गेषु प्रथमार्द्धवत् द्वितीयार्द्ध-
मपि भवेदेव, इत्यतः सर्वत्र प्रथम-द्वितीयपादोक्तेमेव द्वितीय-चतुर्थपादयोरपि व्यवस्था
ज्ञातव्या, एवञ्च प्रथमेन द्वितीयः द्वितीयेन च चतुर्थः पादः तुल्यः इति बोध्यम् ।
उपचित्रकमिति ।—यत्र अर्द्धिन् स्थाने विकसद्भिः प्रकृतद्भिः कुसुमैः पुष्पैः उपचित्रकं

द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग् न्जौ ज्यौ ॥ ३४ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा गकारौ च, द्वितीये नकार-
जकारौ जकार-यकारौ च, तत् द्रुतमध्या नाम ह्रतम् ।
अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव द्वितीयचतुर्थौ पादौ । तत्रोदा-
हरणम् ।—

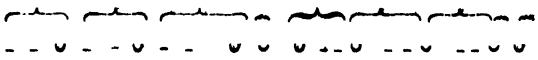
भ० भ० भ० ग०ग० न० ज० ज० य०
 यद्यपि शीघ्रगतिर्मृदुगामी बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।
 भ० भ० भ० ग०ग० न० ज० ज० य०
 नातिशयत्वरिता न च मृद्वी नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥ (क)

विविधं, मनोज्ञमित्यर्थः, परपुष्टानां कोकिलानां विषुष्टैः शब्दैः मनोहरं सुभगं,
मन्दाक्ष कानक्ष, केलिकितनं क्रीडागृहस्वरूपम् एतत् चूतवनम् आम्बकाननं
विराजते शोभते । अत्र उपचित्रकठनस्य प्रथमपादवृत्तीयः पादः, द्वितीयपादवत्
चतुर्थपादश्च, अतः उपचित्रकलक्षणयोगात् तथा अर्द्धमलक्षणयोगाच्च अर्द्धसमहृत्क
उपचित्रकनाम ह्रतमिदम् । एतदनुसारिणा कैदारभङ्गेनापि ह्रतरकाकरे
उपचित्रकलक्षणमिहितं, यथा—“विषमे यदि सौ स-ल-गा दले भौ युजि
भाद्गुहकावुपाचित्रम्” इति । तथा आप्तेयच्छन्दःसारंऽपि—“उपचित्रकं स-स-स-ल-
नोऽथ भौ भ-भ-गा गथ” इति लक्षणम् ।

(क) द्रुतमध्यालक्षणमाह, द्रुतमध्वेति ।—स्वरम् । यस्येति ।—यस्य अर्द्धसम-
ह्रतस्य प्रथम-द्वितीयचरणे भ-गणदयोनरं हे अक्षरे मुखौ भवेतां, तथा द्वितीय-चतुर्थ-
चरणे क्रमेण न-न-ज-य-गथाः स्युस्तस्य द्रुतमध्या इति नाम इति फलितम् । यद्यपी-
त्यादि ।—यद्यपि शीघ्रा त्वरिता गतिः यस्य सः शीघ्रगतिः, अथवा मृदु लघु गन्तुं शीलं
यस्मासौ तादृशः, कश्चित् भवेदिति शेषः, तदा सः बहुधनवान् विपलेत्यर्थ-
युक्तोऽपि दुःखं लेशम् उपैति अशुभवति, अतिद्रुतगामी अतिलघुगामी वा धनो अपि
न सुखं लभते इति भावः । तदा कौटुम्भी गतिरुचिता ? इत्याह, नातिशयेति ।—
नृपतिगतिः राजनननं, अनवतां गतिरिति यावत्, नम्रिशयत्वरिता नातिद्रुता लक्ष

वेगवती सौ स्र्गौ, भौ भ्र्गौ ग् ॥ ३५ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयः सकारा गकारश्चैकः. द्वितीये भकारा-
स्त्रयो गकारौ च भवतस्तत् वेगवती नाम वृत्तम् । तत्रोदा-
हरणम् ।—

स० स० स० ग० भ० भ० स० ग०ग०

तव मुञ्ज नराधिप ! सेनां वेगवतीं सङ्गते समरेषु ।

स० स० स० ग० भ० भ० स० ग०ग०

प्रलयोर्मिमिवाभिमुखीं तां कः सकलक्षितिभृन्निवहेषु ? ॥ (ख)

न च सृष्टी नातिवृद्धा, किन्तु द्रुतमध्या नातिद्रुता नातिसृष्टी किन्तु
मध्यविभङ्गता इत्यर्थः, कथिता उक्ता, पण्डितैरिति शेषः ; एवमुदाहरणात्मिका
च द्रुतमध्या तन्नामकं वृत्तम् इत्यपि सूच्यते इत्यभिप्रायः । अत्र पादान्तलघोः गुरुत्व-
नियमेन “उपेति” इत्यत्र ‘ति’ इति पदस्य ङ्ङत्वोऽपि गुरुत्वातिदेशात् य-गणत्वं, किञ्च
प्रथमः तृतीयेन द्वितीयः अतुष्टेन च सङ्ग सास्यं गृह्यन् अहंसनविशेषद्रुतमध्या-
नाम वृत्तमित्यवधेयम् ।

(ख) वेगवतीलक्षणाच्च, वेगवतीति ।—यत्र अयुक्पादे स-जणत्रयं गुरुत्वं
भवेत्, तथा युक्पादे भ-गणत्रयानन्तरं ह्यौ गुरु भवेतां तत्र वेगवती इति नाम ।
तवेत्यादि ।—हे नराधिप ! मुञ्ज ! तदाप्यवृत्ते । समरेषु युद्धेषु वेगवतीम अप्रतिहत-
तैजस्कां, स्रोतोऽधिकाम् इति च ध्वन्यते ; प्रलयोर्मिमिव प्रलयकाले या कुर्मिः
पयोधिबौचिः तामिव तस्मद्दृष्टीन्, अभिमुखीं स्वाभिमुखमायान्तीं तां प्रसिद्धां तव सेनां
सकलक्षितिभृन्निवहेषु निखिलराजसमूहेषु ; सकलपर्वतेषु इत्यपि ध्वन्यते ; मध्ये कः
जनः सङ्गते ? सोढुं शक्नोति ? न कोऽपीति भावः । इह “समरेषु” “निवहेषु”
इत्युभयत्र पादान्तलघोरातिदेशिकगुरुत्वम् । आग्नेयच्छन्दःसारे वेगवतीलक्षणं
वधा—“वेगवती स-स-स-ना भ-भ-भ-ना यथी श्रुता” इति ।

भद्रविराट् त्जौ र्गौ, म्सौ ज्गौ ग् ॥३६॥

यस्य प्रथमे पादे तकार-जकारौ रेफ-गकारौ च, द्वितीये
सकार-सकार-जकारा गकारौ च, तत् भद्रविराट् नाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

त० ज० र० ग० म० स० ज० ग०ग०

यत्पादतले चक्रास्ति चक्रं इस्ती वा कुलिशं सरोरुहं वा ।

त० ज० र० ग० म० स० ज० ग०ग०

राजा जगदेकचक्रवर्ती स्याच्छुं भद्रविराट् समञ्जतेऽसौ ॥

अस्यौपच्छन्दसन्तःपातित्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमर्हसमाधि-
कारे पाठः । (ग)

(ग) अङ्गसमस्तेषु भद्रविराड्लक्षणमाह, भद्रविराडिति ।—इती स्पष्टम् ।
बदित्यादि ।—यस्य पादतले चक्रं चक्राकारचिह्नं वा अथवा इस्ते पाथौ कुलिशं
चक्रं, सरोरुहं पथं वा चक्राक्षि शोभते, इत्यपादतले एतानि चिह्नानि यस्य वर्तन्ते
इत्यर्थः, असौ जगदेकचक्रवर्ती सार्वभौमः राजा स्यात् भवेत्, तथा भद्रेषु साधुषु श्रेष्ठेषु
वा विशेषेण राजते इति तादृशः असौ शं कृशर्त्तं सर्वावधिमिति भावः, समञ्जते लभते ।
ननु अस्यापि अयुक्पादे गन्तव्यतुटंशनावास्वरूपस्य युञ्जि च गन्तव्योऽशनावात्मकस्य
चौपच्छन्दसिक्तस्य लक्षणप्रवेशात् चौपच्छन्दसिकत्वे कथं पुनः पृथङ्नामलक्षणादिक-
मुक्तमित्याह, अथ्येति ।—नामद्वयप्रतिपादनाथैमवाहंसमाधिकारे अल पाठः कृतः,
वस्तुतस्तु पूर्वोक्ते “गौपच्छन्दसिक्तम्” (४।३४पि०) इत्यस्य “वाक्येर्भधुनेः” इत्यादुदा-
हरणे एते गथाः सन्ति, अस्यादाहरणे “यत्पादतले” इत्यादावपि च पूर्वोक्ता
गन्ताद्युटंशनावाऽशनावा वर्तन्ते, एवञ्च नामानियमपत्ते “चौपच्छन्दसिक्तम्” इति,
अथानियमपत्ते च “भद्रविराट्” इति नाम इत्यर्थः; अतः नामैव केषलं भेदः,
न तु लक्षणे इति निश्चयः ।

केतुमतो स्र्जी स्र्गी, भ्रूँ न्र्गी ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकार-जकारौ सकार-गकारौ च, द्वितीये
भकार-रेफ-नकारा गकारौ च, तत् केतुमती नाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

स० ज० स० न० भ० र० न० न०ग०

वृत्तभूरिभूमिपतिचिह्नां युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

स० ज० स० ग० भ० र० न० ग०ग०

सहते न कोऽपि वसुधायां केतुमतीं नरेन्द्र ! तव सेनाम् ॥ (घ)
आख्यानिकी तौ ज्गी ग्, ज्ती ज्गी ग् ॥ ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ जकारौ गकारौ च, द्वितीये
जकार-तकारौ जकारौ गकारौ च, तदाख्यानिकी नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

त० त० ज० ग०ग० ज० त० ज० ग०ग०

शुद्धावल्लोमङ्गलगौतनादैर्जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।

त० त० ज० ग०ग० ज० त० ज० ग०ग०

आख्यानिकी च स्मरजन्मयात्रा-महोत्सवस्याश्रवणे क्षणन्ती ॥
आख्यानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते । (ङ)

(घ) केतुमतीलक्षणमाह, केतुमतीति ।—इती सर्वं स्पष्टम् । इतैत्यादि ।—हे
नरेन्द्र ! राजन् ! वसुधायां धरायां वृत्तभूरिभूमिपतिचिह्नां इत्यादि वक्ष्यात् श्रुतीतानि
भूरिभूमिपतीनां बहुनरपतीनां चिह्नाणि ह्यन्यानरादीनि यथा तथाभूतां, तथा युद्ध-
सहस्रेषु लब्धा प्राप्ता जयलक्ष्मीर्यथा तां तादृशीं केतुमतीं पताकापतीं तव सेनां
सेनानां पराक्रममित्यथेः, कोऽपि न सहते शीर्षु न प्रतीति । पूर्ववत् लक्षणप्रवेशः
विधेयः ।

(ङ) आख्यानिकीमाह, आख्यानिकीति ।—प्रथम-द्वेतीयपादयोः क-क

विपरीताख्यानिकी ज्ती ज्गौ ग् तौ ज्गौ ग् ॥३६॥

यस्य प्रथमे पादे जकार-नकारी जकारो गकारी च,
द्वितीये तकारी जकारो गकारी च; तद्विपरीताख्यानिकी नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० त० ज० ग०ग० त० त० ज० ग०ग०
ॐ लं तवालीकवचोभिरेभिः स्वार्यं प्रिये ! साधय कार्यमन्वत् ।

ज० त० ज० ग०ग० त० त० ज० ग०ग०
कथं कथावर्षनकौतुकं स्यादाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः ॥

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमर्ष-
समाधिकारे पाठः । (च)

ज-गणोत्तरं गुरुद्वयत्वे तथा द्वितीय-चतुर्थपादयोः ज-त-ज-गणोत्तरं गुरुद्वयत्वे सति
आख्यानिकी । भृङ्ग्यादि ।—आश्रयणे कर्णमूले, अरजन्मयागामहोत्सवस्य
अरजन्मनि कामप्रादुर्भावे यः यावामहोत्सवः अर्चनोत्सवव्यापारः, “यावा स्मात्
धापनोपाये गतो देवाचनोत्सवे” इति विश्वः; “यावा” इत्यत्र “पाश्र” इति पाठान्तरम् ;
तत्र कथनो शब्दं कुर्वती वार्त्ता हरती इत्यर्थः, अत एव आख्यानिकी वार्त्ताहारिणी
दूतीस्वरूपिणी इति यावत्, भृङ्गावली संमरपङ्क्तिः मङ्गलगौतनादेः कथ्याच-
सुचकसङ्गीतध्वनिभिः जनस्य लोकस्य चित्ते मनसि मृदं प्रीतिम् आदधाति जनयति ।
वृत्तमिदम् अक्षरगणनया समं गणतश्च चर्हसममेव । एतां पुनः आख्या-
निकीमुपजातिमपि वदन्ति इन्द्रबन्धोपैन्द्रबन्धोत्सवकालक्षणात्मकत्वात् । उपजातिप्रकारस्यैका-
दशभेदान्तर्गतशायमिति सुधीर्भिर्भाष्यम् ।

(च) विपरीताख्यानिकीमाह, विपरीतेति ।—विपरीत्यन्त्यास्य आख्यानिकीवृत्तस्य
प्रथमपादोक्तगणानां द्वितीयपादे द्वितीयपादोक्तगणानाञ्च प्रथमपादे पठनादचगणस्य-
मिति । अलमित्यादि ।—हे प्रिये ! तव एभिः अलीकवचोभिः निरर्थकवाक्यैः अर्थं
निष्पृथोजनं, स्वार्थं निजप्रयोजनकं, स्वकीयम् अन्वत् अपरं कार्यं साधय कुर्व । चेत्
एदि आख्यानिकी वार्त्ताहारिणी, विपरीतवृत्तिः प्रतिकूलाचारिणी, भवेदिति श्रेष्ठः,
अत्र कथावर्षनकौतुकं कथं स्यात् ? अत्रानरे च—विपरीतवृत्तिः आख्यानिकी

हरिणभृता सौ स्तौ ग्, नभौ भ्रौ ॥४०॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकार-गकारौ च, द्वितीये नकार-भकारौ भकार-रेफौ च, तद्वृत्तं हरिणभृता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

स० स० स० ल०ग० न० भ० भ० र०

तव मुञ्ज नराधिप ! विहिषां भयविवर्जितकेतुलघीयसाम् ।

स० स० स० ल०ग० न० भ० भ० र०

रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मनां भवति शीघ्रगतिर्हरिणभृता ॥ (छ)

अपरवह्नां नौ र्लौ ग्, न्जौ ज्रौ ॥४१॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफ-लकार-गकाराश्च, द्वितीये नकार-जकारौ जकार-रेफौ च, तद्वृत्तमपरवह्नां नाम ।

आख्यानिकोच्छ्वसः विपरीतद्वयेण विरचिता विपरीताख्यानिकीनाम स्यात् । पूर्व-वदिदमपि अचरतः समं गणतश्चाहंसमं, तथा अत्रापि उपेन्द्रवजेन्द्रवज्योरुपजातिः, उपजातिप्रसारश्च षड्वीडयं भेदः । ननुपजातिभेदान्तर्गतत्वेऽपि किमर्थं पुनरनयोः संज्ञाऽन्तरविधानम् ? इत्याह, एतयोरित्यादि ।—विशेषसंज्ञा नामविशेषः तदर्थे ज्ञानान्तरप्रख्यापनाद्यमित्यर्थः ।

(छ) हरिणभृतालक्षणमाह, हरिणभृतेति ।—यस्य प्रथमे पादे त्रयः स-गणाः एको लघुः एको गुरुश्च स्यात्, तथा द्वितीये पादे एको न-गणः ततो भ-गणद्वयं तदनन्तरमेकी लघुमध्यगणः स्यात् तत् हरिणभृता नाम ऊन्दः इति ज्ञेयम् । तदेत्यादि ।—हे नराधिप मुञ्ज ! भयेन विवर्जिताः परित्यक्ताः केतवः पताकाः श्रेः ताड्याः अत एव लघ्वीयांसः शूद्राः क्रापुरुषाः इत्यर्थः, तेषां, तथा रश्मभनेः युद्धक्षेत्रेषु पराङ्मुखं विपरीतदिग्दर्शनं वर्त्मं येषां तेषां युद्धक्षेत्रगामिपथं सन्त्यस्य विपरीतपथगामिनामित्यर्थः, तव विहिषां रिपूषां शीघ्रगतिः द्रुतसमनं, प्रत्यायनमित्यर्थः, हरिणभृता स्वगच्छ भृतगतित्वेन भृता लङ्कनयुक्ता इत्यर्थः, भवति ; प्रत्याकरे तु—एतादृशलक्षणयुक्तं ऊन्दः हरिणभृताज्ञानकम् इति ।

(ज) अपरवह्नालक्षणमाह, अपरवह्नमिति ।—अपिप्राकारेण त्वं स्तौषीकमम् ।

तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० ङ०ग० न० ङ० ङ० र०
 सक्तदपि कृपणेन चक्षुषा नरवर ! पश्यति यस्तवाननम् ।

न० न० र० ङ०ग० न० ङ० ङ० र०
 न पुनरपरवक्तमीचते स हि सुखितोऽर्थिजनस्तथाविधः ॥
 अथ वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः । (ज)
 पुष्पिताया नौ र्यौ, न्जौ ज् रौ ग् ॥ ४२ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफ-यकारौ च, द्वितीये नकार-
 जकारौ जकार-रेफौ गकारश्च, तद्वृत्तं पुष्पिताया नाम् ।
 तत्रोदाहरणम् ।—

सक्तदपीत्यादि ।—हे नरवर ! राजन् ! यः अर्थिजनः याचकलोकः, कृपणेनापि
 हीनेनापि याच्ञाजनितसङ्घीचाङ्गिनीहितप्रायेणापि इत्यर्थः, चक्षुषा नेत्रेण सक्त
 एकवारं तवाननं लक्ष्यं मुखं पश्यति, तथाविधः कृपणेनापि चक्षुषा सक्तं तव
 मुखदर्शनपरः स हि अर्थिजनः सुखितः सन्तुष्टः सन्, प्रभूतायेनाभादिति भावः, न
 पुनरपरस्य अन्यत्र वक्तुं मुखम् ईक्षते अचक्षीकथति ; लज्जुखाबलोकनेनेव कृतायेत्वात्
 अथ न मननप्रयोजनमेव तस्य नास्ति इति भावः । युगयुक्पादवीरचरती गद्यतञ्ज
 परस्यारं सास्यदर्शनादर्हं समवृत्तान्तर्गतत्वमप्यापि बोध्यम् ; तथा अयुक्पादयोस्तुटंश्च
 ज्ञाताः अन्ते च र-ङ-गाः, द्वितीया-द्वितीययोः अतुर्थी-पञ्चम्योश्च माचयोरेकमानव-
 क्षितिः, युक्पादयोः षोडश मावाः षष्ठोऽसम्योश्च मावयोः नैकभावस्थानम्, अतः इदं
 वैतालीयमपि भवति । यद्यपि युक्पादान्ते र-ङ-गा न पतिताः, तथाऽपि "एकद्वे-
 त्रिक्रतमनवत्" इति न्यायेनाथ वैतालीयत्वमप्यतमेव । अत एव कन्दोमङ्गल्यां—
 "वैतालीयं पुष्पितायाचेन्द्रक्यपरवक्तकम्" इत्युक्तम् । तथा इन्द्रकाकरेऽपि "वदन्त्य-
 परवक्तव्यं वैतालीयं विपश्चितः" इति । इहायुषोऽपि तदेव ज्ञानाख्योपाह,
 अक्षोऽप्यादि ।—विशेषसंज्ञाऽयम् अपरवक्तृतिनामकारणार्थमिच्छते ।

(क) पुष्पितायाश्चक्षुषमाह, पुष्पितायेति ।—प्रथम-द्वितीयपादयोः न-न-र-व-
 न्जुक्त्वं, द्वितीय-अतुर्थीय न-ङ-ङ-र-व-नचत्वं ब्रह्म भवेत् तत् पुष्पितायानाम् इत्यस्मिन्नि

न० न० र० य० न० ज० ज० र० ग०
 ~~~~~  
 ~~~~~

।मसितदशना मृगायताक्षी क्षितसुभगा प्रियवादिनी विदम्भा।

न० न० र० य० न० ज० ज० र० ग०
 ~~~~~  
 ~~~~~

प्रपहरति नृणां मनांसि रामा भ्रमरकुलानि लतैव पुष्पिताया॥

इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता विशेषसंज्ञापनार्थमचो-
 च्यते । .(भ्र)

यवमती र्जौ र्जौ, ज्रौ ज्रौ ग् ॥ ४३ ॥

यस्य प्रथमे पादे रेफ-जकारौ भूयोऽपि रेफ-जकारौ भवतः,

निष्कर्षः । समेत्वादि — समानि निष्क्रान्तादिदीर्घरहितानि सितानि धबलानि च दशनानि दन्ताः यस्याः सा, तथा मृगायताक्षी मृगस्य हरिणस्य प्रायते विकृते अक्षिणोव अक्षिणो यस्याः सा, स्थितेन मृदुस्मितेन सुभगा प्रियदर्शना, प्रियवादिनी मधुरभाषिणी, विदम्भा वाक्चतुरा, रामा रमणी, पुष्पिताया पुष्पितः सञ्जातकुसुमः अयः शिशुरर्देशः यस्याः तादृशी, कुसुमितायभागा लता भ्रमरकुलानि षट्पद-समूहानिव नृणां मानवानां मनांसि क्षितांसि, प्रपहरति आकर्षति ; तथा पुष्पिताया-स्यम इदमपि नृणां मनांसि प्रपहरति इत्यपराशेष व्यज्यते । अत्र गणतोऽपरतश्च प्रथमंन त्तमोयस्य द्वितीयेन अतुषस्य च पाठस्य सादृश्यदर्शनात् अर्द्धसमालर्गतात्, तथा अस्य अयुक्पादयोः षोडश मात्राः युक्पादयोश्चाष्टादश मात्राः, किञ्च अतुषी-पञ्चम्यो मात्रयोः भेदवावस्थितिः, प्रतिपादं शेषषडक्षरैषु र-गणो लघुः गुरुद्वयञ्च । अतः, अत इदमौपच्छन्दसकमपि भवति । एतदनुसारिणा इतरत्राकरकताऽपि पुष्पितायाभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं तथा" इत्युक्तम् । अत एव इत्याद्युधेनापि इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता" इत्याद्युक्तम् । पूर्ववत् अत्रापि विशेषसंज्ञाकरणमेव शोचनमिति भावः ।

(अ) यवमतीलक्षणमाह, यवमतीति ।—र्जौ सवै विशदम । ननु कृन्दी-
 १०० र्जौ इतरत्राकरयोः यवमतीलक्षणे "स्यादयुष्मके र्जौ र्यो समे चेत् ज्रौ ज्रौ
 इः सवात् परा मतीयम्" इत्यनेन अयुक्पादे रगण-जगण-रगण-यगणा भवन्ति

द्वितीये जकार-रेफौ पुनर्जकार-रेफौ गकारश्च, तद्दृप्तं यवमती
नाम । अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था । तत्रोदाहरणम् ।—

र०   ज०   र०   ज०
 ॐ - ॐ - ॐ - ॐ -
 पद्मकन्तु कोमले करे विभाति
 ज०   र०   ज०   र०   ग०

प्रशंस्यमस्यलाञ्छनं पदे च यस्याः ।

र०   ज०   र०   ज०
 ॐ - ॐ - ॐ - ॐ -
 सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च
 ज०   र०   ज०   र०   ग०

समस्तवन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः ॥

यवान्विता यवमतीत्यर्थः । (ज)

इत्युक्तम्, अत्र तु अयुक्तादि रगण-जगण-रगण-जगणानां सन्निवेशो दृश्यते, तदस्मिन्
 गणविराधे का गतिरिति चेत् “गन्ते” इति सूत्रमेव कथञ्चित् गतिरित्यवगन्तव्यम् ;
 सूत्रोक्त-जगणस्य मध्यगुरुः आद्यलो लघु, कृन्दीमञ्जुव्याद्युक्त-यगणस्य आदिवर्षो लघुः
 मध्यालो च गुरु, एवं सति ज-गणौयान्यलघ्वचरस्य “गन्ते” इति नियमेन गुरुत्वाति-
 देशे कृन्दीमञ्जुव्याद्युक्त-यगणेन सह अविराध एव इति । पद्मकमित्यादि ।—
 यस्याः रमण्याः कोमले करे हस्ते पद्मकं पद्माकृतिचिह्नं, पदे चरणे च प्रशंस्यमस्य-
 लाञ्छनं प्रशंसनस्याकारचिह्नं विभाति शीभने, सा यवान्विता बहुवचशास्त्रिणी
 चनाधिका च बहुधना च तथा समस्तवन्धुपूजिता सकलसखिजनसमाहृता
 पत्युः प्रिया च भवेत् ; यवान्विता यवमतीनाम इत्यस्य स्मात् इत्यपि ध्वनिः ।
 पूर्ववदिहापि अर्द्धमल्लस्यपदेशः स्वयं बोध्यः ।

शिखीकोनविंशदक्षत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४४ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनविंशदक्षत्राणि भवन्ति, द्वितीये चैक-
विंशत्, त्रयोरेपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः, तद्दृत्तं शिखा
नामे । अर्द्धाधिकारार्द्धतीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति
नियमार्थमेतत्, अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र ; तैनायुक्पादे
अष्टाविंशतिर्लघ्वोऽन्ते गुरुरेकः । युक्पादे त्रिंशत्तन्त्रयोऽन्ते
गुरुश्चैकः । तत्रोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
अ भि म तं व कु ल कु सु म घे न प रि-
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
भ ल मि ल द लि मु ख रि त ह रि ति म धी
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
स ह चं र म ल यं प व न र य त र लि त-
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
स र सिं जं र जे सि म न सि श य वि त ते ।

(ट) अर्द्धमाधिकारी शिखानाम् इत्यन्तः, शिखीति ।—यत्र प्रथमद्वितीय-
पादयोः अष्टाविंशतिर्लघवः अन्ते एको गुरुः तथा द्वितीयचतुर्थयोश्च त्रिंशत्तन्त्रयोः
अन्ते एको गुरुः तत् शिखानाम् इत्यन्तः । “अन्ते” इत्यनेनेव अन्तस्य गुरुत्वे
लक्ष्ये कथं पुनः सूत्रे “अन्ते ग्” इत्युक्तम् ? इत्याह, अन्ते इति ।—नियमार्थं
शिखायामयुक्पादे एकोनविंशदक्षत्राणां युक्पादे च एकविंशदक्षत्राणां विधानं
कृतं, ततश्च अनिश्चितभावेन यत्र कुत्रापि गुरुवर्णस्य लघुवर्णस्य वा विन्यासो न
कार्यः, केवलम् अन्ते एव गुरुवर्णः संख्यापनीयः इति विधानार्थमित्यर्थः । अन्ते
गिति नियमार्थतां प्रदर्श्य समाधानमाह—तेनेति । चाग्नेयच्छन्दःसारीकलक्षणे
तु अस्य गुरुत्वस्यैव अष्टौक्यं प्रदर्शिता, यथा—“शिखा । अष्टाविंशतिसा
मान्ता त्रिंशद्द्वान्तगतौ गुञ्जि ॥” (६।६) इति । अभिमतेत्यादि ।—अभिमतं
वाञ्छितं यत् बहुलकुसुमं तस्य अनेन सान्देव परिसलेन गन्धेन मिक्षलः
समागच्छन्तः ये अलवः षट्पदाः सैः सुखरिताः शब्दिताः हरिताः दिशः
यत्र तस्मिन्, सप्तदशरात्रां सर्वदा सहायत्वेन सचरतां, वसन्ते एव दक्षिणानिल-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 वि क सि त वि वि ध कु सु म सु ल भ-
 १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
 सु र भि श र म द न नि ह त स क ल ज ने
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 ज्व ल य ति म म हृ द य म वि र त मि ह
 १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
 सु त नु ! त व वि र ह द ह न वि ष म शि खा ॥ (४)

खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४५ ॥

इयमेव शिखा पूर्वोक्ते महति बह्वक्षरे पादे अयुजि सति
 पारिशिष्यादितरस्मिंश्च युजि सति खञ्जा नाम छन्दो भवति ।

सञ्चारात् ; मलयपवनानां दक्षिणानिलानां वीथेण वेगेन तरलितानि चञ्चलितानि
 सरासजानां पद्मानां रजांसि परागा यत्र तादृशं, मनसिशयवितते मर्गमिश्रयथ्य
 कामदेवस्य विततः विहारः, प्रभाव इत्यर्थः, यत्र तादृशं, “मनसिशयवितते” इत्यत्र
 “ग्रथतरश्चितते” इति पाठे—ग्रथे आग्रथे, मर्गसि इत्यर्थः, तरश्चिः श्रृंगः, प्रकाश
 इत्यर्थः, यस्य स ग्रथतरश्चिः कामः तस्य विततः यत्र तादृशे इत्यर्थः ; विकसितेन
 विविधेन कृष्णेन सुलभः सुराभिः धुगन्धो यस्य तद्यामृतः शरो यस्य तादृशेन
 मदनेन कामेन निहतः विनष्टप्राय इत्यर्थः, आयत्तीकृत इति यावत् ; “निहत”
 इत्यत्र “निहित” इति पाठे—निश्चितः, पातित इत्यर्थः, सकलजनो यत्र तस्मिन्
 तादृशं मधो वसन्तकाले हं सुतनु ! तव विरहदहनविषमशिखा विद्योगानलविषम-
 अना मम हृदयं मानसम् अविरतं सर्वदा ज्वलयति तापयति । अत्र प्रथम-दृतीय-
 पादयोः षष्ठांशितिलञ्चरारामन्ते चैकगुरोः सन्निवेशात् षाकस्थेन एकीनांश-
 दन्वतरतया तथा द्वितीय-चतुर्थपादयोः त्रिंशद्भङ्गरारामन्ते चैकगुरोः सन्निवेशात्
 मिलित्वा चैकत्रिंशदन्वतरतया शिखानाम अर्द्धसमवृत्तमिदम् । चतुर्थाध्यायस्थेन
 चूलिकात्रयस्थेन सङ्घ केवलमेकमाशयिकतया अस्य भेदः ।

(४) खञ्जालक्षणाच्च, खञ्जेति ।—महति इत्यत्र अक्षरे इति शेषः । पूर्व-
 लक्षणावच्छिता शिखा यदि विपर्ययपादा भवेत् तदा खञ्जानाम इत्तं स्यात् । तदर्थं

अथमर्थः,—एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंश-
दक्षरश्च समः पादः । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

अ प ग त घ न वि श द् द श दि शि ङ्ग त-

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१

ज न ट्ठ शि प रि ण त क ण क पि ल क ल मे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

ग्र वि क सि त स म कु सु म भ र् प रि-

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९

भ ल सु र भि त म क्ति श र दि स म ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

शु चि श्शि म ह्मि वि ह्म त स र सि क्ति

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१

मु दि त म धु लि ह्मि वि म लि त ध र णि त ले

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

कि म प र मि ह्म क म ल मु खि ! सु ख म नु-

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९

भ व ति म म ह्म द यं क म ल म धु ना ॥

अर्द्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः । (ठ)

इति भट्टहस्तायुधकृतायां कन्दोवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अष्टयित्माह, इयमेवेति ।—इतरास्मिन् अन्त्याक्षरे, एकोनत्रिंशदक्षरे इत्यर्थः, प्रथम-
द्वितीययोः पादयोः त्रिंशदक्षरे अन्त्यस्य च गुरुत्वे सति तथा द्विचतुर्थयोश्च पादयोः
अष्टात्रिंशदक्षरे अन्त्यगुरुत्वे च सति खल्वेति निष्कर्षः । तथा चाप्येते—“अत्रा
तद्विपर्ययात्स्यात्” (६।६) इति । अपगत्यादि ।—कमलमुखि ! ह नद्यानने !
अपमतेन अपस्तनेन घनेन मेघेन विगताः निर्मलाः दश दिशः यस्मिन् तादृशे, तथा
हृदयम अपहृतम्, आकाशमित्यर्थः, सौन्दर्यातिशयादिति भावः, जनानां लोकानां
दृक् दृष्टिः यस्मिन् तादृशं, परिषतेन परिपक्वेन कथेन धान्यांशेन, “कणोऽतिसूक्ष्मे

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति विच्छेदः विश्राम-
स्थानं, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यव-
हारादग्रान्तरिर्थात् संज्ञाकरणम् ? नैष दोषः ; यतिरित्य-

धान्यांश्च" इति मेदिनी ; कपिलः पिङ्गलवर्णः कलमः धान्यविशेषः याञ्जन् तादृशं,
प्रविकसितानां समानां सकलानां, विविधानामित्यर्थः, "सर्वेषामुपमानेषु समं स्यात्"
इति मेदिनी ; कुसुमानां पुष्पाणां भरेण अतिशयेन, "भरीऽतिशयभारयोः" इति
मेदिनी ; परिमलेन सुगन्धेन सुरभितः सुगन्धोक्तः मरुत वायुः याञ्जन् तादृशं, यच्च
उज्ज्वलं, मघावरणापगमादिति भावः, अग्निः अन्धस्य मघः तेऽग्रे याञ्जन् तादृशं,
विरतं प्रभृष्टितं सरसिर्गृहं पद्मं याञ्जन् तादृशं, तथा मुदितः हृष्टः सधुर्लट् अमरी
याञ्जन् तादृशं, विमालतः वर्षणजनितक्लेदाद्यभावात् निर्मलीभूतः धराणितलः याञ्जन्
तादृशं, शरदि समय शरत्काले इह याञ्जन् स्थाने लक्ष्मिर्गन्धो मम हृदयकमलम्
अपुना अपरम् अन्यविधं किं सुखम् अनुभवति ? एवाविधं सकलसखाधारे शरदि तथा
अंशगादपरं किमनिर्वेचनीयमानन्दं मे मानसमनुभावत् शक्तीतीति भावः । शिखायां
प्रथम तृतीयौ पादौ एकोनविंशदक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ चैकविंशदक्षरौ क्तः, इह
त् तर्हंपरोत्थन प्रथम तृतीयौ पादौ एकाविंशदक्षरौ द्वितीय-चतुर्थौ च एकोनविंश-
दक्षरौ, अतः खञ्जानाम् अहंसमं वृत्तमिति ।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरकृताया पिङ्गलच्छन्दःपुत्रे हलायुधवृत्तौ

सुखनोधिष्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

(क) विषमाहंसमवृत्तयोर्निर्बन्धनं विधाय साम्प्रतं समवृत्तनिर्देशाय यति-
निरूपणात्, यतिरित्यादि ।—यस्यते विरस्यते जिह्वा यव इति यतिः । विच्छिद्यते
इति ।—विभज्यते पृथक्तया प्रतीयते पदपाठः पदानामावृत्तिः अञ्जन् इति
विच्छेदः, जिह्वाया इष्टविरामस्थानं यतिः कथ्यते । उक्तञ्च हन्दीमज्ज्यां

नादिराचार्य्यपारम्पर्यागता संज्ञेयं तनुमध्यादिवत् । तस्याः
श्रिष्यव्युत्पत्त्यर्थमर्थकथनं यतिर्विच्छेद इति, तस्माददोष इति ।
अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु च यतिसंज्ञाव्यवहारः । अपि
चायं यतिरित्यधिकार आ-सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रिय-

—“यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते । सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या
निजेच्छया ॥” इति । आग्नेयेऽपि यतिकवचमङ्गीकृतं यथा—“यतिर्विच्छेद इत्युक्तः”
(७१) इति । “यतिः स्त्री पाठविच्छेदे” इति मेदिनी । यतेः प्रयोजनमाह काव-
कल्पकतायाम्—“एवं यथा यथोद्वेगः बुधियां नोपजायते । तथा तथा मधुरता-निमित्तं
यतिरिष्यते ॥” इति । इयञ्च यतिर्ब्रह्मस्वरूपपाद्भिन्नाऽपि गुणालङ्काराद्यपेक्षया अन्त-
रङ्गाङ्गत्वात् सूत्रकारिभिरुच्यमथ्ये निवेशिता न तु ब्रह्मस्वरूपतया, ब्रह्मस्वरूपव्य-
वादागुरुत्वनिधामकत्वात्, अस्यास्तु विरामात्मकत्वात् । अत एव वामनेन—“न
ब्रह्मदोषान् पृथक् यतिदोषो ब्रह्मस्य यत्यात्मकत्वात्” (२ अधि० २४० ५५० का० तु०
४०) इत्याशय्य “न, लक्षणः पृथक्तात्” (२ अधि० २४० ६५० का० तु० ४०) इति
परिहृतमिति । यद्यपि शास्त्रान्तरेषु यतिशब्दस्य व्यवहारो दृश्यते, तथाऽपि
शास्त्रेऽस्मिन् तद्व्यवहारादर्शनात् कथं तन्नक्षणावसर इत्याह—नन्विति ।
एवं स्थितेऽपि आचार्य्यपरम्परया यतिशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् समाधानं विदधाति,
यतिरिति ।—इयञ्च यतिः श्रुतिसौकर्यायं नियतस्थानेषु कर्त्तव्या; तथा च
दृष्टी--“श्रीकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः । तदपेतं यतिशब्दं
श्रवणोद्देजनं यथा ॥” इति । अन्यत्राप्युक्तम्—“अनन्तयतिकेऽप्येवं कार्या श्रुतिमुखा
यतिः” इति । एवञ्च आचार्य्यपारम्पर्यागतत्वमस्या अक्षुम्भतः प्रसिद्धेयं संज्ञा ।
“अनादिः” इत्यत्र “आगमादिषु” इति पाठान्तरम् । ननु यदि प्रसिद्धेव तदा
एतन्नक्षणेन वा किमित्यत्र आह—तस्या इत्यादि । अस्तीत्यादि ।—शास्त्रान्तरेषु
सैतवादिप्रणीतयज्ञेषु । सैतवानां पादान्ते यतिः कर्त्तव्या, भरतमुनेर्मते आसविरति-
रेव यतिस्थानं, केवलं श्रेतमाण्डव्यमते यस्यभावः, तथा च छन्दोमन्त्र्यां—“श्रेत-
माण्डव्यमुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम्” इति । नारायणभट्टस्तु—“शुक्लाब्जरादयस्तु
पदान् एव यतिमाहुः, भरतादयस्तु यतिमेव नेच्छन्ति” इत्याह । न केवलं
श्रिष्यव्युत्पत्तिरेव प्रयोजनं, प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह, अपि चेति ।—शास्त्रान्तर-
सिद्धायाश्चास्याः सप्तमाध्यायपर्यन्तमधिकाराद्येच सूत्रमिदं कृतमित्यर्थः । तस्याश्च केन
सह सन्त्यः ? इत्यपेक्षायामाह, समुद्रेति ।—समुद्रादिपदैरेका अन्यवः इत्यभि-

रमादित्यादिषूपतिष्ठते । समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षात् यति-
रित्यनेनैव सम्बध्यन्ते, यतिशब्दस्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यव-
च्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्त्तव्या इत्यर्थः सिध्यति । अत्रैषा
यत्युपदेशोपनिषद्भवति ।—

यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्हे तु विशेषतः ।

समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकी ॥

प्रायः । समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषु समुद्राद्य इन्द्रियाणि च रमाश्च आदित्याश्च
तदादिषु, तत्र समुद्राश्चत्वारः, इन्द्रियाणि पञ्च, रमाः षट्, आदित्याः द्वादश,
आदिपदात् षष्ठाः मूलयः इत्यादीनामपि गृहणं, यथा “पुटो नौ मूषी
वसुसमुद्राः” इत्यत्र वसवः षष्टौ, समुद्राः चत्वारः, ततश्च षट्सु चतुर्षु आक्षरेषु
यतिर्विधेया इत्यर्थः । कथमन्वयमिहिरित्यत आह—समुद्रादीत्यादि । कथं तत्र शायते
इत्याह—यतिशब्दस्येत्यादि । विशेषतो यतिनियमनं तत्र तत्र सूत्रे सूत्रकारैर्निर्द्धारित-
मेव, इतिकारस्तु आचार्यपरम्परागतनियमप्रदर्शनेन श्रुतिमौक्त्यांश्च प्रयोक्तव्यायाः
यतेः नियतध्यानानि सामान्यतया प्रदर्शयितुमाह, अत्रैषेत्यादि ।—एषा “यतिः सर्वत्र”
इत्यादिना वक्ष्यमाणा, यत्युपदेशे क्व यतिः काव्यां इत्युपदेशे उपनिषत् पूर्वाचार्य-
धारम्यर्थमिहो नियमः । का मा उपनिषत् ? इत्याह, यतिरित्यादि ।—पादान्ते
श्लोकतरीयांशवसाने सर्वत्रैव यतिः काव्यां, श्लोकार्हे तु विशेषतः विशेषरूपेण,
श्लोकार्हे सन्धेरभावात् खण्डविभक्तित्वाच्च विशेषरूपेण यतिः काव्यां । कश्चित् नख्य-
शब्दोक्तः “समुद्रादि...भवेत्” इत्यत्र “क्वचित्तु पादमध्यस्थाने” सा मता विषमादिषु ।
दृश्यते पदमध्येऽपि श्लोकार्हादौ संमथ्यते ॥” इति पाठं पठति । तथा समुद्रादि-
पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके परिष्कृष्टापरिष्कृतविभक्तियुक्ते समुद्रादिपदान्ते
समुद्रः वसुः इत्यादिरूपपदस्यावसाने, चत्वरष्टाक्षरादिविरामस्थाने इत्यर्थः । किञ्च
समुद्रादिपदान्ते च इत्यत्र च-कारात् स्वतन्त्रतयाऽपि व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके पादान्ते
इत्यर्थो बोध्यः ; एतत्तु “व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके इति यतिः सर्वत्र पादान्ते इत्यनेन
सम्बध्यते” इत्यनेन स्वयमेवाये वक्ष्यति । क्वचिदिति ।—समुद्रादौ या यतिः सा
पदमध्येऽपि क्वचिद्व्यतीत्यर्थः, समुद्रादौ विरामस्थाने पदशेषो न चेद्भवति तदा

पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।

दृष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाः प्राक्पदान्तवत् ।

परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥ (क)

“यतिः सर्वत्र पादान्ते” इत्यस्योटाहरणम् ।—

विशुद्धज्ञानदेहाय इत्यादि । (ख)

तस्यैव प्रत्युदाहरणम् ।—

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्द्धधारिणे इत्येवमादि । (ग)

“श्लोकार्द्धे तु विशेषतः” इत्यत्र सन्धिकार्याभावः स्पष्ट-
विभक्तिकत्वञ्च विशेषः । तत्रोटाहरणम् ।—

पदभङ्गविधायामपि तत्र यतिः कर्त्तव्या इति भावः । नन्वेकवर्णस्यैव पदमध्येऽपि पदभङ्गविधाय यतिं विदध्यात्, यथेकाक्षरे सा भवेत्तदा किं विधेयमित्यत आह, यदीत्यादि ।—यदि पदस्य यस्यपेक्षया पूर्वापरौ भावौ एकवर्णकौ एकाक्षरी न स्यातां न भवेतां तदा पूर्वविधिः प्रवर्त्तनीयः इत्यर्थः । यतिविषयभूतस्य पदस्यस्य सन्धौ एकीभावे किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह, पूर्वान्तवदिति ।—सन्धौ सति योऽयं पूर्वापरयोरेकादेशः स्वरः सवर्णदीर्घादिः स पूर्वान्तवत् क्वचित् सन्धेयपदयोः पूर्वपदस्यान्तवद्भावत, क्वचित् परपदस्य आदिबहुवति इत्यर्थः । दृष्टव्य इति ।—यत् इति य-व-र-ज्ञानां संज्ञा, तथाभूतः आदेशः यतिव्यापारे परादिवत् परपदस्यादिवत् । नित्यमित्यादि ।—आदयः उपसर्गाः प्राक्पदान्तवत् पूर्वपदस्यान्तभागवत् नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाः पूर्वपदेन सह सम्बन्धयुक्ताः, तथा प्रादयः उपसर्गाः परादिवत् परपदस्यादिरिव परेण परपदेन नित्यसम्बन्धाः ।

(ख) एषामुदाहरणानि क्रमशः प्रदर्शयन्ते, विशुद्धज्ञानेत्यादि ।—अत्र पादान्ते विरतिः ।

(ग) व्यावृत्तिं दर्शयति, तस्यैवेति ।—प्रत्युदाहरणम्—यत्र हि दृष्टयते-
व्यञ्जनं तदेवात्र ज्ञेयमिति । नम इत्यादि ।—अत्र प्रथमपादान्तभूते “वा”कारे
यत्तरभावः, द्वितीयपादादिभूते “य”कारे च यतिरिति “यतिः सर्वत्र पादान्ते”
इत्यस्याविषयतया दृष्टयतित्वात् प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम् ।

(घ) श्लोकार्द्धे इत्यादि ।—स्पष्टविभक्तिकत्वं समासलुप्तविभक्तिकमित्ये

नमस्यामि सदोद्भूत-मिन्धनीकृतमन्त्रं यम् ।

ईश्वराख्यं परं ज्योति-रज्ञानतिमिरापहम् ॥

अत्र ईश्वराख्यमित्यस्य पूर्व-मकारेण सह संयोगो न कर्त्तव्यः । (घ)

समासे प्रत्युदाहरणम् ।—

सुरासुरशिरोरत्न-स्फुरत्किरणमञ्जरी-

पिञ्जरीकृतपादाज्जडम् वन्दामहे शिवम् ॥ (ङ)

“ममुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ।” तत्र श्रूयमाण-विभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम् । समासान्तर्भूतविभक्त्यन्तमव्यक्त-विभक्तिकम् । तत्रोदाहरणम् ।—

यति विहितविभक्त्यन्तत्वम् ; तेन “हल्ङ्गाभ्यः—” (६।१।६८ पा०) इति सुलोपेऽपि स्पष्टविभक्तिकत्वमज्ञतमेवेति । नमस्वामीत्यादि ।—सदा सर्वदा उद्भूतं स्वप्रकाशरूपं, तथा इत्यनीकृतः मन्त्रयः कामो येन तं, तथा अज्ञानमेव तिमिरं तदपहन्ति यथा, परं प्रधानं ज्योतिः तेजःस्वरूपम् ईश्वराख्यम् ईश्वरसंज्ञकं शिवं नमस्यामि । अत्र “मन्त्रयम्” इत्यस्य स्पष्टविभक्तिकत्वात् तथा अस्मिन्नेन मकारेण सह “ईश्वराख्यम्” इत्यत्र तृतीयपादादिभूतेकारस्य सान्ध्याकार्याभावाच्च स्त्रीकार्हे विज्ञेयतः यतिरिति बोध्यम् । यद्यप्यत्र पादान्ते ‘तम्’ इत्यत्र यतिर्भावितुमर्हति तथाऽपि समस्ततया अव्यक्तविभक्तिकपादान्तत्वेन स्त्रीकार्हे एव यतिः कार्या । एतेन अव्यक्त-विभक्तिकपादान्ते यतिर्न शोभते इति निष्कर्षः ।

(ङ) सुरासुरेत्यादि ।—सुराणामसुराणाञ्च शिरोरत्नानां स्फुरन्ती या किरेण-मञ्जरी तथा पिञ्जरीकृतं पिङ्गलवर्णीकृतं पादाज्जडम् अरथपद्मयुगलं यस्य तं शिवं वन्दामहे, वसमिति शेषः । इह पूर्वाहंस्व परार्हेन सह समस्यमानतया अस्पष्ट-विभक्तिकत्वेन स्त्रीकार्हे मञ्जरी इत्यत्र यत्यभावात् प्रत्युदाहरणमिदमिति भावः ।

(च) समुद्रादीति ।—स्वप्रकृत्यन्वयित्वेन शब्दबोधविषयत्वमेव श्रूयमाण-विभक्तित्वम् ; यथा—वारि पिबतीत्यादौ सुप्तम्-पदाद्येकमन्त्रे वारिपदाद्यन्वयः शब्दबोधविषयः, न तु राजपुरुषः वारिपानम् इत्यादौ सुप्तपदार्थयोः स्मित्व-कर्मत्वयोः राजपदाद्ये-वारिपदाद्येयोरन्वयः शब्दबोधविषयः, अथवाजन्मज्ञानत्वयत् शब्दबोधत्वस्यापि शचीतेः शक्ततावच्छेदकतया ; यथा—चात्मा वारि । शीतल्यः

यत्तच्चक्रे, जनकतनया-ज्ञानपुण्योदकेषु इत्यादि । (च)
 "व्यक्ताव्यक्ताविभक्तिके" इति "यतिः सर्वत्र पादान्ते"
 इत्यनेनापि सम्बध्यते । तत्रोदीहरणम् ।—

वश्रीकृतजगत्कालं, कण्ठेकालं नमाम्यहम् ।

आदिनन्दाकलाशेष-शशिलेखाशिखामणिम् ॥

अपि च ।—

नमस्तुङ्गशिरशुम्बि-चन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भ-मूलस्तम्भाय शश्ववे ॥ (छ)

"क्वचित्तु पदमर्ध्यापि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामैकवर्णकौ ॥"

अन्य इत्यादि । यच्च इत्यादि ।—समदशाक्षरेकपादात्मकमन्दाकान्तावृत्तमिदम् । अत्र
 आदौ चतुर्धाक्षरे ततः षष्ठाक्षरे ततश्च ऋणमाक्षरे यतिः ; तेषु "यत्तच्चक्रे" इति चतुर्धा-
 क्षरे व्यक्ताविभक्तिका यतिः, "जनकतनया" इति षष्ठाक्षरे तु या यतिः, सा परपदेन
 ऋणमयमानत्वात् अव्यक्ताविभक्तिकस्यला इति बोध्यम् । अत्रेदमव्यक्तमन्त्ररणीयं यत्
 —कतिपयेषु शिखरिणी-मन्दाकान्तादिषु रसरुद्रादियतिव्यलोकितमस्य कृन्दःसु रसादौ,
 कतिपयेषु अनुष्टुप्चन्द्रवर्जादिषु वृत्तविशेषेषु च पादान्ते एव यतिर्विधेया इति ।

(छ) वश्रीकृतेत्यादि ।—वश्रीकृतौ जगत्कालौ येन तम्, आदिनन्दाकला
 नन्दानाक्षौ प्रथमा कला षोडशभागैकभागरूपः शेषः यस्य द्वादशौ यः शशी
 असम्पूर्णश्चन्द्र इत्यर्थः, तस्य लेखा रेखा शिखामणिर्यस्य तम् ; "आदिनन्दा"
 इत्यत्र "मन्दाकालम्" इति पाठान्तरम् ; कण्ठेकालं नीलकण्ठं शिवम् अहं
 तमामि । अत्र प्रथमपादान्ते व्यक्ताविभक्तिका तृतीयपादान्ते च अव्यक्ताविभक्तिका
 यतिरिति । नम इत्यादि ।—तुङ्गस्य उत्ततपर्वतस्य, कौलासस्येति यावत्, शिर-
 शुम्बतीति तादृशः, कौलासशिखरम्पूर्णार्थः, यश्चन्द्रः तथा चामर- वाक्यव्यजनं,
 तत्र चारवे मनोहराय, चन्द्रादिवत् सुगुणविग्रहाय, त्रयाणां लोकानां सुमाहार-
 त्रिलोक्यौ, विश्वोक्षी एव त्रैलोक्यं, तदेव नगरं तन्वारम्भे निर्मातौ मूलस्तम्भाय
 मूलस्तम्भरूपाय शश्ववे शिवाय नमः । अत्र प्रथमे द्वितीये च पादे सुमास-
 करवाय अव्यक्ताविभक्तिका यतिर्भवति ।

तत्तीटाहरणम् ।—

पर्याप्तं तप्तचामी-करकटकतटे श्लिष्टश्रीतेतरांशौ इत्यादि ।

तथा ।—

कूजोत्कोयष्टिकीला-हलमुखरभुवः ग्रान्तकान्तरदेशाः
इत्यादि ।

तथा ।—

हामो हस्ताग्रसंवा-हनमपि तुलिता-दीन्द्रसारद्विपोऽसौ
इत्यादि ।

तथा ।—

वैरिष्ठानां तथोच्चारितरुचिरञ्जचाञ्चाननानाञ्चतुर्णाम्
इत्यादि ।

तथा ।—

खङ्गे पानीयमाङ्गा-दयति च महिषं पक्षपाती पृथक्कः
इत्यादि । (ज)

समुद्रादाविति किम् ? पदमध्ये यतिः पादान्ते मा भूत् ।
तत् यथा ।—

(ज) पर्याप्तमित्यादि ।—सम्भरावृत्ते पादमध्ये प्रतिसप्तमाक्षरे यतिरिति नियमात् अत्र चामीकरपदमध्ये सप्तमाक्षरे “नी”कारे यतिः । कूजदिति ।—कूजदित्यादौ क्रीलाहलपदमध्ये सप्तमाक्षरे “ला”कारे यतिः । हाम इति ।—हाम इत्यादौ संवाहनपदमध्ये सप्तमाक्षरे “वा”कारे यतिः । “द्विपः” इत्यत्र “द्विषः” इति पाठान्तरम् । वैरिष्ठानामिति ।—वैरिष्ठानामित्यादौ च उच्चारितेति पदमध्ये “ष्ठा”कारे सप्तमाक्षरे यतिः करणीया । खङ्गे इति ।—खङ्गे इत्यादौ सप्तमाक्षरे आङ्गादयति इति पदमध्ये “ङ्गा”कारे यतिः । “खङ्गे” इत्यत्र “क्ञ्जि” इति पाठान्तरम् ।

(झ) प्रत्युदाहरणं दर्शयितुमाह, समुद्रादाविति ।—समुद्रादौ इत्युक्तेरिदं प्रयोजनं यत्—पादान्तयतिः पदमध्ये न साधुरिति । अयं भावः,—समुद्रादिपदादौ

प्रथमत भवबन्धक्षेत्रनाशाय नारा-

यणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम् । इत्यादि ।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दुष्यति ।
तत्रोदाहरणम् ।—

“एतस्या ग-गुहृतलममलं गाहते चन्द्रकक्षाम्” इत्यादि ।

“एतस्या रा-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशम्” इत्यादि ।

तथा ।—

“सुरासुरशिरोनिष्ठ-ष्टचरणारविन्दः शिवः” इत्यादि । (भ्र)

पदमध्येऽपि यतिर्भवेत्, यदि नैतदुच्यते तदा पदान्तापेक्षिता यतिः “क्षेत्रनाशाय नारा” इत्यत्र अपदान्ताभूते पदमध्यस्थपादान्ते मा भूदिति समुद्रादौ इति वक्तव्यम् । प्रथमतेश्चादि ।—आनन्दहेतुः परमानन्दजननं नारायणचरणसरोजद्वन्द्वं विष्णुपादपद्म-युगलं भवबन्धक्षेत्रनाशाय संसारबन्धवदुःखाविनाशनाथे प्रथमत मनस्सुकृत, यथमिति शेषः । अत्र मास्त्रिभौहस्तघटिते प्रथमत इत्यादौ पादान्ते नारायणपदमध्यस्थ “रा”पदे यतिरसाधुरिति । पूर्वापरभागयोरेकवर्षत्वस्य दुष्टयतिकत्वात् तदेव प्रत्युदाहर्षुमाह, पूर्वोत्थादि ।—पूर्वोत्तरभागयोः निर्दिष्टयतेः पूर्वापराशयोः एकाक्षरत्वे यत्युक्तसङ्गा-पुर्थ्यर्थं यः वर्षः पूर्वभागात् समाकृष्यते, यो वा शब्दाङ्गसम्पादनाद्यञ्च परभागात् समाकृष्यते, ईदृशी एकवर्षस्थला यतिः दुष्यति कष्टेन सम्पाद्यते इति । अथमाशयः,—अतुरक्षराद्यात्मकयतेः पूर्वभागे परभागे वा कल्पयित्वा पदस्य एकमक्षरं निवेश्य परभागे शेषाक्षरसन्निवेशे यतिभङ्गो भवेदिति । एतस्या इत्यादि ।—एतस्याः कामिन्याः अमलं निर्मलं गच्छतलं चन्द्रस्य कक्षां सादृश्यं गाहते आशयति । अत्र “एतस्याः” इत्येकं पदं, “गच्छतलम्” इति चापरं पदं, मन्दाक्रान्ताहस्तानर्गत-पादतया अतुर्थाक्षरे यतिविधेया, सा तु गच्छतलपटाटकाक्षरं ‘ग’काररूप-माकृष्य प्रक्षीया ; अत एव गच्छतलपदस्य पूर्वभागीयैकाक्षर-मन्दाकारवर्षेण पूर्वभागेकवर्षतया सिद्धिता यतिः न मनोषीना । एतस्या राजतीत्यादि ।—एतस्याः रमण्याः पूर्णचन्द्रप्रकाशं पूर्णिमाशशरसमनोजन, इदं सुमुखं शोभनमाननं राजति शोभते । अथापि अतुरक्षरे यतिविद्यार्थे राजतीति पदान्तात् पूर्वभागीयैकवर्षं “रा”कारं समाकृष्य अतुर्थाक्षरे यतिः प्रक्षीयेति दोषतामापद्यते । सुरासुरेत्यादि ।—सुरासुराणां शिवात्म-निष्ठं नितरां स्पृष्टमित्यर्थः, अरवारविन्दं

“पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।”

अस्यार्थः,—योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, स क्वचित् पूर्वस्यान्तवद्भवति, क्वचित् परस्यादिवत् । तथा च पाणिनेः स्वरणम्—“अन्तादिवच्च” (६।१।८५ पा०) इति । तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम् ।—

“स्यादस्थानो-पगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ।”

“जम्भारातीभकुम्भो-द्भवमिव दधतः” इत्यादि ।

पादपत्रं यस्य तादृशः शिवः । वसुनवकयतिकपृथ्वीरुचघटितेऽस्मिन् यत्युत्तरभागस्यस्य ‘ष्ट’ इत्यस्य एकाक्षरत्वात् षष्टमाक्षरे ‘ष्ट’कारे यतिरतिकष्टसाध्यते एतादृशी दृष्टा यतिर्न विधेया इत्यभिप्रायः । इह केचित् पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे दृष्टायाः यतेः धातुनामप्रत्ययान्वयभागभेदेन अतर्विधत्वसाङ्गः, पूर्वापरभागीयैकवर्णस्य धातुत्वे नामत्वे प्रत्ययत्वे तथा अन्त्ययत्वे तेषामुदाहरणानि च कल्पयन्ति । स्वमते तथाऽङ्गीकारे “एतस्या गच्छ” इत्यादौ गच्छतत्त्वपदस्य “ग”कारस्य नामत्वेन तदुदाहरणसिद्धिः । “राजति” इत्यत्र राजधातीः “रा”कारस्य धातुत्वात् तस्योदाहरणत्वम् । प्रत्ययोदाहरणं यथा—“स्त्रीकुर्वन्ति हि सुधियः प्रकुर्वन्ते च” इत्यत्र ‘न्ति’ इत्यस्य प्रत्ययत्वात् उदाहरणसिद्धिः । “रामेश वा प्रतिदिनमुदितो रमे श्शुनामा” इत्यत्र ‘वा’ इत्यस्य अन्त्ययत्वात् उदाहरणत्वमिति । काव्यालङ्कारसूत्रे तु धातुनामभागभेदेन यति-भेदत्वं द्विविधमेव उक्तम् ; तथा च—“तद्धानुनामभागभेदे स्वरसन्धुक्ते प्रायेण” (२ अधि० २ अ० ४ सू०) इति ।

(ज) पूर्वान्तवादित्यादि ।—पूर्वपरयोरेकादेशः सर्वर्षटीघांदिः । स्यादित्यादि ।

—अस्यावे उपगत प्राप्तः यमुनया सङ्ग सङ्गमः संयोगः यथा सा इव अभिरामा मनोज्ञा स्यात् इत्यर्थः, तत्र कृष्णवर्णत्वात् गङ्गाजलस्य च स्फुल्लितादिति भावः । अथ “स्यादस्थानो” इत्यत्र न + उ इति सन्धौ निष्पन्ने “नो” इत पठे पदमध्यस्था-
ऽपि यतिः भोकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदघटकीभूताधारावयवत्वस्य स्त्रीकारात् पदान्तवत्त्वेन भन्दाकान्ताच्छन्दः अतर्थाक्षरे यतिरिति भावः । जम्भारातीत्यादि ।
—सद्युरभर्त्वावचितसन्धुग्रतकीयस्यैराऽस्यार्थनाम्नकश्रीकोऽयम् । सम्पूर्णश्रीकस्तु—
“जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रनिन्दूररेणुं वक्ताः सत्तौरधौघैरुदय-
गिरितटीधातुधारादवस्थः चामान्याः तन्वकालं कसलवनरुचेवाङ्ग्या नो विशुद्धे

तथा ।—

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना-नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये ।

स्वानुभूत्येकमानाय नमः श्रमन्ताय तेजसे ॥ इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम् ।—

स्त्वन्धं विन्ध्याद्विद्ब्रह्मा, निकषति महिष-स्याहितोऽस्तं
प्रयास्यन् । इत्यादि ।

शूले शूलन्तु गाढं प्रहर हर हृषी-केशकेषोऽपि वक्र-
स्रक्त्रेणाकारि किं ते इत्यादि ।

भूयासुभोसयन्तो भुवनमभिनवा भानवी भानवीयाः ॥” (सु० ब्र० १२०) इति ।
जन्मस्य दैव्यविशेषस्य चरातिः श्रवः इन्द्रः तस्य इमः इक्षी ऐरावत इत्यर्थः, तस्य
कुम्भोद्भवं कुम्भस्थमित्यर्थः, सान्द्रं घनं सिन्दूररंगं सिन्दूररजः दधत इव धारयन्तः इव
दृश्यमानाः, उदवागरितव्याम् उदयाचक्षप्रान्त या धातूनां गैरिकादीनां धारा शेषिः
तस्याः द्रवस्य निस्सारस्य शेषिः समूहेः सक्तैः संलग्नैरिव रक्ताः रक्तवर्णाः, तुल्यकार्त्त
समकालम् उदयव्यवसावमित्यर्थः, चायान्या चागच्छत्या, स्फुरन्त्यति यावत्,
कमलवर्णवत्त्वा इव पद्मवर्णकान्त्यत्र अरुणाः रक्ताः, भुवनं भासयन्तः प्रकाशयन्तः
अभिनवाः भानवीयाः सौराः भानवः किरणाः वः युष्माकं विभूत्यै भूयासुः
भवन्त्वित्यर्थः । विमुनियतिवृत्ते स्रग्धराच्छन्दसि अस्मिन् “जन्मारातोभकुम्भो”
इत्यत्र “शो” इति सप्तमाक्षरे पदमध्यस्थाऽपि यतिः शोकारस्य पूर्वान्तवद्भावात्
पूर्वपदघटकौभूताक्षरावयवत्वस्य स्त्रीकारेण पदान्तत्वसिद्धेः अदृष्टा इति ।
उदाहरणान्तरमाह, दिक्कालेत्यादि ।—दिक्कालादिभिः अनवच्छिन्ना अनन्ता
चिन्मात्रा बोधस्वरूपा च मूर्त्तियस्य तस्यै, तथा स्वानुभूतिः आत्मप्रत्यक्षम् एव एकम्
अहितीयं मानं प्रमाद्यं यस्य तस्यै, ज्ञानाय श्रमगुणप्रधानाय तेजसे तेजःस्वरूपाय
धरमात्मने नमः । इहापि छिन्न + अनन्त इति पदद्वयसन्धौ दीर्घीभूते ‘त्रा’ इत्यत्र
पूर्वान्तवद्भावात् यतिरिति । स्त्वन्धमित्यादि ।—असं प्रयास्यन् नमिष्यन् अहितः
विन्ध्याद्विबुद्धा महिषस्य स्त्वन्धं निकषति । “असं प्रयास्यन्” इत्यत्र “असुमहाघोत”
इति पाठान्तरम् । इह विमुनियतिवृत्ते स्रग्धराहते पूर्वपदावयवस्यापि महिषस्य
‘स्र’ इति पदस्य अहितपदेन सन्धौ दीर्घीकृते ‘स्वा’ इत्यक्षरे दीर्घेकादेशस्य
कुम्भवच्छिन्नतृतीयवयवचरस्र्गासम्पूरकत्वात् परादिवद्भावात् इति । शूले इत्यादि ।—

अत्र हि स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्गुणत्वात्तदादि-
वत् भवति । “यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ”
इत्यन्तादिवद्भावविधावापि सम्बध्यते । तेन—

अस्या वक्त्रा-ऊमवजितपू-र्णेन्दुश्रीर्म विभाति
इत्येवंविधा यतिर्न भवति । (ऊ)

“यथादेशः परादिवत्” इत्यस्योदाहरणम् ।—

विततघनतुषारस्योदशुभ्रांशुपूर्णा-

स्वविरलपदमालां श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि । (ट)

“दृषीकेशकेशोऽपि” इत्यत्र दृषीकाशाम् इन्दियाशाम् ईशः इति व्युत्पत्त्या दृषीक +
ईशः इति पदद्वयसन्धौ दृषीकेश इति सिद्धेः ककारस्य परादिवद्भावेन मुख्य-
विन्दुमूलतयव्यञ्ज्यसङ्गासम्पूरकत्वात् ‘षी’पदे यतिरिति । “वक्त्रः” इत्यत्र
“वक्त्रः” तथा “ते” इत्यत्र “नः” इति पाठान्तरम् । अत्रेत्यादि ।—अत्र
“स्वन्धम्” “शुभ्रम्” इत्युदाहरणे । “स्वरस्य” इत्यत्र “स्वरपस्य” इति पाठे—स्वरपस्य
“बद्धित” “ईश” इत्यादिकपस्याचरस्य । तद्गुणत्वात् स्वरानुगतत्वात् तदादिवत्
परादिवत् । यदि पूर्वापरवित्यादि ।—“क्वचित्तु पदमध्येऽपि” इत्यादौ यथा
“यदि” इत्यादिवाक्यानां सम्बन्धस्तथा चन्तादिवद्भावविधावापि “पूर्वाभवत् स्वरः सन्धौ”
इत्यादिवाक्येऽपि तत् वाक्यं सम्बध्यते । एतत्प्रयोजनं प्रतिपादयितुमाह, तेनेति ।—
मन्दाक्रान्तावृत्तघटितेऽस्मिन् श्लोके “वक्त्राजम्” इत्यतः “वक्त्रा”पदमाकृत्य “अस्या
वक्त्रा” इति चतुरशरं, तथा “ऊमवजितपू-र्णेन्दु” इत्यत्र च “पू” इति षडशरं
यतिः विहितता, उभयत्रापि पूर्वभागस्य एकाचराकर्षणात् एवंविधा यतिर्न
युक्तेत्यभिप्रायः ।

(ट) यथादेश इति ।—“इको यचचि” (६।१।७७ पा०) इति सूत्रेण इकः
स्थाने यी यच् स्यात् तस्यैव यचचम् । विततेत्यादि ।—अष्टसप्तशरयतिके मालिनी-
वृत्तघटिते चञ्जिन् “पूर्वांशु + अविरलपदमालाम्” इत्यत्र सन्धौ उकारस्थाने
वकारान्तरपस्य यथादेशस्य परादिवद्भावविधानात् यथादेशीन जातस्य “स्व” इत्यस्य
परेश सम्बन्धः, ततश्च “स्योदशुभ्रांशुपूर्णा” इति सप्तमाचरे यतिः सिद्धा ; एवञ्च
पदान्तत्वसङ्घटिता यतिरत्र न सञ्जाता ; अत एतादृशस्यल्लेऽपि पदमध्ये यत्युपदेशक
जात्यस्यस्य प्रवर्तनमिति भावः ।

“नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाद्यादयः प्राक्पदान्तवत्” । तेभ्यः
पूर्वा यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।—

स्त्रादु स्वच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यात् ?
इत्यादि । (ठ)

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम् ? अन्येषां पूर्वपदान्त-
वद्भावो मा भूत् । तत् यथा ।—

मन्दायन्ते न खलु सुहृदा-मभ्युपेतार्थकृत्या इत्यादि ।
तथा ।—

इत्थीत्सुक्या-दपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे इत्यादि । (ड)

(ठ) नित्यमन्त्यादि ।—आदय इत्यत्र आदिपदेन “वा तु हि” इत्यादीनां
गृहणम् । तेभ्यः आदिभ्यः । एतेन एवं बोद्धव्यं यत्, यस्मिन् काष्ठांश्चत् त्रींके आदीनां
तथा विन्यासः कर्त्तव्यः, यथा तेभ्यः पूर्वे यतिर्न कर्त्तव्या भवेदिति । स्यादिति ।—अपि
प्रश्ने, स्त्रादु मधुरं, स्वच्छं निर्मलञ्च, सलिलं जलं कस्य जनस्य प्रीतये तृप्तये, न स्यात् न
भवेत् ? । अतु -षट्-सप्ताक्षरयतिके मन्दाकान्ताच्छन्दसि अस्मिन् “सलिलमपि च” इति
षष्ठाक्षरं “चकारे” एव यतिर्जाता न तु तत्पूर्वम् ।

(ड) “नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाः” इत्यादिविधानस्य सार्थक्यं प्रदर्शयितुं शब्दा-
मुल्यापयति, नित्यं प्रागित्यादि ।—अन्वेषां आदिभिन्नानाम् अव्ययानां पूर्वपदान्त-
वद्भावः पूर्वस्य पदस्यान्त इव भावः सा भूत् न कर्त्तव्यः इत्यर्थः । एतेन एतदुक्तं
भवति यत्—आदिभिन्नानामव्ययानाम् आदिवद्भावो न निषिद्धः, तत्रच यत्र कुत्रचित्
त्रोके पदान्ते तान्यव्ययानि तथा विन्यस्यानि यथा तेषां पूर्वपदान्तवद्भावो न
सर्वेदिति । मन्दायन्ते इत्यादि ।—सुहृदां बन्धुनाम् अभ्युपेतार्थकृत्याः अभ्युपेता
अङ्गीकृता अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्या क्रिया येन अभ्युपेतसुहृदार्थाः, न खलु
मन्दायन्ते न हि विलम्बन्ते । मेघं प्रति यत्स्योक्तंरियं । अतु-षट्-सप्ताक्षरयतिके
मन्दाकान्ताच्छन्दसि मन्दायन्ते इत्यादि त्रींके “न” इत्यव्ययस्य आदिभिन्नत्वान्
“मन्दायन्ते” इति पूर्वपदेन सह अन्तवद्भावो न जातः इति । अपरमाह,
इतीत्यादि ।—इति एवम् औत्सुक्यात् इष्टार्थोद्द्युक्तत्वान् अपरिगणयन् अवि-
चारयन् गुह्यकः यत् तं मेघं यथाच प्राथितवान् । इह “अपरिगणयन्” इत्यत्र
“परि” इत्यव्ययस्य पूर्वपदान्तवद्भावो नास्ति, किन्तु परपदेन सम्बन्धः । किञ्चानोदा-

“परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्” । तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।—

दुःखं मे प्र-क्षिपति हृदये दुःसहस्वद्वियोग इत्यादि । (ठ)

परेण नित्यसम्बन्धा इति किम् ? कर्मप्रवचनीयेभ्यः पराऽपि यतिर्यथा स्यादिति । तत्रोदाहरणम् ।—

प्रियं प्रति स्फुरत्यादे मन्दायन्ते न खल्विति ।

श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि इत्यादि ।

अयन्तु चादीनां प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा पादान्ते यतावन्तादिवद्भाव इत्यते, न त्वनेकाक्षराणां पादमध्ये

हरणे, स्वरस्य परादिवद्भाववत् व्यञ्जनस्यापि परादिवद्भावी दृश्यते, यथा—शौक्लवात् + अपरि इति सम्बन्धे “द” इति व्यञ्जनस्य परादिवद्भावात् चतुर्षाक्षरे यतिरिति ।

(ठ) परेणेति ।—तेभ्यः प्रादुपसर्गेभ्यः । दुःखमित्यादि ।—दुःसहः अत्यन्त-सहनीयः त्वद्वियोगः तव विरहः मे हृदये मम मनसि दुःखं क्लेशं प्रक्षिपति ददातीत्यर्थः । अत्र चतुरक्षरयतिके मन्दाकालावपघटिते अस्मिन् “दुःखं मे” इति चतुरक्षरानन्तरं “प्र” इत्यक्षरे प्राप्ताऽपि यतिः परादित्वात् क्रियते, परन्तु प्र इत्युपसर्गेः क्षिपति इत्यनेनैव उच्चार्यते । अत्रेदं वक्तव्यं—प्रादय इति एकस्वरोपसर्गोपसृष्टम् ; ततश्च “द्विद्वेव जगन्नाथाभिवन्दे त्वां सनातनम्” इत्यादौ अक्षरकारस्य पूर्वपादान्त-वद्भावेऽपि न यतिभङ्गः ।

(ष) “परेण नित्यसम्बन्धाः” इत्यस्य सोदाहरणां व्यावृत्तिं दर्शयति, परेण नित्यसम्बन्धा इतीति ।—कर्मप्रवचनीयेभ्यः क्रियाद्योतकेभ्यः पराऽपि यतिः यथा भवेदिति । प्रियमिति ।—प्रियं प्रति स्फुरत्यादे न खलु मन्दायन्ते । “न खल्विति” इत्यत्र “नखल्विषः” इति पाठान्तरम् । श्रेयांसितीति ।—महतां श्रेष्ठजनानामपि श्रेयांसि श्रेयानि बहुविघ्नानि प्रभूतविपत्कङ्कुलानि भवन्ति । इह “न खल्विति” तथा “महतामपि” इत्यत्र कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा यतिरिति । अयमित्यादि ।—अयन्तु अन्तादिवद्भावः एकाक्षराणाम् अनेकाक्षराणां वा चादीनां तथा प्रादीनाञ्च पादान्ते यतो विघ्नेषः, न तु पादमध्ये यतो अनेकाक्षराणां चादीनां प्रादीनाञ्चेत्यर्थः । “अनेकाक्षराणाम्” इत्यत्र “एकाक्षराणाम्” इति पाठान्तरम् । नारायणमहद्व्यु

यतौ ; तत्र हि पदमध्येऽपि चामीकरादिष्विव यतेरभ्यनु-
ज्ञातत्वात् । तत्र चादीनामुदाहरणम् ।—

प्रत्यादेशा-दपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् इत्यादि ।
प्रादीनामुदाहरणम् ।—

दूराद्दृष्टप्रमोदं हसितमिव परि-स्सष्टमाशासखीभिः इत्यादि । (ख)
न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ ।
पूर्वाचार्यकृतं वृत्त-चिह्नं किञ्चिदिहोच्यते ॥ (त)
तत्र उक्त्यायां छन्दसि वृत्तम् ।—

—“अथनु अनेकाचराणां चादीनां प्रादीनाञ्जादिवद्भावः पादान्तयताविष्यते ।
एकाचराणानु पादान्तयतो पादमध्ये समुद्रादियतो च ; तदुक्तं कविकल्पलतायाम्—
एकस्त्रीपसर्गेषु विच्छेदः स्तुतिसौख्यकृत” इत्याह । तत्र हि अनेकाचराणां पादमध्ये
चामीकरादिषु “पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे” इत्यादिषु इव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात्
“यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामैकवर्णकौ” इत्यादिना पूर्वापरभागयोरेकवर्णत्वा-
भावेन प्राक्स्त्रीकारात् तादृशयतिरिष्टेवेति भावः । प्रत्यादेशादिति ।—अपि च
किञ्च मधुनः मध्यन् प्रत्यादेशान् निराकरणात् विष्णुतः पुनोर्विलासः भ्रूभङ्गः येन तत्
तद्योक्तम् । अत्र तु “अपि च मधुनो” इति रसयतिष्यन्ते ‘च’कारस्य मध्ये वर्तमानत्वेन
समुद्रादिपदान्ताभावान्न न पूर्वपदान्तवद्भावः, पदान्ते तस्य स्त्रीकारात् । दूरेति ।—
“परिस्सष्टम्” इत्यत्र “परिस्सष्टम्” इति पाठान्तरम् । त्रिमुनियतिके स्रग्धरा-
हणचटिते अस्मिन् “हसितमिव परि” इत्यत्र “परि” इत्युपसर्गस्य न परादिवद्भावः,
अनेकाचराणां पादमध्ये यतौ तस्य निषेधादिति ।

(त) एवं यतिनियममुक्त्वा सम्प्रति प्रसारभेदेन असङ्कोचग्रहणेषु कतिचित्
वृत्तलक्षणमुपपादयितुं स्वर्गं परिहरति, न पर्यन्तोऽस्तीत्यादि ।—प्रसारगणना-
विधौ बह्व्यनाचलक्षणप्रसारगणनायां वृत्तानाम् एकाचरादारभ्य बहुविध्यलक्षणपाद-
पर्यन्तं लक्षणं निरूपितानां छन्दसां पर्यन्तः अविधिः नास्ति न विद्यते, कैरपि
पूर्वाचार्यैः कथां प्रत्येकशो नामोल्लेखपूर्वकं प्रयोगः कृत इति कुत्रापि न दृश्यते,
निवृत्तप्रकारभेदानां मध्ये केषाञ्चिदेव वृत्तानां नामोल्लेखः परिदृश्यते, न तु सर्वेषा-
निति भावः । ननु एवं चेत् त्वया वाणि वृत्तानि प्रदर्शितानि तेषामिव प्रामाणिकत्वे

गः श्री ॥ २ ॥

यस्य पादे एकां गुरुः भवति, तत् श्रीर्नाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

किं प्रमाद्यमित्याह, पूर्वैति ।—इह चास्मिन् ग्रन्थे पूर्वाचार्यैः कृतं प्रबोधितप्रमाणस्य-
सम्पादितं किञ्चित् वृत्तांशं कन्दोलक्षणात् उच्यते निरूप्यते, पूर्वाचार्यैः वृत्तप्रसार-
भेदेषु कतिपयानां विशिष्टभेदानामैव प्रयोगः कृतः, अतस्तेषामेवात्र नामलक्षणादिकं
प्रदर्शयते इति भावः । एतन्न—कैश्चित् यदि अनुक्तनामादिकस्य कस्यापि वृत्तभेदस्य
प्रयोगः क्रियते तत्र न कोऽपि निषेधः, प्रसारविधेर्वर्तमानत्वात् तत्र प्रमाणाभाव
इत्यपि न वक्तुं युज्यते, अतोऽत्र कथयितुं रक्षायाः स्वातन्त्र्यमेव प्रदर्शितमित्यपि
बोध्यम् । अत्रेदं बोद्धव्यं—केचिदेकाक्षरं श्रीवृत्तमारभ्य पञ्चाक्षरपङ्क्तिच्छन्दःपर्यन्तं
सुत्रं पिङ्गलेनानुक्तं, तनुमप्यादिकमेव वृत्तं पिङ्गलकृतमित्यवधारयन्तः तत एव ग्रन्थारम्भं
प्राचक्षते ; एतेस्तु पञ्चाक्षरपर्यन्तानां छन्दसां पिङ्गलेनानुक्तौ एषा युक्तिः प्रदर्शयते
यत्, ग्रन्थेऽस्मिन् वैदिकच्छन्दोवर्णनावसरे गायत्रीमारभ्यैव वैदिकच्छन्दांसि प्रदर्शितानि,
अतश्च लौकिकच्छन्दांस्यपि गायत्रीमारभ्यैव कृतानि न तु उक्थादिमारभ्येति । किञ्च
“उक्थादिपञ्चकं कैश्चित् गायत्रीत्येव कथ्यते” इति कात्यायनोक्तमनुसृत्य उक्थादि-
च्छन्दःपञ्चकं गायत्र्यन्तर्गतमेव इत्यापि मन्यते । अपरञ्च, पुराणादिषु तथा महाकाव्यीनां
काव्येषुपि च उक्थादीनां प्रयोगादर्शनात् न तानि सूत्रकारेण प्रदर्शितानीति च
तेषामभिप्रायः । नारायणभट्टेनाप्युक्तं—“नोक्ता उक्थादिभेदा ये ग्रन्थगौरवभोक्तितः ।
तांस्तथा शब्दचिह्नेन वदामोऽन्वयं दर्शयामः ॥ न च सुप्रतिष्ठानानां पञ्चानां जातीनां
सूत्रानुक्तत्वात् निर्मूल्येति वाच्यम् ; “दिकौ ग्लौ” (८।२० पं०) इति प्रसारकथने
“पदे पूर्णमिति” (८।३४ पं०) इतिरूपप्रसारकथने च सूत्रकारेणापि दर्शितत्वात् ।
बहुतरप्रचाराभावात् गाथाभेदवत् लक्षणावृत्तेति निरूपयति” इति । यद्यन्तु
इत्यालिखितपुस्तकविशेषे तथा वृत्तव्याकरादिषु एतेषां सूत्राणां सन्निवेशदर्शनात्
पुनरेकाक्षरवृत्तमारभ्यैव लक्षणं पिङ्गलेन सन्निविष्टमिति मन्यामहे ।

(घ) तत्रभवान् पिङ्गलाचार्यः उक्थाधिकारे एकाक्षरवृत्तलक्षणं विदधन्
“मङ्गलमप्यानि शास्त्राणि प्रबन्ते” इति पतञ्जलिवचनात् श्रीशब्दप्रयोगेण ग्रन्थस्य
मङ्गलमप्यतानिच्छन् श्रीवृत्तलक्षणमाह, गः इति ।—गः गुरुः । एकाक्षर-
पादायामुक्थायां प्रतिपादम् एकाक्षरस्य गुरुत्वे श्रीर्नाम वृत्तं भवति ।

ग० ग०   ग० ग०

ॐ ॐ   ॐ ॐ

श्रीस्त्री । मां गात् ॥ (घ)

अत्युक्त्यायाम् ।—

गौ स्त्री ॥ ३ ॥

यस्य पादे द्वौ वर्षौ गुरु भवतः, तत् स्त्रीनाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ग० ग० ग०   ग० ग० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ   ॐ ॐ ॐ ॐ

अन्यस्त्रीभिः । सङ्गस्थान्यः ॥ (ङ)

मध्यायाम् ।—

श्रीरिति ।—ते तत्र श्रीः स्त्रीः मां गात् न गच्छतु । अत्र चतुर्विधं पादेषु एकैकाक्षरस्य गुरुत्वात् लक्ष्यसमन्वयः । अत्रेदं वीह्वयं—वर्षप्रसारनियमेन एकाक्षरोक्थाच्छन्दसः प्रसारं क्रियमाणे भेदद्वयं (५ । -) सम्भवति, तत्र प्रथमो भेदः श्रीरिति भावात् ख्यातम् । इतभेदसङ्गापरिज्ञानञ्च एवं कर्तव्यं—इतपाद-स्त्राक्षराणामुपरि अधो वा एक-द्वि-चतुरादिद्विगुणकमेव सङ्गाङ्काः स्थापनीयाः, तत्र यानि लघुक्षराणि तेषामुपव्यधी वा स्थापितानामङ्कानां संयोगे वा सङ्गा जायते, तथा पुनरेकसङ्गां संयोगयेत्, एवं निष्पन्ना सङ्गा एव तद्वृत्तभेदसङ्गा ज्ञातव्या इति । प्रसारप्रपञ्चन्तु षष्ठमाध्याये दर्शयिष्यामः ।

(ङ) इत्तरपादात्मिकायामत्युक्त्यायां स्त्रीवृत्तमाह, गौ-इति ।—गौ गुरु-इयम् । गुरुक्षरद्वयस्य पादस्येति स्त्रीनाम वृत्तम् । अन्वयेति ।—स्पष्टम् । अत्र प्रतिपादं गुरुद्वयस्य सत्त्वात् लक्ष्यसङ्गतिरिति । इत्तरपादायामत्युक्त्यायां प्रसारं क्रियमाणे सर्वगुर्वादिर्ष्वलघुनाः चलारी भेदाः (५ ५ । - ५ । ५ । - -) भवन्ति, तत्र प्रथमो भेदः स्त्रीनाम वृत्तमिति । प्राकृतपिङ्गल-वाचीभूषणादौ अस्य वृत्तस्य “शामः” इति नाम । तत्र तत्र एतदतिरिक्तं नङ्गीप्रकृतिसंज्ञकमन्वदपि भेदत्रयं प्रदर्शितं, ते च—यत्र पूर्वं लघुः ततो गुरुः तन्मङ्गी नाम ; यथा—“लगी नङ्गी ।

मो नारी ॥ ४ ॥

यस्य पादे गंकारत्रयं भवति, तत् नारीनामं हृतम् ।
तन्नीदाहरणम् ।—

सर्वासां, नारीणाम् । भर्ता स्या-दाराध्यः ॥ (घ)

प्रतिष्ठायाम् ।—

भङ्गी कङ्गी ॥” (२।८ प्रा० पि०) । संस्कृतं—“लगौ यव । मङ्गी कथिता ॥”
इति । यत्र पूर्वा गुरुलतो लघुः, तत् साङ्गनामकं स्यात् ; यथा—“साङ् एङ् । गी वि
रेङ् ॥” (२।१० प्रा० पि०) । संस्कृतं—“साङ्गरेषः । गुर्वाङ्गितीथी रेखा ॥” इति । यत्र
लघुद्वयं तत् मधुनामकम् ; यथा—“लघु जुषा । महु पुष ॥” (२।६ प्रा० पि०) ।
संस्कृतं—“लघु युगम् । मधु भ्रुवम् ॥” इति ।

(घ) वाचरपादायां मध्यायां नारीहृतलघुवमाह, न इति ।—यत्र प्रतिपादं
शिवयो गुरुलत् नारी नाम वाचरं हृतं भवेत् । सर्वासानित्यादि ।—न्यटम् ।
यत्र गुर्वाङ्गरेवयवटितपादत्वात् लघुवसङ्कतिः बोध्या । मध्याच्छन्दःपादघटकौ-
भूतानां वाचराणां प्रसारं क्रियमाणे सर्वगुर्वाङ्गिसर्वलघुना षटो भेदा (७७७ ।
-७७ । ७-७७ । -७७ । ७७- । -७७- । ७-७- । -७-७- । -७-७-) जायन्ते, तेषु प्रथमो
भेदः नारीहृतमिति । प्राक्तनपिङ्गल-वाचीभूषणयोस्तु चम्याः “ताली” इति नाम ।
तत्र तत्र प्रियादिसंशयम् चन्दपि सप्तविधं हृतम् चांशप्रधिकारे दृश्यते । यत् तत्र
प्रियानाम हृतं तत् छन्दोमञ्जरी हृत्तरत्नाकरयोः “सगी” इति नाम्ना ख्यातम् । यत्र
प्रथमं लघुरेकः ततः गुरुद्वयं, तत् शशीनामच्छन्दः ; यथा—“ससौ जी जषीथी ।
फषीदी भषीथी ॥” (२।१६ प्रा० पि०) । संस्कृतं—“शशी थी जनितः । फषीन्नेष
भषितम् ॥” इति । यत्र गुर्वन्तः त्रिवर्णः तद्रमणाख्यं छन्दः । यथा—“सगथो
रमथो । सङ्घिथो कङ्घिथो ॥” (२।१८ प्रा० पि०) । संस्कृतं—“सगथो रमणः ।
सख्यः कषितम् ॥” इति । यत्र चत्वार्युर्गेषः तद्दत्तं पञ्चालाख्यं स्यात् ; यथा—
“तत्तारं जं दित् । पञ्चाल उङ्घित् ॥” (२।२० प्रा० पि०) । संस्कृतं—“तत्तारी यत्र
हृटः । पञ्चाल उङ्घटः ॥” इति । यत्र गुरुमध्यमयो भवेत् तत् हृतं सगेन्द्रनामकं

गमौ चित् कन्या ॥ ५ ॥

यस्य पादे एकी गुरुः, ततश्च मराणः, तत् हृत्तं कन्यानाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

ग० म० ग० म० ग० म० ग० म०

दाराः कन्याः पुत्राः बन्धः । एवं ज्ञात्वा युक्तं कार्यम् ॥ (न)
सुप्रतिष्ठायाम् ।—

पङ्क्तिर्भगौ ग् ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणो गुरुद्वयञ्च भवति, तत् पङ्क्तिर्नाम
हृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

स्नात्; यथा—“अरेद ठवेडु । मिपंद करेडु ॥” (२१२२ प्रा० पि०) ।
संस्कृतं—नरेन्द्रं स्थापयन्तु । स्वगेन्द्रं कुर्वन्तु ॥” इति । यत्र गुर्वादिगणस्तत्
मन्दरनामकं वृत्तं भवेत्; यथा—“भो जहि सो सधि । मंदर मुंदर ॥” (२१२४ प्रा०
पि०) । संस्कृतं यथा—“भो यत्र स सखि । मन्दरः सुन्दरम् ॥” इति । यत्र
त्रिलघुतात्मकी वर्णस्तत् कमलं नाम वृत्तम्; यथा—“कमल पभष । सुमुग्धि !
अगण ॥” (२१२६ प्रा० पि०) । संस्कृतं—“कमलं प्रभष । सुमुग्धि
नगणः ॥” इति ।

(न) चतुरश्रपादायां प्रतिष्ठायां कन्यावृत्तमाह, स्मौ इति ।—प्रतिपादे
गुरुचतुष्टयात्मकं वृत्तं कन्यानाम स्नात् । दारा इत्याद ।—बन्धः बन्धनस्वरूपः,
सुक्तिप्रतिबन्धक इत्यर्थः । प्रतिष्ठापादघटकीभूतानां चतुरश्रपादां प्रकारे क्रियमाणे
सर्वगुर्वादिष्वर्षलघुनाः षोडश भेदा जायन्ते, तेषु प्रथमो भेदः कन्या-
वृत्तमिति । प्राकृतपिङ्गले वाचीभूषणे च बन्धाः “तीर्था” इति नाम । किञ्च तत्र
तत्र चतुरश्ररश्मन्मसः “धारी नमाची” च इति चपरी हो भेदो प्रदर्शितो,
यस्यमौरवभयात् तयोः लक्षणे न प्रदर्शिते । अन्ये च भेदाः सुधीभिः स्वय-
मूहनीयाः ।

(प) पञ्चाश्रपादसुप्रतिष्ठायां पङ्क्तिश्चन्दोसङ्गणनाह,—पङ्क्तिर्दिति ।

म० ग० ग०   म० ग० ग०
 ऽ ऽ ऽ   ऽ ऽ ऽ
 पर्वतश्रीर्षे,   जाम्बवपङ्क्तिः ।

म० ग० ग०   म० ग० ग०
 ऽ ऽ ऽ   ऽ ऽ ऽ
 पङ्कफलानां,   भारविनम्ना ॥ (प)

तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम् ।—

तनुमध्या त्यौ ॥ ७ ॥

यस्य पादे तकार-यकारौ, तत् तनुमध्या नाम वृत्तम् ।

तत्रोदाहरणम् ।—

त०   य०   त०   य०
 ऽ ऽ   ऽ ऽ   ऽ ऽ   ऽ ऽ
 धन्या त्रिषु नीचा, कन्या तनुमध्या ।

त०   य०   त०   य०
 ऽ ऽ   ऽ ऽ   ऽ ऽ   ऽ ऽ
 श्रीश्रीस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभोग्या ॥

पर्वतेति ।—जाम्बवपङ्क्तिः जम्बूद्वययोः । अत्र प्रतिपादं भगवत्स्य मह्यस्य च वर्णमानत्वात् पङ्क्तिर्नाम छन्दः इति । सुप्रतिष्ठापादघटकीभूतानां पञ्चाक्षराणां प्रथारे त्रिषमाद्ये सर्वगुर्वादिस्वर्गलघुनाः द्वाविंशद्देवा जायन्ते, तत्र सप्तमो भेदः पङ्क्तिर्नाम छन्दः इति । प्राक्तनपिङ्गुल-वाचीभूषणयोरभ्याः “इंसः” इति नाम । तत्र तत्र च पञ्चाक्षरच्छन्दसः द्वाविंशद्देवेषु एतदतिरिक्ताः सन्धोद्वा-दारी-यमकाख्याः अन्ये त्रयो भेदा एव प्रदर्शिताः इति ।

(फ) षडक्षरपादायां गायत्र्यां तनुमध्यालक्षणाद्, तनुमध्याति ।—
 चत्वारिंशत्पदेकी मध्यः तदनन्तरमादिचत्वारिंशत्पदेकी मध्यश्च षड् व्यात् तत् तनुमध्यानाम
 वृत्तम् । अन्वेति ।—त्रिषु जाम्बूद्वरललाटेषु नीचा निम्नमाद्युक्ता, निम्नानिः कश्चोदरी
 चप्रमलललाटा चेत्यर्थः, तनु शीर्षं मध्यं कटिदेशः यस्याः सा, श्रीश्रीस्तनगुर्वी
 नितम्बाभ्यां कुशाभ्याश्च विशाला, अत एव यस्यां त्रेधा कन्या पतिभोग्या स्त्रानिपिशा
 इत्यर्थः, भूयात् । अन्वयश्च—तनुमध्या कन्या इव इयं वृत्तभेदान्तरमेता तनुमध्या यस्या

अत्र पादान्ते विशेषेण विग्रामः कर्त्तव्य इत्यान्वायः । (फ)
उच्छिष्टि ।—

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ ८ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ गकारश्च, तद्दृत्तं कुमारललिता
न्नाम । त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० ग० ज० स० ग०
~~~~~

यदीय-रतिभूमौ, विभाति, तिलकाङ्कः ।

ज० स० ग० ज० स० ग०
~~~~~

कुमार-ललिताऽसौ, कुला-न्यटति नारी ॥

कवीनामत्यन्तहृदयहारितया आदरणीया पतिभोग्या “कविता वनिताग्राथा”
इत्यादिस्मरणात् कवितापतिभिः कविभिः भोग्या भूयान् । गायत्रीच्छन्दःपादघटकी-
भूतानां षडक्षराणां प्रकारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघुनाः षट् (६४) भेदाः
भवन्ति, तत्र त्रयोदशभेदः (१३) तन्मध्याख्यः । अत्र पादान्ते यतिः । छन्दोमसृष्ट्यां
गायत्रीच्छन्दसः तन्मध्या-शशिबदना-सोमराज्ञीति भेदत्रयमात्रं प्रदर्शितम् । प्राकृत-
पिङ्गलादौ पुनरस्य शेषाद्याख्याः कतिपये भेदाः प्रदर्शिताः, अन्ये च विस्मृतिग्रह्या
नोपात्ताः ।

(ब) सप्ताक्षरपादायाम् उच्छिष्टि कुमारललिताक्षरचमाम्—कुमारति ।
लक्षणे यतिर्विशेषनियमो न विहितः, अतः तत्प्रदर्शनमात्राद्—त्रिभिरित्यादि ।
यदीयेत्यादि ।—यदीयरतिभूमौ यस्या योनिदेशे तिलकाङ्कः तिलचिह्नं विभाति
विगजने, कुमारललिता अनटजनप्रिया, असौ एवंविधा नारी रमणी कुलानि
न्यटति पातयति ; पक्षे—एतादृशी रमणीय कुमारललिताख्यं इतं कुलानि दृष्ट्वा
कुलानि न्यटति गच्छति, सर्वेषां प्रियत्वात् सर्वत्र विचरति । उच्छिष्टच्छन्दःपाद-
घटकीभूतानां सप्ताक्षराणां प्रकारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघुनाः अष्टाविंशत्यधिक-
शतभेदा (१२८) भवन्ति, तत्र विंशत्तमो (३०) भेदः कुमारललिताख्या विख्यातः ।
अत्र पादस्य आदौ तृतीयाक्षरे ततः सप्तमाक्षरे च यतिः । अतुर्थे तु पादे

अत्र केचित् द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिभिश्चन्ति । तत्रोदा-
हरणम् ।—

ज० स० य० ङ० स० ग०
 ङ० स० ग० ज० स० ग०
 इदं, वदनपद्मं, प्रिये !, तव विभाति ।
 इह, ब्रजति मुग्धे !, मनो, भ्रमरतां मे ॥ (ब)

अनुष्टुभि ।—

माथवकाक्रीडितकं भूती ल्गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे भकार-तकारौ लकार-गकारौ च, तन्माथवका-
क्रीडितकं नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० त० ल० ग० भ० त० ल० ग०
 माथवका-क्रीडितकं, यः कुरुते, वृद्धवयाः ।

“कुलात्पठति” इत्यादौ ‘न्व’ इति द्वितीयाक्षरे यतिवृत्तात् ‘ला’ इति द्वितीये तदनन्तरं
 ‘दौ’ इति पञ्चमाक्षरे यतिर्विहितता, “द्वाभ्यां पञ्चभिश्च” इति मतात्तरात् । तदेव
 मतात्तरं दर्शयित्वा—अत्रेति । इदमिति ।—हे प्रिये ! तव इदं वदनपद्मं मुख-
 कमलं विभाति प्रकाशते । हे मुग्धे ! हे सुन्दर ! मे मनः सटीयं चेतः इह तव वदन-
 पद्मे भ्रमरतां वृत्पदलं ब्रजति गच्छति । प्रतिपादमत्र द्वितीयाक्षरे तदनन्तरं
 पञ्चमाक्षरे यतिः । इतरद्वाकारादौ मधुमती-मदलंखा इंसमालादयोऽप्य प्रपञ्चाः
 कृताः । प्राकृतपिङ्गलादौ समागिका-सुवास-कारङ्घ्रि-शोर्षरूपकाख्याः अतुर्विचमत्रः
 भेदः पदार्थतः ।

(भ) अष्टाक्षरपादेऽनुष्टुभिक्षारे कन्दंवि निरुपयितुमादौ माथवकाक्रीडितक-
 ताह—माथवकेत्यादि । माथवकाक्रीडितकमित्यादि ।—यः इहवयाः श्लेषः

भ० त० ल० ग० भ० त० ल० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

हास्यमसौ, याति जने, भिक्षुरिव, स्त्रीचपलः ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः । (भ)

चित्रपदा भौ गौ ॥ १० ॥

यस्य पाटे भंकारौ गकारौ च भवतः, तच्चित्रपदा नाम
वृत्तम् । तत्रोटाहरणम् ।—

भ० भ० ग० ग० भ० भ० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

यस्य मुखे प्रियवाणौ, चेतसि सञ्जनता च ।

भ० भ० ग० ग० भ० भ० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

चित्रपदाऽपि च लक्ष्मी-स्तं पुरुषं न जहाति ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (म)

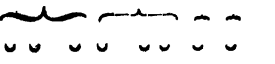
भाष्यवकाशोद्धितकं बालकवत् खेलनं कुर्वते, असौ वृद्धो जनः, स्त्रीचपलः रमणी-
शीलुपः, नारवनितायासक्त इति भावः ; भिक्षुरिव याचक इव, निर्धन इव इति
यावत्, जने जनमभीषे हास्यम् उपहासास्पदतां याति गच्छति । चतुर्धाचरे
अष्टमाचरे च यतिः । अनुष्टुप्कन्दःपादघटकीभूतानामष्टाक्षराणां प्रकारे क्रियमाणे
षट्पञ्चाशदधिकद्विभक्तविधाः (२५६) भेदा जायन्ते, तत्र त्र्यधिकत्रयसप्तमी (१०९)
भेदः भाष्यवकाशोद्धितकम् ।

(न) अनुष्टुभि चित्रपदाच्छब्दी लक्षयति—चित्रपटति । यत्नेति ।—यस्य
मुखे प्रियवाणौ मधुरवाक्, चेतसि हृदये च सञ्जनता साधुता, वर्धते इति
श्रेयः, लक्ष्मीः धनम् बहुतम्, एकत्र स्थातमशक्तत्वात् इति भावः, पटं पादविशेषः
शलाः सा ताडयती अपि अक्षलचरणाऽपि, तं तथाविधं पुरुषं न जहाति न
परित्यजति । इह द्वितीयचतुर्थेपादान्ते लघुवर्षयीः “गन्ते” इति गुह्यतातिदेशः ।
अष्टाक्षरप्रकारभेदेषु पञ्चपञ्चासप्तमी (३५) भेदः चित्रपटति ।

विद्युन्माला मौ मौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे मकारौ गकारौ च, तद्विद्युन्माला नाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० ग० ग०

 विद्युन्माला-लोलान् भोगान्,

म० म० ग० ग०

 मुक्ता मुक्तौ, यत्रं कुर्यात् ।

म० म० ग० ग०

 ध्यानीत्यन्नं, निःसामान्यं,

म० म० ग० ग०

 सौख्यं भोक्तुं, यद्याकाङ्क्षेत् ।

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याह्नायः । (य)

(य) अनुष्टुप्भेदं विद्युन्मालां लक्षयति, विद्युदिति ।—यत्र अष्टादश वर्णां
 ग्रन्थो भवति सा विद्युन्माला कथिता इत्यर्थः । विद्युन्मालेति ।—यदि ध्यानेन
 भगवन्निर्वाणस्य सत्पन्नं सञ्जातं निःसामान्यम् असाधारणं सौख्यं परमानन्दं भोक्तुं
 लक्ष्यं आकाङ्क्षेत् इच्छेत्, तदा विद्युन्मालालोलान् सौदामनीवज्रपलान् भोगान्
 इन्द्रियभोग्यपदार्थान् मुक्ता लज्जा, मुक्तौ मोक्षपथि, यत्रं चेष्टां, कुर्यात् विदध्यात् ।
 अत्र चतुरशरे चतुरशरे यतिः कर्तव्या । तथा च कालिदासः,—“सर्वे वर्णा दीर्घा
 यथा विद्यामः साधेदेवदेः । विद्वद्वैर्वापाणि व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥” इति ।
 तथा वाचीभूषणेऽपि—“उक्ता यस्मान्तो वर्णाः पादे पादे सर्वे दीर्घाः । विद्यामः
 सात्पूर्वं तुष्ये विद्युन्माला निर्दिष्टा सा ॥” इति । अष्टाक्षरप्रकारस्य प्रथमो (१) भेदः
 विद्युन्मालाकं इति निर्दिष्टः । प्राक्कल्पपङ्कज-वाचीभूषणादौ पुनरष्टाक्षरप्रकारस्य

हंसरुतं मृजौ गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे मगण-नगणौ गकारौ च भवतः, तदृत्तं हंसरुतं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० ग० ग० म० न० न० ग०

~~~~~  
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

अभ्यागामिशशिलक्ष्मौ-मञ्जौरकणिततुल्यम् ।

म० न० ग० ग० म० न० ग० ग०

~~~~~  
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

तीरे राजति नदीनां, रम्यं हंसरुतमेतत् ॥ (१)

बृहत्वाम् ।—

भुजगशिशुसृता नौ म् ॥ १३ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारश्च भवति, तदृत्तं भुजगशिशुसृता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

प्रमाथिका-मञ्जिका-तुङ्गा-कमलाभ्याः चत्वारो भेदाः मन्त्रवर्णं प्रदर्शिताः, विष्टि-
 श्रद्धया एतेषां लक्षणं न लिखितमव ।

(१) अनुष्टुपावशेषं हंसरुताख्यं इत्तं लक्ष्यति, हंसिति ।—अत्र पादान्ते अति-
 रित्युपदेशः । अभ्यागामौत्यादि ।—नदीनां तीरे तटे, अभ्यागामिनः आगमनशीलस्य
 उदरं गच्छत इति यावत्, शशिलक्ष्मणस्य लक्ष्माः श्रद्धाः । अथवा मञ्जौरकणितेन नूपुर-
 ध्वनिना, तुल्यं सङ्घं, रम्यं मनोज्ञम् एतत् हंसरुतं हंसशब्दः राजति शोभते ।
 अष्टाक्षरप्रकारस्य सप्तपञ्चाशत्तमो (५७) भेदः हंसरुताख्यं इत्तम् । केचन सूत्रमिदं
 त्रहत्यामुक्तवन्तः, परन्तु इत्तस्यास्य अष्टाक्षरत्वात् तथा उत्तरत्राकारादौ अनुष्टुभि एव
 पाठाच्च तत्रैव निदेशनमुचितमिति मत्वा वयमत्र पठामः । सूत्रमिदं मूले न दृश्यते ।
 अनुष्टुभि पञ्चाक्षरोक्ता भेदा नाम गौरवभयात् प्रदर्शिताः । अत्रेदमवधेयम्—
 अनुष्टुभि यस्य समस्य विषमस्य अर्द्धसमस्य वा इत्तस्य विशेषसंज्ञा न कृता, तद्वै
 विधानेति सामान्यनाम्ना व्यवहर्षन्व्यम् ।

(२) नवाक्षरपादत्रहल्यधिकारे इत्यादि विदधन् भुजगशिशुसृतालक्ष्य-

न० न० म० न० न० म०

इयमधिकतरं, रम्या, विकचकुवलय-श्यामा ।

न० न० म० न० न० म०

रमयति हृदयं, यूनां, भुजगशिशुसृता, नारो ॥

वक्रगतिरित्यर्थः, शिशुशब्दस्य सार्थकत्वात् । अन्यैरप्युक्तम् ।—

अभ्यस्यता नु तरणोगतिवक्रभावा-

नुष्मलिताः फणिशिशोर्भवताऽपराधाः ? इति ।

अत्र सप्तभिर्द्वाभ्याञ्च यतिरित्याम्नायः । (ल)

भाष.—भुजगति । “भुजगशिशुसृता” इत्यत्र “भुजगशिशुसृता” इति उचरत्वाकारादौ पाठः । क्वचित् “भुजगशिशुसृता” क्वचित् वा “भुजगशिशुसृता” इति पाठावपि दृश्यन्ते । अत्र सप्तमाक्षरे नवमाक्षरे च यतिः । इत्यनित्यादि ।—विकचकुवलयवत् कुण्डलितनीलोत्पलवत् श्यामा श्यामवर्णा रम्या मनोशा भुजगशिशुसृता बालभुजगवत् वक्रगतिनी इयं नारो यूनां तरुणानां हृदयं चेतः अधिकतरम् अतिशयं यथा तथा रमयति आनन्दयति । पञ्चान्तरे—नारोव भुजगशिशुसृताख्यमिदं वृत्तं यूनां हृदयम् आनन्दयति इत्यर्थः । उच्यते—पादघटकीभूतानां नवाक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुणादिसर्वलक्षणाः द्वादशाधिकपञ्चमतिताः (५१२) भेदा भवन्ति, तत्र च चतुःषष्टितमो (६४) भेदः भुजगशिशुसृताऽऽत्मनि । भुजगशिशुसृताऽशब्देन वक्रगतिः कथं लभ्यते ? कथं वा शिशुशब्दस्य यत्त्वं, भुजगशब्देनैव वक्रगतिस्त्वाभात् ? इति शिशुशब्दप्रयोगे हेतुं दर्शयितुमाह, शिशुशब्दोऽस्ति ।—भुजगापेक्षया भुजगशिशुनामतीव वक्रगमनशीलत्वेन शिशुशब्दस्य प्रयोगः । शिशुशब्दप्रयोगस्य अदृष्टतां समर्थयितुम् अन्यकविप्रयोगं दर्शयति, अभ्यस्यतेति ।—तरणोगतिः मौचलनस्य वक्रभावान् कुटिलगतीः, “तरणी” इत्यत्र “तरणी” इति पाठे तु—रमणीगति-कोटिलमित्यर्थः ; अभ्यस्यता भवता फणिशिशोः सर्पशिशोः अपराधाः वक्रगमनरूपाः अनुष्मलिताः उत्पाटिताः नु ? इहापि अन्यकविभिः फणिशिशुशब्दः एव प्रयुक्तः, न तु फणिशब्द इति भावः ।

हलमुखी र्णौ स् ॥ १४ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-सकारा भवन्ति, तद्दृत्तं हलमुखी नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

र०	न०	स०	र०	न०	स०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~

गण्डयो-रतिशयकशं, यन्मुखं, प्रकटदशनम् ।

र०	न०	स०	र०	न०	स०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~

आयतं, कलहनिरतं, तां स्त्रियं, त्यज हलमुखीम् ॥

अत्र त्रिभिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः । (व)

पङ्क्तौ ।—

शुद्धविराड् म्सौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे मकार-सकार-जकार-गकारा भवन्ति, तद्दृत्तं शुद्धविराट् नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

(व) नवाक्षरप्रसारान्तर्गतं हलमुखीनामकं वृत्तं लक्षयति, हलमुखीति ।—
 र्णौ स् रगण-नगण-सगणाः । गण्डयोरिति ।—यस्याः स्त्रियाः मुखं वदनं गण्डयोः
 कपोलयोः अतिशयकशम् अत्यन्तशीघ्रं, शुक्लकपोलमित्यर्थः, तथा प्रकटाः वह्निगताः
 दहनाः दनाः यस्य तन् दन्तुरं, तथा आयतं दीघे, कलहनिरतं विवादासक्तञ्च
 भवेत् तां तादृशीं हलमुखीम् उन्नतदन्ततया दीर्घाकारतया च लाङ्गलाकारमुखीं
 स्त्रियं रमणीं त्यज वर्जय । नवाक्षरप्रसारस्य एकपञ्चाशदधिकद्विप्रतमो (२५१)
 भेदः हलमुखीनाम्ना ख्यातः । प्राकृतपिकलादी महालक्ष्मी-सारङ्गिका-पादसा-
 कानल-बिम्ब-तोमर-रूपामाली इति नवाक्षरपादच्छन्दसः सप्तमाश्रभेदाः प्रदर्शिताः,
 परन्तु यन्विकृतिप्रकृत्या न ते अत्र निवेशिताः ।

(ऋ) द्वाक्षरपादे पङ्क्तिच्छन्दसि शुद्धविराड् वृत्तं लक्षयति—युद्धेति ।

म० स० ज० ग० म० स० ज० ग०
 वि॒श्वं ति॒ष्ठति कु॒ञ्चिकी॒टरे, व॒ज्रो य॒स्य सर॒स्वती स॒दा ।

म० स० ज० ग० म० म० ज० ग०
 अ॒स्य हं॒शपि॒ताम॒हो गुरु॒-ब्र॒ह्मा शु॒क्लवि॒राट् पु॒नातु॒ नः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (श)

प॒णवो म॒नी य॒गौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-यकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं पणवो नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० य० ग० म० न० य० ग०
 मी॒मां॒मार॒स-म॒मृतं पी॒त्वा, शा॒स्त्री॒क्तिः प॒टु-रि॒तरा भा॒ति ।

म० न० य० ग० म० न० य० ग०
 ए॒वं सं॒मदि, वि॒दुषां म॒ध्ये, ज॒ल्पामो ज॒य-प॒णव॒न्भ॒त्वात् ॥

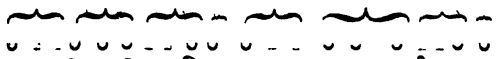
अत्र पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः । (ष)

विश्वमित्यादि ।—यस्य कुञ्चिकीटरे सदरगह्वरे विश्वं जगत, तथा वज्रो मुखे च सदा सर्वान् सस्ये, सरस्वती वाणी, तिष्ठति वचन्ते, सः अस्मदंशपितामहः अस्माकं कुञ्चोद्धतानां पितामहः, गुरुः पूज्यः शुक्लविराट् आदिपुरुषः ब्रह्मा नः अस्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु । दशान्वरपादानां पञ्क्तिच्छन्दसां प्रसारे क्लियमात्रे जायमानेषु सर्वगर्वादि सर्वलघुनेषु चतुर्विंशत्यधिकसप्तसप्तसप्तकभेदेषु (१०२४) पञ्चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमभेदात्मकम् (३४५) इदं शुक्लविराट्कव्यं वृत्तमिति ।

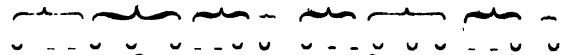
(ष) दशान्वरवादे पञ्क्तिच्छन्दसि पणवाख्यं वृत्तमाह—पणव इति । मीमांसति ।—जयपणवन्भत्वात् जयाद्ये यः पणवन्वः “वाजी” इति भाषा ; तस्य भावः तस्मान् संवदि समायां विदुषां पण्डितानां मध्ये एवं जल्पामः अण्वयानः

रुक्मवती भूमौ स्र्गौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे भकार-मकार-मकार-गकारा भवन्ति, तद्वत्तं
रुक्मवती नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० म० स० ग० भ० म० स० ग०

पादतले पद्मोदरगौरि, राजेति यस्या ऊर्ध्वगरेखा ।

भ० म० स० ग० भ० म० स० ग०

सा भवति स्त्री लक्षणयुक्ता, रुक्मवती सौभाग्यवती च ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (स)

मयूरसारिणी र्जौ र्गौ ॥ १८ ॥

यस्य पादे रेफ-जकारौ रेफ-गकारौ च, तद्वत्तं मयूरसारिणी
नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

यत्—अद्यतनं अद्यतवदुंपादंयं भौमांसारसं तदाख्ययन्यायेसारमित्यर्थः, पीला
वास्त्राय, स्थितस्य जनस्य इति शेषः, इतरा चन्वा शास्त्रांक्तिः शास्त्रीयवचनं पटः
परिस्फुटा मती भाति दीप्यते ; भौमांसाशास्त्रपाठमन्तरेण शास्त्रान्तरज्ञानं न सम्पूर्णं
प्रायते, अतः भौमांसाशास्त्रमेव शास्त्रान्तरप्रवेशहारमिति भावः । “गन्ते” इत्यनेन
‘ति’ इत्यस्य गुरुत्वादिदेशः । दशाक्षरप्रसारस्य एकाविंशत्यधिकशततमो (१२१)
भेदः पञ्चषाष्यं वृत्तमिदमिति ।

(स) दशाक्षरपादरुक्मवतीसंज्ञकं वृत्तान्तरमाह—रुक्मवतीत्यादि । पादे-
त्यादि ।—यस्याः रमस्याः पद्मोदरगौरि पद्मस्य अन्धनरवत् गौरवर्णे पादतले
अक्षरतले ऊर्ध्वगरेखा ऊर्ध्वदेशप्रसारिणी रेखा चिह्नविशेषः राजति श्रीभते, लक्ष्म-
युक्ता शुभलक्षणवती सा स्त्री रुक्मवती विपुलस्वर्णादिबिम्बिता, महाधनवतीत्यर्थः, तस्या
सौभाग्यवती च सौभाग्यशालिनी च, पतिप्रिया चेत्यर्थः, भवति । इन्दीमञ्जर्यादौ
“रुक्मवती” “अप्यकमान्वा” इति नामद्वयं पाठान्तरत्वेन दृश्यते । दशाक्षरप्रसारस्य
अधनवत्यधिकशततमो (१२१) भेदः रुक्मवतीनामवृत्तमिदमिति ।

(ङ) दशाक्षरपादच्छन्दःसु मयूरसारिणीवृत्तं लक्ष्यमिति—मयूरैत्यादि ।

र० ज० र० ग० र० ज० र० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

या वनान्तराख्यपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता ।

र० ज० र० ग० र० ज० र० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

या द्रुतं प्रयाति सन्नतांसा, तां मयूरसारिणीं विजङ्घात् ॥

अत्र षादान्ते यतिः । (ङ)

मत्ता म्भौ स्गौ ॥ १६ ॥

यस्य षादे मकार-भकार-सकार-गकाराः, तद्द्रुतं मत्तां
 नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

म० भ० स० ग० म० भ० स० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

स्वैराज्ञापैः, श्रुतिपुटपयै-गीतक्रोडा-सुरतविशेषैः ।

म० भ० स० ग० म० भ० स० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

वासगारे, कृतसुरतानां, मत्ता नारी, रमयति चेतः ॥

अत्र चतुर्भिः षड्भ्य यतिरित्वान्नायः । (क)

द्वितीयादि ।—या रन्तुं क्रीडितुं वनान्तराख्य चरख्यमध्याह्न, उपैति गच्छति ; मयूरी
 अपि रन्तुं वनान्तरं गच्छति, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता भुजङ्गानां जाराणां भोगे
 उपभोगे, जारसन्धीने भुक्तम् पाविष्टं चित्त मनो यस्याः सा, मयूरी अपि भुजङ्गानां
 कषाणां भागे द्दृष्टे, आहारं वा भुक्तं चित्तं यस्याः सा तादृशी ; “भुक्त” इत्यत्र “सक्त”
 इति षाडान्तरं लुगनाद्येम् ; या च सन्नतो जवगतो अंसो स्तन्वी यस्याः तद्याविषा
 लती द्रुतं प्रयाति चापति इत्यर्थः, मयूरी अपि द्रुतगमनकाले यौवानयनस्य गच्छति ;
 मयूरसारिणीं मयूरं सर्तुम् अमृसर्तुम् अमृकर्तुमित्यर्थः, शीघ्रं यस्याः सा तादृशीं
 मयूरानुसारिणीं तां खिद्यन्, अन्वय—मयूरं सरति अमृगच्छति या सा तां मयूरी-
 नित्यन्वः, विजङ्घात् परित्यजेत् । इतिमिदं दशाक्षरप्रकारस्य एकसप्तत्युत्तरप्रत्ययतनो
 (१०१) भेदः इति ।

(ङ) दशाक्षरषादपञ्चस्यधिकारे मत्तात्तत् द्रुतं यति—मत्तेति । स्वैरेत्यादि ।

उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ २० ॥

यस्य पादे तकार-जकारौ जकार-गकारौ च, तद्वृत्तं उपस्थिता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

त० ज० ज० ग० त० ज० ज० ग०
 एषा, जगदेकमनाहरा, कन्या, कनकोज्ज्वलदौधितिः ।

त० ज० ज० ग० त० ज० ज० ग०
 लक्ष्मी-रिव दानवसूदनं, पुण्यै-र्नरनाथमुपस्थिता ॥

अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्यान्नायः । (ख)

त्रिष्टुभिः ।—

इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ २१ ॥

यस्य पादे तकारौ जकार-गकारौ गकारश्च, तद्वृत्तमिन्द्र-वज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

—मत्ता जातदर्षा नारी वासागारे गृहमध्ये श्रुतिपुटपेयैः श्रवणेन्द्रियपीतिकरैः, स्वैरोह्यापैः स्वच्छन्दप्रयुक्तकाकृत्तिभिः, तथा गीतक्षीङ्गासुरतविशेषैः गानादिभिश्च कृतसुरतानां यूर्ना चेतः मनः रमयति सुखयति । दशाक्षरप्रसारस्य एक-चत्वारिंशदधिकद्विगततमो (२४१) भेदः मत्तेति ख्यातः ।

(ख) दशाक्षरे पञ्क्तिच्छन्दसि उपस्थिताह्वनं लक्षयति—उपस्थितेति । एषेयादि ।—जगदेकमनोहरा जगत्सु चरितौयमनोज्ञा, कनकोज्ज्वलदौधितिः स्वर्ण-वदस्त्रलक्ष्मिः, एषा कन्या, पूर्वोक्तविशेषचत्वारिंशत् लक्ष्मीः रमा दानवसूदनं विष्णुभिश्च पुण्यैः प्राक्तनशुभकर्मभिः, नरनाथं राजानम उपस्थिता चक्षिगता प्राप्ता इति यावत् । ह्वननिर्दं दशाक्षरप्रसारभेदेन पञ्चोत्तरत्रिंशत्तच्छततमम् (३६५) इति श्लेषम् । प्रसारभेदेन चतुर्विंशत्यधिकसदृशवेषेण (१०२४) पञ्क्तिच्छन्दःसु किञ्चनोऽन्यं प्रदर्शिताः, प्राक्ततपिङ्गल-वाचीभूषणादौ तु भयुता, अन्यकमाशा, ज्ञारवती, सुप्रमा, अन्वतगतिरिति पञ्च भेदाः केवलं प्रदर्शिताः ।

(ग) एष एकदशाक्षरपादत्रिष्टुपञ्क्तिश्च इन्द्रवज्राह्वनं निरूपयति—इन्द्रेति ।

त० त० ज० ग० ग०
 यस्यां त्रि-षट्-सप्तममक्षरं स्यात्,

त० त० ज० ग० ग०
 ऋस्वं सुजङ्घे ! नवमञ्च तद्वत् ।

त० त० ज० ग० ग०
 गत्या विलक्षीकृतञ्चसकान्ते !,

त० त० ज० ग० ग०
 तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥

अपि च ।—

त० त० ज० ग० ग०
 ये दृष्टद्वैत्या इह भूमिलोके,

त० त० ज० ग० ग०
 द्वेषं व्यधुर्गीह्वजदेवसङ्घे ।

सूत्रस्य लक्षणेनैव समावेशं दर्शयति, यस्यामिति ।—हे सुजङ्घे ! हे रथीव !, तस्या, गत्या गमनेन विलक्षीकृता विक्रितीकृता, सञ्जापिता इत्यर्थः, चंसकान्ता यथा तन्मन्त्रो हे मरालगतिविनिन्दितगमने !, यस्यां त्रि-षट्-सप्तमम् अक्षरं ऋस्वं स्यात् तदा नवमञ्च नवममक्षरमपि तद्वत् ऋस्वं स्यात् भवेत्, कवीन्द्राः तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कथयन्ति । एकादशाक्षरपादविष्टुप्लुन्दसि प्रकारे क्रियमाणे सर्वगर्वादिस्व-लक्षणा षट्क्षरारिंशदक्षिणसङ्घसंभेदा (२०४८) भवन्ति, तत्र सप्तपञ्चाशदक्षि-विशततमो (३५७) भेदः इन्द्रवज्राख्यं इत्यम् । ये इति ।—इह भूमिलोके प्राचिन्यां ये दृष्टद्वैत्याः दुर्मिनीतदानवाः, गीह्वजदेवसङ्घे गोत्राङ्गवदेवतासमूहे, द्वेषं विरागं, व्यधुः

त० त० ज० म० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 तानिन्द्रवज्रादपि दाहणाङ्गान्,
 त० त० ज० म० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 व्याजीवयद्युः सततं नमस्ते ॥

तथा ।—

त० त० ज० म० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 गीत्राङ्गणस्त्रीव्रतिभिर्विबुधं,
 त० त० ज० म० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 मोहात् करोत्यन्धमतिर्नृपो यः ।
 त० त० ज० म० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः,
 त० त० ज० म० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 क्षीणीधरस्येव भवत्यवशम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (ग)

कृतवन्तः, इन्द्रवज्रात् सुरपतिवज्रात् अपि दाहणाङ्गान् कठोरशरीरान् तान् धो नमः
 व्याजीवयन् विमताजीवमकारयत् ; “व्याजीवयत्” इत्यत्र “जावीवयत्” इति पाठे—
 यः ना पुरुषः अवीवयत् वधमकरोदित्यर्थः ; ते तादृशाय तुभ्यं सततं वन्दः नमः
 नमस्कारं कुर्मः । गो-इत्यादि ।—यः अल्पमतिः मूढबुद्धिः नृपः राजा मोहात्
 अज्ञानात् गीत्राङ्गणस्त्रीव्रतिभिः सह विबुधं विरोधं करोति, इन्द्रवज्राभिहतस्य
 क्षीणीधरस्य पर्यन्तस्येव तस्य पातः पतनम् अवश्यं निश्चितं भवति ।

उपेन्द्रवच्चा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ २२ ॥

यस्य पादे जकार-तकार-जकारा गकारौ च, तद्वृत्तमुपेन्द्र-
वच्चा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० त० ज० ग० ग०

भवन्मखाः कुन्ददलत्रियो ये,

ज० त० ज० ग० ग०

जमन्ति लक्ष्मीस्तनलेखनेऽपि ।

ज० त० ज० ग० ग०

उपेन्द्र ! वच्चाधिककर्कशत्वं,

ज० त० ज० ग० ग०

कथं गतास्ते रिपुदारणायाम् ? ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (घ)

(घ) उपेन्द्रवच्चाख्यमैकादशाक्षरमपरं त्रयं लक्षयति, उपेन्द्रेति ।—इहामिदं
प्रायशः इन्द्रवच्चाख्यपादानं, केवलम् इन्द्रवच्चायाः प्रथमं तमणः अस्याञ्च जगणुः
इत्युभयोर्भेदः । भवदिति ।—उपेन्द्र ! हे विश्वो ! कुन्ददलाद्ययः कुन्दकुसुमवत्
लक्ष्मीमखाः ये भवतः नखाः लक्ष्म्याः स्तनान्तायाः तनलेखनेऽपि तनदारणेऽपि
जमन्ति अवबताः भवन्ति, ते नखाः रिपुदारणायां दिग्दक्षिणदिशिपुत्रोविदारणे कथं
त्रयाधिककर्कशत्वं कुलिशादपि काठिन्वं गताः ? विश्वमेतदिति भावः । एकादशा-
क्षरपादे ऋष्टुच्छन्दसि कायमानेषु प्रसारभेदेषु अष्टपञ्चाशदक्षिणप्रतततो (३५८)
भेदः उपेन्द्रवच्चाख्यं वृत्तमिति । प्राज्ञतादौ पञ्चैकादशाक्षरच्छन्दसः बन्धु-सुमुखी-
द्वयनक सोटनकानुकूषा-साखरी-सेविकानामानः सप्त भेदाः अपि कलेत दृश्यन्ते ।

आद्यन्तावुपजातयः ॥ २३ ॥

आद्यन्ताविति अनन्तरोक्ताविन्द्वञ्चोपेन्द्रवञ्चयोः पादा-
वाहं । तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतः, तदौपजातयः प्रस्तार-
वशाच्चतुर्दशप्रकारा जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।—

(ऊं) अथेन्द्रवञ्चोपेन्द्रवञ्चयोः सङ्कररूपामुपजातिमाह, आद्यन्ताविति ।—
आदिश्च अन्त्यं इति वन्देसनामः । केषां पुनराद्यन्तत्वमित्याह, अनन्तरोक्ताविति ।—
अनन्तरोक्ता अन्त्यवहितपूर्वोक्ता । यदा तौ अनन्तरोक्ता उभयवृत्तयोः पादौ विकल्पेन
क्वचिदिन्द्रवञ्चायाः क्वचिद्वा उपेन्द्रवञ्चायाः इति वेपरीत्येन यथेष्टं स्वेच्छया भवतः
तदा उपजातयः इति । उपजातयः इति बहवचनेनास्य चतुर्दशप्रकारत्वं सूचितम् ;
तेषां च ह्रस्वरप्युक्तम्—“एकश्च पाटे चरणद्वये वा पादद्वये वाऽन्त्यतरस्थितियेन ।
तयोरिद्वान्त्वं तदौदनौयार्थतुर्दशोक्ता उपजातिभेदाः ॥” इति । चतुरशरप्रकारे
यथा लघुगुरुबोधकसंस्कारेखाख्यापननियमेन सर्वगुणादिसर्वलघुनाः षोडशभेदा
जायन्ते, तथा अत्रापि अतुष्यादख्यानोयैकेतरवृत्ताद्याश्चरचतुष्कारप्रकारे उपजातिवृत्त-
द्वयाद्याश्चरस्वरूपलघुगुरुख्यापननियमेन प्रकारे क्रियमाणेऽपि षोडश भेदा जायन्ते, तत्र
प्रथमस्य चतुरिकारस्वरूपत्वात् शुद्धेन्द्रवञ्चत्वं, षोडशस्य च चतुर्दशकारस्वरूपत्वात् शुद्धो-
पेन्द्रवञ्चत्वं बोध्यम्, एवं षोडशभेदान् शुद्धभेदद्वयापगमे चवशिष्टा सप्तख्याः चतुर्दश
भेदाः, अनयोरेकद्वयादिपदमिश्रणादुपजातयः भवन्ति । प्रकारप्रकारस्तु एवमक्ष
कल्पनीयः,—सर्वोपजातिप्रकारे सख्यादौ वर्णौ गुरुः सं गुरुस्थानीयः, यस्यागो
लघुः स लघुस्थानीयः, एतन्नियमेनात्र इकारो गुरुस्थानीयः उकारो लघुस्थानीय
इति बोध्यम् । ततश्चतुरशरप्रकारवत् प्रथमपङ्क्तौ गुरुस्थानीयास्तार इकारा
लेख्याः ; तत आद्यादिकारादधःपङ्क्तौ लघुस्वरूपमुकारं स्वस्य अर्वाश्लेषकारद्वयाधः
“यथोपरि तथा शेषम्” इति नियमेन तत्र इकाराः लेख्याः, एवं तदधश्च प्रथमे-
कारादधः उकारं विलिख्य तृतीयचतुर्थयोरिकारयोरधश्च हाविकारो स्थाप्यौ । “ऊने
द्वयाङ्गुलनेष” इति नियमेन प्रथमोकारादधः इकारः ख्यायः ; एवंविधेन प्रकार-
नियमेन यावत् चतुर्दशकारस्वरूपः सर्वलघुर्भवेत् तावत्तस्यः । प्राकृतपिङ्गलादौ अपि
चतुर्दशत्वनिवाक्षा अभिहितम् ; तथा च प्राकृतपिङ्गले—“इदं उर्विदा एकं क्वचिज्जसु
अउचयग्ल दष्टं चामं मुचिज्जसु । समजाइदिं समं अम्लर दिज्जसु पिंगल भव उव-
जाइदि क्विज्जसु ॥” (२।११८) । संस्कृतम्—“इन्दीपेन्द्रे एकं गुरु चतुरधिकं दश नाम

त० त० ज० ग० ग० त० त० ज० ग० ग०
 तत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः, संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

जानोहि । समजातो समान्चरन्ति देहि पिङ्गलो भवत्युपजातिं कुव ॥” इति ।
 “अथचत्वरके पत्तर किञ्चसु इंदराविंदा गुरुलङ्ग बुभ्रुव । मवभ्रहिं अउददहो
 उवनाइ पिंगल अंपइ किति वेलाइ ॥” (२।२०) । संस्कृतं यथा—“चतुरचरस्य
 प्रसारं कुव इन्द्रोपेन्द्रयोर्लघुगुरुन् जानोहि । मध्ये चतुर्थस्य भवत्युपजातयः पिङ्गलो
 जल्पति किमिति व्याकुलाः ॥” इति । चतुर्दशभेदानां नामानि यथा तथैव—“किनी
 बायो माला शाला हंसी माया जाया बाला । अहा भद्रा पेसा रामा रिद्धी बुद्धी
 तान् नामा ॥” (२।२२) इति । अस्य संस्कृतं—“कीर्तिर्बाषी माला शाला हंसी
 माया जाया बाला । आर्द्रा भद्रा प्रेमा रामा ऋद्धिर्बुद्धिशासां नामानि ॥” इति ।
 अस्मिन्प्रकारेण इकारोकाराभ्यामुपजातिप्रकारो दर्शयते । यथा—

१	इ	उ	इ	उ	शुद्धा	इन्द्रवजा
२	उ	इ	इ	उ	१	उपजातिः
३	इ	उ	इ	उ	२	कीर्तिः
४	उ	उ	इ	इ	३	बाषी
५	इ	इ	उ	उ	४	माला
६	उ	इ	उ	इ	५	शाला
७	इ	उ	उ	इ	६	हंसी
८	उ	उ	उ	इ	७	माया
९	इ	इ	इ	उ	८	जाया
१०	उ	इ	इ	उ	९	बाला
११	इ	उ	इ	उ	१०	आर्द्रा
१२	उ	उ	इ	उ	११	भद्रा
१३	इ	इ	उ	उ	१२	प्रेमा
१४	उ	इ	उ	उ	१३	रामा
१५	इ	उ	उ	उ	१४	ऋद्धिः
१६	उ	उ	उ	उ	शुद्धा	बुद्धिः
						उपेन्द्रवजा

कीर्तिर्बाषी माला शाला हंसी माया जाया बाला । आर्द्रा भद्रा प्रेमा रामा ऋद्धिर्बुद्धिशासां नामानि ।

अ० त० अ० ग०ग० अ० त० अ० ग०ग०

अतः प्रथमः प्रथमं विधेयो, शृपेण पुरंजपरीक्षणाय ॥

एवमन्यान्पुंजात्खंदाहरणानि कुमारसम्भवादिकोषेषु

नामत्वं, तन्मध्यस्थानाम एकहंटादिपादमित्थीभावाटुपजातिनामत्वम् । अत्र प्रसारे
 क्रियमाणे ईकारस्य इन्द्रवर्षोपादत्वम् उकारस्य च उपेन्द्रवर्षोपादत्वमिति बोध्यम् । एवं
 धंशस्तेन्द्रवर्षयोः तादृशतरयोः शोपजातिप्रकारेषु चतुर्दशभेदा जायन्ते । इह तु ईकार-
 उकाराभ्या पूर्ववत् प्रसारः कर्तव्यः । इकारः गुरुव्यानीयः वकारस्य लघुव्याप्तीयः
 कल्पनीयः । अत्रेति ।—विदग्धैः रत्नगुणानुचतुर्गैः व्यवहारकाले भुवणनिर्मा-
 काले अत्र रत्ने विविधा बहुप्रकारा उपजातिः हीनजातिः, हीनजातीयरत्न इत्यर्थः,
 “उप हीनेऽधिके दृष्टः” इति शान्तः ; संशोध्यते सन्निश्रुते, मिलिता क्रियते इत्यर्थः,
 अतः अस्मान् शृपेण राज्ञा पुरंजपरीक्षणाय पुंजातीयरत्ननिर्हणाय प्रथमम् आदौ
 प्रथमः षेष्टा विधेयः कर्तव्यः । अत्र प्रथम-द्वितीयपादद्वयम् इन्द्रवज्रालक्षणात्मकं,
 तृतीय-चतुर्थपादद्वयम् उपेन्द्रवज्रालक्षणात्मकम् उपजातित्वं सिद्धमिति । इह
 केचिदाहुः,—“समाखरजातिमिश्रणमिषोपजातिः” इति । अस्तस्य यथा समाखरपाद-
 ष्ण्डन्द्वयसंयोगे उपजातिर्भवति तथा विषमाखरपादष्ण्डन्दा द्वयोः त्रयाणां चतुर्णां
 वा संयोगेऽप्युपजातिर्भवति इति । अन्ये तु “द्वयीरेव आत्थोर्भिस्रणमेव उपजातिः”
 इति मन्यन्ते । परन्तु जातिद्वय-जातिचतुष्टयघटितोपजातेः उदाहरणानि बहुशो
 दृश्यन्ते, अतस्माद्दृशा अपि साधारणोपजातिर्भ्रंशभाज एव ज्ञानव्याः, किञ्च जाति-
 अय-जातिचतुष्टयघटितोपजातिषु पूर्वोक्तप्रसारप्रसक्तिः न युज्यते, जातिद्वयसंयोगात्
 पूर्वोक्तरीत्या क्रियमाणानामेव प्रसारणां भेदाश्चतुर्दश भवन्ति । तत्र प्रसारार्थम्
 एकस्य वृत्तस्य नामाद्याखरं गुरुत्वेन अपरस्य च लघुत्वेन परिकल्पयेत् । गुरुलघुषु
 द्विव्यक्तकत्वान् द्विव्यक्तकत्वान् एव तत्प्रसक्तिः । तिष्ठणं चतुष्टयां वा जातीनां
 संयोगे तु पादसङ्ख्याव्यानौयानामेकद्विविधचतुरङ्कनिर्दिष्टानामिन्द्रवर्षोपेन्द्रवर्षा-धंश-
 व्याघ्राकाराणां पादविपर्ययेण विन्यासनिश्चयमात् प्रसारं विधीयमाने प्रथमं चतुर्विधा
 भेदा जायन्ते । पादावस्थानव्ययसमये नामविशेषयोर्वापर्ययविन्यासात्प्रसारणं पुनस्त्वोर्वा
 बहुशो भेदा ज्ञेया । तत्रादाहरणं यथा रामायणे—“नमस्तु वाचस्पतये सचक्रिणे
 आचक्षुषे चापि कुताग्रनाथ । अनेन शीतं रुदिदं समापयो वनोत्सलान्त्रयथाऽस्तु

द्रष्टव्यानि । समग्रतत्प्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो
 लाघवार्थः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते ।
 तत्र, वंशस्त्रेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्गरादुपजातयो भवन्ति । तथा
 शालिनीवातोर्मीपादयोः ; अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानु-
 सारेण उपजातयो द्रष्टव्याः । (ङ)

नान्यथा ॥” इति । वंशस्त्रोपेन्द्रवज्राभिधितायाः चक्ष्या उपजातेः स्वान्धुवे इत्यादि
 द्वितीयः पादः उपेन्द्रवज्रायाः अन्ये च त्रयः वंशस्थायाः । तथा भागवतीयदशमस्कन्धे
 —“तावत् प्रविष्टास्त्रसुरोदरान्तरं” इत्यादिश्लोकः इन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थाघटितोप-
 जातेऽदाहरणम् । इन्द्रवज्रेन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थाघटिताया उपजातेस्तु प्रबोधचन्द्रोदये
 —“विद्याप्रबोधीदयजन्मभूमिः” इत्यादौ द्रष्टव्यम् । अत्र समग्रतत्प्रस्तावे कथनसंसम-
 विषमत्वात्प्रतीपजातीनामुपादानमित्यत्राह, समग्रतेति ।—प्रसङ्गात् एतासानुसंसम-
 विषमत्वेऽपि समग्रतत्घटिततया प्रसङ्गतः लाघवार्थे प्रथमपादे इन्द्रवज्राहणम् अपरत्र
 च उपेन्द्रवज्राहणम् इत्यादिच्छन्दसां नामोल्लेखे गौरवं स्यादतस्तज्जाहवार्थम् उपजाती-
 नानिह उपन्यासः, उपजातिननुज्ञा हतदयनामोल्लेखे गौरवं स्यादिति भावः ।
 एवंविधा चक्ष्या चक्षुपजातयो भवन्तीति वक्तुमाह, केचिदिति ।—न्यायोपलक्षणपरम्
 एकधर्मत्वेन एकस्वरूपत्वं न्यायः, तस्य उपलक्षणपरम् ; एकधर्मत्वेन इत्यत्र धर्म-
 ग्रन्थाद्येस्तु—असंसमविषमग्रत्वेऽपि समग्रतत्तत् प्रतीपमानत्वमिति ; यद्वा—न्यायवत्
 न्यायसम्बन्धत्वं “सूचीकटाह” “नहुत्कालिकाप्रवाह” इत्यादिसूत्रवदित्यर्थः, उपलक्षणपरं
 यथा दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं न्यायसूत्राणां सूचीकटाहादिनामकरणं तथा अत्रापि
 इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोः पादाभ्यामुपजातिनामकथनं वंशस्थादिहत्तानामुपलक्षणार्थम्,
 अथसमग्रतत्पादसङ्गरादुपजातिरिति निष्कर्षः । अनेनैव न्यायेन जनव्यधिकारोक्ता अपि
 उपजातयो भवन्तीत्याह—तेनेति । वंशस्त्रेन्द्रवंशयोः उपजातियथा—“इत्वं रथा-
 न्नेभनिषादिनां प्रमे” इत्यादि शिशुनालवधे । शालिनीन्द्रवज्रापादयोर्वथा—“कार्पस्य-
 द्दीपोपहतत्वभावः” इत्यादि गीताश्राम् । शालिनीवातोर्मीपादयोर्वथा—“सा क्ली
 श्याना क्षिप्रमुग्धावताथी पीनशोथी दक्षिणावर्तनाभिः । मध्ये चान्ना घनपीनशनी
 वा न्नाप्या भर्तुः शालिनी क्षामिनी स्यात् ॥” इत्यादि । समग्रतत्तत् प्रतीपमानत्वमपि
 समैव, यत्र भेदात्म्यता इति वक्तुमाह, अन्येषामिति ।—अन्येषां प्रदर्शितेन्द्रवज्रादिभ्य
 इतरेषाम् । अत्रेदं बोद्धव्यं—समग्रतत्तत् प्रतीपमानत्वाभावे असङ्कीर्णान् अहं-

दोधकं भौ भ्गौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पाठे भकारास्त्रयो गकारो च भवतः, तद्दत्तं दोधकं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० भ० म० ग०ग०

दोधकमर्थविरोधकमुग्रं,

भ० भ० म० ग०ग०

स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

भ० भ० म० ग०ग०

स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं,

भ० भ० म० ग० ग०

मुञ्चति यो नृपतिः स सुखी स्यात् ॥

अत्र पाटान्ते यतिः । दोग्धीति दोधकः, केनाप्युपायेन राजानं दोग्धि । (च)

समन्त-विषमवृत्तानां शास्त्रे अनुक्तनाम्नां गार्थात्वमेव, न तु उपजातित्वमिति । उपजातयस्तु त्रिष्टुप्जन्यविकारे एव दृश्यन्ते नान्यत्र इति ।

(च) त्रिष्टुभि दोधकत्वव्युत्पत्त्याह—दोधकं भौ-इति । दोधकमित्यादि ।—यो नृपतिः राजा दोधकं सदैव दोहनकारकं, विविधोपायेन सर्वस्वापहारकमित्यर्थः, अर्थ-विरोधकं स्वप्रयोजनविरोधकरम्, उये कर्कशस्वभावं, स्त्रीषु चपलं शीलपं, युधि युद्धे कातरचित्तं भौतविह्वलमानसं, स्वार्थपरं स्वार्थप्रधानं, मतिहीनं बुद्धिहीनस्य अमात्यं मुञ्चति परिव्रजति स सुखी स्यात् । एकादशाक्षरपाठे त्रिष्टुपकन्दसि प्रकारे क्रियमाद्ये एकीनचत्वारिंशदक्षिणचतुःशततमो (४३८) भेदः दोधकनाम्ना प्रसिद्धः । दोधक इति “दुद्ध दोहने” इत्यस्य कर्त्तरि ङपम् । तदेव समर्थवते—दोग्धि इत्यादि ।

शालिनी मृतौ त्गौ ग् समुद्र-ऋषयः ॥ २५ ॥

यस्य पादे मकार-तकारौ तकार-गकारौ गकारश्च भवति,
तदृत्तं शालिनी नाम । दत्तुभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

म० त० त० ग० ग०
 उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ
 शस्त्रश्यामा, स्त्रिर्धमुग्धायताक्षी,

म० त० त० ग० ग०
 उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ
 पीनश्रीणि-र्दक्षिणावर्त्तनाभिः ।

म० त० त० ग० ग०
 उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ
 मध्ये क्षामा, पीवरोरुस्तनो या,

म० त० त० ग० ग०
 उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ
 श्लाघ्या भर्तुः, शालिनी कामिनी सा ॥ (३६)

कस्य दोषक इत्यपेक्षायामाह, राजानमिति ।—येन केनापि यथा राजानं सारङ्गौनं
कर्तुं शक्नोति तथा चेतते इत्यर्थः ।

(३६) षिट्पुबधिकारे शालिनीवृत्तमाह, शालिनीति ।—समुद्र-ऋषयः, यति-
स्त्रामानीति शेषः, समुद्रेषु चतुर्षु, चतुर्धाचरेषु ततः ऋषिषु सप्तसु चतुरनन्तरं सप्तसु,
एकादशाचरेषु यतिरित्यर्थः । शस्त्रेत्यादि ।—या कामिनी शस्त्रश्यामा, शस्त्रवत्
सौहवत्, “शस्त्रमायुधसौहव्योः” इत्यमरः, श्यामवर्णा, स्त्रिधे स्त्रेडव्यञ्जिके, कीमले
इत्यर्थः, मुग्धे सुन्दरे चायते दीर्घे च अक्षिणी चतुष्पी यस्याः सा, तथा पीना गुर्वी,
मांसला इत्यर्थः, श्रीणिः यस्याः सा, दक्षिणावर्त्तः वामेतरक्षमियुक्तः, नालिर्गङ्गाः सा,
मध्ये कटिर्दंशे उदरे वा क्षामा क्षीया, सुष्टियाश्चामध्या इत्यर्थः, तथा पीवरोरुस्तनो
ऊरु, क्षमौ च यस्याः सा तादृशी, शालिनी सलज्जा, सा भर्तुः श्लाघ्या आदरणीया
भवेत् । एकादशाचरप्रसारक एकीनमव्यधिकद्विशततमो (२८६) भेदः शालिनी-
वृत्तनिदम् ।

वातोर्मिं म्भौ त्गौ ग् ॥ २६ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-तकारा गकारौ च, तद्गुणं
वातोर्मिं नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० भ० त० ग० ग०

यात्युत्सेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,

म० भ० त० ग० ग०

स्याद्वा यस्या-सपला चित्तवृत्तिः ।

म० भ० त० ग० ग०

या दीर्घाङ्गी, स्फुटशब्दादृहासा,

म० भ० त० ग० ग०

त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोर्मिमाला ॥

वातोर्मिंति स्त्रियां “ऊदिकारादन्तिनः” (ग०) इति
ङीष् । (ज)

(ज) एकादशाक्षरेषु वातोर्मिंरतमाह, वातोर्मिंत्वादि ।—कश्चित् “ग्”
इत्यन्तरं “चतुःस्वराः” इत्यधिकः पाठः । यातीत्यादि ।—या धीवित् किञ्चित् किमपि
द्रव्यं प्राप्य सपदि इडात् उत्सेकं गर्भं याति अधिगच्छति, वा चक्षवा यस्याः चित्तवृत्तिः
सपला सपला स्यात्, तथा या दीर्घाङ्गी उन्नतदेहा, स्फुटः भग्नः, ऊनश्लाकार
इत्यर्थः, शब्दो यस्य तादृशः अदृहासः उच्चैर्हास्यं यस्याः तादृशी, तथा द्रुतः
निर्गतः वातः अपानवायुः यस्याः सा तादृशी; यथा—द्रुतः पलावितः वातः
कारः यस्याः सा तादृशी, “वातः कारे” इति वाचस्पत्यमहाकोषः, तथा ऊर्मिभिः
धीहाभिः, “ऊर्मिः पीडानशोक्कण्डाभङ्गप्राणाच्छरीरिषु” इति हेमः, मालं
मखनं दुर्लभं यस्याः तादृशी, वपुषिधरीगवुटा इत्यर्थः, स्त्री त्याज्या, एतादृशी

भ्रमरविलसिता म्भौ न्लौ ग् ॥ २७ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकार-लकार-गकाराः, तद्भूतं
भ्रमरविलसिता नाम । सेव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० भ० म० ल० ग०

किं ते वक्त्रं, चलदलकचितं,

म० भ० म० ल० ग०

किं वा पद्मं, भ्रमरविलसितम् ।

म० भ० न० ल० ग०

इत्येवं मे, जनयति मनसि,

म० भ० म० ल० ग०

भ्रान्तिं कान्ते !, परिसरसरसि ॥ (भ्रं)

अथमलक्षणावती दृष्टा च रमणी सर्वथा गृह्यात् बहिष्कारणीया इत्यर्थः ।
एकादशाक्षरपादच्छन्दसां प्रकारे कृते पञ्चाधिकविंशतसभेदवत् (३०५) इदं
हृत्तमिति बोध्यम् ।

(भ्रं) भ्रमरविलसितालक्षणायाः, भ्रमरेति ।—सेव यतिः पूर्वोक्ता एव यतिः ।
अतर्भिः सप्तभिश्च यतिरित्यर्थः । क्षिमित्यादि ।—सु कान्ते ! सुन्दरि ! परिसरसरसि
परिसरे बालभ्रमौ, मगरादीनां समीपे इत्यर्थः, यत सरः सरोवरं तस्मिन् अमृता
वायुर्वेगेन इतस्ततः उडुप्रमानेन अक्षकेन चूर्णकुतलेन चितं व्याप्तं ते वक्त्रं तव मुखं
किम् ? वा अथवा भ्रमरविलसितं घट्टपदविलासवृत्तं पद्मं किम् ? मे मनसि इत्येवं
भ्रान्तिं मंग्रसं जनयति । अथ अतुष्टपादे 'सि' इति लघुचरस्य चातिदेशिकगुणत्वम् ।
हृत्तमिदमेकादशाक्षरप्रकारेषु नवाधिकलक्षणावती (१००८) मेदः इत्यवधेयम् ।

रथोद्धता र्नी र्लौ ग् ॥ २८ ॥

यस्य पादे रेफ-नकारौ .रेफ-लकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं
रथोद्धता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

र० न० र० ल० ग०

या करोति विविधैर्विटैः समं,

र० न० र० ल० ग०

सङ्गतिं परगृहे रता च या ।

र० न० र० ल० ग०

स्नानयत्यभयतोऽपि बान्धवान्,

र० न० र० ल० ग०

मार्गधूलिरिव सा रथोद्धता ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (ज)

स्वागता र्नी भ्गौ ग् ॥ २९ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-भकारा गकारौ च, तद्वृत्तं स्वागता
नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

(ज) रथोद्धतामाह,—रथोद्धतेति । शेषादि ।—या नारी विविधैः बहुविधैः,
अनेकेरित्यर्थः, विटैः आरैः समं सङ्ग सङ्गतिं संसर्गं करोति, या च परगृहे रता पर-
पुरुषालयं सततमवस्थानशीला, सा रथोद्धता रथचक्रपीडनेनीत्यापिता मार्गधूलिरिव
वर्षारजोवत् उभयतः स्वामिकुले पितृकुले उभयकुलेऽपि स्निहयानित्यर्थः, बान्धवान्
स्वजनान्, पक्षे—सस्यस्वस्थान् पसादवस्थितांश्च स्निहयानित्यर्थः, स्नानयति मस्निगयति ।
एकादशाक्षरप्रकारस्य नवनवत्यधिकषट्शततमभेदतया (६२६) श्रियातनिष्ठं उदाहृतम् ।

र० न० म० न० न०

ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ

आह्वं प्रविशतो यदि राहुः,

र० न० म० न० न०

ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ

पृष्ठतश्चरति वायुसमेतः ।

र० न० म० न० न०

ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ

प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे,

र० न० म० न० न०

ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ

स्वागता भवति तस्य जयश्रीः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (४)

वृन्ता नौ सगौ ग् ॥ ३० ॥

यस्य पादे नकारौ सकार-गकारौ गकारश्च, तद्दृत्तं वृन्ता नाम । अत्र मण्डूकप्रतिन्यायेन समुद्र-ऋषय इत्यनुवर्त्तते ; तेन चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तन्नोदाहरणम् ।—

(४) स्वागतावृत्तमाह,—स्वागतेति । आह्वनिष्यादि ।—आह्वं युक्तं प्रविशतः जनस्य पृष्ठतः पश्चात् यदि वायुसमेतः वायुना सह राहुः राहुवहः चरति सञ्चारितो भवति, राहुवहो यदि पृष्ठदेशे वर्त्तते तथा वायुपि चतुर्मुखो भवति, किञ्च यस्य च जनस्य शरीरे देहे प्राणवृत्तिरपि वसतिस्त्विति, चक्षीति शेषः, तस्य जयश्रीः विजयश्रीः स्वागता सुखिनागता, अनावाससत्त्वा इत्यर्थः, भवति । एकादशाक्षरपादे कन्दसि प्रकारे क्रियमाणं विचलारिंशदक्षिणचतुःशततमभेदः (४४३) स्वागतानावा स्वातः

(४) वृन्ताशब्दोत्पत्त्याह,—वृन्तेति । चक्षेति ।—मण्डूकप्रतिन्यायेन भेद-

न० न० स० ग० ग०

द्विजमुक्-परिभवकारौ यो,

न० न० स० ग० ग०

नरपति-रतिधनलुब्धात्मा ।

न० न० स० ग० ग०

ध्रुवमिह, निपतति पापोऽसौ,

न० न० स० ग० ग०

फलमिव, पवनहृतं हन्तात् ॥ (ठ)

श्येनी र्जौ र्लौ ग् ॥ ३१ ॥

यस्य पादे रेफ-जकारौ रेफ-लकारौ गकारश्च, तद्दृत्तं श्येनी नाम । तद्विदाहरणम् ।—

र० ज० र० ल० ग०

क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका,

गतिवत् लङ्गनकमेव शालिनीत्यादि सूत्रात् सूत्रवत्तद्व्युत्पन्नप्रवर्तितेन इत्यर्थः । द्विजिति ।—यः नरपतिः द्विजाः ब्राह्मणाः गरवः पूज्याश्च तेषां परिभवकारौ अस्मान्मानाकारकः, तथा अति अतिशयं अनेषु अर्थेषु लब्धः आत्मा अन्तःकरणं यस्य तादृशः, असौ पापः इह अस्मिन्नेव लोके हन्तात् प्रसववन्धनात् पवनहृतं वायुताहितं फलमिव ध्रुवं निश्चितं निपतति अधोगच्छतीत्यर्थः । एकादशाक्षरप्रसारस्य षट्पञ्चाशदधिकविंशततमो (२५६) श्लोक एतन्नाम्ना प्रसिद्ध इत्यवधेयम् ।

(उ) श्येनीलक्षणाह—श्येनीति । क्रूरेत्यादि ।—क्रूरा निर्दया परद्रोह-

र० ङ० र० ल० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ

चञ्चला कठोस्तीक्ष्णनादिनी ।

र० ङ० र० ल० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ

शुद्धकाङ्क्षिणी सदाऽऽमिषप्रिया,

र० ङ० र० ल० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ

श्येनिकेव सा विगर्हिताऽङ्गना ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (ङ)

विलासिनी ज० रौ ज्गौ ग् ॥ ३२ ॥

यस्य पादे जकार-रेफौ जकार-गकारौ गकारश्च भवति,
 तद्दृत्तं विलासिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० र० ङ० ग० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विलासिनी विलोकितः स कामी,

ज० र० ङ० ग० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

दधाति कामसस्वचेष्टितं या ।

मूषिका इत्यर्थः, दृष्टिः दर्शनं यस्याः सा, चायता दीर्घा अयमासिका नासिकायाः
 अयं यस्याः सा, चञ्चला चाञ्चल्यवती, कठोरं कर्कशं तीक्ष्णं तीव्रञ्च नदितुं
 शीलमस्याः इति तादृशी कर्कशभाषिणी, शुद्धकाङ्क्षिणी कल्पप्रिया, सदा नित्यम्
 आमिषं मांसं प्रियं यस्याः तादृशी, सा एवंविधा अङ्गना रमणी श्येनिका इव
 मांसाग्निपक्षिणीविशेषवत् विगर्हिता निन्दिता, भवति इति शेषः । एकादशाक्षरपद-
 प्रसारभेदानां त्रयोविधकल्पद्वयतन्मो (३८३) भेदः श्येनीनाम्ना ख्यातः ।

(३) विलासिनीश्चअथमाह, विलासिनीति ।—अत्रापि पादान्ते एव
 त्रिविधोऽप्या, अमुक्तस्यै पादान्ते एव यस्याः विहितत्वात् । विलासिनीत्यादि ।—या

ज० र० ज० ग० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 करोति चञ्चलाक्षिदृष्टिपातैः,
 ज० र० ज० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ
 यतात्मनश्च योगिनोऽपि मत्तान् ॥ (ढं)
 जगती ॥ ३३ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित् **अहुंमनु-**
 क्तमिच्छामः, तज्जगतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च “तीटकं सः”
 (६।३७ पि०) इति ; तज्जगतीपादस्य लक्षणं भवति । (ष)

वंशस्था ज्ती ज्ती ॥ ३४ ॥

यस्य पादे जकार-तकारौ जकार-रेफौ च भवतः, तद्वृत्तं
 वंशस्थानाम् । तत्रोदाहरणम् ।—

बिखासिनी बिखासवती रमणी चञ्चलाक्षिदृष्टिपातैः चञ्चलयोः चञ्चोः दृष्टिपातैः
 अवलीकनेः कटाचदृशैरित्यर्थैः, यतात्मनः संयतचित्तवृत्तीन् योगिनः योगाभ्यास-
 रतानपि च मत्तान् सुग्धान् करोति, तथा बिखासिन्या विलीकितः दृष्टः सः कामी
 कामसत्त्वचेष्टितं कामसत्त्वस्य कामासत्त्वचित्तस्य चेष्टितम् अनुकूपचेष्टां दधाति
 धारयति । एकादशाक्षरपादप्रकारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरविंशततमो (३४२) भेदः
 बिखासिनीनाम्ना ख्यातः ।

(ष) एकादशाक्षरपादेऽपिदुपेक्यः परिसमाप्य सम्प्रति द्वादशाक्षरपादां
 जगतीमाह—जगतीति । अधिकारसूत्रमिदम् । एतदध्यायपरिसमाप्तिं यावत् जगत्य-
 धिकार इति दर्शयितुमाह—अधिकार इति । तत्र प्रमाणं दर्शयति, वक्ष्यतीति ।—
 “तीटकं सः” (६।३७ पि०) इति सूत्रे “यावद्भिः सकारैः जगतीपादः पूर्यते तावन्तः
 एव वक्ष्य पादौ सकारा भवन्ति, तदृशे तीटकं नाम” इति व्याख्यानात् जगत्यधिकारं
 विना च तस्यासङ्गतैरित्यभिप्रायः ।

(ष) द्वादशाक्षरपादे जगतीच्छन्दसि वंशस्थाकां वृत्तं निरूपयति—वंशस्थेति ।

ज० त० ज० र०

विशुद्धवंशस्य सुदारचेष्टितं,

ज० त० ज० र०

गुणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनम् ।

ज० त० ज० र०

विपत्तिमग्नस्य करावलम्बनं,

ज० त० ज० र०

करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (त)

इन्द्रवंशा तौ ज्रौ ॥ ३५ ॥

यस्य पादे तकारो जकार-रेणौ च, तद्दृत्तमिन्द्रवंशा नाम ।

तत्रोदाहरणम् ।—

विशुद्धेति ।—यः विशुद्धवंशस्य सर्वशजातम्, सुदारं महत् चेष्टितं यत्रः यस्य तं, गुणः प्रियो यस्य तं गुणानां प्रियसमिति वा ; “गुणप्रियम्” इति पाठे—गुणानां समूहानां बहुजनानां प्रियं, तथा उपात्तः गृहीतः सज्जनः साधुजनो येन तं निजपरिचावलम्बितसाधुसमूहमित्यर्थः, एवंविधं जनं प्राणपरिक्रयेण आत्मविनिमयेन मित्रं वस्तुं करोति स विपत्तिमग्नस्य आपन्नस्य जनस्य ; “विपत्तिमग्नस्य” इति पाठान्तरम् ; करावलम्बनं हस्तावलम्बनम्, आश्रय इत्यर्थः, भवतीति शेषः । दादशाक्षरपाठे जगतीच्छन्दसि प्रसारे क्रियमाणे षष्ठ्यधिककक्षतुःसङ्घसंभेदाः (४०८६) भवन्ति, तेषु द्वाश्रीत्यधिकत्रयोदशशततमो (११८२) भेदः वंशस्थावृत्तमिति ।

(४) जनव्यधिकरि दादशाक्षरपाठम् इन्द्रवंशावृत्तमाह—इन्द्रवंशेति ।

त० त० ज० र०
 कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मना-

त० त० ज० र०
 मुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्तया ।

त० त० ज० र०
 तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः,

त० त० ज० र०
 सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्तिनी ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (घ)

द्रुतविलम्बितं न्भौ भ्रौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकार-भकारौ भकार-रफौ च भवतः, तद्द्रुतं
 द्रुतविलम्बितं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

न० भ० भ० र०
 द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं,

कुर्वीतिति ।—यः उर्वीपतिः महीपतिः, अर्थलिप्तया धनवाञ्छया देवगुरुद्विजन्मनां
 देवतागुरुब्राह्मणानां पालनं रक्षणं कुर्वीत विदधीत ; इन्द्रवंशे सुरराजकुले गृहीत-
 जन्मनोऽपि जातस्यापि महदंशसम्भूतस्वापीत्यर्थः, का कथा अन्यस्येति भावः, तस्य श्रीः
 सञ्जीः प्रतिकूलवर्तिनी विरुपा इत्यर्थः, सञ्जायते भवति । हादशाक्षरपादे जगती-
 षण्डसि प्रसारे क्रियमाणे एकाशीत्यधिकवयोदशशततमो (१३८१) भेद इन्द्रवंशेति
 भान्ना ख्यातः ।

(द) जगतीप्रकरणे द्रुतविलम्बितलक्षणमाह—द्रुतविलम्बितमिति । द्रुति-
 त्वादि ।—द्रुता श्रीमन्ना गतिर्विद्युत् सः श्रीमन्नामी पुरुषः धनभाजनं धनानाम् अर्षानां

न० म० म० र०

भवति मन्दगतिश्च सुखीचितः ।

न० म० म० र०

द्रुतविलम्बितखेलगतिर्नृपः,

न० म० म० र०

सकलराज्यसुखं प्रियमश्नुते ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (द)

तोटकं सः ॥ ३७ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्यते तावन्त एव यस्य पादे सकारा भवन्ति, तद्द्रुतं तोटकं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

भाजनं पादं, तथा मन्दगतिः लघुगामी पुरुषश्च सुखीचितः सुखेषु अभ्यस्तः भवति, द्रुतविलम्बितखेलगतिः द्रुता कदाचित् क्षिप्रा विलम्बिता कदाचित् मन्दा च अत एव खेला एतदुभयात्मकत्वात् खेलनात्मिका, क्रीडास्वरूपा इत्यर्थः, गतिर्यस्य तादृशः शृपः राजा प्रियं प्रीतिकरं सकलराज्यसुखं सर्वविधराज्यभोगानन्दम् अश्नुते भुङ्क्ते । द्वादशाक्षरपादप्रकारस्य अतःषष्ठ्यधिकश्चतुर्दशशततमो (१४६४) भेदः द्रुतविलम्बित इति नाम्ना ख्यातः । प्राक्तपिङ्गल-वाचीभूषणादौ मन्दरीनाम्ना अभिहितमिदम् ।

(ध) जगत्यां द्वादशाक्षरपादं तोटकमाह, तोटकमिति ।—सः चत्वारः सकारा इत्यर्थः । एतद्दवाह इतिकारः, जगतीत्यादि ।—द्वादशाक्षरपादं जगतीच्छन्दसि यावद्भिः यावत्सङ्घातैः स-कारैः स-गणैः जगतीपादः पूर्यते जगतीप्रकरणत्वात् द्वादशाक्षरपादपूरणं जायते, तावन्तः तावत्सङ्घाताः यदि स-काराः स-गणाः, स-गणैर्घटिताः पादा इत्यर्थः, भवन्ति, तदा तोटकं नाम इतिमित्यर्थः ; एतेन

स० स० स० स०
 षमुंना यमुनाजलकेलिकता,

स० स० स० स०
 सहसा तरसा परिरभ्य धृता ।

स० स० स० स०
 हरिणा हरिणाकुलनत्रवती,

स० स० स० स०
 न ययौ नवयौवनभारवती ॥

अन्यच्च ।—

स० स० स० स०
 त्यज तोटकमर्थनियोगकरं,

अतःस-गणयुक्तपादत्वे तोटकमिति लक्षणम् । हत्तरत्नाकरादौ तु स-कारचतुष्टयेन तोटकमिति स्फुटमेवाभिहितं, यथा हत्तरत्नाकरे—“इह तोटकमस्वुधिसैः प्रथितम्” इति । तथा कुन्दीमञ्जर्यां—“वद तोटकमस्त्रिस-कारयुतम्” इति । तथा आग्नेयस्कन्दःसारि—“तोटकं सैश्वतुभिः प्रतिपादतः” इति । तथा वाष्पीभूषणोऽपि—“विनिघेहि अतुःस-गणं खचिरं रविसङ्घःकवणं कृतं सुचिरम् । फणिनायकपिङ्गल-संभषितं कुर्व तोटकहत्तमिदं गणितम् ॥” (२।१३५) इति । अमुनेत्यादि ।— यमुनायां कालिन्दीसलिले जलकेलिं जलक्रीडां करोति इति तेन, अमुना हरिणा कृष्णेन सहसा ञ्कख्यात् तरसा ऋटिति परिरभ्य आलिङ्ग्य धृता गृहीता हरिणवत् आकुले भयव्याकुले जेभे विद्येते अस्याः सा तादृशी, नवयौवनभारवती नवोद्गतयौवना, काचित् गोपाङ्गनेति शेषः, न ययौ न गतवती । इत्यायुधोक्तोदाहरणश्लोके प्रायशः सर्वमेव कुन्दीनाम श्लोकांशतया विन्यस्तमसि इति दृश्यते, उदाहरणेऽस्मिन् तरङ्गितकनदर्शनात् बहुषु पुरुषकेषु श्लोकस्यास्य अदर्शनाच्च श्लोकोऽयं केनचित् प्रथिम

स० स० स० स०
 ष्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

स० स० स० स०
 उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं,

स० स० स० स०
 नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (ध)

पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३८ ॥

यस्य पादे नकारौ मकार-यकारौ च भवतः, तद्वृत्तं पुटो
 भाम । अष्टभिस्त्रुभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० म० य०
 न विचलति कथञ्चित्, न्यायमार्गात्,

न० न० म० य०
 वसुनि शिथिलमुष्टिः, पार्थिवो यः ।

इति सुधीभिर्मन्वते इति । त्यजेत्यादि ।—तोऽं कलङ्करम्, अर्थाणां घनात्
 नियोगकरम् असत्यावे प्रयोगकम्, अर्थदूषकमित्यर्थः, प्रमदाभिः स्त्रीभिः अधिक्तं
 जितं, तथा व्यसनेः अचक्रौडादिभिः उपहतम् आक्रान्तम्, उपधाभिः अर्थाणांशुप-
 ष्ठासिन मन्त्रिणां परीक्षणैः अशुद्धमतिं परीक्षितापरिशुद्धवृद्धिं नरनायकात् नरपतेः
 भीरुकं भयशोकम् ; यद्वा—नरनायक ! हे नराधिप ! भीरुकम्, आयुधिकम्
 आयुषजीविनं सचिवं मन्त्रिणं त्यज । द्वादशाक्षरपादे कन्दसि प्रक्षारे क्रियमाणे
 जायमानेषु भेदेषु षट्पञ्चाशदधिकसप्तदशशततमो (१०५६) भेदः तोटकैति
 भाषा ख्यातः ।

(न) द्वादशाक्षरपादच्छन्दःसु पुटच्छन्दोत्पन्नमाह, पुट इति ।—वसुसः

न० न० न० य०
 ँ ञ् ङ् ञ्
 अमृतपुट इवांसौ, पुण्यकर्मा,
 न० न० न० य०
 ँ ञ् ङ् ञ्

भवति जगति सेव्यः, सर्वलोकैः ॥ (न)

जंल्लोहृतगतिर्जसौ जसौ रंसर्त्तवः ॥ ३६ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ पुनस्तावेव भवतः, तद्वृत्तं जंल्लोहृतगतिर्नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० ज० स०
 ँ ञ् ङ् ञ्
 भनक्ति समरे, बह्वन्नपि रिपून्,
 ज० स० ज० स०
 ँ ञ् ङ् ञ्
 हरिः प्रभुरसौ, भुजोर्जितबलः ।

अष्टौ, समुद्राः चत्वारः । जेति ।—यः पार्थिवः राजा वसुनि धनविषये शिथिलमूर्तिः सुक्तइलाः, अक्रपथ इत्यर्थः, न्यायमार्गात् नीतिपथात् कथञ्चित् केनापि प्रकारेण न विचलति न भङ्गति, पुण्यकर्मा सुकृतकारी असौ पार्थिवः जगति पृथिव्याम् अमृतपुट इव सुधाधार इव सर्वलोकैः सेव्यः आश्रयणीयौ भवति । प्रसारनिघन्तेन दादन्ना-अरपादच्छन्दसि प्रसारे कृते षट्सप्तत्यधिलपञ्चशततमो (५७६) भेदः पुट इति नाम्ना ख्यातः । अत्र “कथञ्चित्” इत्यष्टाचरे आदौ ततः “मार्गात्” इति चतुरचरे च विरतिः । आश्रये पुनरस्य “श्रीपुटः” इति नाम ।

(प) जगतीप्रकरणे जंल्लोहृतगतिरुक्तमाह, जंल्लोहृतगतिरिति ।—रसर्त्तवः रसाः षट् ऋतवः षट् । यस्मिन् इति ।—तावेव जकार-सकारावेव । भनक्तीति ।

अ० स० अ० स०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ

अलोद्धतगति-यथैव मकार-

अ० स० अ० स०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ

स्तरङ्गनिकरं, करेण परितः ॥ (प)

ततं नौ मुरौ ॥ ४० ॥

यस्य पादे नकारौ मकार-रेणौ च, तद्वृत्तं ततं नाम ।
 श्लोकोदाहरणम् ।—

अ० अ० अ० र०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ

कुर्व कर्णमियं गाढोत्क्रान्तिका,

अ० अ० अ० र०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ

यदुत्तनय ! चकोरो कामाधिका ।

अलोद्धतगतिः अलोपु सलिलोपु उद्धता प्रवला गतिः क्रमथं यस्य तादृशः मकारः
 अलजनुविशेषः यथैव करेण गुंफादख्येन परितः समन्तात् तरङ्गनिकरम् ऊर्जि-
 सङ्घातं भवति तथा मुञ्जोर्जितवल्गुः मुञ्जयोः बाष्पीः ऊर्जितं प्रवृत्तं वलं सामर्थ्यं
 यस्य सः प्रभुः असौ हरिरपि समरे वृद्धे वज्रम् अनेकान् रिपून् श्वान् परितः
 समन्तात् भवति विनाशयति । हादशाक्षरप्रकारेषु षड्श्लोकाधिकाष्टादशप्रतमो
 (१८८६) श्लोकः अलोद्धतगतिरिति नाम्ना ख्यातः ।

(फ) हादशाक्षरपादच्छन्दःसुं तताप्युत्तनाङ्—ततमिति । कुर्वित्यादि ।—
 कर्णं प्रति कामपौकित्यायाः राधिकाया दूत्याः उत्तिरिचम् । यदुत्तनय ! हे यादव !
 कर्णं दयो कुर्व । कर्णं कञ्चै वा दया कर्त्तव्या इत्याशंसायामाङ्—गाढा प्रवलाः
 उत्क्रान्ता वलाः सा, चकोरो चन्द्रिकापिपासुः चकोरीसकृपा इत्यर्थः, कामाधिका

न० न० न० र०

विरहदहनसङ्गादङ्गैः कृशा,

न० न० न० र०

पिबतु तव मुखेन्दोर्विम्बं दृशा ॥ (फ)

कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ४१ ॥

यस्य पादे नकार-यकारौ पुनरपि तावेव भवतः, तद्वृत्तं कुसुमविचित्रा नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

आधीयते अभिनिविश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन इति आधिः, आङ्पूर्वस्य धा-घातोः कि-प्रत्ययेन सिद्धम् ; कामेन आधिः मानसो व्यथा यस्याः सा ; “पुंस्वाधिर्मानसो व्यथा” इत्यमरः, कामपोडिता इत्यर्थः ; यदा—कामः अभिलाषः तव मुखेन्दु-पानामिलापः अधिक्कः यस्याः सा तादृशी, विरहदहनसङ्गात् विद्योमानससंघर्षात् अङ्गैः शरीरेः कृशा चोषा अतीव कृशाङ्गी इयं राधा तव मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य विम्बं दृशा अक्षय्यं पिबतु अक्षय्यकथयतु इत्यर्थः ; तवादर्शनादेव दुःखिता दिने दिने चोषा च सा मानससन्नापमत्यसहसोयं भजते इति भावः । अकारौ यथा अन्धकार्यमुत्कण्ठिता अन्दादन्तमभिलषति तथा गाढोत्कण्ठा इयं शीराधिका अपि तव मुखचन्द्रदर्शन-मभिलषति इति निष्कर्षः । हादशाक्षरपादस्य प्रसारणत्वात् अष्टाश्रीत्यधिकैकसहस्र-तमो (१०८८) भेदः तत इति नाद्या ख्यातः । इत्तेऽस्मिन् यतिनियमस्याशुक्लात् पादान्ते एव यतिर्बोध्या, किंवा पुटइत्यवत् अष्टमे हादशे च इति । केचित्तु सूत्रमिदं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते, सदाक्षरश्लोके इत्यनामादर्शनात् । वयन्तु उपस्थित-प्रचुपितादिस्त्वत्रये यथा इत्यनाम प्रवेशयितुं न शक्यं तथा अत्रापीति मन्यामहे । कृन्दीमञ्जरीपरिशिष्टे इत्यत्राक्षरपरिशिष्टे च इत्यमिदं क्लृप्तनाद्या अभिहितं, यथा—“ललितमभिहितं नो सौ नामतः” इति ।

(व) हादशाक्षरपादभ्रगतीप्रकरणे

कुसुमविचित्रा इत्यनाम्—कुसुमेति ।

न० य० न० य०

विगलितहारा, सकुसुममाला,

न० य० न० य०

सचरणलाक्षा, वलयसुलक्षा ।

न० य० न० य०

विरचितवेशं, सुरतविशेषं,

न० य० न० य०

कथयति शय्या, कुसुमविचित्रा ॥ (ब)

चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ४२ ॥

यस्य पादे नकारौ रफौ च, तद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

यस्येति ।—तावेव नकार-यकारावेव । विगलितेत्यादि ।—विगलितः सुरतवेगेन
द्विगतात् परिधटः हारः यत्र सा, कुसुममालया विमर्दितपुष्पसजा सङ्घ वर्तते
या सा, सचरणलाक्षा चरणयोः पादयोः सा लाक्षा चलत्कर्म तथा सङ्घ वर्तमाना
पादस्थितालक्षकारागरञ्जितेत्यर्थः, वलयस्य इत्याभरणविशेषस्य सुलक्षं स्पष्टचिह्नं यत्र
सा, तथा कुसुमविचित्रा विविधवर्णपुष्पपरिशीभिता शय्या विरचितवेशं विरचितः कृतः
वेशः यत्र तं स्फुटितभूषणादिना सूचितविविधप्रसाधनमित्यर्थः, सुरतविशेषं क्रीडा-
विशेषं कथयति प्रकटयति । द्वादशाक्षरप्रकारस्य षट्सप्तत्यधिकनवप्रतप्तनो (२०६)
भेदः कुसुमविचित्रेति । केचिदत्र षड्भिरक्षरैरेवेति मन्यन्ते, यत्र यतिविधौ विशेष-
विधिर्नास्ति तत्र पादान्ते एव यतिरिति सामान्यविधानवशात् पादान्ते एव
बुधिरित्यर्थे ।

न० न० र० र०

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया-

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया-

न० न० र० र०

मतनुतरतयेव सन्तानकः ।

मतनुतरतयेव सन्तानकः ।

न० न० र० र०

तरुणपरभृतः स्वनं रागिणा-

तरुणपरभृतः स्वनं रागिणा-

न० न० र० र०

मतनुत रतये वसन्तानकः ॥ (भ)

मतनुत रतये वसन्तानकः ॥ (भ)

(म) अक्षलाक्षिकालक्षणाद्—अक्षलाक्षिकेति । अतीत्यादि ।—अतिसुरभिः अतिशयेन सुर्याम्बुः सन्तानकः सन्तान एव सन्तानकः ; स्वार्थे कः, देवतकविशेष, “पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हृदि-अन्दनम् ॥” इत्यमरः ; पुष्पश्रियां कुसुमसम्बन्धीनाम् अतनुतरतया अक्षीणतरतया अतिबहुलतया इत्यर्थः, प्रभृतपुष्पभारिणेति यावत्, अभाजि इव असेवि इव, प्रभृतपुष्पसम्भारः सन्तानकवृक्षमसेवत इव इत्यर्थः ; तथा वसन्तस्य माघवस्य ऋतुराजस्येत्यर्थः, आनकः आनयति सोन्माहान् करोति इति आनकः पटङ्गाख्य बाणविशेषः, ढक्काररूप इति यावत्, “आनकः पटङ्गोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः ; तरुण परभृतः युवाकीकिलः रागिणां क्षामिजनानां रतये प्रीतये स्वनं कृतम् अतनुत विद्या-रथामास । उक्तहादशाक्षरपादप्रसारस्य द्विशतषोडशाधिकैकसप्तसप्तमी (१२२६) भेदश्रवणाक्षिकेति नाम्ना विख्यातः । अत्रापि यत्तरनुक्त्वात् पादान्ते एव सा श्रेया । कन्दोमप्लथ्यां उत्तमेतत् “मन्दाकिनी” इति नाम्ना प्रसिद्धम् ; तथा च—“न-न-र-र-चटिता तु मन्दाकिनी” इति । उत्तरजाकरे पुनः अस्य “प्रमुदितवदना” “प्रभा” इति नामद्वयं परिटुष्यते, यथा—“प्रमुदितवदना भन्नेत्रौ च रौ” तथा—“स्वरजर विरतिर्ननौ रौ प्रभा” इति । उत्तरजाकरपरिष्फुट्टे तु—“वसुयुगाविरतिर्ननौ रौ प्रभा

भुजङ्गप्रयातं यः ॥ ४३ ॥

यस्य पादे चत्वारो यकाराः, तदृत्तं भुजङ्गप्रयातं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

य० य० य० य०
— उ उ उ उ — उ उ उ उ — उ उ उ उ — उ उ उ उ
पुरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः,
य० य० य० य०
— उ उ उ उ — उ उ उ उ — उ उ उ उ — उ उ उ उ
परोक्षे करीत्यर्थनाशं हताशः ।

इति मङ्गिनाथसम्प्रदायम् । नयग-रयुगयुगगौरी मता इति कौमुदीकारसतम् इत्युक्तिः
परिदृश्यते । केचित् स्वमिदं प्रक्षिप्तमिति मन्यन्ते, वक्ष्य पुस्तकेषु स्वस्यास्य
अदशमम, अष्टमाध्याये “गौरी नौ रौ” इति सङ्गलक्षणस्य पुनरभिधानस्य तत्र हेतुं
प्रदर्शयन्ति ; अन्ये च तत्तं तथा चक्ष्णाक्षिका इति स्वार्थं मूलसूत्रेषु नास्ति इति
वदन्ति । परन्तु मुद्रितेषु सर्वेष्वेव पिङ्गलसूत्रेषु आग्नेयच्छन्दःसारे च स्वस्यास्य समुल्लेखी
विद्यते । केचित् कुञ्जलटन्यादीन्वास्थ्यं शशिवदनानानि अष्टमाध्यायीकाटादशसूत्राणि न
पिङ्गलसूत्राणि, इत्यायुधेनैव तानि विरचितानि इति वदन्ति ; एवञ्च अष्टमाध्यायीका-
गौरीइत्यस्य चक्ष्णाक्षिकया सप्त तुल्यस्य चक्ष्णाक्षिकया पिङ्गलसूत्रत्वाभावात् गायान्तर्गत-
त्वाच्च अष्टमाध्याये चक्ष्णाक्षिकायाः सप्तवेशः नाथीकृतः । आग्नेयच्छन्दःसारेऽपि
कुञ्जलटन्यादीनां समुल्लेखी नास्ति । अपरे च केचित्देवं वदन्ति यत्—अष्ट-
माध्यायीकाटादशसूत्राणि पिङ्गलसूत्रस्यैव कृतानि, न तु तानि प्राचीनमुनि-
पारम्पर्यागतानि, पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाध्यायीकानि सप्तमाध्यायीनि प्राचीनाचार्यसिद्धान्तात्
विशेषः इति । सर्वस्यैतत् सुधीभिः स्वयमेव विचारणीयमिति । त्रिल्लुगणवद्य-मध्य-
खलुगणवद्यघटिते अस्मिन् श्लोके गुरुलघुगुरुलघुगुरुवैचरान्तकचक्ष्णाक्षिका इति उक्तानाम्
प्रवेशयितुमशक्यत्वात् श्लोकमध्ये न तत् निवेशितमिति ।

(म) षाटशस्वरसरेषु भुजङ्गप्रयातमाह, भुजङ्गप्रयातमिति ।—अगतीप्रकरण-
त्वात् अत्रापि टोटकलक्षणत्वम यावद्भिः अक्षरैः पादपुराणं भवेत् तावन्ती यदि व-गत्या
भूत्सेषुः तदा भुजङ्गप्रयातमानकं इत्यनित्यर्थः । तथा च छन्दोमञ्जरी — “भुजङ्गप्रयातं

य० य० य० य०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 भुजङ्गप्रयातीपमं यस्त्वं चित्तं,

य० य० य० य०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 त्वजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (म)

स्रग्विणी रः ॥ ४४ ॥

यस्य पादे चत्वारो रेफाः, तद्वत् स्रग्विणी नाम । तच्चो-
 दाहरणम् ।—

र० र० र० र०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 यो रणे युध्यते निर्भरं निर्भय-
 र० र० र० र०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 स्रग्गिता यस्य सर्वस्वदानावधिः ।

अतुर्भिर्य-कारैः” इति । “भुजङ्गप्रयातं भवेत् येसुर्भिः” इति वृत्तरत्नाकरः । तथा
 आप्ते—“भुजङ्गप्रयातं वैः स्यात्तुर्भिः” इति । पुर इत्यादि ।—यः कृताग्रः कृता
 विनष्टा चाग्रा यस्य सः दुष्टाग्रयः, मिथ्याविनीतः कपटविनयो, अविनीतोऽपि विनीत
 इव यस्मिन्निति सं एव मिथ्याविनीत इत्युच्यते ; पुरः अयतः समन्वित्यर्थः, साधुवत्
 सञ्जन इव भाति प्रकाशते, किन्तु परीक्षे अर्थनाशं प्रयोजनविघ्नं कायेनाशमित्यर्थः,
 करोति विदधाति, तथा यस्य चित्तं मानसं भुजङ्गप्रयातीपमं सर्पगमनसदृशकुटिलं,
 तादृशं दुश्चरित्रं दुष्टस्वभावं कुमित्रं निन्दितवन्तुं त्वजेत् वर्जयेत् । शटशास्त्रप्रसारस्य
 षड्भोग्युत्तरपञ्चमस्तमो (५८६) भेदः भुजङ्गप्रयात इति नाम्ना ख्यातः ।

(य) स्रग्विणीस्रग्विणी । स्रग्विणीति ।—अथापि “तीटकं सः” (६३७)
 इतिवत् यावन्निः र-गणैः जगतीपादः पूर्यते, तावतामेव र-गणानां परियङ्गात् “चत्वारः
 रेफाः” इत्युक्तम् । य इति ।—यः जनः रणे युद्धे, निर्भयः विगतभीतिः सन् निर्भरम्

ॠ०   ॠ०   ॠ०   ॠ०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशःस्रग्विणी,
 ॠ०   ॠ०   ॠ०   ॠ०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लांशुका ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (य)

प्रमिताक्षरा सजौ सौ ॥ ४५ ॥

यस्य पाटे सकार-जकारौ सकारौ च भवतः, तद्दृष्टं
 प्रमिताक्षरा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

स०   ज०   स०   स०   स०   ज०   स०   स०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

परिशुद्धवाक्यरचनातिशयं, परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

स०   ज०   स०   स०   स०   ज०   स०   स०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

प्रमिताक्षराऽपि विपुलार्थवती, तव भारती हरति मे हृदयम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (र)

अतिशयं युज्यते, तथा यस्य ल्यागिता दानशीलता सर्वस्वदानमेव अर्चयिः सीमा
 यस्याः सा तथाविधा, भवतीति शेषः, यशःस्रग्विणी कीर्त्तिरूपमासाधारिणी, सत्कीर्त्तिः
 साधु यशः एव शुक्लमर्थशुक्लं बलं यस्याः सा तादृशी, लक्ष्मीः तं तादृशं नरं वीक्ष्य
 दृष्टा ; “वीक्ष्य लक्ष्मीः” इत्यत्र “वीरलक्ष्मीः” इति पाठे—वीरपुरुषानुरागिणी लक्ष्मीः,
 नूनं निश्चितम् अभ्येति प्राप्नोति । द्वादशाक्षरप्रसारण एकसप्तत्यधिकैकाटशततमो
 (११०१) मेदः स्रग्विणीति नाम्ना ख्यातः । प्राङ्गतपिङ्गले वाचीभूषणे च अस्याः
 “लक्ष्मीधरः” इति नामान्तरं दृश्यते ।

(र) द्वादशाक्षरपादनगत्यां प्रमिताक्षरानाम्—प्रमिताक्षरैति । परिशुद्धेति ।
 —परिशुद्धवाक्यरचना परिशुद्धस्य अतस्कारादिदीवरहितस्य गुणालङ्कारादिशोभितस्य
 च वाक्यस्य रचना सदृष्टमात्रेण तादृशी, प्रमिताक्षराऽपि प्रमितमन्वयम् अक्षरं

कान्तोत्पीडा भूमौ स्मौ ॥ ४६ ॥

यस्य पांटे भकार-मकारौ सकार-मकारौ च, तद्वृत्तं कान्तो-
त्पीडा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० म० म० म०

कामशरैर्व्याप्ता खलु कान्तोत्पीडा-

भामवती दुःखैः परिमुह्यन्ती या ।

भ० म० स० म०

भामवती दुःखैः परिमुह्यन्ती या ।

सा लभते चेत् कामुकयोगं गाढं,

भ० म० स० म०

सा लभते चेत् कामुकयोगं गाढं,

दुःखविमुक्ता स्यात् परमानन्दाप्ता ॥

भ० म० स० म०

दुःखविमुक्ता स्यात् परमानन्दाप्ता ॥

दुःखविमुक्ता स्यात् परमानन्दाप्ता ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (ल)

यस्यां सा तादृशी अत्यल्पवर्षमथी अपि, विपलाश्वती मृदुदर्थयुक्ता तव भारती
बाणी मे मनःशय्योः कर्षणीः अतिशयम् अश्रुं यथा तथा अमृतं परिषिञ्चान
वर्षति, तथा हृदयं मनश्च हरति आकर्षति । प्रमिताचरानाम् वृत्तं श्रवणधीरकृतं
परिषिञ्चति हृदयश्च हरति इत्यपि ध्वन्यते । प्रोक्तदादशाचरपादप्रस्ताव्य
द्विसप्तत्यधिकसप्तदशशततमौ (१७७२) भेदः प्रमिताचरानाम् प्रसिद्धः ।

(ल) दादशाचरपादशततमीप्रकरणे कान्तोत्पीडालक्षणमाह—कान्तोत्पीडिति ।
कान्तेत्यादि ।—या खलु कान्ता रमणी कामशरैर्मंदनबाणैः व्याप्ता अत एव दुःखैः
विरहसन्तापैरिच्छेत्, परिमुह्यन्ती मोहं गच्छन्ती उत्पीडां क्रोधम् आश्रयती लज्जवती,
सा चेत् यदि गाढम् अतिशयं कामुकेन योगं सञ्चयं लभते प्राप्नोति तदा दुःख-

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय-ऋषयः ॥ ४७ ॥

यस्य पाटे मकारौ यकारौ च भवतः, तद्दृत्तं वैश्वदेवी
नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० य० य०

धन्यः पुण्यात्मा, जायते क्वापि वंशे,

म० म० य० य०

तादृक् पुत्रोऽसौ, येन गोत्रं पवित्रम् ।

म० म० य० य०

गोविप्रज्ञाति-स्वामिकार्ये प्रवृत्ते,

म० म० य० य०

शुद्धः आहादौ, वैश्वदेवी भवेत् यः ॥ (व)

विमुक्ता विगतमनःसन्नापा सती परमानन्दाप्ता अतिप्रीतिं प्राप्ता, भवेदिति शेषः ।
द्वादशाक्षरप्रकारस्य नवनवत्यधिकैकशततमो (१६६) भेदः कान्तोत्पीडा इति नाम्ना
प्रसिद्धः ।

(व) द्वादशाक्षरपाठवृत्तेषु वैश्वदेवीलक्षणाद्, वैश्वदेवीति ।—इन्द्रिय-ऋषयः
इन्द्रियाणि पञ्च ऋषयः सप्त, इन्द्रियशब्दस्य पञ्चसङ्ख्यावाचित्वेन, ऋषिशब्दस्य च सप्त-
सङ्ख्यावाचित्वेन पञ्च-सप्ताक्षरेषु यतिरिति लब्धम् । धन्यः इति ।—गोविप्रज्ञाति-
स्वामिकार्ये नवां विषाणां ब्राह्मणानां ज्ञातीनां स्वामिनः प्रभोश्च कर्मणि प्रवृत्ते चारभ्ये
सति इत्यर्थः, तथा आहादौ पितृकृत्यादौ यः शुद्धः शुचिः सन्, वैश्वदेवी विभेदेभ्यः
बलिप्रदायी भवेत् स्वान् ; विभेदो देवेभ्यो देयः बलिः इत्यर्थे अण्-प्रत्ययात् वैश्वदेव
इति पदं निष्पाद्य सोऽस्मात्प्रोति पुनरिन्-प्रत्ययेन सिद्धम् । विभेदेवाः आहादेव-
विशेषाः, तथा च “कतुदंष्ट्री वसुः सत्यः ज्ञानः कालस्तथा धुरिः । रोचनी मादृवाधेव

वाहिनी त्मौ म्याहृषिकामशराः ॥ ४८ ॥

यस्य पादे तकार-मकारौ, मकार-यकारौ च भवतः, तद्वृत्तं वाहिनी नाम । सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

त०	म०	म०	य०
पूर्वो	यदीयः	कोषो,	नीतिर्विशुद्धा,
त०	म०	म०	य०
दृष्टिः	स्वधर्मं	रक्षा,	स्नानां प्रजानाम् ।

तथा चान्यः पुरुरवाः । विश्वेदेवा भवन्त्येते दश ग्राह्येषु पुजिताः ॥” इति ; एतादृशः धन्यः श्लाघ्यः पुण्यात्मा प्रतचरितः पुत्रः तनयः कापि कस्मिंश्चिदपि वंशे गीत्रे जायते उत्पद्यते, तादृशो महानुभावः पुनर्न यत्र तत्र समुत्पद्यते इति भावः, असौ परिदृश्यमानः पुत्रः तादृक् कथितगुणसम्पन्नः ; येन चनेन पुत्रेण गीत्रं कुलं पवित्रं चत्वं सदाचार-महावहार-सुक्रीर्णभिरुज्ज्वलमित्यर्थः, जातमिति शेषः । द्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमो (५७७) भेदः वैश्वदेवीतिनाम्ना ख्यातः ।

(३) द्वादशाक्षरच्छन्दसि वाहिनौलक्षणमाह, वाहिनौति ।—ऋषिकामशराः ऋषिशब्दस्य सप्तसङ्ख्यावाचकत्वात् कामशरशब्दस्य च पञ्चसङ्ख्यावाचकत्वात् सप्तम् पञ्चमु च यतिः । आदर्शपुलकानां केषु केषु सूत्रस्यास्य समुल्लेखो नास्ति, आश्विन-च्छन्दस्यपि तथैव । क्वचित् प्राचीनपुस्तके अस्य उदाहरणान्तरमपि परिदृश्यते यथा—“थी वाहिनौ काव्यादां, तुव्याहंभावात्, हन्तुं हि शक्नोऽनन्तः, सोऽप्यथ मूर्च्छाम् । प्राप्तः किमेतच्चिदं, पौलस्यशक्त्या, ज्ञातुं न शक्यन्वन्नै-शारिवामेषाम् ॥” इति । पूर्णं इत्यादि ।—यदीयः यस्य राज्ञः सन्ध्वी कोषः अर्धोषः, धनराशिरित्यर्थः, “कोषोऽस्त्री कुशलं खल्लपिधानेऽर्धोषदिव्ययोः” इत्यमरः, पूर्णः उपचर्य प्राप्तः, न तु क्षीणतां गत इत्यर्थः ; कोषो धनागारः इत्यर्थो वा, पूर्णः अशुभः धनराशिरिति शेषः ; नीतिः नयः विशुद्धा प्रसादादिदोषरहिता, स्वधर्मं राजधर्मं दृष्टिः अर्थहीनम्, यथायथं राजधर्मपावनमित्यर्थः, तथा स्नानां स्नकीयानां प्रजानां

त० न० न० व०
 ०० ०० ०० ०० ०० ००
 यद्वाङ्मिनी सर्वाङ्गै-युक्ताऽप्रधर्षा,

त० न० न० व०
 ०० ०० ०० ०० ००
 राज्ञोऽस्य संविज्ञेयं, श्रेयः सदैव ॥ (श)

नवमालिनी न्जी भ्याविति ॥ ४६ ॥

यस्य पादे नकार-जकार-भकार-यकारा भवन्ति, तद्दुर्त्तं
 नवमालिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० भ० य०
 ०० ०० ०० ००
 धवल्यशोऽंशुकेन, परिवीता,

न० ज० भ० य०
 ०० ०० ०० ००
 सकलजनानुराग-घुष्टपात्ता ।

न० ज० भ० य०
 ०० ०० ०० ००
 दृढगुणबद्धकीर्त्ति-कुसुमौघै-

प्रकृतिसमुद्धानां रत्ना पालनं, किञ्च यस्य राज्ञः वाङ्मिनी सेना सर्वाङ्गैः इत्यत्रादिभिः
 अक्षरचतुष्टयेः युक्ता, अत एव अप्रधर्षा केनापि पराभवितुमशक्या, अस्य एवंविधस्य
 राज्ञः सदा एव श्रेयः सङ्गलं संविज्ञेयम् अवधेयम् । प्रोक्ताद्वाङ्मिनीपरप्रकारस्य
 सप्तदशविंशत्यक्षरतन्त्री (५१७) भेदः वाङ्मिनीति नाम्ना प्रसिद्धः । “गन्ते” इत्यनेन
 “सदैव” इत्यत्र ‘व’कारस्य गुह्यतातिदेशः ।

(ष) नवमालिनीउत्तलच्छन्दाच्च—नवमालिनीति । धवस्वेत्यादि।—शृप ! हे
 राजन् ! धवलं शुभं यद्य एव अंशुकं बद्धं तेन परिवीता वेष्टिता, तथा सकलानां
 निखिलानां जनानाम् अनुरागः अत्यन्तप्रीतिरेव घुष्टयं कुडुनं तेन आत्ता अचिता,

न० अ० भ० य०

स्तव नवमालिनीव, नृप ! लक्ष्मीः ॥

अत्र वसुसमुद्रैर्यतिरित्याच्चायः । (ष)

इति महद्वलायुधकृतायां पिकुलच्छन्दोवधौ षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इदानीमतिजगतीशकर्थ्यतिशकर्थ्यष्टिरत्यष्टिर्धृतिरतिधृतिषेति
संभातिच्छन्दांसि एकैकपादाक्षरवृद्ध्या क्रमेणोद्गीयन्ते । (क)

रञ्जिता इत्यर्थः, तत्र लक्ष्मीः राज्ञीः, दृढगुणेन दृढमूलेण इव गुणेन शूरत्वादिना बद्धा
संयता, अत एव निश्चला कौर्त्तिः यशः एव कुसुमं तेषामौघैः समूहैः उपलब्धता सती
नवमालिनीव अभिनवकुसुममालाधारिणी रमणीव ; यथा—कुसुमौघैः नवमाल्यवतीव,
धवलशुक्रसमाच्छादिता कुङ्कुमरागरञ्जिता मूलपथितपुष्पदानशोभिता च नायिकैव
इत्यर्थः, राजते इति शेषः । अथवा—धवलं यश इवांशुकं तेन परिधीता इति
नायिकापत्ने, धवलयशः शंशुकमिव इति च राजलक्ष्मीपत्ने उपमितिसमाप्तः । एवं
सर्वत्र योज्यम् । अथाष्टाक्षरे चतुरक्षरे च यतिर्बोध्या । प्रोक्तहादशाक्षरप्रसारव्य
चतुश्चत्वारिंशदधिकनवशततमो (२४४) भेदः नवमालिनीति नाम्ना ख्यातः । कन्दो-
मञ्जरी-उत्तरवाकरयोः “नवमालिका” इति नामान्तरमस्याः । इह वल्लवत्यधिक-
चतुःसहस्रमेदवत्सु जगतीवृत्तेषु कतिचित् भेदाः प्रदर्शिताः, यस्यावस्तुनिशङ्कया न
सर्वे । वाणीभूषण-च्छन्दोमञ्जरी-उत्तरवाकरादौ अन्येऽपि भेदाः दृश्यन्ते, ते तु तत्र
तत्र नृम्याः ।

इति श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिकुलच्छन्दःसुत्रे

वृत्त्यायुधवधौ सुखबोधिन्यां षष्ठोऽध्यायः ।

(क) पूर्वस्मिन् खलु षष्ठाध्याये प्रथमं यतिलक्षणेनभिधाय एकाक्षरपादात्
हादशाक्षरपादवृत्तलक्षणाणि अभिहितानि । साम्प्रतमतिजगत्यादीनि सप्त यति-

तत्रातिजगत्याम् ।—

प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग् द्विकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-जकार-रेफ-गकारा भवन्ति, तद्दृत्तं प्रहर्षिणी नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० ज० र० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

उत्तुङ्ग-स्तनकलसद्वयोन्नताङ्गी,

म० न० ज० र० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

लोलोत्थी, विपुलनितम्बशालिनी च ।

म० न० ज० र० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विम्बोष्ठी, नरवर ! मुष्टिमेयमध्या,

म० न० ज० र० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सा नारी, भवति मनःप्रहर्षिणीति ॥ (खं)

खण्डोऽसि वर्धयितुं सप्तमाध्यायमारभते । तदेव इत्याद्युचो विदुषीति—इदानी-
 मित्यादि ।

(ख) अतिखण्डःसु त्रयोदशक्षरपादातिजगत्याधिकारे प्रहर्षिणीलक्षणमाह,
 प्रहर्षिणीति ।—त्रिक-दशकौ तृतीय-दशमवर्षो, यतिख्यानीयो भवतः इति शेषः ;
 धृष्टा—तृतीय-दशकौ विरतिं भजति इत्यर्थः ; अथवा—यद्दृत्तं तृतीय-दशकौ वर्षो प्राप्य
 यतिं लभते इत्यर्थः, तत् प्रहर्षिणीनाम इत्तं स्थात् । उत्तुङ्ग्यादि ।—नरवर ! हे
 राजन् ! या स्तनः कलस इव तस्य इयं स्तनकलसद्वयम्, उत्तुङ्गेन उन्नतेन स्तनकलस-
 द्वयेन उन्नतं तथावत् प्रतीयमानमङ्गं बन्धुलनित्यर्थः, यस्याः सा, “उन्नताङ्गी”
 इत्यत्र “चानताङ्गी” इति पाठान्तरः समीचीनः ; तथा लोले अक्षरी अक्षिणी यस्याः
 स्था, विपुलेन विशालेन नितम्बेन शालते शीभते वा सा, तथा विम्बकलवन् ओष्ठी

रुचिरा ज्भौ स्र्जौ ग् चतुर्नवकौ ॥ २ ॥

यस्य पादे जकार-भकारौ सकार-जकारौ गकारश्च, तद्दृत्तं रुचिरा नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० भ० स० ज० ग०

मृगत्वचा, रुचिरतरास्वरक्रियः,

ज० भ० स० ज० ग०

कपालभृत्, कपिलजटाग्रपल्लवः ।

ज० भ० स० ज० ग०

ललाटदृग्-दहनद्वणीकृतस्मरः,

ज० भ० स० ज० ग०

पुनातु वः, शिशुशशिशुखरः शिवः ॥ (ग)

यस्याः सा, सृष्टिमियः सृष्टिवाह्यः मध्यः कटिदेशः यस्याः सा तादृशी भवति, सा नारी रमणी मनसः चेतनः प्रहर्षिणी चानन्ददायिनी इति एवं, जानीयादिति शेषः । यथा इन्द्रो नारी मनःप्रहर्षिणी तथा प्रहर्षिणीवत्तमपि कवीनां मनःप्रहर्षणात् एतन्नामकमिति चापराधी व्यज्यते । अतिजगत्प्रधिकारी त्रयोदशाक्षरपादानां सर्वगुणांढिसर्वलघुने प्रसारे विधीयमाने एकशतविनवत्यधिकाष्टसहस्रभेदा (८१८२) जायन्ते, तत्र च चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो (१४०१) भेदः प्रहर्षिणीति नाम्ना ख्यातः ।

(ग) त्रयोदशाक्षरपादातिजगत्प्रधिकारी रुचिराख्यं ह्रस्वं दर्शयति—रुचिरेति । मृगत्वचेति ।—मृगत्वचा पशुचर्मणा, रुचिरतरा अतिमनोहारिणी अस्वरस्य वस्त्रस्य क्रिया कार्ये यस्य सः, कपालं ब्रह्मणः शिरोऽब्धिभयं पादं विभक्तिं चारयति इति कपालभृत्, तथा कपिलः पिङ्गलवर्णः जटाग्रः पल्लव इव यस्य सः, ललाटदृक्

मत्तमयूरं मृत्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥ ३ ॥

यस्य पादे मकार-तकारौ यकार-सकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं
मत्तमयूरं नाम । पूर्वैव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० त० य० स० ग०

~~~~~  
~~~~~

व्यूढोरस्कः, सिंहसमानामतमध्यः,

म० त० य० म० ग०

~~~~~  
~~~~~

पीनस्कन्धो, मांसलहस्तायतबाहुः ।

म० त० य० स० ग०

~~~~~  
~~~~~

कम्बुध्रीवः, स्निग्धशरीरस्तनुलोमा,

म० त० य० स० ग०

~~~~~  
~~~~~

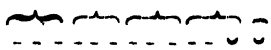
भुङ्क्ते राज्यं मत्तमयूराकृतिनेत्रः ॥ (घ)

आलस्यदलीयनेत्रमेव दृढमं वक्रिः तेन त्रयीकृतः तृणवत् सन्पादितः भ्रष्टीकृत इत्यर्थः,
कारः कानो येन सः, शिशुः नवः कलामात्र इत्यर्थः, शशौ चन्द्रः श्रेष्ठरे मौञ्जी
यस्य सः इति व्यधिकरणवद्वृत्तीदृः; यद्वा—शिशुशशिशब्दसहितिशिष्टे लाक्षणिकः,
कलामात्रचन्द्रयुक्तः श्रेष्ठरो यस्येति विग्रहः, तथाविधः शिवः हरः वः युष्मान्
पुनातु पवित्रीकरोतु । त्रयीदशाक्षरप्रकारेषु षडक्षिकाष्टाभिंशतिशततमो (२८०६)
भेदः ह्यचिराद्भवति ।

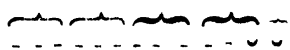
(घ) त्रयीदशाक्षरपादश्लेषेण मत्तमयूरश्लेषमाह, मत्तमयूरमिति ।—
समुद्र-नवकौ इत्यत्र समुद्राः चत्वारः । व्युदेति ।—व्यूढं विशालम् चरः वक्षः यस्य
सः, सिंहस्य सिंहकटेरित्यर्थः, समानः तुल्यः आगतः शीघ्रः मध्यः कटिदेशः यस्य
सः, तथा पीनः स्थूलः क्लृप्तः यस्य सः, मांसलो मांसबहुलो कोमलो इत्यर्थः,
दृष्टौ करो यस्य सः, तथा आयती दीर्घा बाहू भुजौ यस्य सः मांसलहस्ताशो

गौरी नौ न्सौ ग् ॥ ४ ॥

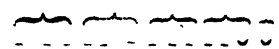
यस्य पादे नकारत्रयं सकारो गकारश्च, तद्दृत्तं गौरी-
नाम । तद्वोदाहरणम् ।—

न० न० न० स० ग०

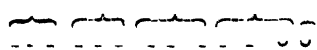
सकलभुवनजगणनतपादा,

न० न० न० स० ग०

निजपदभजनशमितविषादा ।

न० न० न० स० ग०

विजितसरसिरुहणयनपद्मा,

न० न० न० स० ग०

भरतु सकलमिह जगति गौरी ॥ (ङ)

आयतनाद्दृशेति पूर्वपदस्य विशेषणत्वस्वीकारात् पदद्वये विशेषणवत् कर्मधारय-
समासः ; कल्पदत्त शङ्क इव, शङ्के यथा रेखाद्वयमस्ति तद्वत् रेखाद्वयविशिष्टा यौवा
यस्य सः रेखाद्वयवर्द्धीव इत्यर्थः, किञ्च नयनसुखदं शरीरं देहो यस्य सः, तथा तद्
मल्प लोम यस्य सः, मत्तः हृष्टः यो मयूरः तस्य नेत्रस्य नयनस्य या आकृतिः सा इव
नेत्रं चक्षुर्यस्य सः, मत्तमयूरनेत्रसमाननेत्र इत्यर्थः, एतादृशत्वचणवान् नरः राज्य
भुङ्क्ते राजा भवतीत्यर्थः । प्रोक्तमयोदशाक्षरप्रसारस्य त्रयस्त्रिंशदधिकषोडशमत्तमा
(१६३३) भेदी मत्तमयूर इति नाम्ना ख्यातः । प्राकृतपिङ्गले वाणोभूषणे
च अस्य “माया” इति नाम । उदाहरणान्तरं यथा—“हा तातेति” इत्यादि
रघो (२।३५) ।

(ङ) त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दःसु गौरीच्छन्दोन्वयमाह—गौरीति । स्वनिदं
मूलपाठे नास्तीति केचित् वदन्ति, परन्तु चाग्नेयच्छन्दसि तथा मुद्रितेषु सर्वेष्वेव
पुस्तकेषु अस्य समुल्लेखोऽस्ति । सकलेश्वादि ।—सकलेषु निखिलेषु भुवनेषु जगत्सु,
भुवनत्रयेषु इत्यर्थः, जातानाम् उत्पन्नानां गणैः समूहेः सुरनरप्रगणसमूहेः नतौ

शक्यार्थम् ।—

असम्बाधा मृतौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे मकार-तकारौ नकार-सकारौ गकारौ च भवतः, तद्गुणमसम्बाधा नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० त० न० स० ग० न०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 भङ्क्ता दुर्गाणि, द्रुमवनमखिलं छिन्त्वा,
 म० त० न० स० ग० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 हत्वा तक्षैर्न्यं, करितुरगबलं हत्वा ।

असम्भूतौ पादौ यस्याः सा, तथा निजं नित्यं, “निजं स्त्रीये च नित्ये च” इति सेदिनी, यत् पदं वस्तु, “पदं व्यवसितिवाचस्थानलक्षणाद्भुवस्तुषु” इत्यमरः ; तस्य नित्यवस्तुनः शिवस्य इत्यर्थः, भजनेन सेवया श्रुतितः निवारितः विषादः यस्याः सा शिवसेवनेन निमलमानसा इत्यर्थः ; यदा—निजं स्त्रीयं, गौर्या एवेति भावः, पदं चरणं तयोः भजनान् सेवनात्, भक्तजनेनेति भावः, यदा—भज्यते सेव्यते येषु भक्त्याः सेवका इत्यर्थः, निजपदभजनानां निजचरणश्रितसेवकानामित्यर्थः ; श्रुतितः विषादः यथा सा निजपादसेवननिरतभक्तानां दूरीकृतविषादा इत्यर्थः ; तथा विजितं पराभूतं अरसिद्धं पदं नयत्पद्मेन तेचकमलेन यथा सा गौरी भवानी इह जगति अस्मां प्रथिव्यां सकलं जगत् भरतु रक्षणं करोतु । “जगति” इत्यत्र “भवति” इति पाठे— भवति त्वयि सकलं भरतु सर्वं सम्यक् ददातु इत्यर्थः । अथोदशाक्षरप्रकारस्य अष्ट- अक्षरानिर्गदधिकविषयसङ्गतमो (२०४८) सेदः गौरीनाम्ना प्रसिद्धः । अतिजगत्पथिकारे ज्ञायमानेषु एकशतदिनत्रयधिकषाटसहस्रभेदेषु (८१२२) कतिचित् भेदा अत्र प्रदर्शिताः, अन्ते च यथायथं व्यवसूचनीयाः । बाष्पीभूषणादौ च एतदतिरिक्ताः तारक-पद्माक्षि-कन्दनामानः त्रयो भेदाः दृश्यन्ते ।

(च) उद्योदशाक्षराणि इतानि परिसमाप्य साम्प्रतं ब्रह्मार्थधिकारे अतुदंशा- क्षरवृत्तलक्षणाणि वक्तुमुपक्रमते, तत्र असम्बाधावृत्तमाह, असम्बाधेति ।—इन्द्रियाणि पञ्च । सङ्कोचति ।—येन राज्ञा, दुर्गाणि दुःखेन गम्यते एषु इति दुर्गाणि क्रीडावृत्तं,

म० त० म० स० ग० ग०
 येनासम्बाधा, स्थितिरजनि विपक्षाणां,
 म० त० म० स० ग० ग०
 सर्वोर्वीनाथः, स जयति नृपतिर्मुञ्जः ॥ (घ)

अपराजिता नौ र्सौ ल्गौ स्वर-ऋषयः ॥ ६ ॥

यस्य घादे नकारौ रेफ-सकार-लकार-गकाराश्च, तद्दृत्तम् अपराजिता नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० र० स० ल० ग०
 क्षिपतिवल्यं, जटामुकुटोज्ज्वलं,
 म० म० र० स० ल० ग०
 मनसिजमथनं, त्रिशूलविभूषितम् ।

“मङ्क” इति ख्यातानीति यावत्, मङ्क्या विचक्षणं, विपक्षाणामिति शेषः, अखिलं सकलं द्रुमवनं तद्वप्रधानं वनं, विशालवृक्षराशौपूर्णं नरख्यमित्यर्थः, क्षित्वा कर्त्विता, तेषां शत्रूणां सैन्यं बलं हत्वा विनाशश्च करिष्ये च तुरगाश्च ते एव बलं सैन्यं हत्वा बलादधिगत्य इत्यर्थः, विपक्षाणां रिपूणां स्थितिः अथस्थितिस्थानम् असम्बाधा सदृष्ट-परिहीना, दुर्गादिनाशेन अवस्थितिस्थानस्य सर्वनेषणोचरीभूतत्वेन प्रकाशीभूता इत्यर्थः; यदा—स्थितिः स्वेषाम् अवस्थानम् असम्बाधा विपक्षबलनाशेन बाधाविहीना, निर्विघ्ना इत्यर्थः, अजनि जनिता; सर्वोर्वीनाथः समवष्टुष्विषीपतिः स नृपतिः मुञ्जः जयति सर्वोत्कृष्टेषु वर्षताम् । “वट्पञ्चानन्दचं शङ्करी” इत्युक्तत्वात् शङ्करीपादघटकीभूतानि अक्षराणि चतुर्दश एव लभ्यन्ते, तेषां चतुर्दशाक्षरपादानां प्रत्येकं विधोयमाने त्रिंशत्चतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रभेदा (१६३८४) जायन्ते; तत्र सप्तदशाधिकद्विसहस्रतमो (२०१७) भेदः असम्बाधा इति नाम्ना ख्यातः ।

(छ) चतुर्दशाक्षरपादशक्यधिकारौ अपराजितावृत्तमाह, अपराजितेति ।—

ऋ-ऋषयः स्वराः सप्त ऋषयः सप्त । क्षिपतिरिति ।—क्षिपतिः नामराजः

न० न० र० स० ल०ग०

संरसि यदि सखे !, शिवं शशिशेखरं,
 न० न० र० स० ल०ग०

भवति तव तनुः, परैरपराजिता ॥ (छ)

प्रहरणकलिता नौ भ्नौ ल्गौ च ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारौ भकार-नकार-लकार-गकाराश्च, तद्वत्
 प्रहरणकलिता नाम । चकारात् पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदा-
 हरणम् ।—

न० न० म० न० ल०ग०

सुरमुनिमनुजैरुपचितचरणां,
 न० न० म० न० ल०ग०

रिपुभयचकित-त्रिभुवनशरणाम् ।

वासुकिः वलयं हस्तभूषणं यस्य तं, जटा एव मुकुटं जटाभिः कृतं मुकुटमिति वा
 तेन उच्यते लं मुकुटाकारौकतजटाशोभितमित्यर्थः, मनसिजं कामं मयाति नाशयति
 यत्नं, त्रिशूलेन विभूषितं शोभितं, तथा शशी चन्द्रः शिखरे चूडायां यस्य
 तादृशं शिवं शङ्करं यदि स्मरति चिन्तयति, तदा सखे ! हे बन्धो ! तव तनुः
 शरीरं परैः रिपुभिः अपराजिता अपरिभूता भवति । प्रोक्तचतुर्दशाक्षरपादप्रसारस्य
 षट्शतचतुर्विंशत्यधिकपञ्चसहस्रतमो (३८२४) श्लोकः अपराजिता इत्याख्यया
 ख्यातः ।

(ज) उक्ताधिकारे प्रहरणकलितासचचनाह—प्रहरणेति । सुरेत्यादि ।—
 सुरा देवाः मुनयः ऋषयः मनुजः मानवाः तैः उपचितौ संबर्द्धितौ, पूजितौ इत्यर्थः,

म० म० भ० न० ल०ग०

प्रणमत महिषा-सुरब्रधकुपितां,

म० न० भ० म० ल०ग०

प्रहरणकलितां, पशुपतिदयिताम् ॥ (ज)

वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकार-भकारौ जकारौ गकारौ च, तद्वृत्तं
वसन्ततिलका नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

त० भ० ज० ग० ग०ग०

उद्धर्षिणी जनदृशां स्तनभारगुर्वी,

त० भ० ज० ग० ग०ग०

नीलोत्पलद्युतिमालिङ्गचलोचना च ।

अरथो यस्याः तां, रिपुभयेन चकितानां वलानां विभुवनानां स्वर्गमर्षरसातल-
वासिनामित्यर्थः, शरणां रक्षित्री, तथा माह्विषासुरस्य बधाय विनाशाय माह्विषामरं
हन्तुमित्यर्थः, कुपितां कुडाम्; “बध” इत्यत्र “तनु” इति पाठे—मह्विषासुरस्य तनवे
देहाय देहविनाशाय इत्यर्थः, यदा—मह्विषासुराय तनु स्वल्पं कुपितां, महाशक्त-
कस्याः कापाधिके सृष्टिविनाशशक्त्या स्वल्पकोप इति बोध्यम्; प्रहरणादि
अस्त्राणि कलितानि गृहीतानि यथा तां धृतविधिस्त्रामित्यर्थः, पशुपतेः शिवस्य
दयितां प्रियां दुर्गामित्यर्थः, प्रणमत नमस्कुर्वत । त्रैलोक्यतुर्दशाक्षरपादप्रकारस्य
एकशताष्टाविंशत्यधिकोऽसङ्ख्यतमो (८१२८) भेदः प्रहरणकलिता इति नाम्ना
ख्यातः । छन्दोमञ्जरी-वृत्तरत्नाकरयोः “प्रहरणकलिका” इति पाठः ।

(भ) चतुर्दशाक्षरपादशक्यधिकारे वसन्ततिलकावृत्तमाह—वसन्ततिलकेति ।
उद्धर्षिणीत्यादि ।—जनदृशां लोकलोचनानाम् उद्धर्षिणी अतिमयद्वर्षजननी, आनन्द-
प्रदायिनी इति यावत्, तथा स्तनयोः कुचयोः भारेण गुर्वी भारवती, गुरुत्वान्
अवनताङ्गी इत्यर्थः, तथा नीलोत्पलद्युतेः नीलोत्पलप्रभायाः मलिङ्गुची तस्करौ,

त० म० ज० ज० ग० ग०
 सिंहीन्नतत्रिकतट्टी कुटिलालकान्ता,
 त० म० ज० ज० ग० ग०
 कान्ता वसन्ततिलका नृपवङ्गभाऽसौ ॥ (भ)

अत्र पादान्ते यतिः ।

सिंहीन्नता काश्यपस्य ॥ ९ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्य आचार्यस्य मतेन
 सिंहीन्नता नाम भवति । पूर्वमेवोदाहरणम् । (ज)

उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्य आचार्यस्य मतेन उद्धर्षिणी
 नाम । पूर्वमेवोदाहरणम् । (ट)

अपहरके इत्यर्थः, “चौरैकागारिकस्येनदस्युतस्कारभोषकाः । प्रतिरोधिपरास्तन्दि-
 पाटशरमलिकुचाः ॥” इत्यमरः; लोचने चक्षुषी यस्याः सा, इन्दोवर-
 विजयिनेना, अत्र ‘व’ इत्यस्यातिदेशिकगुहत्वम्; तथा सिंङ्गस्येव सिंङ्गविकतट्टस्येव
 अत्रतं त्रिकतट्टं पृष्ठवंशाधोभागो यस्याः सा, कुटिलः कुञ्चितः अलकानां चूर्ण-
 कुन्तलानाम् अन्तः प्रान्तदेशो यस्याः सा, तथाभूता असौ वसन्ततिलकान्तो कान्ता
 ललना नृपवङ्गभा राजप्रिया; पत्ने—तादृशसौन्दर्यशालिनी रमणीय इत्यविशेष-
 वसन्ततिलका अपि राजप्रिया सर्वेषां कमनीया च भवेदिति । अत्र “उद्धर्षिणी”
 “सिंहीन्नत” इति पदद्वयं वसन्ततिलकायाः उद्धर्षिणी सिंहीन्नतेति नामान्तरद्वयं
 सूचयति । शक्यं चतुर्दशान्तरपादप्रसारणार्थं जायमानेषु भेदेषु नवमन्तरवस्त्रिंश-
 दधिकद्विसप्तत्यन्तरो (२८११) भेदः वसन्ततिलकास्यं इत्यम् ।

(ज) नतान्तरेव वसन्ततिलकायाः नामान्तरप्रदर्शनार्थमाह—सिंहीन्नतेत्यादि ।

(ट) वसन्ततिलकाया अन्वविधनामान्तरप्रदर्शनार्थं सूचान्तरमाह—
 उद्धर्षिणीति । एतत्त्वानन्तरं पुस्तकविशेषे “मधुनाथनी शाकल्यस्य” इति पाठो
 दृश्यते । शाकल्यस्य मते मधुनाथनी इति नामान्तरमपि वसन्ततिलकाया अपि इति

अतिशक्त्याम् ।—

चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥ ११ ॥

यस्य पादे नकारासत्वारः सकारस्य, तद्वृत्तं चन्द्रावर्त्ता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० स०
 पटुजवपवन-चलितजललहरौ-

न० न० न० न० स०
 तरलितविहग-निचयरवमुखरम् ।

न० न० न० न० स०
 विकसितकमल-सुरभिशुचिसलिलं,

न० न० न० न० स०
 विचरति पथिक-मनसि शरदि सरः ॥

अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्यान्नायः । (ठ)

तन्वतम् । आग्नेयच्छन्दःसारे तथा अन्यत्र क्वचिदपि च तादृशपाठादङ्गनादङ्गाभिरपि तादृशपाठः प्रत्याख्यातः । तथा चोक्तमाग्नेये—“वसन्ततिलका तभौ । जौ गौ, सिंहीव्रता सा ख्यात् सुनेरुद्विष्यौ च सा ॥” इत्यनन्तरमेव चन्द्रावर्त्ताच्छन्दसः लक्षणं दृश्यते । केचन “सिंहीव्रता” इत्यत्र “सिंहीव्रता” केचन च “शोभावती” इति पाठान्तरद्वयमपि स्वीकुर्वन्ति । शक्त्यां चतुर्दशाक्षररहस्यस्य प्रसारगत्या षोडशीन-चतुःशतौत्तरषोडशसङ्ख्यायि (१६३८४) भेदाः जायन्ते ; तेषु कियन्तोऽत्र प्रदर्शिताः, कियन्तस्य कृन्तोमञ्जरी-तत्परवाकारादौ द्रष्टव्याः । अस्मात्कृताभिनवच्छन्दो-मञ्जरीव्याख्यायां प्रसारसङ्ख्या अपि तेषां प्रदर्शिताः । शेषभेदाः सुधौभिः प्रसाय्य वाकारान् वा निजबुद्धितो वा बोधनीयाः ।

(ठ) अनन्तरमतिशक्त्याधिकारे पञ्चदशाक्षरपादानि कृन्तोसि निदोष्टमादौ चन्द्रावर्त्ताक्षयसाह—चन्द्रावर्त्तेति । पटुणवेति ।—शरदि शरत्काले पथिकमनसि

मालर्त्तुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता माला नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० सं०
 नवविकसित-कुवलयदलनयने !,
 न० न० न० न० सं०
 निशमय नव-जलधरमिह गगने ।
 न० न० न० न० सं०
 अपनय रूष-मुपसर मम सविर्धं,
 न० न० न० न० सं०
 यदि रतिसुख-मभिलषसि बहुविधम् ॥ (उ)

पान्यजनहृदये, पटुः अमन्दः प्रबल इत्यर्थः, जवः वेगो यस्य तादृशी यः पवनः
 तेन अलिता कम्पिता या जललङ्घरो जलतरङ्गः तथा तरलितानां अञ्जितानां
 दोषाधितानामित्यर्थः. विहगनिचयानां रवैः मुखरं शब्दितं, तथा विकसितानि
 प्रस्तुटितानि यानि कमलानि पद्मानि तैः सुरभि सुगन्धं यथा निर्मलं पवित्रं सर्वालं
 यस्य तादृशं सरः, विचरति सदेति इत्यर्थः । “षष्ठ्यक्षरमतिशकरी” इत्युक्तान्
 अतिशक्याः पञ्चदशाक्षरपादता सिद्धेव । पञ्चदशाक्षरपादानां प्रकारे कृते अष्ट-
 षष्ठ्यक्षरसप्तशताधिकद्वान्त्रिंशत्सहस्राणि (३२७६८) भेदा जायन्ते ; तत्र चतुरश्रोत्तर-
 त्रिंशताधिकषोडशसहस्रतमो (१६३८४) भेदः चन्द्रावर्त्तेति नाम्ना प्रसिद्धः । अवेति ।
 —क्षरेः सप्तभिरक्षरैः बहुभिरष्टाक्षरैश्च यतिरित्याज्ञायः पारम्पर्यापदेशः । इत्तस्यास्य
 एकगुरुकपादत्वात् श्रीकेऽस्मिन् चतुर्गुणात्मकचन्द्रावर्त्तेति नाम प्रवेशयितुं न शक्यम् ।
 कन्दोमञ्जरी-उत्तरजाकारयोरस्य “शशिकला” इति नामान्तरम् ।

(उ) पञ्चदशाक्षरपादातिशक्यधिकारे मालावृत्तमाह, मालेति ।—कृतवः
 षट्, षष्ठाक्षरे इत्यर्थः । सैवेति ।—सा न-गणचतुष्टय-स-गणात्मिका चन्द्रावर्त्ता
 यदि स्वरैर्वसुभिश्च यतियुक्ता न भूत्वा षष्ठे नवमे च यतियुक्ता भवति, तदा माला-

मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरो नाम भवति, यदा अष्टभिः
सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० स०

कथमपि निपतित-मतिमहति पदे,

न० न० न० न० स०

नरमनुसरति न, फलमनुपचितम् ।

गान इत्यम् । एतेन एवं ज्ञायते यत्—गणभेदेन यथा नामभेदी भवति यतिभेदेनापि
तथा इति । नवेत्यादि ।—नवविकसिते अचिरप्रस्रुटिते कुबलयदले इव नयने
अक्षुषी यस्याः सा तन्मन्मोघने, निश्चयं शृणु, महचनमिति शेषः, इह अस्मिन्
गगने आकाशमण्डले नवजलधरं नवीनमेघं, वर्षणोन्मुखमैघमिति यावत्, पश्य
इति शेषः ; यदि बहुविधं नामाप्रकारं रतिमुपलं सम्भोगानन्दम् अमिलषसि
वाञ्छसि, तदा मन सविधं समीपम् उपसर आगच्छ ; “सविधम्”
इत्येव “सविधम्” इति पाठः बहुष्वेव मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते ; इधं कोपम्
अपनय दूरीकुरु । प्रकारसङ्गा पूर्वेव । अत्र यतिमात्रभेदाप्राप्तभेद इति मन्यम् ।
गुरुचतुष्टयात्मकचन्द्रावर्त्तावत द्विगुर्वात्मकमालेति नाम्नः एकगुरुंकापदेऽस्मिन्नुदाहरणे
प्रवेष्टमशक्यत्वात् न तत् प्रवेशितम् । एतदर्थमेव हृन्दीमसरो-हत्तरजाकरादौ “सक्”
इति नामान्तरं इत्यस्यास्य पठितम् ।

(४) यतिभेदात् पुनस्तस्या एव मणिगुणनिकर इति अन्वयविधमपि
नामान्तरम् अष्टाभिर्नष्टीकृतं दर्शयति, मणिगुणैति ।—वसवः अष्टौ, ऋषयः सप्त ।
सैवेति ।—सा पूर्वसप्तमलक्षिता चन्द्रावर्त्ता एव सप्तभिरष्टाभिश्च यतियुक्ता न भूत्वा
अष्टाभिः सप्तभिश्च यदि यतियुक्ता भवेत् तदा मणिगुणनिकरनाम इत्तं भवेत् ।
कथमपीति ।—अनुपचितम् अपरिचरतं मोगकालमनापयमानमित्यर्थः, फलं कथं
केनापि प्रकारेण, अष्टसृष्ट्या इति यावत्, अतिमहति अतिविपुली पदे व्यवसितौ,
अथमे इत्यर्थः, “पदं व्यवसितिनाचक्षानलक्ष्माद्विबस्तुपु” इत्यमरः ; निपतितमपि

न० न० न० न० स०

— — — — —

अपि वरयुवतिषु, कुचतटनिहितः;

न० न० न० न० स०

— — — — —

स्युशति न वपुरिह, मणिगुणनिकरः ॥ (ठं)

भालिनी नौ म्यौ य् ॥ १४ ॥

धस्य पादे नकारौ मकारं-यकारौ यकारश्च, तद्दृत्तं भालिनी
माम । पूर्वैव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० य० य०

— — — — —

अतिविपुलललाटं, पीवरोरःकपाटं,

न० न० न० य० य०

— — — — —

सुघटितदशनोष्ठं, व्याघ्रतुष्यप्रकोष्ठम् ।

आरोपितमपीत्यर्थः, नरं व्यवसाविमनित्यर्थः, न अनुसरति नाशुगच्छति ; अथमवागपि
नरः अनागतभोगवासी अथमफलं भोक्तुं न समर्थो भवतीति निष्कर्षः । “अनुसरति”
इत्यत्र “अनुसरति” इति पाठः बहुपुलकसन्धतोऽपि अर्धवीधानमुकूलतया न
सनीचीनः । स्त्रीकं समर्थयितुमाह, अपीति ।—वरयुवतिषु पृथग्वीचनानु
विषये कुचतटनिहितोऽपि कानदेशार्पितोऽपि ; “निहितः” इत्यत्र “निहितः” इति
पाठे—कुचतटे विशेष्येव प्राप्ताघातोऽपि, अत्यर्थं सुष्ठितोऽपीत्यर्थः, मणिगुणनिकरः
रत्नहारयवकसुखसुदमिषयः, वपुः युवत्याः शरीरं न स्युशति स्मृष्टं न शक्नोति,
मण्डलान्तररञ्जितत्वात् अनुपचितत्वाच्च इति भावः ।

(अ) पञ्चदशाक्षरपादातिशङ्क्या

भालिनीचञ्चलमाह—भालिनीति ।

म० न० म० य० य०
 पु०रु०ष०म०श०नि०ली०ख०-ल०क्ष०णं० वी०र०ल०क्ष्मीः०

म० न० म० य० य०
 र०ति०सु०र०भि०य०शो०भि०-मा०लि०नी०वा०भ्यु०पै०ति ॥ (थ)

अतीत्यादि ।—वीरलक्ष्मीः भटानां श्रीः, जयश्रीरित्यर्थः, अतिविपुलललाटम् अति-
 विपुलम् अत्यन्तप्रशस्तं ललाटं भालदेशः यस्य तं, पीवरीरःकपाटं पीवरं स्थूलम् सरः
 वक्षःस्थलं कपाटमिव यस्य तं विशालवक्षसम् इत्यर्थः, सुचटितदशनोष्ठं सुचटितौ
 सुचारुतया निर्मितौ दशनोष्ठौ दन्ताधरौ यस्य तं, विकृतदशनोष्ठोर्दुर्भाग्यतृचकत्वा-
 दिति भावः, व्याघ्रतुण्यप्रकोष्ठं व्याघ्रेण व्याघ्रप्रकोष्ठेन इत्यर्थः, तुल्यः सदृशः प्रकोष्ठः
 कूर्परमणिवन्धयोः मण्डितो यस्य तं, “प्रकोष्ठी मणिवन्धस्य कूर्परस्नानरेऽपि च” इति
 मेदिनी, सुदृढप्रकोष्ठमित्यर्थः, अशनिस्त्रिलालक्ष्यम् अशतिलेखा बलाकृतिरेखा एव
 लक्ष्यं चिह्नं यस्य तं, करं वज्रचिह्नस्य सोभाग्यतृचकत्वादिति भावः; एवं सुलक्ष्मी-
 पेतं पुरुषम् अतिसुरभियशोभिः एतंलक्ष्यकपुरुषस्य दिगन्तामोदितसुरम्यकौर्त्तभिः,
 आकृष्टेति शेषः, मालिनी मालिकरमणौ इव “मालिनी मातृकावृत्तमिदो-
 मालिकशोषिति” इति मेदिनी; अभ्युपैति समुपगच्छति । मालिनी यथा कुमुम-
 माख्याद्विप्रदानार्थं श्रीभनलक्ष्यं पुरुषं स्वयमेव गच्छति तथा जयश्रीरपीति भावः ।
 “मालिनीव” इत्यत्र “मालिनी च” इति पाठे—वीरलक्ष्मीः मालिनी माल्यधारिणी
 सती तादृशं पुरुषं वरीतं विजयमाख्यां वरमाख्यं वा हस्ते गृहीत्वा अभ्युपैति इत्यर्थः ।
 मालिनीनाम इतमपि सुलक्ष्यं काव्यरसिकं पुरुषं प्राप्नोतीत्यपराधी व्यन्यते । प्रोक्त-
 पञ्चदशाक्षरपादानां प्रसारे क्रियमाणे षट्शतद्विसप्तत्यक्षरचतुःसहस्रतमो (४६७२) भेदः
 मालिनीति नाम्ना ख्यातः । अतिशक्योमन्त्र अष्टव्यधिकसप्तशतीक्षरद्विंशत्यक्ष-
 सङ्ख्याकप्रसारभेदेषु (३२७६८) यान्युक्तानि इष्टानि ततोऽधिकान्यपि कृतिपदानि
 इतानि कण्ठीमञ्जरी-इत्तरवाक्कर-प्राकृतपिङ्गलादौ दृश्यन्ते; तत्र प्राकृतपिङ्गल वाणी-
 भूषणादौ १०८२३ तमः प्रसारभेदः यदृत्तं “शंभर” इति नाम्ना ख्यातं, कण्ठीमञ्जरी-
 इत्तरवाक्करयोः पुनरव्य “तूनकम्” इति नाम ज्ञेयम् । तथा १४०४४ तमः प्रसारभेदः
 यदृत्तं “समरावली” इति नाम्ना प्राकृतपिङ्गलादौ ख्यातं, कण्ठीमञ्जरीवृत्तं तत्
 “मञ्जरी” इति नाम्ना प्रसिद्धम् । एवं १८०२८ तमः प्रसारभेदः यदृत्तं “मनदंसम्”

अष्टौ ।—

ऋषभगजविलसितं भ्रूौ नौ नृगौ स्वरनवकौ ॥१५॥

यस्य पादे भकार-रेफौ नकारास्त्रयो गकारश्च, तद्दृत्तसृषभ-
गजविलसितं नाम । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० र० न० न० न० ग०
 ऋषभगजविलसितं

भ० र० न० न० न० ग०
 भ्रूौ नौ नृगौ

भ० र० न० न० न० ग०
 स्वरनवकौ

भ० र० न० न० न० ग०
 ऋषभगजविलसितम् ।

इति नाम्ना ख्यातं, हृन्दीमघ्न्यादौ तत् “मानसहंसः” इति नाम्ना ख्यातम् इति ।
 एवमन्वेऽपि भेदाः स्वयमुद्गीषाः ।

(त) अतिशक्तीं समाप्य साम्प्रतं षोडशाक्षरपादाष्टाधिकारे वृत्तानि विवक्तुः
 प्रथमम् ऋषभगजविलसिताख्यवृत्तमाह, ऋषभेत्यादि ।—स्वरनवकौ इत्यत्र स्वरशब्दः
 सप्तमङ्गाबोधकः । आश्रितेत्यादि ।—श्रीः लक्ष्मीः अतिचञ्चला अत्यन्तलीला अपि
 आश्रितवाङ्मूढम् आश्रितः दीर्घः वाङ्मूढः भुजदण्डः यस्य तम् आश्रितानुलम्बित-
 भुजं, तस्मात् उपचितपृष्ठद्वयम् उपचितं परिपुष्टं, नांसलान्तर्यः, पृष्ठं विशालं
 हृदयम् उरःस्थलं यस्य तं, “हृदयं मानसे वृद्धीरसौरपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ;
 पीनकटिप्रदेशं पीनः स्थूलः कटिप्रदेशः यस्य तं, तथा ऋषभगजविलसितम् ऋषभ-
 वत् इत्यवत् गजवत् इतिवच्च विलसितं चेटितं, श्रौत्यैबोध्यैगाभौर्यादिकं यस्य
 तं, बौहम् उदारसस्त्रम् उदारं मङ्गत्, “उदारी दाहमङ्गतीः दक्षिणे चाभिधेयवत्”
 इति मेदिनी ; सत्त्वं बलं यस्य तं, तथा अतिशयगुणरसिकम् अत्यर्थं गुणानु-

षत्वष्टौ ।—

हरिणी न्सी म्रौ स्लौ ग्यतुसमुद्र-ऋषयः ॥१६॥

यस्य पादे नकार-सकार-मंकार-रिफाः सकार-सकार-
नकाराद्य, तद्वत्तं हरिणी नाम । घड्भिषतुभिः सप्तभिष
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० स० म० र० स० ल० ग०

कुवलयदल-श्यामा पीनोन्नतस्तनशालिनी,

न० स० म० र० म० ल० ग०

चकितहरिणी-नेत्रच्छाया-मलिस्तुचलोचना ।

रागिणं पुरुषं न परिहरति न त्यजति, चिरं तदनुरक्ता तिष्ठति । षोडशाक्षरपादानां
प्रकाररीत्या प्रकारे कृते सर्वगुर्वीदिसर्वलघुनाः पञ्चमत्पञ्चविंशदधिकपञ्चषष्टिमहत्स
भेदाः (६५५३६) जायन्ते, तत्र च सप्तशतमप्रावश्याधिकवारविंशतमहत्सतमी
(३२७२७) भेदः ऋषभगजविलसितम् इति नाम्ना प्रसिद्धः । प्राकृतपिङ्गलादौ
नराच नील चञ्चलाद्योऽप्येऽपि भेदा दर्शिताः । इह तु एक एव दर्शितः ।
तत्र प्राकृतपिङ्गलादौ यत् “नराच” इति नाम इत्त, तदेव उत्तरवाक्य
परिशिष्टे कृन्दीमञ्जर्याञ्च “पञ्च गमरम्” इति नाम्ना अभिहितम् । तथा प्राकृतादौ
यत् “नील” नाम इत्तं तत् कृन्दीमञ्जरी उत्तरवाक्यपरिशिष्टयोः “चञ्चगतिः” इति
ख्यातम् । अथै च भेदाः शन्यविकृतिशङ्कया न सन्निवेशिताः, तत्र तत्र द्रष्टव्या ।
अष्टैः षोडशाक्षरपादत्वन्तु “चतुःषष्टाक्षरमष्टिः” इत्युक्तलक्षणात् सुव्यक्तमेव ।

(ष) अथ सप्तदशाक्षरपादानव्यष्टिं दर्शयितुं प्रथमं तत्रोक्तहरिणीवृत्तमाह,
हरिणीत्यादि ।—ऋतुसमुद्र-ऋषयः इत्यत्र यतिष्यामानौति शेषः, तत्र ऋतवः षट्,
सप्तद्राचत्वारः, ऋषयः सप्त । कुवलयेत्यादि ।—कुवलयदलश्यामा कुवलयदलवत्
नीलोत्पलदलवत् श्यामा श्यामवर्णा, तथा पीनोन्नतस्तनशालिनी पीनाभ्या
ऋष्याभ्याम् वृत्ताभ्यां तुङ्गाभ्यां लनाभ्यां कुचाभ्यां शालते शीलते या सा तादृगी,

न० स० म० र० स० ल० ग०

मनसिजघनुर्ज्यानिर्घोषैरिव श्रुतिपेशलै-

न० स० म० र० स० ल० ग०

र्मनसि खलना, लीलालापैः, करोति ममोत्सवम् ॥

एतत् “ऋषभविलसितम्” इत्यपरि । (ख)

पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वसुनवकौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ पुनस्ती यकार-लकार-गकाराश्च, तद्दृत्तं पृथ्वी नाम । अष्टभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० ज० स० य० ल० ग०

हताः समिति शत्रव-स्त्रिभुवने प्रकीर्णं यशः,

अद्वित्तरिणीषच्छायामलिङ्गचलीचना अकृतायाः अज्ञायाः हरिण्याः या जेवच्छाया नयनकान्तिः तस्याः मलिङ्गवौ चौरौ कीचने चक्षुषी यस्याः सा, “मलिङ्गो मासभेदे चौरञ्जलनयोः पुमान्” इति मेदिनी ; भीतरिणीवदायत-चक्षुष्येना इत्यर्थः, खलना कामिनी, मनसिजघनुर्ज्यानिर्घोषैः मनसि हृदये जायते इति मनसिजः कामः तस्य यत् क्षयः पुण्यमयमिति भावः, तस्य ज्यानिर्घोषैः गणशब्देरिव श्रुतिपेशलैः श्रुतीनां श्रवणेन्द्रियाणां पेशलैः कर्त्तुरे, “पेशलो कर्त्तरे दचे” इति मेदिनी ; कर्णरसायने, लीलालापैः सविलाससम्प्रापणे, मम मनसि चित्ते उत्सवम् उद्दर्षं, प्रीतिमित्यर्थः, “ऋष उद्दर्षः मद् उद्दव उत्सवः” इत्यमरः ; करोति जनयति । अत्र च षष्ठ-दशम-सप्तदशाक्षरेषु यतिः । सप्तदशाक्षर-पादाद्यष्टौ प्रसारविधिना प्रसारं कृते सर्वगुणादिसर्वलघुनाः हासमत्युत्तरेक-त्रिंशत्सङ्ख्याधिकैकलक्षभेदाः (१३१०७२) जायन्ते ; तत्र च त्रयोदशाधिकैक-प्रतीतरषट्चत्वारिंशत्सङ्ख्यतमो (४६११३) भेदः हरिणी इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(४) सप्तदशाक्षरपादे अत्यधिकारे पृथ्वीइतलखणमाह, पृथ्वीत्यादि ।—

ज० स० ज० स० य० ल० ग०

कृतश्च गुणिनां गृहे, निरवधिमहानुत्सवः ।

ज० स० ज० स० य० ल० ग०

त्वया कृतपरिग्रहे, क्षितिपवीर ! सिंहासने,

ज० स० ज० स० य० ल० ग०

नितान्तनिरवग्रहा, फलवती च पृथ्वी कृता ॥ (८)

वेसुनवक्रौ इत्यत्र वसुः षष्ठी । यस्येति ।—पुनसौ जकार-सकारौ । इताः इत्यादि ।
—क्षितिपवीर ! हे वीरश्रेष्ठपृथिवीपाल ! त्वया समिति युक्ते शत्रवः अरथः इताः
विनाशिताः, तथा विभुवने त्रिलोके यशः कीर्तिः प्रकीर्णं विस्तृतं, तवैति शेषः,
गुणिनां गुणवतां गृहे आलये निरवधिः निर्नास्ति अवधिः सीमा यस्य तादृशः
निरन्तरः, महान् अतिशयः उत्सवश्च कृतः, तथा सिंहासने सिंहाकारं सिंह इव वा
राज्यान् आसनं तेषां स्वर्गमथराजासने, “नृपासनन्तु यद्द्रासनं सिंहासनन्तु तत् ।
हैमम्—” इत्यमरः ; कृतपरिग्रहे कृतः परिग्रहः स्वीकारः अधिकारः इत्यर्थः, यस्य
तादृशे मतिं, रिपून् बिभ्रत्य त्वयि सिंहासने आरुढे सति इत्यर्थः, “वीरसिंहासने” इति
समस्तपाठे तु—वीराणां शूराणां विक्रमशालिप्रतिपक्षभूपानामित्यर्थः, “शूरो वीरश्च
विक्रान्तः” इत्यमरः, “क्षितिपवीर” इत्यत्र “सुदिगवीर” इति पाठे—सुदिगवीर !
हे प्रशस्तवीर ! वीरश्रेष्ठ इत्यर्थः ; पृथ्वी पृथिवी नितान्तनिरवग्रहा नितान्तः अतिशयः
निर्नास्ति अवग्रहः वर्षाप्रतिबन्धः अनाहृष्टिदोषः इत्यर्थः, यत्र सा तादृशी, “अवग्रही
हृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके” इति मेदिनी ; तथा फलवती शस्यसम्पन्ना च कृता ।
अथाद्यान्तरमपि ध्वंस्यते—त्वया पिङ्गलराजेन समिति सभायां शत्रवः कृन्दीविचार-
चिकीर्षवोऽन्ये प्रतिपक्षपक्षिताः इताः विगष्टाः, विचारेण पराभूता इत्यर्थः, अतः
विभुवने यशः प्रकीर्णम् एतादृशः पक्षितः अन्यो नास्ति एवम्भूता कीर्तिर्विस्तृता
इत्यर्थः, ततश्च गुणिनां कृन्दीऽक्षकारादिविदुषां सङ्घदयानां गृहे महान् उत्सवः
काव्यान्नापजमितप्रमोदः कृतश्च, तथा क्षितिपवीराणां वीर्यशालिनृपतीनां यत्

वंशपत्रपतितं भ्रू न्भौ न्लौ ग् दिग्दृषयः ॥ १८ ॥

यस्य पादे भंकार-रेफ-नकार-भंकार-नकार-लकार-गकारा
भवन्ति, तद्दृत्तं वंशपत्रपतितं नाम । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

भ० र० न० भ० न० ल० ग०

~~~~~  
~~~~~

अथ कुर्वन् कर्म सुकृतं, यदि परदिवसे,

भ० र० न० भ० न० ल० ग०

~~~~~  
~~~~~

मित्र ! विधेयमस्त्रि भवतः, किमु चिरयसि तत् ? ।

भ० र० न० भ० न० ल० ग०

~~~~~  
~~~~~

जीवितमल्पकालकलना-सद्युतरतरलं,

भ० र० न० भ० न० ल० ग०

~~~~~  
~~~~~

नश्यति वंशपत्रपतितं, हिमसलिलमिव ॥ (ध)

सिंहासनं तस्मिन् कृतपरिग्रहे स्वीकृते सर्वविधच्छन्दोपन्येभ्यः स्वकृतच्छन्दोपन्यस्य
सत्कार्वविधानात् बुधसमाजेषु पराक्रान्तवृत्तित्वत् श्रेष्ठसमनधिकृते त्वयोति भावः,
त्वया कृता रचिता पृथ्वी तदाख्यं वृत्तं नितान्तनिरवयवका सर्वथा प्रतिबन्धकशून्यं,
विशुद्धा इति यावत्, अतः फलवती च चन्दा पृथ्वीः । सप्तदशाक्षराणां प्रकारे कृते
सप्तशतपञ्चाशदधिकारुष्टिमिश्रकालतमो (३००५०) भेदः पृथ्वी इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(ध) अव्ययधिकारे इतान्तरं दर्शयति, वंशपत्रेति ।—दशभिः सप्तभिश्चेति
दिग्दृषयः इत्यन्वयः, दशम-सप्तदशाक्षरयोर्वैरतिरिति यावत् । अथेत्यादि ।—मित्र !
हे बन्धो ! परदिवसे आगामिदिने भवतः सुकृतं पुण्यं कर्म विधेयं करणीयम् अस्ति
विद्यते यदि चेत् तत् तदा अथ अस्मिन् दिवसे कुर्वन् विधेयं, किमु चिरयसि ?

मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्त्तुस्वराः ॥१६॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकारास्तकारौ गकारौ च,
तद्वृत्तं मन्दाक्रान्ता नाम । चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

म० भ० न० त० त० म०ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

प्रत्यादिष्टं, समरशिरसः, कां दिशं प्राप नष्टं,

म० भ० न० त० त० म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

त्वं निःशेषं, कुरु रिपुबलं, मार्गमासाद्य सद्यः ।

म० भ० न० त० त० म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

किं नाश्रीषौः, परिणतधियां, नीतियोग्योपदेशं ?

म० भ० न० त० त० म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

मन्दाक्रान्ता, भवति फलिनो, वाऽरिलक्ष्मीः क्षयाय ॥ (न)

कथं विलम्बसे ? एतत् सुकृतं कर्म यः कर्षन्व्यमिति ने निश्चितं चेत् तदा तत् कर्म
अथैव कुरुष्व, कथं विलम्बसे ? इति समुदितार्थः । तत्र हेतुमाह, जीवितमित्यादि ।

—अल्पकालकलनालक्षुतरतरलम् अल्पकालेन यत्किञ्चित्कथेनैव कलनया यत्नेन,
कौलकसुकृतिमिति भावः, लघुतरतरलम् अल्पकालकलनं यथाभावेणैव कालकवल्लोभवन-
स्वभावाद्यन्तमस्यायि जीवितं जीवनं वंशपत्रपतितं वंशानां वेशुनां दण्डजाति-
विशेषाणामित्यर्थः, पत्रेषु पत्रेषु पतितं गलितं हिमसलिलं शिशिरजलमिव नश्यति
विनष्टं भवति । सप्तदशाक्षरप्रकारे नवशतत्रयोविधिकचतुःषष्टिसप्ततमो (६४८८२)
भेदो वंशपत्रपतितमिति नाम्ना ख्यातः ।

(न) अल्पव्यधिकारे सप्तदशाक्षरपादे अपरं इतमाह, मन्त्यादि ।—समुद्रर्त्तु-

स्वराः समुद्राः अक्षरः ऋतवः षट् स्वराः सप्त, चतुर्थ-दशम-सप्तदश-क्षरेषु यति-

शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग्त्तुरुद्राः ॥ २० ॥

यस्य पादे यकार-मकार-नकार-सकार-भकार-लकार-
गकारा भवन्ति, तद्दृत्तं शिखरिणी नाम । षट्स्वेकादशसु च
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

य० म० न० स० भ० ल० ग०

~~~~~  
- - - - -

यशःशेषीभूते, जगति नरनाथे गुणनिधौ,

य० न० न० स० भ० ल० ग०

~~~~~  
- - - - -

प्रवृत्ते वैराग्ये, विषयसनिष्क्रान्तमनसाम् ।

रित्यर्थः । प्रत्यादिष्टमिति ।—समरश्चरसः युद्धक्षेत्रस्य पुरोभागात् प्रत्यादिष्टं निराकृतं,
पराजितमित्यर्थः, रिपुबलं शत्रुमेवं कां दिशं कस्यां दिशि प्राप ? गतवान् ? त्वं सद्यः
अचिरं मार्गं पत्यानम् आसाद्य प्राप्य, यत्र यत्र पलायनसम्भावना तत्र तत्र गत्वा
इत्यर्थः, नष्टम् अट्टश्यतां गतं रिपुबलं निःशेषं कुरु निर्मूलं विधेहि इत्यर्थः ; यदा—का
दिशं प्राप ? इति कश्चित् प्रश्नः । नष्टमिति अपरस्य प्रत्युक्तिः । पुनस्तदुक्तिमाह
—त्वमित्यादि । पलायमानः शत्रुः किंमिति पथि अनुसन्धाय इत्यर्थः इत्याह,
किमित्यादि ।—परिणतधियां परिणता सदसद्विवेकशालिनी धीः येषां तेषां
परिपक्वबुद्धीनामित्यर्थः, नीतियोग्यापटुशं भीतिशास्त्रानुमादितापटुशत्रुममित्यर्थः, किं
नाश्रीषीः ? न श्रुतवान् ? अथवणे दोषमाह, मन्देत्यादि ।—अरिलक्ष्मीः शत्रुश्रीः,
मन्दाक्रान्ता अत्याक्रान्ता सती फलिनौ फलवती आक्रमणतान्मसामर्थ्यप्रकटनात्
परिणामे जययुक्ता इति भावः, वा अथवा अद्यय आक्रमणकारिणां विनाशाय भवति,
सङ्गदत्याक्रमणेन सञ्जातकोपाः रिपवः प्रतिपन्नाः शक्तिहीना इति विविच्य तान्
विनाशयितुमेव यतन्ते इति भावः । सप्तदशाक्षरप्रकारे नवशतैकोनत्रिंशदधिकपादादश-
सहस्रतमो (१८२२९) भेदः मन्दाक्रान्तानाम्ना ख्यतः ।

(प) अर्थाष्टस्यन्दसि वृत्तान्तरमाह, शिखरिणीत्यादि ।—ऋत्तुरुद्राः ऋतवः
ऋट्, रुद्राः एकादश, षष्ठाक्षरे सप्तदशाक्षरे च यतिरित्यर्थः । यशः इत्यादि ।—

य० म० न० स० भ० ल० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

इटानीमस्माकं, घन्तरुलतां निर्भरवतीं,

य० म० न० स० भ० ल० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

तपस्तप्तुं चेतो, भजति गिरिमालां शिखरिणीम् ॥ (प)

धृत्याम् ।—

कुमुमितलतावेल्लिता मृतौ न्यू याविन्द्रियर्तु-

स्वराः ॥ २१ ॥

यस्य पाठे मकार-तकार-नकारा यकारत्रयञ्च, तद्दृत्तं

गुणनिधौ गुणानां ग्रन्थादीनां निधौ चाधारे नरनाथे पृथिवीपती जगति पृथिव्यां यशःश्रीभूते यशः कीर्त्तरेव श्रीभूतम् अर्वाश्रयं यस्य तादृशं सति यशोनामावशेषे सति, देहं विहाय परलोकं प्रस्थिते सतीत्यर्थः, “जगति नरनाथे” इत्यत्र “हृदि गगननाथे” इति पाठे—हृदिगगननाथे हृटाकाशाधीश्वरे, मनःप्रह्लादके हृदयाधीशे इत्यर्थः; विषयरमनिष्क्रान्तमनसां विषयरसात् इन्द्रियार्थभोगवासनायाः निष्क्रान्तं विरतं मनः चित्तं तेषां तेषां तादृशानामस्माकमिदानां वैराग्ये उपरतो च प्रवृत्ते प्रारब्धे, नरनाथविधीगेन निर्वेदं सञ्जाते इत्यर्थः, चेतः मनः तपः तप्तुं तपसां कर्त्तुं घनतरुलतां घनाः सान्द्राः तरवः वृक्षाः लताश्च यत्र तां तादृशीं, तथा निर्भरवतीं प्रसवणोदकप्रवाहयुक्तां, “निर्भरवतीम्” इत्यत्र “निर्भरवतीम्” इति पाठे—असर तन्ताधिष्ठिताम्; शिखरिणीं शृङ्गविश्रष्टां गिरिमालां पर्वतश्रेणीं भजति आश्रयति । “घनतरुलतां.....शिखरिणीम्” इत्यत्र “घनतरुलता निर्भरवती । तपस्तप्तुं चेतो हरति गिरिमाला शिखरिणी” इति पाठान्तरं दृश्यम् । अस्माकं चेतः शिखरिणीनाम तप्तं भजति मनोज्ञत्वेन वाञ्छति इत्यर्थश्च ध्वनयति । अस्य सप्तदशाक्षरप्रसारस्य निश्चतविंशदुत्तरेकोनषष्टिसहस्रतमो (५८३३०) भेदः शिखरिणी इति नाम्ना प्रसिद्धः । मूषणे प्राकृतपिङ्गले च ३८०२२ तमः प्रसारभेदः मालाधरनामहृत्तविशेषः अधिक्ततया दृश्यते । एवमन्येऽपि भेदाः स्वयं प्रसारार्थं परिकल्पनीयाः, यन्विविधतिशब्दया नाम्नाभिरत्र दर्शिताः ।

कुसुमितलतावेक्षिता नाम । पञ्चसु षट्सु सप्तसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

म० त० न० य० य० य०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 धन्यानामिताः, कुसुमितलता-वेक्षितोत्फुल्लहृत्वाः,
 म० त० न० य० य० य०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 सौत्कण्ठं कूजत्-परभृतकला-ऽऽलापकोलाहलिन्यः ।
 म० त० न० य० य० य०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 मध्वादौ माद्यन्-मधुकरकली-द्वैतभङ्गाररम्या,
 म० त० न० य० य० य०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 यामान्तःस्रोतः-परिसरभुवः, प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥ (फ)

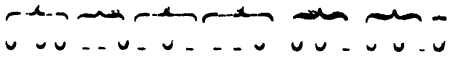
(फ) अन्वयधिकारं समाप्य साम्प्रतं धृत्वधिकारे षष्ठादशाक्षरपादे एकमेव कुसुमितलतावेक्षितावृत्तलक्षणमाह, कुसुमितेत्यादि ।— इन्द्रियसुखराः इन्द्रियाणि पञ्च, ऋतवः षट्, स्वराः सप्त, पञ्च-षट्-सप्ताक्षराणि, पञ्चमैकादशाष्टादशाक्षरेषु यति-रित्यर्थः । धन्यानामित्यादि ।— कुसुमितलतावेक्षितोत्फुल्लहृत्वाः कुसुमिताभिः पुष्पिताभिः लताभिः वेक्षिताः वेष्टिताः उत्फुल्लाः प्रफुल्लाः, कुसुमोद्गमेन जातहृषी इव प्रतीयमाना इत्यर्थः, हृत्वाः तरवः यत्र तादृश्याः, सौत्कण्ठं सौत्कुं यथा तथा कूजत्परभृतकला-लापकोलाहलिन्यः कूजन्तः कूजन्तं कुर्वन्तः ये परभृताः कौकिलाः तेषां कलालापैः अव्यक्तमधुरध्वनिभिः कौलाहलिन्यः कलकलायमानाः, तथा मध्वादौ वसन्तारश्वे माद्यन्मधुकरकलीद्वैतभङ्गाररम्याः माद्यन्तः मन्ततां गच्छन्तः ये मधुकराः अमरासेषां कलैः मधुरास्फुटैः उद्गीतभङ्गारैः गुञ्जितध्वनिभिः रम्याः मनोहराः एताः प्रत्यक्ष-दृश्यमानाः, यामान्तःस्रोतःपरिसरभुवः यामाणाम् अन्तः मध्ये स्रोतः जलप्रवाहो यस्याः तस्याः नद्या इत्यर्थः, परिसरभुवः पर्यन्तप्रदेशाः धन्यानां सुकृतिनां प्रीतिम् आनन्दम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । अत्र प्रकारनियमेन षष्ठादशाक्षरपादानां प्रकारै

अतिधृती ।—

शार्दूलविक्रीडितं मूसौ ज्सौ तौ गादित्य-

ऋषयः ॥ २२ ॥

यस्य पादे मञ्जार-मकारौ जकार-सकारौ तकारौ गकारश्च
भवति, तद्धृतं शार्दूलविक्रीडितं नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० ज० स० त० त० ग०

कम्बुप्रौवमुदप्रवाङ्गुशिखरं, रत्नान्तदीर्घक्षणां,

म० स० ज० स० त० त० ग०

शालप्रांशुशरीरमायतभुजं, विस्तीर्णवक्षःस्थलम् ।

ज्ञाने सर्वगुणैरिदिसर्वलक्ष्यताः एकशतचतुस्रत्वारिंशदधिकद्विषष्टिसङ्ख्योत्तरद्विलक्षभेदाः
(२६२१४४) भवन्ति ; तत्र अष्टशतसप्तपञ्चाशदधिकसप्तत्रिंशत्सङ्ख्यतमो (२७८५७)
भेदः कसुमितलतावेज्जितेति नाम्ना प्रसिद्धः । इह एक एव प्रकारभेदः दर्शितः ;
प्राकृतपिङ्गल-बाष्पीभूषणादौ तु कतिचित् अन्ये भेदाः प्रदर्शिताः । तत्र चतुःशत
सप्तपञ्चाशदुत्तरद्विसङ्ख्यतमो (२४५७) भेदः “मञ्जरी” इति नाम्ना ख्यातः ।
तथा एकोनविंशत्यधिकद्विषष्टिसङ्ख्यतमो (२७०१८) भेदः “चर्चरी” इति नाम्ना
प्रसिद्धं यद्दत्तं तत् छन्दोमञ्जरी-उत्तरवाकरयोः “इरनर्तनम्” इति नाम्ना ख्यातम् ।
तथा चतुःशतपञ्चाशदधिकसप्तत्रिंशत्सङ्ख्यतमो (२७४५०) भेदः “क्रीडाचन्द्र” इति
नाम्ना ख्यातं यद्दत्तं तत् छन्दोमञ्जरी-उत्तरवाकरयोः “क्रीडाचक्रम्” इति नाम्ना
ख्यातम् । अन्ये च भेदाः स्वयं प्रकाश्यां वेदितव्याः इति ।

(व) अतिधृत्वधिकारे एकोनविंशत्यक्षरपादैः एकमेव शार्दूलविक्रीडिताकां
हसनाह, शार्दूलैत्यादि ।—आदित्य-ऋषयः आदित्याः द्वादश, ऋषयः सप्त, आदौ
द्वादशाक्षरे तद्गननं सप्तमाक्षरे च यतिः, एवञ्च द्वादशाक्षरे एकोनविंशत्यक्षरे च

म० स० ज० स० त० त० ग०

कौलस्कन्धमनुवृतं परिजने, गम्भीरसत्यस्वरं;

म० स० ज० स० त० त० ग०

राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुषं, शार्दूलविक्रीडितम् ॥ (बं)

यतिरित्यर्थः । कन्धुश्रीवमित्यादि ।—राज्यश्रीः राजलक्ष्मीः कन्धुश्रीवं कन्धुवत् शङ्ख-
धीवावत् शीवा गम्भीरौ यस्य तं रेखावयवयुक्तश्रीवमित्यर्थः. तथा उदयवाङ्मिश्रस्वरम्
उदये उन्नते वाहोः भुजयोः शिखरे अयभागौ ऊर्ध्वश्री इति यावत्, यस्य
तं, “शिखरोऽस्त्री हुमायेऽद्रि-शङ्के पुलककच्छयोः । पकटाडिमधौजाभ-माणिक्य-
सकलाधयोः” इति मेदिनी ; उन्नतभुजावदंशमित्यर्थः. तथा रक्त-भृदीर्घत्वणं रक्तानी
रक्तवर्णप्रान्ते दीर्घं आशते च ईष्ये चक्षुषी यस्य तथाविधं, शालप्रांशुशरीरं शालवत्
तदाख्यवृक्षविशेष इव “प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्युतः” इति यादवः ;
प्रांशु उन्नतं शरीरं दीर्घं यस्य तम्, “उन्नतप्रांशुन्नतीदयोः कृतास्तुके” इत्यमरः ; तथा
आशतो दीर्घो भुजो यस्य तम् आजानुलम्बितवाङ्मित्यर्थः, विकीर्णत्वचःखलं विकीर्णं
प्रसक्तं वचःखलम् उरःप्रदेशः यस्य तं, व्यूढीरस्त्री वृषस्कन्धः शालप्रांशुमंशुभुजः” इत्यनु-
रूपं, कौलस्कन्धं कौलवत् लम्बवत् स्कन्धः अंनदेशी यस्य तं स्थूलस्कन्धदंशं, “कीलो लेशे
हयोः कन्ध-ज्वालाकफोपिशङ्कुषु” इति मेदिनी ; तथा परिजने स्वजने अनुवृतम् अप-
वच्छं, प्रसन्नमित्यर्थः, गम्भीरसत्यस्वरं गम्भीरः सत्यः तथात्मकस्य स्वरः कण्ठध्वनिर्यस्य तं
गम्भीरस्वरं सत्यताम्यज्ञकस्वरस्येत्यर्थः, “सत्यं जते च अपये तथ्ये त्रिषु तु तद्वति”
इति मेदिनी ; “गम्भीरसत्यस्वरम्” इत्यत्र “गम्भीरसत्त्वस्वरम्” इति पाठः समीचीनः ;
“स्वरे सत्ये च नाभौ च त्रिषु गम्भीरता युभा” इत्युक्तत्वात् । “गम्भीरधीरम्बनम्” इति
कचित् पाठः ; तथा शार्दूलविक्रीडितं शार्दूलवत् व्याघ्रवत् विक्रीडितं चेष्टितं यस्य तं
व्याघ्रसदृशपरारक्तमशालिनमित्यर्थः, एतादृशं वीरपुरुषं समुपैति प्राप्नोति, एतादृशः
वीरपुरुष एव राज्यं मुञ्चते इति भावः । एकोनविंशत्यक्षरपादे अतिष्टितच्छन्दसि
प्रसारविधिना प्रकारे क्लियमाणे सर्वगुणोदिसर्वलघुनाः द्विशताष्टाश्लोकाः
अनुविशतिसहस्रोत्तरपञ्चलक्षभेदाः (५२४२८८) आद्यन्ते. तत्र च द्विशतसप्त-
त्रिंशदधिकैकोनपञ्चाशत्सहस्रोत्तरैकलक्षतमो (१४८२२०) भेदः शार्दूलविक्रीडितम्

स० र० म० न० य० म० ल० ग०
 ष्शामासौमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, या च त्रिभुवने,
 म० र० म० न० य० म० ल० ग०
 सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे, नयनपथमसौ, देवात् सुवदना ॥ (म)

श्लिति वृत्तम् ॥ २४ ॥

यस्य पादे गकार-लकाराः क्रमेण भवन्ति, तद्दृत्तं वृत्तं नाम । कृतिप्रकारेण यावद्विरेव विशत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावतां ग्लां ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम् ।—

निष्कर्षः । येषादि ।—या सुवदना इत्यर्थः, पीनीङ्गाढनङ्कलनञचनचनाभोगा-
 लसुगतिः पीनयोः श्यूलयोः उद्गाढनङ्गयोः चत्यलमुद्रतयोश्च लनयोः तथा जचनयोश्च
 चनाभोगेन चत्यलपुर्णतया, लनञचनगौरवेणेत्यर्थः, अलसा मन्दा गतिर्गमनं यथाः
 सा तादृशी, तथा यथाः ललनायाः नयने चक्षुषी कर्णावतंसीत्यलवचिन्नयिनी
 कर्णावतंलस्य श्रोत्रभ्रुवशीकृतस्य उत्पलस्य नीलपद्मस्य वचिन्नयित्री शोभापराभव-
 कारिणी, तथा टीर्षे विशाली च, आकर्षविशान्ते इत्यर्थः, या च श्यामा “श्रीते
 मुखोष्णसर्वाङ्गी” इत्यादिलक्षणाश्रिता, तथा मुखे मुखविषये त्रिभुवने जगत्त्रितये
 सौमन्तिनीनां वरवर्णिनीनां तिलकमिव भ्रुवणमिव, या च मुखसौन्दर्ये स्त्रीणां भ्रुवण-
 स्वरूपा, एवं पूर्वोक्तलक्षणाश्रिता अनी सुवदना सुमुखी ललना देवात् भाग्यवशात्
 साम्प्रतम् अद्युगा मे मम नयनपथं वेदगोचरतामित्यर्थः, सम्प्राप्ता गता । अत्र प्रस्तादे
 क्रियमाणे सर्वगुणादिसर्वलघुताः पञ्चशतषट्मस्यषिष्ठाष्टशतारिंशत्सहस्रीत्तरदशलक्ष-
 भेदा (१०४८५७६) भवन्ति ; तत्र अष्टशतत्रयस्त्रिंशदधिकशतषट्षष्टिसहस्रीत्तरपञ्च-
 लक्षतमी (५६६८३३) भेदः सुवदनेति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(य) विशत्यक्षरपादरूपधिकारे इतनामकमपरं कृन्द आङ्, श्लितीति ।—गु-
 षुब् ल लघु, अक्षरमिति शेषः । यस्येति ।—यस्य इतस्य पादे पृथ्यावकमेव यावद्विः
 गुब् लघुभिरेवैशितिसङ्गाः पूर्यन्ते तावद्विरङ्गरेः विरचितं कृन्दः इत्तमिति संघां

प्रकृतौ ।—

स्रग्धरा मुरौ भ्नौ यौ य् चिःसप्तकाः ॥ २५ ॥

यस्य पादे मकार-रेफ-भकार-नकाराः त्रयश्च यकारा
भवन्ति, तद्दृत्तं स्रग्धरा नाम । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

म० र० भ० न० य० य० य०

रेखाभूः शुभ्रदन्त-द्युतिहसितशर-ञ्चन्द्रिकाचारुमूर्त्ति-

म० र० भ० न० य० य० य०

माद्यन्मातङ्गलीला-गतिरतिविपुला-ऽऽभोगतुङ्गस्तनौ या ।

म० र० भ० न० य० य० य०

रश्मास्तशोपमोरु-रलिमलिनघन-स्निग्धधम्मिङ्गहस्ता,

म० र० भ० न० य० य० य०

विम्बोष्ठी रक्तकण्ठी, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरीयम् ॥ (२)

(२) एकविंशत्यक्षरपादप्रकृत्यधिकारे स्रग्धराकवचमाह, स्रग्धरेत्यादि ।—
त्रिःसप्तकाः ऋषि सप्ताक्षराणि यतिस्थानानौत्थयः, ततश्च सप्तन-चतुर्दशैकविंशत्यक्षरेषु
यतिरिति निष्कर्षः । रेखाभूरिति ।—या रेखाभूः रेखे रेखाकारे भ्रुवौ यस्याः सा
तादृशी, चित्रितवन्मोक्षभ्रुयुगला इत्यर्थः, तथा शुभ्रदन्तद्युतिहसितशरञ्चन्द्रिका-
चारुमूर्त्तिः शुभायां श्रेतानां दन्तानां दशनानां द्युतिभिः कान्तिभिः हसिता श्रवणाता
शरञ्चन्द्रिका शारदौघज्योरेखा यथा सा षत एव चारुः मनोज्ञा मूर्त्तिः यस्याः सा
तादृशी, माद्यन्मातङ्गलीलागतिः माद्यन् मत्ततानधिगच्छन् यौ मातङ्गः गजः तस्य
क्रौञ्चमतिवृत्तं गतिः स्रिङ्गासगमनं यस्याः सा, मत्तगजेन्द्रगमना इत्यर्थः, तथा

भाक्तौ ।—

भद्रकं भ्रूरी न्रूरी न्रूरी न्रूरी दिगादित्याः ॥२६॥

यस्य पादे भकार-रेफौ नकार-रेफौ पुनर्नकार-रेफौ नकार-
गकारौ च भवतः, तत् वृत्तं भद्रकं नाम । दशभिर्द्वादशभिश्च
घतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० र० न० र० न० र० न० ग० ग०

भद्रकगौतिभिः सकृदपि, सुवन्ति भव ! ये भवन्तमभवं,

भ० र० ग० र० न० र० न० ग० ग०

भक्तिभरावनम्भशिरसः, प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।

अतिविपुलाभोगतुङ्गसनी अतिविपुलः अत्यन्तविशालः आभोगः परिसरी यथोक्तधामुतौ
तुङ्गौ च उन्नतौ च सनी यस्याः सा, रश्मासन्धोपमोरुः रश्मासन्धः कदलीकाण्डः उपमा
सादृश्यं ययोः तथाभुतौ ऊरु यस्याः सा, तथा अलिमलिनघनस्निग्धधम्मिल्लहस्ता अलि-
मलिनः षट्पदवत् कृष्णवर्णः घनः निविडः स्निग्धं च मरुणश्च चिकुण्ड इत्यर्थः, धम्मिल्ल-
हस्तः संयतकेशकलापः यस्याः सा, तथा विन्वीष्टी विन्वफलवदोष्टौ यस्याः सा, तथा
रक्तः अनुरागव्यञ्जकः सुमधुर इति यावत्, कण्ठः कण्ठस्वरी यस्याः सा, तथा सन्धरा
स्रजं माल्यं धरति इति तादृशी माल्यधारिणी, एतादृशी सा इयं दृश्यमाना सुन्दरी
रतिमुत्तमं सन्धोगानन्दं दिशतु वितरत । अत्र प्रकारे कियमाथे सर्वगुणादिसर्वलघुना
एकग्रतद्विपुलाश्रद्धिक्वसप्तनवतिसङ्ख्येतिरविश्रितिलक्षभेदाः (२०६०१५२) गायत्री ;
तत्र च एकादशधिकतिसङ्ख्येतिरविश्रितिलक्षतमः (२०६०११) भेदः सन्धरा इति
नाम्ना ख्यातः । प्राज्ञतपिकृष्ण-बाणोभूषणयोः “नरेन्द्र” इति नाम कुन्दोत्तरं
दृश्यते इति ।

(ल) पूर्वैवदेकाक्षरद्विक्रमेण द्वाविंशत्यक्षरपादात्कव्यधिकारे भद्रकवृत्तलक्ष्य-
भाष्ये, भद्रकमित्यादि ।—दिगादित्याः दिशो दश, आदित्याः द्वादश, दशमाक्षरं
द्वादशाक्षरञ्च इत्यर्थः, दशम-द्वाविंशाक्षरयोर्यतिरिति निष्कर्षः । भद्रकेत्यादि ।—भव !
ये भव ! ये सुकृतिनः पुण्ड्रवन्तः जनाः, “भव वे” इत्यत्र “भवास” इति घाटः खिपि-

म० र० म० र० म० र० म० म०
 ~~~~~  
 ते परमेश्वरस्य पदवी-मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,

म० र० म० र० म० र० म० म०  
 ~~~~~

मर्त्तभुवं स्पृशन्ति न पुन-र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥ (ल)
 विक्रतो ।—

अपुलललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ ग्
 रुद्रादित्याः ॥२७॥

यस्य पादे नकार-जकारौ भकार-जकारौ पुनर्भकार-
 जकारौ भकार-लकारौ गकारश्च, तद्दृत्तमश्वललितं नाम ।
 एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

अरप्रमादविजृम्भितः, हृन्दोलक्ष्यविरोधात् ; भक्तिभरावनवाशिरसः भक्तिभरेषु
 अनुरागवशेन अवनसम् अवनतं शिरः उत्तमाङ्गं येषां ते तथाभूताः सन्तः तत्र
 पादयोः भवश्चरयोः प्रथम्य नमस्कृत्य अभवं नास्ति भवः जन्म वज्यात् तं जन्मच्छिदं,
 मुक्तिदमित्यर्थः, भवन्तं त्वां भद्रकरोतिभिः कल्याणप्रदस्तुतिसङ्घौतैरित्यर्थः, “भद्रक”
 इत्यत्र “भद्रक” इति पाठेऽपि स एवार्थः ; सकृदपि एकवारमपि स्तुवन्ति स्तुतिं
 विदधति, ते सुकृतिन इत्यर्थः, मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः रमणीयाप्सरोभिः परि-
 वेष्टिताः सन्तः परमेश्वरस्य जगदीश्वरस्य परमात्मन इत्यर्थः, पदवीं शिवलीकमित्यर्थः,
 अवाप्य प्राप्य विपुलं सुखं परमानन्दम् आप्नुवन्ति लभन्ते, न पुनः मर्त्तभुवं भूलोकं,
 स्पृशन्ति आविशन्ति, न तेषां पुनर्जन्म जायते इत्यर्थः । आङ्गतिच्छन्दःपादघटकी-
 भूतानां द्वाविंशत्यक्षराणां प्रकारे क्रियमाणे त्रिंशत्पञ्चदशिकचतुर्भवतिसङ्घसोत्तरेक-
 चत्वारिंशत्क्षराः (४१८४३०४) सर्वगुर्वादिस्वर्गलघुन्ताः भेदाः जायन्ते ; तत्र सप्तशत-
 पञ्चविंशदधिकैकविंशत्यक्षसोत्तरेकोनविंशतिलक्षतमः (१८३१०३३) भेदः भद्रक
 इति नाम्ना ख्यातः । अन्ये च प्रकारभेदाः आङ्गत्वधिकारे प्राङ्गतपिङ्गलादी अक्षत्-
 कृतच्छन्दोमक्षरी-उत्तरवाकरयोश्च द्रष्टव्याः ।

(व) त्रयोविंशत्यक्षरपादत्रिंशत्यधिकारे अश्वललितत्वात्तत्राक्षराणां, अन्ये-

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

पवनविधूतवौचिचपलं, विलोकयति जीवितं तनुभृतां,

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

वपुर्पि ह्योयमानमनिशं, जरावनितया वशीकृतमिदम् ।

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

सपदि निपीडनव्यतिकरं, यमादिव नराधिपात्करपशुः,

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथाऽपि हतबुद्धिरखललितम् ॥ (व)

त्यादि ।—रुद्रादित्याः रुद्रा एकादश, आदित्याः द्वादश, यतिस्थानमिति शेषः, एका-
दशाक्षरानन्तरं पुनर्द्वादशाक्षरे यतिः, ततश्च एकादश-त्रयोविंशत्यक्षरयोः विरति-
रित्यर्थः । पवनेत्यादि ।—नरपशुः पशुवन्नौचरतिर्भृत्यः तनुभृतां शरीरधारिणां जीवितं
जीवनं पवनविधूतवौचिचपलं पवनेन वायुना विधूतः कम्पितः यो वौचिः तरङ्गः
तद्वत्पलं चञ्चलम् अचिरस्थाधीत्यर्थः, विलोकयति पश्यति, तथा जरावनितया वाङ्म-
रूपवत्या वशीकृतम् आशक्तोक्तम् इदं वपुः शरीरमपि अनिशं निरन्तरं ह्योयमानं
ह्योयमानं विलोकयति, तथा यमादिव अन्तकसदृशान् अतिभीषणात् इति भावः, नरा-
धिपात् वृपतेः दुष्टानां शासनकर्त्तरिति भावः, सपदि शीघ्रं निपीडनव्यतिकरं शासन-
रूपं व्यसनञ्च विलोकयति, तथाऽपि परवनितां परकलचम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा हतबुद्धिः
विवेकशून्यः मन्, अश्वल्लितम् अश्वचेष्टितम्, अश्ववत् लम्फनादिकमित्यर्थः, कुरुते,
यथा कश्चित् अश्वः अश्वीं दृष्ट्वा तथा सङ्ग रन्तुम् उल्लम्फनादिकरूपं चापल्यां कुरुते तथा
नरपशुरपि इति भावः । विक्रतिच्छन्दःपादघटकीभूतानां त्रयोविंशत्यक्षराणां प्रत्यादे
विधीयमाने सर्वगर्वादिस्वल्पान्ताः षट्शताष्टाधिसाष्टाश्रीतिमङ्गलीतरन्वश्रीतिलक्ष-
भेदाः (८३८८६०८) भवन्ति ; तत्र चतुःशतचतुर्विंशत्यधिकैकघटिसङ्गलीतराष्टविंश-
ज्जस्यतमो (३८६१४२४) भेदः अश्वल्लितम् इति नाम्ना प्रसिद्धः । इदमेव त्रयं
कन्दोमञ्ज्याम् “अद्वितनया” इति नाम्ना ख्यातम् ।

मत्ताक्रीडा मौ त्नी नौ न्ली ग् वसुपञ्चदशकौ ॥२८॥

यस्य पादे मकारौ तकारौ नकारचतुष्कं लकार-गकारौ च, तद्दत्तं मत्ताक्रीडा नाम । अष्टभिः पञ्चदशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० त० न० न० न० न० ल० ग०
 हृद्यं मद्यं पीत्वा नारी, खलितगतिरतिशयरसिकहृदया,

म० म० त० न० न० न० न० ल० ग०
 मत्ता क्रीडालोलैरङ्गैर्मुदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।

म० म० त० न० न० न० न० ल० ग०
 वीतक्रीडाश्रीलालापैः, श्रवणसुखसुभगसुललितवचना,

म० म० त० न० न० न० न० ल० ग०
 नृत्यैर्गीतैर्भ्रूविद्यैः, कलमणितविविधविहङ्गकुलरुतैः ॥ (३)

(३) अथोविंशत्यक्षरपादविकल्पधिकारे मत्ताक्रीडालक्षणमाह, मत्ताक्रीडेत्यादि ।
 —वसुपञ्चदशकौ इत्यत्र वसुशब्देन अष्टसङ्ख्या बोद्धव्या, ततश्च अष्टम-अथोविंशा-
 क्षरधोर्यतिरित्यर्थः । हृद्यमित्यादि ।—नारी काचित् रमणी हृद्यं स्वप्रियं मद्यं सुरां
 पीत्वा आस्वाद्य खलितगतिः खलिता श्रया गतिः पादविद्यैवः यस्याः तथाभूता, तथा
 अतिशयरसिकहृदया अत्यन्तरसपूर्णमानसा, अतीव प्रफुल्लविता इत्यर्थः, तथा मत्ता
 एवं वीतक्रीडा त्यक्तक्रीडा, मत्तताधिक्यादिति भावः, श्रवणसुखसुभगसुललितवचना
 श्रवणसुखं श्रोतव्यतिविधायकं सुभगं प्रियं सुललितम् अतीवसुन्दरं, सुकोमलमित्यर्थः,
 वचनं वाक्यं यस्याः सा, क्रीडालोलैः क्रीडाचञ्चलैः अङ्गैः शरीरैः अश्रीलालापैः लज्जा-
 जनकसाम्यकथाभिः ; “वीतक्रीडाश्रीलालापैः” इत्यत्र “वीतक्रीडा लीलालापैः” इति
 पाठान्तरं हृद्यम् ; तत्र वीतक्रीडा निर्लज्जा, लीलालापैः सविज्ञानभावणैः ; नृत्यैः

सङ्कृतौ ।—

तन्वी भूतौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वर-
मासाः ॥ २६ ॥

यस्य पादे भकार-तकार-नकार-सकारा भकारौ नकार-
यकारौ च, तद्धृतं तन्वीनाम । पञ्चसु मत्सु द्वादशसु च
यतिः । तत्रोटाहरणम् ।—

भ० त० न० स० म० भ० न० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

चन्द्रमुखौ सुन्दरघनजघना, कुन्दममानशिखरदशना या,

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

निष्कलवीणा-श्रुतिसुखवचना, वस्तुकरङ्गतरलनयनान्ता ।

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

निर्मुखपोनी-व्रतकुचकलभा, मत्तगजन्दललितगतिभावा,

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

निर्भरलीला, निधुवनविषये, मुञ्च नरेन्द्र ! भवतु तव तन्वी ॥ (प्र)

नर्तनेः गीतेः सङ्कृतेः ध्रावक्षेपेः कटाक्षादिभिश्च तथा कलमणितविधिविद्यगकुलकतेः
कलेः अय्यक्तेः मणितैः सुरतकाले कृतशब्दविशेषवत् शब्दकरणेः तथा विविधविद्यग-
कुलानां नानाविधपञ्चसमूहानां वृत्तेः ध्वनिभिश्च कारणकैः ; यद्वा—कलेः सधुरास्फुटेः
मणितवत् शील्कारवत् सुरतकालिकशब्दविशेषैरिव विविधविद्यगकुलकतेः ; अखिल-
विटजनमनामि निखिलकामिजनचेतसि मुदं प्रीतिं कुरुते । त्रयोविंशत्यक्षराणां
प्रक्षारे षट्क्षत्रारिंशदुत्तरचतुर्भवेति सङ्ख्याधिकैकक्षत्रारिंशत्क्षत्रतमो (४१२४०४८)
भेदः भक्ताकौडैति नाम्ना ख्यातः । त्रयोविंशत्यक्षराणां प्रदर्शितेषु भेदेषु भेदद्वयमात्रमत्र
प्रदर्शितं, उत्तरवाक्यरादौ “सुन्दरिका” संज्ञकं भेदान्तरं द्रष्टव्यम् । अन्ये च प्रक्षार-
भेदाः स्वयं प्रक्षार्य वाक्यरादा ज्ञातव्या इति ।

अभिक्रतो ।—

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रिय-
वस्वृषयः ॥ ३० ॥

यस्य पादे भकार-भकार-संकार-भकारा नकाराश्चत्वारि

(५) चतुर्विंशत्यक्षरपादमङ्कुलधिकारे तन्वीवृत्तलक्षणमाह, तन्वीत्यादि ।—
इन्द्रियस्वरमासाः इन्द्रियाणि पञ्च, स्वराः सप्त, मासाः द्वादशः; प्रथमं पञ्चमु ततः सप्तमु
ततश्च द्वादशमु अक्षरेषु यतिरित्यर्थः, एवञ्च पञ्चम-द्वादश-चतुर्विंशाक्षरेषु यतिरिति
क्लृप्तम् । चन्द्रमुखीत्यादि ।—हे नरेन्द्र मन्त्र ! या चन्द्रमुखी चन्द्रवत् मनोज्ञं मूर्धं
यस्याः सा, तथा सुन्दरघनशयना सुन्दरः मनोहरः घनः निविडः, मांसल
इत्यर्थः, जघनः यस्याः सा, तथा कुन्दसमानशिखरदशना कुन्दसमानानि कुन्दकोरक-
तुल्यानि शिखराणि अयभागा शेषं तथाभूता दशना दत्ता यस्याः सा, निष्कलबीणा-
स्रुतिमुखवचना निर्गतः कलः मधुरास्फुटः ध्वनिः यस्याः तथाभूता या बीणा तद्वत्
स्रुतिमुखं श्रोत्रानन्दजननं वचनं भाषणं यस्याः सा, बीणाध्वनिवत् मधुरभाषिणीत्यर्थः,
वसन्तकरङ्गतरलनयनान्ता वसन्तः चकितः यः कुरङ्गः स्रगः तद्वत् तम्रेववत् तरलः
अञ्जलः नयनशोरन्तः प्राप्नो यस्याः सा, निर्मखपीनाञ्जतकुचकलसा निर्मखी
मुखरङ्गितौ अनिर्गतवृत्तौ इत्यर्थः, पीनो स्थूलो उन्नतो तङ्गौ च कुचकलसौ सनकुम्भौ
यस्याः सा, तथा मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा मत्तः मर्दावक्रतः यः गजेन्द्रः करिश्रेष्ठः
तद्वत् मत्तगजेन्द्रगतिवत् ललितः मनोहरः गतिभावः पादविलेपक्रमो यस्याः
सा, तथा निर्भरलीला निर्भरम् अतिमानं लीला शृङ्गारभावजचेष्टाविशेषः यस्याः
तादृशी शृङ्गारचेष्टावती, एतादृशी तन्वी कृशाङ्गी कान्ता तव निधुवनविषये
सुरतव्यापारे, “निर्भरलीलानिधुवनविषये” इति समस्तपाठे—निर्भरं लीला च तद्वत्
यत् निधुवनं तद्विषये विविधचेष्टासमन्वितसुरतव्यापारे इत्यर्थः; भवतु, एतादृश्या
क्वामिन्वा त्वं रमस्व इत्यर्थः । अत्र प्रकारे कृते सर्वगुर्वादिसर्वलघुनाः सप्तसप्तति-
सहस्रद्विशतषोडशाधिकसप्तषष्टिलक्षोत्तरैकश्लोक्तिभेदा (१६०७०२१६) जायन्ते ;
तत्र विशतसप्तषष्ट्यधिकपञ्चपञ्चाशत्सहस्रोत्तरैकश्लोक्तिभेदा (४१५५१६०) भेदः
तन्वी इति नाम्ना प्रसिद्धः । छन्दोमञ्जरी-वृत्तरत्नाकर-प्राज्ञतपिङ्गल-वाणीभूषणादौ
किरीट दुर्गिणाख्यौ भेदौ दृश्येते, तद्वत्तत्र तत्र द्रष्टव्यमिति ।

गंकारश्च भवति, तद्दृत्तं क्रीञ्चपदा नाम । पञ्चभिः पञ्चभि-
रृष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० म० स० मी० न० न० न० न० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिचिचिरनुदिन-मनुनयकठिना,

भ० म० स० भ० न० न० न० न० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

दीर्घतराभिः, स्थूलशिराभिः, परिवृतवपुरति-शयकुटिलगतिः ।

भ० म० स० भ० न० न० न० न० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

आयतजङ्घा, निम्नकपोला, लघुतरकुचयुग-परिचितहृदया,

भ० म० स० भ० न० न०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सा परिहार्या, क्रीञ्चपदा स्त्री, भ्रुवमिह निरवधि,

न० न० ग०
 ॐ ॐ ॐ

सुखमभिलषता ॥ (स)

(स) पञ्चविंशत्यक्षरपादाभिकल्पधिकारे क्रीञ्चपदाभिधेयं इत्तं लक्षयितुमाह,
 क्रीञ्चेत्यादि ।—भूतेन्द्रियवस्त्वयः भूतानि पञ्च, इन्द्रियाणि पञ्च, वसवः षष्ठी, ऋषयः
 सप्त, एवञ्च पञ्चम-दशमाष्टादश-पञ्चविंशत्यक्षरेषु यतिरिति निष्कर्षः । येष्यादि ।—
 या रमणी कपिलाक्षी कपिके पिङ्गलवर्णे अक्षिणी चतुष्ठी यस्याः सा, तथा पिङ्गल-
 केशी पिङ्गलवर्णः केशी यस्याः सा, अनुदिनं प्रतिदिनं कलिचिचिः कलौ विवाटे,
 “कलिर्विभौतके गुरे विवाटेऽन्ययुगे युचि” इति हैमः, चिचिः चतुरागः यस्याः सा
 नित्यं कलहप्रिया, तथा अनुनयकठिना अनुनये विनयव्यवहारे कृतेऽपि कठिना
 कठोरा अतिशयस्त्रीपनस्त्रभावा ; यद्वा—अनुनये विनयविषये कठिना अविनीता
 प्रत्यर्थः, दीर्घतराभिः अत्यन्तमायताभिः स्थूलशिराभिः स्पष्टोद्गतशिराभिः परिवृतवपुः
 व्याप्तदेहा, अतिशयकुटिलगतिः अतिशयम् अत्यन्तं कुटिला वक्ता गतिः यस्याः सा,
 तथा आयतजङ्घा आयता दीर्घा जङ्घा यस्याः सा सुदीर्घचरणा, निम्नकपोला निम्नी

उक्तौ ।—

भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्नौ नौ र्सौ ल्गौ

वसुरुद्र-ऋषयः ॥ ३१ ॥

यस्य पादे मकारौ तकार-नकारौ नकारौ रेफ-सकारौ
लकार-गकारौ च, तद्भूतं भुजङ्गविजृम्भितं नाम । अष्टभि-
रेकादशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० त० न० न० न० र० स० ल०ग०

ये सन्नहानिकानीकै-र्नरतुरगकरिपरिवृतैः, समं तव शत्रवो,

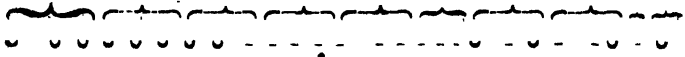
म० म० त० न० न० न० र० स० ल०ग०

युद्धशङ्खालुब्धात्मान-स्त्वदभिमुखमपगतभियः, पतन्ति धृतायुधाः ।

मांसात्म्यात् गभीरप्रायो कपोलौ यस्याः सा शुक्तगण्डदेशा, एवं लघुतरकुचयुग-
परिचितङ्गदया लघुतरैश्च स्वल्पेन शुष्केत्यर्थः, कुचयुगेन परिचितं हृदयं यस्याः सा
अतिबुद्धमनी, क्रौञ्चगदा क्रौञ्चः वक्रविशेषः, तस्य पदौ इव निर्मांसदीर्घौ पदौ यस्याः
सा तादृशी, भवतीति शेषः, सा ईदृशी स्त्री, इह संसारे, निरवधि निरन्तरं
मुखम् अभिलषता जनेन ध्रुवं निश्चितं परिहाय्यां त्याज्या । पञ्चविंशत्यक्षर-
पादाभिज्ञतिच्छन्दसां प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुणांसर्वलघुनाः चतुःपञ्चाशत्सहस्र-
चतुःशतश्लिष्टाधिकपञ्चविंशत्तत्परिविबोधिभेदा (३३५५४४३२) भवन्ति ; तत्र
षट्सप्ततिसहस्रविंशतेजनवत्युत्तरसप्तषष्टिलक्षाधिकैककोटितमो (१६७७६३९१) भेदः
क्रौञ्चपदा इति नाम्ना ख्यातः ।

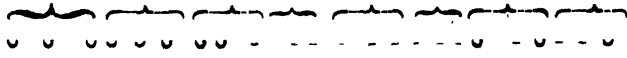
(६) षट्त्रिंशत्यक्षरपादीत्कृत्वधिकारि भुजङ्गविजृम्भितसप्तलक्षणाच्च, भुजङ्गे-
त्यादि ।—वसुरुद्र-ऋषयः वसवः षष्टौ, रुद्रा एकादश, ऋषयः सप्त, आदौ
षष्टमाक्षरे ततः एकादशाक्षरे ततश्च सप्तमाक्षरे यतिः, एवञ्च षष्टमैकोनविंश-
त्षट्त्रिंशाक्षरेषु यतिरिति निष्कर्षः । ये इत्यादि ।—युद्धशङ्खालुब्धात्मानः युद्धशङ्खायाः
शङ्खानामुत्तरात् लुब्धः साक्षाद्, युद्धक्षेत्रे इति भावः, आत्मा जनाः करणं

म० म० त० न० न० त० र० स० ल० ग०

ते त्वां दृष्ट्वा सङ्क्रामाथे, तुङ्गिगन्तुप ! कृपणमनस-चलन्ति दिग्गतरं,

म० म० त० न० न० न० र० स०

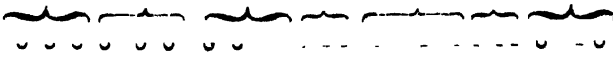
किं वा सोढुं शक्यं भेकै-र्बहुभिरपि सविषविषमं, भुजङ्गविजृ-

ल० ग०

श्चितम् ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तम् ।—

म० म० त० न० न० न० र०

ध्यानैकाग्र्या लब्धा दृष्टिः, कमलमुखि ! लुलितमलकं, करे

स० ल० ग०

स्थितमाननं,

येषां ते तथाभूताः सङ्क्रामलोलुपाः अत एव अपगतभियः निर्भयाः ये तव रिपवः
शत्रवः नरतरुमकरिपरिहतेः नराः मानुषाः तुरगाः अश्याः करिषः गजाः तैः
परिहताः व्याप्ताः तैः, सन्नदानेकामोकैः बर्मादिपरिहितबहुलस्यैः, “सन्नदो बर्मितः
सञ्चो दंशितो व्यूढकङ्कटः” इत्यमरः ; समं साङ्गं घृतायुषाः गृहीतास्त्राः सन्तः
त्वदभिमुखं तव सञ्मुखं पतन्ति गच्छन्ति ; हे तुङ्गिगन्तुप ! ते सङ्क्रामाथे युद्धक्षेत्रे
पुरीभागे त्वां दृष्ट्वा बिलोक्य कृपणमनसः कृपणाणि दौर्गानि मनांसि येषां ते तादृशाः,
विषममानसाः सन्तः दिग्गतरं देशान्तरं चलन्ति गच्छन्ति, पलायन्ते इत्यर्थः ;
“चलन्ति” इत्यत्र “पतन्ति” तथा “फलन्ति” इति पाठान्तरद्वयम् । पूर्वीक्तमर्थे
समर्थयितुमर्थात्तरं व्यस्यति, किं वा इति ।—वा अथवा भेकैः मण्डकैः बहुभिः
अनेकैरपि सविषविषमं विषेण हलाहलेन सह वर्तमानतया विषमम् अत्युत्कटं

म० म० त० न० म० म० र०
 चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धि-हिरदगतिपतितरसना, तनु-
 स० ल०ग०

स्तनुतां गता ।

म० म० त० न० म० न० र०
 पाण्डुच्छायं क्षामं वक्त्रं, मदजननि ! रहसि सरसां, करो-
 स० ल०ग०

षि न सङ्ख्यां,

म० म० त० म० न० न० र०
 को नामायं रस्यो व्याधि-स्तव कथय सुतनु ! किमिदं, न ख-
 स० ल०ग०

खसि नातुरा ? ॥ (६)

भुजङ्गविकृन्तितं सर्पविलसितं सर्पपराक्रममित्यर्थः, सोढुं शक्यं किम् ? नैव शक्य-
 मित्यर्थः ; “शक्यं भेकेः” इत्यत्र “शक्यन्ते केः” इति पाठान्तरम् । आत्मायलोकसुदा-
 ह्मरसान्तरमपि अथाद्ये प्रदर्शयति, ध्यानेत्यादि ।—कान्तचिन्ताकुशायाः कक्षास्रमायि-
 काया बिरहावस्थां व्याधिलेनारीष्य बर्षयितुवृत्तिरियम् । कमलमुखि ! हे पद्ममुखि !
 ते हृष्टिः अनलोकनं ध्यानेकाया ध्यानेन चिन्तया एकाया अनकृत्तः, तथा खन्ता
 खम्बमाना म्यन्दनरहिततया दूरप्रसारिणीव इत्यर्थः, अधोनिविष्टा इत्यर्थो वा ; अलकं
 शुशुङ्गुन्तलं लुलितं कञ्चतया इतकतो विचित्रम्, आननं मुखं कटे स्थितं हृत्कन्तं,
 बुद्धिः ज्ञानं चिन्ताशक्ता त्रिवद्यान्तरभावनायामक्षमा, अत एव शून्या सर्वविषये
 अवलम्बनरहिता इत्यर्थः ; “चिन्ताशक्ता” इति पाठे—चिन्तानिविष्टा इत्यर्थः ; तथा
 हिरदगतिपतितरसना हिरदगत्या मगमनेन पतिता गलिता रसना आधी प्रक्षाः

अपवाहको म्नी नौ नौ न्सौ गौ नवर्त्तु-

रसेन्द्रियाणि ॥ ३२ ॥

यस्य पादे मकारः षट् नकाराः सकारो गकारौ च, तद्दृत्-
मपवाहको नाम । नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० न० न० न० न० न० स० ग०ग०
 श्रीकण्ठं त्रिपुरदहन-ममृतकिरण-सकलकलित-शिरसं रुद्रं,
 म० न० न० न० न० न० न० स० ग० ग०
 भूतेशं हतमुनिमख-मखिलभुवन-नमितचरण-युगभीशानम् ।

तादृशी तनुः शरीरं तनुतां चीथतां गता प्राप्ता, मदजननि ! हे हर्षदायिनि ! व ' सुखं पाण्डुच्छावं केतकीपरागसदृशकान्तियुक्तम् इत्यर्थः, तथा चामं चीथम् । रदसि निजने सरसा रसयुक्तां, सङ्घां परस्परान्नापं न करोषि । हे सुतम् । तव अयं रथः मनोज्ञः विस्वाधकार इत्यर्थः, आधिः रोगः की नाम ? किनामधेयः ? इदं किम् ? अं खलु आवुरा पोडिता न असि इति न, अपि तु पीडितैव इत्यर्थः । उत्कृतिच्छन्दः-पादषट्कोभूतानां षड्विंशत्यक्षराणां प्रसारे कृते सर्वगुणादिसर्वलघुनाः अष्टसङ्काष्ट-शतचतुःषष्ट्यधिकैकसप्ततिअशोत्तरषट्कोटिभेदा (६७१०८८६४) जायन्ते ; तव अतुःपञ्चाशत्यष्टकाष्टशतैकानपञ्चाशदधिकार्त्विंशत्यशोत्तरद्विकोटितमो (२३८५४८४८) भदः भुगङ्गावजृम्भितम् इति नाम्ना व्यातः ।

(क) उत्कृत्यधिकारं अपवाहकवृत्तमाह, अपवाहक इत्यादि ।—नवर्त्तुरसेन्द्रियाणि नव, ऋतवः षट्, रसाः षट्, इन्द्रियाणि पञ्च, नवम-पञ्चदशैकविंश-षष्ट्विंशा-क्षरेषु विरतिरित्यर्थः । श्रीकण्ठमित्यादि ।—श्रीकण्ठं श्रीः श्रीभा कण्ठे यस्य तं, काल-कूटविषसंधीमेव कण्ठस्य कण्ठवर्णत्वात् सर्वतः श्रेतवर्णमध्ये तस्य श्रीभाधिक्याप्तया-त्वमिति भावः ; “उपः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् । वामदेवो भद्रादेवः” इत्यमरः ; त्रिपुरदहनं त्रिपुरामुरविनाशिनम्, अमृतकिरणसकलकलित-शिरसम् अमृतकिरणस्य चन्द्रस्य सकलेन खण्डेन, “सकल” इत्यस्य “अकल” इति

म० न० ल० म० न० म० न० स० म०ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 सर्वज्ञं वृषभगमन-महिपतिकृत-बलयरुचिर-करमाराध्यं,
 म० न० ल० म० न० म० न० स० म०ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

तं वन्दे भवभयभिद-मभिमतफल-वितरणगुरु-मुमथा युक्तम् ॥ (क)
 इति कृतयः समाप्ताः ।

दण्डको नौ रः ॥ ३३ ॥

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते । यत्र पादे द्वौ नकारौ

पाठः सङ्गतः, खण्डार्थक-सकलशब्दाभावात् ; कलितं प्रार्थं शिरो यस्य तथाभूतम्
 चर्चयन्मूर्धितशिरसं, दंष्ट्रं ददाख्यं मूर्धेशं भूताना प्राणिनामीशं प्रभुं, इतमुनिमखं इतः
 विनष्टः मुनेः दण्डस्य मखः यज्ञो येन तम्, अखिलभुवननमितचरणयुगम् अखिलभुवनेः
 निखिललोकोः, "लोकास्तु भुवने जने" इत्यमरः, नमितं कृतप्रशामं चरणयुगं पादद्वन्द्वं
 यस्य तं, शिवसेवनमन्तरेण कर्माधिकाराभावादिति भावः, सर्वज्ञं सर्वं जानातीति तं
 निखिलपदार्थवेदिनमित्यर्थः, करणलितवदरफलवदविरतं विश्वमितं प्रशतशतस्य
 सर्वज्ञत्वं सिद्धमेवेति भावः ; वृषभगमनं वृषवाहनम्, महिपतिकृतबलयरुचिरकरम्
 महिपतिना नागाधिपेन कृतः यो बलयः तेन रुचिरः मनोज्ञः करः यज्ञ तम्, माराध्यं
 संख्यं, भवभयभिदं संसारदुःखच्छिदम्, अभिमतफलवितरणगुरुम् अभिमतानां
 शान्कितानां फलानां वितरणेन अर्पणम् गुरुं महान्तम्, उमथा पावत्या युक्तं सङ्गतं,
 तं प्रसिद्धम् ईशानं शिवं वन्दे चर्चयामि । सत्कृतिशब्द-पादघटकोभूतानां षड्-
 विंशत्यक्षराणां प्रसारे अष्टाश्रीतिसहस्रषट्शतेकाधिकव्याश्रीतिलक्षतमौ (८१८८६०१)
 श्लोकः अपवाङ्म इति नाम्ना प्रसिद्धः । अन्ते प्रसारश्लोकाः प्रसारविधिना स्वयमूह-
 नौघाः । एवञ्च "रसकोचनसप्तश-चन्द्रद्वयेदवक्रिभिः । आत्मना योजितैर्वा-न-मत्या
 ज्ञेया मनोविभिः ॥" इति निर्दिष्टदिशा एकाक्षरादिषु विंशत्यक्षरपर्यन्तं प्रत्येकं
 प्रसारपिच्छसङ्ख्या त्रयीदशकोटिद्विचत्वारिंशत्सप्तशतसहस्रादि षड्विंशत्यक्ष-
 रानां सप्तशतानि च (११४२१७०२६) इति ।

(ख) एकाक्षरपादवृत्तानाम् षड्विंशत्यक्षरपादोक्तपर्यन्तं इत्तं परिसमाप्त्य
 श्चाश्रितं दण्डकाधिकारनाह, दण्डक इति । —रः रःगणाः । रः इत्यनेन चाभि रः-राणां

रिफाद्य सप्त भवन्ति, दण्डं चो नाम सः । उत्कृतेः षड्विंशत्य-
क्षरायाः समनन्तं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव
युक्तम् ; सर्वेषां छन्दसामिकैश्चाक्षरवृद्ध्या प्रवृत्तेः । इत ऊर्ध्वं
पुनरेकैकरिफवृद्ध्या प्रस्तारः, “दण्डं को नो रः” इति श्रवणात् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० र० र० र० र०
 षड्विंशत्यक्षरस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् ।
 इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनी-

र० र०
 षड्विंशत्यक्षरस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् ।
 नां मनोहारिणी,

न० न० र० र० र० र० र०
 त्रिदशविजयिवोर्ध्वद्विदशश्रीवलक्ष्मीविरामिण रा-

र० र०
 षड्विंशत्यक्षरस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् ।
 मिण संसेविते ।

सप्तमोऽध्यायः, यवेति ।—अथ सप्तविंशत्यक्षरस्य दण्डकपादत्वोक्तेः तात्पर्या-
देव नव गणा सप्तमो, ततश्च नवसु गणेषु न-गणद्वयपारिशीयात् र-गणस्य सप्तममेव
तात्पर्यात् सिद्धम् । ननु “चतुःशतमुत्कृतिः” (४।१पि०) इत्यनेन एकाक्षरादारभ्य
षड्विंशत्यक्षरपादोत्कृतिपर्यन्तानां छन्दसामक्षरमङ्गा त्वकारिण निर्दिष्टा, न तु
तदनन्तरीयाणां दण्डकादीनाम् । “दण्डं को नो रः” इत्यादि अक्षरमङ्गाया उल्लेखो
नास्ति ; अतएव प्रतिपादं अक्षरमङ्गा भाव्या इत्यपेक्षावानाह—उत्कृतेरित्यादि ।
दण्डकस्य सप्तविंशत्यक्षरपादत्वे युक्तिमवतारयति—सर्वेषामित्यादि । इत ऊर्ध्वमित्यादि ।
—“दण्डं को नो रः” इत्यत्र बहुवचनेन सामान्यतया बहु-र-गणसाभात् तेषाञ्च विशेष-
निर्देशाभावात् इत ऊर्ध्वं न-गणद्वय-र-गणसप्तपाठितदण्डकानन्तरम् एकैकरिफवृद्ध्या

न० न० र० र० र० र० र०
 जनकयजनभूमिसम्भूतसोऽन्तिनीमीमसोतापद-
 र० र०
 स्पर्शपूताश्रमे,

न० न० र० र० र० र० र०
 भुवननमितपादपद्माभिधानाख्विक्तातीर्थयात्रागता-
 र० र०
 नेकसिद्धाकुले ॥ (ख)

अत्र पादान्ते यतिः ।

अष्ट नव दश इत्यादिक्रमेण दण्डकजातयो भवन्तीत्यर्थः । इह हीत्यादि ।—विदशानां
 देवानां विजयिना जयशीलेन वीर्येण मामर्थेन हेतुना हतात् “ऋदभिहितभाषो
 द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन दर्पाहितोरित्यर्थः, दशशौकल्यौविरामेण
 दशपीवस्य रावणस्य लक्ष्म्याः श्रिया विरामः अवसानं यस्मात् तद्योक्तेन
 रामेण रघुरतिना, संसेविने मय्यगाराधिते, समाश्रिते इत्यर्थः, तथा जनकयजन-
 भूमिसम्भूतसोऽन्तिनीमीमसोतापदस्पर्शपूताश्रमे जनकस्य राजर्षेः यजनभूम्याः
 यज्ञय्यानात् सम्भूता समुत्पन्ना, सोऽन्तिनीनां वरवर्णिनीनां मीमा मीमभूता
 सर्वप्रधाना इत्यर्थः, या सोता तस्याः पादस्पर्शेन अरण्यभंगेण पूतः पवित्रः आश्रमो
 यस्मिन् तथाश्रमे, तथा भुवननमितपादपद्माभिधानाख्विक्तातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले
 भुवनेः जगदामिभिः जनेः नमितं प्रकृतं पादपदं अरण्यकमलं यस्याः सा भुवननमित-
 पादपद्मा, सा एव अभिधानं भंजा यस्याः तादृशी सा अख्विका भुवननमितपाद-
 पदोत्पटनास्त्री दुर्गा, तस्याः तीर्थं पुण्यक्षेत्रं, तस्य यात्रायाम् अर्चनीकते आगता
 ये अनेके सिद्धाः देवशीलयः तैः आकुले स्नाने इह दण्डकारण्यदेशे पुण्यभाजनं
 पूतस्वभावानां मुनीनाम् ऋषीणां मनोहारिणी मनोज्ञा स्थितिः आवासः अवस्थानं
 वा भवति अस्ति । न-गणहय-सप्त-गन्धात्प्रविश्यत्तरघटितपादत्वात् इत्युभाप-
 सूत्रेण श्रीकोऽयं अष्टर्षाटप्रपातनामदण्डकविशीघ्रघटित इति ।

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३४ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम । पूर्वमेवोदाहरणम् । (ग)

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३५ ॥

रातमाण्डव्याभ्याम् ऋषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव, ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृताऽस्य वृत्तस्य । रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् । (घ)

शेषः प्रचित इति ॥ ३६ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति संज्ञां लभते । पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण कृन्दमां वृद्धिरुक्ता, इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम् ।—

(ग) तत्र पञ्चविंशाधिकशतत्रयमङ्गुलदण्डकेषु 'मौ रः' इत्युक्तलक्षणस्य प्रथमः दण्डकस्य संज्ञाविशेषमाह, प्रथम इति ।—प्रथमः "दण्डको मौ रः" इत्यनेनाहः आदिदण्डकः । पूर्वमेव—“इह हि भवति” इत्यादिरुपम ।

(घ) प्रथमदण्डकस्य चण्डवृष्टिप्रपात इति संज्ञाया मतान्तरमाह, अन्येति ।—रात-माण्डव्याभ्यामिदं प्रथमो नयत्यन्यतिरिक्ते कृन्दोयन्ये, पिङ्गलादिविरचिते कृन्दायम् इत्यर्थः । पूजार्थं तत्कृतसंज्ञायां समादरजापनार्थम् ।

(ङ) प्रथमदण्डकस्य संज्ञाविशेषोऽभिहितः, अन्येषां काः संज्ञा इत्यपेक्षायामाह, शेष इति ।—शेषः उक्तचण्डवृष्टिप्रपाताख्यप्रथमदण्डकादतिरिक्तः एकैकैरेफ-ह्रस्वोपलक्षितः दण्डक इत्यर्थः । अत्र सूचकारेण न-गणह्रस्वमङ्गित-रेफ-सप्तकोपलक्षितस्य कृन्दस एव दण्डकसंज्ञा विहिता, रेफाऽकाद्युपलक्षितानामानु प्रचितकसंज्ञा इति ; परन्तु कृन्दोमञ्जरो-अक्षरत्वाकरयोः तथा काव्येषु च न-गणह्रस्वमङ्गित-थ-गणमभ्रक-घटितस्य कृन्दस एव प्रचितकसंज्ञा, रेफाऽकाद्युपलक्षितानामनार्थवादिभञ्जाविशेषो दृश्यते ; यदुक्तं गङ्गादास-केदारभट्टाभ्यां—“प्रचितकसमभिधौ धीरधीमिः क्षुती दण्डकः नक्षयादुत्तरेः सप्तभिर्धैः” इति । तथा—“प्रतिक्षरणविक्रमरेफाः स्वरणार्थव-व्याल-कोमूत-क्षीलाकरोद्दाम-शङ्खादयः” इति । किञ्च—“चण्डवृष्टिप्रपाताख्यः प्रथमो

न० न० र० र० र० र० र०
 ~~~~~  
 प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः  
 र० र० र०  
 ~~~~~  
 पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः,

न-गणहयात् । र-गणैः सममङ्गैः स्यादर्णस्तटाभिरुच्यते ॥ अर्धंभौ नवभिर्द्वौ व्यालस्त-
 दशभिर्भवेत् । जीमूत एकादशभिः सूर्यैर्लौलाकरो भवेत् ॥ त्रयोदशभिर्ब्रह्मणः शङ्खनामा
 ततः श्रुतः । स चतुर्दशभिर्ज्यैः ततः पञ्चदशादिभिः ॥ चारानामाद्यास्तु विज्ञेयाः—” ॥
 इत्यादि । एवञ्च नव्य-रगणाष्टकेन घटितपादो दण्डकः चर्णाच्छः, नव्य-रगणनवकेन
 अर्धंभः, नव्य-रगणदशभिः व्यालः, नव्य-रगणैकादशभिः जीमूतः, नव्य-रगण-
 द्वादशभिः लौलाकरः, नव्य-रगणत्रयोदशभिः उद्दामः, नव्य-रगणचतुर्दशभिः शङ्खः ।
 आदिशब्दात् पञ्चदशादिभिः रगणैः चारान-सङ्ग्राम-सुराम-वेकुण्ड-सोत्कण्ड सार-
 कासार-विशार-मंङ्गार-नीङ्गार-मन्दार-केदार-साधार-सत्कार-संस्कार-माकन्द-गीवन्द-
 भानन्द सन्दीप-नन्देव्येनादिनामकाः एकैकारंफण्ड्या न-गणहयौत्तरैकदिशदधिक-
 दिशत-र-गणघटितैकोनसहस्राक्षरपादपर्यन्तं कविप्रयोगानुसारेण दण्डकजातयो
 ज्ञातव्याः ; तथा चोक्तम्—“एकोनसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकाङ्गुः प्रोक्ताः । वर्षत्रिक-
 गण्ड्या न-हितयाद्या महानतिभिः ॥” इति । ततश्च र-गणघटितदण्डकाः पञ्चविंश-
 त्युत्तरदिशतसङ्काकाः (३२५) भवन्ति इति । अन्ये च दण्डकभेदाः उत्तरत्राकरपरिशिष्टे
 यथा—“नयुगलगुरुगुर्गेवं यथाः कवीच्छानुरोधातदा यत्र बल्यन्त एषोऽपरी दण्डकः
 पण्डितैरौरितः सिद्धविक्लान्तनामा । यत्र रेफान् कविः खेच्छया पाठसौकर्यसापेक्षया-
 ऽऽरोपयत्येवः धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलौलाकरः । लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बल्यते
 सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्तनङ्गशीलुरः स्मृतः । खेच्छया र-जौ क्रमेण सन्निवेशयन्-
 दारधीः क्षांभः सः दण्डकः स्मृतो जगत्यशोकमञ्जरी । स-गणः सकलः खलु यत्र भवेत्त-
 निङ्ग प्रबन्दि बुधाः कुसुमसप्तकम् । य-कारैः कवीच्छानुरोधासिद्धैः प्रसिद्धो विग्रहो-
 ऽपरी दण्डकः सिद्धविक्रोडनामा” इति । केचित् “शेषः प्रचित इति” इति सूत्रस्य
 र-गणघटितदण्डकादयः सर्वोऽपि शेषः प्रचितनामा इत्येवं व्याख्यां विधाय न-हयात्
 परेषु देगे केनापि गणेन र-गणघटितदण्डकवत् एकोनसहस्राक्षरपादपर्यन्तं क्रमेणैकेक-

न० न० र० र० र० र० र०
 प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरे-
 र० र० र०

फाभिहृह्या यथेष्टं भवेत् ।

न० न० र० र० र० र० र०
 स्वरुचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यम-
 र० र० र०

न्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

न० न० र० र० र० र० र०
 भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो
 र० र० र०

दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (ङ)

इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

गणहृह्या प्रचिताख्यदण्डकमङ्गीकुर्वन्ति । ततश्च केवलस-गणघटितपादाः केवलध-
 गणघटितपादाः केवलर-गणघटितपादाः केवलन-गणघटितपादाः केवलभ-गणघटित-
 पादाः यथाक्रमं गुरुलघुभ्यां लघुगुरुभ्यां च घटितपादाः प्रचिताख्यदण्डकाः कविप्रयोगाद्-

अष्टमोऽध्यायः ।

अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यज्ञोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते,
तत् गाथेति मन्तव्यम् । (क)

सारात् यथायथं भवन्ति । सर्वेष्वेव दण्डकेषु न-गणद्वयादुत्तरं गणसन्निवेशः कार्यः इति ।
दण्डक-प्रथितकथोर्विगीषो यथा छन्दःपरिभाते—“बाषड्विंशतिमानि स्युक्कन्दांसि
क्रमशोऽक्षरेः । एकैकवर्द्धितैरुद्धै दण्डकाः प्रथितानि च ॥ दण्डकाः स्युर्न-रेफाभ्यां
प्रथितान्यपरेगंधैः । य-त-रा मिलितास्तुल्य-सूतयो भ-म-जास्तथा ॥ तेषामन्योऽन्ययोगास्त
म-भाभ्यासापि कोटिशः । प्रथितानि विवर्द्धन्ते शेषस्तद्वेदकेवलम् ॥ विद्वाथ म-गणं
युद्धं गणैरन्यैरशेषतः । षड्विंशतिधिकैर्वर्णदृश्यन्ते प्रथितानि च ॥” इति । प्रथमेत्यादि ।
—प्रथमकथितदण्डकः प्रथमोक्तदण्डकः चण्डरुष्टिप्रपाताभिधानः चण्डरुष्टिप्रपातः इति
अभिधानं नाम यस्य तथाभूतः इति पिङ्गलाचार्यनाम्नः मुनेः ऋषेः मतः स्वीकृतः,
ततः परं चण्डरुष्टिप्रपातानन्तरं, दण्डकानां तटाख्यममानाचरदत्तानाम् इयं जातिः
यथेष्टं यथाभिन्नमितम् इच्छानुसारेण एकैकरेफाभिरुद्धा एकैकर-गणवृद्धिकमेण
प्रथित इति प्रथित इतिसंज्ञाविशिष्टा भवेत् स्यात् । अन्ये अपरे बागोद्देशः बाष्म-
प्रवराः अपि स्वस्विरचितसंज्ञया स्वेच्छाकृतनामविशेषेण पुनः अशेषैः निमित्तैः तद्विशेषैः
प्रथितविशेषैः कार्यं कुर्वन्ति विदधत् । यत्र समानमङ्गाक्षरैः यदि पादव्यवस्था प्रति-
चरणं यदि अक्षरमङ्गा समाना भवति ; “यव” इत्यत्र “तव” इति पाठकल्पन समी-
चीनम् ; तथात्वे—तत्र दण्डके यदि समानमङ्गाक्षरैः पादव्यवस्था भवति, ततः तदा
कनेः लोकेः अमौ पूर्वोक्तः दण्डकः पूज्यते अर्च्यते ।

इति श्रीमत्पिङ्गलाचार्यविरचित-पिङ्गल-छन्दःसूचीयच्छान्दायुधरत्नौ श्रीमञ्जीवानन्द-
विद्यानामरकतायां सुखबोधिन्यां सप्तमोऽध्यायः ।

(क) पूर्वाध्याये समग्रलक्षणानि कथितानि, साम्प्रतं तत्तदधिकारे सम-
हतेषु अनुक्तानि लोके वेदेषु च उपनिषद्भानि समस्तानुभूतानि कानिचित्
छन्दांसि प्रदर्शयितुमिच्छः पिङ्गलाचार्यः तत्प्रदर्शनपूर्वकं प्रसारादिवर्णनात्मक-
मष्टमाध्यायमारभते । अस्मिन् शास्त्रे यस्य छन्दसः नामोद्देशः न कृतः किन्तु

तत्र चिष्टभिः ।—

कुङ्कुलदन्ती भूती न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पाटे भगण-तगणौ भगणो गकारौ च भवतः, तदृत्तं कुङ्कुलदन्ती नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० त० न० ग०ग० भ० त० न० ग०ग०
 कुङ्कुलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठो, लघुतरमध्या ।

कुङ्कुलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठो, लघुतरमध्या ।

भ० त० न० ग०ग० भ० त० न० ग०ग०
 विष्वफलोष्ठी, सृगशिशुनेत्रा, मित्त ! भवन्तं, सुखयतु कान्ता ॥(ख)

विष्वफलोष्ठी, सृगशिशुनेत्रा, मित्त ! भवन्तं, सुखयतु कान्ता ॥(ख)

काव्यादौ तेषाम् उदाहरणं दृश्यते, तत्रोपयितुं सामान्यसंज्ञामुच्यते—
 अनेत्यादि । ननु कृन्तःशास्त्रे निखिलान्येव कृन्तांसि नामककारादिभिः प्रदर्शितानि,
 तत् “अवानुक्तम्” इत्यनेन केषां कृन्तमां पुनर्यदेषमाचार्याभिमतम् ? इति चेदुच्यते—
 निखिलान्येव कृन्तो जातानि यद्यपि कृन्तःशास्त्रे प्रदर्शितानि, तथाऽपि न नामोल्लेखिन,
 परन्तु प्रचारमहाया ग्रन्थपाठितयेव । प्रचारमहाया कृन्तमां नामनिर्देशस्तु युग-
 मन्वन्तरादिव्यपि न मस्ययते, अतः समाख्यादौनि कतिचित् कृतानि प्राचीनमूनि-
 परम्पराप्रतिष्ठानि पञ्चमाद्यप्रायवयेषु प्रदृश्यं अथशिलानां प्रचारमहाया वक्तु-
 मशक्यानां सामान्यतः गाथेति नामकरणं कृतम् ; तत्रापि काव्यादिषु दृष्टोदाहरणानां
 कविप्रयुक्तानां केषाञ्चिन् कृन्तमां कुङ्कुलदन्तीत्यादयः संज्ञाः स्वयमेवाचार्येण कृताः,
 पञ्चमाद्यध्यायीकानि तु प्राचीनमूनिपरम्पराप्रतिष्ठानौति विशेषः । येषान्ते केषापि
 कृन्तःशास्त्रकारेण संज्ञा न कृताः तान्येव गाथेति प्रतिष्ठानौति । केचित् कुङ्कुल-
 दन्तीत्यादीनि अष्टादशपूर्वाणि इतिकारेण कृतानि मूलपुनरुक्तेषु मूलाणामितेषां
 पाठादशनादिति मन्यन्ते । चाग्नेयच्छन्दःसारेऽपि एषामुल्लेखो न दृश्यते इति ।

(ख) “अवानुक्तं गाथा” इत्यनेन सामान्यसंज्ञां विधाय एकादशाक्षरपाठ-
 विष्टवधिकारे प्रागनुक्तं गाथाभेदं विवृणोति, कुङ्कुलदन्तीत्यादि ।—इन्द्रियरसाः इन्द्रि-
 याणि पञ्च, रसाः षट्, पञ्च-षडक्षराणि यतिस्त्वानि इत्यर्थः, ततश्च पञ्चनेकादशाक्षरेषु

अंगत्वाम् ।—

वरतनुर्नृजौ ज्रौ षड्रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जर्गण रगणौ च, तद्वृत्तं वरतनु-
र्नाम गाथा । षड्रभिः षड्रभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० ज० र० न० ज० ज० र०

अयि ! विजहीहि, दृढोपगूहनं, त्वजं नवसङ्ग-मभौर ! वल्लभम् ।

न० ज० ज० र० न० ज० ज० र०

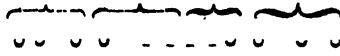
अरुणकरोह-म एष वर्तते, वरतनु ! सम्प्र-वदन्ति कुक्कुटाः ॥ (ग)

यतिरिति बोधः । कुक्कुटीत्यादि ।—मित्र ! हे बन्धो ! कुक्कुलदन्ती मुकुलवद्भ्रमणा,
विकटमितम्बा विपुलमितम्बदेशा, किन्नरकण्ठी किम्पुदवरमणौकण्ठस्वरवत्
जपुरकण्ठवरा, सवतरमध्या खोषकटिः, विम्बकलोठी पञ्जविम्बकलवदारताधरा,
शंगशिशुनेवा हरिश्वावकावदायताची, कान्ता प्रिया भवन्तं सुखयतु ध्यानम्यतु ।
विष्टपृच्छन्दःपादसप्तकौभृतानामेकादशाक्षराणां प्रकारे क्रियमाणे सप्तश्रीसुत्तरचतुः-
शततमी (४५७) भेदः कुक्कुलदन्तीति नाम्ना ख्यातः ।

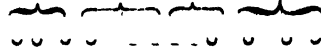
(ग) इ दशाक्षरपादत्रयव्यधिकारे पूर्वमानुक्तं गाथाभेदमाह, वरतनुर्नृजौ ।
—षड्रसाः इत्यत्र रसाः षट् ; षड्रक्षर-द्वादशाक्षरेषु यतिरित्यर्थः । नारायणभट्टस्य
पञ्चभिः सप्तभिः कौशिक्य पादान्ते यतिमिच्छन्ति । अयि इत्यादि ।—अयि नवसङ्गमभौर !
मृतमसङ्गवासप्रकाशभौते ! सन्धोषममिदं हेतुगमै सीसुण्ठनं, यतः, वा हि नवसङ्गम-
भौरभैवति सा भर्षुसकायात् पलायते एव, तन्नु, पलायनं दूरे चासा, प्रातरपि
पतिं दृढंमुपगूह्य तिष्ठसि, ततश्च ते नवसङ्गमभौरता कुतः ? इति ; दृढोपगूहनं
गादासिद्धमं विजहीहि परित्यज, वल्लभं प्रियं त्वजं जहीहि ; यदा—हे बन्धो !
कान्तसङ्गवासेन विगतगुह्यमलक्ष्णाभये ! नवसङ्गं मृतमसंसर्गकारिणं वल्लभं
त्यज । यदा—अयि वरतनु ! दृढोपगूहनं विजहीहि तथा नवसङ्गमभौरवल्लभं
नवसङ्गमात् तस्मिन्नेव दिने प्रथमं कान्तासाङ्गवर्थात् जीवः अद्यशीलः धी वल्लभः
सं त्यज । परित्यागे हेतुमाह, अहमेत्यादि ।—वरतनु ! हे सुन्दरि ! एवः अहमे-

जलधरमाला मृभौ स्मौ समुद्रवसवः ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगण-भगणौ सगण-मगणौ च भवतः, तत् वृक्ष
जलधरमाला नाम गाथा । चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

म० भ० स० म०

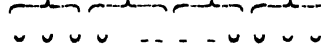
धत्ते शोभां, कुवलयदान्नः श्यामा,

म० भ० स० म०

शैलात्सङ्गे, जलधरमाला स्त्रीना ।

म० भ० स० म०

विद्युल्लेखा, कनककृतालङ्कारा,

म० भ० स० म०

क्रीडासुप्ता, युवतिरिवाङ्गे पत्युः ॥ (घ)

करोद्गमः सूर्यकिरणाविर्भावः वर्त्तन विद्यते, कुकुटाः प्रभातकालज्ञापकशब्दकारिणः
प्रसिद्धाः पक्षिपक्षिणाः, सम्प्रवदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । जगतीच्छन्दःपादघटकीभूतानां
द्वादशाक्षराणां प्रक्षारे क्रियमाणे दानवत्युत्तरत्रयोदशमशततमो (१३८२) श्लोकः
व्रतनुरिति वाक्का प्लवतः । छन्दोमञ्जर्यामस्य "मालती" इति नाम कृतम् ।

(घ) द्वादशाक्षरपादजगत्यधिकारे प्रक्षारान्तरात्मकं गायान्तरमवतारयति,
कालधरेत्यादि ।—समुद्रवसवः समुद्रावतारः, वसवः षष्ठी. चतुर्थाक्षरे द्वादशाक्षरे च
यतिः । धत्ते इत्यादि ।—शैलोत्सङ्गे पर्वतक्रीडे, पर्वतमेखलायामित्यर्थः, स्त्रीना
सम्बद्धा श्यामा श्यामवर्णा जलधरमाला शेषपङ्क्तिः कुवलयदान्नः नौखीत्यल-
ङ्कारायाः शोभां सौन्दर्यं धत्ते गृह्णाति । तथा विद्युल्लेखा सौदान्तरीखा, कनक-
कृतालङ्कारा कनकेन कर्षेण कृतः चङ्कहारः मूषणं यथाः सा कृष्णालङ्कारशोभिता

गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतः, तत् वृत्तं गौरी नाम
गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० र० न० न० र० र०
 ~~~~~

प्रणमत चरणारविन्दद्वयं, त्रिभुवननमितस्य गौरौपतेः ।

न० न० र० र० न० न० र० र०
 ~~~~~

सकृदपि मनसैव यः सेवितः, प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्चैकैकरेफहृद्गा नामान्तराणि
लभते । (ङ)

ललना भ्तौ न्साविन्द्रियर्षयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगण-तगणौ नगण-मगणौ च भवतः, तत् वृत्तं
ललना नाम गाथा । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

इत्यर्थः, पत्युः स्वामिनः अङ्गे क्रीडे क्रीडासुप्ता सुरतयमेव निद्रिता युवतिरिव,
इत्यन्ते इति शेषः । हादशाक्षरप्रसारस्य एकचत्वारिंशदधिकविंशततमो (२४१)
श्लोकः ललधरसाक्षा इति ।

(ङ) हादशाक्षरपादत्रयविधिकारे गाथान्तरमाह—गौरीति । प्रणमतेत्यादि ।—
यः शिवः मनसैव चेतसेव सकृदपि एकवारमपि सेवितः पूजितः अष्टौ गुणान्
अथिमाद्यष्टैश्चाथि यथेष्टं यथेच्छं प्रवितरति ददाति, तस्य त्रिभुवननमितस्य त्रिगण-
द्वन्द्वस्य गौरौपतेः शिवस्य चरणारविन्दद्वयं प्रणमत मनस्कृत्त । हादशाक्षरप्रसारस्य
षोडशाधिकद्वादशतमो (१२१६) श्लोकः गौरीति नाम्ना ख्यातः । इयमित्यादि ।
—इयं गौरी गौरीनाम वृत्तं दण्डकात् पूर्वं न-गणद्वय-र-गणसप्तमकदण्डकात्तेः
पूर्वम् एकैकरेफहृद्गा एकैकर-गणद्विकमेव, र-गणद्वयमारभ्य षड्-र-गणपर्यन्तहृद्गा
इत्यर्थः, नामान्तराणि संधान्तराणि लभते प्राप्नोति ।

(च) हादशाक्षरपादत्रयविधिकारे ललनाख्यं गाथान्तरमाह, ललनेत्यादि ।—

भ० त० न० स०
 या कुचगुर्वी, सृगशिशुनयना,

भ० त० न० स०
 पीननितम्बा, मदकरिगमना ।

भ० त० न० स०
 किन्नरकण्ठी, सुहृचिरदशना,

भ० त० न० स०
 सा तव सौख्यं, वितरतु ललना ॥ (च)

अतिजगत्याम् ।—

कनकप्रभा सृजौ सृजौ ग् ॥ ७ ॥

यस्य पादे सगण-जगणौ पुनः सगण-जगणौ गकारश्च,
 तद्दृत्तं कनकप्रभा नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदा-
 हरणम् ।—

स० ज० स० ज० न०
 कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी,

स० ज० स० ज० ग०
 विपुलस्तनी हरिणशावकैक्षणा ।

इन्द्रियबंधः इन्द्रियाणि पृथ, ऋषयः सप्त, यतिस्त्राणानीति शेषः । यत्यादि ।—
 सुगभायः । द्वादशाक्षरप्रसारका त्रयोविंशत्यधिकारिषुऽक्षरतमो (२०२१) श्लोकः
 अक्षनेति तासां ख्यातः ।

स० ज० स० ज० ग०

— — — — —

इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता,

स० ज० स० ज० ग०

— — — — —

कुरुते न कस्य मदनातुरं मनः ? ॥ (ङ)

कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरत्तवः ॥ ८ ॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तद्गुत्तं कुटिल-
गतिर्नाम गाथा । सप्तभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

न० न० त० त० ग०

— — — — —

सधरकिसलये, कान्तदन्तक्षते,

न० न० त० त० ग०

— — — — —

हरिणशिशुदृशां, नृत्यति भ्रूयुगम् ।

(८) अतिजगत्पिङ्गले त्रयोदशाक्षरपादे कनकप्रभाख्यं गाथाभेदनाह—
कनकप्रभाख्यं । कनकैत्यादि ।—कनकप्रभा खर्षकान्तिः, प्रष्टुनितम्बशास्त्रिणी
विशालमितम्बविशिष्टा, विपुलसप्तौ सप्तोन्नतश्रुत्या, हरिणशशाङ्कस्य सगशिशुनेत्र-
नदाद्यतपञ्चनेना इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता नयनपञ्चवर्तिनी सती कस्य मनः
मदनातुरं कामार्थं न कुरुते ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः । अतिजगतीपादघटकीभूतानां
त्रयोदशाक्षराणां प्रसादे श्लेषनाथे षष्ठ्यध्यायकसप्तमशतोत्तरद्विसहस्रतमः (२७८६)
भेदः कनकप्रभेति नाम्ना ख्यातः । शब्दोपसारी-उपसारी-उपसारी-उपसारी-उपसारी-
इति नाम्ना ख्यातम् । “सुनन्दिनी” इति शब्दः ।

म० न० त० त० म०
 ध्रुवमिदमुच्यते, यद्विपत्तौ संता-

म० न० त० त० म०
 मतिकुटिलगतेः, स्वाम्बहानुसवः ॥ (ज)

शक्यार्थम् ।—

वरसुन्दरौ भञ्जौ स्नौ गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगण-जगण-सगण-नगणा गङ्कारौ च भवतः,
 तत् हुतं वरसुन्दरौ नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदा-
 हरणम् ।—

म० न० सं० न० म० ग०
 स्वादुशिशिरोऽम्बुसुगन्धिजलपूर्णं,

म० न० सं० न० म० ग०
 वीचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम् ।

(ज) तत्रैव कुटिलगतिनामकं गाथाभेदमाह, कुटिलगतिरिति ।—स्वरर्तवः
 स्वराः सप्त, ऋतवः षट्, सप्तमाक्षरे त्रयोदशाक्षरे च धतिरित्यर्थः । अक्षरेत्यादि ।—
 अक्षरत्रयस्य अक्षरानुसन्धेयवदतिचञ्चलायतलोचनानाम् अक्षरत्रयस्यैव अक्षरपञ्चमे
 काल्पित्तत्वे सति ध्रुवं कथ्यति स्यात्ते, इदं नर्तनं प्रथं निश्चितमेव उचितं
 सङ्गतम्, अतिकुटिलगतिरिति भावः ; यत् यस्मात् सतां सञ्चनानां विपत्तौ चापदि
 अतिकुटिलगतेः स्वच्छेद्यर्थः, नहान् अतिशयः उत्तमः आनन्दः, स्यात् भवेत् ।
 त्रयोदशाक्षरप्रकारस्य त्रिशताष्टव्यधिकसिद्धसंतमो (२३६८) भेदः कुटिलगति-
 नात्वा स्यात् । इत्यभेदं ह्यन्योन्यार्थं “बन्दिना” इतरजाक्षरे “बना”
 इतरजाक्षरपरिमिष्टे “विद्युत्” इति च “उत्पत्तिनी” इति नात्वा स्यात् ।

म० ज० स० न० न० न०

ॐ म क ल कू जित म नो हर त टान्तं

ॐ म क ल कू जित म नो हर त टान्तं

म० ज० स० न० न० न०

पश्य वरसुन्दरि ! सरोवरमुदारम् ॥ (भ्र)

कुटिला म्भौ न्यौ गौ वैदरससमुद्राः ॥ १० ॥

यस्य पादे भगण-भगण-नगण-यगणा गकारौ च भवतः,
तत् वृत्तं कुटिला नाम गाथा । चतुर्भिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः ।
तद्वोदाहरणम् ।—

म० ज० न० य० न० न०

अध्वस्थानां, जनयति सुख-मुच्चैः कूजन्,

म० भ० न० य० न० न०

दात्युहोऽयं, पथि निचुल्लिनि, तोयोपान्ते ।

(भ्र) शक्येति शक्ये चतुर्दशाक्षरपादे वरसुन्दरीनामकं नावाभेदमाह,—
वरस्यादि । आदि-यादि ।—आदुशिशिरोऽञ्जलमुगन्धिजलपूर्णे स्वादु मधुरं शिशिरं
श्रीतलम् उञ्जलं निर्मलं सुगन्धि मनोहरगन्धवत् यत् जलं तेन पूर्णं पूरितं, तथा
वीचिचयचयनविचिनश्चतपनं वीचिचयेः तरङ्गसमूहेः चञ्चलानि इतकतः चलितानि
विचिनश्चि नामानवधानि शतपदाणि पद्यानि यत्र तन्, तथा ङसकलकूजितमनोहर-
तटान्तं ङसानां पवित्रिविषाणां कलकूजितैः अव्यक्तमधुरशब्दैः मनोहरः मञ्जु-
तटान्तः तीरप्रान्ती यस्य तत् तादृशम्, उदारं विशालं सरोवरं सरोभिर्जलैः त्रियते इति
सरोवरं तद्वर्णं पश्य विचोक्तम् । शक्येति शक्येः पादघटकीभूतानां चतुर्दशाक्षराणां
प्रकारे कियमाद्ये अष्टशतमयोर्विंशत्यधिकविंशत्यस्यतमो (३८२३) भेदः वरसुन्दरी
इति नाम्ना ख्यातः । छन्दोमञ्जरीपरिशिष्ट-इतरवाकरयोः इत्यमिदम् "इत्युपदाना"
इति ख्यातम् ।

म० म० म० य० ग० ग०

कर्णाटस्त्री-रतिकुहरित-तुल्यच्छेदै-

कर्णाटस्त्री-रतिकुहरित-तुल्यच्छेदै-

म० म० म० य० ग० ग०

मदैः कण्ठ-खलननकुटिल-मन्दावर्तैः ॥ (ज)

मदैः कण्ठ-खलननकुटिल-मन्दावर्तैः ॥ (ज)

अष्टौ ।—

शैलशिखा भ्रौ न्भौ भ्रौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे भगण-रगणौ नगण-भगणौ भगणौ गकारस्य भवति, तद्वृत्तं शैलशिखा नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

(ज) शक्यधिकारे अतुर्दशाक्षरपादे कुटिलानाम्नीनयां गाथामाह, कुटिले-त्यादि ।—वेदरमममुद्राः वेदाश्चारः, रसाः षट्, समुद्राः चत्वारः, अतुरक्षर-दशाक्षर-अतुर्दशाक्षरेषु यतिरित्यर्थः । अथेत्यादि ।—अयं दाल्यूङ्गः दितिं खल्लनं बहति इति दितिवाट् स एव अयमिति अण्प्रथयान्ताः, दाल्यूङ्गः कालकण्ठश्राव्यः पक्षिविशेषः, पक्षि मार्गं, मार्गपात्रं च । निचुनिमि वेतनलतासङ्गुली, तीथोपान्ते जलसमीपे, कर्णाटस्त्रीणां तत्रत्यरमणीनां रतिकुहरितेन विहारकालिकाव्यक्तकण्ठध्वनिविशेषेण तुल्यः ध्वनिविशेषश्च छेदेन समः इत्यर्थः, छेदः विरामः येषां ते ताड्यैः, तथा कण्ठ-खलननकुटिलमन्दावर्तैः कण्ठखलनेन पुनः पुनः उच्चश्रीत्कारजनितकण्ठावसादेन कुटिलः वक्रः, कल्पित इत्यर्थः, मन्दस्य अल्पस्य आवर्तैः खरस्य पुनराह्निरित्यर्थः, यत्र तेः मदैः शब्दैः उच्चैः कृन्तन् अतिशयशब्दं कुर्वन् अथ्वप्राणां पक्षिस्थितानां पान्थाना-नित्यर्थः, सुखं भीतिं जगद्यति उत्पादयति । अतुर्दशाक्षरप्रसारस्य नवाधिकैश्चसङ्ख-तमौ (१००६) भेदः कुटिलश्च इति नाम्ना ख्यातः । छन्दोमञ्जरी-उत्तरभाष्यपरि-शिष्टयोः उत्तमिदं “नभ्यन्थामा” इति प्रसिद्धम् ।

भ० र० न० भ० भ० ग०

ॐ ऋ ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥

शैलशिखानिकुञ्जशयितस्य हरेः श्रवणे,

भ० र० न० भ० भ० ग०

ॐ ऋ ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥

जीर्णदृष्टं करेण निदधाति कपिश्चपलः ।

भ० र० न० भ० भ० ग०

ॐ ऋ ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥

सुद्वधापवादपरिहारविनीतमते-

भ० र० न० भ० भ० ग०

ॐ ऋ ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥

स्तस्य न तावतैव लघुता द्विपयूथभिदः ॥ (८)

(८) अण्यधिकारे षोडशाक्षरपादे शैलशिखानामनाथामाह, शैलेत्यादि ।—भूत-
रसंन्द्रियाः भूतानि पञ्च, रसाः षट्, इन्द्रियाणि पञ्च, पञ्चमैकादश-षोडशाक्षरेषु यति-
रित्यर्थः । शैलशिखेत्यादि ।—शैलशिखायां पर्वताग्रभागे यः निकुञ्जः सतावद्विदध्यान्
तत्र शयितस्य शयानस्य हरेः सिंहस्य श्रवणे शोभे चपलः चञ्चलः कपिः वानरः करेण
हस्तेन जीर्णदृष्टं निदधाति अपश्यति, सुद्वधापवादपरिहारविनीतमतेः सुदायां
होनायां दुर्बलानामित्यर्थः, यथे विनाशे योऽपवादः निन्दा तस्य परिहारे दूरीकरणे
विनीता शिथिता मतिर्यस्य तादृशस्य, द्विपयूथभिदः मन्त्रकुलविनाशकस्य, तस्य हरेः,
तावता निन्दापरिहारार्थं प्रतीकाराकारणेन नैव लघुता हीनत्वं, भवेदिति शेषः ।
अष्टस्यन्दःपादघटकीभूतषोडशाक्षराणां प्रसारं क्रियमाणे एकशतैकोनविंशतिधाक्षरा-
विंशतिसहस्रतमो (२८११८) भेदः शैलशिखा नाम उच्यते ।

वरयुवती भूरी य्नी न्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भगण-रगणौ यगण-नगणौ नगणो गकारश्च
भवति, तद्दृत्तं वरयुवती नामं गाथा । पादान्ते यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

भ० र० य० न० न० ग०

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,

भ० र० य० न० न० ग०

पार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला ।

भ० र० य० न० न० ग०

पीननितम्बविम्बसंवाहनशिक्षितगतिः,

भ० र० य० न० न० ग०

मुञ्ज ! नराधिराज ! भूयात्तव वरयुवतिः ॥ (ठ)

(ठ) अथ्यधिकारे षोडशाक्षरपादे गाथान्तरमाह—वरैत्यादि । विशेषानुक्त
त्वात् अत्र पादान्ते एव यतिः । कुञ्जरेत्यादि ।—नराधिराज मुञ्ज ! हे नरपतिमुञ्ज !
कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला कुञ्जराणां गजानां कुम्भपीठवत् पीनोन्नतं
स्थूलोत्तुङ्गं कुचयुगलं सनद्वयं यस्याः सा, पार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला पार्वण-
शर्वरीशस्य पूर्णचन्द्रस्य गर्वापहं सौन्दर्याभिमानविनाशकं मुखकमलं यस्याः सा, तथा
पीननितम्बविम्बसंवाहनशिक्षितगतिः पीनस्य स्थूलस्य नितम्बविम्बस्य नितम्बमण्डलस्य
संवाहनेन धारणेन शिक्षिता मन्दा गतिः यस्याः सा एतादृशी वरयुवतिः तदुत्पीयेन्ना
तव भूयात् । अत्र प्रसाररीत्या प्रसार्यमात्रे त्रिशतत्रिषत्वारिंशदधिकद्वात्रिंशत्सद्व-
तनी (३२३४३) भेदो वरयुवतीनाम्ना प्रसिद्धः ।

अथष्टौ ।—

अतिशायिनी सौ ज्भौ ज्गौ ग् दिक् खराः ॥१३॥

यस्य पादे संगणौ जगण-भगणौ जगणो गकारौ च भवतः,
तद्दृत्तमतिशायिनी नाम गाथा । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

स० स० ज० म० ज० ग०ग०

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान्, सरसि मञ्जनेन,

स० स० ज० म० ज० ग०ग०

त्रियभासवतोऽतिशायिनी-मपमलाङ्गभासः ।

स० स० ज० म० ज० ग०ग०

अवलोक्य तदैव यादवा-नपरवारिराशिः,

स० स० ज० म० ज० ग०ग०

शिशिरेतररोचिषाऽप्यपां, ततिषु मङ्क्तुमीषि ॥ (६)

(६) सप्तदशाक्षरे अत्यधिकारे गाथाभेदनाह् अतिशायिनीत्यादि ।—

दिक् खराः दिग् दग् खराः सप्त, दशमसप्तद्वयकाः वर्णाः विरामस्थानानोत्सर्गः, ततश्च
द्वयन-सप्तदशाक्षरेषु प्रतिपादं विरतिरिति भावः । इतीत्यादि ।—शिशिरेतररोचिषा
अथकिरक्षेन सूर्येणापि इति एवम्यंकारेण सरसि तङ्गाने मञ्जनेन अवनाराङ्गेन
धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् धौतः आक्षितः पुरन्धीणां मानिनीणां मत्सरः कोपः यैः तान्,
तथा अतिशायिनीन् अत्यधिकान् त्रियं शोभान् आनवतः प्राप्तवतः, अपमलाङ्गभासः
अपमलाः मन्त्रितराङ्गीनाः अङ्गानान् अवयवानां भासः कालधी येषां तान् विमल-
क्षणीन्, यादवान् अवलोक्य इह तदैव अवलोकनक्षणे एव अपरवारिराशिः

अवितथं न्जौ भ्जौ ज्जौ ग् ॥ १४ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ भगण-जगणौ जगण-लकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तमवितथं नाम गाथा । पादान्ते र्यातः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

श्रुतिपरिपूर्णवक्त्रमत्तिसुन्दरवाग्विभवं,

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

तमखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम् ।

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं,

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

पितरमहं नमामि बहुरूपसुदारमतिम् ॥ (ठ)

पश्चिमसमुद्रस्य अपां जलानां ततिषु पूरेषु मङ्गलम् अवगाहितम् ईषे अभिलषे । अत्यष्टि-शब्दः पादघट्टभूतानां सप्तदशाक्षराणां प्रकारे विधीयमाने नवमताधिक-मयोर्विशतिसङ्ख्यतमो (२३८००) भेदः अतिशायिनी इति नाम्ना ख्यातः ।

(ठ) अत्यष्ट्याधिकारे गाथान्तरमवितथाख्यमाह, अवितथमित्यादि ।—अष्टम् । श्रुतीत्यादि ।—श्रुतिभिः वेदैः परिपूर्णं सुखम् आननं यच्च तं मुख्यापस्त्रितवेन्द-अनृष्टम्, अतिसुन्दरः सर्वोत्कर्षवान् वाचां वाक्यानां विभवः सम्पत्तिः यस्मात् तं, तथा अखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम् अखिलं समग्रं जैमिनीयमतं सागर-प्रव समु-

बखिन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, षष्ठाभिः पञ्चभिश्चतुर्भिश्च
घतिर्भवति, तद्वृत्तं कोकिलकं नाम गाथा । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

मवसङ्कारपुष्प-मधुनिष्कल-कण्ठतया,

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

मधुरतरस्वरेण, परिकूजति, कोकिलकः ।

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

प्रथमककारविह्व-वचनैर्धन-लुब्धमते-

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

स्तव गमनस्य भङ्ग-मिव सम्प्रति, कर्तुमनाः ॥ (ण)

इयं तस्य पारम् अक्षं गतं प्राप्तं, तथा अचित्तयत्तविप्रजनपूजितपादपुगम् अचित्तयत्तैः
सस्य वरद्वारिभिः विप्रजनैः ब्राह्मणैः पूजितम् अर्चितं पादपुगं चरणद्वयं यस्मिन् तं,
बहुदपं बहूनि अन्तानि कदाचि यस्य तम्, उदारा मतिर्येव तादृशं तं प्रबिद्धं
पितरम् अहं नमानि । सप्तदशाक्षरप्रकारस्य षट्शतपञ्चमध्वधिके क्विञ्चसङ्गतमो
(३१६६५) भेदः अचित्तय इति नाम्ना प्रसिद्धः । इत्यामस्योऽक्षरकाकरवीः इत्तमिदं
“नटं क” इति नाम्ना ख्यातम् ।

(घ) घतिभेदेन पूर्वोक्तस्यैव गाथास्य नामभेदेनाह, बखिति ।—बखिन्द्रिय-
समुद्राः बसवः अष्टौ, बखिन्द्रियाणि पञ्च, समुद्राः चत्वारः, अष्टम-बसोद्वय-सप्तदशाक्षरेषु
घतिष्वेत् तदा पूर्वोक्ताचित्तयत्तमेव कोकिलकनाम्ना ख्यातं भवति । नवेत्यादि ।—
सम्प्रति प्रथमककारविह्ववचनेः कुङ्करित्यस्याद्विपर्ययकारेण विह्वैः घटितैः वचनैः उक्तिभिः

धृतौ ।—

विबुधप्रिया रूसी जौ भूरौ वसुदिशः ॥ १६ ॥

यस्य पादे रसण-सगणौ जगणौ भगण-रगणौ च भवतः,
तद्दृत्तं विबुधप्रिया नाम गाथा । षष्टभिर्दशभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

र० स० ज० ज० भ० र०

कुन्दकुञ्जलकोमलद्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता,

र० स० ज० ज० भ० र०

हंसगङ्गदवादिनी, वनिता भवेद्विबुधप्रिया ।

र० स० ज० ज० भ० र०

पौनतुङ्गपयोधर-हयभारमन्थरगामिनी,

धनलब्धमतेः धने चर्षोपार्जने लब्धा मतिः बुद्धिः यस्य तस्य तव मनस्य चर्षोपार्जनाद्यै
तव विद्वेजयागाथाः भङ्गं प्रतिबन्धकं कर्तुं मनः यस्य तद्याभूत इव कीकिलकः पिबः
नयस्य नूतनस्य सदृकारपुष्यस्य चूतकुसुमस्य मधुना मकरन्देन मकरन्दपानेन इत्यर्थः,
निष्कलः निः निश्चयेन अतिशयेनेत्यर्थः, कलः मधुरास्फुटः कण्ठो यस्य तस्य भावकथा ;
हेत्वर्थे तृतीया ; मधुरतरस्वरस्य परिकृणति कुरुः कुरुमिति रवेण विरोति ।
प्रकारसङ्घाता पूर्ववत् । गङ्गादास कौदारभट्टाभ्यामत्र समन-त्रयोदश-सप्तदशाक्षरेषु
यतिकृता ।

(त) धृत्यधिकारे षष्ठादशाक्षरपादे विबुधप्रियास्यं गाथाभेदमाह, विबुधे-
त्यादि ।—वसुदिशः वसवः ऋषी, दिशः दश, षष्टमाष्टादशाक्षरेषु यतिरित्यर्थः ।
कुन्देत्यादि ।—कुन्दकुञ्जलकोमलद्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता कुन्दकुञ्जलस्य कुन्द-
कुसुमकोरकस्य कोमला मृकुमारा, सिन्धुदाता इति यावत्, द्युतिरिव द्युतिर्घातां
तादृशीभिः दन्तपङ्क्तिभिः दशनशेषीभिः विराजिता शोभिता, हंसगङ्गदवादिनी

र० स० ज० ज० म० र०

नेत्रकान्तिविनिर्जित-श्रवणावतंसितकैरवा ॥ (त)

नेत्रकान्तिविनिर्जित-श्रवणावतंसितकैरवा ॥ (त)

नाराचकं नौ रौ रौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारो भवन्ति, तद्दृत्तं नाराचकं
नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० र० र० र०

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,

न० न० र० र० र० र०

प्रियमुहृदि विभोषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।

प्रियमुहृदि विभोषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।

इंसस्त्रेव गद्गदं बहति भाषते वा सा, तथा पीनतुङ्गपयोधरहयभारमन्यरगामिनी
धौनस्य ख्यलस्य तुङ्गस्य उन्नतस्य पयोधरहयस्य क्षानयुगलस्य भारीष मन्यरं मन्दं गन्तं
श्रीलं यस्याः सा, तथा नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतंसितकैरवा नेत्रकान्त्या नयन-
श्रीभया विनिर्जितं पराभूतं श्रवणावतंसितं कर्णभूषणौकृतं कैरवं कुमुदं यथा
तथाभूता वनिता रमणी विबुधप्रिया विदुषां देवानां वा मनोहारिणी भवेत् । धृति-
च्छन्दःपादघटकौभूतानामष्टादशाक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे एकांनविशत्यधिक-
स्तिनवतिषष्ठसप्तमां (२३०१८) भेदः विबुधप्रिया इति ख्यातः । छन्दानस्ररौ-
डतरजाकरयोः इत्तमिदं “हरनर्नम्” इति प्रसिद्धम् ।

(घ) धृतिशिकारे अष्टादशाक्षरपादे नाराचकाख्यमपरं गाथाभेदमाह—
नाराचकमित्यादि । रघुपतिरित्यादि ।—रघुवंशस्य षाडशसर्गान्त्यश्लोकोऽयं । रघु-
पतिः रामः अपि प्रियमुहृदि तन्वी विभोषणे वैरिणः शत्रोः, रावणस्य इत्यर्थः, श्रियं
राजसत्तौ सङ्गमय्य सङ्गतां कृत्वा ; कर्मिण्यंतात् ख्यप्-प्रत्ययः ; जातवेदश्चि अश्री
विशुद्धां जातवेदं चपिपरीक्षया विज्ञातविशुद्धसभावां प्रियां श्रितां प्रगृह्य श्लोकस्य

न० न० र० र० र० र०

~~~~~  
-----  
~~~~~

रविसुतसहितेन तेनभ्युयातः ससौमित्रिणा,

न० न० र० र० र० र०

~~~~~  
-----  
~~~~~

भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ (थ)

अतिष्ठतौ ।—

विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग् रसर्त्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्य पादे यगण-भगणौ नगण-सगणौ रगणौ गकारश्च भवति, तद्गुणं विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

य० म० न० स० र० र० ग०

~~~~~  
-----  
~~~~~

श्रिया जुष्टं दिव्यैः, सपटहरवै-रन्वितं पुष्पवर्षि-

य० म० न० म० र० र० ग०

~~~~~  
-----  
~~~~~

वंपुष्टस्यैद्यस्य, क्षणमृषिगणैः, स्तूयमानं निरौय ।

रविसुतसहितेन सुधीवयुक्तेन ससौमित्रिणा सप्तज्ञानेन तेन विभीषणेन अनुयातः अनुगतः सन्, भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः विमानं रत्नमिव, भुजविजितं वहिमानरत्नं पुष्पकमित्यर्थः, तत्रारूढः सन् पुरीम् अर्थांश्च प्रतस्थे गतवान् । “समवप्रविभ्यः ष्यः” (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । श्लाघामोरकमं कत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देशक्रियामेषेक्षया सकर्मकत्वमिह विवक्षितम् । अष्टादशाक्षराणां प्रत्यादि क्रियमाणे चतुश्चरिंशदधिकमवशतोत्तरचतुःसप्ततिसहस्रतमौ (७४८४४) भेदो नारायण इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(द) अतिष्ठत्थधिकारे एकोनविंशत्यक्षरपादे विस्मितानामकं गाथाभेदं दर्शयति, द्विजितेत्यादि ।—रसर्त्तुस्वराः रसाः षट्, ऋणवः षट्, स्वराः सप्त, षट्-द्वादशैकोन-

य० म० न० स० र० र० ग०

— उ उ उ उ उ — — — — उ उ — उ उ उ

प्रकाशेनाकाशे, दिनकरकरान्, विक्षिपद्विखिताच्चै-

य० म० न० स० र० र० ग०

— उ उ उ उ उ — — — — उ उ उ उ उ

नरेन्द्रैरौपेन्द्रं, वपुरथ विश-हाम वीक्षाम्बभूवे ॥ (द)

प्रकृतौ ।—

शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् ज्रौ रुद्रदिशः ॥ १६॥

यस्य पादे नगण-जगणौ भगणो जगणास्त्रयो रगणश्च भवति, तद्दृत्तं शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च यतिः । “पञ्चकावली” इति केचित् । तत्रोदाहरणम् ।—

विंशच्छरेषु प्रतिपादं यतिरित्यर्थः । श्रियेत्यादि ।—अथ शिरःश्लेढनामनरं श्रिया अपूर्व-
ज्ञोभया जुष्टं सेवितं, भगवदक्षेण विनाशप्रान्तेरिति भावः ; अत एव टिव्यैः स्वर्गोऽपि
नपटहरवैः दुन्दुभिश्चमहितैः पुष्यवर्षे, कुसुमनिपातैः अन्वितं युक्तं, तथा अर्षं शिर-
ःश्लेढनसमकालमिति यावत्, ऋषिगणैः सुनिसमूहेः स्रग्धमानं कृतस्य, सैद्यस्य शिशु-
पासस्य वपुष्टः शरीरान्तिरीय निर्गन्ध, प्रकाशेन स्वप्रभयेत्यर्थः, आकाशे नभसि दिन-
करकरान् सूर्यकिरणान् विक्षिपत् निरस्यत्, स्वप्रभया सङ्कलकरकिरणानपि पराभव-
दित्यर्थः, श्रिया कल्प्या जुष्टं पुष्यवर्षेऽन्वितं अर्षस्रिगणैः स्रग्धमानम् औपेन्द्रम् उपेन्द्र-
सन्धिर्दशैः शरीरं विशत् निविशमानमित्यर्थः, भगवत्प्रेमसा सङ्केतं गच्छदित्यर्थः, याम
सैद्य तेजः, विखिताच्चैः नरेन्द्रैः राजभिः वीक्षाम्बभूवे दृश्ये । अतिवृत्तस्यः पाद-
घटकीभूतानामिकोनविंशत्यक्षराणां प्रकारे क्षिप्रमात्रे अतर्दशाधिकसप्तशतीत्तरपञ्च-
सप्तसङ्कसतमी (७५०४) भेदः विखितास्यं इत्यनिदम् । इन्द्रीमन्सरी-हत्तरवाक्षरयोः
इत्यस्यास्य “निचविश्वदुर्जिता” इति नाम ।

(ध) एषविंशत्यक्षरपादे प्रकृत्यधिकारे गाथाभेदनाह, प्रकीर्ति ।—रुद्रदिशः
रुद्राश्च एकादश च, दिशश्च दश च इति रुद्रदिशः एकादश-दशसङ्ख्याकाक्षराणि,

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

तुरगशतकुलस्य परितः, परमेकतुरङ्गजम्बनः,

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं, मथितस्य भृशं महीभृता ।

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

परिचलतो बलानुजबल-स्य पुरः सततं धृतश्रिय-

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

चिरविगतश्रियो जलनिधे-श्च तदाऽभवदन्तरं महत् ॥ (ध)

यतिव्यागानि इति शेषः । पञ्चकावलीति केचित्—मङ्गिनाथेन अस्य पञ्चकावलीति नाम कथितम् ; तथा "धृतश्रीवृत्तमिति कश्चित्" इत्यपि तेन उक्तमिति । तुरगेत्यादि ।—परितः समन्तात् तुरगशतैः अश्वशतैः आकुलस्य न्यासस्य अपरिमितानुस्य इत्यर्थः, प्रतिपथं प्रतिमार्गे प्रमथिताः चञ्चलाः भूभृतः पर्वताः राजानश्च येन तस्य, सततं धृता श्रीः श्रीभारमा च येन तस्य, पुरः अथे नगराहा परिचलतः परिगच्छतः, बलानुजबलस्य बलानुजस्य बलरामानुजस्य इतिरित्यर्थः, बलस्य सैन्यस्य परं केवलम् एकस्यैव तुरङ्गस्य जस्य उत्पत्तिनामं वक्ष्यात तस्य, एकोऽपि जात एव, न तु अलीति भावः, तथा महीभृता मन्द्रादिषा राज्ञा च भृशम् अत्यर्थं मथितस्य आलीकृतस्य, तथा चिरविगतश्रियो चिरं विनता श्रीः खलीः यस्य तथाविधस्य, उत्पत्त्यनन्तरमेवास्याः इतिस्त्रीकरणमिति भावः, कश्चिन्निधेय समुद्रस्य च तदा प्रस्थानसमये महदन्तरं दूरगमनादिना व्यवधानम्, उक्तरीत्या महत् तारतम्यमाभवत् । प्रकृतच्छन्दःपादघटकौभूतानामेकविंशत्यक्षराणां प्रसारं श्रियमाद्ये महदन्तरीतरे कादम्बसहस्राधिकसतस्रस्रतमो (०११६००) भेदः

एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते । विशेषसंज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्देशं कृत्वा नोक्तानि, तानि गायशब्देन कथ्यन्ते । (न)

इदानीं प्रस्तारादीन् प्रत्ययानुपक्रमते । तत्र गायत्रादि-प्रस्तारसिद्धार्थमेकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं द्वाक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह ।—

द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्ठाङ्कारं लिखित्वा अधस्ताङ्कारं विन्यसेत् इत्येका-

शशिवदनेति नाम । छन्दोमञ्जर्यामस्य “सरसी” उपरत्राकरे “सलिलनिधिः” क्वचिच्च “सिंहकम्” इति नाम ।

(न) ननु महाकविप्रयोगेषु प्रोक्तलक्षणभिन्नानि चत्वार्यपि बहूनि वृत्तानि दृश्यन्ते, तानि किंनामधेयानि कीदृशलक्षणवन्ति च ? इत्यतः आह, एवमादीनीत्यादि ।—एतन्मते तानि प्रस्तारेषु ज्ञेयानि गायानामधेयानि च भवन्तीत्यर्थः ।

(प) एवं समादिहत्तत्रथमुक्त्वा साम्प्रतं तेषामेव समुत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् अनुक्तानाञ्च वृत्तानां सत्त्वविप्रयोगेषु बहुशो दृश्यमानानां सङ्गोपपत्तये प्रस्तारादिषट्प्रत्ययान् प्रारब्धुमाह, इदानीमित्यादि ।—प्रसाध्यन्ते विशारद्यन्ते गुरुलघुद्वयतया वर्णाः मात्रा वा चनेन इति प्रकारः गुरुलघुवर्णसङ्ख्यादिज्ञानजनिका क्रिया इत्यर्थः, प्रसारो भेदरचना इत्यर्थो वा । प्रतीयते ज्ञायते छन्दसां सङ्ख्यादिकमेभिरिति प्रत्ययाः सङ्ख्याविशेषादि-नोदकोपायाः, सन्भावितवृत्तेषु विश्वासापरपर्यायप्रत्ययव्यापकत्वाद्वा प्रत्ययाः, छन्दसां भेदादिप्रत्यायकत्वात् प्रत्यया इति वा ; ते च “प्रसारो मष्टमुद्दिष्टमेकव्यादि-खनक्रिया । सङ्गानमप्ययोगस्य षडेति प्रत्ययाः श्रुताः ॥” इति उपरत्राङ्करीकृत्याः । प्रत्ययपरिज्ञानमन्तरेण छन्दःशास्त्रेषु न भवति विशेषव्युत्पत्तिः, तत्र च प्रत्ययकारेभ्यः प्रसारस्यैव प्रथमोक्तत्वात् प्राधान्याच्च प्रथमं तस्यैव वक्तुमौचित्यात्तदेवाह —तस्यैत्यादि । द्विकावित्यादि ।—“एकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं द्वाक्षरप्रस्तारम्” इत्युक्तत्वात् एकाक्षरप्रस्तारपदे सूत्रार्थः एवं व्याख्येयः,—हावेव द्विकौ “अनिर्दिष्टायाः प्रत्ययाः स्तार्थे भवन्ति”

गकार-लकाराभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते, “इन्दात् परो यः श्रूयते” इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायामाहृत्तौ गकारौ मिश्री स्थापयेत्, द्वितीयायां लकाराविति । ततो मध्ये रेखामपनयेत् ; एवं चतुःप्रकारो ह्यक्षरप्रस्तारो भवति । तत् यथा—
गौ, लौ, ग्लौ, लाविति । (फ)

(फ) उक्तदिशा ऊर्ध्वाधोभावेन वारहयं गकार-लकारस्थापनादनन्तरं करणीयमाह सूत्रकारः, मिश्री चेति ।—मिश्री इत्यत्र करणीयो इति शेषः । एतदेव विशदयति शानकारः, अनेनेत्यादि ।—पूर्वपक्षारसमुच्चयायैः हिराहणगकार-लकारसमुच्चयायैः । पूर्वतुलीकेन हिराहणेन गकार-लकाररूपेण एकाक्षरप्रस्तारेण पुनः ग्लौ मिश्री युक्तौ करणीयो । ग् च ल् च ग्लौ इति इन्द्रसमासः “इन्दात् परं श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते” इति न्यायात् एकाक्षरप्रस्तारमूर्ध्वाधोभावेन द्विधा स्थापयित्वा मध्ये रेखां दद्यात्, ततः प्रथमाहृत्तौ द्वितीयाक्षरस्थाने गकारं द्वितीयाहृत्तौ द्वितीयाक्षरस्थाने च लकारं संख्याय मध्यस्थ्यां रेखामपनयेत्, एवञ्च चतुर्विधो ह्यक्षरप्रकारः निष्पद्यते । विन्यासपद्धतिश्चैवंविधा—प्रथमं गकारद्वयं, द्वितीयं लकार-गकारौ, ततश्च गकार-लकारौ, ततश्च द्वौ लकारौ करणीयो । अत्युक्तायां ह्यक्षरप्रस्तारः स्वरूपतो निदर्शयते यथा—

प्रथमाहृत्तिः	{	ग	}	ग	}	-	{	१	ग	७	ग	७
		ल						२	ल	-	ग	७
		ग						३	ग	७	ल	-
द्वितीयाहृत्तिः	{	ल	}	ल	}		{	४	ल	-	ल	-

एतेन ह्यक्षरच्छन्दसि समहणसङ्ख्याः कति इति प्रश्ने प्रस्ताररीत्या चतस्रः इति ज्ञायते, तत्र च एको द्विगुणकः, अपरः एकलघुरेकगुणः, तृतीयः प्रथमगुणकः द्वितीयलघुगुणः, चतुर्थेण द्विलघुगुणः इत्यायातम् । ह्यक्षरवाक्ये पुनः प्रकारान्तरेण प्रस्तारसाधनोपायः प्रदर्शितः यथा—“पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः । यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्व्यादसुं विधिम् । ऊने दद्याद्गुणैव यावत् सर्वलघुर्भवेत् ॥” इति । अन्यैरप्युक्तं यथा—“स्वार्थलघुनधो गुरोः पुरः स्नात्

इदानीं इत्राक्षरप्रस्तारपूर्वकमेकैकाक्षरवृत्तया त्र्यक्षरादि-
प्रस्तारं दर्शयितुमाह ।—

पृथक् ग्ला मिश्राः ॥२२॥

इत्राक्षरप्रस्तारस्य पूर्वन्यायेन द्विकं रेखाविभक्तं स्थापयित्वा
द्वितीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावृत्तौ गकारा मिश्रा दातव्याः,

यद्योपरि तथैव पूरयेत् । पश्चिमञ्च गुरुभिः पुनःपुनः सर्वलक्षवधिरित्यर्थं विधिः ॥”
इति । तत्र क्रमः,—वृत्तपादौयवर्णसङ्क्राकसर्वगुरुकं पादं लिखित्वा प्रथमात्
गुरोरधः पङ्क्तौ लघुं विन्यसेत्, अन्वेषाच्च “यद्योपरि तथा शेषम्” इति नियमेन
यथा उपरि पङ्क्तौ तथैव अधस्तात्पङ्क्तौ, शेषपादे वर्णसङ्क्रापूर्थवधि
द्वितीयादिकं गुरुं लघुं वा यथामन्वयं लिखेत्, यत्र उपरि गुरुस्तथापक्षादपि स एव,
यद्योपरि लघुस्तथापक्षादपि लघुरित्यर्थः । एवं पुनःपुनः गर्वपेक्षया चाद्यगुरोरधस्तात्
लघौ लिखिते वामतो यत्र स्थानं न्यूनं भवेत् तस्मिन् गुरुः स्थाप्यः, यावत् सर्व-
लघुकः न-गणायकः पादो भवेत् तावदेवं कुर्यात् । एतेन सर्वगुरोः न-गणायकः
प्रथमलघुकः य-गणः स्थाप्यः, ततश्च तस्यानेव द्वितीयपङ्क्तौ द्वितीयाक्षरस्य गुरुत्वात्
तृतीयपङ्क्तौ तदधः लघुं स्थापयेत् । द्वितीयपङ्क्तिस्त्र्यक्षरस्य गुरुतया “यद्यो-
परि तथा शेषम्” इति नियमेन तृतीयपङ्क्तौ तदधः गुरुः स्थापनीयः ; प्रथमा-
क्षरस्थाने च गुरुलघुविन्यासनियमाभावेन “ऊने दद्यात् गुरुनेव” इति नियमात्
न्यूनस्थानतया गुरुरेव स्थापनीयः । एवं सर्वत्र सर्वलघुकः पादः यावत् स्थात्
तावत् कुर्यात्, ततश्च सर्वेष्वेव वृत्तेषु प्रथमो भेदः सर्वगुरुकः अन्तिमश्च भेदः
सर्वलघुक इति । अत्रापरोऽपि नारायणसङ्क्राज्ञोक्तः,—“पादं सर्वगुरुं लिखेत्
मुखगुरोराधो लघुं न्यस्य च चायं मूलगुरोः पुनर्लघुमधः शेषं पुनः पूर्ववत् ।
ऊने न्यस्य गुरुनशेषलघुकं पादश्च यावत् पुनः काव्योऽयं विधिरित्यचीकृतपदनं
नारायणः प्रकृतिम् ॥” इति ।

(क) पूर्वोक्तरीत्या सर्वत्र प्रस्तारसिद्धिरिति दर्शयन् त्र्यक्षरप्रस्तारमाह, पृथ-
किति ।—ग्लाः गकारा लकाराश्च, पृथक् पृथक्पृथक्भावेन, परस्परमसंसृष्टभावेनेत्यर्थः,

द्वितीयाहत्तौ लकारा मित्राः, ततो मध्ये रेखामपनयेत् । एवं त्रिकप्रस्तारः सिध्यति । पृथागिति विजातीयसंसर्गमाह, तेन प्रथमायामाहत्तौ न लकारप्रवेशः, द्वितीयायां न गकारश्च । एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा पृथक् न्वा मित्रा दातव्याः, इति चतुरश्रप्रस्तारः । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाश्रप्रस्तारः । तथैव तत्पूर्वकः षडश्रगायत्रीसमहस्रप्रस्तारः । उष्णिगादीनामप्येकैकाश्रह्रया एवमेव न्यासः । तत्रेदं सूत्रं त्र्यश्ररात् प्रभृति पुनः पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमतः प्रस्तारः । (ब)

मित्राः, कर्त्तव्या इति शेषः । प्रथमाहत्तौ केवलगकाराणां द्वितीयाहत्तौ च केवललकाराणामेव मिश्रणं कर्त्तव्यं, न तु प्रथमाहत्तौ द्वितीयाहत्तौ वा गकार-लकारयोरेकयोरेव मिश्रणं कर्त्तव्यमिति निष्कर्षः । विजातीयसंसर्गे विजातीययोः भिन्नजातीययोः गकार-लकारयोः, गकारेण लकारश्च लकारेण वा गकारश्च इत्यर्थः, असंसर्गे मिश्रणाभावम् । इत्यश्रप्रस्तारस्य षाद्याश्रराणां ग-ल-ग-ल-रूपा-श्रामवः ताद्येवाश्रराणि स्थापनीयानि । ततो द्वितीयाश्रराणां ग-ल-ल-रूपा-श्रामधीऽपि पूर्ववत् ताद्येव स्थापनीयानि, एवमष्टावष्टावश्रराणि जायन्ते; ततश्च दक्षिणे तृतीयाश्ररस्थाने प्रथमाक्रमं ग-ग-ग-ग-ल-ल-ल-रूपाणि षष्ठावश्रराणि स्थापयेत्, एवञ्च षष्टभेदवान् सर्वगुर्वादिः सर्वलघ्वन्तः त्र्यश्रप्रस्तारः सिध्यति । विषयार्थं च नञ्चायां त्र्यश्रप्रस्तारः स्वरूपतः निर्दिश्यते यथा—

प्रथमाहतिः	$\left. \begin{array}{c} \text{ग ग} \\ \text{ल ग} \\ \text{ग ल} \\ \text{ल ल} \end{array} \right\} \text{ग}$	}	-	$\left. \begin{array}{l} १। \text{ ग } \cup \text{ ग } \cup \text{ ग } \cup \text{ (मगलः)} \\ २। \text{ ल } - \text{ ग } \cup \text{ ग } \cup \text{ (य ")} \\ ३। \text{ ग } \cup \text{ ल } - \text{ ग } \cup \text{ (र ")} \\ ४। \text{ ल } - \text{ ल } - \text{ ग } \cup \text{ (स ")} \\ ५। \text{ ग } \cup \text{ ग } \cup \text{ ल } - \text{ (त ")} \\ ६। \text{ ल } - \text{ ग } \cup \text{ ल } - \text{ (ल ")} \\ ७। \text{ ग } \cup \text{ ल } - \text{ ल } - \text{ (भ ")} \\ ८। \text{ ल } - \text{ ल } - \text{ ल } - \text{ (न ")} \end{array} \right\}$
द्वितीयाहतिः	$\left. \begin{array}{c} \text{ग ग} \\ \text{ल ग} \\ \text{ग ल} \\ \text{ल ल} \end{array} \right\} \text{ल}$			

एवमिति ।—एवं पूर्ववत् प्रक्रियया त्रिकप्रस्तारम् षष्टभेदात्मकं त्र्यश्रप्रस्तारं, द्विः स्थापयित्वा द्विराहत्तं क्त्वा पृथक् न्वाः मित्राः तृतीयाश्ररदक्षिणे षष्टाश्रर-स्थाने षष्टौ गकाराः तद्वत् षष्टौ लकाराश्च स्थापयितव्याः, तेन च षोडशभेदात्मकः सर्वगुर्वादिःसर्वलघ्वन्तः त्र्यश्रप्रस्तारः सिध्यति । विषयार्थं स्वरूपतोऽपि प्रदर्शयते ।

वसवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

प्रतिष्ठायां चतुरक्षरप्रसारः यथा—

१। गं ७ ग ७ ग ७ ग ७	८। गं ७ ग ७ ग ७ ख -
२। ख - ग ७ ग ७ गं ७	१०। ख - ग ७ ग ७ ख -
३। ग ७ ख - ग ७ ग ७	११। ग ७ ख - ग ७ ख -
४। ख - ख - ग ७ ग ७	१२। ख - ख - ग ७ ख -
५। ग ७ ग ७ ख - ग ७	१३। ग ७ ग ७ ख - ख -
६। ख - ग ७ ख - ग ७	१४। ख - ग ७ ख - ख -
७। ग ७ ख - ख - ग ७	१५। ग ७ ख - ख - ख -
८। ख - ख - ख - ग ७	१६। ख - ख - ख - ख -

एवं चतुरक्षरप्रसारं द्विधा स्थापयित्वा सर्वदक्षिणतः षोडश गकारान् षोडश लकारान्श्च औत्तराध्व्येण स्थापयेत्, तेन च द्वात्रिंशद्दिक्कः सर्वगुर्वादिसर्वलघुनाः पञ्चाक्षरप्रसारः सिध्यति । तत्र सुप्रतिष्ठायां पञ्चाक्षरप्रसारो यथा—

१। ग ७ ग ७ ग ७ ग ७ ग ७	१७। ग ७ ग ७ ग ७ ग ७ ख -
२। ख - ग ७ ग ७ ग ७ ग ७	१८। ख - ग ७ ग ७ ग ७ ख -
३। ग ७ ख - ग ७ ग ७ ग ७	१९। ग ७ ख - ग ७ ग ७ ख -
४। ख - ख - ग ७ ग ७ ग ७	२०। ख - ख - ग ७ ग ७ ख -
५। ग ७ ग ७ ख - ग ७ ग ७	२१। ग ७ ग ७ ख - ग ७ ख -
६। ख - ग ७ ख - ग ७ ग ७	२२। ख - ग ७ ख - ग ७ ख -
७। ग ७ ख - ख - ग ७ ग ७	२३। ग ७ ख - ख - ग ७ ख -
८। ख - ख - ख - ग ७ ग ७	२४। ख - ख - ख - ग ७ ख -
९। ग ७ ग ७ ग ७ ख - ग ७	२५। ग ७ ग ७ ग ७ ख - ख -
१०। ख - ग ७ ग ७ ख - ग ७	२६। ख - ग ७ ग ७ ख - ख -
११। ग ७ ख - ग ७ ख - ग ७	२७। ग ७ ख - ग ७ ख - ख -
१२। ख - ख - ग ७ ख - ग ७	२८। ख - ख - ग ७ ख - ख -
१३। ग ७ ग ७ ख - ख - ग ७	२९। ग ७ ग ७ ख - ख - ख -
१४। ख - ग ७ ख - ख - ग ७	३०। ख - ग ७ ख - ख - ख -

एवं पूर्वोक्ते व्यञ्जनप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मकारादयः शास्त्रादौ कथिता एव । प्रदर्शनार्थञ्चैतत्, तेन षोडश चतुष्काः, द्वात्रिंशत् पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टि-
गायत्रीसमहृतानि सर्वगुर्वादि सर्वलघुन्तानि भवन्ति । द्विगुणो-
त्तरम् उष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिक्यात् । विस्मयार्थमिदं सूत्रं,
प्रस्तारादेव सङ्ग्रापरिच्छित्तेः । (भ)

नष्टहृतपरिज्ञानार्थमाह ।—

१५। ग० ल० ल० ल० ग० ३१। ग० ल० ल० ल० ल०

१६। ल० ल० ल० ल० ग० ३२। ल० ल० ल० ल० ल०

एवं षड्विंशत्यक्षरप्रस्तारपर्यन्तम् उत्तरोत्तरद्वैगुण्येन गुणलघुसमावेशः करणीयः ।

(भ) सम्प्रति पूर्वोक्तमगशादीनां प्रस्तारस्थितिं दर्शयितुमाह, वसव इति ।—वसवः अष्टौ त्रिकाः अक्षरात्मका गणा इत्यर्थः, जायन्ते इति शेषः । मकारादयः म-व-रादयो गणाः । शास्त्रादौ च न्य यन्यस्व प्रथमे “षी श्री स्वीम्” (१।१ पि०) इत्यादिवु सूत्राटकेषु इत्यर्थः । छन्दोमन्त्राणांमपि—“स्वरस्तत्रभुगे-
र्षान्तेरेभिर्दशभिरक्षरेः । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रेलोक्यनिव विष्णुना ॥” इत्युक्तम् ।
समाष्टौ त्रिका गणा—

१। म ० ० ० ० ५। त ० ० -

२। व - ० ० ६। न - ० -

३। र ० - ० ७। म ० - -

४। ल - - ० ८। न - - -

षोडश चतुष्काः चतुरक्षरात्मकगणाः, चतुरक्षरप्रस्तारे इति शेषः, षोडश षोडशमेद-
विशिष्टाः । द्वात्रिंशत्यक्षका इति—पञ्चाक्षरप्रस्तारे पञ्चाक्षरात्मकगणाः द्वात्रिंशद्भेदाः ।
चतुःषष्टिरिति षडक्षरप्रस्तारे इत्यर्थः । अनयेव रीत्या षड्विंशत्यक्षरपादहृतानामपि
प्रस्तारः साधनीयः । द्विगुणोत्तरमिति ।—उष्णिगादीनाम् उष्णिगनुष्टुप्प्रभृतीनां
द्विगुणोत्तरम् उत्तरोत्तरद्वैगुण्यम् अष्टाविंशत्यक्षरप्रस्तारम् उष्णिदि सर्वगुर्वादिसर्व-
लघुन्तानि समहृतानि । अनुष्टुभि षट्पञ्चाशदधिकक्षरप्रस्तारं सर्वगुर्वादिसर्वलघुन्तानि
समहृतानि भवन्ति इत्यादि । सङ्ग्राहान्तु प्रस्तारादेव सिध्यति, किमर्थं
सूत्रनिर्दिष्टमाह—विस्मयार्थमिति ।

लघ्वे ॥ २४ ॥

यदैवं जिज्ञासेत्, गायत्र्यां समहृतं षष्ठं कीदृशम् ? इति । तदा तमेव षट्सङ्गाविशेषमर्हयेत्, तस्मिन्नर्ह्येते लघुरेको लभ्यते, तं भूमौ विन्यसेत् ।

इदानीमवशिष्टा त्रिसङ्गा विषमत्वादर्हयितुं न शक्यते, तत्र किं कर्तव्यमित्याह ।—

सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्हं इत्यनुवर्तते । विषमसङ्गायामेकमधिकं निक्षिप्य ततोऽर्हयेत्, तत्रैको गङ्गारो लभ्यते, तं पूर्वलब्धाङ्गकारात् परं

(न) प्रस्तारशोधनीपयागिप्रत्ययभेदनष्टमस्य मूढयेनाह, लघ्वे इति सैके ग् इति च ।—अर्हं अर्ह्येते, समसङ्गाविशेषे अर्ह्येते इत्यर्थः, ल् लघुः, लभ्यते इति शेषः । सैके इति ।—सैके एकाङ्केन सहिते ग् गुरुः, लभ्यते इति शेषः । लघ्वे इति सूत्रेण षट्सङ्गाविशेषः अर्ह्येकरणाहः समयेत् तस्मादर्ह्येकरणागन्तरम् अवशिष्टाहः अर्ह्येकरणाहः एकत्रिपञ्चादिकपः विषमयेत् भवति तदा तं विषम-ङ्गेनेकाङ्केन संयोज्य पुनरर्हयेत्, तेन एको गुरुर्लभ्यते इति । तत्र नष्टलक्ष्यमन्वयोक्तं यथा—“अत्रैतावतिको भेदः किंरूप इति पृच्छति । यत्र तत्रष्टमाख्यातं तस्यो-त्तरनिर्दोच्यते ॥” इति । सर्वगुणादिसर्वलघुत्वेण एकाक्षरादिच्छन्दःसु प्रकारे क्रियमाणे इत्यङ्गाको भेदः कीदृशः ? इति प्रश्ने तस्य लघुगुरुसन्निवेश-विशेषमसर्थनरूपीत्तरं नष्टमिति । यथा—षडक्षरे गायत्रीच्छन्दसि समहृते षणो भेदः कति गुर्वक्षरात्मकः कति वा लघुक्षरात्मकः इति प्रश्ने प्रस्तारं विनाऽपि तत्परिज्ञानार्थं, तमेव जिज्ञासितप्रस्तारान्तर्गतसङ्गाविशेषं षष्ठाङ्गम् अर्हयेत्, अर्ह्येते च लभ्य एको लघुः पृथक् भूमौ स्थापयेत् । ततश्च अवशिष्टं त्रिसङ्गान् अर्हयितुमशक्यतया “सैके ग्” इति सूत्रेण एकाङ्केन नष्टलक्ष्य पुनरर्हयेत्, तेन च लभ्यः एको गुरुः लघुनन्तरं स्थापनीयः, ततश्च अवशिष्टार्थां त्रिसङ्गार्थां पुनरर्ह्येतावतिको लघुसंख्यः ; अवशिष्टस्य च एकाङ्कस्य अर्ह्येकरणाहृतया तत्र एकं संयोज्य पुनः अर्हयेत्, तेन च तत्परमेको गुरुः स्थापनीयः । पुनश्च अर्ह्ये-करणाहृत्येन अवशिष्टेन एकाङ्केन एकं संयोज्य अर्हयेत्, तेन च प्राप्त एको गुरुः

स्वापयेत् । ततो द्विसङ्गा अवशिष्यते, पुनस्तामर्हयेत्,
ततश्चैकसङ्गा अवशिष्यते, तत्र तावत्

तद्गन्तरं स्वापनीयः, पुनश्च एवं कुर्यात्, ततः षड्वारपूर्तिः भवतीति । अनेदं कीदृशं
—प्रश्रविषयीभूता सङ्गा चर्द्धीकरणार्थां चर्धात् समा चेत् तामर्द्धीकुर्यात्, तेन
च एको लघुर्लभ्यते, अवशिष्टा च अर्द्धसङ्गाऽपि चर्द्धीकरणार्थां चेत् तामपि
पुनरर्हयेत्, तेनापि लघुर्लभ्यते ; एवमवरपूर्तिं यावत् अवशिष्टामर्द्धीकरणार्थां सङ्गां
पुनःपुनरर्हयेत्, तेन च लघुरेव लभ्यते । किञ्च चर्द्धीकरणानन्तरमवशिष्टा सङ्गा
प्रश्रविषयीभूता सङ्गा वा चर्द्धीकरणार्थां चर्धात् एकत्रिपञ्चादिक्रिया विषमा
चेत् तां सङ्गामेकाङ्केन संशोध्य चर्द्धीकुर्यात्, तेन च एको गुरुर्लभ्यते, विषमायां
सङ्गायामवरपूर्तिं यावत् एवमुत्तरोत्तरं कुर्यादिति । तत्र च समसङ्गाया
उदाहरणं प्रदर्शितमेव । अथ्ययनार्थिनां सुखबोधार्थं विषमसङ्गाया उदाहरणं
क्रिश्चिन्नात् प्रदर्शयेत्—षड्वरि कृन्तसि समवृत्तं विषमाङ्कं पञ्चमं कीदृशमिति प्रश्ने
विषमसङ्गाया तथा एकं निश्चयेत्, तेन च जातायां षट्सङ्गायामर्द्धीकृतायाम् एको
गुरुर्लभ्यते, ततः द्विसङ्गा अवशिष्यते, तस्या अपि विषमत्वात् पुनरेकाङ्केन तां
शोभयेत्, तेन च लक्ष्यां चतुःसङ्गां पुनरर्हयेत्, तेनापि एको गुरुर्लभ्यते, ततः
अवशिष्टां द्विसङ्गां पुनरर्हयेत्, तेन एको लघुर्लभ्यते, शिष्टायाश्चैकसङ्गाया विषमत्वात्
पुनरंकेन तां शोभयित्वा अर्हयेत्, ततश्चैको गुरुर्लभ्यते, शिष्टाश्चैकसङ्गां पुनः
एकाङ्केन संशोध्य अर्हयेत्, तेनापि एको गुरुर्लभ्यते, पुनश्च एवं कुर्यात् ततोऽपि
एको गुरुर्लभ्यते, एवञ्च षड्वरगायत्रीकृन्तसि पञ्चमं समवृत्तमेवं ७७-७७ ५
गुरुलघुसन्निवेशविशेषमिति मन्तव्यम् । अनया रीत्या सर्वत्रैव प्रत्यय-
भेदः नष्टं साधनीयमिति । प्राक्ततपिङ्गलोऽपि यथा—“एष्टे अंके भागः कश्चिज्जसु
समभागाङ्कं ताङ्कं लघु मूण्जसु । विषम एकद्वर वंष्टय कश्चिज्जसु पिङ्गल
जंपद गुरु चाण्जसु ॥” (१।३८) एवञ्च संस्कृतं—“नष्टेऽङ्के भागः कियतां
समे भामे तत्र लघुरानीयताम् । विषमे एकं दत्त्वा वष्टनं कियतां पिङ्गलो जल्पति
गुरुरानीयताम् ॥” इति । तथा बाणोभूषणोऽपि—“नष्टे तु कल्पयेत् भागं समभागे
लघुर्भवेत् । दत्त्वेकं विषमे भागः कायैकत्र गुरुर्भवेत् ॥” (१।१६) इति ।
एतदनुसारेण वृत्तवाकरकृताऽपि—“नष्टव्य यो भवेदङ्कः तस्याङ्केऽङ्के समे च लः ।
विषमे चैकनाथाय स्वादङ्केऽङ्के गुरुर्भवेत् ॥” इति । विशेषपरिज्ञानार्थं कानिचिदुदा-
हरणानि दर्शये—प्रश्नः,—चतुरवारप्रकारे पञ्चदशभेदः कीदृशः ? प्रक्रिया—

सैके गिति लक्षणमावर्त्तनीयं यावत् इत्ताक्षराणि षट् पूर्यन्ते ।
एवं सङ्ख्यान्तरेऽपि योज्यम् । (म)

उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।—

प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

(१५) { १५ + १ + २ = ८ } { ८ ÷ २ = ४ } { ४ ÷ २ = २ } { २ ÷ २ = १ }	सं०	सं०	सं०	सं०
उत्तरं—	सं०	सं०	सं०	सं०
प्रश्नः—पञ्चाक्षरप्रकारे पद्यविंशतितमो भेदः कीदृशः ?				
प्रक्रिया—(२५) { २५ + १ ÷ २ = १२ } { १२ + १ ÷ २ = ७ } { ७ + १ ÷ २ = ४ } { ४ ÷ २ = २ }	सं०	सं०	सं०	सं०
उत्तरम्—	सं०	सं०	सं०	सं०
{ २ ÷ २ = १ }	सं०			
प्रश्नः—षडक्षरप्रकारे द्वापञ्चाशत्तमो भेदः कीदृशः ?				
प्रक्रिया—(५२) { ५२ ÷ २ = २६ } { २६ ÷ २ = १३ } { १३ + १ ÷ २ = ७ } { ७ + १ ÷ २ = ४ }	सं०	सं०	सं०	सं०
उत्तरम्—	सं०	सं०	सं०	सं०
{ ४ ÷ २ = २ } { २ ÷ २ = १ }	सं०	सं०	सं०	सं०
प्रश्नः—नवाक्षरप्रकारे अष्टोत्तितमो भेदः कीदृशः ?				
प्रक्रिया—(८०) { ८० ÷ २ = ४० } { ४० ÷ २ = २० } { २० ÷ २ = १० } { १० ÷ २ = ५ } { ५ + १ }	सं०	सं०	सं०	सं०
उत्तरम्—	सं०	सं०	सं०	सं०
{ २ + १ ÷ २ = २ } { २ ÷ २ = १ }	सं०	सं०	सं०	सं०

एतादृश्या एव प्रक्रियया सर्वत्रैव नष्टप्रत्ययः साधनीय इति प्रश्नान् विनाऽपि
अभिमतकल्पविधिः । प्रकाररीतिस्तु प्रागेव प्रदर्शिता ।

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्यां जिज्ञासेत् तत् भूमौ प्रस्तारयेत्, तत-
स्तस्यान्ते यो लकारः सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्राति-
लोम्येन हिरावर्त्तयेत् । तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात्
प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते । ततश्चैकसङ्ख्या-
ङ्गम् अन्त्यलकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मा-
दपनीय तत्पूर्वस्य वर्णस्याधस्ताद्विधाय पुनर्द्विगुणयेत् । पुन-
स्तदपि तत्पूर्वस्य, एवं यावत् वृत्ताक्षराणि प्रातिलोम्येन
समाप्यन्ते । तत्र याः सङ्ख्या निष्पद्यन्ते तावतिथं तद्वृत्त-
मिति । (य)

तत्र विशेषमाह ।—

ततोऽप्येकं ज्ञेयात् ॥ २७ ॥

(य) वृत्तस्य सङ्ख्याविशेषज्ञानाय प्रथमभेदमुद्दिष्टं निरूपयति, प्रतिलोम-
गुणमिति ।—न् अन्त्यलकार इत्यर्थः, ल-शब्देन आदिलकारशब्दे प्रतिलोम-
शब्दप्रयोगवैयर्थ्यात् ; आद्यं, क्लेति शेषः, आदाविव अन्त्यलघुवर्णं गृहीत्वैत्यर्थः,
द्विः द्विवारं प्रतिलोमेन वामानुसारेण, यथापूर्वमित्यर्थः, गुणम् आवृत्तं, कर्त्यादिना
शेषः, पूर्वपूर्वानुसारेण द्विगुणं कर्त्यादित्यर्थः । एवं कृते उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्या
लभ्यते इति । तत्र उद्दिष्टस्वरूपं यथा—ईदृशलघुगुरुसन्निवेशविशेषवान् भेदः
क्षिप्रसङ्ख्याङ्गः इति प्रश्ने तत्प्रमथेनरूपोत्तरमुद्दिष्टम् । यस्येति ।—सङ्ख्यां
प्रस्तारविधिना विधीयमानेषु भेदेषु मध्ये क्षिप्रश्रेणिकमित्यङ्गम् । तत्
जिज्ञासितवृत्तस्य गकार-लकाररूपमक्षरं गुरुलघुवर्णकं चिह्नं वा । भूमौ इत्यप-
लक्षणं, लेखनयोग्यव्याने इत्यर्थः । प्रस्तारयेत् विन्यसेत् । तस्य वृत्तस्य सजातीया-
पेक्षया लकारान्तरापेक्षया अन्ते यो लकारः स्थापितगकारलकारेषु योऽन्त्यलघुः
तम आदौ कृत्वा पाद्यस्येन परिगृह्य प्रातिलोम्येन प्रतिगतं लोम आनुकूल्यम् अस्मात्
तेन वैपरीत्येन, पूर्वपूर्वक्रमेण इत्यर्थः, हिरावर्त्तयेत् द्विगुणयेत् । ननु वृत्तसङ्ख्याज्ञानाय
क्षिप्रमात्रेऽस्मिन् उपाये प्रातिलोम्येन हिरावर्त्तयेदित्युक्तं, परन्तु तत्र सङ्ख्याङ्गाभावात्
कथावर्त्तयेत् ? लकारभेदावर्त्तयेदिति चेत् केवललकारवर्त्तनेन वा कथं सङ्ख्याज्ञानं
ज्ञातुं इत्याह, तदेति ।—निराकारायाः आकाररहिततायाः सङ्ख्यायाः ।

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्गा गकारस्थान-
मापद्यते तदा तां द्विगुणयित्वा ततः सङ्गासमुदायादेकं त्यजेत्,

(२) क्रियमाणायाभ्यां प्रक्रियाया नियमान्तरमाह, तत इति।—ततः
सङ्गातः, एकम् अङ्गम्। कौडग्रसङ्गात एकमङ्गं अङ्गादिति अष्टयितुमाह
इतिकारः, पूर्वोक्ते इति।—अन्त्यलघुवर्णाधःस्थापितादौकाडादारभ्य पूर्वपूर्वागुसारिण
द्विगुणीकृता सा सङ्गा यदा गुर्वक्षरमापद्यते तदा तां सङ्गा पुनर्द्विगुणयित्वा
द्विगुणीकृतसङ्गातः एकं त्यजेत्; अनेन विधिना या सङ्गा सप्यद्यते तद्वर्णं
तावत्सङ्गाभेदवत् ज्ञानीयात्। ततश्च अयमर्थः,—यस्य वृत्तस्य सङ्गां जिज्ञासेत्
तद्वृत्तस्य गुह्यलघुज्ञापकानि चिह्नानि पत्रादौ विन्यस्य तेषु अन्त्यलघोरक्षणात् एकसङ्गां
विन्यसेत्, ततस्तं द्विगुणीकृतं तस्यैव अन्त्यलघोरपरि स्थापयेत्, अथ तां द्विसङ्गां
तत्पूर्ववर्णस्याधो निवेश्य पुनः द्विगुणयेत्, तेन च प्रामो अतुःसङ्गां तस्यैव उपरि
विन्यस्य तत्पूर्ववर्णस्याधोऽपि निवेशयेत्; ततः तां अतुःसङ्गां पुनर्द्विगुणीकृत्य तदुपरि
स्थापयेत्, अथ तामष्टसङ्गां तत्पूर्ववर्णस्य अधो विन्यस्य द्विगुणयित्वा च तस्यैवोपरि
निवेशयेत्, एवं वृत्तस्य प्रथमाक्षरं यावत् कुर्यात्। किञ्च, क्रियमाणायाभ्यां
प्रक्रियायां यदा पूर्ववर्णी गुरुर्भवेत् तदा द्विगुणीकृतायाः तस्यङ्गाया एकसङ्गां
विशेष्य उपरि विन्यसेदिति; एवञ्च प्रथमाक्षरोपरि या सङ्गा विन्यस्ता भवेत् तेन
तद्वृत्तस्य सङ्गा ज्ञातव्या। तत्रादौद्वरणं यथा—दाक्षरवृत्तेषु सर्वलघुकं वृत्तं
प्रकारभेदानां कतममिति प्रश्ने (- - -) एवं लघुविक्रम्य मंस्थाप्य अन्त्यलघोरक्ष-
णादेकमङ्गं दद्यात्, (- - -) ततस्तं द्विगुणीकृत्य तस्यैव उपरि स्थापयेत्,

(- - ^२ - -) ततस्तं द्वाङ्गं विलीनेन द्वितीयलघोरक्षः स्थापयित्वा द्विगुणीकृत्य च

तस्यैवोपरि दद्यात्, (- ^४ - ^२ -) ततस्तं द्विगुणीभूतं चतुरङ्गं विलीनेन द्वितीयलघो-

रक्षः मंस्थाप्य द्विगुणयित्वा च तस्यैवोपरि दद्यात्, (- ^८ - ^४ -) एवञ्चाष्टमभेदवत्

सर्वलघुकं वृत्तमिति निश्चितम्। यथा वा—अष्टाक्षरे अष्टपङ्क्तयि

(७ - - ७ ७ - - ७) एतादृशगुरुलघुमन्त्रिविशेषविशिष्टं माणवकाख्यं वृत्तं कतमो
भेद इति प्रश्ने—उक्तगुरुलघुज्ञापकानि चिह्नानि पत्रादौ विन्यसेत्।
ततश्च प्रथमापेक्षया कतमस्थानस्थितो यो लघुवर्णः स एवात्यलघुः, तदनन्तरं

ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात् तद्दृत्तसङ्ख्या
सिध्यति । (र)

सप्तमर्थाभावात् । एवञ्च उत्तमघोरधन्वादेकमर्धं लिखित्वा द्विगुणयेत्, ततस्त्वं
द्विगुणितं २ द्वाङ्कं तस्यैव मममलत्रादपरि विन्यसेत् । ततस्त्वं २ द्वाङ्कं तत्पूर्वमघोः
प्रथमवर्णव्याधत्वात् लिखित्वा द्विगुणयेत्, अथ द्विगुणितं तं ४ चतुरङ्कं मलत्रघोरेवोपरि
विन्यस्य तत्पूर्वगुरोः प्रथमवर्णव्यं अथत्वात् निवेशयेत्, ततस्त्वं द्विगुणोक्तव्यं लज्जा-
दष्टाङ्गादीकं विशेषयेत्, तेन च प्राप्तं ७ सप्ताङ्कं तत्पूर्वगुरोः चतुर्थवर्णव्याधत्वात्
निवेश्य द्विगुणोक्तव्यं च लज्जात् चतुर्दशाङ्गात् एकपरित्यागेन प्राप्तं १३ त्रयोदशाङ्कं
चतुर्थवर्णस्यैवोपरि स्थापयेत् । तच्च त्रयोदशाङ्कं तत्पूर्वमघोः तृतीयवर्णव्याधो
विन्यस्य पुनर्द्विगुणयेत्, द्विगुणितञ्च २६ षड्विंशत्यङ्कं तस्यैव तृतीयवर्णव्यं उपरि
स्थापयेत्, पुनश्च तं षड्विंशत्यङ्कं तत्पूर्वमघोः द्वितीयवर्णव्यं अथत्वात् लिखित्वा
द्विगुणयेत्, द्विगुणितञ्च ५२ द्विपञ्चाशदङ्कं तस्यैव द्वितीयवर्णव्यं उपरि स्थापयेत्,
अथ तं द्विपञ्चाशदङ्कं तत्पूर्वगुरोः प्रथमवर्णव्याधत्वात् विन्यस्य द्विगुणयेत्, तेन
च लज्जात् चतुरधिकशताङ्गादेकपरित्यागेनावशिष्टं (१०३) त्राधिकशताङ्कं
तस्यैव प्रथमवर्णव्यं उपरि स्थापयेत् । एवञ्च अष्टाधरे अमुष्टुपुच्छन्दिनि
त्राधिकशततमो भेदः माथवकमिति सिद्धम् । एवमन्यथापि अमुसरणीयम् ।
पाठार्थं नानां बोधसीकर्यार्धमङ्कपातेन सुस्पष्टं प्रदर्शयति यथा—

१०३ ५२ २६ १३ ७ ४ २
५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
५२ २६ १३ ७ ४ २ १

अत्रार्थं वक्तव्यः,—प्रदर्शितमित्यमामुसारेण सर्वगुरुकङ्कपत्त्यं भेदः लिखित्वाङ्का
इति प्रत्यय उत्तरो न सञ्चयतीति चेत्—सर्वस्यैव इत्यस्य सर्वगुरुको भेदः प्रथमः
सर्वलघुकाश्च अरमः इति विद्वन्नेव, अतः सर्वगुरुकङ्कपत्तारे प्रथमे सर्वलघुकङ्कपत्तारे श्रेष्ठी
च मन्वे प्रत्ययस्यैव नास्तीति द्वितीयस्थानादारभ्य अन्यात् पूर्वस्थानेषु पञ्जावकाश्च
इति । इतरत्राकारे उद्दिष्टाख्यः प्रत्ययः प्रकारान्तरेण प्रदर्शितः, यथा—“उद्दिष्टं
द्विगुणानायादुपर्यङ्कान् समालिखेत् । सप्तम्या ये तु तत्राङ्कासौः सैकैर्भित्ति-
र्भवेत् ॥” इति । तथा वाचोभूवबोऽपि—“उद्दिष्टवर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणकमेवाङ्कम् ।
एकं लघुवर्णान्ते दत्त्वा उद्दिष्टं विज्ञानीत ॥” इति । अत्रायमभिप्रायः,—यौ गुरु एको
लघुरेको गुरुः (७७-७) एवं मन्वे चतुरङ्कप्रकारे कुत्रालिख्यादित्येव पृष्टं मन्वे

प्रस्तारात् विना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह—

द्विरङ्गे ॥ २८ ॥

अपनीते इत्यध्याहारः । यदा जिज्ञासेत, पंडुर्द्वरे कृन्दसि

लिखित्वा आदिगुरोरपरि अधी वा एकसङ्ख्यां विलिख्य द्वितीयगुरोरपरि तद्विगुणितं

प्राङ् लिखेत्, तृतीये लघो चतुःसङ्ख्यां, चतुर्थे गुरानष्टसङ्ख्याञ्च लिखेत् (१२४८)

उत्तरात्तरमेवं द्विगुणे लेखने कृते सति लघोरपरिस्थया ये अङ्काः तत्राधिकर्मकं संशोध्य ये अङ्का भवन्ति, तत्समाने स्थाने स गणो वर्त्तते इति वेदितव्यम् । अथ लघोरपरिस्थयत्तरङ्गेन सह एकाङ्कयोगात् पञ्चाङ्को भवेदतः चतुरश्रप्रस्तारे पञ्चमभेदे एवं-गण इति निष्कर्षः । सर्वत्र प्रस्तारे इयमेव परिपाटो विधेया ।

मात्राणामप्याङ्कं प्राकृतपिङ्गलमाथीभ्रषणादावुक्तं, दिज्ञात्वं यथा—“दत्त्वा पूर्वधुगाङ्कं गुणशीर्षाङ्कं विलिख्य शेषाङ्के । अङ्केरितोऽवगिष्टेः शिष्टैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम् ॥” इति । एवमन्वैरप्युक्तं यथा—“मात्रायां प्रथमं समोऽङ्क उपरि स्थान्या युगायां त्रयं संयुज्य कथुगौ तत्रच विकला मूर्द्धाद्वयेन वयम् । एकौकृत्य च पञ्चकं जज्ञनेधावेवं कृते लुप्यते शिष्टैरुद्दिष्टमूर्द्धकाङ्क इह चेदुद्दिष्टमाध-लज्ञा ॥” इति । एतेनेतदायातं—पट्कल्पप्रस्तारे एको गुरुः द्वौ लघू एको गुरु-रिखिवं-गणः कुत्राप्ति इत्येवं-प्रश्नं तदाकारं गणं लिखित्वा (७ - - ७) पूर्वधुगुणैः समानाऽङ्कः देयः, अर्थात् आदिकलायाम् एकाङ्को देयः, द्वितीयकलायां द्वाङ्कः, तृतीयकलायां पूर्णाङ्कद्वयमेकीकृत्य तत्सङ्ख्याकस्याङ्कः स्थाप्यः, चतुर्थकलायां दिघाङ्कं मेत्रथित्वा पञ्चाङ्कः स्थाप्यः, इत्येवं पूर्वपूर्णाङ्कद्वयमेकनं कृत्वा उत्तरीत्तरकलायां स्थाप्यः । गुरो तु मात्राद्वयस्य वर्षमानत्वात् अङ्कसङ्करपरिहारार्थं शिरसि एकोऽङ्कः अथच अपरोऽङ्कः देयः इति विशेषः । अतः प्रथमगुरोरधः द्वौ चतुर्थ-

गुरोश्चाधः पञ्चभिरटानां मेलनेन त्रयोदशाङ्कः स्थाप्यः । (१ ३ ५ ८)

एवमङ्केषु स्थापितेषु गुरुशिरसि स्थितानङ्कानेकीकृत्य पातयेत्, ततश्च एकाङ्काटाङ्को निमित्तो भव, ते अन्यकलास्यो त्रयोदशाङ्के लीप्याः, अथशिष्टाश्रवारः । सा सङ्ख्या उद्दिष्टप्रकारस्य । अनया रीत्या अन्यत्रापि उद्दिष्टप्रत्ययः साधनीयः ।

(ल) वृत्तसङ्ख्याज्ञापकं सङ्ख्यानाख्यप्रत्ययभेदं सूत्रचतुष्टयेन विवरतीतुमुपक्रमने, द्विरङ्गे इत्यादि—अङ्के इति पदं वृत्तौ उक्तं ‘अपनीते’ इति अध्याहृतपदेन

लिखित्वा आदिगुरोरपरि अधी वा एकसङ्ख्यां विलिख्य द्वितीयगुरोरपरि तद्विगुणितं प्राङ् लिखेत्, तृतीये लघो चतुःसङ्ख्यां, चतुर्थे गुरानष्टसङ्ख्याञ्च लिखेत् (१२४८)

उत्तरात्तरमेवं द्विगुणे लेखने कृते सति लघोरपरिस्थया ये अङ्काः तत्राधिकर्मकं संशोध्य ये अङ्का भवन्ति, तत्समाने स्थाने स गणो वर्त्तते इति वेदितव्यम् । अथ लघोरपरिस्थयत्तरङ्गेन सह एकाङ्कयोगात् पञ्चाङ्को भवेदतः चतुरश्रप्रस्तारे पञ्चमभेदे एवं-गण इति निष्कर्षः । सर्वत्र प्रस्तारे इयमेव परिपाटो विधेया ।

मात्राणामप्याङ्कं प्राकृतपिङ्गलमाथीभ्रषणादावुक्तं, दिज्ञात्वं यथा—“दत्त्वा पूर्वधुगाङ्कं गुणशीर्षाङ्कं विलिख्य शेषाङ्के । अङ्केरितोऽवगिष्टेः शिष्टैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम् ॥” इति । एवमन्वैरप्युक्तं यथा—“मात्रायां प्रथमं समोऽङ्क उपरि स्थान्या युगायां त्रयं संयुज्य कथुगौ तत्रच विकला मूर्द्धाद्वयेन वयम् । एकौकृत्य च पञ्चकं जज्ञनेधावेवं कृते लुप्यते शिष्टैरुद्दिष्टमूर्द्धकाङ्क इह चेदुद्दिष्टमाध-लज्ञा ॥” इति । एतेनेतदायातं—पट्कल्पप्रस्तारे एको गुरुः द्वौ लघू एको गुरु-रिखिवं-गणः कुत्राप्ति इत्येवं-प्रश्नं तदाकारं गणं लिखित्वा (७ - - ७) पूर्वधुगुणैः समानाऽङ्कः देयः, अर्थात् आदिकलायाम् एकाङ्को देयः, द्वितीयकलायां द्वाङ्कः, तृतीयकलायां पूर्णाङ्कद्वयमेकीकृत्य तत्सङ्ख्याकस्याङ्कः स्थाप्यः, चतुर्थकलायां दिघाङ्कं मेत्रथित्वा पञ्चाङ्कः स्थाप्यः, इत्येवं पूर्वपूर्णाङ्कद्वयमेकनं कृत्वा उत्तरीत्तरकलायां स्थाप्यः । गुरो तु मात्राद्वयस्य वर्षमानत्वात् अङ्कसङ्करपरिहारार्थं शिरसि एकोऽङ्कः अथच अपरोऽङ्कः देयः इति विशेषः । अतः प्रथमगुरोरधः द्वौ चतुर्थ-गुरोश्चाधः पञ्चभिरटानां मेलनेन त्रयोदशाङ्कः स्थाप्यः । (१ ३ ५ ८) एवमङ्केषु स्थापितेषु गुरुशिरसि स्थितानङ्कानेकीकृत्य पातयेत्, ततश्च एकाङ्काटाङ्को निमित्तो भव, ते अन्यकलास्यो त्रयोदशाङ्के लीप्याः, अथशिष्टाश्रवारः । सा सङ्ख्या उद्दिष्टप्रकारस्य । अनया रीत्या अन्यत्रापि उद्दिष्टप्रत्ययः साधनीयः ।

(ल) वृत्तसङ्ख्याज्ञापकं सङ्ख्यानाख्यप्रत्ययभेदं सूत्रचतुष्टयेन विवरतीतुमुपक्रमने, द्विरङ्गे इत्यादि—अङ्के इति पदं वृत्तौ उक्तं ‘अपनीते’ इति अध्याहृतपदेन

कति वृत्तानि भवन्ति ? तदा तां छन्दोऽक्षरसङ्ख्यां भूमौ
स्थापयित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत्, तस्मिन्नपनौते द्वौ लभ्येते ।
ततस्तां द्विसङ्ख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत् । (ल)

ततः शेषास्त्रयोऽक्षरसङ्ख्या या भवन्ति, तेषामर्द्धयितु-
मशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह ।—

रूपे शून्यम् ॥ २६ ॥

विषमसङ्ख्यातो रूपमपनयेत्, तस्मिन्नपनौते शून्यं लभ्यते ।
तत् पूर्वलब्धाया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो
द्विसङ्ख्या अवशिष्यते, ततोऽर्द्धोऽपनौते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते,
तां शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततो रूपे शून्यं लभ्यते, तत्
द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत् । (व)

अन्वेतव्यम् ; ततश्च अर्द्धं जिज्ञासितवृत्तसङ्ख्याङ्कात् अर्द्धभागे अपनौते अपसारिते सति
द्वि. द्वाङ्कः, लभ्यते इति शेषः । अर्थायं बोद्धव्यो यत्—जिज्ञासितवृत्तसङ्ख्याङ्कः समश्लेष,
तदेव तस्मात् अर्द्धः अपनेतव्यः ; समसङ्ख्याया एकाङ्कीकरणसम्भवात्, ततश्च द्वाङ्को
व्यवस्थाप्यः । तां छन्दोऽक्षरसङ्ख्यां षट्सङ्ख्याम् । अर्द्धं द्विसङ्ख्यारूपम् । तस्मिन्
द्विसङ्ख्यारूपे अर्द्धे । अन्वेदं ज्ञातव्यं यत्—यस्याः कस्यापिदेव समसङ्ख्याया अर्द्धं
अपनौते द्विसङ्ख्या लभ्यते इति । स्थापनाप्रकारो यथा—

छन्दोऽक्षरसङ्ख्या ६

अपनेतव्यमर्द्धे ३ अर्द्धापनयने लाभः २, अर्द्धस्थानम् ।

अवशिष्टसङ्ख्या ३

(क) इदानीमवशिष्टायास्त्रिसङ्ख्याया विषमत्वेन कर्त्तव्यमाह, रूपे इत्यादि ।—
रूपे स्वरूपे, वैषम्यस्वरूपे इत्यर्थः, एकत्रिपञ्चादिकरूपविषमाङ्केषु प्रथमपरित्यागे
कारणभावात् एकमङ्काङ्के इति यावत्, अत्रापि 'अपनौते' इति पदम् अन्वयाद्दार्ढ्यम् ;
ततश्च रूपे एकसङ्काङ्के अपनौते सति शून्यं, लभ्यते इति शेषः । अथनत्र
बोद्धव्यो यत्—यस्याः कस्यापिदेव विषमसङ्ख्यातः रूपापनयने शून्यलाभ इति ।
विषमैःत्यादि ।—रूपम् एकमङ्काङ्कम् । तत् शून्यं, पूर्वलब्धायाः पूर्वसूत्रानुसारेण
अर्द्धं अपनौते प्राप्तायाः द्विसङ्ख्यायाः । स्थापनाप्रकारो यथा—

ततः किं कर्त्तव्यमित्याह ।—

द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने हिरावृत्तिं कुर्यात् । तत्र निराकाराया
आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते,
तां शून्यस्थाने स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततो द्वौ भवतः ।
तस्योपरिष्ठादर्द्धस्थानं द्विसङ्ख्याङ्कं, तदपनीय तस्य स्थाने तं
द्विसङ्ख्याङ्कं स्थापयेत् । (श)

अवशिष्टविषमसङ्ख्या	३		
अपनेतव्यं रूपं	१	रूपापनयने लाभः	०, शून्यस्थानम् ।
अवशिष्टसमसङ्ख्या	२		
अपनेतव्यमर्द्धं	१	अर्द्धापनयने लाभः	२, अर्द्धस्थानम् ।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	१		
अपनेतव्यं रूपं	१	रूपापनयने लाभः	०, शून्यस्थानम् ।

(श) समाहृतोऽर्द्धापनयने द्विलाभे विषमाहृतस्य रूपापनयने शून्यस्थाने
पुनः किं कर्त्तव्यमित्यत आह, द्विरिति ।—द्विः द्विगुणं, कुर्यादिति शेषः । शून्येति ।—
शून्यस्थाने विषमाहृतो रूपापनयने लभ्यस्य शून्यस्य स्थाने । शून्यस्य हिरावृत्तिकरणा-
सम्भवात् कथं सङ्कतिरिति दर्शयति, तत्रेति ।—निराकारायाः शून्यरूपायाः
सङ्ख्यायाः आवृत्तेरसम्भवात् गुणनासम्भवेन काचित् साकारा सङ्ख्या याच्या, सा च
सङ्ख्या प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् “प्रथमोपस्थितपरिस्थाने प्रमाणाभावः” इति
न्यायेन एकसङ्ख्यापरिस्थानपूर्वकस्यादिसङ्ख्यायस्ये द्वैत्वभावात् एकसङ्ख्या एव
याच्या इत्यर्थः । ताम् एकसङ्ख्याम् । शून्यस्थाने सर्वानकस्यशून्यस्थाने इत्यर्थः ।
तस्य शून्यस्थाने हिरावृत्तिक्रमेण स्थापितस्य द्वाङ्कस्य । अर्द्धस्थानं समसङ्ख्यातः
अर्द्धापनयने लब्धं द्वाङ्करूपमर्द्धस्थानम् । तत् द्वाङ्करूपमर्द्धस्थानम् । तं शून्य-
स्थाने एकसङ्ख्याङ्कस्य हिरावृत्तिक्रमम् । एवं मध्ये उपरि च यत्र यत्र शून्यस्थानं
लभेत तत्र तत्र स्थितमधोदेशादुच्यते सङ्ख्याभातं द्विगुणयित्वा उपरिष्ठादर्द्धस्थाने
स्थापयेदिति । स्थापनाप्रकारी यथा—

अनन्तरमिदं कर्त्तव्यमित्याह ।—

तावदहं तद्गुणितम् ॥ ३१ ॥

यदहंस्थाने स्थितं सङ्ग्राजातं तत् तावद्गुणितं कुर्यात् ।
एतदुक्तं भवति—स्वसङ्ग्रायैव गुणयितव्यमिति । ततो द्वौ हाभ्यां
गुणितौ चत्वारो भवन्ति ; तेषामुपरिष्ठाच्छून्यस्थानं, तत्र तान्
आरोपयेत् ; अनन्तरं “द्विः शून्ये” (८।३०) इति द्विगुणिता
अष्टौ भवन्ति, तानप्यहंस्थाने निधाय तावद्गुणितान् कुर्यात् ;

ह्रस्वोऽक्षरसङ्ख्या	६	
अपनेतव्यमहं	३	अर्द्धापनयने लाभः २, अर्द्धस्थानम् ।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	३	
अपनेतव्यं रूपं	१	रूपापनयने लाभः ०, शून्यस्थानम् ।
अवशिष्टसमसङ्ख्या	२	
अपनेतव्यमहं	१	अर्द्धापनयने लाभः २, अर्द्धस्थानम् २ ।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	१	
अपनेतव्यं रूपं	१	रूपापनयने लाभः ०, शून्यस्थानम् १ × २ = २ ।

(घ) शून्यस्थाने स्थापितमिहाहं द्विगुणयित्वा तं द्वाङ्मुपरिष्ठितार्द्धस्थाने
संस्थाप्य किं विधेयमित्याह, तावदिति ।—अहं शून्यस्थानस्य उपर्यवस्थिते अर्द्ध-
स्थाने, तत् शून्यस्थाने स्थितस्य सङ्ग्राजातस्य द्विगुणीकरणानन्तरम् उपरिष्ठादहंस्थाने
स्थापितं यत् सङ्ग्राजातं तदित्यर्थः, तावद्गुणितं तथैव सङ्ग्राया गुणितं, कुर्यादिति
शेषः । स्वसङ्ग्राया अर्द्धस्थानस्थितसङ्ग्राया । तान् अतुरहान् । द्विगुणिता
इत्यत्र चत्वार इति शेषः । तान् अष्टाहान् । तावद्गुणितान् अष्टगुणितान् ।
स्थापनाप्रकारो यथा—

अर्द्धस्थानं	२	८ × ८ = ६४	“तावदहं तद्गुणितम्” इति सूत्रानुसारेण ।
शून्यस्थानं	०	४ × २ = ८	“द्विः शून्ये” इति सूत्रानुसारेण ।
अर्द्धस्थानं	२	२ × २ = ४	“तावदहं तद्गुणितम्” इति सूत्रानुसारेण ।
शून्यस्थानं	०	१ × २ = २	“द्विः शून्ये” इति सूत्रानुसारेण ।

एतेन सूत्रवृत्तयेन तु एतदाद्यतं भवति यत्—एतदक्षरं छन्दसि इति वचनानीति
प्रश्ने तत्र छन्दसः अक्षरसङ्ख्या अर्द्धाक्षरार्था दिवतुरादिरूपा समाहा भवति चेत्

ततोऽष्टावष्टभिः गुणिताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमहस्तानि ।
अननैव न्यायेन अष्टाविंशत्याधिकशतमुष्णिहः । षट्पञ्चाशद्-
धिके हे शतं अनुष्टुभः । द्वादशोत्तराणि पञ्चशतानि बृहत्याः ।

तां भूमौ प्रकाशयति ततः अर्द्धमपनयेत्, तेन च द्वाङ्को लभ्यते, तच्च द्वाङ्कम् अष्टाविंशति-
सूत्रस्य टीकायां प्रदर्शितरीत्यनुसारेण पार्श्वं ख्यापयेत् । अष्टाविंशतीऽपि अर्द्धी-
कारणात्; समसङ्ख्याकश्चेत् ततोऽपि अर्द्धमपनयेत्, तेनापि द्वाङ्को लभ्यते; समसङ्ख्याया-
मुत्तरोत्तरमेवैव कर्तव्यम् । ऊन्दसः अक्षरसङ्ख्या, अर्द्धापनयनावशिष्टा सङ्ख्या वा
अर्द्धीकरणानर्हा एकान्तपञ्चादिविषमाङ्का भवति चेत् ततो रूपमपनयेत्, तेन च
शून्यं लभ्यते, तच्च शून्यम् एकोनांशंशत-सूत्रस्य टीकायां प्रदर्शितरीत्यनुसारेण
उपरिख्यस्य द्वाङ्कस्य अधः ख्यापयेत्, अष्टाविंशतीऽपि अर्द्धीकरणानर्हः विषम-
सङ्ख्याकश्चेत् ततोऽपि रूपमपनयेत्, तेनापि शून्यं लभ्यते, विषमसङ्ख्यायामुत्तरी-
त्तरमेवैव कर्तव्यम् । ऊन्दसः अक्षरसङ्ख्या अर्द्धीकरणानर्हा विषमा चेत् ततो
रूपमपनयेत्, तेन च लक्षं शून्यं सर्वोपरिष्ठादेव ख्यापयेत्, अष्टाविंशतीऽपि समा वा
विषमा वा, प्रदर्शितनियमानुसारेण ततः अर्द्धं वा रूपं वा अपनयेत्, तेन लक्षं
द्वाङ्कं वा शून्यं वा उपरिष्ठादेवैव ख्यापयेत् । ततः शून्यस्थानं द्विगुणितं कुर्व्यात्,
परन्तु शून्यस्य द्विगुणीकरणसम्भवात् सर्वाधःस्थशून्यस्थाने “प्रथमोपरिष्ठितपरित्यागे
कारणाभावः” इति न्यायेन त्रिंशत्-सूत्रस्य टीकायां प्रदर्शितरीत्यनुसारेण एकमर्द्धं
निवेश्य द्विगुणयेत्, तच्च द्वाङ्कम् उपरि अर्द्धस्थानस्थितस्य द्वाङ्कस्य स्थाने ख्यापयेत् ।
एवं पूर्वपूर्वानुसारेण शून्यस्थाने स्थितमर्द्धं द्विगुणयेत् । ततः शून्यस्थानस्थस्य एकाङ्कस्य
द्वैगुण्यलक्षः योऽङ्कः उपरिष्ठात् अर्द्धस्थाने व्यवस्थापितः, तं द्वाङ्कम् एकत्रिंशत्सूत्रस्य
टीकायां प्रदर्शितरीत्यनुसारेण तथैव सङ्ख्यायां गुणितां कुर्व्यात्, तच्च सङ्ख्यां तद्-
परिष्ठी अर्द्धस्थाने शून्यस्थाने वा ख्यापयेत्, तच्च स्थानम् अर्द्धस्थानं भवति चेत् तां
सङ्ख्यां तथैव सङ्ख्यायां पुनः गुणितां कुर्व्यात् । शून्यस्थानं भवति चेत् सङ्ख्यां तां
द्विगुणितां कुर्व्यात् एवं सर्वोपरिष्ठीस्थानं यावत् कुर्व्यात्, ततश्च सर्वोपरिष्ठीता
सङ्ख्या एव तस्य ऊन्दसः तप्तसङ्ख्या ज्ञातव्या इति । अथ षडक्षरे गायत्रीऋन्दसि
समहस्तसङ्ख्या तप्तकारिण स्वधनेव प्रदर्शिता, अष्टाभिरपि अष्टयनाधिनां चोष-
सौकर्याद्यै यथामति षड्विन्धासपूर्वकं तद्दुदाहरणं विप्रटीकृतम् । एवं सप्ताक्षरे
अष्टाक्षरं ऋन्दसि ऋत्ति समहस्तानीति प्रश्ने सा सप्तसङ्ख्या भूमौ ख्याप्या, तस्याश्च

चतुर्विंशत्याधिकं सहेसं पङ्क्तोः । षष्टचत्वारिंशदधिकं द्वे सहस्रे
त्रिष्टुभः । षष्ठ्यवत्याधिकानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः ।
एवमतिच्छन्दसां कृतोनाञ्च द्रष्टव्यम् । (घ)

सङ्गाथा विषमत्वात् अर्द्धीकरणानर्हत्वेन “रूपे शून्यम्” इति सूत्रानुसारेण ततो
रूपमपनयेत्, तत्र लस्य शून्यं पार्श्वं पृथक् व्यापयेत्, ततः अवशिष्टायाः षट्सङ्गायाः
समत्वादूर्द्धीकरणानर्हत्वेन “द्विरर्द्धे” इति सूत्रानुसारेण ततः अर्द्धं अपनीत द्विसङ्गा
लभ्यत, ताश्च सङ्गा शून्यावत्वात् विन्यसेत्, अवशिष्टायाश्च त्रिसङ्गाया विषम-
त्वनार्द्धीकरणानर्हत्वात् पुनराप “रूपे शून्यम्” इति सूत्रानुसारेण ततो रूपे
अपनीते लस्यं शून्यम् उपरिष्यद्विसङ्गायः स्थापयेत् । अवशिष्टायाश्च द्विसङ्गायाः
समत्वादूर्द्धीकरणानर्हत्वेन “द्विरर्द्धे” इति सूत्रानुसारेण ततः अर्द्धं अपनीते लस्यां
द्विसङ्गां शून्यायः स्थापयेत्, अवशिष्टा च एकसङ्गा अर्द्धीकरणानर्हा विषमा,
अतः “रूपे शून्यम्” इति सूत्रेण ततः पुनः रूपे अपनीते लस्यं शून्यं द्विसङ्गायः
पुनः स्थापयेत् । ततः “द्विः शून्ये” इति सूत्रानुसारेण सर्वायःस्यशून्यस्थाने एक-
सङ्गां स्थापयित्वा तां द्विगुणयेत्, तेन च लस्यां द्विसङ्गामुपरिष्यताङ्गस्थाने स्थाप-
यित्वा “तावदूर्द्धं तद्गुणितम्” इति सूत्रानुसारेण तथैव द्विसङ्गाया गुणयेत्, तेन च
लस्यां चतुःसङ्गाम् उपरिष्यशून्यस्थाने संख्याय पुनः “द्विः शून्ये” इति सूत्रेण
द्विगुणिता कुर्व्यात्, द्वैगुण्यलस्याश्चाष्टसङ्गामुपरिष्यताङ्गस्थाने सान्नवंश “तावदूर्द्धं
तद्गुणितम्” इत्यनेन तथैव षट्सङ्गाया पुनः गुणयेत्, ततश्च लस्यां चतुःषाष्ट-
सङ्गामुपरिष्यतशून्यस्थाने नीत्वा पुनरपि “द्विः शून्ये” इति सूत्रेण द्विगुणयेत्, गुणन-
लस्या च षष्टाविंशत्यधिकशतसङ्गा सप्तचरं उच्यतेच्छन्दसि समहत्तानां ज्ञातव्या
इति । स्थापनाप्रकारो यथा—

छन्दोऽक्षरसङ्गा ०

अपनेतव्यं रूपं १, रूपापनयने लाभः (शून्यस्थानम्) ०, $६४ \times २ = १२८$
“द्विः शून्ये”

अवशिष्टसप्तसङ्गा ६

अपनेतव्यमर्द्धं १, अर्द्धापनयने लाभः (अर्द्धस्थानं) २, $८ \times ८ = ६४$
“तावदूर्द्धं तद्गुणितम्” ।

अवशिष्टविषमसङ्गा १

द्विद्वूनं तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

मायङ्ग्यादिवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामूनं कुर्यात्, तत् तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या

अपनेतव्यं रूपं १, रूपापनयने लाभः (शून्यस्थानं) ०, $४ \times २ = ८$
 ————— “द्विः शून्ये” ।

अवशिष्टसप्तसङ्ख्या २

अपनेतव्यमर्द्धं १, अर्द्धापनयने लाभः (अर्द्धस्थानं) २, $२ \times २ = ४$
 ————— “तावदुर्द्धे तद्गुणितम्” ।

अवशिष्टविषमसङ्ख्या १

अपनेतव्यं रूपं १, रूपापनयने लाभः (शून्यस्थानं) ०, $१ \times २ = २$
 ————— “द्विः शून्ये” ।

एवमष्टाक्षरानुष्टुप्वादिष्वपि समवृत्तसङ्ख्या साधनीया । समोपाचिताईसमवृत्त-
 सङ्ख्या समाह्वेयमोपाचितविषमवृत्तसङ्ख्या शुद्धाईसमवृत्तसङ्ख्या शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या
 च पञ्चमाध्याये प्रदर्शिता, सा सा च तत्रैव द्रष्टव्या । वृत्तरत्नाकरे तु
 संख्यानाख्यः प्रत्ययः प्रकारान्तरेण निर्दिष्टो यथा—“लग्नक्रियाङ्कसन्दोहे भवेत्
 संख्या विभिन्निते । उद्दिष्टाङ्कममाहारः सैको वा जनयेदिसाम् ॥” इति ।
 सरस्वतीपायेन वृत्तसंख्यापरिज्ञानार्थं मतान्तरं यथा—इयदक्षरच्छन्दसः वृत्तसंख्या
 कति इति प्रश्ने वृत्ताक्षराणि भूमी ख्यापयेत् । ततः प्रथमाक्षरोपरि द्विसंख्यां
 ख्यापयेत्, तां द्विगुणीकृत्य द्वितीयाक्षरोपरि ख्यापयेत्, पुनरपि द्वितीया-
 क्षरोपरिख्या संख्यां द्विगुणीकृत्य तृतीये ख्यापयेत्, एवं द्विगुणिता या संख्या
 त्रिषाक्षरोपरि वर्तते सैव तस्य वृत्तस्य समवृत्तसंख्या । उदाहरणम्—
 (२ ४ ८ १६ ३२ ६४ १२८) । उक्तोदाहरणे उष्णिक्छन्दसः सप्ताक्षरत्वात्
 सप्ताक्षराणि संख्याय पूर्वोक्तरीत्या द्विगुणयेत् । त्रिषाक्षरे अष्टाविंशत्यधिकशत-
 संख्यायाः विद्यमानत्वात् उष्णिक्छन्दसि समवृत्तसंख्या अष्टाविंशत्यधिकशतमिति
 ज्ञायते ।

(म) एकाक्षरमारभ्य इयदक्षरपर्यन्तानां छन्दसां शीघ्रे समवृत्तानां द्वितीयो
 संख्या ज्ञायते इति प्रश्ने लघुमोपायेन तत्परिज्ञानार्थमाह, द्विरिति ।—द्विः द्विगुणम् ।
 द्वूनं द्वाभ्यां द्वीनम् । तदन्तानाम् एकाक्षरमारभ्य द्वित्रिचतुराद्यन्तानां छन्दसां,

द्विगुणिता तत्पर्यन्तानां पूर्वेषामेकाक्षरप्रभृतीनां वृत्तसङ्ख्या
भवतीत्यर्थः । (स)

परं पूर्णम् ॥ ३३ ॥

तदेतच्छन्दोवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णमेव स्थापयितव्यं,

संख्यासमष्टिरिति शेषः । अथमर्थः,—ज्ञातव्यसंख्यासमष्टिषु छन्दःसु चत्विनस्य
अधिकाक्षरच्छन्दसः संख्यां द्विगुणीकृत्य गुणलब्धाङ्गात् द्विसंख्यां विधीयते,
अथष्टिषु च सख्या जिज्ञासितवृत्तानां समवृत्तसंख्यासमष्टिः ज्ञातव्या इति ।
एतदेव विशदयति वृत्तिकारः, गायत्र्यादीति ।—एकाक्षरादिष्वक्षरपर्यन्तानां
छन्दसां समवृत्तसंख्यानां योगे वृत्तसंख्यासमष्टिः कति इति प्रश्ने, एतेषु अधिका-
क्षरस्य अन्यस्य षडक्षरवृत्तस्य संख्यायाः षट्.षाष्टरूपायाः द्विगुणीकरणेन षष्ठा-
विंशत्याधिकैकशतं भवेत्, तत्र द्वाभ्यामूनं कुर्यात्, तेन च षड्विंशत्याधिकैकशतम्
एकाक्षरादिष्वक्षरपर्यन्तच्छन्दसां समवृत्तसंख्यासमष्टिरिति बोध्यम् । यथा वा—
एकाक्षरादि षष्ठाक्षरपर्यन्तानां छन्दसां समवृत्तसंख्यानां योगे वृत्तसंख्यासमष्टिः
कति इति प्रश्ने एतेषु अधिकाक्षरस्य अन्यस्य षष्ठाक्षरवृत्तस्य संख्यायाः षट्पञ्चाशद-
धिकद्विशतरूपाया द्वैगुण्यकरणेन लब्धायाः द्वादशाधिकपञ्चशतसंख्यायाः द्विसंख्यां
विधीयते । अथष्टिषु च दशाधिकपञ्चशतसंख्या एकाक्षराद्यष्टाक्षरपर्यन्तच्छन्दसां
समवृत्तसंख्यासमष्टिरिति । सर्वत्रैवं-रीत्या साधनीयम् । अन्यत्राप्युक्तं—“द्विविधतान्त-
जातेषु भेदा द्विगुणितास्ततः । द्विङ्गीनाः सर्वसंख्यायां ते स्युरक्षद्विजा
इति ॥” इति । अनया रीत्या एकाक्षरादिष्वद्विंशत्याक्षरपर्यन्तच्छन्दसां समवृत्त-
संख्यासमष्टिः त्रयोदशकोट्यः द्विचत्वारिंशत्त्रयाणि सप्तदशसहस्राणि षड्विंशत्य-
धिकसप्तशतानीति । तथा चातं प्राकृतपिङ्गले—“च्छन्दोसा सप्तसवा तद्व सप्तारद
सहस्रादं । वाचाक्षीसं लकलं तैरद्व कोट्यो समग्गाइ ॥” (१।४३) इति ।
संस्कृतं यथा—“षड्विंशतिः सप्तशतानि तथा सप्तदशसहस्राणि । द्विचत्वारिंशत्त्रयाणि
तयोदशकोटयः समर्थाश्च ॥” इति ।

(द) सक्यादिच्छन्दसानुत्तरीत्तरं वृत्तसंख्यासमष्टिपरिज्ञानार्थं प्रसारं विना लघू-
पायान्तरभावे, परं इत्यादि ।—परं अग्रिमवृत्ते जिज्ञासिते पूर्वे जिज्ञासितवृत्तात्
पूर्ववृत्तसंख्याजातं द्विगुणीकृतमेव, स्थापयेदिति शेषः, न तु पूर्वस्वानुसारेण दूनं
विधेयमित्यत्र भावः । तदेतत् छन्दोवृत्तसंख्याजातं “द्विरुद्धं” इत्यादिना निरूपिता

न ह्यूनम् । परे ह्यन्वयि जिज्ञासिते तस्माद्भ्रूयाजातं द्विगुणितं परस्य ह्यन्वयो वृत्तानां सङ्ख्या भवति । तत् यथा—चतुःषष्टि-र्गायत्रीसमवृत्तानां सङ्ख्या द्विगुणिता सती परस्य उष्णिहः समवृत्तसङ्ख्या अष्टाविंशत्यधिकशतं भवति । (ह)

परे पूर्णमिति ॥ ३४ ॥

अनेन एकदशादिलघुक्रियासिद्धार्थं यावदभिमतं प्रथम-प्रस्तारवत् मेरुप्रस्तारं दर्शयति । उपरिष्ठादेकं चतुरस्रकोष्ठं लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतीर्द्धनिष्क्रान्तं कौष्ठकद्वयं लिखेत्

पूर्ववृत्तसङ्ख्यासमष्टिः । तस्माद्भ्रूयाजातम् अव्यवहितपूर्ववृत्तसङ्ख्यासमष्टिः । केचिददं नृतं परतुल्येण एकौक्येण तथा सूत्रस्यास्य प्राक् “यथावस्थितिः” इति सूत्रस्य अधिकत्वेन पठन्ति, इत्यायुधेन तत्परिहृतत्वाद्दृष्ट्याभिरपि न गृह्येतिमिति दिक् ।

(क) एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्यन्तवृत्तजातानां सङ्ख्यासमष्टिः, तासु च कति एकलघवः कति द्विलघवः कति त्रिलघवः कति एकगुरवः कति द्विगुरवः कति त्रिगुरवः इति निरूपयितुं मेरुप्रस्तारं दर्शयति, परे इति ।—परे परवर्षि-कोष्ठे, ऊर्ध्वकोष्ठे इत्यर्थः, पूर्णम् ऊर्ध्वतनकौष्ठकद्वयसंयोगभातनङ्गात् सम्पूर्णमेव, स्थापयितव्यमिति शेषः ; ऊर्ध्वतनकौष्ठकद्वयसङ्ख्याजातमधस्तनकौष्ठे सम्पूर्णमेव स्थापयेदिति । इतिशब्दः गत्यसमाप्तिसूचकः । एकदशादिलघुक्रियानिर्द्धार्यम् एकदशादि-लघुक्षरवतां वृत्तानां क्रिया ज्ञानोपायः तस्मिन्निर्द्धार्यम् । “एकदशादिलघुक्रिया” इति वृत्तरजाश्रयः पाठस्तु न इत्यायुधसम्मतः ; परन्तु लघुक्षरपरिज्ञानेन गुणवृत्तज्ञानस्यापि अवशिष्टतया अवश्यत्वान्नित्यात् तज्ज्ञानोपायक्रियाया उपेक्षणे च क्षारवाभावान् वृत्तरजाश्रयपाठ एव समीचीनतया प्रतिभाति । एकदशादि-लघुक्रियासिद्धार्थम् एकदशादिलघुगुणवृत्तसङ्ख्यासमष्टिं वृत्तानां ज्ञानोपायसिद्धार्थमिति तदर्थः । यावदभिमतं यद्येष्टम्, एकाक्षरादिकमेव षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तमित्यर्थः । प्रथमप्रस्तारवत् एकाक्षरप्रस्तारयुक्तं, सर्वोपरिकोष्ठे तथा प्रतिपङ्क्तिं आद्यनकोष्ठे च एकाङ्गयुक्तमित्यर्थः । मेरुप्रस्तारं मेरुसंज्ञानत्वात् मेरुवत् प्रस्तारम् । कौष्ठ-विरचनप्रकारमाह—उपरिष्ठादिति । एवं कौष्ठम् अङ्कित्वा तत्र किं स्थाप-

तस्याप्यधस्तात् त्रयं, तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयम्, एवं यावदभि-
मतं स्थानमिति प्रथममेव प्रस्तारः । तस्य प्रथमे कोष्ठे
एकसङ्ख्यां व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्त्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे
यत् वृत्तसङ्ख्याजातं तत् पूर्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्र
उभयोः कोष्ठयोरैकैकमङ्गं दद्यात् । ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ
पर्यन्तकोष्ठयोः परकोष्ठगतमेकैकमङ्गं दद्यात् । मध्ये कोष्ठे
तु परकोष्ठद्वयाङ्गमेकीकृत्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः ।
चतुर्थ्यां पङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरैकैकमङ्गं स्थापयेत् । मध्यम-
कोष्ठयोस्तु परकोष्ठद्वयाङ्गमेकीकृत्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूपं
स्थापयेत् । उत्तरत्राप्येवमेव न्यासः । तत्र द्विकोष्ठायां
पङ्क्तावेकाक्षरस्य विन्यासः, तत्रैकं सर्वगुरु एकं सर्वलघु
भवति । तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं सर्वगुरु
द्वे एकलघुनो एकं सर्वलघु इति कोष्ठक्रमेण वृत्तानि भवन्ति ।
चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं सर्वगुरु त्रौणि एक-

नित्यपेक्षायामाह, तस्य प्रथमे कोष्ठे इत्यादि ।—परे कोष्ठे मूलकोष्ठे, उपरिस्थितकोष्ठे
इत्यर्थः, वृत्तसङ्ख्याजातं वृत्तसङ्ख्यासमष्टिः, पूर्वकोष्ठयोः अथवर्त्तकोष्ठयोः, मूल-
कोष्ठादधःस्थिततीयकोष्ठयोरित्यर्थः, पूर्णं, न तु ऊनमिति भावः, उभयोः कोष्ठयोः
द्वितीयपङ्क्तिस्थयोः द्वयोः कोष्ठयोः एकैकमङ्गं प्रथमकोष्ठस्थमेकमङ्गं द्वयोरपि
कोष्ठयोरैकमेकं निवेशयेदित्यर्थः । पर्यन्तकोष्ठयोः सीमाभूतयोः आद्यन्तकोष्ठयोरित्यर्थः,
परकोष्ठगतं तृतीयकोष्ठादुपरिस्थितकोष्ठगतं, मूलकोष्ठादधःस्थिततीयकोष्ठगत-
मित्यर्थः । मध्ये कोष्ठे आद्यन्तकोष्ठयोर्मध्यवर्त्तिकोष्ठ । तथा च—“अक्षररक्षके
कोष्ठे अक्षर आदं अंतं पदमक्ष । अक्षरं दक्ष अक्षे अक्षरं अक्षरं सूक्ष्मं मेव निक्षेप ॥”
इति । संज्ञकं यथा—“अक्षरसङ्ख्यायां कोष्ठं कुर्वन् आद्यन्तयोः प्रथमाङ्कम् । शीर्ष-
द्वयाङ्केनापरं पूरय सूच्यते मेवर्त्तःशङ्कम् ॥” इति । तथा बाष्पीभूषणोऽपि—
“कोष्ठमक्षरसङ्ख्यातमन्यायोरेकविक्रितम् । शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत् ॥”
इति । तत्र मेवप्रकारविन्यासप्रथाञ्च यथा—

ष्टुचरे कोष्ठमयं ष्टुचरे कोष्ठचतुष्टयं ष्टुचरे कोष्ठपञ्चकं ष्टुचरे कोष्ठषट्क-
 मित्यादिक्रमेण प्रत्येकमेकैकाक्षरसङ्ख्यां षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं मेघः कर्णः । तत्र च
 द्वितीयपङ्क्तौ एकाक्षरपादाया उक्ताया लघनक्रिया । तृतीयपङ्क्तौ ष्टुचरपादाया
 षडुक्ताया लघनक्रिया, अनया रीत्या सप्तविंशतिपङ्क्तौ षड्विंशत्यक्षरपादानुत्कर्ति
 यावत् लघनक्रिया ज्ञातव्या इति । तथा च—द्वितीयपङ्क्तिस्त्रे एकाक्षरप्रसारबोधके
 कोष्ठद्वये एकैकाक्षर्य विद्यमानतया एकं सर्वगुह एकं सर्वलघु इत्यनुक्तायाम् ।
 अमयकोष्ठाङ्गमेकमेव ष्टुचो भवतीति एकाक्षरप्रसारः भेदद्वयवान् इत्यर्थो
 लभ्यते । सर्वत्रैवं रीत्या प्रसारः साधनीयः । तृतीयपङ्क्तौ ष्टुचरप्रसारः साध्यः ।
 तत्र चाद्यन्तकोष्ठधारेकाक्षर्य विद्यमानत्वेन एकं सर्वगुह एकश्च सर्वलघु इत्यनुक्ता-
 यातम् । मध्यकोष्ठे च उपरितनकोष्ठद्वयस्थिताङ्गमेकमेव जातायाः द्विसङ्ख्यायाः
 स्थितत्वात् द्वे एकलघुनो, कोष्ठत्रयाङ्गमेकमेव चतुरङ्गो भवतीत्यनुक्तायां ष्टुचर-
 प्रसारो भेदचतुष्टयवान् इति । तथा चतुर्व्योः पङ्क्तौ ष्टुचरप्रसारः । चाद्यन्तकोष्ठयोः
 पूर्ववत् एकाङ्गमित्यासात् सर्वगुह एकं सर्वलघु च एकमिति लभ्यते । द्वितीयकोष्ठे
 च उपरितनप्रथमद्वितीयकोष्ठाङ्गमेकमेकमेव जातं ष्टुचं तथा तृतीयकोष्ठे च
 उपरितनद्वितीयतृतीयकोष्ठाङ्गमेकमेकमेव जातं ष्टुचञ्च स्यापयेत् । तेन च एकलघुनि
 त्रीणि द्विलघुनि च द्वीणि इति षट्, सर्वेषामङ्गानां मेलनेन षष्टौ, ततश्च मध्याद्यानष्ट-
 भेदवान् ष्टुचरप्रसार इति बोधः । तथा पञ्चमपङ्क्तौ पूर्वरीत्या उपरितनप्रथमद्वितीय-
 कोष्ठद्वयाङ्गयोगजातचतुरङ्गो द्वितीयकोष्ठे, द्वितीयतृतीयकोष्ठाङ्गमेलनजः षडङ्गः तृतीये,
 तथा तृतीयचतुर्थकोष्ठाङ्गयोगजातचतुरङ्गश्च चतुर्थकोष्ठे स्यात् । चाद्यन्तयोः एकाङ्ग्य
 पूर्ववदेव । एषश्च सर्वगुहरेकः एकलघुचतुष्टयारः द्विलघुचः षट् मिललघुचः चत्वारः सर्व-
 लघुचकः इति मिलित्वा जाताः षोडश, ततश्च प्रतिष्ठायां षोडशभेदवान् चतुरक्षरः
 प्रसारः । एवं षष्ठादिपङ्क्तावपि अनया रीत्या स्वयं भेदाः समूहनीयाः । मेघप्रसार-
 सिद्धयर्थं केनचिदुक्तमत्र आर्थ्यते यथा—“आदावेकं लिखेत् कोष्ठं तदधो रे च संलिखेत् ।
 तदधस्त्रीणि कोष्ठानि एवं-रूपेण नर्हयेत् ॥ आदावेकं लिखेत् कोष्ठमैकं (आदावेकं
 तथा चान्ते लिखेत्) मध्यश्च पूरयेत् । लेख्यकोष्ठपरिप्राप्तेऽपि नाङ्गेन संकुतैः ॥” इति ।
 वाचीभूषणेऽप्युक्तं—“कोष्ठमक्षरसङ्ख्यातमन्याद्योरेकचिक्रितम् । शीर्षकोष्ठद्वयङ्गेन शून्यं
 कोष्ठं प्रपूरयेत् ॥” इति । केदारभट्टेन तु लघनक्रियाप्रत्ययः भिन्नविधः उक्तः,
 यथा—“वर्णान् इत्यभवान् सेकानोत्तरादर्थ्यतः स्थितान् । एकादिकमन्तवैताकु-
 र्य्युपरि लिखयेत् ॥ उपरान्तो निवर्तेत व्यञ्जेकैकमूर्धतः । उपर्याद्यान् कुरोरेवमेक-
 द्यादिव्यञ्जक्रिया ॥” इति ।

षष्ठप्रत्ययोऽध्वपरिच्छित्तिरित्येके ; सोऽल्पत्वात् पुरुषे-
च्छानुविधायित्वेनानियतत्वाच्च नोक्तः । एवं प्रत्ययसमासः
समासः । (ख)

(ख) समादिहलजातानां द्विगुणैकोनसङ्ख्यालक्षणाध्वयोगस्तु तुल्यता न दृश्यते,
तत्र इत्याद्युपेन सकारणं निर्दिश्यते, षष्ठप्रत्यय इत्यादि।—अध्वयोगस्यात्यतया
पुरुषेच्छानुविधायित्वेन अनियतत्वात् अङ्गलिपरिमितस्याननियतत्वेनापि कल्प-
यित्वा प्रसारस्यापने ततोऽधिकत्वेऽपि किञ्चित् कर्तुमशक्त्वादिपर्ययः । शिष्यादिना-
मुपकाराय गत्यान्तरात् तत्र प्रदर्शयति, यथा—“सङ्घैः च द्विगुणैकोना सङ्घिष्या
प्रकीर्णितः । इतस्वाङ्गुलिषीं स्यात्तिमथः कुर्वीतथाऽङ्गुलिम् ॥” इति । अथमर्थः,—
सङ्घा प्रसारसङ्घा एव द्विगुणा हिराहता, एकोना च द्विगुणैकोनरथानन्तरम्
एकाङ्गुलीना सती अध्वा इतप्रसारभूमिरिति यावत्, प्रकीर्णितः । इतस्य पदापादस्य
स्यात्तिम् आङ्गुलिकौम् अङ्गुलपरिमाणां, तथा तेन प्रकारेण अधः इतस्य अधस्तात्
अङ्गुलिम् अङ्गुलप्रमाणां कुर्वीत् । गुरुणा लघूनां वा लिखितप्रत्ययानामन्तर-
मध्यङ्गुलप्रमाणाद्येव प्रत्येतस्यम् । तत्रच्छन्दसः प्रसारमन्थवाभि इतानि क्रियति भूमि-
भागे तिष्ठन्ति इति चेद्व्यते—यस्य कस्यचिच्छन्दसो यावती इतसङ्घा तावतीमेव
सङ्घा द्विगुणीकृत्य तस्मात् एकाङ्गुलिं विधेयं च तावतीभिरङ्गुलीभिः परिमिते भूमि-
भागे लिखेदिति । यथा—वाचरप्रसारे षष्टौ इतानि, तानि द्विगुणितानि
षोडश, तत्र एकाङ्गुलिं विधेयं पञ्चदश, ततश्च पञ्चदशाङ्गुलिमिने भूभागे तानि षष्टौ
इतानि स्थापयेत्, तेषाञ्च इतानाम् अनन्तरा सम अङ्गुलानि तिष्ठन्ति । द्वैष्यात्
अन्तरसङ्घाया वक्तव्यम् ; यथा—वाचरं छन्दसि द्वादशाक्षराणि इतानि, तेषु
एकं इतं द्विगुणयित्वा ततः एकाङ्गुलिं विधेयं तत्र विधेयं त्रयोविंशत्यक्षराणि भवन्ति,
तावदङ्गुलिमिने भूतली तत्र इतं तिष्ठति इति बोद्धव्यम् । एवमन्थवापि इति ।

इह भगवता पिङ्गलाचार्येण मावाप्रसारप्रकारः नोक्तः, प्रकृतोपयोगितया
वाक्याभिः गत्यान्तरोक्तः सोऽत्र प्रदर्शयति । तथा च—“गोरोधकादाद्यस्य लघुं
व्यथोर्ध्वत् पुनः । पश्चाद्गुणे गुरुं व्यथेत्तत्रं वाऽपेक्षितं कृत्वा ॥ यावत् सर्वलघु-
कावन्मावाप्रकारके बुधः ॥” इति । वर्षप्रसारे तु उद्दत्तस्यै गुरुरेव इति नियमः, इह
तु गुरुलघूनां इति भेदः । तथा च—मावाहते षट्कलप्रसारे प्रथमपङ्क्तौ यथा-
योग्यं द्विदिमावाख्याने एकैकगुरुकलेषु गुरुन् लिखेत्, द्वितीयपङ्क्तौ च प्रथमगुरोरधो

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।

मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
नाम्नामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

सप्तं लिखित्वा शेषमुपरिपङ्क्तिवत् कुर्यात् । एवं सति एका मात्रा न्यूना भवति
सा च सप्तोः पूर्वं लघुरूपेण देया । तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयपङ्क्तिप्रथमगुरोरथो
सप्तं दत्त्वा शेषमुपरिपङ्क्तिवत्, ततश्च तिस्रो मात्राः न्यूना भवन्ति, ताः सप्तोः पूर्वं
गुरुरूपेण, तत्पूर्वञ्च लघुरूपेण देयाः । एवं-क्रमेण गुरोरथो सप्तो दत्ते उपरिपङ्क्ति
लिखिते च शिष्टा मात्रा एका चेदस्य सप्तोः पूर्वं लघुरूपेण देया । हे चेदवशिष्टे
तदा ततः एव पूर्वं गुरुरूपेण, तिस्रस्येन शेषात्तदा सप्तोः पूर्वमेको गुरुः तत्पूर्वञ्च
एको सप्तः, पञ्च चेत्तदा पूर्वानुक्रमेण द्वौ गुरु एको लघुश्च, इत्येवं-क्रमेण सर्वकल-
प्रकारपर्यन्तं लिखेत् । एवं लिखिते षट्कलप्रकारेऽष्टमप्रकारः सिद्धी भवति ।

षट्कलप्रकारे विकल्पाः यथा—

७ ७ ७	१मः	- - - ७ -	८मः
- - ७ ७	२यः	७ ७ - -	९मः
- ७ - ७	३यः	- - ७ - -	१०मः
७ - - ७	४यः	- ७ - - -	११मः
- - - ७	५मः	७ - - - -	१२मः
- ७ ७ -	६ष्ठः	- - - ७ - -	१३मः
७ - ७ -	७मः		

पञ्चकलप्रकारे तु सर्वगुरुभेदाभावात् प्रथमपङ्क्तौ षादित्त्वपुत्रेव गणविन्धासः
कार्यः । यथा—(१) - ७ ७ (२) ७ - ७ (३) - - - ७ (४) ७ ७
(५) - - ७ - (६) - ७ - - (७) ७ - - - (८) - - - - । एवमन्यत्रापि
विषमकलप्रकारेषु षादित्त्वपुः प्रकारः कार्य इति । षट्कलप्रकाराः पञ्च यथा—
(१) ७ ७ (२) - - ७ (३) - ७ - (४) ७ - - (५) - - - - । विकल-
प्रकारा यथा—(१) - ७ (२) ७ - (३) - - - । द्विकलप्रकारौ यथा—
(१) ७ (२) - - । एवञ्च नावाच्छन्दःसु पद्यैव गणा ज्ञातव्या इति ।
इह अन्यैकं मात्राप्रकारकल्पमपि प्रदर्शयति यथा—“तत्र प्रथमपङ्क्तौ
आहुतपादसु पूर्ववत् । द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमादथो लेख्यो लघुर्गुरोः ॥ यथोपरि

म य द्वादश । धीः पञ्चदश । छन्दषोडश । पादः परो-
ष्णिक् प्रस्तारपङ्क्तिः विंशतिः विंशतिः एकविंशतिः । देवता-
दितः षष्टौ । चतुःशतं षष्ठः विंशतिः विंशतिः । युगपरान्तिका
त्रयोदश । ह्यत्तं गवादौ विंशतिः विंशतिः । यवमती त्रीणि ।

तथा शेषं मूलस्थाने लघुं न्यसेत् । तृतीयादिषु पङ्क्तिष्वन्वयेन गुरोरधः ॥
लघुं न्यस्यावशिष्टानु पूर्ववत् परिकीर्तितम् । न्यूनं मात्रात्रयं दीयं तान्निष्ठादौ
गुरुर्द्वयोः ॥ कलयोः स्यात्तथा पूर्वं लघुर्द्वयो भवेत्ततः । चतुर्थपङ्क्तावप्येवं
पञ्चम्यान् गुरोरधः ॥ लघुर्द्वयं लिखेत् पूर्वं शिष्टलूपरिवद्भवेत् । एवं सर्वत्र
विज्ञेयः कल्पप्रसार उत्तमः ॥ तेन द्विगुणपादैश्च पञ्च भेदा भवन्त्यमी । सर्वान्-
मध्यादिगुरुयत्तुर्लघुगणाः स्युताः ॥” इति । षट्कलादिप्रकारेषु गणानां पृथक्
पृथक् नामादिकं तथा प्रसारवत् मात्राणां नष्टोद्दिष्टादिकमपि प्राज्ञतपिङ्गलादौ
द्रष्टव्यं, यन्मगोरवभयात् मात्र तत् प्रदर्शितमिति ।

प्रसङ्गादार्यासु नष्टोद्दिष्टे यथा—“एकद्वयत्रयतृतीयाङ्गानामत्रयोः क्रमात् ।
ततः पूर्वद्वयान्मशानन्ते पृष्टाङ्गोपनम् ॥ पूर्वं पूर्वतरोऽस्यापि लोपः
सम्भवतो भवेत् । यस्य यस्य भवेत्लोपः तदधी गुरुता भवेत् ॥ परमात्रा-
त्रयेऽन्तं मात्रानलं वदेत् सुधीः ॥” इति । यथा—चतुष्कल्पप्रकारे द्वितीयः
कौडङ्गेदः इति प्रश्ने चतस्रः कलाः पृथक् स्याव्याः, ततः प्रथमकलाया
उपरि एकाङ्कः द्वितीयायाश्च द्वाङ्कः स्याव्यः, तृतीयकलाया उपरि
तु पूर्वस्यापितौ द्व्यङ्काङ्कावेकौकृत्य जातस्त्राङ्कः निवेश्यः, चतुर्थ्याश्च उपरि
द्वाङ्कद्व्यङ्कावेकौकृत्य जातः पञ्चाङ्कः स्यापनोयः । (१ २ ३ ५) पृष्टाङ्क-
मन्त्रिमकलोपर्यङ्के लोपयेत् । तत्रावशिष्टे पूर्वपूर्वाङ्कं यथासम्भवं लोपयेत् ।
यस्याङ्कस्य लोपस्तदधकनमात्रा परमात्रया सह गुरुत्वमायाति । इङ्क तु
प्रकृतद्वितीयभेदप्रश्ने अन्तिमपञ्चमेऽङ्के पृष्टं द्वाङ्कं लोपयेत्, अवशिष्टे द्वाङ्के अव्यवहित-
द्वाङ्कलोपात् त्रयःस्थितपञ्चाधःस्थितकलाभ्यामेकी गुरुः, शेषाङ्को मात्राश्रित्यते
इति प्रथमं लघुद्वयम् । ततश्च प्रथमं लघुद्वयं ततश्चेकी गुरुगति एतादृशी (- - ७)
द्वितीयो भेदः । यथा वा—षट्कल्पप्रकारे द्वितीयं कौडङ्गं गण इति प्रश्ने लघुगुणाः
षट्कलाः स्यापनोयाः, ततः पूर्ववत् एकद्वित्रिपञ्चाष्टवयीदशाङ्का, क्रमेण कलाना-
मुपरि देयाः । (१ २ ३ ५ ८ १३) ततः शेषत्रयोदशाङ्के प्रश्नविषयीभूतं

यतिः विंशतिः । वातोर्मा अष्टादश । प्रहर्षिणी विंशतिः ।
शार्दूलविक्रीडितं पञ्चदश । अत्रानुक्तं सप्तदश । इत्यष्टा-
दशच्छब्दः समाप्तम् ।

वितीर्षाङ् लोपयत्, तन्नोपि अश्रिताः एकादश भवन्ति । तत्राव्यवहितोप्योपे सति
अष्टाध्वित्यत्रयोदशाध्वित्यतकलाभ्यामीको गुरुर्भवति । अश्रितं तयं, तत्र पञ्च-
लोपानन्वयान् तृतीयकलोपरिष्यवाङ्म्य लोपे तृतीयचतुर्थाभ्यामपरो गुरुर्भवति,
श्रीवाङ्को नावशिष्यते, १३-२-११-८=१-३=० इति प्रथमं लघुद्वयमेव ।
एवञ्च चादौ लघुद्वयं ततो गुरुद्वयं, द्वितीयो गणः पतादृशः (- - ७ ७) भवतीति
यो-यम् । उक्तं वाचोभूषणे यथा—“नष्टे कृत्वा कलाः सर्वाः पूर्वयुग्माङ्गीजिताः ।
पृष्ठाङ्कोनश्रीवाङ्कं येन येनैव पृथ्यते ॥ परां कलासुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् ।
मात्राया नष्टमेतत् फणिराजेन भाषितम् ॥” इति । एतेनैतदायातं भवति—ग्रन्थ-
प्रकारे प्रश्नः ताः सर्वाः कलाः लघुरूपाः कार्याः । लघुरूपेण लिखितासु तासु
क्रमेण प्रथमायामेकाङ्कं द्वितीयायां द्वाङ्कं, तृतीयायां द्वाङ्केकाङ्केननेन त्र्यङ्कं,
चतुर्थ्यां द्वाङ्कं द्वाङ्कावेकीकृत्य जातः पञ्चाङ्कः, पञ्चम्यां त्र्यङ्कपञ्चाङ्कावेकीकृत्य
जातः अष्टाङ्कः, षष्ठां पञ्चाङ्काष्टाङ्कावेकीकृत्य जातः अष्टोदशङ्कः स्याद्यः, एव-
मुत्तरीतरं चार्थ्यं, श्रिये प्रश्नविषयीभतोऽङ्कः लोपनीयः ; ततश्चाश्रिते श्रीवाङ्के
अपरे बिलोप्याः । यो श्रीऽङ्कः श्रीवाङ्के लोपयितुं शक्यते स पुनः स्थावस्थितकलां
परकलाश्चादाय गुरुर्जायते इति ।

मात्राणामुद्दिष्टं यथा—“उद्दिष्टे नष्टवन्नाभ्यान्मात्राणां स्थापनं पुनः । उद्दिष्टवन्-
प्रकारं लिखित्वोपरि विन्यसेत् ॥ कालयोराद्ययोरेकद्वयाङ्कान्कलासु तु । पूर्वपूर्वद्वयो-
न्मिथान्ज्ञानञ्च गुरुपरि ॥ अङ्कं प्रथममात्राया अपरस्याङ्कयो गुरोः । असद्वारायंनज्ञाना-
नेकीकृत्य गुरुर्भागत् ॥ अज्ञानपन्येदन्त्ये श्रितस्तुद्दिष्टमुच्यते ॥” इति । अतु-
ल्याप्रकारे आदिगुरुः कस्मिन् स्थानेऽस्ति इति प्रश्ने मात्राचतुष्टयं प्रथक् स्थापयित्वा
तदुपरि क्रमेण एकद्वित्रिपञ्चाङ्कान् विन्यसेत् (१ २ ३ ५) ततः अन्तिम-
कलोपरिष्ये पञ्चमाङ्के प्रथमकलोपरिष्ये एकाङ्कोऽपनेयः, तथा सति अतारोऽश्रिता
भवन्ति इति अतुर्थमादिगुरुस्थानं भवति (७ - -) । एवं सर्वत्र श्रेष्ठम् । अर्चोद्दिष्ट-
व्याख्यानेऽपि प्रसङ्गतः माओद्दिष्टलक्षणादिकं कश्चिदभिहितमिति दिक् ।

मात्रामेवः ।

०१							
१	१						
२	१						
१	२	१					
२	४	१					
१	६	५	१				
४	१०	६	१				
१	१०	१५	७	१			
५	२०	२१	८	१			
१	१५	३५	२८	९	१		
६	३५	५६	३६	१०	१		
१	२१	७०	८४	७५	२१	१	
७	५६	१२६	१२०	५५	१२	१	
१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	१३	१
८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	१४	१

तत्र एककखदिकखमिखलादिषु क्वि सर्वगुरवः कति वैखगुर्वादवः इति
 जिज्ञासायां तद्दीर्घावेनखानतारः । तत्रकारस्तु—उपर्येकं कोष्ठं लिखित्वा तदधः
 श्लोठद्वयगतं पङ्क्तिद्वयम् । तदधश्च श्लोठत्रयगतं पङ्क्तिद्वयम् । ततः श्लोठ-

चतुष्टययुते पङ्क्तिद्वयम् । एवं-क्रमेण यावदिच्छेद्य एकेकं कोष्ठं बद्धयित्वा पङ्क्तिद्वयं लिखेत् । तत्रोपरि पङ्क्तौ एकाङ्कः, तदधःस्थानां द्विपङ्क्तीनामाद्यपङ्क्तिस्थ-प्रथमकोष्ठेषु च एकेकाङ्का देयः । सर्वस्यानेव पङ्क्तौ शेषकोष्ठेऽपि स एवाङ्कः । अथः-पङ्क्तीनामादिकोष्ठेषु च द्वादशोऽङ्का षडङ्कमेव स्याप्याः ; ततश्च द्वितीय-पङ्क्तिप्रथमकोष्ठे एकाङ्कः, तृतीयपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे द्वाङ्कः, चतुर्थपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे पञ्चमकोष्ठे एकाङ्कः, सप्तम्याद्ये चतुरङ्कः, अष्टमपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे पुनः एकाङ्कः इति प्रक्रियया आद्यकोष्ठेषु अङ्का देयाः । एवमाद्यन्तकोष्ठपुरषे कृते समान-कोष्ठद्वयमध्ये उपरिपङ्क्तिमध्यस्थितशून्यकोष्ठेषु प्रथीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठद्वयाद्यकोष्ठा-ङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठाद्यिमकोष्ठाङ्केनेकीङ्कस्य योऽङ्कलं दद्यात् । द्वितीयपङ्क्तिमध्यस्थ-कोष्ठे तु प्रथीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठद्वयमध्ये अन्तकोष्ठाङ्केनेकी-ङ्कस्य दद्यात् । एवं सर्वत्र यावदिच्छेद्यं कोष्ठान् विरचय्य मात्रानेवः कर्षण्यः । तथा चोक्तं—“तत्र प्रथमपङ्क्तौ स्याद्गुरुपादस्तु पूर्ववत् । द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमादधी लेख्यो लघुगुरोः ॥ यथोपरि तथा शेषः मूलस्थाने लघुं न्यसेत् । तृतीयादिषु पङ्क्ति-स्थेमेव गुरोरधः ॥ लघुं न्यस्यावशिष्टान्तु पूर्ववत् परिकीर्तितम् । न्यूनं नादावयं द्वयं तन्निष्ठादौ गुरुर्द्वयोः ॥ कल्पयोः स्यात्तथा पूर्वं लघुद्वयो भवेत्ततः । चतुर्थ-पङ्क्तावयवैवं पञ्चम्यान्तु गुरोरधः ॥ लघुद्वयं लिखेत् पूर्वं शिष्टलूपवद्भवेत् । एवं सर्वत्र विशेषः कक्षाप्रसार उत्तमः ॥ तेन द्विगुरुपादस्य पञ्च भेदा भवन्त्वनी । सर्वान्तमध्यादिगुरुचतुर्लघुगणाः स्युताः ॥” इति । प्राकृतापङ्कलेऽपि लक्षणमस्य विहितं यथा—“दुः दृः कोष्ठा सरि लिङ्गद्वय पदं अंक तसु अंत । तसु आदङ्गि पुषु एक सउ पदमे वे वि मिलंत ॥ सिरपंके तसु सिरपरपंके सचरल कोष्ठ पुरद्व चोमंके । मत्तानेव अंक संचारि बुत्तभङ्ग बुत्तभङ्ग जष दुः चारि ॥” इति । अस्मि संस्कृतं यथा—“हे हे कोष्ठे सदृशे लेखनीये प्रथमोऽङ्कस्यान्ते । तस्यादौ पुनरेकेन समं प्रथमं जावपि मिलतः ॥ शिरोऽङ्कलोषां शिरःपराङ्केर्ध्वरितं कोष्ठं पूरय निःशङ्कम् । नामानेकमङ्कं सञ्चारयित्वा बुध्यञ्चं बुध्यञ्चं जना द्वौ चत्वारः ॥” इति । अत्रेदमनुसन्धेयं—कति समकले लघवः कति च गुरवः, कति विषमकले लघवः कति च गुरवः, कति वा प्रसारसङ्ख्या इति प्रश्ने मेरुषा प्रत्युत्तरं देयम् । पूर्वोक्तप्रकारेण कोष्ठपुरषे कृते प्रथमपङ्क्तौ एककलस्य द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य तृतीयपङ्क्तौ त्रिकलस्य, चतुर्थ्यां चतुश्चलस्य, पञ्चम्यां पञ्चकलस्य इत्येवं क्रमेण न्यासः । तत्रैककले एक एव सर्वलघुरेकलघुरूपः । द्विकले एकः सर्वगुरुरेक-लघुरूपः एकः सर्वलघुर्द्विलघुरूपः । त्रिकले सर्वगुर्बभावात् द्वौ एकलघुः

एकगुहः, एकः सर्वगुहः । अतुक्त्वौ सर्वगुर्वात्मक एकः एकगुर्वात्मकं नयं सर्वलघुरेकः । पञ्चत्वे सर्वगुर्वाभावात् द्विगुर्वात्मकं नयन् एकगुर्वात्मकं अतुक्त्वं सर्वलघुरेकः । षष्ठां षट्कलेषु एकः सर्वगुहः, षट् दिगुरवः, पञ्च एकगुरवः, एकः सर्वलघुरित्येवं ज्ञेयम् । तत्तत्पञ्चदश्यानां मेलनेन तत्तद्देवसङ्गाऽपि परिज्ञेया । यथा—षट्कले एकषट्पञ्चैकाङ्कानां मेलनेन जाताः त्रयोदशसङ्गाः, ता एव प्रागुक्तभेदा भवन्ति । एवमन्यत्रापि । अत्र च वामभागे- सर्वत्रैकाङ्कस्थले सर्वगुहः दक्षिणभागे च सर्वत्रैकाङ्कस्थले सर्वलघुरिति बोध्यम् ।

अथ प्रसारं कृते कुव ध्याने सर्वगुररिति तदपेक्षया एकन्यूनगुहः कुवाकि ततः एकन्यूनगुहः कुवाकि इत्येवं-प्रश्ने तत्स्थानज्ञानार्थं पताकाप्रसाराः कथ्यन्ते । यत्सङ्गावरप्रसारं प्रश्नकदन्तरसङ्गाकान् कोष्ठानिकाधिकांश्च लिखित्वा एकाङ्कादारभ्य उत्तरोत्तरं द्विगुणाः अङ्काः स्थाप्याः । ततः प्रथमाङ्केन द्वाङ्कयोगं कृत्वा द्वितीयाङ्कादधः तं स्थापयेत् । प्रथमाङ्केन तृतीयाङ्कस्य योगं कृत्वा पूर्वस्थापिताङ्कादधः स्थापयेत् । पुनः प्रथमाङ्केन चतुर्थाङ्कस्य मेलन-जातमङ्कं तदधः स्थापयेत् । एवमन्तिनकोष्ठाङ्कात् पूर्वकोष्ठाङ्कं यावत् कुर्यात्, अन्तिमेन प्रथमाङ्कं न योज्यः, तावत्सङ्काकस्य तस्य वृत्तस्थाभावात् । ततः द्वितीयाङ्केन तृतीयाङ्कयोगजातमङ्कं तृतीयकोष्ठाङ्कादधः, द्वितीयाङ्केन चतुर्थाङ्क-योगजातमङ्कं तदधः स्थापयेत् । पुनः द्वितीयकोष्ठाङ्कादधः त्रितीयाङ्केन तृतीय-कोष्ठाङ्कस्य योगे नमृत्पन्नमङ्कं तृतीयकोष्ठाङ्कानामधः स्थापयेत् । ततः तृतीय-कोष्ठस्य चतुरङ्कं चतुर्थकोष्ठस्थेन षष्ठमाङ्केन संयोज्य षष्ठमाङ्काधः लिखेत् । पुनः चतुरङ्काधःस्थितेन षडङ्केन षष्ठमाङ्कं संयोज्य तदधो लिखेत् । ततश्च द्वितीयकोष्ठाधः तृतीयपङ्क्तिस्थानाङ्केन द्वितीयपङ्क्तिस्थतृतीयकोष्ठाङ्कस्य योगेन जातम् अङ्कं तदधः स्थापयेत्, एवं-क्रमेण समाप्तिं यावत् अङ्कानां स्थापनं विदध्यात् ; एवं-क्रियमाप्ते न्यत्र प्रसारसङ्गाधिकनङ्गा अपाद्यते सा न लेख्या । एकत्र लिखिता अपरत्र न लेखनीया, किन्तु तदपिनसङ्गायोगः तदधःसङ्गायोगो वा कार्यः । एवं सर्वत्र । तथा च—प्रथमध्याने सर्वगुहः, द्वितीयपङ्क्तिस्थेषु द्वितीयादिस्थानेषु भिन्नचित्तसर्वगुहमध्ये एकं न्यूनं कृत्वा तावद्भूतभेदस्थानानि । एवं तृतीयादिः पङ्क्तिषु एकैकगुहन्यूनप्रसारस्थानानि । यथा—प्रथमः सर्वगुहः द्वितीयपङ्क्तौ एकलघुस्थानानि तृतीयपङ्क्तौ द्विलघुस्थानानौत्यादि ज्ञातव्यम् । तत्र चतुरधर-प्रसारं पताका यथा—

कोष्ठः कोष्ठः कोष्ठः कोष्ठः अतिरिक्तकोष्ठः—

१ | २ | ३ | ४ | ५ |

विगुणाद्याः,—१	२	४	८	१६
	३	६	१२	
	५	१०	२४	
	८	०	१५	
		११		
		१३		

अथ प्रथमद्वितीयकोष्ठस्यथोः द्वैकाङ्कयोः योगेन जातं त्रयं द्वादशादधः, प्रथम-
द्वितीयकोष्ठस्यथोः चतुरैकाङ्कयोः योगेन जातं पञ्च द्वादशादधः, तथा प्रथमचतुर्थ-
काङ्कस्यथोः एकाष्टाङ्कयोः योगे जातं नव पञ्चाधः स्थापयेत् । पुनः द्वितीयकोष्ठस्येन
द्वादशेन सह द्वितीयकोष्ठस्यैतच्चतुरङ्कस्य योगेन जातं षडङ्कं द्वितीयकोष्ठस्य-
चतुरङ्कात् अधः, द्वादशेन सह चतुर्थकोष्ठस्याष्टाङ्कस्य योगात् दश षडङ्काधः स्थापयेत् ;
षोडशस्य अन्तिमाङ्कत्वात् तेन योगो न कार्यः । ततः द्वितीयपङ्क्तिस्थेन द्वादशेन
सह चतुर्थीने जातं सप्त दशाङ्काधः विन्यसेत् । “एकत्र लिखितं प्राञ्चः पुनरन्वय
नो लिखितं” इति शास्त्रात् पञ्चाङ्गेन चतुर्थीनो नैव कर्तव्यः । ततश्च षष्ट्योगी
एकादश सप्ताधः लिखेत् । त्रिषोडशयोगो न भवति, अन्तिमाङ्कत्वात् । पञ्चाष्ट्योगी
अधोदश एकादशाधः स्थापयेत् । पुनश्चतुरष्ट्योगी द्वादश षष्ठाधः निवेशयेत् ।
अतुःषोडशयोगी न कार्यः । षडष्ट्योगी चतुर्दश द्वादशाधः । दशाष्ट्योगी न कार्यः ।
सप्ताष्ट्योगी पञ्चदश चतुर्दशाधः । तथा च सति प्रथमस्थाने सर्वगुहः
द्विविपक्षनस्थानेषु विगुरवः एकलघवो वा ; अतुःषड्दशसप्तैकादशत्रयोदशसु
स्थानेषु द्विगुरवः द्विलघवो वा । अष्टद्वादशचतुर्दशपञ्चदशस्थानेषु एकगुहद्विलघवो
वा । षोडशस्थाने सर्वकषुरिति बोध्यम् । तथा चोक्तम्—“एको ऽवयव चत्वारकतो-
ऽष्टादिति बर्हन्म । पूर्वं परेष संशोच्य तदधी लिखयेत् बुधः ॥ अन्तिमाङ्कावधिं
नैव लङ्घयेदथ कुम्भित् । एकत्र लिखितं प्राञ्चः पुनरन्वय नो लिखेत् ॥” इति ।

पञ्चाक्षरपताका यथा—

कोष्ठाङ्कः,—१ ।	२ ।	३ ।	४ ।	५ ।	६ अतिरिक्तकोष्ठः
१	२	४	८	१६	३२
	३	६	१२	२४	
	५	१०	२०	२८	

८	१८	१४	२०
१७	७	२२	२६
	१९	२६	
	२८	१५	
	१३	२३	
	२१	२७	
	२५	२८	

मङ्गलरपताका यथा—

कोष्ठाङ्कः,—	१।	२।	३।	४।	५।	६।	७ वतिरिक्तकोष्ठः
	१	२	४	८	१६	३२	६४
		३	६	१२	२४	४८	
		५	१०	२०	४०	८०	
		८	१८	३६	७२	१४४	
	१७	३४	६८	१३६	२७२	५४४	
	२२	४४	८८	१७६	३५२	७०४	
		११	२२	४४	८८	१७६	
		१८	३६	७२	१४४	२८८	
		२५	५०	१००	२००	४००	
		३२	६४	१२८	२५६	५१२	
		४०	८०	१६०	३२०	६४०	
		४९	९८	१९६	३९२	७८४	
		५९	११८	२३६	४७२	९४४	
			५९	११८	२३६	४७२	
			७९	१५८	३१६	६३२	
			९९	१९८	३९६	७९२	
			११९	२३८	४७६	९५२	
			१३९	२७८	५५६	१११२	
			१५९	३१८	६३६	१२७२	
			१७९	३५८	७१६	१४३२	
			१९९	३९८	७९६	१५९२	
			२१९	४३८	८७६	१७५२	
			२३९	४७८	९५६	१९१२	
			२५९	५१८	१०३६	२०७२	
			२७९	५५८	१११६	२२३२	
			२९९	५९८	११९६	२३९२	
			३१९	६३८	१२७६	२५५२	
			३३९	६७८	१३५६	२७१२	
			३५९	७१८	१४३६	२८७२	
			३७९	७५८	१५१६	३०३२	
			३९९	७९८	१५९६	३१९२	
			४१९	८३८	१६७६	३३५२	
			४३९	८७८	१७५६	३५१२	
			४५९	९१८	१८३६	३६७२	
			४७९	९५८	१९१६	३८३२	
			४९९	९९८	१९९६	३९९२	
			५१९	१०३८	२०७६	४१५२	
			५३९	१०७८	२१५६	४३१२	
			५५९	१११८	२२३६	४४७२	
			५७९	११५८	२३१६	४६३२	
			५९९	११९८	२३९६	४७९२	
			६१९	१२३८	२४७६	४९५२	
			६३९	१२७८	२५५६	५११२	
			६५९	१३१८	२६३६	५२७२	
			६७९	१३५८	२७१६	५४३२	
			६९९	१३९८	२७९६	५५९२	
			७१९	१४३८	२८७६	५७५२	
			७३९	१४७८	२९५६	५९१२	
			७५९	१५१८	३०३६	६०७२	
			७७९	१५५८	३११६	६२३२	
			७९९	१५९८	३१९६	६३९२	
			८१९	१६३८	३२७६	६५५२	
			८३९	१६७८	३३५६	६७१२	
			८५९	१७१८	३४३६	६८७२	
			८७९	१७५८	३५१६	७०३२	
			८९९	१७९८	३५९६	७१९२	
			९१९	१८३८	३६७६	७३५२	
			९३९	१८७८	३७५६	७५१२	
			९५९	१९१८	३८३६	७६७२	
			९७९	१९५८	३९१६	७८३२	
			९९९	१९९८	३९९६	७९९२	

उद्दिष्टशब्दाः एकद्वित्रिपञ्चाष्टमयोदशाद्याः षड्धाः क्रमेषु ख्याप्याः, ततो वामा-
वर्त्तेन सर्वांस्त्रिसप्तत्युवाङ्गेन लोपयेत् । एकेनाङ्गेन अग्निनाङ्गलोपने एकगुरुः,
अन्तिमलोपे द्विगुरुः, त्रिभिरन्तिनाङ्गलोपे त्रिगुरवित्वादिकरूपमायाति । यथा—षट्कल-
प्रकारे एकद्वित्रिपञ्चाष्टमयोदशाद्याः ख्याप्याः, ततः सर्वापेक्षया परवर्त्तिनि त्रयोदशाङ्गा-
वयवे तत्पूर्ववर्त्तिना षष्ठाङ्गेन कृते षवशिष्टाः पञ्च, तस्य पञ्चाङ्गस्य तत्पूर्वं विद्यमान-
त्वात् षष्टमाङ्गलोपात् परकलया गुरुभावाच्च पञ्चमाङ्गान् पङ्क्तिक्रमो विधेयः । तथा
च पञ्चमस्थाने (- - - - - ७) एवं स्वरूपम् एकगुरुर्विद्यते इति ज्ञानं पताकाफलम् ।
तथा चोक्तं पाङ्गतपिङ्गले—“उद्दिष्टे तिरथंवा षष्पहु वामावत्ते परलङ् लष्पहु ।
एकलोपे एकगुरु षाच दुइतिथिलोपे दुइतिथि माच ॥ मत्पताका पिङ्गल गाव
लो पावइ सो परिङ्गि बुक्ताव ॥” इति । संस्कृतं यथा—“उद्दिष्टशब्दाः ख्याप्या
वामावर्त्तेन परं गृहीत्वा लोपयेत् । एकलोपे एकगुरुमानय त्रिभिलोपे त्रिगुरु
जानीङ् ॥ नाम्नापताकां पिङ्गलो गायति यः प्राप्नोति स परं बोधयति ॥” इति ।

अथ वर्षमर्कटिका ।

एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरावधिवर्षप्रकारेषु कति वृत्तादयो भवन्ति इति प्रश्ने कृते
वर्षमर्कटिकया प्रत्युत्तरं देयम् । तस्याश्च साधनप्रकारः प्रदर्शयते—तत्र षट्पङ्क्ति-
मेकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरसङ्ख्यायां कोष्ठकं विधाय प्रथमायां वृत्तपङ्क्तौ एकाटिकान्
षड्विंशतिपर्यन्तानङ्गान् ख्यापयेत् । एवञ्च प्रथमा वृत्तपङ्क्तिः सिध्यति । ततो द्वितीयायां
प्रभेदपङ्क्तौ पूर्वस्थापिताङ्गादधः उत्तरोत्तरद्विगुणान् द्वाटिकान् षड्गान् विन्यसेत् ।
एवं कृते द्वितीया प्रभेदपङ्क्तिः सिध्यति । ततः क्रमप्राप्तानपि तृतीयां भावापङ्क्ति-
मुल्लङ्घ्य तन्मूलभूतां चतुर्थीं वर्षपङ्क्तिं दर्शयति । द्वितीयपङ्क्तौ द्विचतुरष्टादिकमेव
स्थितानङ्गान् प्रथमपङ्क्तिस्थितैः एकाद्वित्रिभिरङ्गैरुपैष्यित्वा क्रमेषु चतुर्थ्यां
पङ्क्तौ द्वाष्टचतुर्विंशत्यादिक्रमेषु ख्यापयेत् । एवं चतुर्थ्यां वर्षपङ्क्तौ सिद्धतायां
पञ्चम्यां षष्ठाञ्च गुरुमवपङ्क्त्योः चतुर्थपङ्क्तिस्थिताङ्गान् एकाचतुर्दशाटिकान्
ख्यापयेत् । एवं गुरुसवुरूपे पञ्चमषष्ठपङ्क्तौ सिध्यतः । ततः पञ्चमपङ्क्तिस्थितान्
एकचतुर्दशद्विंशतिङ्गानङ्गान् चतुर्थपङ्क्तिस्थितान् द्वाष्टचतुर्विंशत्यादिकानङ्गान् यैकीकृत्य
विंशत्यक्षरषट्त्रिंशतिरूपान् तृतीयायां भावापङ्क्तौ ख्यापयेत् । एवं कृते
षवशिष्टा तृतीया भावापङ्क्तिः सिध्यति । एतेन तावत् एतत् बोधव्यं—प्रथमपङ्क्ति-
प्रथमकोष्ठे एकाङ्गस्य विद्यमानत्वेन एकाक्षरवृत्तमिति । तदधः द्वितीयपङ्क्तिप्रथम-
कोष्ठे द्वाङ्गस्य स्थिततया तस्य बी भेदी इति । तृतीयपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे त्र्यङ्गस्य

स्थितत्वेन तस्य च नात्राः तिक्तः (७ -) एकगुरीर्हिनामत्वात् एकलघीश्च एकनामत्वादि-अभिप्रायः । तथा चतुर्थ्यां पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे ऋद्धस्थितेः तत्र द्वौ वर्षी इति लाभः । पञ्चमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे एकाद्धस्थितेः तत्र एकलघुः, तथा षष्ठपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे एकाद्धश्च स्थित्या तत्र एकगुरुरिति सिद्धिः । ततश्च एकाक्षरप्रकारवशात् एकाक्षरद्वयस्य द्वौ भेदौ । १ । (७) २ । (-), तेन नापा-मयम्, एकः गुरुः एकः लघुरत्येवं द्वौ वर्षी च इति ज्ञातव्यम् । एवं विद्यादिकोष्ठेषु षडक्षरादीनां क्रमेषु सङ्ख्या-भेद-नामा-वर्ष-गुरु-लघुपदेशः षट्सु पङ्क्तिषु कोष्ठाद्भेदोदितव्यम् । सुखबोधाय चांशिकं कोष्ठप्रदर्शनमप्यत्र क्रियते । यथा—

द्वयपङ्क्तिः	१	२	३	४	५	६
प्रभेद	२	४	८	१६	३२	६४
नामा	३	१२	३६	८६	२४०	५७६
वर्ष	२	८	२४	६४	१६०	३८४
गुरु	१	४	१२	३२	८०	१८२
लघु	१	४	१२	३२	८०	१८२

अनया रीत्या षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं कोष्ठः कल्पनीयः । तथा चोक्तं—“पिङ्गला-दिभिराचार्यैर्द्विभङ्गां वर्षमकंटीम् । एकाक्षरादिषुड्विंशत्यक्षरावधिलक्षितान् ॥ अष्टैरनतिविलीयैः प्राक्तैरवच्छेदैः । वक्ष्ये लक्ष्यमनामुक्तां पञ्चमे प्रथये स्थितान् ॥ कृपन्ती पत्यार खरिज्जसु अक्षरसंख्ये कोष्ठ खरिज्जसु । पङ्क्तौ पंति वष खरिज्जसु दोसरि पंति दुष परिदिज्जसु ॥ उपपरशंकगुचित करिलेदि चौठी पंति सोड लिदि टांदि । चौठी अडा पंचमी पंति सोड कठमा लिङ्ग खिभंति ॥ पंचमी चौठी तिबदि मिलाउ पिंगल जंपे अंक फलाउ । वित्त पभेव मत अरु वषड गुरु लङ्ग जाखिष एष सपखड ॥ अक्षरसंख्ये जाणङ्ग खीर जिदिं जाणे मषषाणंद खीर । जो वुठभई खीरुं पडभरुद मकलिजालि इत्यिष वरुभरुद ॥ लक्ष्मीपाहेष कहे एम मकलिषाप पवधयो । पेकलङ्ग वषसकुंडं मकलिषांङ्गुड अषारुंडम् ॥” इति । संस्कृतं यथा—“षट्पङ्क्त्या प्रकारं कुरु अक्षरसङ्ख्या कोष्ठकं धारय । प्रथमायां पङ्क्तौ वर्षान् धारय ऋद्धाश्च द्वितीयायां पङ्क्तौ द्विगुणान् परिदेदि ॥ उपर्युद्धैः गुणयित्वा ऋद्धाश्च तृतीयायां पङ्क्तौ तानेव लिखि वा देदि । चतुर्थ्यां पञ्चम्यां पङ्क्तौ तानेव षड्यां लिख निर्धनम् ॥ पञ्चमीं चतुर्थीं तृतीयायां त्रैवय पिङ्गलो जल्पति अष्टं

सिध्यति । उक्तानि प्रभेदान् मात्राश्च वर्णान् गुणान् लघून् जानीहि तेन सन्ध्यान् क्व
 अक्षरमर्कटौ जानीत लोकाः । यस्यां ज्ञातायां मनस आनन्दो भवति ।
 सो बुध्यते स एव प्रतिबुध्यते मर्कटीजाले ह्यसौ बध्यते ॥ लक्ष्मीनाथेन
 कथिते अत्र मर्कटिकायाः प्रबन्धे । पञ्चत वर्यं— श्रीलक्ष्मीनाथभट्टेन
 नारायणतन्त्रमुखा । वर्यमर्कटिका प्रीक्ता पञ्चमे प्रत्यये स्थिता ॥” इति ।

शिक्षार्थिनां भूयोज्ञानाय पूर्वप्रदर्शितस्य खण्डनाचमिकरिति संज्ञान्तरस्य माचामेरोः
 भिन्नविधा प्रसारविन्यासमथास्त्री प्रदर्शयति—

				१	१					
				१	२					
				२	३					
			१	३	५					
			३	४	८					
			१	६	१३					
			४	१०	२१					
	१	१०	१५	७	३४					
		५	२०	८	५५					
	१	१५	३५	९	८९					
		६	३५	५६	१०	१४४				
	१	२१	७०	८४	४५	११	१	२३३		
		७	५६	१२६	१२०	५५	१२	१	३७७	
	१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	१३	१	६१०	
		८	८४	२४२	३३०	२२०	७८	१४	१	९८७

मात्रावृत्तेषु कश्चिदगुरवः कति द्विगुरवः इत्यादि ज्ञानार्थं खण्डनाचमिकः
 कार्यः । तत्रकारो यथा—उपरि एकाः कोष्ठः श्लेषः, तदधस्तात् दक्षिणे वामे वा
 अतिमानैककोष्ठं कोष्ठद्वयवत् पङ्क्तिद्वयं, तस्याधस्तात् तदद्वयं कोष्ठत्रयवत्
 पङ्क्तिद्वयं, तदधीऽपि तथैव कोष्ठचतुष्टयवत् पङ्क्तिद्वयम् इत्येवंरूपेण यावद्विच्छं
 लिखेत् । एवं कोष्ठेषु लिखितेषु वामभागे अन्यकोष्ठेषु एकद्वि-एकत्रि-एक-
 चतुरादिकमेव एकान्तरेण एकोत्तरवृद्ध्या यथाः विन्यासाः । दक्षिणभागे अन्य-
 कोष्ठेषु सर्वत्र एकाह्वा श्लेषाः । मध्ये कोष्ठे कोपरिस्त्रकोष्ठाद्येन तदुपरिस्त्र-
 कोष्ठपुरःस्त्रितकोष्ठाहं संकीज्य पूर्ववत् विन्यसेत् । यथा—प्रथमपङ्क्तौ एका-

कालस्य, द्वितीयपङ्क्तौ विवक्षस्य; तृतीयपङ्क्तौ विवक्षस्य इत्येवंकमेव न्यासः
 शक्यः ; सर्वगुर्वेकगुर्वाटिकाद्यनस्य पूर्ववदेव कर्तव्यम् । प्रसारसङ्गाज्ञानार्थं
 प्रतिपङ्क्तौ तत्तत्पङ्क्तिसंख्यानां सर्वज्ञानज्ञानार्थेकीकरणेन जातमङ्गं दक्षिण-
 भागस्थैकाद्यात् परतो लिखेत् । तथा च—“वादावेकं चसित् कीर्त्तं तदधः
 पङ्क्तियुग्मके । ही ही च तदधस्त्रीस्त्रीनिर्वन्दिष्य वर्द्धनम् ॥ अन्तकीर्त्तु सर्वेषु
 प्रथमाङ्गं न्यसेत् सुधीः । आदौ चैकं ततो ही च पुनश्चैकं ततस्त्वयम् ॥ एकान्तरस्य
 षडङ्गनिर्वन्दिष्य पूरणम् । मध्यकोष्ठं ततः प्राग्नेः पूरणीयं शिरःस्थितैः ॥ शिरः-
 स्थितोर्द्वैकाद्याङ्गनिर्वन्दिष्यत् प्रपूरयेत् । एवंकमेव सिद्धः शान्तानामेवर्त्तं संश्रयः ॥” इति ।

मातमर्कटिका ।

अथ प्राज्ञतपिस्वनी श्रीलक्ष्मीनाथभट्टोक्ता मातमर्कटी प्रदर्शयति—“जां पिंगलीष
 कदम्बा य पिबद्वा अप्य गंधमि । तं मत्तमल्लिखं लक्ष्मीवाहृष्य विरविषं भयङ्क ॥
 मत्तमंखे कोट्ट कर वंतिच्छ्व पत्यारि । तस्य दुषादिकशंका धरि पटमदि
 पंति विचारि ॥ आइ शंकर परितस्त्रि कइ मव्वहु पंतिभक्तारि । पुव्वजुवलसरि
 शंकर धरु बीभी पंति विचारि ॥ पटमपंतिठिषशंकरारि बीजी पंति मुखेदि ।
 ओ नो शंका जइ परदि तं तिष पंति भयेदि ॥ पटमे वीशं शंकरं वीए कोट्टे अ
 पंचमं शंकरम् ; देऊण बाणहिउणं तह्णित्ठणं तीणचोत्थए देइ ॥ काऊण एकभावं
 पंचमपंतिट्टिए शंके । देऊण एकमंकरं कुणेदि तेषव्व पंचमं पुषम ॥ तस्त्रिष
 पंचममंकरं पुव्वसिं एकभावमावसे । देऊण एकमधिकं कइं कुणेदि पारपुषम ॥
 काऊण एकभाव पंचमपंति ट्टयाण शंकाय । तस्त्रिष पंचदहंकरं एक्कं हेऊण
 कुणसु मुणिकोइम ॥ एव्वं शिरवदिमत्तापत्यारे अकरिंकीली । होइ ति तेष
 कदम्बा य कवी शंकाय बित्यारो ॥ एव्वं पंचमपंति पुषं काऊण पटममेकंकरम् ।
 देऊण बाणपंतिट्टिएदिं कइं कुणेदि शंकेदि ॥ काऊण एकभावं पंचमपंतिट्टिए
 शंकरम् । परकीटं सुकइवरो चोत्थिं पंतिं च कुणउ परिपुषम ॥ रिपं भेषी
 मत्ता वणा लडुया तथा गुदया । एदे कपंतिकाया पत्यारा चोति बित्यारा ॥
 जत्थ च हत्थि च वउभइ वउभइ चित्तं च सुत्तसारिच्छम् । तं मत्तमल्लिखं दडुष अ
 को च वउभइ सुकई ॥ अट्टोहिट्टं जइ वा मेरज्जुवलं जइ पडाया वा । मल्लिखया
 वि तह्णित्थि कोट्टइलमेतकारिणी भविषा ॥ इष लच्छिवाइकदथा रइए इइदे
 पंचधम्मि । पञ्चपंचपंचं वैकलइ खंदस्य सव्वस्सम् ॥” इति । संस्कृतं
 यथा—“या पिबन्नेन कविना न विबद्वा पात्मनो मन्ये । सा मातमर्कटिकां

लक्ष्मीनाथेन विरचितां भवत ॥ मात्रासङ्ख्यायां कोष्ठं कुरु पङ्क्तिषट्कं प्रसारयित्वा । तत्र द्वादिक्कान्दान् धारय प्रथमपङ्क्तौ विचारयित्वा ॥ आद्याहं परिच्यव्य सर्वपङ्क्तिमध्ये । पूर्वयुगलसदशाङ्गान् धारय द्वितीयपङ्क्तौ विचारयित्वा ॥ प्रथमपङ्क्तिस्थिताह्वेद्वितीयपङ्क्तिं गृह्यथ । यो योऽहो यत्र पतति तं तमेव द्वितीयपङ्क्तौ भव ॥ प्रथमे द्वितीयमहं द्वितीयकोष्ठे च पञ्चममङ्गम् । दत्त्वा बाणद्विगुणं तद्विगुणं द्वितीयपङ्क्तुयोर्योर्दंष्ट्य ॥ ज्ञत्वा एकभावं पञ्चमपङ्क्तिस्थितानङ्गान् । दत्त्वा एकमहं कुरु तमेव पञ्चमं पूर्णम् ॥ त्यक्त्वा पञ्चममहं पूर्वस्मिन् एकभावनपत्रे । दत्त्वा एकमधिकं षष्ठं कुरु परिपूर्णम् ॥ ज्ञत्वेकभावं पञ्चमपङ्क्तिस्थितानङ्गान् । त्यक्त्वा पञ्चदशाहमेकं हित्वा कुरुष्व मुनिकोष्ठम् ॥ एवं निरवधिमात्राप्रसारे चङ्गपरम्परा । भवतीति तेन कविना न ज्ञतोऽङ्गानां विस्तारः ॥ एवं पञ्चमपङ्क्तिं पूर्णो ज्ञत्वा प्रथममेकाहम् । दत्त्वा बाणपङ्क्तिस्थितैः षष्ठौ कुरु चङ्गेः ॥ ज्ञत्वा एकभावं पञ्चमषष्ठस्थितानङ्गान् । प्रतिकोष्ठं सुकविधरः चतुर्थीं पङ्क्तिञ्च कुरु परिपूर्णम् ॥ इत्थं भेदो मात्रा वर्णा लघुकास्तथा गुरुकाः । एते षट्पङ्क्तिज्ञताः प्रसारा भवन्ति विस्ताराः ॥ यत्र च हस्ती चक्रवर्त्यते बध्यते चित्तञ्च सूत्रसदृशम् । तां मात्रामर्कटिकां दृष्ट्वा च को न बध्यते सुकविः ॥ गण्टोद्दिष्टं यथा वा मेरुयुगलं यथा पताका वा । मर्कटिकाऽपि तथैव कृतुङ्गलमात्रकारिणी भविता ॥ इति लक्ष्मीनाथकविना रचिते कविरे प्रबन्धेऽस्मिन् । प्रत्ययपञ्चकबन्धं पश्यत छन्दसः सर्वस्वम् ॥” इति । अथ तत्रैकमात्रादिनिरवधिकमात्राप्रसारेषु कतिकतिजातिसम्बन्धिप्रसादयो भवतीति प्रश्ने ज्ञते मात्रामर्कटिकया प्रत्युत्तरं देयमिति तादृशचनप्रकारी लिख्यते । तत्र प्रथमपङ्क्तिसाधनोपायमाह—स्त्राभिमतमात्रासङ्ख्यायां पङ्क्तिषट्कं यथा स्यात्तथा कोष्ठकं कुरु, ततः प्रथमायां हतपङ्क्तौ यावदिच्छं क्रमेष द्वादिक्कान्दान् स्थापय । सर्वासां पङ्क्तौनां मध्ये प्रथमाहं परिच्यज । अथैवञ्च प्रतिभाति, सर्वकोष्ठेषु प्रथमाह्व्यागी न सर्वकोष्ठत्यागपरः, किन्तु षष्ठगुरुपङ्क्तिप्रथमकोष्ठत्यागपरः, तत्र गुरोरभावात् । अतश्च सम्प्रदायात् पञ्चसु कोष्ठेषु प्रथमाह्विन्यासः अवश्यं कर्तव्य एव, अन्यथा बल्यमात्राह्विन्यासभङ्गापत्तेः । एवं ज्ञते प्रथमा हतपङ्क्तिः सिध्यति । अथ द्वितीयां प्रभेदपङ्क्तिं साधयति—एकद्विविपद्याटादौ न शृङ्खलाबन्धन्यायेन क्रमत्रो धारय ; एवञ्च द्वितीयप्रभेदपङ्क्तिः सिध्यति । अथ द्वितीयां मात्रापङ्क्तिं साधयति—प्रथमपङ्क्तिस्थिताह्वेः द्वितीयपङ्क्तिस्थानामङ्गानां गृह्यते यो योऽहः यत्र पतति तं तं द्वितीयपङ्क्तौ धारय, एवं द्वितीया मात्रापङ्क्तिः

सिध्यति । अथ क्रमप्राप्तां चतुर्थीं वर्षंपङ्क्तिमुक्त्वा युगपदेव चतुर्थवषपङ्क्तिः
 माधनाथं तन्मूलभूतां पञ्चमीं लघुपङ्क्तिं साधयति, तत्र प्रथमे द्वितीयमङ्कं, षट्स्वपि
 षड्क्तिषु प्रथमकोष्ठत्यागात् द्वितीयकीलमेवाव प्रथमं कोष्ठम, अतः अस्मिन्नेव
 द्वितीयमङ्कं, तदपेक्षया द्वितीयकोष्ठे च पञ्चममङ्कं दत्त्वा ततो बाह्यदिगुणं कश्च
 तादृगुणं विंशतिश्च इत्येतौ द्वावङ्कौ तृतीयचतुर्थकोष्ठयोः विन्यसनीयो । ततः पञ्चम-
 पङ्क्तौ स्थितान् द्वादीनङ्कानेकीकृत्य तस्मिन् एकमधिकं दत्त्वा ततश्च निष्पन्नेन षष्ट-
 विंशता पूर्वापेक्षया पञ्चमं कोष्ठं पूर्णं कुरु । ततः पूर्वस्मिन् द्वाादिके पञ्चमपङ्क्ति-
 स्थिताङ्के एकीकृते सति ततः पञ्चममङ्कं त्यक्त्वा पुनस्तैकमधिकं दत्त्वा पूर्ववन्
 जातेन एकमपत्या षष्ठं कोष्ठं पूरय । ततः पञ्चमपङ्क्तिस्थितान् द्वाादीनेकीकृत्य
 तस्मात् पञ्चदशमङ्कं त्यक्त्वा तेष्वपि एकं परित्यज्य सप्तमकोष्ठं विंशदन्तरेण अनेन पूर्णं
 कुरु । अथ पञ्चमपङ्क्तौ द्वाादिकान् सप्तमकोष्ठावधिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तेषु एक-
 अत्वारिंशदङ्कं त्यक्त्वा जातेन पञ्चाविंशदधिकशतद्वयेन षष्टमं कोष्ठं पूरय । अथ द्वाादिकान्
 षष्टमकोष्ठावधिस्थितान् अङ्कानेकीकृत्य तेषु एकनवत्यङ्कं विहाय निष्पन्नेन विंशत्यधिक-
 अतःशताङ्केन नवमं कोष्ठं पूरय । ततः द्वाादिकान् नवमकोष्ठावधिस्थितानङ्कानेकीकृत्य
 ततः सप्ताशीत्याधिकशताङ्कं वियज्य अविंशतेन चतुस्रत्वारिंशदधिकसप्तशताङ्केन
 दशमकोष्ठपूरणं कुरु । एवञ्च चतुर्थवषपङ्क्तिगर्भां पञ्चमीं लघुपङ्क्तिः सिध्यति ।
 अथ षष्ठगुरुपङ्क्तिमाधनप्रकारो यथा—तत्र गुरुस्थानीयं प्रथमकोष्ठकं विहाय
 अयिमकोष्ठे प्रथममेकाङ्कं दत्त्वा पञ्चमपङ्क्तिस्थितैर्द्वाादिभिर्द्वैः षष्ठीं पङ्क्तिं
 पूरय । एवं षष्ठीं गुरुपङ्क्तिः सिध्यति । अथ सर्वरितचतुर्थवर्षंपङ्क्तिपूरणप्रकारो
 यथा—पञ्चमवषपङ्क्तिस्थितान् द्वाादीनङ्कानेकीकृत्य प्रतिकोष्ठं चतुर्थीं पङ्क्तिं
 पूरय । अत्र षष्ठपङ्क्तौ बादिकोष्ठे अद्वाभावात् चतुर्थपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे एकाङ्कः एव
 दैयः, एवं कृते चतुर्थीं वर्षंपङ्क्तिः सिध्यतीति । अङ्कविन्यासप्रणाली यथा—

वृत्तपङ्क्तिः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
ब्रमेद	१	२	३	५	८	१३	२१	३४	५५	८९	१४४
मात्रा	१	४	९	२०	४०	७८	१४७	२७२	४९५	८९०	१५८४
वर्षं	१	३	७	१५	३०	५८	१०९	२०१	३६५	६५५	११६४
लघु	१	२	५	१०	२०	३८	७१	१३०	२३५	४२०	७४४
गुरु	१	२	५	१०	२०	३८	७१	१३०	२३५	४२०	

इति श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पितृसंख्यन्दःपूर्वे ज्ञानसुधकरी
 सुखकोधिन्याम षष्ठमोऽध्यायः ।

परिशिष्टम् ।

अथ माताप्रकारे प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता षट्कलादीनां गणस्यवर्षां अथ
प्रदर्शयति यथा—

ऋतुमात्रष्टः ॥१॥

अथ त्रयोदश भेदाः, यथा—७७७ ऋतुः (१) --७७७ शशी (२) -७-७
सूर्यः (३) ७-७-७ शक्रः (४) ----७ शिवः (५) -७७- अहिः (६) ७-७-७
कमलः (७) ----७- चाता (८) ७७-- कलिः (९) --७-- अन्द्रः (१०)
-७--- प्रभुः (११) ७---- अमः (१२) -- ---- शाली (१३) ।

पञ्चमात्रष्टः ॥२॥

अथ षट्कलादी भेदाः, -७७ इन्द्रासनम् (१) ७-७ सूर्यः (२) :- ७ चापः (३)
७७- हीरः (४) --७- शिखरः (५) -७- कुसुमम् (६) ७- - अहिगणः (७)
----- पापगणः (८) ।

चतुर्मात्रो ङः ॥३॥

अथ पञ्च भेदाः, ७७ कर्षः (१) --७ करतलः (२) -७- पयोधरः (३)
७- - वसुधरः (४) ---- विप्रः (५) ।

त्रिमात्रो ङः ॥४॥

अथ भेदास्त्रयः, -७ रसवासः (१) ७- पवनः (२) - - वलयम् (३) ।

द्विमात्रो णः ॥५॥

अथ भेदो द्वौ, यथा—७ चारः (१) - - सुमिथः (२) ।

अथ प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता आर्यादीनां गणस्यवर्षां वेतालीयादीनां माताश्चन्द्रसाक्ष
कतिचित् सीदाहरणभेदाः प्रदर्शयति, यथा—

आर्याभेदान्तर्गता उक्तीतिर्विगाथा ॥६॥

उदा०—तरश्चितनृजातीरे चीरेऽपहतेऽपि चीरेण । द्विमनोरे रमणीयानकुटिल-
चीरेव मनसि संश्रते (?) ॥

उपगीतिर्गाङ्गुः ॥७॥

गौतिरुक्ताया ॥८॥

यत्र द्वादशाष्टादशमात्रं प्रथमाहं द्वादशविंशति-

मात्रं द्वितीयाहं सा गार्हपत्ये ॥८॥

उदा०—स जयति सुरलोवादन (१) केलिकलाभिर्विनाहयन् गोपीः । (२) उन्नावनाम्भूनी (३) रासरसाक्षितविबुधाभिर्धरद्रमुखः ॥ (४)

विपरीता सिंद्धिनी ॥९०॥

उदा०—बन्धेऽरविन्दनयनं (१) इन्दारकइन्दवन्दितपदाभोजनम् । (२) नन्दानन्द-
निदाभं (३) नवजलधरकाचिरमिन्दिरारमणम् ॥ (४)

द्वादशविंशतिमात्राभिः स्कन्धकार्त्तम् ॥ ११॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—राधासुखान्तराभिः (१) तराभिः संसारसागरी-
तराभिवधौ । (२) स जयति निजभक्तानां (३) कामितदाता दूरन्तशक्तिवहायः ॥ (४)
अस्या भेदा अष्टाविंशतिसङ्ख्याकाः प्राकृतपैङ्गुले द्रष्टव्याः । इति गाथाप्रकरणम् ।

ट-ड-ढाष्ट-ड-ल्ला दीर्घार्त्तम् ॥१२॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—गौरीविर (ट) चिततनु (ड) सकल (ढ)
मलकरा (ट) जितग (ड) क (ल) । (१) जय इषम (ट) ध्वज पुर (ड)
मयन (ढ) महादेव (ःट) निःस (ड) क (ल) ॥ (२) लघुगुरुसन्निवेश-
विशेषादस्यास्त्रयोविंशतिभेदाः प्राकृतपैङ्गुलेऽनुसन्धेयाः ।

रुद्रमात्राभिः षट्पदी रसिका ॥१३॥

उदा०—जय जय हर इषममम (१) तराष्टदहनविधुमयन (२) नयनदहनजित-
मदन । (३) निजशरकृतपुरकदन (४) मम हृदयगतमपनय (५) मविनयनधिकानप-
नय ॥ (६) अत्रापि लघुहयस्यैकगुरुकरणात् अष्टौ भेदाः स्युः ।

एकादशत्रयोदशयतिकचतुर्विंशतिमात्रा चतुश्चरणा

चतुष्पदी रोला ॥१४॥

उदा०—परिगणनभितापयति विबुधलोकागुपमच्छति (१) चरणीविवरन-
भुजगनिकरमभितापेमच्छति । (२) सकलदिगोत्रपरमभि निजतापैरभियोजयति (३)
भूप ! अयं प्रतापसव कोर्ति न शोषयति ॥ (४) अस्य भेदास्त्रयोदश ।

यमकितसप्तदशाक्षराष्टादशाक्षरपादाभ्यां गन्धानार्त्तम् ॥१५॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—गर्जति जलधरः परिकल्पति शिखानिवहः (१)

गोपवगोमवधुष वदति दृष्टिचमन्ववदः । (२) दूरे दयितः सखि ! किमिह हि कारवे (३) प्रज्वाल्य दृष्टनं भ्रष्टति ज्ञानभमनकारवे ॥ (४)

सगेः समडकारैश्चतुष्पदी ॥१३॥ चौपैया ।

उदा०—चेतः ! अर महि-तं कम-लामहि-तं टा-रितटा-कणकं सं (१) इतचे नृक्ष-टा-नवनि-च्छामा-नवम्वि-जमना-नमर्द-मम । (२) यमुना-वरगी-रे तर-लसमी-रे का-रितगो पीरा-सं (३) भववा-धाहर-णं रा-धारन-णं क न्दकुसुम-ममहा-सम ॥ (४)

सम्पूर्णैश्चतुष्पद्यन्या चतुष्पदी ॥१६॥

पूर्वोक्तचतुष्पदैर्यस्या एकः पादः सम्यद्यते तादृशपादैश्चतुष्पदी द्वितीया चतुष्पदी-स्यर्थः । उदा०—ब्रज गो-कृष्णपा-लं ला-लितवा लं वा-दितमृदु-रवबं-शं, रोचन-युतभा-लं धृत-वनमा-लं शो-भिततर-लवतं-शं, दितिज-ब्रजकौ-लं वा-दितता लं कृत-सुरमुनि-गणशं-सं, हचिरक-लितमा-लं जित-घनजा-लं भा-सितया-दववं-ग्रम । (२) सरकौ-दृष्टनय-नं जग-तामय-नं क षठतल-व्यितहा-रं, धृतगो-पसुवे शं कु-ञ्चितकै-शं क्वित-जितनव-घनसा-रं, जितनय-नचकौ-रं न-न्दकिशो-रं गो-पीमा-नसचौ-रं, कृतरा-धाधा-रं स-ञ्जना-रं दिति-सुतना-शकडो-रं (३) नवकलि-नकद-णं जग-दवल-न्वं से-वितयमु नाती-रं, बन्धित-सुरह-न्दं जग दान-न्दं गो-पीजन-दृष्टचौ-रं, धृतधर-णौवल-यं कद-यानिल-यं द-न्तविनि जिंतही-रं, भवना गरपा-रं सुव-नागा-रं न-न्दसुतं वदवो-रम् ॥ (४) प्रथमया सङ्ग मेलनादियं चतुष्पदी सम्पूर्णा ।

समडकारान्ते वलयं (- - -) दशाष्टत्रयोदश-

यतिकामित्यं द्विपदी घत्ता ॥१८॥

उदा०—भववा-धाहर-णं रा-धारन णं न-न्दकिशो-रं अर इदथ ! । (१) यमुना-याकौ-रे तर-लसमी-रे कृत-वररा-सं लम-नृसर ॥ (२)

ट-डत्रय-ठ-डद्वयैरेकत्रिंशत्कलः एकादशसप्तत्रयोदशयतिकः

इत्थं द्विपदी घत्तानन्दः ॥१९॥

उदा०—दितिमुतविर (ट) इगन्न (ड) नमसुख (ड) भङ्गन (ड) मनुगतन (ड) नताप (ड) इरचम् । (ड) (१) निखिलमान (ट) सरस (ड) नमतिनि (ड) रङ्गन (ड) मसु किम (ड) पि मङ्गः (ड) इरचम् ॥ (ड) (२)

यत्र द्वौ टकारौ सङ्ग-विप्रान्वयतमडत्रयमध्वौ रुद्रत्रयोदशयतिकौ

इत्थं चतुष्पदं काव्यम् ॥२०॥

उदा०—मूर्ध्नि विरा (ट) जितचं (ड) न्द्र चन्द्र (ड) क्लीष (ड) नतिलक्षर (ट)
(१) तिलकदहन (ट) वरनय (ड) न नयन (ड) जितनद (ड) नमनोहर । (ट)
अमरनिक्षर (ट) कृतमन (ड) नमनन (ड) निरवधि (ड) कदवाकर (ट) (१)
करधृतमनु (ट) अकक्षा (ड) परिबुध (ड) जनतिनि (ड) रविभाकर ॥ (ट)

उत्रय-ठ-ट-ड-दैर्वसुपक्षमात्राकैश्चतुष्यदम् उल्लालम् ॥२१॥

काव्यपादचतुष्टयोल्लालद्विपदैः षट्पदी ॥२२॥

उदा०—जयजय न (ट) न्द्रकुमा (ड) र मार (ड) सुन्दर (ड) वरलोचन (ट) (१)
लोचनजित (ट) नवक (ड) स कस (ड) निमग्नय (ड) भवभीचन (ट) (२) नूतनजल
(ट) धरनी (ड) लक्ष्मी (ड) भूषित (ड) गतदूषण (ट) (३) दूषणकर (ट) धृतमा (ड)
लभाल (ड) भूषित (ड) वरभूषण (ट) (४) दूषण (ड) गणनिष्ठ (ड) मन निखि (ड)
नमपि (ट) कुरु दूरे (ट) नन्दकि (ड) शोर (ट) (५) तव चर (ड) लक्ष्मल-
युगलम (ड) मुदिन (ट) मनसेवे (ट) नयनच (ड) कोर ॥ (ट) (६)

जान्तुचतुष्टयचतुष्यदी पञ्चभटिका ॥२३॥

उदा०—गाङ्गा (ड) वन्द्यं (ड) परिजय (ड) ति वारि (ज) (१) निखिलज (ड)
नानां (ड) सुदरित (ड) निवारि । (ड) (२) भवमुक् (ड) टविरा (ड) जि जटा (ड) ३
विहारि (ज) (३) मञ्ज (ड) ज्ञनमा (ड) न-मता (ड) पहारि ॥ (ज) (४)

सैव भान्ताऽडिल्ला प्रथमद्वितीययोस्तृतीय-

चतुर्थयोश्च यमकिता ॥२४॥

उदा०—हरिरूप गत इह सखि मयि वेदय (१) कुञ्ज-कोदर-गतमपि खेदय । (२)
इह श्रादि मपदिस-विधमूप-याव्यति (३) रसरस-नास्त-मिदमनु-याव्यति ॥ (४)

उचतुष्टयपूर्ववत् यमकितपादाकुलकम् ॥२५॥

उदा०—जलभर-दान-रितवन-भागः (१) शीतल-नास्त-कृतपर-भागः । (२)
चञ्चल-चपला धृतवन-नालः (३) समुपा-गत इह जलधर-नालः ॥ (४)

षोडशचतुर्दशमात्राभिधौयाल्लालम् ॥२६॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—दिशि दिशि विलसति जलधरगर्जित (१) मथ तां
केवा राजधते । (२) सा मन चेतः कुरुते तर्जित (३) मपि का कानो भाषयते ॥ (४)

यत्र ढ-डद्वय-जकारैः प्रथमः पादः, लहयान्युडत्रयेण
द्वितीयः, ढ-डचयेण तृतीयः, ढ-डद्वयेन चतुर्थः, तृतीयवत्

पञ्चमः, पदपञ्चकान्ते दोहापादचतुष्टयम् इत्थं नवपदी
रखडा ॥२७॥

उदा०—पिङ्गल (ट) तनिदम—मुविणस—ति द्विषु (ज) (१) किंयस—
कषिका विष्णसति (२) वदति (ट) मलबन—ददयम—पि सुल्लु (३) विदत (ट) ।
मलिरपि कलथति (४) विष्ण (ट) ति मञ्जु—खमल—रिरपि च । (५)
इति मधुरमुवनमनुसरति (६) वडलोभूय सुकेशि (७) इरिरपि विष्णसति
चरणयुग (८) मनुसर तं इदयेशि ! ॥ (९)

अजवसुडैश्चतुष्पदी पञ्चावती ॥२८॥

उदा०—करयुग—धृतवं—श्री कवि—रवतं—श्री जी—वडन—धारण—
श्रील (१) प्रियगी—वविहा—री भव—सना—री इ—न्दावन—विरचित—
श्रीलः । (२) धृतवर—वनमा—श्री निज—जनपा—श्री वर—यमुना—जलकवि—
श्रीलौ (३) मम म—इलदा—थी कृत—भवमा—थी वर—भूषण—भूषित—
श्रीलौ ॥ (४)

यत्र दोहाचरणचतुष्टयेन पूर्वाहं काव्यचरणचतुष्टयेनोत्तराहं
दोहाशेषचरणकाव्याद्यचरणैकदेशाभ्यां काव्यद्वितौयद्वितौय-
पादाद्ययतिभ्याश्च यमकयुक्तं सा कुण्डलिका ॥२९॥

उदा०—चरणं शरणं भवतु तव (१) मुरलीवादनश्रील ! (२) मुरगणवन्दित-
चरणयुग ! (३) वनभुवि विरचितश्रील ! (४) वनभुवि विरचितश्रील ! (५) दुष्टजन-
श्लथनपण्डित ! (६) दुर्जनजनइदिकील ! गणयुगकुण्डलमण्डित ! (७) दुर्जनजन-
इदिकील ! भीतभयतापविहरण ! (८) मुनिजनमानसहंस ! इरतु मम तापं
चरणम् ॥ (९)

ट-डचतुष्टय-द्वैरर्क-द्वयोदशयतिकैश्चतुष्पदं गगनाङ्गनम् ॥३०॥

उदा०—मानसमिह (ट) मम क—न्तति को—किलविह—तमका—रणं (ड) (१)
कलितशरा (ट) सनसा—यकनत—गुः कल—यति ना—रणम् । (ड) (२)
मधुसमये (ट) कलमपि—सखि । जी—वं निज—नपि चा—रये (ड) (३)
कचिरमधुभि (ट) दमन—रा चण—नपि ली—दुनपा—रये (ड) ॥ (४)

ट-डपञ्चकगैर्हिपदी ॥३१॥

उदा०—मम मानस (ट) मभिलष—ति सखि ! क—तरास—केलिर—

सनाथ—के । (न) (१) निजवचिजित (ट) नूतव—जलधर—मुरली—नादसु—
खदाय—के ॥ (न) (२)

दश-दश-सप्तदशयतिक-मुनिवृद्धिमात्राकद्विपदसुक्षणम् ॥३३॥

उदा०—करविधृतबंधरव-कृतहृदयचित्तभव-गोकुलानन्दकरवचिररासे । (१)

मम सविधमुपयासि मम वचनमनुपासि वल्लवीरभिभूय जगितहासे ॥ (२)

डनवक-राभ्यां द्विपदी खच्छा ॥३४॥

उदा०—निजतनु-वचिविजि तनवज-लधरव-चिाविधृत वचिरत-रमुकुट-हरिरिद्ध
मम हृदि भासताम । (१) मम हृः यमविर-तमनुभ-वतु तव निजजन-
सुखवित-रथरसि-कचरण-सरसिज-दामताम ॥ (२)

यत्र ङषट्क-जाभ्यां ङसप्तक-जाभ्याञ्च

पूर्वोत्तरार्द्धं सा शिखा ॥३५॥

उदा०—विकचन-लिनगत-सधुरम धुकरक-लरवम-नुकलय सुकेशि ! । (१) ।
हरिरिति विनमति वरणयु-गमपि म-धि कुरु हृ-दयमप-वममति-सुवेशि ! ॥ (२)

यत्र ङनवक-रेफकर्णैः (७ ७) पूर्वाद्धम्

आर्थोत्तरार्द्धञ्च सा माला ॥३६॥

उदा०—विरिह दयकर-युगकृत-वसनव-सनहर-वपरव-अनुवति-कृतविम-तिरभव-
मापता-हासाः । (१) तोरे कदम्बशाली वरवनमाली हरिः पायात् ॥ (२)

कुसुमान्त (- - -) दोहापूर्वोत्तरार्द्धाभ्यां

चुलियाला ॥३७॥

उदा०—अपमुपविश वनभुवि हरे ! मम पुनरागमनाव (दी) वि पालय । (१)
उपयातामिह मम सखीं तामहे राधामु (दो) पपालय ॥ (२)

ट-ड-लौष्ट-ढ-भैः सौरठार्द्धम् ॥३८॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—इपविनि (ट) जिंतमा—र ! सकलय्याद (ट)
वकष (ढ) पालक ! । (१) जय जय न (ट) न्कुमा—र ! गोपीगो (ट) पजन (ढ)
खालक ! ॥ (२)

यत्र विप्र-स-भान्यतर-डत्रय-गैरेकादशाक्षरैः प्रथम-

द्वितीयपादौ स-भान्यतर-डत्रय-गैर्दशाक्षरैश्च

तृतीय-चतुर्थी पादौ सा हाकलिः ॥३९॥

उदा०—विज्जतन—यानक—वेज्जक—लं (१) चरथा—द्वितवर—मूनि—
कम् । (२) व्योमत—खानक—कम्पुग—लं (३) गौनि वि—मूषित—भाकत—
कम् ॥ (४)

उ-जाभ्यां चतुष्पदी मधुभारः ॥४०॥

उदा०—उरसि क—तनाक (ज) (१) भक्तज—नपाक (ज) । (२) वचिजित—
समाक (ज) (२) जय न—न्दवाक (ज) ॥ (४)

उत्रय-ट-उत्रय-गैश्चतुष्पदी दण्डकला ॥४१॥

उदा०—अर के—अग्निम्—दनविनि—इतपूतन (ट) रचितदि—तिजकुल—
कखकद—नं (१) वाथा—वलिना—लितस—अरपाहित (ट) पार्थवि—लोकित-
समवद—नम् । (२) कतमा—यामा—नव रथ—इतदानव (ट) दुकर—भवजल—
राजित—रिं (३) सुरसि—सुविधा—यकया—टवनायक (ट) मयभङ्—रं प्रच—
जानि इ—रिम् ॥ (४)

जान्तौकादशमात्राभिश्चतुष्पद आभौरः ॥४२॥

उदा०—अजभुवि रचितविहार (१) सुतिमतकलितविचार । (२) यदुकुल-
कान्तिनिवास (३) जय भूतलजतरास ॥ (४)

उचतुष्टय-ट-उद्वय-गैः षोडशमात्रायतिकै-

श्चतुष्पदी कामकला ॥४३॥

उदा०—कमला-करना-लितपद-कमलं निजजनदद (ट) यविना-मितप्रम-
लं (१) पौतव-सनपरि-भानित ममलं जितकम्पुम (ट) गोहर-विमलय-कम् । (२)
ताभिक्-मलयत-विधिलत-नमनं फणिमणिकु (ट) कलम-स्थितवद-नं (३) गौमि
क-उपिप्रय-मविद्वि-सदमं दानवनिव (ट) इसमर-कतकद-नम् ॥ (४)

अज (- ७ -) उसप्तक-गै रुचिरार्द्धम् ॥४४॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—कस त-नुर्मनु-अस्य सि-तासित-सङ्गम-धौविधि-तः
सुति-ता । (१) सस्य क-ते कर-भोव ! वि-सौदसि निहिरा-तपनिदि-तेव स-ता ॥ (२)

उ-लहय-जैश्चतुष्पदं दीपकम् ॥४५॥

उदा०—शिववि-रचि-तहार ! (१) पिठका-नन-विहार ! (२) जय जय हर !
नद्वेग ! (३) गौरी-कत-सुवेग ! ॥ (४)

स-द्विजान्यतर-डैश्चतुर्भिश्चतुष्पदं सिंहावलोकितम् ॥४६॥

उदा०—इतदू-वपुःकृत-जलनिधि-तरणं (१) वपुःभुवि कृतदा-नवकुल-नरथम् । (२)
रथरथि-तथरा-समभ-इतरं (३) कथनलि-तथरो नम दे-ववरम् ॥ (४)

गादि-ट-ठ-ड-ज-गैश्चतुर्ष्यदः प्रवङ्गमः ॥४७॥

उदा०—कश्चित्प (ट) चलाकृत (ठ) ल कश्चित्—वराज (ज) नं (१) वैश्विरा (ट)
वैविनोद (ठ) विमोहि—तजान (ज) नम् । (२) मष्टलना (ट) यलदान (ठ) यल्ल—
नपष्ट (ज) तं (३) चिन्मय च (ट) य्लरौप (ठ) मकुष्ठ—लमलि (ज) तम् ॥ (४)

डाष्टकैश्चतुर्ष्यदी लीलावती ॥४८॥

उदा०—गुह्या-कृतभू-वपुःमखि-लजनड-तदूष-वपुःमधिक-कतरा-लकल (१) कथयुन-
धृतमुर-लिं नथ-जलधर-नीलं इन्दा वनभुवि अपलम् । (२) इतगो-पीमान-नं गा-
रदकृत-गानं लीला-वलदे-वयतं (३) कथर न-न्दतनू-जं सुर-वरकृत-पूर्जं मम इद-
थ ! मुनिज-ननुतम ॥ (४)

ठ-ट-ठत्रय-गैरष्टाविंशतिमात्रकं हरिगीतम् ॥४९॥

उदा०—रथय कद (ठ) लीदलनव (ट) शयनं क (ठ) मलदला (ठ) वलि-
मालि (ठ) तं (१) बीजय च (ठ) दुपवनेन (ट) घनाघन (ठ) सुन्दरवि (ठ)
रददालि (ठ) तम् । (२) चङ्कम (ठ) पि घनसार (ट) विराजित (ठ) चन्दनर (ठ)
चनलालि (ठ) तं (३) कुह मम व (ठ) चनमानय (ट) कमजान (ठ) नवनमा (ठ)
चिनमालि ! (ठ) तम् ॥ (४)

गंहयान्तनियतन्तैरगीतम् ॥५०॥

उदा०—रथसि विल (ठ) वितानुपम (ट) नलिनकृत (ठ) मधुकरद (ठ)
तनुतमा (ठ) चं (१) मुनिजनय (ठ) मनियमादि (ट) विनात्रक (ठ) सकलदग (ठ)
ककुलका (ठ) लम् । (२) मुरलीर (ठ) वनोदनम (ट) नुनोहित (ठ) निखिल-
धुव (ठ) तिक्ततरा (ठ) चं (३) विनमनु म (ठ) म इदि किमपि (ट) गोपिष्ठा (ठ)
मानसक (ठ) खिलविला (ठ) सम ॥ (४)

नव-सप्त-द्वादशयतिकश्चेहरिगीता ॥५१॥

उदा०—भुंजनपरि (ठ) वारित, इष (ट) भवारित, (ठ) इललन (ठ) हरिराजि (ठ)
तं (१) कृतमदन (ठ) मञ्जन-नयु (ट) भभञ्जन, (ठ) सुरमुनिव (ठ) चसभाजि (ठ)
तम् । (२) इमकिरथ (ठ) भावित-दृष्ट (ठ) नभूषित, (ठ) भावमुन (ठ) वा चङ्ग (ठ)

तं (१) घृतक्षति (३) वासस-मम (८) लमानस, (३) मनुसर सु (३) खदमङ्ग ! (३) तम् ॥ (४)

अजाष्टडेर्दश-वसु-वसु-ऋतुशतिकैश्चतुष्पदी त्रिभङ्गी ॥५२॥

उदा०—वरसु-क्ताङ्गारं त्रिदि कृतभावं विर-हितसा-रं कुब-सुभितं (१) कादय विधुवि-स्वं न क-व विल-स्वं हर निकुर-स्वं कम लकृतम । (२) त्रिदि मल-यत्रपव-नं लघु लघु वद-नं तम्-कृतदृङ-नं मो-दकरं (३) मम वि-तमधी-वं रद-जितहो-रं यदु वरवी-वं या-ति परम ॥ (४)

दशाष्टचतुर्दशयतिकैर्वसुडैश्चतुष्पदी दुर्मिलका ॥५३॥

उदा०—द्वैश-ङ्गवचो-रं न-न्दकिशो-रं, त-च्छुलकष-रुषिसम-दशनं (१) घनकु श्रितकै-शं न-सुलवे-शं विजि-तमनुज-सुररुषि-सदनम् । (२) अपरि-स्फुटमद-नं दधि-युतवद-नं जो-मि दितिज-वरशक-टद्वरं (३) मुक्ता-भूषा लकम-हुतवा-लकमखि-लमुनिज-नद्विदि सु-खकरम् ॥ (४)

यमकितगादि-टत्रय-राभ्यां (- - -) प्रथमद्वितीययोस्तृतीय-चतुर्थयोश्चान्ययमकितश्चतुष्पदी हीरः ॥५४॥

उदा०—चन्द्रवदन (८) कुन्दरदन (८) मन्दइसन (८) भुषणं (१) (२) भीतिकदन (८) नीतिसदन (८) कानिमदन (८) दूषणम् । (१) (२) धीरमतुल (८) हीरवहुल (८) धीरहरण (८) पण्डितं (१) (२) भीमि विमल (८) धूतकमल (८) नेत्रयुगल (८) मण्डितम् (१) ॥ (४)

सप्तद्विज (- - -) सैर्दश-वसु-वसु-ऋतुयतिकै-श्चतुष्पदं जनहरणम् ॥५५॥

उदा०—वरजल-निधिजल-शय निर-पनरुषि-चय सुर-गणहत-भय गत-कुमते ! (१) वहुदिति-सुतकुल-हर मित्र-जनसुख-कर सुर-मुनिगण-वर कृत-सुमते ! । (२) अमलक-मलसुव-सन कटि-घृतसुर-सन कुष मणिभङ्ग-सन सुख-करणं (३) तव भव-तु पदक-मलमधि-कतरवि-मलसुख-दृश्यभयु-गलभव-तरणम् ॥ (४)

सहय-डनवक-मैर्दश-वसु-चतुर्दश-वसुयतिकै-श्चतुष्पदं मदनगृहम् ॥५६॥

उदा०—वर-रुषितक पालं घृतगर-नालं भाव-लानल-हुतमद-नं कृत-रिपु-

कद-नं (१) भव-भयभर-हरणं गिरिजा-रमणं सखलज-नस्तु-युभचरि-तं गुच-नख-
भवि-तम् । (२) कृत-फणिति-हारं त्रिभुवन-हारं टचम-खल्य-संयु-ज्यं रम-बीसु-
ज्यं (३) गण-राजित-गरलं गङ्गा-विमलं कौला-सायल-धामक-रं प्रथ-मानि
ह रम् ॥ (४)

ट-डपञ्चक-ग-लैटशवस्त्रैकादशयतिकैसतुष्यटं

महाराष्ट्रम् ॥५७॥

मर्वाविलि (१) (ट) भासुर इतकं-भासुर सुवि कृत-विमलवि-लास (१) मरलीमा (२)
सुरकर इषभा सुरहर वरतह-चौकत-रास । (२) दावानल (ट) बालक-गोधन-
पालक डिमकर-करनिभ-हास (३) कपया कुब (ट) हाटं मवि सुख-हाटं
मुनद्विदि जानतवि-काम ॥ (४)

भसप्तक-गाभ्यां चतुष्यटौ मदिरा ॥५८॥

उदा०—भालवि-राजित-चन्द्रक-लं नय-जानक-दाहित-कामव-रं (१) बाहु-
वि-राजित-शेषक षोडश-धामवि-भासुर कान्तिध-रम् । (२) भुधर-राजसु-तापरि-
रभित माण्डत-गुपर-दण्डध-रं (३) गौमि म-द्विशम-शेषसु-रशवि-लक्ष्य-वेशमु-
नेशह-रम् ॥ (४)

सैव गान्ता मालती ॥५९॥

उदा०—चन्द्रक-वारुच मल्लति-चखल-सौमिनि-लुम्पत-चन्द्रक-श्रीमं (१) बन्धन-
षोमवि-भूषण मुषित नन्दसु-तं बनि-ताधर-लोभम । (२) धेनुक-दानव-दारुच-
दचद यानिध-दुगेन-वेदर हस्य (३) नौमि ह रिं दिति जावलि मालित-भूमिभ-रापगु-
दं सुय-शस्यम् ॥ (४)

साष्टक-गाभ्यां चतुष्यटौ मल्ली ॥६०॥

उदा०—गिरिरा जसुता कमनी-यमन-कविभ-ककरं गलन-लक्षमा-लं (१)
परिधू-तगजा-जिनवा-सससु-इतशृ-त्वकवं विग्टही-तकपा-लम् । (२) गरला-नख-
भू-वितदी-जदया-लुमद-धनटो-इतटा-नवकी-लं (३) प्रथमा-मि विद्यो-लजटा-तट-
गु-मिहतशे-वकला-निधिसा-खितभा-लम् ॥ (४)

जसप्तक-लगैसतुष्यटौ मल्लिका ॥६१॥

उदा०—धुमोति मनी म-न कल्पि-तकान-नकल्पि-तकैलि-रवं प-वनः (१) कचा-
न-पि नेव करोमि तथापि इथा क-दमं कु-दते म-दनः । (२) कथानि-धितेव वचाद-

पि मुञ्च ति वङ्गि-कलाप-मलीक-ङ्गिमः (३) विधेङ्गि तथा म-तिमेति यथा स-विधे न-
यथा न-मभूम-ङ्गिमः ॥ (४)

सैव गान्ता माधवी ॥६२॥

उदा०—बिलोक बिलोक-नकोथ-बिष्वाङ्गि-तमोङ्गि-तमोप-बधुङ्ग-नचित्तः (१)
मयूर-कलाप-बिकल्पि-तमोलि-रपार-कलाङ्गि-धिवाङ्ग-चरितः । (२) करोति मनो
म म बिल्ल-कमिन्दु निर्भाङ्गि तमुन्द-रकुन्द-सुदन्तः (३) सखीमि-ति काऽपि जगाद हरे-
र-नुराम-वशेन विभावि-तमन्तः ॥ (४)

डाष्टकचतुष्पदी मागधी ॥६३॥

उदा०—माधव ! बिद्युदि यं गग-ने तव कालयति पीतव-सनमभि-रामं (१)
जलधर-नीलग-गनप-इतिरपि तव तनु क्वचिमनु-मरति नि-कामम् । (२) इन्द्रश-
रासन-मपि तव वचसि भाङ्गित-वरवन माला-श्रीर्भं (३) कुरु मम वचनं सकलय
हृदयं राधा-धरमधु-विरचित-लोभम् ॥ (४) मन्दिरादिवक्त्रां सवयेति संज्ञा ।

ठह्य-डह्य-लगेष्टतुष्पदं गलितकम् ॥६४॥

उदा०—मङ्गिमा (ठ) लतियूधि (ठ) पङ्कज—कुन्दक—लिके (१) कुमुदच (ठ)
न्यककेत (ठ) किपरिम—खवकद—लिके । (२) मलयप (ठ) वँतश्रीत (ठ) मलयि
जातप—वनः (३) हरिविद्यो (ठ) गितमोर (ठ) यं मम कथं द—हनः ॥ (४)

ठह्य-डह्य-ठैष्टतुष्पदं विगलितकम् ॥६५॥

उदा०—भवजलधि (ठ) तारिणि स (ठ) कलता—पद्धारि—णि गङ्गे (ठ) (१) अघ-
दहन (ठ) कारिणि क (ठ) चिधारि—णि हरङ्ग—तसङ्गे (ठ) । (२) गिगिनकर (ठ)
दारिणि म (ठ) नोडा—रिणि तर—खभङ्गे (ठ) (३) खपिमि वा (ठ) रिणि हंस (ठ)
हारिणि—तव बिल—सदङ्गे (ठ) ॥ (४)

डह्य-ठाभ्यां चतुष्पदं सङ्गलितकम् ॥६६॥

उदा०—ष्टिमव—धारथ मानसे (१) हरिमपि गततनु—मानसे । (२) सखि
तव वचनं मानये (३) ननु वन—मालिन—मानये ॥ (४)

ठह्य-लगेः सुन्दरगलितकम् ॥६७॥

उदा०—विगलितधि (ठ) कुरबिला (ठ) सिनी (१) नवङ्गिक (ठ) रनिमहा (ठ)
विनीम् । (२) सुरनरा (ठ) धिक्कान्ता (ठ) मये (३) तनुजितक (ठ) नक्काहा (ठ)
जये ॥ (४)

ठद्वय-ठद्वयाभ्यां भूषणगलितकम् ॥६८॥

उदा०—हृषिखरे (ठ) शुभिराव (ठ) ुर्विमो (ठ) ह्रिताः (ठ) (१) द्रुतपदाः (ठ)
कृतवास (ठ) रसे (ठ) ह्रिताः । (ठ) (२) हरिमद्रू (ठ) रघने ह्र (ठ) रिषे (ठ)
चषा (ठ) (३) सननुल (ठ) स्मुरन्य (ठ) गते (ठ) चषाः ॥ (ठ) (४)

ट-ठचतुष्टय-गैर्मुखगलितकम् ॥६९॥

उदा०—त्रलभवा (ट) दिकनु (ठ) तपद (ठ) पद (ठ) जयुग (ठ) लं (१)
नाशितभ (ट) लहद (ठ) यगत (ठ) दाह (ठ) षमन (ठ) लम् । (२)
दोनरुपा (ट) र्गिधभ (ठ) वजल (ठ) राश्रि (ठ) तार (ठ) कं (३) नौमि
हरिं (ट) कमल (ठ) नयन (ठ) मशुभ (ठ) दार (ठ) कम ॥ (४)

ट-गान्तडचतुष्टयाभ्यां विलम्बितगलितकम् ॥७०॥

उदा०—नमामि प (ट) डजान—मं सक—लदुःख—हरणं (१) भवास्त्रा (ट)
श्रितार—कं निखि—लवन्द—चरणम् । (२) कपाललो (ट) लकण्ड—लं द्रज—
बन्धुज—नहितं (३) विलासदा (ट) सपेश लं सर—सराम—महितम् ॥ (४)

ड-ठद्वय-डद्वय-लग्नैः समगलितकम् ॥७१॥

उदा०—निखिलसु—रगणविम् (ड) तपदज (ड) कोमल—चरणयु—गलं (१)
पौतव—सर्वावलसि (ड) तशरोर (ड) मनुत्—मकम्बु—गलम् । (२) नौमि
नि—गमपरिज (ड) दितनपा (ड) रगणयु—तमिन्दु—मुखं (३) नन्दत—नूजं नि (ड)
खिलगोप (ड) वधुज—नदत—मुखम् ॥ (४)

यत्र ड-ठाभ्यामयुग्मी ट-ठचतुष्टय-ठ-गैर्युग्मी

पादौ द्वयं चतुष्पदमपरं सङ्गलितकम् ॥७२॥

उदा०—विभृति—सितं (ड) (१) शिरांस निवसि (ट) तात्रु (ड) पमन (ड)
दौम (ट) वप (ड) डर्जावलसि (ड) तम् । (२) चङ्गिपरु—चिरं (ड) (३) किर्नाप
विलस (ट) तान्म (ड) म ह्रदि (ड) वेद (ड) रङ्ग (ड) स्यनतिसुषि (ड) रम् ॥ (४)

अज-डपञ्चक-गाभ्यां चतुष्पदमपरं विलम्बितगलितकम् ॥७३॥

उदा०—राजति वंशी—रुतमे—तत् वा—ननदे—शे (१) गच्छति कण्ठे
तत्रि—त्रय म—कुलके—शे । (२) याहि म—या सा—हृमितो रासा—हितचि—
चे (३) तत्पवि—धे प्रे—मविधी—ले ते—न च वि—ते ॥ (४)

ठ-ड-ठ-ड-ठ-गैस्तुष्पदं विचित्रिकगलितकम् ॥७४॥

उदा०—चन्द्रकषि (ठ) तसुकुट—मन्त्रिकमनि (ठ) जनहृद—यसुखकर (ठ)
 थं (१) छंदवेणु (ठ) कलं व—रभक्तज (ठ) गव्या—दुतं शर (ठ) थम् । (२) इन्दाव (ठ)
 नभूमि—यु बल्लव (ठ) नारी—नगाहर (ठ) थं (३) दधिरं मि (ठ) जचेत—सि
 चिन्मय (ठ) गोव—हंगीहर (ठ) थम् ॥ (४)

ड-ठ-ड-ठ-ड-गैर्ललितागलितकम् ॥७५॥

उदा०—कमला—पतिं कम (ठ) लसुलो—चमनिन्दु (ठ) निभान—नं (१)
 नङ्कल—परिपीत (ठ) वासस—मपारगु (ठ) थकान—नम् । (२) सनका—
 दिक्कनाम (ठ) सन्नित—निंवासस (ठ) नकनु—तं (३) प्रथमा—मि छरिं मि (ठ)
 नभक्त—जनस्य छि (ठ) ते निर—तम् ॥ (४)

यत्र ठ-ड-ठ-ड-कमलैः (७ - ७ -) प्रथमद्वितीयपादौ

ठत्रय-ड-सूयैश्च (७ - ७) तृतीयचतुर्थौ

तद्विषमितागलितकम् ॥७६॥

उदा०—वेष्ं क (ठ) रे कल—यता सखि ! (ठ) गोपकु—मारकेष (१)
 पीताम्ब (ठ) राडत—शरीरधु (ठ) ता भव—तारकेष । (२) प्रेभोह (ठ)
 तखितव (ठ) था वनज (ठ) भुषण—श्रीभिना (३) चेतो म (ठ) मापि कव (ठ)
 लोडतं (ठ) मानस—श्रीभिना ॥ (४)

ट-विषमज-डदशकचतुष्पदं मालागलितकम् ॥७७॥

उदा०—कालियकुल (ठ) विभञ्ज (ज) कमसुर—विडम्ब—कदगुज—
 विलुप्य—कमखिल—जनस्य—तयुभच—रितं सु—निगुतं (१) नौमि विमल (ठ)
 हरं स (ज) कलसुख—कव' क—लिलालुष—हरं भ—वजसधि—तरिं ह—रिं
 पा—खने सु—निगतम् । (२) कंसहृदि वि (ठ) कटं सु (ज) निगथनि—कटं
 वि—निहृतप्र—कटं प—रिधृतमु—कटं ज—गदिर—चनेऽति—चतुरं (३)
 भक्तजनस्य (ठ) रथं म (ज) वभयह—रथं व—रसुखक—रथं ख—पदवित—रथं
 ज—गन्ना—ग्रने धु—तधुरम् ॥ (४)

इदमेव उदयहीनञ्चेन्मग्धमालागलितकम् ॥७८॥

उदा०—यन्ते न (ट) न्दन्द (ज) नननव-रतं न-रकतसु-तनुं धु-तदधिं
 मुरादि-नीयं (१) वादितवं (ट) ग्रमान (ज) तसुमिज-ननार-द्विरिषि-तगान-

मथनी मथीम-नीषम । (२) कारितरा (ट) सहास (ज) परवश-रतं वि-रचितसु-
रतं वि ततक-ङ्कमन पीतं (३) तं देवं (ट) प्रमोद (ज) भरसुवि दितं सु-दितसुर-
शुतं स-ततमा-त्मजेन गौतम ॥ (४) •

तदाऽपि उदयन्यूनञ्चेद्गुणितकम् ॥ ४८ ॥

उदा०—नन्दनन्द (ट) नमेव (ज) कनयत न काश्च दिङ्क जग-ति सार-
मपरं (१) पवामि व (ट) कलव (ज) माखलम-पि विव-घटितमि व भाति न
परम । (२) सावधान (ट) तथैव (ज) लवमपि मनः प-रमचल-मिदं न विदितं (३)
भावयन्तु (ट) दिशानि (ज) श्रमानमि-समात्म-नि परम-पदं प्र-सुदितम् ॥ (४)

एवं गलितकान्मान इत्थान्यक्तानि कानिचिन् ।

लक्ष्याणि लक्ष्यमालक्ष्य शेषाणि निजबुद्धितः ॥

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रस्य सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
प्रथमोऽध्यायः १	३	
मङ्गलाचरणम् ...	४	४
ष्ठयं वतरणिका ...	२	१
श्रवणार्थवर्धना ...	३	३
मन्वाष्टकानां गुह्यत्वनिर्देशः	४	१
छन्दोज्ञानस्य आवश्यकता	६	५
मगधस्य परिभाषा ...	११	१
धमघस्य	१२	४
रमघस्य	१३	३
समघस्य	७	७
तमघस्य	११	११
कमघस्य	१५	१५
भमघस्य	१८	१८
ममघस्य	१४	१
सचोः	५	५
मघचक्रम्	१५	३
षादान्तत्वचोर्गुह्यत्वातिर्देशः	१६	१
षादान्तत्वचोर्गुह्यत्वातिर्देशी		
मतभेदादिकम् ...	४	४
संयोगाद्यन्तस्य ऋलस्य		
गुह्यत्वनिर्देशः ...	२०	१
दीर्घवर्णस्य गुह्यत्वनिर्देशः	७	७
गुह्यत्वस्य द्विमास्यत्वनिर्देशः	२१	१
छन्दःशास्त्रे गुह्यत्वचोर्निर्देशः		
निर्देशः ...	४	४

विषयाः	पृ०	प०
षष्टममङ्गाद्याः पारिभाषिका-		
संज्ञाविशेषः ...	२३	१
चतुःसङ्गादीनां पारिभाषिका-		
संज्ञाविशेषः ...	२३	४
मन्वाष्टकीयपरिभाषासूत्रस्यार्थः		७

द्वितीयोऽध्यायः २५ १

छन्दोऽधिकारः ...	२	२
गायत्र्याधिकारः	२७	१
गायत्र्याधिकारस्य सीमानिर्देशः		२
देवी गायत्री ...	२८	१
षामुरी	२८	१
प्राज्ञापत्या	६	६
याजुषी	११	११
साची	३०	४
षार्थी	१०	१०
होमोष्धिगादीनां स्वल्पनिर्णयः	३१	१
षाच्युष्धिगादीनां	६	६
प्राज्ञापत्योष्धिगादीनां	३२	३
देव्युष्धिगादीनां याजुष्युष्धिगादीनाञ्च		
स्वल्पनिर्णयः ...	३३	१
षामुष्युष्धिगादीनां	३४	४
गायत्र्याः परवर्तिच्छन्दसां		
नामानि ...	३५	४

विषयः	पृ०	प०
ब्राह्मीगायत्रादीनाम् षड्वरसङ्ग्राहः	२५	४
षाड्वीगायत्रादीनाम्	२८	१०
" " कोडाष्टकम्	४०	१
एकाक्षरादिक्रमेण देव्यादिगायत्राः		
विशेषनाम	४२	१३

तृतीयोऽध्यायः ४४ १

पादाधिकारः	...	२
पादपूरणाय नियमविशेषः	"	६
गायत्रपादे	...	४५
जागतपादे	...	४६
वैराजपादे	...	४
वैष्टभपादे	...	४७
गायत्रादिच्छन्दश्चतुष्टयानां		
पाठव्यवस्था	...	४
अथ गायत्राधिकारः	४८	१
षड्वरपाठगायत्री	...	"
तत्र उदाहरणम्	...	५
सप्ताक्षरपाठगायत्री	...	४८
तत्र उदाहरणम्	...	५
पादनिचृत्त गायत्री	...	५०
अतिपादनिचृत्त	...	"
तत्र उदाहरणम्	...	८
नागी गायत्री	...	५२
वाराही	...	"
तत्र उदाहरणम्	...	८
बर्हमाना गायत्री	...	५३
तत्र उदाहरणम्	...	५
सप्तशुभा गायत्री	...	५४

विषयः	पृ०	प०
तत्र उदाहरणम्	...	५४
द्विपात् विराङ्गायत्री	"	८
तत्र उदाहरणम्	...	१३
द्विपात् विराङ्गायत्री	५६	१
तत्र उदाहरणम्	...	"
अथ उष्णिगधिकारः	५८	१
उष्णिक	...	"
ककुब्णिक	...	५८
तत्र उदाहरणम्	...	"
पुर-उष्णिक	...	६०
तत्र उदाहरणम्	...	"
परोष्णिक	...	"
तत्र उदाहरणम्	...	१२
चतुष्पादुष्णिक	...	६१
तत्र उदाहरणम्	...	"
अथानुष्टुबधिकारः	६२	१
अनुष्टुप्	...	"
तत्र उदाहरणम्	...	५
द्विपादनष्टुप्	...	६३
द्विपादनष्टुभी भेदविशेषः	"	५
तत्र उदाहरणम्	...	६४
"	"	"
"	"	"
अथ बृहत्त्वधिकारः	६५	१
बृहती	...	"
पथ्या बृहती	...	"
तत्र उदाहरणम्	...	६६
अक्षुवारिणी बृहती	...	"
तत्र उदाहरणम्	...	६७

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
स्तम्भोद्योती इहती ...	६७	४	अल्पशःपङ्क्तिः ...	८०	१
उरी " ...	"	७	५दपङ्क्तिः ...	"	४
उपरिष्ठात् " ...	६८	१	तत्र उदाहरणम् ...	८१	१
तत्र उदाहरणम् ...	"	४	पञ्चपदा पदपङ्क्तिः ...	८२	"
पुरस्तात् इहती ...	६९	१	तत्र उदाहरणम् ...	"	५
तत्र उदाहरणम् ...	"	६	पथ्या पङ्क्तिः ...	८३	१
नवाक्षरचतुष्टयान् इहती	"	८	तत्र उदाहरणम् ...	"	४
तत्र उदाहरणम् ...	७०	१	जगती पङ्क्तिः ...	८४	१
अन्वविधा इहती ...	७१	"	तत्र उदाहरणम् ...	"	४
महा " ...	७२	"	अथ त्रिष्टुब्जगत्य-		
तत्र उदाहरणम् ...	"	४	धिकारः ...	८५	१
सती इहती ...	"	७	त्रिष्टुब्ज्योतिषती ...	"	२
अथ पङ्क्त्यधिकारः ७३	१		जगती ज्योतिषती ...	८८	१
पङ्क्तिः ...	"	२	पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्	८९	"
सतःपङ्क्तिः ...	७४	१	तत्र उदाहरणम् ...	"	५
तत्र उदाहरणम् ...	"	५	पुरस्ताज्ज्योतिर्जगती ...	९०	१
विपरीतसतःपङ्क्तिः	७५	१	मध्ये ज्योतिस्त्रिष्टुप् ...	९१	"
तत्र उदाहरणम् ...	"	५	तत्र उदाहरणम् ...	"	६
आक्षारपङ्क्तिः ...	"	८	मध्ये ज्योतिर्जगती ...	९२	४
तत्र उदाहरणम् ...	७६	१	तत्र उदाहरणम् ...	"	७
प्रक्षारपङ्क्तिः ...	"	५	उपरिष्ठाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्	९४	१
तत्र उदाहरणम् ...	७७	३	तत्र उदाहरणम् ...	"	४
विष्टारपङ्क्तिः ...	"	६	उपरिष्ठाज्ज्योतिर्जगती	"	७
तत्र उदाहरणम् ...	७८	१	तत्र उदाहरणम् ...	"	१०
संक्षारपङ्क्तिः ...	"	५	अथ गायत्र्यादीनां विशेषसंज्ञा	९८	१
तत्र उदाहरणम् ...	"	८	शङ्कमती गायत्री ...	"	२
अक्षरपङ्क्तिः ...	७९	१	तत्र उदाहरणम् ...	"	८
तत्र उदाहरणम् ...	"	७	ककुम्भती गायत्र्यादि	९९	१

विषयाः	पृ०	प०
विपीलिकमध्या गायत्र्यादि	८८	४
सधमध्या	१०१	१०
निष्पृत्	"	४
भूरिक्	"	"
निष्पृत्तायत्रा उदाहरणम्	१०२	३
भूरिगायत्रा	"	७
विराट् गायत्र्यादि ...	१०३	१
स्वराट्	"	"
विराट्गायत्र्या उदाहरणम्	"	६
स्वराट्गायत्र्या	"	१०
सन्दिग्धे कृन्दासि तन्निष्पृ- षोपायः ...	१०५	१
सन्दिग्धे कृन्दासि तन्निष्पृषो- पायान्तरम् ...	१०६	"
कृन्दासां देवताः ...	१०७	"
निष्पृत्तिर्विराट्स्वराणां वेदिकच्छन्दःस्वेव प्रयोगः, न लौकिकेषु ...	"	५
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दासि		
षड्जादिसप्तस्वरैः पाठ्यानि	१०८	१
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दासा वर्णाः ...	११०	"
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दासां गोवाचि	"	३
कृत्यादीनामतिच्छन्दासां वर्ण- विषये इत्यायुधनतम्	"	६
कृन्दासान् ऋत्यादिज्ञानफलम्	१११	२
" देवतास्वरादिज्ञापकयन्त्रम्	११२	१८

चतुर्थोऽध्यायः ११३ १

विषयाः	पृ०	प०
उत्कृतिः ...	"	२
तत्र उदाहरणम् ...	"	८
अभिकृत्यादीनि पञ्च कृन्दासि	११४	१
अभिकृत्यादीनां नामानि ...	११५	"
अभिकृतेः उदाहरणम् ...	"	५
विकृतेः	"	११६ ३
षाकृतेः	"	११
प्रकृतः	"	११७ २
कृतिः	"	११८ १
कृतेः उदाहरणम् ...	११९	३
धृत्वाष्टशकरोलगत्यः कृन्दासि	"	८
अतिधृत्यादिसंज्ञाविधानार्थं सूत्रम्	१२०	१
" " सूत्रान्तरम्	"	८
अतिधृतेः उदाहरणम् ...	"	१३
धृतेः	"	१२२ २
अत्यष्टेः	"	१२३ "
अष्टेः	"	" ८
अतिशकृत्या	"	१२४ ५
शकृत्या	"	१२५ २
अतिशगत्या	"	१२६ "
शगत्या	"	" ८
लौकिकच्छन्दोऽधिकारः ...	१२८	१
गायत्र्यादिर्विष्पृष्यन्तानामार्थ- च्छन्दासां लौकिकेषु प्रयोगः	"	८
सुप्रतिष्ठादीनि पञ्च लौकिक- च्छन्दासि ...	१२९	३

विषयः	पृ०	प०
लौकिकसमष्टौ पादव्यवस्था	१२०	१
लौकिकविषयसमष्टौ	१२१	२
लौकिकव्यवस्थां वैविध्यम्	१२२	३
गणव्यवस्थानिर्णयः ...	१२३	४
माताव्यवस्थानिर्णयः ...	१२४	५
अक्षरव्यवस्थानिर्णयः ...	१२५	६
गणसंज्ञा ...	१२६	७
गणविन्यासप्रणाली ...	१२७	८
अथ आर्याधिकारः	१२८	१
आर्या ...	१२९	२
आर्यायाम् अवांतरपाद- व्यवस्थाऽभावः ...	१३०	३
तत्र उदाहरणम् ...	१३१	४
आर्यायाम् अयुगले जगण- निषेधः ...	१३२	५
आर्यायां अष्टमले जगण- नियमः ...	१३३	६
तत्र उदाहरणम् ...	१३४	७
आर्यायां अष्टमले सर्वलघु- नियमः ...	१३५	८
तत्र उदाहरणम् ...	१३६	९
आर्यायां सर्वलघुअष्टमले यतिनियमः ...	१३७	१०
आर्यायां मध्यगुहके सर्वलघुके वा अष्टमले सर्वलघुअष्टमले- यतिनियमः ...	१३८	११
तत्र उदाहरणम् ...	१३९	१२

विषयः	पृ०	प०
आर्यायां द्वितीयां सर्वलघु-		
• अष्टमले यतिनियमः	१४०	१
तत्र उदाहरणम् ...	१४१	२
आर्यायां द्वितीयां अष्टमले मध्यगुहोः सर्वलघोवापवादः	१४२	३
पथ्यार्या ...	१४३	४
तत्र उदाहरणम् ...	१४४	५
विपुलाय्यां ...	१४५	६
विपुलायाः वैविध्यम् ...	१४६	७
तत्र आदिविपुलाया उदाहरणम् ...	१४७	८
• अन्तविपुलाया उदाहरणम् ...	१४८	९
• अन्तविपुलाया उदाहरणम् ...	१४९	१०
• अन्तविपुलाया उदाहरणम् ...	१५०	११
पथ्याविपुलायोः परस्परविरोधः	१५१	१२
आर्यायाः षोडशविधत्वम्	१५२	१३
गीतिचतुष्टयानां प्रत्येकं षोडशविधत्वम् ...	१५३	१४
आर्याया अश्रीतिविधत्वम्	१५४	१५
अश्रीतिविधाय्याणां नामानि	१५५	१६
अपला आर्या ...	१५६	१७
मुखचपला ...	१५७	१८
पथ्यामुखचपलाय्याया उदाहरणम् ...	१५८	१९
आदिविपुलामुखचपलाय्याया उदाहरणम् ...	१५९	२०

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
समयविपुलामुखचपला-			तत्र महाविपुलीक्रीडार्यायां		
र्याया उदाहरणम्	१५०	१५	उदाहरणम् ...	१५८	१४
अवनचपला चार्या ...	१५१	५	.. पथ्यामहाचपलीक्रीडा-		
पथ्यामवनचपलार्याया			र्याया उदाहरणम्	१६०	६
उदाहरणम् ...	"	८	.. महाविपुलामहाचपलीक्री-		
अन्तविपुलामवनचपला-			र्यायाया उदाहरणम्	"	१५
र्याया उदाहरणम् ...	१५२	२	चार्यागीतिरार्या ...	१६१	५
महाविपुलामवनचपला-			तत्र पथ्यार्यागीडार्याया		
र्याया उदाहरणम् ...	"	११	उदाहरणम् ...	१६२	१
महाचपला चार्या ...	१५३	५	.. महाविपुलार्यागीडार्याया		
पथ्यामहाचपलार्याया			उदाहरणम् ...	"	१०
उदाहरणम् ...	"	८	.. पथ्यामवनचपलार्या-		
महाविपुलामहाचपला-			गीडार्याया उदाहरणम्	१६३	२
र्याया उदाहरणम् ...	१५४	२	.. महाविपुलामहाचपलार्या-		
गीतिः ...	"	१०	गीडार्याया उदाहरणम्	"	११
पथ्यागीतिः उदाहरणम्	"	१५	अथ वैतालौया-		
आदिविपुलागीतिः ..	१५५	६	धिकारः ...	१६४	१
पथ्यामहाचपलागीतिः "	"	१५	वैतालौयम् ...	"	२
महाविपुलामहाचपलागीतिः			तत्र उदाहरणम् ...	१६५	३
उदाहरणम् ...	१५६	६	" "	१६६	२
उपगीतिः ...	"	१५	" "	...	१८
तत्र पथ्योपगीतिः उदाहरणम्	१५७	१	वैतालौयपदव्युत्पत्तिः ...	१६७	१३
.. महाविपुलीपगीतिः	"	१०	चार्यादिषु पाठव्यवस्था नास्ति	"	१४
.. पथ्यामहाचपलीपगीतिः	१५८	२	वैतालौयस्य विषयपादयोरु		
.. महाविपुलामहाचपलीप-			विकल्पाः ...	"	२६
गीतिः उदाहरणम् ...	"	११	वैतालौयस्य समपादयोः तयो-		
उद्गीतिः ...	१५८	१	दश विकल्पाः ...	"	२६
तत्र पथ्यीक्रीडार्याया					
उदाहरणम् ...	"	५			

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
वैतालीयभेदोपच्छन्दसकम्	१६८	१	अथ मात्रासमकाधि-		
तत्र उदाहरणम् ...	॥	४	कारः ...	१८०	१
वैतालीयस्य समुदायसङ्ख्या	॥	२१	मात्रासमकम् ...	॥	२
ओपच्छन्दसकापातलिकयोः			तत्र उदाहरणम् ...	१८१	१
समुदायसङ्ख्या ...	॥	॥	मात्रासमकानां समुदायसङ्ख्या	॥	२१
वैतालीयादोपच्छन्दसकस्य भेदः	॥	२६	मात्रासमके नियमविशेषः	१८२	१
ओपच्छन्दसके उदाहर			मात्रासमकभेदः वानवासिका	॥	४
णान्तरम् ...	१६९	२	तत्र उदाहरणम् ...	॥	८
ओपच्छन्दसकपदव्युत्पत्तिः	॥	१८	वानवासिकायाः समुदायसङ्ख्या	॥	२५
वैतालीयभेद आपातलिका	॥	१९	मात्रासमकभेदः विज्ञोक्तः	१८३	९
तत्र उदाहरणम् ...	१७०	१	तत्र उदाहरणम् ...	॥	१३
आपातलिकाशब्दस्यार्थः	॥	१७	विज्ञोक्तस्य समुदायसङ्ख्या	॥	२७
वैतालीये मात्रानियमविशेषः	॥	१८	मात्रासमकभेदः चित्रा	१८४	१३
॥ मात्रानियमान्तरम्	१७१	५	चित्रायाः समुदायसङ्ख्या	॥	२८
॥ उदाहरणम्	॥	९	॥ उदाहरणम्	१८५	१
ओपच्छन्दसके	॥	१७२	चित्रायां नियमविशेषः	॥	१७
आपातलिकायाम्	॥	१७३	मात्रासमकभेदः उपचित्रा	॥	१९
वैतालीयभेदः प्राच्यवृत्तिः	१७४	५	तत्र उदाहरणम् ...	१८६	३
तत्र उदाहरणम् ...	॥	११	उर्पाचित्रायाः समुदायसङ्ख्या	॥	२६
वैतालीयभेद उदीच्यवृत्तिः	१७५	९	मात्रासमकभेदः पादाकुलकम्	१८७	१
तत्र उदाहरणम् ...	॥	१२	तत्र उदाहरणम् ...	॥	५
वैतालीयभेदः प्रहलकम्	१७६	॥	पादाकुलकस्य समुदायसङ्ख्या	॥	२६
तत्र उदाहरणम् ...	१७७	१	अन्यविधपादाकुलकम्	१८८	१३
वैतालीयभेदः चारुवासिनी	॥	१७	तत्र उदाहरणम् ...	॥	१५
तत्र उदाहरणम् ...	१७८	१	अन्यविधपादाकुलकम्	१८९	१३
वैतालीयभेदः अपरालिका	॥	१७	तत्र उदाहरणम् ...	॥	१५
तत्र उदाहरणम् ...	१७९	१	अन्यविधपादाकुलकम्	१९०	१०
तत्र उदाहरणम् ...	१८०	१	तत्र उदाहरणम् ...	॥	१२

विषयः	पृ०	प०
गौत्वार्थी जातिः ...	१८१	१०
तत्र उदाहरणम् ...	..	१५
गौत्वार्थीभेदः शिखा ...	१८२	८
.. ज्योतिःशिखा ..	..	१४
तत्र उदाहरणम् ...	१८३	३
गौत्वार्थीभेदः मौल्याशिखा ..	..	११
तत्र उदाहरणम् ...	१८४	१
चूलिका ...	..	८
तत्र उदाहरणम् ...	१८५	१
चूलिकायां मतान्तरम् ..	..	१३
तत्र उदाहरणम् ...	..	१६
चूलिकायां पादव्यवस्थाभावः १८६	११	
गणकृन्तनां मात्राकृन्तनाश्च		
गुरुत्वमङ्गाज्ञानोपायः ..	..	१४
तत्र उदाहरणम् ...	१८७	८
—		
पञ्चमोऽध्यायः	१८८	८
वृत्ताधिकारसूत्रम् ...	..	८
पद्यस्य द्वैविध्यं स्वल्पञ्च १८८	१	
वृत्तपदस्य व्युत्पत्तिः ...	..	२
पद्यपदस्य ..	..	३
जातिवृत्तयोः भेदः ...	..	६
वृत्तस्य द्वैविध्यम् ...	..	७
समाहंसमविषमवृत्तानां		
व्युत्पत्तिः ...	..	८
अहंसमवृत्तस्य समुदायसङ्ख्या-		
ज्ञानोपायः ...	२००	३
गायत्रे कृन्तसि समवृत्तसङ्ख्या ..	७	

विषयः	पृ०	प०
गायत्रे कृन्तसि अहंसम-		
वृत्तसङ्ख्या ...	२००	८
समवृत्तम् ...	..	८
अहंसमवृत्तम् ...	..	१०
विषमवृत्तम् ...	..	११
षडक्षरगायत्रीकृन्तसि प्रसार-		
साधनक्रमः ...	२०१	१५
विषमवृत्तस्य समुदायसङ्ख्या-		
ज्ञानोपायः ...	२०२	१
गायत्रे कृन्तसि विषमवृत्तसङ्ख्या ..	७	
अहंसमविषमवृत्तयोरेव-		
चितत्वम् ...	२०३	११
पञ्चाक्षरादिकृन्तःसु समवृत्त-		
समीपविताहंसमवृत्त-मसार्ज-		
समीपाचतविषमवृत्तानां सङ्ख्या-		
ज्ञापककोष्ठः ...	..	१८
अहंसम-विषमवृत्तयोरप-		
चितत्वम् ...	२०४	१
गायत्रे कृन्तसि शुद्धविषम		
वृत्तसङ्ख्या ..	..	३
गायत्रे कृन्तसि शुद्धाहंसम		
वृत्तसङ्ख्या ...	..	५
पञ्चाक्षरादिकृन्तःसु समवृत्त-		
शुद्धाहंसमवृत्तशुद्धविषमवृत्त-		
सङ्ख्याज्ञापककोष्ठः ..	..	२२
समानौ ...	२०५	१
तत्र उदाहरणम् ...	..	६
शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्यायां मतान्तर-		
प्रदर्शनम् ...	..	१३

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
समान्याम् उदाहरणानाम्	२०६	२	अनुष्टुप्वक्त्रे उदाहरणानाम्	२१२	२
प्रमाणी	...	६	पथ्यावक्त्रम्	...	१०
तत्र उदाहरणम्	...	८	अनुष्टुप्वक्त्रे द्वितीयोदाहरणस्य		
अनुष्टुप्वक्त्रस्य प्रसारसङ्ख्या-			प्रसारसङ्ख्या	...	१६
समाप्तिः	...	१८	अनुष्टुप्वक्त्रे तृतीयोदाहरणस्य		
समान्याः प्रसारसङ्ख्या	...	१९	प्रसारसङ्ख्या	...	२४
प्रमाण्याः	...	२७	पथ्यावक्त्रे उदाहरणम्	...	१
वितानम्	...	२७	विपरीतपथ्यावक्त्रम्	...	८
तत्र उदाहरणम्	...	४	पथ्यावक्त्रे उदाहरणस्य		
.. उदाहरणानाम्	...	९	प्रसारसङ्ख्या	...	१९
.. ..	...	१४	पथ्यावक्त्रे वक्तव्यविशेषः	...	२१
प्रथमोदाहरणस्य प्रसारसङ्ख्या	...	२४	विपरीतपथ्यावक्त्रे उदाहरणम्	२१४	१
द्वितीयोदाहरणस्य ..	...	२९	अपलावक्त्रम्	...	८
वितानस्य उदाहरणानाम्	२०८	२	तत्र उदाहरणम्	...	१३
.. ..	...	६	विपरीतपथ्यावक्त्रे उदाहरणस्य		
तृतीयोदाहरणस्य प्रसारसङ्ख्या	...	१७	प्रसारसङ्ख्या	...	२४
चतुर्थोदाहरणस्य	...	२०	विपुलावक्त्राधिकारः	...	२१५
पञ्चमोदाहरणस्य	...	२३	अपलावक्त्रे उदाहरणस्य		
अनुष्टुप्वक्त्रम्	...	२०९	प्रसारसङ्ख्या	...	१८
वक्तव्यस्य नियमविशेषः	...	५	विपुलावक्त्रे सैतवाचार्यमतम्	२१६	१
.. नियमानाम्	...	८	तत्र सैतवमते उदाहरणम्	...	४
.. ..	...	११	सैतवमते पथ्याविपुलयोर्भेदः	...	२३
.. ..	...	२१०	विपुलावक्त्रस्य प्रसारसङ्ख्या	...	२५
तत्र उदाहरणम्	...	४	विपुलावक्त्रम्	...	२१७
अनुष्टुप्वक्त्रस्य प्रसारसङ्ख्या	...	१८	आतिपञ्चोद्य-भविपुलाया		
पथ्यावक्त्रादीनां वयाणां ..	...	२२	उदाहरणम्	...	८
वितानानुष्टुप्वक्त्रयोः भेदः	...	२६	विपुलावक्त्रे सैतवीथीदाहरणस्य		
अनुष्टुप्वक्त्रे उदाहरणानाम्	२११	६	प्रसारसङ्ख्या	...	१६
प्रथमोदाहरणस्य प्रसारसङ्ख्या	...	२२	जातिपञ्च-व्यक्तिपञ्चभेदेन		
			विपुलाया द्विविध्यम्	२१८	१

विषयाः	पृ०	प०	विषयाः	पृ०	प०
व्यक्तिपक्षीय-भविपुलाया		०	जातिपक्षीय-नविपुलाया उदा-		
उदाहरणम् ...	२१८	४	हरणस्य प्रकारसङ्ख्या	२२१	२६
व्यक्तिपक्षीय-भविपुलाया उदा-			व्यक्तिपक्षीय-नविपुलाया		
हरणान्तरम् ...	"	१२	उदाहरणम् ...	२२२	२
जातिव्यक्त्योर्लक्षणम् ...	"	२३	व्यक्तिपक्षीय-नविपुलाया उदा-		
व्यक्तिपक्षीय-भविपुलायाः प्रथमो-			हरणान्तरम् ...	"	१०
दाहरणस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२८	जातिपक्षीय-नविपुलाया उदा-		
जातिपक्षीय-भविपुलाया			हरणान्तरस्य प्रकारसङ्ख्या	"	१८
उदाहरणान्तरम् ...	२१८	१	व्यक्तिपक्षीय-नविपुलाया उदा-		
जातिपक्षीय-रविपुलाया			हरणस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२४
उदाहरणम् ...	"	११	जातिपक्षीय-तविपुलाया		
व्यक्तिपक्षीय-भविपुलाया द्वितीयो-			उदाहरणम् ...	२२३	२
दाहरणस्य प्रकारसङ्ख्या	"	१८	व्यक्तिपक्षीय-तविपुलाया		
जातिपक्षीय-भविपुलाया उदाहर-			उदाहरणम् ...	"	११
णान्तरस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२८	व्यक्तिपक्षीय-नविपुलाया उदा-		
व्यक्तिपक्षीय-रविपुलाया			हरणान्तरस्य प्रकारसङ्ख्या	"	१६
उदाहरणम् ...	२२०	२	जातिपक्षीय-तविपुलाया उदा-		
व्यक्तिपक्षीय-रविपुलाया			हरणस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२१
उदाहरणान्तरम् ...	"	११	व्यक्तिपक्षीय-तविपुलाया उदा-		
जातिपक्षीय-रविपुलाया उदा-			हरणस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२८
हरणस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२०	व्यक्तिपक्षीय-तविपुलाया उदा-		
व्यक्तिपक्षीय-रविपुलायाः उदा-			हरणान्तरम् ...	२२४	२
हरणस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२६	जातिपक्षीय-नविपुलाया		
जातिपक्षीय-नविपुलाया			उदाहरणम् ...	"	११
उदाहरणम् ...	२२१	२	व्यक्तिपक्षीय-तविपुलाया उदा-		
जातिपक्षीय-नविपुलाया उदा-			हरणान्तरस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२५
हरणान्तरम् ...	"	११	व्यक्तिपक्षीय-भविपुलाया		
व्यक्तिपक्षीय-रविपुलाया उदाहर-			उदाहरणम् ...	२२५	२
णान्तरस्य प्रकारसङ्ख्या	"	२०	व्यक्तिपक्षीय-भविपुलाया उदा-		
			हरणान्तरम् ...	"	१०

विषयाः	पृ०	प०	विषयाः	पृ०	प०
जातिपक्षीय-सविपुलाया उदा-			तस्य प्रस्तारभेदाः ...	२२८	१०
हरणस्य प्रस्तारसङ्ख्या	२२५	२०	६. उदाहरणान्तरम्	..	१८
व्यक्तिपक्षीय-सविपुलाया उदा-			आपीडाख्यं पदचतुर्द्वयम्	२३०	१
हरणस्य प्रस्तारसङ्ख्या	..	२६	तत्र उदाहरणम्	...	.. ५
व्यक्तिपक्षीय-सविपुलाया उदा-			प्रत्यापीडाख्यं पदचतुर्द्वयम्	२३१	१
हरणान्तरम् ...	२२६	२	तत्र उदाहरणम्	...	.. ५
व्यक्तिपक्षीय-सविपुलाया उदा-			द्वितीयप्रत्यापीडाख्यं पदचतु-		
हरणान्तरम् ...	..	१०	द्वयम्	...	२३२ १
व्यक्तिपक्षीय-सविपुलाया उदा-			तत्र उदाहरणम्	...	.. ५
हरणान्तरस्य प्रस्तारसङ्ख्या	..	१८	मञ्जरीलवल्यसुतधाराख्यं		
व्यक्तिपक्षीय-सविपुलाया उदा			पदचतुर्द्वयम्	२३३	१
हरणान्तरस्य प्रस्तारसङ्ख्या	..	२३	मञ्जरीपदचतुर्द्वयस्य उदा-		
व्यक्तिपक्षीय-सविपुलाया उदा-			हरणम्	...	.. ७
हरणान्तरस्य प्रस्तारसङ्ख्या	..	३१	श्ववलीपदचतुर्द्वयस्य उदा-		
व्यक्तिपक्षीय-सविपुलाया			हरणम्	...	२३४ ७
उदाहरणम् ...	२२७	२	असृतधारापदचतुर्द्वयस्य		
व्यक्तिपक्षीय-सङ्कीर्णविपुलाया			उदाहरणम्	...	.. १५
उदाहरणम् ...	..	११	आपीडादिषु मञ्ज्यादिनाम-		
व्यक्तिपक्षीय-सविपुलाया उदा-			स्यप्रयोगे मतान्तरम्	२३५	७
हरणस्य प्रस्तारसङ्ख्या	..	२५	उद्गता	...	२३७ १
व्यक्तिपक्षीय-सङ्कीर्णविपुलाया			आपीडादिषु मञ्ज्यादिनाम-		
उदाहरणस्य प्रस्तारसङ्ख्या	..	३१	स्यप्रयोगे कस्याश्चादाधालकस्य		
विपुलाया चतुर्थवर्षस्य प्राथम्य			मतविषये विचारः	..	३
गुरुत्वम् ...	२२८	२	उद्गतायामुदाहरणम्	...	२३८ ७
अथ पदचतुर्द्वय-			उद्गताभेदः सौरभक्तम्	...	२३९ ५
धिकारः ...	..	५	तत्र उदाहरणम्	...	.. १०
पदचतुर्द्वयम् ...	..	६	उद्गतायाः प्रस्तारसङ्ख्या	...	.. २१
तत्र उदाहरणम् ...	..	१०	उद्गताभेदः ललितम्	...	२४० ५
			तत्र उदाहरणम्	...	.. ८
			उपस्थितप्रचुपितम्	...	२४१ १

विषयाः	पृ०	प०	विषयाः	पृ०	पृ०
तत्र उदाहरणम् ...	२४१	७	आख्यानिकीविपरीताख्यानिकीः		
उपस्थितप्रचुपितविषये नारा-		७	अहंसमाधिकारे पाठस्य		
शुभमहाभिप्रायः ...	२४१	२७	हेतुनिर्देशः ...	२५०	१३
उपस्थितप्रचुपितभेदः			आख्यानिकीप्रस्तावसङ्ख्या	२५१	२३
वर्द्धमानम् ...	२४२	३	हरिणप्लुता ...	२५१	१
तत्र उदाहरणम् ...	२४२	१	तत्र उदाहरणम् ...	२५२	५
उपस्थितप्रचुपितभेदः शुद्ध-			अपरवक्तव्यम् ...	२५२	१२
विराड्वचनम् ...	२४३	१७	विपरीताख्यानिकीः		
तत्र उदाहरणम् ...	२४४	१	प्रस्तारसङ्ख्या ...	२५२	१८
अहंसममहत्ताधि-			अपरवक्तव्य उदाहरणम्	२५२	२
कारः ...	२४५	१	अपरवक्तव्य अहंसमाधिकारे		
उपचितकम् ...	२४५	५	पाठस्य हेतुनिर्देशः	२५३	१०
तत्र उदाहरणम् ...	२४६	१०	पुष्पिताया ...	२५३	११
द्रुतमध्या ...	२४६	१	तत्र उदाहरणम् ...	२५३	१
तत्र उदाहरणम् ...	२४७	६	पुष्पितायाया अहंसमाधिकारे		
वेगवती ...	२४७	१	पाठस्य हेतुनिर्देशः ...	२५४	६
तत्र उदाहरणम् ...	२४८	५	यवमती ...	२५४	११
भद्रविराट् ...	२४८	१	तत्र उदाहरणम् ...	२५४	३
तत्र उदाहरणम् ...	२४९	५	शिखा ...	२५५	१
भद्रविराजः अहंसमाधिकारे			तत्र उदाहरणम् ...	२५६	८
पाठस्य हेतुप्रदर्शनम्	२४९	१३	खञ्जा ...	२५६	६
केतमती ...	२४९	१	शिखाचूलिकथीभेद-		
तत्र उदाहरणम् ...	२५०	५	प्रदर्शनम् ...	२५७	२४
आख्यानिकी ...	२५०	१३	खञ्जाया उदाहरणम् ...	२५७	३
तत्र उदाहरणम् ...	२५०	१७			
आख्यानिकीशब्दायः ...	२५०	२५	षष्ठोऽध्यायः	२५८	१
विपरीताख्यानिकी ...	२५०	१	यतिनिर्णयः ...	२५८	१
तत्र उदाहरणम् ...	२५०	५	यतिशब्दायः ...	२५८	३

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
यतिशब्दव्यवहारे विचारः	२५८	४	पूर्वापरभागयोरेकवर्णत्वे पदे-		
यतिशब्दव्यवहारे ...	"	२४	मध्ये यतेः उदाहरणम्	२६५	५
यतेः प्रथोक्तम् ...	२५८	७	उदाहरणान्तरम् ...	"	६
यतिविषये वाममाटीनां			" ...	"	८
मत्प्रदर्शनम् ...	"	११	सन्धी स्वरस्य पूर्वान्त्वद्भावे		
यत्पुपमिवत् ...	२६०	५	यतेः उदाहरणम्	२६६	६
पादान्तयतेः उदाहरणम्	२६१	६	उदाहरणान्तरम् ...	"	७
" प्रत्युदाहरणम्	"	८	" ...	२६७	२
श्रीकार्कयतेः उदाहरणम्	२६२	१	सन्धी स्वरस्य परादिबद्भावे		
" प्रत्युदाहरणम्	"	६	यतेः उदाहरणम्	"	४
व्यक्तविभक्तिकपदस्थायैः	"	८	उदाहरणान्तरम् ...	"	६
अव्यक्तविभक्तिकपदस्थायैः	"	८	पूर्वापरभागयोः नैकवर्णत्वे		
व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके समुद्रादि-			स्वरस्य अन्तादिबद्भावे यतेः		
पदान्ते यतेः उदाहरणम्	२६३	१	प्रत्युदाहरणम् ...	२६८	४
व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके पादान्ते			यथादेशस्य परादिबद्भावे		
यतेः उदाहरणम्	"	४	यतेः उदाहरणम्	"	७
अव्यक्तविभक्तिके पादान्ते			आदीनां प्राक्पदसम्बन्धत्वे		
यतेः उदाहरणम्	"	७	यतेः उदाहरणम्	२६८	३
समुद्रादौ पदमध्ये पूर्वापर-			आदिभिन्नानां प्राक्पद-		
भागयोः नैकवर्णतायां यतेः			सम्बन्धत्वे यतिविषये		
उदाहरणम् ...	२६४	२	उदाहरणम् ...	"	७
उदाहरणान्तरम् ...	"	४	उदाहरणान्तरम् ...	"	८
" ...	"	७	प्रादीनां परपदसम्बन्धत्वे		
" ...	"	१०	यतेः उदाहरणम्	२७०	३
" ...	"	१३	प्रादीनां कर्मप्रवचनीयैश्चः		
समुद्रादौ पदमध्ये यतेः			परं यतेः उदाहरणम्	"	६
प्रत्युदाहरणम् ...	२६५	१	प्रादीनां परपदसम्बन्धत्वे यतो		
			एकक्षरीपसर्गोपलक्षणं		
			वक्तव्यम् ...	"	३६

विषयाः	पृ०	प०
प्रादीनामनेकाक्षराणां पाद- मध्ये यतौ पूर्वपदसम्बन्ध- निषेधे उदाहरणम्	२७१	२
प्रादीनामनेकाक्षराणां पाद- मध्ये यतौ परपदसम्बन्ध- निषेधे उदाहरणम्	२७२	५
चञ्चरहस्यनि वक्तृमवतारणा	२७३	६
उक्त्यायाम्—		
श्रीः ...	२७२	१
एकाक्षरादिपञ्चाक्षरपर्यन्तानि हस्यानि पिङ्गलेन नोक्तानीति केवाचिन्यतान्नीचना	२७३	१०
श्रीहस्ये उदाहरणम् ...	२७३	१
अत्युक्त्यायाम्—		
श्रीः ...	२७३	६
तत्र उदाहरणम् ...	२७३	८
एकाक्षरहस्यस्य प्रकारभेदः	२७४	१५
श्रीहस्यस्य प्रकारसङ्ख्या	२७४	१७
हस्यभेदसङ्ख्यापरिज्ञानीपायः	२७४	२४
द्व्याक्षरहस्यस्य प्रकारभेदः	२७४	२४
श्रीहस्यस्य प्रकारसङ्ख्या	२७४	२६
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता द्व्याक्षर- हस्यस्य भेदाः ...	२७४	२७
मध्यायाम्—		
नारी ...	२७४	१
तत्र उदाहरणम् ...	२७४	४
द्व्याक्षरहस्यस्य प्रकारभेदः	२७४	१६
नारीहस्यस्य प्रकारसङ्ख्या	२७४	१८
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ताः द्व्याक्षर- हस्यस्य भेदाः ...	२७४	२०

विषयाः	पृ०	प०
प्रतिष्ठायाम्—		
कन्या ...	२७५	१
तत्र उदाहरणम् ...	२७५	४
सुप्रतिष्ठायाम्—		
पङ्क्तिः ...	२७५	८
चतुरक्षरहस्यस्य प्रकारभेदः	२७५	२१
कन्यायाः प्रकारसङ्ख्या	२७५	२२
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ताः चतु- रक्षरहस्यस्य भेदाः	२७५	२३
पङ्क्तेः उदाहरणम् ...	२७६	१
गायत्र्याम्—		
तनुमध्या ...	२७६	१०
तत्र उदाहरणम् ...	२७६	१३
पञ्चाक्षरहस्यस्य प्रकारभेदः	२७६	२२
पङ्क्तेः प्रकारसङ्ख्या	२७६	२३
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ताः पञ्चाक्षर- हस्यस्य भेदाः ...	२७६	२५
तनुमध्यायां यतेः विग्रह- नियमः ...	२७७	१
उष्णिङि—		
कुमारखलिता ...	२७७	३
कुमारखलितायां यतिनियमः	२७७	५
तत्र उदाहरणम् ...	२७७	६
षडक्षरहस्यस्य प्रकारभेदः	२७७	१५
तनुमध्यायाः प्रकारसङ्ख्या	२७७	१७
ऊन्दीमञ्जर्याद्युक्ताः षडक्षर- हस्यस्य भेदाः ...	२७७	२०
सप्ताक्षरहस्यस्य प्रकारभेदः	२७७	२६
कुमारखलितायाः प्रकारसङ्ख्या	२७७	२८

विषयः	पृ०	प०
कुमारकल्पितायाः यतिविषये		
मत्तान्तरम् ...	२७८	१
तत्र उदाहरणम् ...	"	३
अनुष्टुभि—		
भाष्यवकाशोद्धितकम् ...	"	१२
तत्र उदाहरणम् ...	"	१५
त्रस्यवाक्याद्युक्ताः सप्तोत्तर-		
वृत्तस्य भेदाः ...	"	२४
भाष्यवकाशोद्धितकस्य		
यतिनियमः ...	२७८	५
चित्रपदा ...	"	६
तत्र उदाहरणम् ...	"	८
" यतिनियमः ...	"	१७
षष्ठाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	"	२१
भाष्यवकाशोद्धितकस्य		
प्रसारसङ्ख्या ...	"	२२
चित्रपदायाः प्रसारसङ्ख्या	"	२८
विद्युन्माला ...	२८०	१
तत्र उदाहरणम् ...	"	४
" यतिनियमः ...	"	२०
" प्रसारसङ्ख्या ...	"	२८
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता षष्ठाक्षर-		
वृत्तस्य भेदाः ...	"	३०
द्विसकृतम् ...	२८१	१
तत्र उदाहरणम् ...	"	४
बृहत्याम्—		
भुजगशिशुसृता ...	"	१३
द्विसकृतस्य प्रसारसङ्ख्या	"	२२
द्विसकृतविषये मतभेदसमा-		
धानम् ...	"	"

विषयः	पृ०	प०
अनुष्टुभि वक्तव्यविशेषः	२८१	२५
भुजगशिशुसृतायाम्		
उदाहरणम् ...	२८२	१
भुजगशिशुसृताशब्दस्यार्थः	"	८
तद्विषये अन्यकविप्रयोगः	"	१०
भुजगशिशुसृताया यतिनियमः	"	१२
नवाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	"	१८
भुजगशिशुसृतायाः प्रसारसङ्ख्या	"	२१
हलमुखी ...	२८३	१
तत्र उदाहरणम् ...	"	४
" यतिनियमः ...	"	१२
पङ्क्तौ—		
शुद्धविराट् ...	"	१४
हलमुख्याः प्रसारसङ्ख्या	"	२२
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता नवाक्षर-		
वृत्तस्य भेदाः ...	"	२३
शुद्धविराजि उदाहरणम्	२८४	१
" यतिनियमः	"	८
पञ्चवः ...	"	१०
तत्र उदाहरणम् ...	"	१३
" यतिनियमः ...	"	२१
दशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	"	२५
शुद्धविराजः प्रसारसङ्ख्या	"	२६
वक्त्रवती ...	२८५	१
तत्र उदाहरणम् ...	"	४
" यतिनियमः ...	"	१२
मयूरसारिणी ...	"	१३
पञ्चवक्ष प्रसारसङ्ख्या	"	२०

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
इन्द्रवज्राः प्रसारसङ्ख्या	२८५	२७	उपजातिः	२८१	१
मयूरसारिण्याम् उदाहरणम्	२८६	१०	उपजातेः प्रसारप्रकारकल्पना	२८२	१७
„ यतिनियमः	२८६	८	„ उदाहरणम्	२८२	१
मत्ता	२८६	१०	„ प्राकृतपिङ्गलोक्ताणि	२८२	८
तत्र उदाहरणम्	२८६	१३	चतुर्दशनामानि	२८२	८
„ यतिनियमः	२८६	२१	उपजातिप्रसारज्ञापककोष्ठः	२८२	१६
मयूरसारिण्याः प्रसारसङ्ख्या	२८६	३०	उपजातिविषयं मतान्तर-	२८२	१५
उपस्थिता	२८७	१	समालोचनादिकम्	२८२	१५
तत्र उदाहरणम्	२८७	४	दोषकम्	२८५	१
„ यतिनियमः	२८७	१२	तत्र उदाहरणम्	२८५	४
त्रिष्टुभि—			„ यतिनियमः	२८५	२०
इन्द्रवज्रा	२८७	१४	दोषकशब्दस्यार्थः	२८५	२०
मत्तायाः प्रसारसङ्ख्या	२८७	१८	दोषकस्य प्रसारसङ्ख्या	२८५	२८
उपस्थितायाः	२८७	२५	शालिनी	२८६	१
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता दशाक्षर-			तत्र उदाहरणम्	२८६	५
वृत्तस्य भेदाः	२८७	२७	शालिन्याः प्रसारसङ्ख्या	२८६	३१
इन्द्रवज्राया उदाहरणम्	२८८	१	वातोर्मा	२८७	१
„ उदाहरणान्तरम्	२८८	१८	तत्र उदाहरणम्	२८७	४
एकादशाक्षरवृत्तस्य			अमरविलसिता	२८८	२
प्रसारभेदः	२८८	३०	तत्र उदाहरणम्	२८८	४
इन्द्रवज्रायाः प्रसारसङ्ख्या	२८८	३१	वातोर्म्याः प्रसारसङ्ख्या	२८८	२१
„ उदाहरणान्तरम्	२८८	१०	अमरविलसितायाः	२८८	२८
„ यतिनियमः	२८८	२६	रथोद्धता	२८८	१
उपेन्द्रवज्रा	२८९	१	तत्र उदाहरणम्	२८८	४
तत्र उदाहरणम्	२८९	४	„ यतिनियमः	२८८	२०
„ यतिनियमः	२८९	२०	स्वागता	२८९	२१
उपेन्द्रवज्रायाः प्रसारसङ्ख्या	२८९	२६	रथोद्धतायाः प्रसारसङ्ख्या	२८९	२८
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता एका-			स्वागताया उदाहरणम्	२९०	१
दशाक्षरवृत्तस्य भेदाः	२८९	२८			

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
स्वागतार्था यतिनियमः	१००	१७	तोटकम्	१०६	१४
हस्ता	...	१८	दुर्गाविष्णुवित्तक प्रसारसङ्गा	१०७	१२
हस्तायां यतिनियमः	...	२०	तोटकस्य उदाहरणम्	१०७	१
स्वागतार्थाः प्रसारसङ्गा	...	२६	,, उदाहरणान्तरम्	१०८	१८
हस्ताया उदाहरणम्	१०१	१	,, यतिनियमः	१०८	१३
अङ्गी	...	१७	पुटः	...	१४
तत्र उदाहरणम्	...	२०	तत्र उदाहरणम्	...	१७
हस्तायाः प्रसारसङ्गा	...	२८	तोटकस्य प्रसारसङ्गा	...	३०
श्लेष्याः यतिनियमः	१०२	१३	जलोद्गतगतिः	१०८	८
बिलासिनौ	...	१४	तत्र उदाहरणम्	...	१३
तत्र उदाहरणम्	...	१७	पुटस्य प्रसारसङ्गा	...	२४
श्लेष्याः प्रसारसङ्गा	...	२८	ततम्	११०	८
बिलासिन्याः यतिनियमः	...	३१	तत्र उदाहरणम्	...	१२
जगत्याम्—			जलोद्गतगतेः प्रसारसङ्गा	...	२४
जगती	१०३	८	कुसुमविचित्रा	१११	८
वंशव्या	...	१३	कुसुमविचित्राया यतिनियमः	...	११
बिलासिन्याः प्रसारसङ्गा	...	२०	ततस्य प्रसारसङ्गा	...	२१
वंशव्यायाम् उदाहरणम्	१०४	१	,, यतिनियमः	...	२२
,, यतिनियमः	...	१७	कुसुमविचित्राया उदाहरणम्	११२	१
इन्द्रवंशा	...	१८	चञ्चलाचिका	...	१७
हाटशाखरवृत्तस्य प्रसारभेदः	...	२६	कुसुमविचित्रायाः प्रसारसङ्गा	...	२६
वंशव्यायाः प्रसारसङ्गा	...	२८	,, यतिनियमे मत्तान्तरम्	...	२७
इन्द्रवंशाया उदाहरणम्	१०५	१	चञ्चलाचिकाया उदाहरणम्	११३	१
,, यतिनियमः	...	१७	,, प्रसारसङ्गा	...	२६
दुर्गाविष्णुवित्तम्	...	१८	,, यतिनियमः	...	२७
तत्र उदाहरणम्	...	२१	भृङ्गप्रयातम्	११४	१
इन्द्रवंशायाः प्रसारसङ्गा	...	२८	तत्र उदाहरणम्	...	४
दुर्गाविष्णुवित्ते यतिनियमः	१०६	१३	,, यतिनियमः	११५	६

विषयाः	पृ०	प०	विषयाः	पृ०	प०		
स्रग्विषी	...	३१५	१०	तत्र उदाहरणम्	...	३२२	५
तत्र उदाहरणम्	...	३१५	११	वर्षिका	...	३२३	१
भुजङ्गपयातस्य प्रसारसङ्ख्या	...	३१६	२७	तत्र उदाहरणम्	...	३२३	४
स्रग्विष्याः यतिनियमः	...	३१६	८	त्रयोदशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	...	३२३	२३
प्रमिताक्षरा	...	३१६	१०	प्रहर्षिण्याः प्रसारसङ्ख्या	...	३२४	२५
तत्र उदाहरणम्	...	३१६	११	मत्तमयूरम्	...	३२४	१
॥ यतिनियमः	...	३१६	२१	तत्र उदाहरणम्	...	३२४	४
स्रग्विष्याः प्रसारसङ्ख्या	...	३१६	२६	कविरायाः प्रसारसङ्ख्या	...	३२४	२४
कान्तान्तीडा	...	३१७	१	गौरी	...	३२५	१
तत्र उदाहरणम्	...	३१७	४	तत्र उदाहरणम्	...	३२५	४
॥ यतिनियमः	...	३१७	२०	मत्तमयूरस्य प्रसारसङ्ख्या	...	३२५	२५
प्रमिताक्षरायाः प्रसारसङ्ख्या	...	३१७	२४	शक्य्याम्—			
वैश्वदेवी	...	३१८	१	असम्बाधा	...	३२६	२
तत्र उदाहरणम्	...	३१८	४	तत्र उदाहरणम्	...	३२६	६
कान्तान्तीडार्याः प्रसारसङ्ख्या	...	३१८	२१	गौर्याः प्रसारसङ्ख्या	...	३२६	२३
वाङ्मो	...	३१८	१	वार्थोभूषणाद्युक्ताः त्रयोदशा-			
तत्र उदाहरणम्	...	३१८	५	क्षरवृत्तस्य भेदाः	...	३२६	२६
वैश्वदेव्याः प्रसारसङ्ख्या	...	३१८	१७	अपराजिता	...	३२७	८
नवमालिनी	...	३१९	८	तत्र उदाहरणम्	...	३२७	१३
तत्र उदाहरणम्	...	३१९	१२	चतुर्दशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	...	३२७	२८
वाङ्म्याः प्रसारसङ्ख्या	...	३१९	२६	असम्बाधायाः प्रसारसङ्ख्या	...	३२७	३०
नवमालिन्याः यतिनियमः	...	३१९	५	प्रहरणकलिता	...	३२८	८
				तत्र यतिनियमः	...	३२८	११
सप्तमोऽध्यायः	३२१	७		॥ उदाहरणम्	...	३२८	१३
अतिष्कन्दांसि वक्तुं प्रतिज्ञा	...	३२१	८	अपराजितायाः प्रसारसङ्ख्या	...	३२८	२५
नवमालिन्याः प्रसारसङ्ख्या	...	३२१	१६	वसन्ततिलका	...	३२९	८
अतिजगत्याम्—				तत्र उदाहरणम्	...	३२९	१२
प्रहर्षिणी	...	३२२	२	प्रहरणकलितायाः प्रसारसङ्ख्या	...	३२९	२६

विषयाः	पृ०	प०	विषयाः	पृ०	प०		
वसन्ततिलकाया यतिनियमः	३३०	८	षोडशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	३३७	१४		
मिंद्रोन्नता	...	१०	ऋषभगजाविलसितस्य				
उद्धर्षिणी	...	१३	प्रसारसङ्ख्या	...	१६		
वसन्ततिलकायाः प्रसारसङ्ख्या	...	२४	प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ताः षोडशा-				
मतान्तरीयसंज्ञा	...	२८	क्षरवृत्तस्य भेदाः	...	१७		
अतिशङ्क्याम्—			हरिण्याः मतान्तरीयसंज्ञा	३३८	८		
चन्द्रावर्त्ता	...	३३१	२	पृथ्वी	...	१०	
तत्र उदाहरणम्	...	५	तत्र उदाहरणम्	...	१३		
यतिनियमः	...	२१	सप्तदशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	...	२५		
माला	...	३३२	१	हरिण्याः प्रसारसङ्ख्या	...	२७	
तत्र उदाहरणम्	...	४	वंशपत्रपतितम्	...	३४०	१	
पञ्चदशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	...	२५	तत्र उदाहरणम्	...	५		
चन्द्रावर्त्तायाः प्रसारसङ्ख्या	...	२६	पृथ्व्याः प्रसारसङ्ख्या	...	२४		
मांथगुणनिकरः	...	३३३	१	मन्दाक्रान्ता	...	३४१	१
तत्र उदाहरणम्	...	४	तत्र उदाहरणम्	...	५		
मालायाः प्रसारसङ्ख्या	...	१८	वंशपत्रपतितस्य प्रसारसङ्ख्या	...	२७		
मालिनी	...	३३४	८	शिखरिणी	...	३४२	१
तत्र यतिनियमः	...	११	तत्र उदाहरणम्	...	५		
उदाहरणम्	...	१२	मन्दाक्रान्तायाः प्रसारसङ्ख्या	...	२५		
प्रसारसङ्ख्या	...	३३५	२३	धृत्याम्—			
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ताः पञ्चदशा-			कुसुमितस्ततावेक्षिता	...	३४३	१०	
क्षरवृत्तस्य भेदाः	...	२७	शिखरिण्याः प्रसारसङ्ख्या	...	२५		
अष्टौ—			प्राकृतपिङ्गलाद्युक्तां सप्तदशा-				
ऋषभगजाविलसितम्	...	३३६	२	क्षरवृत्तस्य भेदान्तरम्	...	२७	
तत्र उदाहरणम्	...	५	कुसुमितस्ततावेक्षितायां				
अत्यष्टौ—			उदाहरणम्	...	३४४	३	
हरिणी	...	३३७	२	षोडशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	...	३१	
तत्र उदाहरणम्	...	६	अतिधृतौ—				
			शार्दूलविक्रीडितम्	...	३४५	३	

विषयाः	पृ०	प०
तत्र उदाहरणम् ...	३४५	७
कसुमितकतावेदित्वाथाः		
प्रकारमह्या ...	..	१६
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता षष्ठादशा-		
खरवृत्तस्य भेदाः ...	..	१८
एकीनविंशाखरवृत्तस्य		
प्रकारभेदः ...	३४६	२७
शार्दूलविक्रीडितस्य प्रकारमह्या ..	२९	
समानां क्रतीनामवतारणा	३४७	१
कृती—		
सुरटना ...	..	४
तत्र उदाहरणम् ...	..	८
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता एकीन-		
विंशाखरवृत्तस्य भेदाः ...	..	१६
वृत्तम् ..	३४८	९
विंशत्यखरवृत्तस्य प्रकारभेदः ..	२२	
सुरटनायाः प्रकारमह्या ...	..	२४
वृत्तस्य उदाहरणम् ...	३४९	१
.. यातनिश्चयः ...	..	१७
.. प्रकारमह्या ...	..	२६
प्रकृती—		
सम्भवा ...	३५०	२
तत्र उदाहरणम् ...	..	६
आकृती—		
भट्टकम् ...	३५१	२
तत्र उदाहरणम् ...	..	६
एकाविंशत्यखरवृत्तस्य प्रकारभेदः ..	२१	
सम्भवायाः प्रकारमह्या ...	..	२३

विषयाः	पृ०	प०
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्तमेकविंशत्य-		
खरवृत्तस्य भेदान्तरम्	३५१	२४
विकृती—		
अश्लक्षितम् ...	३५२	१०
द्वाविंशत्यखरवृत्तस्य प्रकारभेदः ..	२३	
भट्टकस्य प्रकारमह्या ...	..	२५
अश्लक्षितस्य उदाहरणम् ...	३५३	१
त्रयोविंशत्यखरवृत्तस्य		
प्रकारभेदः ...	..	२८
अश्लक्षितस्य प्रकारमह्या ..	३०	
मत्तकौडा ...	३५४	१
तत्र उदाहरणम् ...	..	५
सङ्कृती—		
तन्वी ...	३५५	२
तत्र उदाहरणम् ...	..	७
मत्तकौडायाः प्रकारमह्या ..	२७	
वृत्तत्रयाकराद्युक्ते त्रयोविंशत्य-		
खरवृत्तस्य भेदान्तरम् ...	..	२९
अभिकृती—		
कौचपदा ...	३५६	२
चतुर्विंशत्यखरवृत्तस्य		
प्रकारभेदः ...	..	२३
तन्वाः प्रकारमह्या ...	..	२५
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्तौ चतुर्विंशत्य-		
खरवृत्तस्य भेदान्तरौ ...	..	२६
कौचपदाया उदाहरणम् ...	३५७	३
उत्कृती—		
भुजङ्गविकृतम् ...	३५८	१
तत्र उदाहरणम् ...	..	७

विषयः	पृ०	प०
पञ्चविंशत्यक्षरवृत्तस्य प्रसार- भेदः	...	३५८ १९
कौञ्चपदायाः प्रसारमङ्गा	"	२१
भुजङ्गविजृम्भितस्य काव्याय- नीलमृदाहरणम्	...	३५९ १४
अपवाङ्कः	...	३६१ १
तत्र उदाहरणम्	...	" ६
षड्विंशत्यक्षरवृत्तस्य प्रसारभेदः	"	१८
भुजङ्गविजृम्भितस्य प्रसारमङ्गा	"	२०
दण्डकः	...	३६२ १०
अपवाङ्कस्य प्रसारमङ्गा	"	२२
एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्याप्त- वृत्तस्य प्रसारपिण्डमङ्गा	"	२५
दण्डकस्य उदाहरणम्	...	३६३ ६
" यतिनियमः	...	३६४ १७
अष्टविंशतिप्रपाताख्यदण्डकः	३६५	१
अष्टविंशतिप्रपातसंज्ञायां मतान्तरम्	...	" ४
प्रचिताख्यदण्डकः	...	" ८
कुन्दीमञ्जुयादि कारमते प्रचिताख्यदण्डकः	...	" २२
कुन्दीमञ्जुयादि कारमते अन्य- विधदण्डकाः	...	" २३
प्रचितकदण्डकस्य यतिनियमः	३६७	२५
—		
अष्टमोऽध्यायः	३६८	१
गाथा	...	" २
दण्डकप्रचितकयोर्विशेषः	...	" ६

विषयः	पृ०	प०
त्रिष्टुभिः—		
कञ्जलदली	...	३६९ २
तत्र उदाहरणम्	...	" ६
गाथाविषये विविधममालोचना	"	१५
जगत्याम्—		
वरतनुः	...	३७० २
तत्र उदाहरणम्	...	" ५
कञ्जलदल्याः प्रसारमङ्गा	"	१७
जलधरमाला	...	३७१ १
तत्र उदाहरणम्	...	" ५
वरतनीः प्रसारमङ्गा	...	" २२
गौरी	...	३७२ १
तत्र उदाहरणम्	...	" ४
" वक्तव्यविशेषः	...	" १२
ललना	...	" १३
जलधरमालायाः प्रसारमङ्गा	"	१९
गौर्याः	...	" २४
ललनाया उदाहरणम्	...	३७३ १
अतिजगत्याम्—		
कनकप्रभा	...	" १८
कनकप्रभाया यतिनियमः	...	" २०
" उदाहरणम्	...	" २२
ललनायाः प्रसारमङ्गा	"	३१
काटलर्गातः	...	३७४ ९
तत्र उदाहरणम्	...	" १३
कनकप्रभायाः प्रसारमङ्गा	"	२५
शक्याम्—		
वरसुन्दरी	...	३७५ १०

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
वरमुन्द्याः यतिनियमः ...	३७५	१२	कन्दोमञ्जरीकारादिमते कोकिल-		
" उदाहरणम् ...	"	१४	कस्य यतिनियमः ...	३८३	२३
कुटिलगतैः प्रसारसङ्ख्या ...	"	२९	नाराचकम् ...	३८४	५
कुटिला ...	३७६	८	तस्य यतिनियमः ...	"	७
तत्र उदाहरणम् ...	"	१३	" उदाहरणम् ...	"	८
वरमुन्द्याः प्रसारसङ्ख्या ...	"	२८	विबुधप्रियायाः प्रसारसङ्ख्या ...	"	२०
अष्टौ—			अतिधृती—		
श्रीर्लाशय्या ...	३७७	१०	विक्षिता ...	३८५	१०
कुटिलायाः प्रसारसङ्ख्या ...	"	२४	तत्र उदाहरणम् ...	"	१४
श्रीर्लाशय्यायाः उदाहरणम् ...	३७८	१	नाराचकस्य प्रसारसङ्ख्या ...	"	२६
" प्रसारसङ्ख्या ...	"	२५	प्रकृती—		
वरयुवती ...	३७९	१	अशिवदत्ता ...	३८६	१०
वरयुवत्याः यतिनियमः ...	"	३	विक्षितायाः प्रसारसङ्ख्या ...	"	२२
" उदाहरणम् ...	"	५	अशिवदत्ताया उदाहरणम् ...	३८७	५
" प्रसारसङ्ख्या ...	"	२८	" प्रसारसङ्ख्या ...	"	२७
अत्यष्टौ—			प्रसारादिपञ्चमन्याना-		
आतशायनी ...	३८०	२	भवतारणा ...	३८८	४
तत्र उदाहरणम् ...	"	६	एकाक्षरप्रसारसाधनोपायः ...	"	७
आवृत्यम् ...	३८१	१	प्रत्ययपञ्चकानां नाम ...	"	२०
तत्र यतिनियमः ...	"	३	द्विअक्षरप्रसारसाधनोपायः ...	३८९	७
" उदाहरणम् ...	"	५	एकाक्षरप्रसारस्य स्वरूपम् ...	"	१८
आतशायन्याः प्रसारसङ्ख्या ...	"	२२	द्विअक्षरप्रसारस्य ...	"	२४
कोकिलकम् ...	३८२	१	" स्वरूपान्तरम् ...	३९०	१७
तत्र उदाहरणम् ...	"	४	त्रिअक्षरादिप्रसारसाधनोपायः ...	३९१	३
आवृत्यस्य प्रसारसङ्ख्या ...	"	२३	प्रसारविन्यासपद्धतिः ...	"	७
धृती—			त्रिअक्षरप्रसारस्य स्वरूपम् ...	३९२	१९
विबुधप्रिया ...	३८३	२	" अष्टविधत्व-		
तत्र उदाहरणम् ...	"	६	आपकत्वम् ...	३९३	६
कोकिलकस्य प्रसारसङ्ख्या ...	"	२३			

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
अक्षरप्रकारस्य स्वरूपम्	३८३	३	सङ्गानाख्याप्रत्ययस्य द्वितीय-		
पञ्चाक्षरप्रकारस्य	...	१४	स्थापनाप्रकारः	४०३	८
विकाटकस्य	३८४	१७	सप्तमङ्गाज्ञापकमङ्गानाख्य-		
नष्टरत्नपरिज्ञानार्थं			प्रत्ययभेदस्य अतुर्थसूत्रम्	४०४	३
प्रथमोपायः	३८५	१	सङ्गानाख्याप्रत्ययस्य तृतीय-		
नष्टरत्नपरिज्ञानार्थं द्वितीयो-			स्थापनाप्रकारः	...	८
पायः	...	७	सङ्गानाख्याप्रत्ययस्य अतुर्थ-		
नष्टप्रत्ययसाधनस्य विशदो-			स्थापनाप्रकारः	...	१३
टाङ्गरणम्	...	१८	गायत्र्यादिच्छन्दसाम		
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनस्य			अक्षरमङ्गा	४०५	१
प्रथमसूत्रम्	३८७	४	सप्तमक्षरच्छन्दसा मङ्गानाख्य-		
नष्टप्रत्ययसाधनार्थम् अङ्क			प्रत्यये स्थापनाप्रकारः	४०६	२२
विन्यासप्रक्रिया	...	५	एकाक्षरादि इयदक्षरपर्यन्तानां		
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनस्य द्वितीय-			कृत्समां योगे समष्टयानां सङ्गा		
सूत्रम्	३८८	११	समष्टिज्ञानाय लघुपायः	४०७	१
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनोपायस्य			उक्थादिच्छन्दसामुत्तरांतरं		
विशेषव्याख्या	३८९	८	सप्तमङ्गासमष्टिज्ञानाय		
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनोपायस्य			लघुपायान्तरम्	४०८	३
विशदोटाङ्गरणम्	...	१७	एकद्व्यादिलग्नक्रियासिद्धार्थं		
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनार्थम् अङ्क			मेरुप्रसारः	४०९	५
विन्यासप्रक्रिया	४००	१८	वर्णमेरुप्रसारविन्यासप्रणाली	४११	४
सप्तमङ्गाज्ञापकमङ्गानाख्य-			वर्णमेरुप्रसारविन्यास-		
प्रत्ययभेदस्य प्रथमसूत्रम्	४०१	२	प्रणाल्याः विशदार्थः	...	१४
सप्तमङ्गाज्ञापकमङ्गानाख्य-			अध्वपरिच्छिन्नविषये हसि-		
प्रत्ययभेदस्य द्वितीयसूत्रम्	४०२	६	कारोक्तिः	४१३	१
सङ्गानाख्याप्रत्यये प्रथम-			अध्वयोगसाधनाय यन्यान्तरोक्ति-		
स्थापनाप्रकारः	...	१८	प्रदर्शनम्	...	७
सप्तमङ्गाज्ञापकमङ्गानाख्य-			यन्यान्तरोक्तिः साक्षात्प्रसार-		
प्रत्ययभेदस्य तृतीयसूत्रम्	४०३	२	प्रकारः	...	२३

विषयः	पृ०	पं०
षट्कलप्रसारविन्यासप्रणाली	४१४	१४
पञ्चकलप्रसारविन्यासप्रणाली	”	२३
चतुष्कलप्रसारविन्यासप्रणाली	”	२५
त्रिकलप्रसारविन्यासप्रणाली	”	२६
द्विकलप्रसारविन्यासप्रणाली	”	२७
भावाप्रसारलक्षणम्	...	२८
भावावसेषु नष्टप्रत्ययसाधने-		
पाथः	... ४१५	१३
भावावसेषु नष्टप्रत्ययसाधनस्य		
उदाहरणम्	...	१६
भावावसेषु उदाहृतप्रत्यय		
साधनोपायः	... ४१६	१८
भावावसेषु उदाहृतप्रत्ययसाध		
नस्य उदाहरणम्	...	२२
भावामैरुप्रस्तारविन्यासप्रणाली	४१७	२
भावामैरुप्रस्तारविन्यासप्रणाल्याः		
विश्रदायः	...	१८
भावामैरुप्रस्तारविन्यासे		
प्राकृतपिङ्गलः	... ४१८	”
गुरुलघोरवस्थितिज्ञानार्थे		
पताकाप्रस्तारवतारणा	४१९	९
पताकाप्रस्तारसाधनोपायः	”	११
चतुरश्रप्रस्तारे पताका-		
विन्यासप्रणाली	... ४२०	१
चतुरश्रप्रस्तारे पताकाविन्यास-		
प्रणाल्याः विश्रदार्थः	...	९
पञ्चाश्रप्रस्तारे पताका-		
विन्यासप्रणालीः	...	२०

विषयः	पृ०	पं०
षड्चरप्रस्तारे पताकाविन्यास-		
प्रणाली	... ४२१	९
भायापताकाज्ञानफलम्	... ४२२	९
वर्णमर्कटिकासाधनप्रकारः	”	१५
वर्णमर्कटिकाकोष्ठः	... ४२३	९
वर्णमर्कटिकासाधने प्राकृत-		
पिङ्गलोक्तिः	...	१५
खण्डभावामैरुप्रस्तारविन्यास-		
प्रणाली	... ४२४	८
खण्डभावामैरुप्रस्तारविन्यास-		
प्रणाल्याः विश्रदार्थः	...	२५
भावामर्कटिकासाधने प्राकृत-		
पिङ्गलोक्तिः	... ४२५	१०
भावामर्कटिकासाधनप्रकारः	४२६	२०
भावामर्कटिकाकोष्ठः	... ४२७	२३

परिशिष्टम् ।

षट्कलगणस्य संज्ञा	... ४२८	४
” त्रयोदश भेदाः	”	५
पञ्चकलगणस्य संज्ञा	... ”	९
” षटौ भेदाः	... ”	१०
चतुष्कलगणस्य संज्ञा	... ”	१३
” पञ्च भेदाः	... ”	१४
त्रिकलगणस्य संज्ञा	... ”	१६
” त्रयो भेदाः	... ”	१७
द्विकलगणस्य संज्ञा	... ”	१८
” द्वौ भेदौ	... ”	१९
विगाथा	... ”	२२

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०	
उदाहरणम्	...	४२८	२३	उदाहरणम्	... ४३१	०
भाषः	...	"	२५	उत्कटिका	...	" १३
उद्गाथा	...	"	२६	उदाहरणम्	...	" १४
गाहिनी	...	४२९	१	खड्ग	...	" १७
उदाहरणम्	...	"	३	उदाहरणम्	...	" १९
हिंदी	...	"	५	पादाकलकम्	...	" २१
उदाहरणम्	...	"	६	उदाहरणम्	...	" २२
कृत्यका	...	"	८	चौथा	...	" २४
उदाहरणम्	...	"	९	उदाहरणम्	...	" २५
दोहा	...	"	१२	रुडा	...	" २७
उदाहरणम्	...	"	१३	उदाहरणम्	... ४३२	३
रमिका	...	"	१७	पञ्चावती	...	" ८
उदाहरणम्	...	"	१८	उदाहरणम्	...	" ९
गोला	...	"	२१	कुण्डलिका	...	" १४
उदाहरणम्	...	"	२३	उदाहरणम्	...	" १७
गन्धाना	...	"	२६	गगनाङ्कनम्	...	" २२
उदाहरणम्	...	"	२७	उदाहरणम्	...	" २३
चतुष्पदी	...	४३०	३	द्विपदी	...	" २७
उदाहरणम्	...	"	४	उदाहरणम्	...	" २८
चतुष्पदी (द्वितीया)	...	"	७	उत्तमम्	... ४३३	३
उदाहरणम्	...	"	९	उदाहरणम्	...	" ४
घना	...	"	१८	खड्ग	...	" ६
उदाहरणम्	...	"	२०	उदाहरणम्	...	" ७
घनागन्धः	...	"	२२	श्रिखा	...	" १०
उदाहरणम्	...	"	२४	उदाहरणम्	...	" १२
काव्यम्	...	"	२७	नाथा	...	" १४
उदाहरणम्	...	४३१	१	उदाहरणम्	...	" १६
उद्गाथम्	...	"	५	त्रुलियाला	...	" १८
कट्टपदी	...	"	६	उदाहरणम्	...	" २०

विषयाः	पृ०	प०	विषयाः	पृ०	प०
शौरठा	...	४३३ २२	उदाहरणम्	...	४३६ ४
उदाहरणम्	...	" २२	दुर्मिलका	...	" ८
हाकलिः	...	" २६	उदाहरणम्	...	" ९
उदाहरणम्	...	४३४ १	होरः	...	" १९
मधुभारः	...	" ४	उदाहरणम्	...	" १५
उदाहरणम्	...	" ५	जनहरणम्	...	" १८
टण्डकला	...	" ७	उदाहरणम्	...	" २१
उदाहरणम्	...	" ८	मदनग्रहम्	...	" २५
शाभीरः	...	" १३	उदाहरणम्	...	" २०
उदाहरणम्	...	" १४	महाराष्ट्रम्	...	४३७ ५
कामकला	...	" १६	उदाहरणम्	...	" ७
उदाहरणम्	...	" १८	मदिरा	...	" ११
कथिरा	...	" २२	उदाहरणम्	...	" १२
उदाहरणम्	...	" २३	मासतो	...	" १६
दौपकम्	...	" २५	उदाहरणम्	...	" १७
उदाहरणम्	...	" २६	मल्ली	...	" २१
सिंहावलोकितम्	...	" २८	उदाहरणम्	...	" २२
उदाहरणम्	...	४३५ १	मल्लिका	...	" २६
प्रवङ्गमः	...	" ३	उदाहरणम्	...	" २७
उदाहरणम्	...	" ४	माधवी	...	४३८ ३
लीलावती	...	" ७	उदाहरणम्	...	" ४
उदाहरणम्	...	" ८	मागधी	...	" ८
हरिगीतम्	...	" १२	उदाहरणम्	...	" ९
उदाहरणम्	...	" १३	गलितकम्	...	" १३
हरिगीतम्	...	" १८	उदाहरणम्	...	" १४
उदाहरणम्	...	" १९	विगलितकम्	...	" १७
हरिगीता	...	" २४	उदाहरणम्	...	" १८
उदाहरणम्	...	" २५	सकलितकम्	...	" २२
निम्बडी	...	४३६ ३	उदाहरणम्	...	" २३

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०		
अन्दरगलितकम्	...	४३८	२५	उदाहरणम्	...	४३९	२५
उदाहरणम्	...	४३८	२६	विधिमिकागलितकम्	...	४३९	२८
भ्रूयणगलितकम्	...	४३९	१	उदाहरणम्	...	४४०	१
उदाहरणम्	...	४३९	२	खलितागलितकम्	...	४४०	५
मुखगलितकम्	...	४३९	५	उदाहरणम्	...	४४०	६
उदाहरणम्	...	४३९	६	विधिमितागलितकम्	...	४४०	१०
विलम्बितगलितकम्	...	४३९	१०	उदाहरणम्	...	४४०	१३
उदाहरणम्	...	४३९	११	नात्वागलितकम्	...	४४०	१७
समगलितकम्	...	४३९	१४	उदाहरणम्	...	४४०	१८
उदाहरणम्	...	४३९	१५	सुग्धमालागलितकम्	...	४४०	२५
अपरं सङ्गलितकम्	...	४३९	१९	उदाहरणम्	...	४४०	२६
उदाहरणम्	...	४३९	२१	उद्गलितकम्	...	४४१	४
अपरं विलम्बितगलितकम्	...	४३९	२४	उदाहरणम्	...	४४१	५

